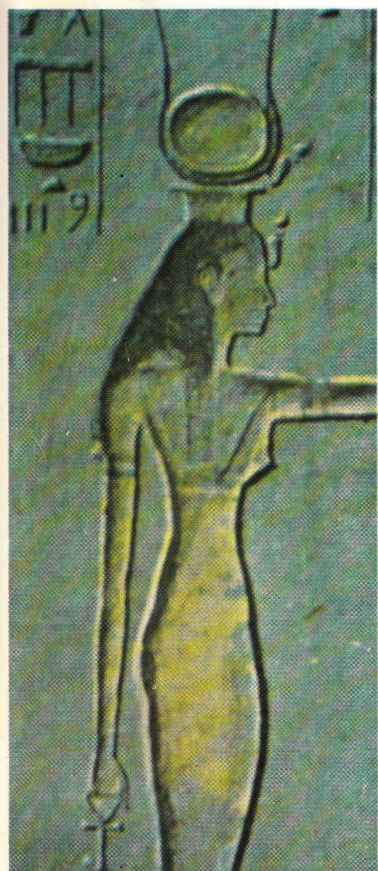
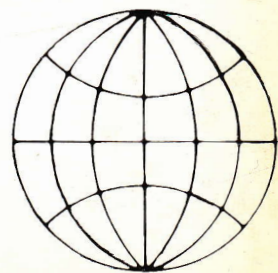

KŐSZEGI FRIGYES
A TÖRTÉNELEM KÜSZÖBÉN

UNIVERZUM KÖNYVTÁR

KŐSZEGI FRIGYES

A történelem küszöbén

Kossuth Könyvkiadó / 1984

Tartalom

BEVEZETÉS 5

PROLÓGUS 7

- Medínet-Habu üzenete 7
- A tengeri népek hadjárata 9
- A tengeri népek 19

EURÓPA A TÖRTÉNELEM HAJNALÁN 29

- Kréta a fejlődés zenitjén; a hanyatlás első jelei 29
- Új telepések a görög szárazföldön 36
- Az aknasírok titka 40
- Mítosz és valóság 43
- Ősi hellén királyságok nyomában 50
- A gazdagság forrása 55
- A mükénéi világ politikai konszolidációja 57

A TRÓJAI HÁBORÚ 69

- Az akháj világhatalom 69
- A trójai háború 76
- Kalózik az Égei-tengeren 83
- A pusztulás természetrajza 85

A „BARBÁR” ÉSZAK 89

- A bronzkori Európa 89
- Bronzműves központok a Kárpát-medencében 100
- Új hódítók Európában és a Kárpát-medencében 105
- Gazdaság és társadalom 113

A HARCOSOK VILÁGA 119

- Új látóhatárok a bronzkori Európában 119
- Az új korszak kibontakozásáról valló leletek a Dunántúlon 122
- Új lelőhelyek – új leletek 129
- „Barbár” harcosok 144

KÉT VILÁG MEZSGYÉJÉN 149

- Idegen eredetű tárgyak Görögországban 149
- Északi hódítók a Vardar völgyében és Anatóliában 155
- Az urnamezős kultúrák vándorlása 158
- Patroklosz temetése 163
- „Barbár” fejedelmek sírjai 167

HÉRAKLÉSZ UNOKÁI VISSZATÉRNEK 173

- A Mükénéi Birodalom végnapjai 173
- A dór vándorlás 174
- Az újabb görög konszolidáció 175
- Dél és Észak új kapcsolatai 181

A HELLÉSZPONTOSZ EURÓPAI OLDALÁN 183

- Trója északi telepesei 183
- A délkelet-európai urnamezős kultúra 186
- Trója trák szövetségesei 191
- Háborús veteránok és az urnamezős kibontakozás 195

AZ ITALICUSOK ÉS TIRRÉNEK FÖLDJÉN 201

- Itália őstörténetéről 201
- A proto-Villanova 205
- A Villanova 211
- Az etruszk rejtély 218
- Itália és a Duna-vidék 224

MŰVÉSZEK ÉS VARÁZSLÓK 227

- Az urnamezős kultúra és a kurdi bronzművesség 227
- Az urnamezős kultúra újabb hullámai 231
- A váli kultúra 234
- A bronzművesség fellegvárai 243
- Dél-Dunántúl urnamezős kultúrája 249
- A dunántúli urnamezős kultúra és szomszédai 251
- Művészek és varázslók 259
- Egy kis gazdaságtörténet 266
- Közlekedés, szállítás 280

ILLÍREK VAGY PANNONOK? 287

- Etnosz és kultúra 287
- Az illírkutatás múltjából 288
- Illírek és pannonok 291
- Az etnikum kutatásának kérdőjelei 295

AZ URNAMEZŐSÖK VÉGNAPJAI – A VASKOR NYITÁNYA 297

- Bronz és vas 297
- A trák–kimmer kultúrkör kutatásának történetéből 299
- A preszkíta kultúra 300
- A vaskor nyitánya 309
- Az urnamezős kultúra öröksége 312

EPILÓGUS 313

FELHASZNÁLT FONTOSABB IRODALOM 315

Bevezetés

Az i. e. XIII. sz. végétől komor és baljós felhők gyülekeztek a Mediterrán-medence kék egén, aggasztó bajok sújtottak korábban erősnek és megingathatatatlannak vélt birodalmakat. Természeti csapások, gazdaságiválság, véres háborúk fenyegettek, jól szervezett központi hatalmak omlottak össze, legyőzhetetlennek hitt hadseregek váltak semmivé.

A paloták urai elmenekültek, gazdag kereskedővárosok váltak fosztogatók áldozataivá, a szántóföldek termését felperzselték, a jószágot elhajtották. Mivel pedig a hatalom alapját képező katonaság vagy felbomlott, vagy éppen akkor távoli területeken vívott háborúkban vett részt, mindenütt szabadon garázdálkodtak a rablóbandák, vállalkozó kedvű zsoldosok gyilkoltak, raboltak, pusztítottak, hiszen már nem kellett félniük a terület urainak megtorlásától.

A trójai háború korában vagyunk, amikor az egyesült hellén hadak végső, kétségbeesett erőfeszítéssel próbálták megakadályozni a gazdasági összeomlást; tervbe vették Trója lerombolását, hogy így utat nyissanak az Észak felé irányuló szabad kereskedelem számára.

A bajok persze nem csupán a görög világot sújtották, hanem a környező országokat is. Nem tudott az újabb vésznek ellenállni, és elbukott a vazallusai lázongását addig sikerrel elnyomó Hettita Birodalom, s vele együtt sok kisázsiai városállam is.

A fő veszélyt ezekre az országokra az akkori világ periferiáján élő, s a kedvező pillanatot kihasználó ún. tengeri népek szövetsége jelentette, amely végül is megadta a kegyelemdőfést a meggyengült birodalomnak. A szövetségesek végigpusztították a Földközi-tenger keleti medencéjét, s már-már úgy tűnt, hogy meg sem lehet állítani őket, amikor Egyiptom határaihoz értek.

Bár e történeti események látszólag csak az ún. magas kultúrákat érintették, mégis óriási hatással voltak Közép- és Délkelet-Európa kései bronzkori fejlődésére is. Hogy milyen mértékben és hogyan bonyolódta bele ebbe a zűrzavaros eseménysorozatba az északiak, azt nem lehet pontosan tudni. Annyi azonban bizonyos, hogy éppen a kérdéses időszakban történt változás az itt élő népek gazdasági-társadalmi fejlődésében, s a földközi-tengeri civilizációk közvetett vagy közvetlen módon, de jelentős mértékben alakították a „barbár” Észak gyorsan kibontakozó új kultúráját. Ez az új, általunk urnamezősnek nevezett kultúra azután soha nem látott távlatokat nyitott az ipar és a kereskedelem fejlődése előtt, új gazdasági és társadalmi alakulatok jöttek létre, amelyek végül Északon is a városias élet kialakulásához vezettek.

Könyvünk mindenekelőtt Észak és Dél kapcsolatainak a rendelkezésre álló adatok szerinti lehetséges formáit vizsgálja, ugyanakkor választ keres e kapcsolatok belső tartalmára vonatkozó kérdésekre is. Hiszen nem tagadhatjuk, hogy Görögország műkenéi civilizációja, Itália etruszoktól megelőző kultúrája, Kisázsia termelékeny ipara, mezőgazdasága óriási mértékben hatott a Balkán-hegységtől, illetve az Alpoktól északra elterülő régiók fejlődésére. Ugyanakkor azt is vegyük figyelembe, hogy e kapcsolat nem lehetett egyoldalú, valamilyen kölcsönösséget mindenképpen fel kell tételeznünk.

Dél civilizációjának ismertetésénél a kelleténél talán nagyobb súlyt helyezünk a fennmaradt hagyományokra. Ezzel az volt a szándékunk, hogy felhívjuk az olvasó figyelmét a hagyományok történelmi értékére. Köztudott, hogy a régészet, s nem utolsósorban a lineáris B jelű

feliratok megfejtése szinte szakadatlanul igazolja, hogy az antik görögség tudatában megőrződött hősi idők emlékei nem voltak pusztán fantazmagóriák, s ha az események megtörténte maga nem is bizonyítható, azok a helyek ahol az események lejátszódtak, valamikor léteztek, sőt többségüket – régészeti bizonyítékok alapján – felkutatni is sikerült.

Még egy dologra hívjuk fel a tisztelt olvasó figyelmét: olyan időkről akarunk beszélni, amikor kialakulóban voltak Európa történelmének már nevükben is azonosítható népei. Sajnos jó részük az évszázadok viharában eltűnt, mások leszármazottai ma is élnek vagy maradandó emléket hagytak maguk után az utókor számára. Akhájok, dórok, etruszkok, szardíniaiak, szicíliaiak, illírek, trákok, őspannonok, hogy csak a fontosabbakat említsük meg, mind a világtörténelem fent idézett viharában váltak igazán ismertté, bármilyen régi időkbe is nyúljanak vissza eredetük gyökerei.

Talán sikerül érzékeltetnünk azt a hallatlan gazdagságot, amely nem csupán a Földközi-tenger térségének, hanem a Kárpát-medence korabeli régészeti kultúráinak emlékhagyományát jellemzi, s a leletek sokasága világosan bizonyítja, hogy gazdasági és társadalmi szinten egyaránt felvirágzó időkről van szó, a mérsékelt égövi Európában szinte mindenütt. A történelem – úgy látszik – kinőtte addigi gazdasági lehetőségeit, s hogy újakat teremtsen, tágabbra kellett nyitnia távlatait: addig soha nem látott mozgalmak indultak el; népvándorlások vihara pusztított, újabb és újabb néptömegek törekedtek a Mediterrán-medence felé, ahol vágyaik megvalósulását remélték.

Prológus

MEDINET-HABU ÜZENETE

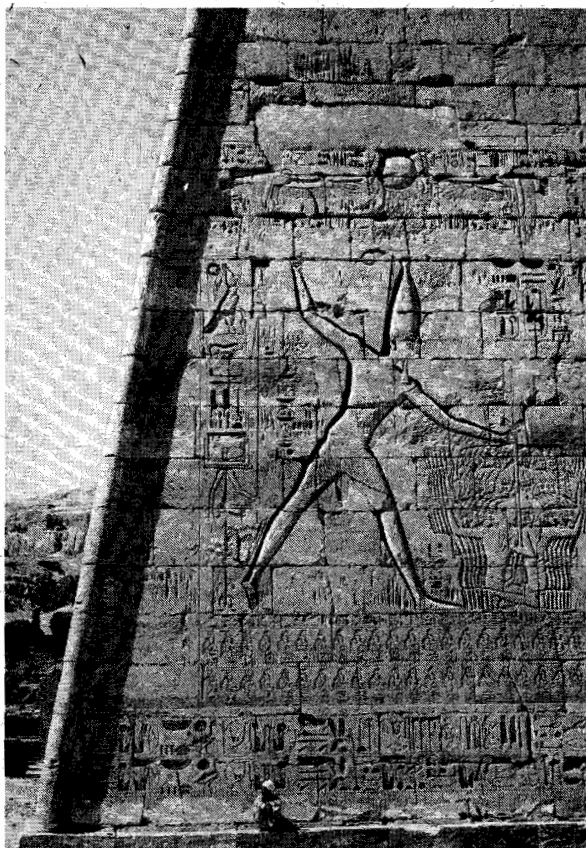
Az egyiptomi Théba nyugati partoldalán, a medínet-habui templom második pülónján öröktette meg az utókor számára az egykori kőfaragó művész III. Ramszesz (Uszermaatré Meriamon, i. e. 1184–1153) győztes csatáját. Az ugyanitt olvasható feliratokból kiderül, hogy a fáraó elke-seredett harcot vívott a Nílus-delta vidékére be-törő ellenség tengeri és szárazföldi haderőivel, s végül is gátat vetett a Földközi-tenger keleti me-dencéjét lángba borító szövetségesek, az ún. ten-geri népek dúlásainak. Ismerjük e csata időpont-ját is, valamikor az i. e. 1180 körüli esztendőkből, talán III. Ramszesz uralkodásának 8. évében ke-rült rá a sor.

Kik voltak ezek az oly sokat emlegetett tengeri népek, s mi bátorította őket arra, hogy egy olyan nagy világhatalmat, mint akkoriban az egyiptomi volt, megtámadjanak? Erre vonatkozólag nem-csak a már említett thébai feliratok, ábrázolások állnak rendelkezésünkre, hanem más adataink is vannak, amelyek segítségével felidézhetjük a vi-lágtörténelem e korai, zavaros időszakának ese-ményeit. Bár ezek az események látszólag távol esnek földrészünktől, hatásukat nem csupán a földközi-tengeri civilizációkban követhetjük nyo-mon, hanem jóval északabbra is. Az ekkor törté-ntek új irányba terelték Európa őstörténetének fejlődését. Ez már önmagában is elegendő ok lehet arra, hogy közelebbről, forrásainál kezdjük vizsgálni e sajátos történeti korszakot.

Az említett események rekonstruálásakor, ho-mályos körülményeinek tisztázásakor nagy segít-ségünkre van a kiváló kutató, N. K. Sandars közelmúltban megjelent könyve, amely éppen a titokzatos tengeri népek eredetét vizsgálja, min-denekelőtt III. Ramszesz hadjáratainak tükrében. Mi is a továbbiakban nagyban támaszkodunk San-dars kutatási eredményeire.

Még mielőtt a medínet-habui ábrázolások tár-gyáról szót ejtenénk, feltétlenül el kell mondanunk, hogy az Egyiptomot ért tengeri és szárazföldi táma-dást megelőzően egyre sűrűsödnek azok az utalá-sok, amelyek a tengeri népeknek a Földközi-tenger vidékét nyugtalanító akcióiról adnak hírt. Az egy-kor oly hatalmas és félelmetes Hettita Birodalom nem tudott a szövetségeseknek ellenállni, és össze-omlott, felégették a kisázsiai partvidék virágzó városait, így többek között Ugaritot és Bübloszt, elpusztították Ciprus (Alasija) kereskedővárosait, erre az időre esik a bevehetetlennek hitt Trója

A medinet-habui templom, amelynek falain ábrázolások és feliratok örökitik meg III. Ramszesz diadalát, melyet az Egyiptomra támadó tengeri népek koalíciója fölött aratott. – Részlet a templom pülónjáról

bukása, s az ősi hellén királyságok hatalmának is vége szakadt, röviden: e hadjáratok a földközi-tengeri civilizációk gazdasági, politikai és kulturális hanyatlását idézték elő.

Amint már említettük, az események e sorozata kontinensünk meglehetősen távoli vidékeit is érzékenyen érintette, s folyományai az európai civilizáció kibontakozásának jelentős állomását jelentették. Végérvényesen felborult a megelőző évszázadok, sőt egész évezred során fokozatosan kialakult hatalmi egyensúly az Égei-tenger medencéjében. Pontos adataink vannak arról, hogy a hettita feljegyzésekben egyre gyakrabban szereplő ahhiyava (korai görög) királyságok rohamosan hanyatlanak; a homéroszi költeményekből jól ismert városokat, Mükénét, Tirünszt, Püloszt stb. szétrombolták, feldúlták, s ugyanígy pusztult el az Égei-szigetvilág városias fejlődés útján haladó kultúrája.

Kihatottak az események a Balkán-félsziget északi részére, sőt a Duna medencéjére is. Rablásról, dúlásról tanúskodik Thesszália, Macedónia és az albán hegyvidék számos kései bronzkori települése. Egyre többet találkozzunk olyan véleményekkel, amelyek szerint Közép- és Kelet-Európa egyidejűleg kibontakozó új kultúrái ugyancsak e sajátos történeti korszakkal hozhatók kapcsolatba.

III. Ramszesz medinet-habui temploma nem csupán a fáraó sikeres hadjáratainak emlékét őrizte meg számunkra, hanem ábrázolásaiban azokat a népeket is plasztikusan állítja eléink, amelyek a tengeri szövetségesek koalícióját alkották. E nevek között olyanokat is találunk, melyek ma már csak hagyományaikban énekelnek, pedig mindenesetre alapvető szerepet játszottak kontinensünk egy-egy régiójának őstörténetében. Bár e feliratok igen szűkszavúak, s elsősorban a fáraót dicsőítik, az ábrázolásokkal együtt igen értékes információkat adnak kutatásunk számára. Szokatlan s egyben szerencsés véletlen, hogy az ábrázolások ebben az esetben nem az általános gyakorlatnak megfelelő, sematikus részletekből tevődnek össze, hanem

Részlet a medinet-habui templomból

eleven riportot adnak a csata különböző mozzanatairól, s ez azt a gyanút ébreszti, hogy az egykori művész tanúja, sőt részese lehetett a győztes hadjáratnak.

Az ábrázolások számunkra talán legértékesebb részletei azok, melyek az egyes figurák – harcosok – hovatartozására, etnográfiai megkülönböztetésére utalnak. Pl. a szárazföldi sereg ökrös szekéren vonuló csoportjai, a harcosok ruházata, fegyverzete, a tenger felől támadók hajói stb. mind olyan jellegzetességek, amelyek e történeti korszak értelmezéséhez nélkülözhetetlen adatokkal szolgálnak. Szerencsére III. Ramszesz temploma, illetve ennek ábrázolásai és feliratai nem egyedüli forrásaink; sok más egyiptomi, hettita és más írásos emlék, művészeti tárgy, régészeti lelet segít munkánkban, e nagy történelmi korszak megértésében, megmagyarázásában.

A TENGERI NÉPEK HADJÁRATA

Most pedig nézzük meg közelebbről, milyen veszély is fenyegette a fáraó biztonságát, s valójában melyek voltak azok a népek, amelyek elég erőt érezhettek magukban ahhoz, hogy a roppant szárazföldi és tengeri haderejű Egyiptomot megtámadják. Mielőtt ennek részleteit boncolgatnánk, szükséges megismerkednünk e hadjárat előzményeivel, körülményeivel, de mindenekelőtt szükséges néhány szót magáról Egyiptomról is ejtenünk.

Mint azt jól tudjuk, Egyiptom Földünk az írásbeliség fokát elérő egyik legősibb kultúrája, civilizációja volt, amely más kultúrákkal egyetemben termékenyítőleg hatott az európai civilizáció kibontakozására is. Az ókori Egyiptom a Földközi-tengerbe ömlő Nílus termékeny völgyét és a vele szomszédos sivatagi területeket ölelte fel, s két alapvető részre – Alsó-Egyiptomra a Nílus-delta vidékével és Felső-Egyiptomra – tagolódott. A megművelhető földterület, amely tulajdonképpen e magas szervezetségű állam fő gazdasági erőforrását jelentette, alig néhány kilométer szélességű sáv a folyó két oldalán. A Nílus évenkénti áradásai igen nagy terméshozamot biztosítottak a fáraó és birodalma számára, s a termelékeny mezőgazdaság mellett a gazdag ércbányák kiaknázása, az ipar és kereskedelem fejlettsége magyarázza az építészetben, művészetében, kultúrájában egyaránt magas

szintet elérő társadalom hallatlan gyors kibontakozását, fejlődését.

A napóleoni hadjáratok idejére visszanyúló egyiptológia tudománya számára jelentős mérföldkő volt az egyiptomi – hieroglifás, hieratikus és démotikus – írás megfejtése. Ez Champollion francia tudós nevéhez fűződik. A megfejtés időpontja 1822. Ezt követően szólaltak meg a már korábban tömegesen napvilágra került feliratos kőemlékek és papiruszok, s ennek eredményeképpen táultak egyre szélesebbé eme egzotikus világról szerzett ismereteink. Az egyiptológia azóta is, nap nap után újabb eredményekkel gazdagítja a tudományt, újabb és újabb forrásokat, írásos emlékeket és régészeti leleteket szólaltat meg annak érdekében, hogy közelebb jussunk a birodalom története számátalan titkának megértéséhez.

Ha eltekintünk a prehisztorikus – őskori – emlékektől, Egyiptom történelmét az államalapítás első két dinasztiája uralkodásának zavaros eseményeit követő Óbirodalomra (i. e. 2635–2155), valamint a Közép- (2040–1785) és Újbirodalomra (1552–1070) tagolhatjuk. A kieső idők átmeneti korokat, idegen népek uralmát képviselik. Neves egyiptológusunk, Kákosi László nemrég megjelent

könyvében („Ré fiai”) széles, minden részletre kiterjedő áttekintést ad Egyiptom történelméről, kultúrájáról, s érzékletesen ecseteli azokat a gazdasági, társadalmi törvényszerűségeket, melyek végül is az egységes állam létrejöttéhez vezettek a Nílus völgyében. Színes, szemléletes előadásmódja, valamint a könyv gazdag illusztrációi nyomán eleven valóságként bontakozik ki szemeink előtt az ókori Egyiptom grandiózus építésze, páratlan művésze, s maga korában utolérhetetlen kultúrája. Különösen azok számára jelent ez különleges élményt, akik valaha is jártak az ősi templomok Lukszor (Luxor) Karnak, Medínet-Habu és Abu-Szimbel monumentális falai között, akik megcsodálhatták az Óbirodalom fáraóinak gigantikus síremlékeit, a piramisokat, akik érezhették a Királyok Völgyének titkokkal, sejtelmekkel teli, varázslatos légkörét, akik láthatták az áradó Nílus sárgászörös vizét, s akik érezhették az időtlenséget sugalló hamszint, a félelmetes sivatagi porvihar forró szelét.

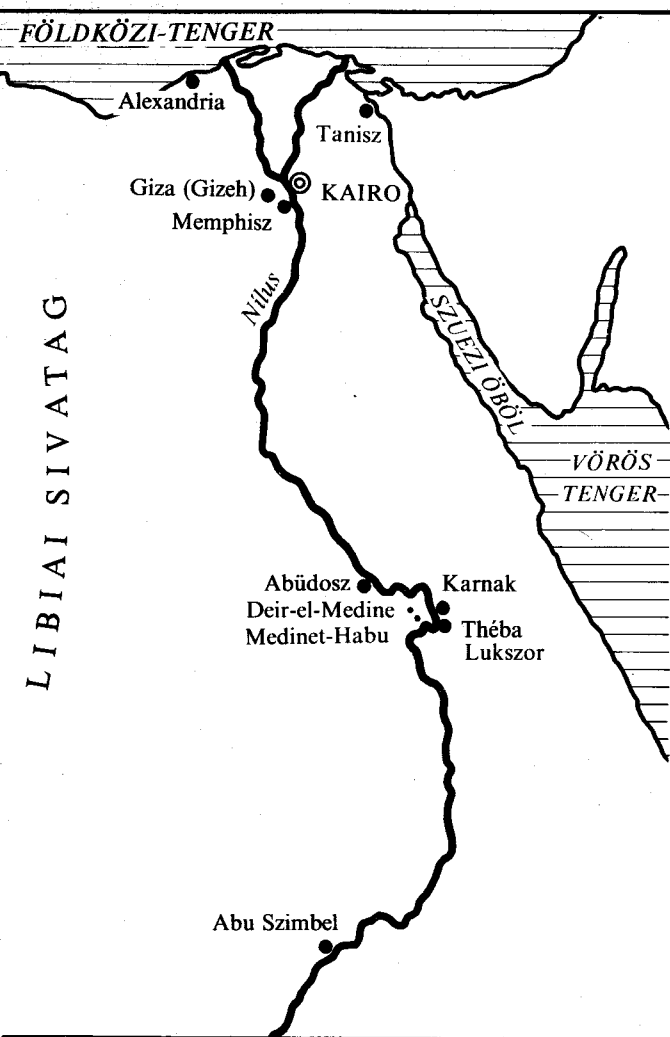
Az ősi Egyiptom lényegét, titkát csak az tudja némiképpen megsejteni, aki személyesen is kapcsolatba került az utókorra hagyott üzenetével, páratlan gazdagságú történeti-művészeti hagyatékkal. A kairói régészeti múzeum, a Musée Égyptien gazdag emléktárházát csak hetekig tartó gondos szemlélődéssel lehet némiképpen áttekinteni, nem beszélve más múzeumokról, s a számtalan műemléki központról. Életre szóló élményt jelent részének lenni a gizehi piramisok lábánál megrendezett fény- és árnyjátéknak, amely rövid, órás műsorában valójában Egyiptom teljes történetét fogja át. Kheopsz (Hufu), Khephrén (Hafré) és Mükherinosz (Menkauré) fáraók piramisai mellett a játék legfőbb szereplője kétségtelenül a hatalmas, emberfejtű, oroszlántestű szobor, a szfinx. Feltehető, hogy a piramisokhoz hasonlóan ez a szobor is az Óbirodalom idejében készült, bár megalkotásának pontos idejére nincs adatunk. Ha elfogadjuk a IV. dinasztiára való datálást, akkor tekintete mögött négy és fél ezer esztendő múltja kísért; első pillantásra talán kifejezéstelennek tűnik ez a tekintet, de ha jobban megismerkedünk vele, s különösen, ha a fény és árnyék hatására felismerhetjük e monumentális arcban az igazán nagy, humanista művész mesteri alkotását, akkor nem tudunk szabadulni a gondolattól: e hideg és mégis bölcs tekintetben egy egész világ hosszú évezredekre visszanyúló élettapasztalata rejlik. Ez a furcsa emberarcú, oroszlántestű lény tanúja volt Egyiptom ó-, közép-, új- és legújabb kori történetének; látta a piramisépítő rabszolgák százazreinek szenvedését,

Egyiptom az i. e. II. ezredben

a fáraók udvarának véres cselszövéseit, látott pusztító háborúkat, s tanúja volt egy világhatalom születésének, majd gyászos végének. Előtte mentek el Julius Caesar hódító légioi, majd az arab hódítók seregei, s hosszú évszázadok múltán ugyanilyen mocsanatlan arccal figyelhetett Napóleon katonáit. Szeme láttára hurcolták szét a világba országának legértékesebb kincseit, s fosztogatták sírablók a királyok és előkelők temetőit. Így oldódik fel az a furcsa és paradox helyzet, hogy miként válik a fény- és árnyjáték látszólag passzív szemlélőjéből az egyiptomi történelem legfontosabb szereplője – legalábbis ebben a színjátékban ő a főszereplő.

Remélem, a tisztelt olvasó megbocsátja majd e rövid kitérőt, hiszen meglehetősen elkalandoztunk tulajdonképpen témánktól, a tengeri szövetségesek Egyiptom ellen irányuló támadásától. A birodalom történetének viszonylag késői szakaszában vagyunk már, az Újbirodalom korában. A XVIII. dinasztia fáraói, különösen III. Thotmesz (Menheperre, i. e. 1490–1436) igazi ókori világbirodalomra fejlesztették az országot. A Nílus völgyében, beleértve Nubiát is, Egyiptom korlátlan úr, de befolyása alá vonta Palesztinát, s hatalma egészen az Eufráteszig terjedt. A környező nagyhatalmak, a Hettita Birodalom, Babilónia, Mitanni és Asszíria egyaránt tiszteletben tartották Egyiptom érdekeit. A virágkor azonban nem tartott sokáig, s az i. e. XIV. század végső évtizedeiben egyre súlyosabb csapások érték Egyiptomot. A XVIII. dinasztia utolsó fáraói szinte mindazt elherdálták, amit elődeik gyűjtöttek, s fokozatos visszavonulásra kényszerültek, különösen az erőteljesen terjeszkedő Hettita Birodalommal szemben kellett meghátrálniuk. Az elkövetkező évtizedekben Egyiptom kénytelen volt állandó védekezésbe szorulni a szomszédaival és a kisebb-nagyobb vazallusaival vívott harcaiban.

Egyiptom időleges hanyatlását magyarázzák a gyengekező fáraók, és bizonyos fokig a belső zavarok, egyenetlenségek is ezt igazolják. Különösen a Théában székelő papság jelentett – állandó rivalizálásával – a központi hatalomnak gondot. S ez a versengés nemegyszer vezetett nyílt kenyértöréshez. Így ment ez egészen addig, amíg fel nem tűnt az új, a XIX. dinasztia. Úgy tűnik, ennek fáraói időlegesen megállították a hanyatlás e folyamatát. I. Ramszesz (Menpehtiré, 1306–1304), majd utódai, I. Széthi (Nebmaatré, 1304–1290) és különösen az i. e. 1290-ben trónra kerülő II. Ramszesz

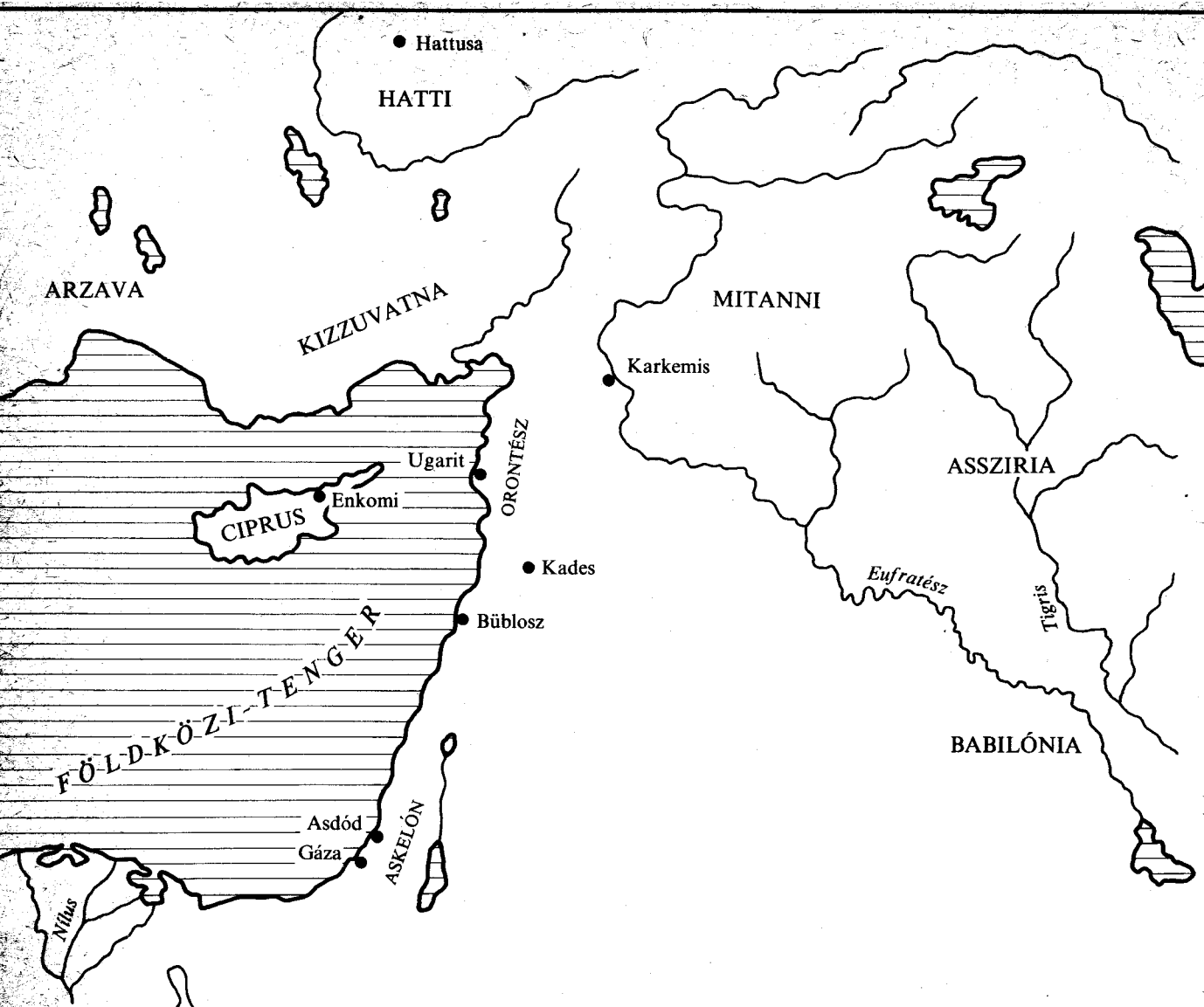
(Uszermatré, 1290–1224?) kétségbeesett erőfeszítéssel próbálták visszaszerezni Egyiptom régi fényét, dicsőségét. Különösen ez utóbbi fáraó tett sokat ennek érdekében közel hetvenesztendős uralma alatt, s elmondhatjuk, hogy az egyiptomi történelem egyik legjelentősebb, s egyben legszínesebb egyénisége volt. II. Ramszessel kapcsolatban öt neves királynéről és számos utódjáról van tudomásunk. Páratlan hadvezér s kiváló diplomata volt, de nagy gondot fordított országa építészeti és művészeti emlékekkel való gazdagítására is. Uralma valóban Egyiptom virágkora volt, noha az ország egén már ott tornyosultak az egyre fenyegetőbbé váló viharfellegek. De ne vágjunk a dolgok elébe, hanem nézzük meg az események sorrendjében, hogyan változtatott Egyiptom hanyatló sorsán, s hogyan váltotta valóra közvetlen elődei, I. Ramszesz és I. Széthi restaurációs törekvéseit.

Mindenekelőtt gátat kellett vetnie a hettiták egyre aggasztóbbá váló terjeszkedésének. Uralkodásának ötödik esztendejében II. Ramszesz hadba szállt, és nagy sereg élén bevonult Szíriába. Az ellenség megtévesztő manővereinek felülve az ifjú és tapasztalatlan fáraó fő erejét hátrahagyva, kisebb csapatok élén merészen előretört egészen az Orontész folyó völgyében fekvő Kades városáig. Csak itt vette észre, hogy csapdába került; a hettita király és szövetségesei roppant haderővel állomásoztak a város térségében. A kadesi csatát a szakirodalom még ma is a világtörténelem egyik legnagyobb ütközeteként tartja számon, amelyben mindkét fél iszonyú veszteségeket szenvedett. A kor szabályainak megfelelően a fő erőt mindkét oldalon a harci szekerező egységek jelentették, miután ez általános harcmodor volt az i. e. II. évezredben.

A hettita király, Muvatalli (Muvatallisz, i. e. 1315–1290), aki egyben kiváló hadvezér is volt, akkor csapott le Ramszeszra, amikor az második divíziója élén éppen átkelőben volt az Orontészen, míg az első divíziót a táborverés pillanatában érte a meglepetésszerű támadás; teljes napig tartott az elkeseredett ütközet, melynek végső kimenetéről nincsenek pontos adataink, miután csak az egyiptomi fél győzelemről szóló beszámolóit ismerjük. Tény az, hogy az egyiptomiak szempontjából az ütközet legfeljebb eldöntetlenül végződött – s amint Kákosy is írja –, döntő részben csak a király személyes hősiességének volt köszönhető, hogy ki tudta menteni seregének maradékát a szövetséges hadak halálos gyűrűjéből. De a harmadik egyiptomi divízió meglepetésszerű közbeavatkozása is szerepet játszott ebben, miután hátba támadta a hettita sereget.

Bár a kadesi csata nem döntött el semmit, eredménye mégis az volt, hogy a szörnyű veszteségektől kimerült nagyhatalmak kölcsönösen keresték a kiegyezés módozatait, s bár igen lassan, hatalmi-diplomáciai egyensúly jött létre II. Ramszesz és Hatti új uralkodója, III. Hattusili (Hattusilis, i. e. 1284–1250) között. A látványos békeszerződést még azzal is megpecsételték, hogy a fáraó feleségül vette a hettita uralkodó lányát, Mauretnoferurét.

Ezek után joggal merül fel a kérdés a tisztelt olvasóban: ugyan miért foglalkozunk ilyen részletesen ezekkel az eseményekkel, s egyáltalában mi köze van II. Ramszesznek és a kadesi csatának a közel évszázaddal későbbi medinet-habui ábrázolásokhoz és feliratokhoz? Erre azonban könnyen tudunk válaszolni: a kadesi ütközet azért fontos

számunkra, mert az ennek részleteit tartalmazó lukszori és abüdoszi ábrázolásokon először találkozzunk olyan harcosok képeivel, akik a tengeri népek hadjáratai során Egyiptom szövetségeseiként vagy éppen ellenfeleiként jóval később is feltűnnek majd.

Tehát egy egyiptomi–hettita békeszerződés, amelyet házassággal is megerősítettek az érdekeltek, jó néhány évtizedre viszonylagos nyugalmat és virágzást teremtett nem csupán a két nagyhatalom, hanem az egész Mediterrán-medence számára is. II. Ramszesz halála után Ízisz-Noferettől született fia, Merneptah (Baenré, 1224–1214) lett a fáraó, s néhány éves uralkodása alatt Egyiptomnak ismét szembe kellett néznie a birodalmat fenyegető külső

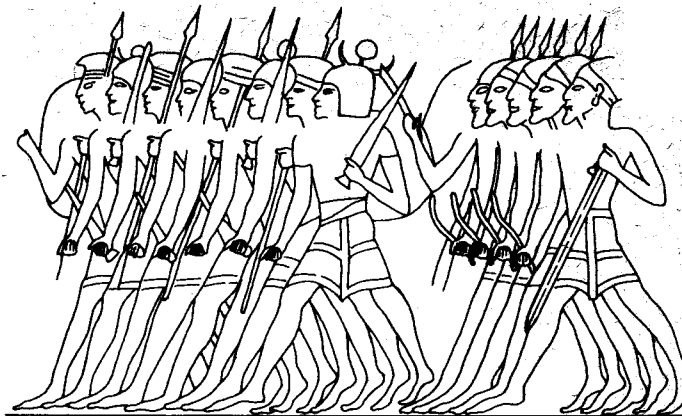
Egyiptom, Kisázsia és az Égeikum az i. e. II. évezred folyamán

veszéllyel. Miután atyja igen hosszú ideig uralkodott, már ő is koros volt, amikor trónra ülhetett, i. e. 1224-ben vagy 1223-ban. Most nyugat felől, a Líbiai-sivatag irányából jött a veszedelem, ennek szelét azonban már II. Ramszesz is érezhette, mivelhogy fokozott intézkedéseket tett a birodalom nyugati határainak megerősítésére.

A medínet-habui ábrázolások egyik részlete: a szárazföldi ütközetben az egyiptomiak és szövetségeseik az ökrös taligákon érkező, tollas főveget viselő ellenséges harcosokat támadják

Nem meglepő, hogy a támadás most nyugat felől érte az országot, mégpedig az i. e. 1220 körüli években. Líbia és szövetségesei szálltak ekkor hadba a fáraó ellen. A Nílus termékeny völgye és Egyiptom mérhetetlen gazdagsága egyáltalában mindig is vonzotta a mostoha körülmények között élő szomszédokat; a Nílus völgye, s különösen a Delta-vidék nemegyszer volt rablások, fosztogatások színtere. Azonban hatvan-egynéhány esztendővel a kadesi ütközet után a helyzet egészen más volt. A líbiai törzsek és a hozzájuk csapódott szövetségesek most nem a zsákmányszerzésre, hanem honfoglalásra törekedtek. Az évezredek óta tartó kiszáradási folyamat, az elsivatagosodás egyre jobban nyomorította a termékeny folyóvölgy közeli és távoli szomszédságában élő nomád és félnomád népeket, inséges életet éltek, élelemhez alig jutottak. Nem csoda tehát, hogy a Nílus-völgy bősége, gazdagsága hallatlan vonzerőt gyakorolt rájuk. E gazdagság megszerzése nem is látszott számukra túlságosan elérhetetlennek.

A líbiaiak, a libu törzs és szomszédaik, a mesweshek azzal a nyilvánvaló szándékkal jöttek, hogy megtelepedjenek a Delta-vidéken, s seregeik már-már Alsó-Egyiptom fontosabb városait fenyegették. Merneptahnak cselekednie kellett; uralkodásának ötödik esztendejében, egészen pontosan, 1220. április 15-én a sivatagban vívott nehéz, több órás küzdelemben diadalmaskodott ellenségei felett.

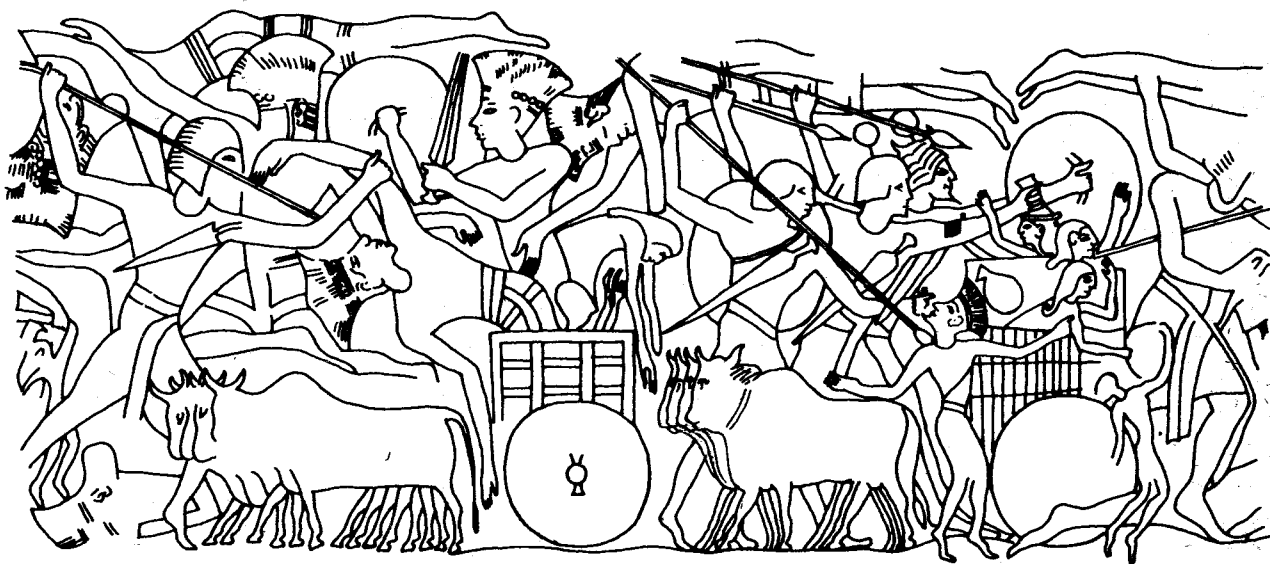

Az egyik karnaki felirat részletesen beszámol a csatáról. Megtudjuk, hogy a líbiai király egész háznépével, állataival, kincseivel érkezett, amely teljes egészében az egyiptomiak zsákmánya lett.

Merneptah győzelme egy időre ismét nyugalmat hozott a birodalom számára, s jó ideig nem is kellett tartaniuk a teljesen szétesett líbiai törzsszövetség újabb támadásától.

A líbiaiakkal vívott csatát megörökítő felirat újabb, igen lényeges elemeket tartogat számunkra: a sivatagi törzsek északi szövetségesei között olyan népeket is találunk, amelyek a későbbiek során vagy a tengeri koalíció tagjai voltak, vagy valamilyen egyéb módon keveredtek bele az Egyiptom elleni hadjáratba.

A Merneptah halálát követő évtizedek zavaros eseményei ismét kedveztek Egyiptom ellenségeinek; fokozódó bizonytalanság vált úrrá kül- és belföldön egyaránt. Így ír erről az egyik legjelentősebb ilyen jellegű írásos emlék, az ún. „Harris Papirusz”:

„Egyiptom országa magára volt hagyva, az emberek egymás ellen voltak. Sok évig nem volt felettük senki –, amíg más idők nem (jöttek). Egyiptom országa az előkelők és a helyi fejedelmek (uralma) alatt volt. Egyik megölte a másikat...

Más idők következtek, ezután nyomorúságos évekkel. Irszu, egy szír került föléjük mint fejedelelem. Az egész országot zsákmányává tette a maga számára. Az istenekkel éppen úgy bántak, mint az emberekkel. Nem mutattak be áldozatot a templomokban.”

Nem csoda, hogy ilyen körülmények között a líbiaiak ismét fenyegették a birodalom nyugati határait, olyannyira, hogy a Delta-vidéken meg is vetették lábukat, ahonnét még Memphiszt is megtámadták. Az új, a XX. dinasztia első fáraói, Széthnaht (Uszerhauré, i. e. 1186–1184) és III. Ramszesz (Uszermaatré Mariamon, i. e. 1184–1153) kétségbeesett kísérletet tettek, hogy rendezzék a birodalom sorait, s hogy újból nyugodt életkörülményeket teremtsenek az ország számára. Ramszesz a már említett fenyegetés hatására cselekedni kényszerült, s döntő csapást mért nyugati szomszédsáira. A medínet-habui templom, amely uralkodása idejének legtöbb forrásanyagát tartalmazza felirataiban és ábrázolásaiban, többek között erre a háborúra is utal. A domborműveken az egyiptomi csapatok sorában ott látjuk Líbia egykori szövetségeseit, akik a hadseregbe besorozva a fáraó oldalán harcoltak.

Alig három évvel ezután, Ramszesz uralkodásának nyolcadik esztendejében addig soha nem látott veszéllyel kellett szembenéznie a birodalomnak, a szövetséges tengeri népek inváziójával.

Tudnunk kell, hogy a tengeri népekre vonatkozó pontosabb ismereteink csak bizonyos egyiptomi forrásokból vannak, s minden más helyről származó adatanyag túlságosan homályos ahhoz, hogy belőlük rekonstruálható legyen az eseményeknek egyébként is eléggé bonyolult története. A legfontosabb erre vonatkozó adataink Medínet-Habuból származnak, ahol a nagytemplom északi falát borító feliratokból és ábrázolásokból nem csupán a hadjárat részleteiről kapunk képet, hanem a harcok tevékeny részeseiről is. A birodalmat fenyegető törzsszövetség tagjai ekkorra már lángba borították a Földközi-tenger egész medencéjét, s azzal a szándékkal lépték át Egyiptom határait s közelítették meg a Delta-vidéket, hogy a Nílus völgyének virágzó városait is hasonló sorsra juttassák. De nézzük meg közelebbről, miként vélekednek erről az egyiptomi feliratok.

„...ami az idegen országokat illeti, ezek összeküvést szőttek szigeteiken. Ezek a népek mind egyszerre szálltak hadba s léptek akcióba. Nem volt ország, amely ellen tudott volna állni fegyvereiknek. Hatti, Kizzuvatna (Kode), Kargamis (Karkemis), Arzava és Alasija (Ciprus). Elsöpörték őket. Tábort ütöttek egy helyen, Amurruban. Népét elpusztították, s földjét olyanná tették, mintha sohasem létezett volna. Egyiptom felé nyomultak tovább, miközben lángokat vetettek eléjük. A szövetséget a paleszetek, a tjakarok, a sekelesek, a danunák és a vesesek egyesült népei (alkották). Kezeiket a legismertebb országokra terjesztették ki, elbizakodott szívvel: a mi tervünk valóra fog válni.”

Persze Ramszesz sem maradt tétlen, alaposan megszervezte birodalma védelmét. Megerősítette a valahol Dél-Palesztinában húzódó határait, odarendelte legjobb csapatait és hadvezéreit. Különös gondot fordított a Nílus torkolatának, a Delta-vidéknek védelmére: hajóhadát – csata- és szállítóhajókat egyaránt – zsúfolásig megtöltötte állig felfegyverzett harcosaival. Ilyenformán hadserege mintegy elven falat képezve fogadta a tenger felől támadókat. A szárazföldön harci szekerező hadseregei várták az ellenség támadását.

A támadók végül is elérték Egyiptom határait, s amint ez várható volt, a döntő ütközetre tengeren és szárazföldön egyaránt sor került. A már többször emlegetett medínet-habui ábrázolások nagy élethűséggel festenek riportképet ennek részleteiről. Lássuk először a szárazföldi ütközetet, amelyre korábban került sor, mint a tengeri csatára.

A domborműveken harci szekereket és az őket segítő gyalogságot látjuk egymással szemben, természetesen a párviadal hevében. Az egyiptomi oldalon a lovak húzta, könnyű, két nagyobb méretű küllős keréken futó kocsin ketten, a hajtó és egy harcos helyezkedett el, míg az ellenfél hettita módra két harcost ültetett a hajtó mögé. A segédcsapatok között ott látjuk az egyiptomi hadseregbe már korábban besorozott sardanákat, róluk a továbbiakban részletesen is szólunk majd. Ami a legmeglepőbb, hogy a harci kocsik forgatagában oda nem illő járműveket is látunk; a nehéz, tömör kerekeken futó, szarvasmarhák vontatta taligákon nőket és gyermekeket látunk, minden bizonnyal a támadók családtagjait, akik – Merneptah líbiai ellenfeleihez hasonlóan – ugyancsak a ietelepedés reményében

Részlet a tengeri ütközetből: a fáraó ljászai sikerrel veszik fel a harcot a támadókkal

jöttek a bőség országába. Helyesen mutat rá N. K. Sandars, hogy ezek nem a levantei tengerparton megszokott, zsákmányra éhes félnomad bandák, hanem letelepedésre alkalmas, termékeny földeket, jó legelőket kereső „gazdálkodók”, akik a minden vagyonukat jelentő állataikat is hozták magukkal. Valószínűleg ezzel magyarázhatjuk, hogy a két keréken futó taliga elé négy szarvasmarhát is befogtak.

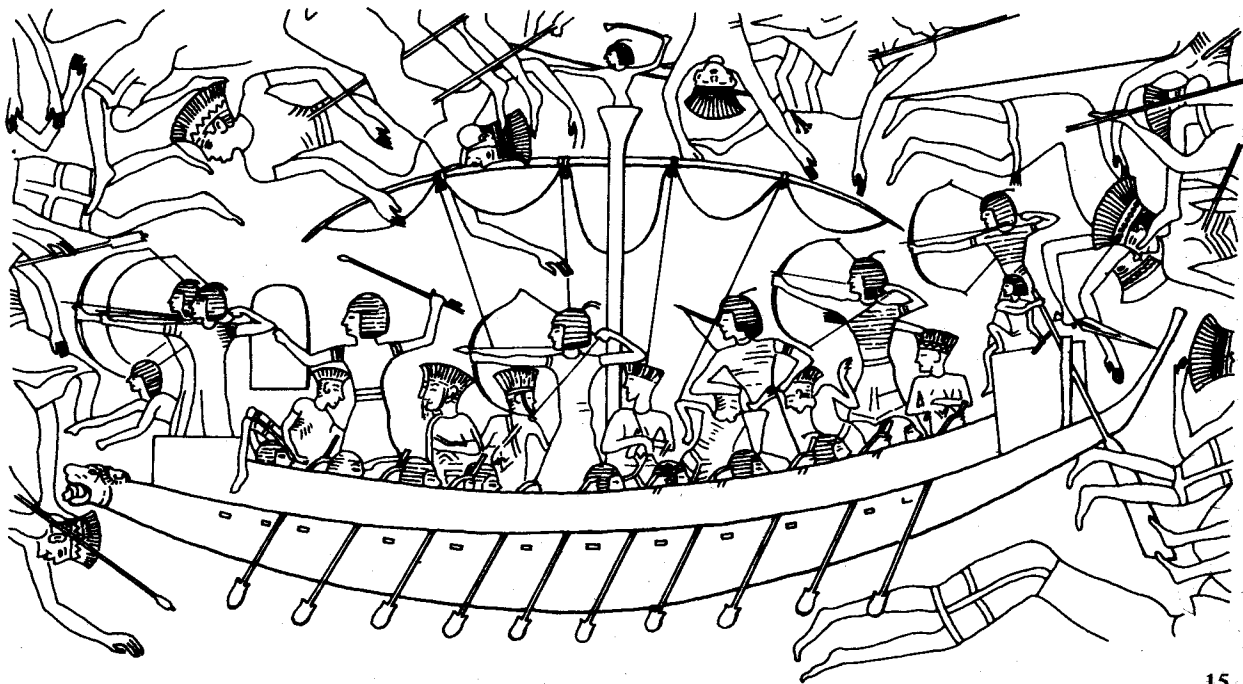
A tengeri csata valahol közvetlenül a part közelében folyt le; legalábbis az ábrázolások erről tanúsodnak. Az ütközetnek azt a részét örökíthette meg az egykori művész, amikor a támadók hajóhada már verve volt. A karcú, egyiptomi evezős gályák a part felé terelik az ellenséges hajókat, nyilván az a szándékkal, hogy az ott várakozó íjászok a fölülük magasodó fáraóval méltóképpen fogadhasák a betolakodókat. Ramszesz diadalmaskodott, amint ezt az elfogott ellenséges hajók és a vízbe fülök tömegei mutatják. A parton, az előtérben egyiptomi katonák foglyok csoportjait kísérik.

A fáraó győzött tehát, tengeren és szárazföldön egyaránt, s az erre vonatkozó írásos emlékek szinte kifogyhatatlanok dicséretéből. A medínet-habui nagytemplom északi falán levő ábrázolásokat kísérő feliratokban ezt olvashatjuk:

„Most már az északi népek, akik szigeteiken voltak, reszkettek testeikben. Ők behatoltak a folyó torkolatának csatornáiba. Lélegzetért harcolnak, orruk megszűnik (lélegzeni). Őfelsége mint forgószél rohant rájuk, úgy harcolt a csatamezőn, mint

egy bajnok, rettegetek tőle, rémület járta át testüket, s ott zúzták szét vagy fogták el őket, ahol voltak. Szívüket elragadták, lelkük elszállt, s fegyvereik szertehulltak a tengerbe. Nyilával azt szúrta át, akit akart, s csak a vízbe fúló menekülhetett meg...”

Ezt követően Ramszesznek voltak ugyan még háborúi nyugaton és északon egyaránt, de a tengeri népekkel többé nem akadt dolga; egyszer s mindenkorra leszámolt a Mediterrán-medencét évtizedekig háborgató kalózzokkal és szövetségeseikkel. A kalózkodás persze régóta megszokott dolog volt a Földközi- s így az Égei-tenger partvidékein, valamint a szigeteken, de az eddig csak kereskedőhajókat és kisebb kikötőket fosztogató kisebb-nagyobb bandák nem voltak túlságosan vészélyesek a többnyire erős központi hatalmú birodalmak, városállamok számára. Ez esetben azonban többről volt szó, mint egyszerű zsákmányszerzésről; a roppant szárazföldi és tengeri haderővel támadó északiak egymásután pusztították el a térség országait, városait, s vonulásuk útját mindenütt vér és üszkös romok kísérték. A legmeglepőbb talán annak a Hattinak a pusztulása, amely pedig abban a korban is még világhatalomnak számított. Erejére jellemző – amint láttuk –, hogy II. Ramszesz is csak a legnagyobb áldozatok árán állhatta útját palesztinai terjeszkedésének. A kadesi ütközetet követő békeszerződés nem csupán megteremtette a közel-keleti és a földközi-tengeri országok hatalmi egyensúlyát, hanem egyidejűleg több mint fél évszázados virágzást, fellendülést biztosított számukra. Így ír

ezeokról az időkről az ún. „Izrael-sztélé”, amely arról nevezetes, hogy itt történik először említés magáról Izraelről.

„Az emberek sétálhattak az utakon, minden lépésükkel félelem nélkül. Az erődök nyitva álltak, s a források elérhetőek minden utas számára. A falak és a kapuk békésen alszanak a napfényben, amíg az örök fel nem ébrednek. A rendőr kinyújtózkodva alszik. A sivatagi határőrök a mezőn vannak, ahol lenni szeretnek. Az állat szabadon csatangol, ahova neki tetszik, s biztonságban gázol át a folyón áradás idején. Éjszaka nem hallatszik váratlan kiáltás: Állj, nézd, itt valaki jön, valaki, idegen hanggal... Jövés-menés van, az emberek énekelnek, s nincs gyászos sírás. A városok, melyek üresek voltak, ismét benépesednek. Az ember, aki szánt, meg is eszi a termését. Ré visszatért Egyiptomba.”

Noha Egyiptom és Hatti harci szekerekkel jól felszerelt szárazföldi hadserege, s mellette a fáraó félelmetes erejű hadiflottája elegendő elrettentő erő volt a rablásból, fosztogatásból élő népelemek szemében, ezzel egyidejűleg ez az erő sakkban tartotta a birodalom határain kívül és belül élő, kisebb-nagyobb leigázott népeket s vazallus államokat, a Hettita Birodalomnak több más szomszédjával együtt mégis pusztulnia kellett, s kezdetben úgy tűnt, hogy ugyanez a sors fenyegeti magát Egyiptomot is. Bár Hatti bukása közvetlenül a tengeri népek hadjárataival, illetve a fríg törzsek vándorlásával hozható kapcsolatba, a látszólag váratlan összeomlásban egyéb külső és belső okok is közrejátszottak.

Hatti történetével nem foglalkozhatunk a fenti részletességgel, néhány dolgot azonban el kell mondanunk erről a sajátos birodalomról.

A hettita uralkodók még Hatti hatalmának teljében is csak a legnagyobb erőfeszítéssel tudtak egyensúlyi helyzetet teremteni és tartani az általuk meghódított népek között, akik szüntelen lázongásaikkal nyugtalanították a központi hatalmat. Valószínűleg akkor is a belső villongások kötötték le őket, amikor segítséget kellett volna nyújtaniuk Merneptah libiaiak ellen viselt háborújához. Az i. e. 1250 után trónra lépő IV. Tudhalija (Tudhalijas) ereje teljében még sikerrel vehette fel a harcot a számos külső és belső ellenségével. Nem csupán északi és nyugati szomszédaival, Kaskával és Arzavával küzdött, hanem hatalmas háborúkat viselt Asszíria ellen, s hódító hadjáratot indított Ciprus, az akkori Alasija kincseinek megszerzésére is. Harmincesztendő uralkodása alatt sikerült Hatti hatalmát megőriznie, de utódai már képtele-

A hettiták fővárosa, Hattusa oroszlános kapuja

nek voltak erre, s a birodalom az i. e. XII. sz. fordulóján már szétesőben volt. Állandó trónviszályok gyengítették a központi hatalmat, s az utolsó hettita uralkodó, II. Suppiluliuma (Suppiluliumas) kénytelen-kelletlen tanúja lehetett a végső pusztulásnak is.

Hatti sorjában elveszítette mindazokat a korábban meghódított szomszédos tartományokat, amelyek az elmúlt századokban vívott háborúkban legfőbb támaszai voltak, míg végül magára a birodalomra került sor. A döntő csapás akkor érte Hattit, amikor az Anatólia szívében fekvő fővárosát Hattusát (Hattusas) is feldúlták, és lerombolták az addig bevehetetlennek vélt belső fellegvárát, a félelmetes kőtömbökből épült Büyükkalét. Egyes elképzelések szerint ez csak valamilyen belső árulás következtében történhetett meg. A főváros romjai szörnyű pusztulásról tanúskodnak, s ezt követően a terület évszázadokra lakatlan maradt. A hatalmas kőtömbökből emelt Büyükkale egy jól szervezett hadsereg védelme alatt aligha esett volna el, de ebben az időben már aligha beszélhetünk ilyen haderőről; a korabeli hettita szövegek már szét hullóban levő birodalomról tudósítanak.

Kétségtelen, hogy a Hettita Birodalom bukásának más okai is voltak, nem csupán a frigek vagy a tengeri népek inváziója. Az ereje teljében levő Hatti a siker reményében szállhatott volna szembe még egy ilyen erőteljes, kívülről jövő támadássorozattal is, mint ahogyan ez korábban számtalan esetben meg is történt, de a birodalom ekkor már nem volt a régi. Hanyatlásának számos belső, gazdasági és politikai természetű okára következtethetünk azokból a ránk maradt régészeti és feliratos emlékekből, melyekből rekonstruálni tudták Hatti utolsó évtizedeinek zűrzavaros történetét. Az erősen prefeudális rendszer vazallusai egymásra lázadtak fel az elnyomó hatalom ellen, sorra vívták ki függetlenségüket. Hatti egykori szövetségesei nem tudtak vagy éppenséggel nem is akartak segítséget nyújtani a birodalomnak, s ez teljes mértékben megakadályozta a tengeri haderővel egyáltalán nem rendelkező egykori világhatalom védelmi rendszereinek megszervezését. A hettiták fő erejét

Hettita harcos relíeffe a főváros, Hattusa kaputornyáról

a harci szekerező egységek jelentették, de a külső és belső ellenség számtalan csapása következtében már ezek az elit csapatok is szétesőben voltak.

Miután a fő veszély a tenger felől fenyegette, Hatti képtelen volt védekezésre, s ugyanakkor hasztalanul kért segítséget a komoly tengeri hajóhaddal rendelkező Lukkától és Ugarittól. A dél-anatóliai tengerparti Lukka valamilyen módon maga is érdekelve lehetett a tengeri népek koalíciójának hódításaiban, míg a levantei kereskedőváros, Ugarit maga sem volt már olyan helyzetben – éppen az említett események miatt –, hogy segíteni tudjon, mint ahogyan ezt korábban már számtalanszor megtette. A Hettita Birodalom sorsa ilyen körülmények között megpecsételődött, s az utolsó napok eseményei drámai módon tükröződnek a korabeli feljegyzésekben. Suppiluliuma, az általunk már említett, s feltehetőleg utolsó hettita uralkodó arról panaszkodik, hogy a hadsereg és a királyi testőrség dezertált, de elmenekült maga a nép is, s a király emberei sorra az ellenség fogságába estek. Elhagyták nemesei, és sokan, akikre számított, távol voltak akkor, amikor cselekedni kellett volna.

A koalíció tengeren és szárazföldön egyaránt támadó tagjai tehát sikerrel vették az akadályt. Márpedig a Hettita Birodalom nem csupán egyet jelentett a leigázandó államok sorában, hiszen felszámolásával sikerült felborítaniuk azt a hatalmi egyensúlyt, amely korábban a térség minden országa számára védelmet is jelentett. Ezzel Anatóliában az út megnyílt, mindenekelőtt déli és keleti irányban, s a koalíció sorban egymás után meghódította Kizzuvatnát, Karkemist, Arzavát.

Az inváziónak valószínűleg egy másik ága érte el Alasiját, a mai Ciprust, ez a támadás az európai őstörténet szempontjából is nélkülözhetetlen adatokkal szolgál. Ennek a szigetnek különleges helye van a Mediterrán-medence országai között, mindenekelőtt földrajzi fekvése, gazdag ércbányái, s az ezek eredményeként kialakult páratlanul kibontakozott bronzipara révén. Az i. e. XIII. sz. utolsó évtizedeiben – éppen a helyzet miatt – jelentős történeti szerepet játszott, de a sziget lakosait ez a fenti szerep súlyos megpróbáltatásokkal sújtotta.

Ciprus gazdag városai, mindenekelőtt Enkomi és Kition tevékenyen vették ki részüket a földközi-tengeri térség kereskedelmi forgalmából. A sziget kiemelkedő bronzkori kultúrája ebben az időszakban érte el csúcspontját, s az igen magas szinten dolgozó, termelékeny bronzműves központok nagy vonzerőt gyakoroltak a Földközi-tenger medencéjében élő népekre, sőt, amint később majd látjuk,

ennél jóval távolabbi vidékekre is kiterjedt a sziget kultúrájának hatásköre. Enkomi, Kition s a többi gazdag város Alasija központi helyzetét kihasználva a korabeli kereskedelem átmenő állomásává váltak, s ez csak tovább növelte a szigeten felhalmozott roppant kincseket.

A régészet rendkívül kifinomult, korszerű módszereivel sikerült azt is felfedeznünk, hogy Ciprus egyes részein a szárazföldről érkező ősi görög telepések is megvetették lábukat, és tevékenyen kivették részüket az egyre kiterjedtebbé váló kereskedelemből. Sajnos eléggé nehezíti kutatásainkat, hogy Cipruson hiányoznak a korabeli írásos emlékek, ezek hiányát csak részben pótolhatja a szigeten feltárt nagy tömegű, értékes régészeti emlékeanyag.

Ciprus éppen gazdagsága miatt vált számtalan esetben nagyhatalmak, kalózok prédájává. Adataink vannak arról is, hogy a hettiták rablóhadjáratot vezettek a sziget városai ellen, s bár Ciprusnak volt tengeri hadereje, mégsem tudta a kincseire áhítózó tengeri rablókat, kalózokat minden esetben távol tartani. Az i. e. XII. sz. fordulója körüli időkből származó régészeti leletek alapján arra következtethetünk, hogy a szigeten újabb népcsoportok jelentek meg, kiszorítva a helyi őslakosságot; a sajátos, közép-európai eredetről árulkodó kardok és más fegyverek arra utalnak, hogy a Földközi-tenger vidékének, főleg az Égeikumnak kalandorai betörték Alasija nagy városaiba, s feltehetőleg részesei voltak a feltárások során tapasztalt nagyarányú pusztításoknak.

Az ősi Ugarit, a mai Rász-Samra, a levantei tengerpart egyik legjelentősebb s egyben leggazdagabb városállamának számított. A mai szíriai partvidéken feltárt több rétegű település és város igen sokáig fontos kereskedelmi központ volt, s a romok között végzett régészeti feltárások tanúsága szerint minden olyan árucikkkel kereskedtek az itt élő kereskedők, amit csak meg lehetett kapni az akkori ismert világban. Ugarit királya gazdag kereskedő-arisztokrata volt, aki a lehető legjobb kapcsolatokat igyekezett fenntartani kora nagyhatalmaival és a városát környező városállamokkal. Elegendő pénzzel rendelkezett ahhoz, hogy megépítse a térség egyik legerősebb tengeri flottáját, amely nem csupán a város védelmét szolgálta, hanem esetenként, megfelelő ellenszolgáltatás fejében a szárazföldi nagyhatalmak rendelkezésére is állott. Így a hettita uralkodók, akiknek egyáltalán nem volt tengeri haderejük, rendszeresen Ugarithoz fordultak ilyen irányú segítségért. Így történhetett, hogy amikor a szövetséges tengeri népek lecsaptak a városra, úgy lát-

szik Ugarit hajóhada éppen másutt lehetett elfoglalva; a támadók kirabolták, majd elpusztították a várost. Az i. e. 1180 körüli évekből, talán az Egyiptomot ért támadást közvetlenül megelőző időből származik az a drámai levélváltás, melyre a levantei város pusztulását megelőzően került sor Alasija és Ugarit uralkodója között. Az első levelet Alasija hadvezére intézte Hammurabihoz, Ugarit uralkodójához.

„Így szól a király Hammurabihoz, Ugarit királyához. Üdvözöllek, s tartsanak meg az istenek jó egészségben. Amit írtál nekem, ellenséges hajók vannak látóhatáron belül a tengeren. Rendben van, még ha igaz is, hogy ellenséges hajók tűntek fel, légy erős. Igen is, akkor mi van a csapataiddal, harci szekereiddel, hol állomásoznak ezek? Közel állomásoznak, kéznél vannak vagy nem? Ki kényszerít Téged az ellenség mögé? Erősítsd meg a városaidat, vidd ezekbe csapataidat és harci szekereidet, erős szívvel várd ellenségeidet.”

És az erre írt elkeseredett válasz:

„Alasija királyának. Atyám, így szól Ugarit királya, az ő fia. Atyám lábainál heverek. Üdvözlét atyámnak, a te házadnak, feleségeidnek, csapataidnak és mindazoknak, akik Alasija királyához tartoznak, nagyon sok üdvözlét. Atyám, az ellenséges hajók már itt vannak, lángba borították városaimat, s nagy pusztítást okoztak az egész országban. Nem tudtad atyám, hogy összes csapataim a hettiták országában állomásoznak, s összes hajóim még mindig Lükiában vannak távol, s még nem tértek vissza? Így az ország magára van hagyva... Gondold meg atyám, hét ellenséges hajó érkezett és okozott nagy pusztítást. Ha pedig több ellenséges hajó is van, tudass engem ezekről, hogy elhatározzam, hogy mit tegyek.”

Az Ugaritot ért támadás váratlan és nagy erejű lehetett, s Hammurabi már sohasem tudta levelét elküldeni Alasijába, azt ugyanis az ásatások során, az ugariti palota romjai között találták meg. Valószínű, hogy a szövetségesek hadjárata több hullámban zúdult a térségre, s ez egyben megoldja a talányt, hogy miért nem küldtek segítséget az egyes országok sorstársaiknak. Láthatólag mindegyik a maga bajával volt elfoglalva, s aligha gondolhatott szomszédjára. A támadók teljesen lerombolták Ugaritot és az azt környező városokat. A házak lakatlanná váltak, s hogy a veszély mennyire váratlanul érte a város lakosságát, bizonyítja pl. a főzés közben a tűzhelyen hagyott fazekak s a romok közül előkerült értékek, amelyek arról tanúskodnak, hogy

tulajdonosaiknak már nem maradt idejük biztonságba helyezni őket.

Ugarit népe nagyrészt elpusztult, kisebb része azonban tudott menekülni, s hogy hová, arra vonatkozóan is vannak utalásaink. Sandars szerint ezek a már korábban feldúlt ciprusi városok elhagyott falai között kerestek maguknak menedéket. Erre vonatkozó bizonyítékokat is felsorol: pl. az ebből az időszakból származó ciprusi kerámia meglepően hasonlít ahhoz, amelyet Ugaritban is használtak, s ennek nyomán könnyen adódik a következtetés, miszerint a Cipruson megtelepedő fazekasmesterek az anyaországban megszokott edényeket gyártották tovább. Egy másik bizonyíték az ugaritiak ide menekülésére az újjáépített városok épületeinek építészeti stílusa, építési technikája, amely ugyancsak lényeges egyezéseket mutat az ugaritival.

Végül is csak Egyiptomnak sikerült megállítania az addig sikeresen előretörő hadjárat résztvevőit; a Delta-vidéken vívott drámai küzdelemben III. Ramszesz diadalmaskodott, tönkreverte a koalíció szárazföldi hadseregét s elpusztította hajóhadát. Tulajdonképpen ennek a győzelemnek és a fáraót dicsőítő domborműveknek, írásos emlékeknek köszönhetjük, hogy közelebbről is tanulmányozhatjuk nem csupán a háborús eseményeket, hanem azokat a népeket is, amelyek valamilyen módon belebonnyolódtak e háborúba. Amint már említettük, tulajdonképpen csak az egyiptomi feljegyzésekből szereztünk arról tudomást, hogy egyáltalán létezett a tengeri népek koalíciója valamikor, s hogy az ő számlájukra írhatjuk az i. e. XII. sz. első évtizedeinek apokaliptikus pusztításait.

A TENGERI NÉPEK

Bár e hadjárat részleteit meglehetősen jól ismerjük, eléggé homályos képet alkothatunk csak azokról a népekről, amelyek valamilyen módon szerepet játszottak benne. A dolgok jobb megértésének kedvéért vissza kell térnünk a kadesi ütközethez, mely-

Jellegzetes sardana harcos teljes fegyverzetben a tengeri népek hadjárata idejéből.

A szarvakkal díszített sisakon látható kerek hadijelvény tanúsítja, hogy a harcos az egyiptomi szövetséges haderőhöz tartozott

nek résztvevői között nem egy olyan névvel találkozunk, melyek a későbbiek során több alkalommal is szerepelnek az egyiptomi ábrázolásokon és feliratokban. Théba keleti partoldalán épült a lukszori templom, melynek legimpozánsabb részeit II. Ramszesz, Kades hőse építtette. Nem csoda tehát, hogy az építők és kőfaragók nagy teret szenteltek a fáraó diadalaként elkönyvelt kadesi csata részleteinek. Az egyik domborművön a hettita haderő tizenkét szövetségését ábrázolták, akik közül nem eggyel ismét találkozunk III. Ramszesz korában is. A többnyire jellegzetes hettita öltözetet és fegyverzetet viselő harcosok között könnyen felismerhetünk egy amoritát, egy turusát, egy tjakart és egy paleszet harcost.

Természetesen Egyiptomnak is voltak szövetségesei, helyesebben zsoldoscsapatai, ezek közül elsősorban a későbbiek során oly jelentős szerepet játszó sardanákat kell megemlítenünk. A sardanak eredetéről sajnos alig tudunk valamit, legfeljebb csak annyit, hogy a kadesi csatát megelőző időkben a Delta-vidéken fosztogattak. II. Ramszesz leverte

a „Nagy Zöld Mező”-ről (a Mediterráneumból) származó rablóbandát, s miután Kadesnél az egyiptomi segélycsapatok között látjuk őket, feltételezhető, hogy a sardanákat a fáraó besorozta az egyiptomi hadseregbe. Merneptah líbiai hadjáratában ismét találkozunk velük, s ami meglepő, nem csupán Egyiptom oldalán, hanem Líbia szövetségesei között is.

Merneptah háborújánál maradványok érdekes megemlékeznünk Líbia egy másik szövetségéről, az Anatólia déli partvidékét lakó lukkaiakról. Ez a kalózkodásairól hírhedt tengeri nép jelentős hajóhadával állandó rettegésben tartotta a környező vizek vándorait, s hajóit nemegyszer bocsátotta Hatti rendelkezésére. Egyébként a hettiták szövetségeseként Kadesnél is Egyiptom ellen harcolt. Kalózási akcióiktól, amelyekről már az i. e. II. évezred első felében hallunk, Alasija különösen sokat szenvedett. Az egyik korabeli írásos emlékből Alasija királya arról panaszkodik a fáraónak, hogy Lukka népe évente egy-egy kisebb várost ragad el országától.

Korábban még nem lehetett hallani az ekwesről, vagy akhaiwasáról, a líbiai törzsek egy további szövetséges népéről, amely az északiak közül a legnagyobb sereggel vett részt e háborúban. Az egyiptomi források egyértelműleg tengeri népként említik. Egy másikról, a turusákról már a korábbi hettita szövegek is megemlékeznek, igaz, hogy kissé eltérő névvel (taruisha), de a kettő minden bizonnyal azonos egymással. Viszont ugyanezek az írásos emlékek az ugyancsak Líbiával szövetséges sekelesekről nem szólnak. Ez a nép az ekweshez hasonlóan az i. e. 1220 körüli években tűnik fel először a történelem színterén, a Delta-vidéken vívott Líbia elleni háborúban.

A nagy tengeri és szárazföldi rablóhadjárat idején, az i. e. 1180 körüli években három újabb névvel találkozunk az egyiptomi feliratokon: a paleszet, mind között talán a legérdekesebb, a „Bibliá”-ból jól ismert filiszteusok népével azonos, a danuna név az egyiptomiak számára már régóta ismert, végül a tjakar, amely ugyancsak jelentős e nevek listáján.

Úgy gondolom, hogy a továbbiakban érdemes közelebbről is megismerkednünk ezekkel a számunkra jórészt ma már ismeretlen népekkel, akik akkor léptek a világtörténelem színterére, amikor az európai kontinensen is kibontakozóban volt a civilizáció. Szerencsére a Közel-Kelet hatalmas területeket átfogó és gyakori háborúskodásai jó alkalmat nyújtanak arra, hogy az ezekre utaló írásos és egyéb emlékekből tájékozódni tudjunk a szóban

*Turusá harcos az egyiptomiak hadifoglyai között.
Feltehetően főnök volt*

forgó népek kilétéről. Noha a források sokrétűek, mégis a róluk nyert kép még ma is meglehetősen homályos, s az esetek nagy többségében csak találgathatunk.

Ha sorba vesszük e népeket, elsőként a sardanával kell kezdenünk: amint a fentiekben láttuk, a sardanákat hol Egyiptom segédcsapataiként, hol pedig a birodalom ellensége szövetségeseiként látjuk viszont, de akad olyan eset is, hogy egyidejűleg mindkét oldalon találkozunk velük. Fentebb már említettük, hogy Egyiptom viszonylag korán megismerkedett e néppel; egy Taniszból (Alsó-Egyiptom) származó sztélé felirata említi először, amelyből megtudjuk, hogy II. Ramszesz idejében a Nílus deltájában fosztogatták a településeket és városokat. A hiányos feliratból csak annyit tudhatunk meg, hogy a sardanák lázongó szívűek, s hajóik a tenger közepén vannak. Ramszesz elpusztította a „Nagy Zöld Mező”-ről érkező harcosokat, s Alsó-Egyiptom ezek után éjszakáit békés alvással töltheti. Ezt követően sorozhatták be őket az egyiptomi segédcsapatok közé, s a háborús feliratok, ábrázolások gyakori szereplői. Merneptah líbiai háborújában az ellenség oldalán is viszontlátjuk őket, amint arról a medinet-habui domborművek és az őket kísérő feliratok tudósítanak. A nagy tengeri és szárazföldi rablóhadjárat idején a sardana harcosok III. Ramszesz legfontosabb segédcsapatának tagjai voltak, s nemegyszer a királyi testőrséget is belőlük verbuválták.

A kadesi csata óta legfontosabb védőfegyverük a kerek pajzs, valamint a kerekített, kalapszerű sisak, rajta a jellegzetes kettős bikaszarv. Lándzsával és karddal harcoltak, amely már önmagában is megkülönbözteti őket az egyiptomi íjásztól. Rövid, szoknyaszerű ruházatot viseltek. Az egyiptomi oldalon harcoló sardana harcost a kettős szarv között látható kerek hadijelvény megkülönbözteti az ellenséget segítő társaitól. Hogy mennyire támaszkodhattak az egyiptomiak zsoldosaikra, arra vonatkozóan nincsenek megbízható adataink. Mindenestre a fáraó hadseregének legsebezhetőbb pontja éppen az a rengeteg idegen nemzetiségű segédcsapat

Bronzszobrocska a ciprusi Enkomiból.

A pajzsával és lándzsával felfegyverzett figura – sisakjából ítélve talán sardana harcost ábrázol

volt, amelyről sohasem lehetett tudni, mikor válik áruházzá. A medinet-habui ábrázolások egyikén a hadifoglyok csoportjában láthatunk egy térdeplő sardana főnököt jellegzetes sisakjában, szakállasan, fülében karikával. S ami a legérdekesebb, a sisak szarvai között a szövetséges sardanákat megillető hadi jelvény van, talán annak jeléül, hogy áruházzá szövedészt ábrázolt a művész.

Noha viszonylag sok ábrázolás és adat áll a sardanákról rendelkezésünkre, alig tudunk valamit eredetükről, származási helyükről. II. Ramszesz valahonnét az égei szigetvilágból származó tengeri népek ismerte őket, bár ennek bizonyos fokig ellentmond a Mezopotámiában és Anatóliában elterjedt szarvakkal díszített sisak, melyet fejükön viseltek. Sandars feltételezi, hogy eredetileg Észak-Szíriából érkeztek, majd a tengeri népek sikertelen hadjárata után egy részük az ugariti menekülőkkel együtt Cipruson lett menedéket. De csakhamar elhagyták a szigetet, s a Földközi-tenger nyugati medencéje felé vették az irányt. Vannak olyan adataink, amelyek szerint Szardínia szigetén telepedtek meg, s e sziget mind a mai napig őrzi nevében emléküket.

A sardanák ciprusi és szardíniai tartózkodásának természetesen bizonyítékait is ismerjük, mindenekelőtt a régészeti emlékek köréből: a ciprusi Enkomiból származik egy 35 cm magas bronzszobrocska, amely kis kerek pajzsral és dárddal felfegyverzett harcost ábrázol a sardanák jellegzetes, szarvakkal díszített sisakjában. A szoknyát és valószínűleg lábvertet is viselő harcos sajátos, ún. ökörbőrt utánzó bronztömbön áll (ilyen formákba öntve tárolták a bronz nyersanyagot), amelyből arra következtethetünk, hogy valamilyen bronzműves istenséggel állhatunk szemben. Néhány évszázaddal későbbi időkből származnak a ciprusihoz hasonló szardíniai bronzszobrocskák. Szarvas sisakjuk, kerek pajzsuk ugyancsak a sardanákra utal.

A felsorolt nevek között természetesen vannak olyanok is, melyekkel a tengeri népek koalíciójára utaló ábrázolásokon vagy feliratokban már nem találkozunk. Ilyen a már említett lukka, valamint az ekwes vagy akhaiwasa, Líbia talán legjelentősebb tengerentúli szövetségese. E népet leginkább a hettita szövegekben gyakran visszatérő ahhiyavával azonosítják, erről pedig jól tudjuk, hogy a korai görög akhaijok neve volt. Egy korabeli egyiptomi felirat az „Athribisz-sztélé”-n úgy emlékezik meg az ekwesről, mint a tenger népéről, s a nagy karnaki felirat a sardanákkal és a sekelesekkel együtt ugyancsak tengeri népként említi. Eredetének rejtélye kétségtelenül a hettita ahhiyavával való azonosíthatóságában rejlik, de erről a kérdésről egy másik fejezetben szólnunk majd részletesen. Egyelőre annyit érdemes megjegyezni e népről, hogy tengerjáró volt, s rablásaival, kalózkodásaival állandóan nyugtalanította Anatólia partvidékét.

A Merneptah ellen viselt líbiai hadjárat egy további résztvevője a turusák népe már tevékenyen közreműködött a tengeri népek szövetségének ki-

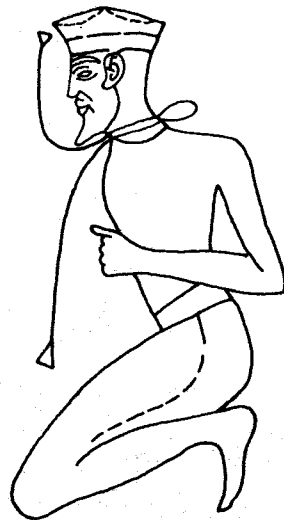
alakításában. A görög források türsenói néven emlegetik e népet, míg egy a IV. Tudhalija hettita uralkodónak tulajdonított szövegben taruisha néven találkozunk vele. A korábbi egyiptomi szövegek nem említik, s III. Ramszesz szövegeiből is hiányzik ez a név. A támadásban azonban mégiscsak részt vettek, mivel a medínet-habui domborművek egyiken ábrázolt foglyok között egy turusa is szerepel. Ugyanakkor egy másik felirat, a deir-el-medinei arról szól, hogy III. Ramszesz diadalmaskodott az idegen országok, szigetek felett, melyek népe Egyiptom határai felé hajózott, s közöttük volt a tengerentúlról érkező turusa is. Hogy a Deir-el-Medinéből származó felirat turusája valójában honnan jött, arra vonatkozólag homályosak az adataink; egyes elképzelések szerint valahonnét Anatólia nyugati partvidéke, a későbbi Lüdia vagy talán éppen Trója térségéből. A neves ókori utazó és történetíró, Hérodotosz úgy véli, hogy a türrhének is innét vándoroltak hazájukba, Itália középső részébe, s ezek alapján nyomban felvetődik a turusának a fél-sziget legendás telepeseivel, az etruszkokkal való egyezése. Mindenesetre a medínet-habui domborművön térdeplő hadifoglyok között utolsóként ábrázolt turusa fejedelem külső megjelenésében eléggé elüt társaitól. Rövid, vastag orra, ugyancsak vastag ajka, szakálla, fedetlen feje olyan jellegzetességek, melyek csupán egy másik, a lukszori templomban levő ábrázolással vethetők össze. A dombormű egyébként a kadesi csata hettita szövetségeseit mutatja be, s ezek között turusa harcost is láthatunk a sorban.

Egyes történetírók előszeretettel azonosítják a tengeri koalíció egy másik tagját, a sekelest Dél-Itália és Szicília egykori szikuliaival vagy szikeljeivel, akikről az Appenini-félsziget görög telepesei még az i. e. VIII. században adtak hírt. Úgy tudják, hogy a trójai háborút követően hajóztak át Dél-Itáliából Sziciliába, de tulajdonképpen eredetükről nem esik szó. Először Merneptah háborúja idején tűnnek fel ezek a harcosok, amint ezt a karnaki templom idevonatkozó feliratán olvashatjuk, s a sardanával és ekwessel együtt tengeri népként emlegetik. A „Harris Papirusz”-ból azt is megtudjuk, hogy III. Ramszesz a sekelest más népcsoportokkal, így a paleszettel, a sardanával, a vesessel és a danunával együtt határ menti helyőrségekbe sorozta be zsoldosként. Természetesen ez nem zárja ki a

medínet-habui felirat szavahihetőségét, amely ezek közül jó néhányat a sekelessel együtt a tengeri népek szövetségéhez sorol.

Talán még a felsoroltaknál is kevesebbet tudunk III. Ramszesz egy másik ellenfeléről, a vesesről, amelyet fentebb már röviden megemlítettünk. Van olyan elképzelések, amelyek szerint a veses azonos lehet a hettita szövegekben olvasható vilusával, amely valahol Délnyugat-Anatóliában keresendő vagy talán éppen Homérosz Ilionjával (Ilios), azaz Trójával. Ugyancsak a mondabeli Trójával hozzák összefüggésbe a tengeri koalíció következő tagját, az igen homályos sorsú tjakart. Ezek szerint a trójai teukroszok, vagyis a tjakarok a számukra balul végződött egyiptomi hadjáratot követően a Karmel-hegytől délre eső területen telepedtek meg. Lehetséges, hogy ebből a népességből származik a görög Teukrosz is, a ciprusi Szalamisz város legendás alapítója.

Az egyiptomi elbeszélő irodalom egyik legérdekesebb, az Újbirodalom idejéből ránk maradt emléke az egykori thébai tisztviselő, Venamon története. Venamon hivatalos útjairól beszámoló jelentéseket készített hivatali előjárói számára, amely iratok szerencsés véletlen folytán előkerültek. Egyik hivatalos útjának célja Amon szent bárkájának építéséhez való faanyagok beszerzése volt Búbloszból. A tengeren szerencsétlenségére összeakadt a Dorból érkező tjakar kalózsokkal, akik egészen Búbloszig üldözték hajóját. A történet jó néhány évtizeddel az emlékezetes egyiptomi diadal után játszódott le, mindenesetre a tjakarok még mindig korábbi mesterségükből éltek. Az egyiptomi domborműveken gyakran viszontláthatjuk a jellegzetes tollas fejdíszszel ékesített tjakar harcosokat mint a birodalom ellen viselt rablóhadjárat tevékeny résztvevőit.

Előkelő paleszet harcos a medínet-habui templom ábrázolt hadifoglyok között

Az európai történelmi megértése szempontjából a kiváló tengerjáró nép, a danuna sorsához fűződő ismereteink rendkívül fontosak. Szerencsére velük kapcsolatban több forrásból származó adatokkal is rendelkezünk. A danunák földje valahol Anatólia délnyugati részében lehetett, ahonnan ki-kicsapva a denjen vagy danuna törzsek kalózzakcióikkal nyugtalanították a kisázsiai városokat. Az csak természetes, hogy ők is belekeveredtek a nagy tengeri és szárazföldi rablóhadjáratokba, majd a Delta-vidéken vereséget szenvedő nép Palesztinába kényszerült visszahúzódní. A „Biblia” gyakran emlegeti az izraeli törzsekkel együtt a danitákat is, akik annyiban térnek el az előbbiektől, hogy nem pásztorkodással foglalkoznak, hanem tengerjárók. Feltetelezik, hogy a daniták az imént említett denjen vagy danuna népből származtak, ugyanakkor élnek olyan elképzelések is, amelyek szerint a görög danaoikkal azonosak. A műkénéi összefüggésekre néhány mitológiai történetből, sőt régészeti leletekből is következtethetünk. Ezek persze többnyire találgatások, mint ahogyan az is csak az, hogy a danunák még az i. e. I. évezred fordulóját megelőző időkben lassan asszimilálódní kényszerültek az izraeli törzsekbe olvadva.

A medínet-habui feliratok és más egyiptomi írásos emlékek által emlegetett támadók között a paleszet talán a legérdekesebb, nem is annyira történeti szerepét tekintve, hanem azért, mert viszonylag erről a népről tudjuk a legtöbbet. Az egyik medínet-habui domborművön ott látjuk fogságba esett, térdeplő vezérüket; a szakállas, markáns arcvonású alak furcsa, felül egy kissé kiszélesedő fővegben, ezek a jellegzetességek különböztetik meg őt fogolytársaitól. III. Ramszesz már említett, deir-el-medinei feliratos sztéléjén a turusával együtt tengeri népként szerepel, amely már önmagában is elegendő bizonyíték arra, hogy a paleszetek esetében is a Földközi-tengeren portyázó, többnyire kalózkodó harcosokra gondoljunk. A többször idézett „Harris Papirusz”-ból megtudjuk, hogy zsoldosokká váltak Egyiptom oldalán, akiket III. Ramszesz a határok védelmére létesített helyőrségekbe telepített. Valószínűleg ezzel is magyarázhatjuk, hogy végleges hazájuk Palesztina lett.

A történeti kutatás szinte egyértelműleg meggyezik abban, hogy az egyiptomiak paleszetjei azonosak a „Biblia” által annyiszor emlegetett filiszteusokkal. Közismert róluk, hogy a legendás Kánaánért folytatott sok évszázados küzdelmükben az izraeli törzsek legádázabb ellenfelei voltak. Miután a „Bibliá”-ban gyakran szerepelnek, szerencsé-

re jóval többet tudunk történetükről, mint amennyit az egyiptomi források a paleszetről szólnak. A különböző szerzőktől származó bibliai leírások több alkalommal is visszatérnek a filiszteusok eredetének kérdéséhez, s úgy beszélnek róluk, mint akik Kaftorból jöttek, s ez a szó az egyiptomi Kef-tiuval, azaz Krétával hozható összefüggésbe. Miután a bibliai szövegek jóval későbbi keletűek, mint III. Ramszesz kora, egyáltalán nem biztos, hogy a paleszetek valóban Krétáról származtak. Éppen úgy gondolhatunk Krétára, mint a görög világ bármely más területére vagy éppen Anatólia partvidékére.

Arra vonatkozólag, hogy a filiszteusoknak valamikor közüik lehetett az ősi görögséghez egyéb adataink is vannak. Közismert bibliai történet a zsidók legendás királyának, Dávidnak és a filiszteus óriásnak, Góliátnak a párviadala. A nehéz, kánaánita típusú páncélzatot viselő filiszteus harcos lábvértje jellegzetesen európai védőfegyver. Az i. e. XII. és ezt követő évszázadokban Európában elterjedten viselték. A korai görög – akháj – harcosok használták, a szárazföldi Görögországban, Krétán és Cipruson egyaránt. Ezeken a területeken kívül csak a Balkánon és Közép-Európában találkozzunk hasonló lábpáncélzattal.

A filiszteusok ellenségeiktől, az izraeli törzsektől sokban különböztek, mindenekelőtt a vallásukban, amely kánaáni volt, nyelvük pedig régi anatóliai (luvijai) hagyományokat őrzött meg. Mindenesetre bárhonnan eredhettek, az évszázadok során nyelvükkel és kultúrájukkal teljesen feloldódtak a palesztin őslakosságban. A későbbi évszázadokban már alig különböztethetők meg szomszédokaiktól. Társadalmi felépítésükre jellemző, hogy öt nagy városuk, Asdod, Askelon, Gáza, Ekrón és Gat élén az arisztokráciához tartozó egyeduralmók álltak, s a fegyveresek rétege nagy lélekszámú volt, jelentős erőt képviselt. A kor harcmódorának megfelelően előkelők harci szekereken küzdöttek, a nehéz páncélzatot viselő gyalogság támogatásával.

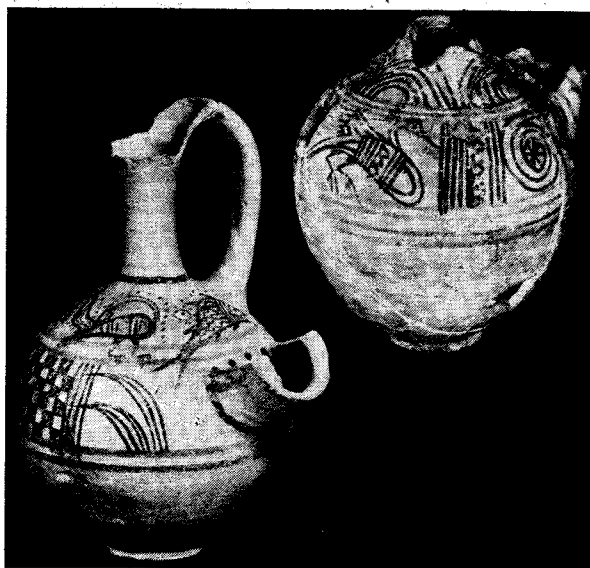
Városaik közül eddig hármat hoztak a tengerparton végzett ásatások sikeresen napvilágra: Gáza, Askelon és Asdod értékes leletekkel szolgáltak, elsősorban is gazdag anyagi és szellemi kultúrájuk megismeréséhez adtak sok-sok tárgyi bizonyítékot. A legtöbb ismeretlen vagy kevéssé ismert népességhez hasonlóan igen nagy jelentőséget kell tulajdonítanunk a filiszteusok által készített és használt, illetőleg a nekik tulajdonított kerámiának. A különféle edények formai és díszítésbeli jellegzetessége sok mindent elárul az illető népesség kultúrájának jellegéről, eredetéről, a közeli és távoli szomszédsá-

*Jellegzetes filiszteuskerámia,
feltehetőleg a tengeri népek valamelyike használta
az i. e. II. évezred végső századaiban*

gával való kapcsolataikról stb. Az ún. filiszteus fazekasság termékeit már eddig is nagy területen sikerült fellelni, nem csupán az egykori Palesztinában, a partvidéken, hanem ennél jóval távolabb is, keletre és északra egyaránt. E kerámiában számos, más területekről érkező hatás is megfigyelhető, főként a késői mükénéi fazekasság elemei, ugyanakkor anatóliai jellegzetességeket is felmutatnak ezek az edények. Miután a kerámia sokkal nagyobb kiterjedésű területen helyezkedik el, mint amekkorát a filiszteusok valaha is birtokolhattak, valószínű, hogy a környező népcsoportok, így természetesen a tengeri népek többsége is ugyanezeket az edényeket használta.

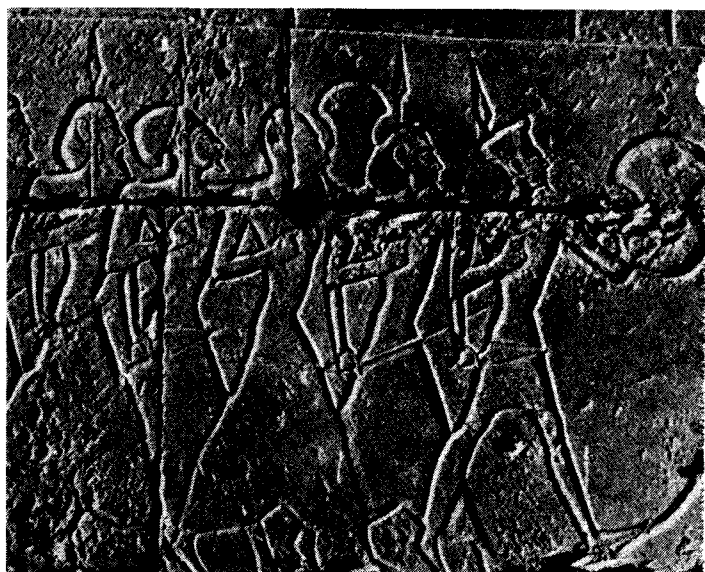
Ismét az olvasó emlékezetébe kell idéznünk azt az egyiptomi adatot, amely távoli helyőrségekbe kihelyezett északi zsoldosokra, közöttük a paleszetekre is utal. Ezzel kapcsolatban megemlítjük azt az igen fontos régészeti feltárást, amely napvilágra hozta a Jordán folyó völgyében fekvő Bét-Seán városát. Egy egyiptomi garnizon állomásozott a város falai között egészen az i. e. XII. sz. végéig. Úgy tűnik, hogy a helyőrség temetőjét is megtalálták. A jellegzetesen egyiptomi stílusú, ember formájú égetett agyag koporsók a rajtuk látható tollas fejdísz ábrázolás alapján talán az északi zsoldosok földi maradványait rejtik magukban. Egyébként a több rétegű város VI. rétegében találták meg azokat az emlékeket, amelyek III. Ramszesz korához tartoznak: az egyiptomi parancsnokok házeit, valamint egy, a fáraóra utaló feliratot. Néhány, a sírokban lelt filiszteuskerámia ugyancsak az északiak jelenlétére utal.

Amint láttuk, a fent felsorolt népek közül jó néhányal nem csupán az írásos emlékekben találkozunk, hanem többé-kevésbé élethű ábrázolásaik is fennmaradtak. Abüdosz, Lukszor és Medinet-Habu a legfontosabb helyek, ahol feliratokon kívül domborművek is megőrizték számunkra e különféle, északi eredetű harcosok képmását. Abüdosz és Lukszor a kadesi csata szereplőit ábrázolja, míg a későbbi háborúk résztvevőiről Medinet-Habu domborművei tudósítanak. Ezek egyikéről-másikáról

már fentebb is szót ejtettünk ugyan, de talán nem élünk túlságosan vissza az olvasó türelmével akkor, ha módszeresen és részletesen végignézzük ezeket az ábrázolásokat. Nem véletlen, hogy legkisebb részleteik sem kerültek el azok figyelmét, akik komolyan foglalkoztak a titokzatos tengeri népek – melyek nem egyikéről kiderült, hogy nomád vagy félnomád pásztorok, állattenyésztők – eredetével, későbbi sorsával.

Mi eddig a sardanákkal foglalkoztunk a legbehatóbban, mivel szerepük a legkéteesebb, viselkedésük a legkértelműbb az Újbírodalom történetében. Egyiptom gyakran került nehéz helyzetbe amiatt, hogy túlságosan is támaszkodott idegen

*Részlet a lukszori templom ábrázolásaiból:
a kadesi csata hettita szövetségesei*

eredetű zsoldosaira, illetőleg a korábban legyőzött, s a hadseregbe besorozott ellenfeleire. Jó okunk lehet annak feltételezésére, hogy ezek, akárcsak a sardanák is, árulókként nemegyszer nyitottak kaput az Egyiptom ellen harcoló szabad társaiknak. A kadesi ütközetet megörökítő abüdoszi domborműveken ott látjuk a nagy kerek pajzzsal és rövid törrel felfegyverzett sardanát kerek, szarvakkal díszített és hadi jelvénnel ellátott sisakjában. Fentebb már részletesen ismertettük a medínet-habui domborművek egyikén a foglyok között térdeplő sardana vezér ábrázolását, annak minden, számunkra érdekes részletével. De nem ejtettünk szót a tengeri csatában résztvevőkről, illetve azokról, akiket az ábrázolásokon, az ellenség hajóinak fedélzetén láthatunk!

A tengeri szövetségesek hajóit könnyű megkülönböztetni az egyiptomi evezős gályáktól. Bár mindkettőn jól felismerhető az árboc és a vitorlázat, az előbbieken egyáltalán nem látunk evezőket, sem evezőt kezelő legénységet. Az ellenfél hajói valamivel rövidebbek, orrukát és tatjukat vízimadár faragott feje ékesítette. Ez pedig igen fontos megfigyelése volt a korabeli egyiptomi művésznek. Vízimadárfej – egyesek szerint vadkacsafej – egyértelműen az európai – égei – érdekszférához kapcsolja mind a hajókat, mind a rajtuk küzdő harcosokat, legalábbis egy részüket. Bár a csata forgatagából nehéz kivenni a pontos részleteket, úgy tűnik, hogy a támadók két hajóján sardanák vagy a sardanákra jellemző öltözeteket viselő figurák vannak. A már megszokott, szarvakkal díszített sisakot, szoknyát hordanak, kerek pajzzsal és hosszú karddal fegyverkeztek fel. Az ábrázolásról jól látható, hogy a harcosok mellpáncélt viselnek, amely készülhetett vastag bőrből vagy akár kalapált, vékony bronzlemezből.

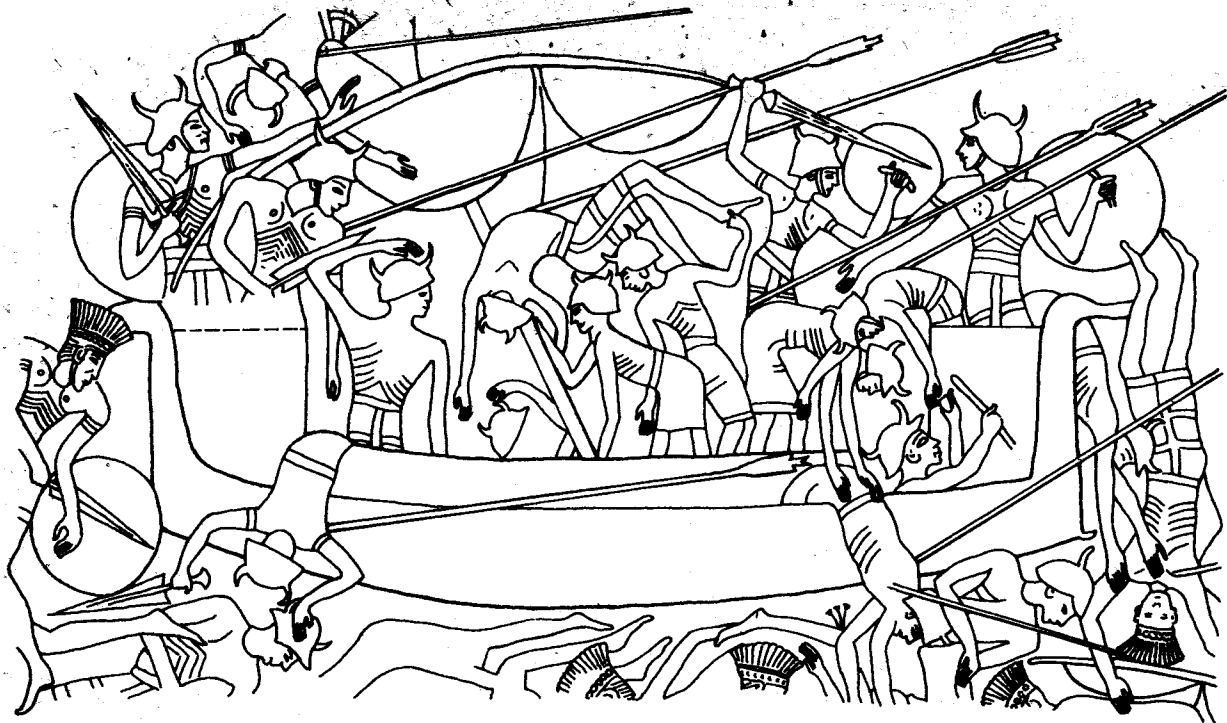
A sardanák későbbi sorsáról, az új hazát keresők hányattatásairól is szóltunk már, amikor leírtuk a Cipruson és Szardínián lelt különleges, őket ábrázoló bronzszobrocskákat. Még a sardanáknál maradvány úgy érzem, érdemes – ha röviden is – összefoglalnunk mindazt, amit Szardínia bronzkori kultúrájáról tudunk, hogy világosan lássuk az egyiptomi források sardanája és a sziget őslakói között található összefüggéseket.

Ha követjük a menekülők útját, akkor a Tirrén-tengeren át eljutunk egészen Szardíniáig és Korzikaig. Mindkét sziget bronzkori kultúrája szinte páratlan volt a Földközi-tenger nyugati medencéjében. A sziget lakói tornyokat – várakat – építettek hatalmas, durván megmunkált kőtömbökből. Eze-

ket az építményeket a környék falvainak lakossága – háború esetén – menedékként használta. Ezek az ún. nuraghek – Korzikán torrék – igen fejlett gazdasági-társadalmi szinten élő népcsoportok építményei, melyeknek megépítése kifejezett szervezettséget és mindenekelőtt erős központi hatalmat követelt meg. Egy-egy ilyen torony felhúzásához százak és százak összehangolt munkájára volt szükség, s a munkát a közösség vezetője vagy megbízottai irányították. Ahol pedig ennyi szabad munkaerővel rendelkeznek, ott joggal gondolhatunk arra, hogy a népesség viszonylag gazdag. Az alapvetően földművelésből és állattenyésztésből élő közösségek tagjainak még a bronzkor termelési viszonyai közepette is szinte minden idejét a betevő falat biztosítására fordított munka töltötte ki, s mindennapi tevékenységük a munkamegosztás szigorú keretei között folyt. A közösség minden egyes tagjának megvolt a maga meghatározott feladata, s ez túlnyomórészt élelemszükségletük kielégítéséhez fűződött. Miután Szardínia bronzkori településeinek számát száz körülire becsülik, a népesség meglehetősen magas lélekszáma miatt aligha gondolhatunk arra, hogy gazdagságuk csupán a mezőgazdaság termékeiből származott. Ezzel szemben a nuraghek területén lelt nagyméretű, esetenként a 300 kg-ot is meghaladó tömegű, ún. ökörbőrt utánzó réztömbök arra engednek következtetni, hogy a szigeten fejlett volt a bronzművesség. Ugyanakkor e réztömbök egyikén-másikán fellelhető minőszi jel, a kettős bárd – labrisz – az égei világgal fennálló élénk kereskedelem bizonyítéka. A sziget lakóinak gazdagsága minden bizonnyal ebből származott.

A Kelet-Mediterráneumból érkező hajósok azután nagy számban importálták a szigetről ezeket az értékes réztömböket. Talán Szardíniáról is szállított nyersanyagot a Törökország délnyugati partvidékén, a Gelidonya-foknál elsüllyedt gálya, amelynek rakterében a hajót felszínre hozó könnyűbúvár régészek nem csupán réz- és öntömböket, hanem az egykori bronzműves teljes szerszámkészletét is meglették a különböző súlyegységekkel egyetemben.

Talán megengedi a kedves olvasó, hogy egy kissé szabadjára engedve fantáziánkat feltételezzük, hogy a kalózkodásaikról is hírhedt sardanák már korábban is nem egy expedíciót vezettek a rézércben gazdag szigetre rablás vagy akár becsületes kereskedés céljából. Az üzleti utakat végül is végleges megtelepedésük követte a szigeten, de hogy mikor, erről nincsenek pontos adataink. Az mindenesetre tény, hogy Szardínia nevével először egy Norából származó, i. e. IX. századi feliratban találkozunk,

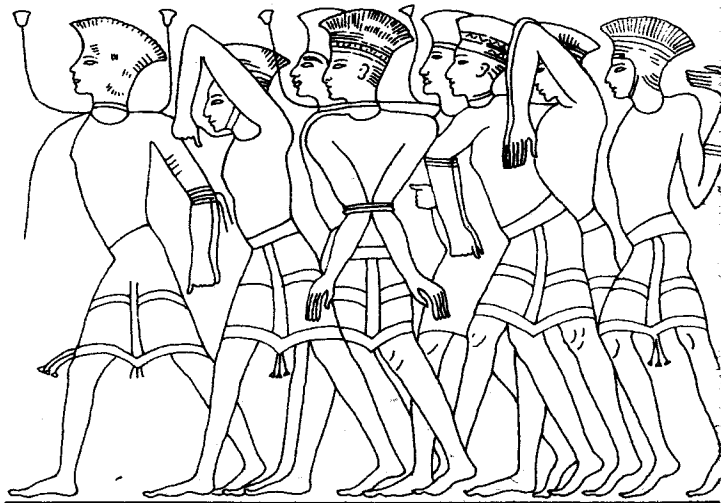
*Tengeri ütközet a Delta-vidéken.
Ellenséges gálya sardana harcosokkal.
Részlet a medínet-habui ábrázolásokról*

amely a föníciaiak itteni rézbányászatára utal. Szardínia rézben való gazdagsága ekkor már évszázadok óta közismert a Földközi-tenger keleti medencéjében, s különösen Krétáról és a görög szárazföldről keresték fel kereskedők nagy számban a szigetet nyersanyagbeszerző tengeri útjaik alkalmával. A sziget lakói az i. e. VIII. században olyan bronzszobrocskákat öntöttek, amelyek a bikaszarvakkal díszített sisakjaikkal és jellegzetes fegyverzetükkel a néhány száz évvel korábban élt sardana harcosokra emlékeztetnek.

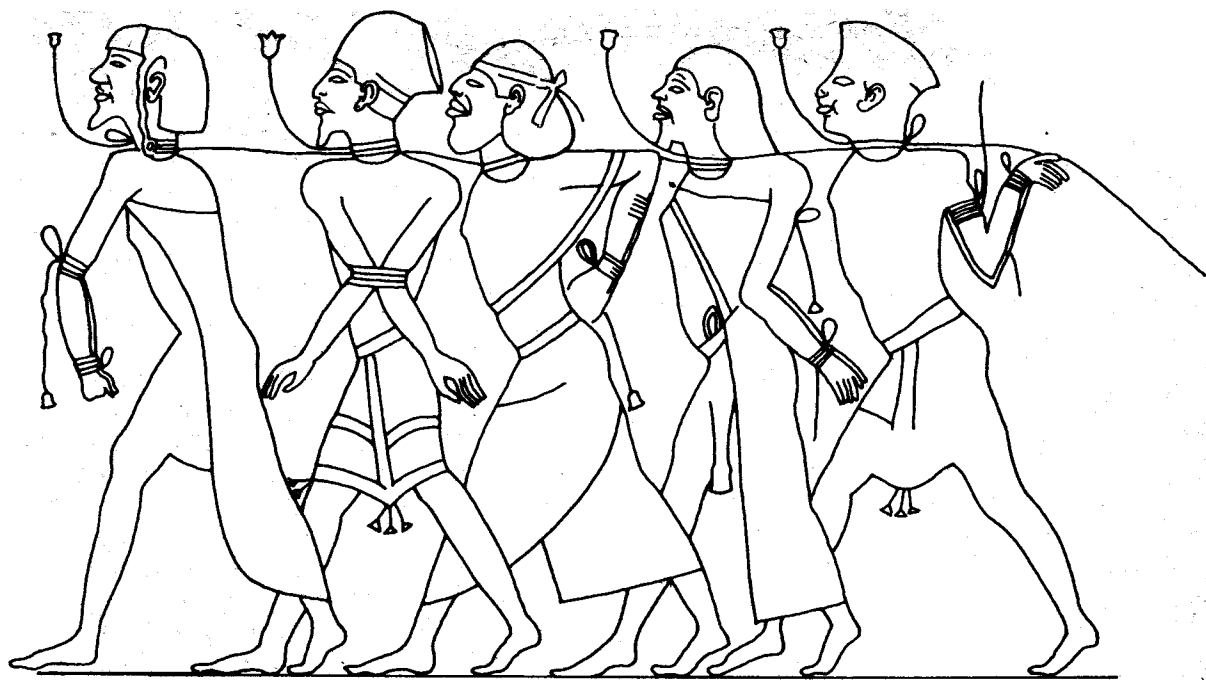
De térjünk vissza ismét a tengeri csatát ábrázoló medínet-habui domborműhöz. Két északi hajó légénységéről már beszéltünk, de szólnunk kell a három másik hajón látható harcosokról is. Ezek, a sardanától eltérően nem sisakot, hanem az északiaknál megszokott főveget, az ún. tollas koronát viselik. Ez a sajátos főveg nem feltétlenül tollakból készült, amint ezt neve után gondolnánk, hanem inkább valamilyen kelmeccsikkel összefogott bőr-
darabokból, de arra is gondolnak, hogy tulajdon-

képpen speciális hajviseletet láthatunk. Az általunk felsoroltak közül több népcsoport esetében is találkozunk ezzel az ún. tollas koronával; viselték a tjakarok, a paleszetek, s valószínűleg a danunák és sekelesek is. Ebből következik, hogy arra sem adhatunk pontos választ, hogy a medínet-habui gályákon melyik nép harcosait látjuk a felsoroltak közül.

Természetesen más olyan ábrázolásaink is vannak, melyeken tollas főveget viselő alakok szerepelnek. Ugyancsak a medínet-habui domborművek egyikén azt a jelenetet látjuk, amikor a diadalmaszkodó fáraó az isteneknek, Amonnak és Mutnak mutatja be a fogságba esett északi harcosokat.

*A tengeri koalícióhoz tartozó, tollas főveget viselő
hadifoglyok a medínet-habui győzelmi emlékről*

*Szíriai és tjeker hadifoglyok a győzelmi menetben.
Részlet Medinet-Habuból*

Három sorban vonulnak a legyőzöttek: legfelül a leigázott népek hadvezérei, középpütt a danunák, alul a paleszetek. Mindegyikük ugyanazt a fejdísz, valamint a rövid szoknyát viseli. Egy másik ábrázoláson ugyanilyen ruházatban örökítették meg a tjakarokat, és a sekeles harcos esetében is hasonló viseletről beszélhetünk. Egy, a ciprusi Enkomiból származó elefántcsont dobozán találkozunk a tolas főveget viselő harcos ábrázolásával. A szakállas, rövid szoknyába öltöztetett alak a kezében levő harci balta formájából ítélve talán sekeles volt, miután Sziciliából ismerünk ilyen baltákat. Fentebb pedig már utaltunk a sekelesek és Szicília egykori szikuljainak esetleges rokonságára.

Felvetődik a kérdés, hogy az egyiptomiak miért ábrázolták azonos módon az írásos emlékekben egyébként általuk is megkülönböztetett népeket. Oka nyilván az lehetett, hogy a domborműveket faragó művészek nemigen láttak különbséget az északiak között, s ez alól csak az általuk is jól ismert sardanák esetében tettek kivételt, olyannyira, hogy saját zsoldosaikat eltérő módon ábrázolták, mint az azok ellen harcoló törzsrokonait. Gondoljunk csak az előbbieket sisakján látható hadi jelvényre.

Folytathatnánk tovább is mondanivalónkat e már többnyire feledésbe merült népeknek, népcsoportoknak további sorsát kutatva, de legyen elég ezen a helyen annyit megjegyeznünk még, hogy a tengeri és szárazföldi rablóhadjáratok ideje éppen az a korszak, amelyben először találkozunk olyan népekkel, mint a filiszteusok, szardíniaiak, szicíliaiak vagy éppen az etruszkok; s alig valamivel korábban az akhájakkal. Márpedig ezek a népek voltak azok, amelyek alapvetően meghatározták a civilizáció útján haladó, s lehet mondani az írásos történelem küszöbén éppencsak átlépő Európa további sorsát.

Ha végső kimenetelét tekintve a tengeri népek hadjárata kudarcba fulladt is, a Földközi-tenger melléki országokban és Anatóliában való kezdeti sikerei elvitathatatlanok. Ezt egyébként az egyiptomi feliratok sem tagadják, sőt, hogy minél nagyobb legyen a fáraó dicsősége, valószínűleg el is túlozzák. Gondoljunk csak arra, hogy a Hettita Birodalom pusztulásának a tengeri népek támadásán kívül más nyomós okai is voltak, s valószínűleg hasonló a helyzet a többi kisázsiai város, városállam esetében is. Ugyancsak komoly, gazdasági és politikai természetű belső bajok vezettek a korai görög világ meggyengüléséhez, mielőtt még a külső támadók rájuk mérték volna a végső csapást. Mielőtt azonban az európai történelem számára oly fontos görög szárazföld és a szigetek i. e. XII. században átélt eseményeit ismertetnénk, ismerkedjünk meg a

kréta–mükénéi civilizáció kialakulásával s még a távoli népek sorsára is hatással levő fejlődésével.

*

A görög fejlődés menetének jobb nyomon követése érdekében pár szóban felvázoljuk a görög őstörténet időrendjének néhány kérdését:

A kronológia kutatói világosan elhatárolják Kréta és a szárazföld fejlődésének időrendi adatait. Az abszolút számadatokhoz a kiindulópontot szinte minden esetben az egyiptomi történelem szolgáltatja. Kréta és a görög szárazföld kronológiáját rövid táblázatunkban foglaljuk össze, s kérjük az olvasót, hogy az utalásoknál vegye figyelembe az időadatokat, mintegy fogódzóul az események sodrában.

Kréta

Neolitikum kb. VI/V. évezred–
kb. 3000

Korai minószi periódus 3000–2200
Középső minószi periódus ... 2200–1580
Késői minószi periódus 1580–1050

Szárazföld

Neolitikum kb. IV. évezred–
2500/2300
Korai hellászi periódus 2500/2300–
2050
Középső hellászi periódus ... 2050–1580
Késői hellászi (mükénéi)
I. periódus 1580–1500
II. periódus 1500–1425
III. A periódus 1425–1300
III. B periódus 1300–1230
III. C periódus 1230–1125
Szubmükénéi (Mükéné utáni)
periódus 1125–1050
Protogeometrikus periódus .. 1050–900

Európa a történelem hajnalán

KRÉTA A FEJLŐDÉS ZENITJÉN; A HANYATLÁS ELSŐ JELEI

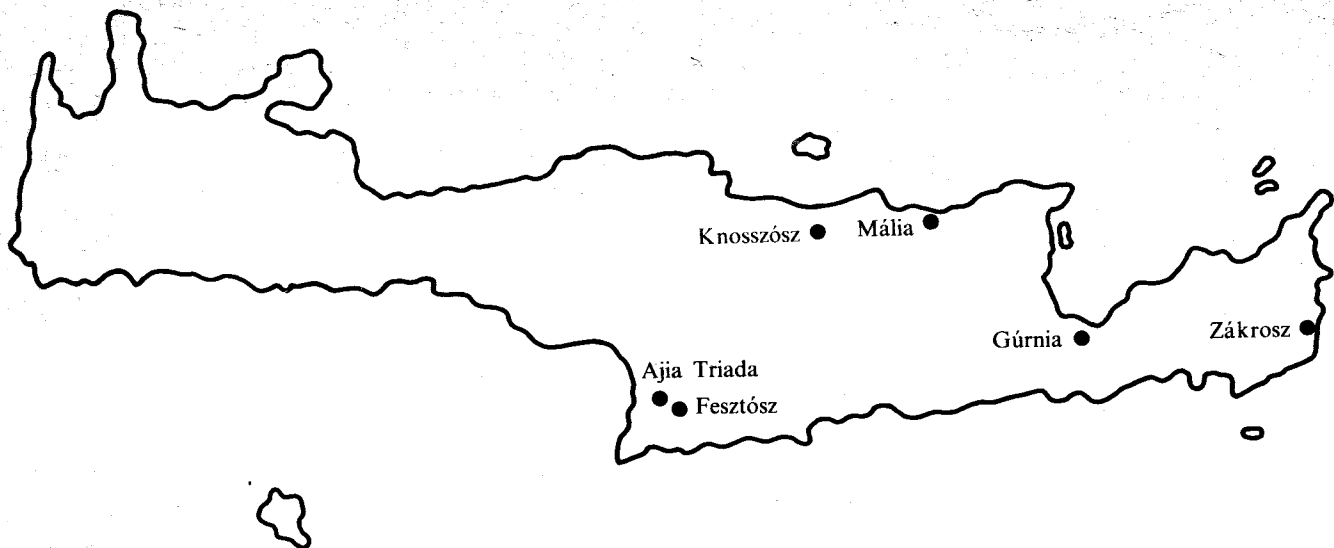
Az i. e. II. évezred első századai már tanúi voltak az Égei-szigetvilágban kibontakozó európai civilizáció rohamos fejlődésének. Nem véletlen, hogy kontinensünk kultúrájának bölcsőjét Krétán és a környező szigeteken vélik felfedezni azok a kutatók, akik a régmúlt időköt vallatják. Kréta bámulatos palotái, a múlt homályába vesző városok, a szigetek kőfallal övezett települései csodálatosan fejlett kultúrájukkal a Kisázsiból származó, ősi luvijai telepések kimagasló tehetségét és határtalan ügyességét hirdetik. Alkotókedvüket nem vették el, akaratukat nem törték meg a térségben oly gyakran pusztító földrengések s egyéb természeti katasztrófák.

Kréta szellős oszlopcsarnokokkal, tágas udvarokkal tagolt, pompás színekben ékeskedő freskókkal díszített palotái bizony nemegyszer váltak romhalmazzá, legtöbbször a szigetvilágban pusztító, borzalmas erejű földrengések, szökőárak nyomán. De ahányszor ledőltek, mindannyiszor újra- és újraépítették a falakat, szebbé és nagyobbá tették a palotákat a régienél; újrafestették a bámulatos freskókat, ismét berendezték a tágas termeket, a királyi szertartások, fogadások színterét. A palota újból hangos volt a bikajátékok megtekintésére gyülekező, előkelő vendégsereg lármájától, és a szépen rendezett parkokban kocsizó, egyszerű ágyékkötőt viselő ifjak, s a fedetlen keblű, festett szemű lányok talán máris elfeledték a nemrégiben átélt borzalmakat.

Az i. e. II. évezred első harmadában még úgy tűnt, hogy Kréta urainak hatalma megingathatatlan, mert sem a földrengések, sem az Égei-tenger kalózainak váratlan rajtaütései nem jelentettek komoly veszedelemet számukra. A hatalmas tengeri hadereje védőszárnyai alatt a Minószi Birodalom egyelőre biztonságban érezhette magát. Krétán nem volt szükség arra, hogy több tonnás tömegű kőtömbökből összeépített várfalakkal övezzék a palotákat, de nehéz fegyverzettel felszerelt szárazföldi hadseregre sem. A korszak régészeti leletei között a szigeten ilyen fegyverzetnek nyomát sem leljük. A Mediterrán-medencében ebben a korban még nem létezett egy olyan másik tengeri hatalom, amely komolyan fenyegethette volna a krétai civilizáció létét. Sem a régészeti emlékeanyag, sem a feliratos emlékek nem beszélnek arról, hogy kiterjedtebb háborúkra került volna sor Kréta és az őt környező birodalmak között.

Ellenségeskedések helyett inkább a békés keres-

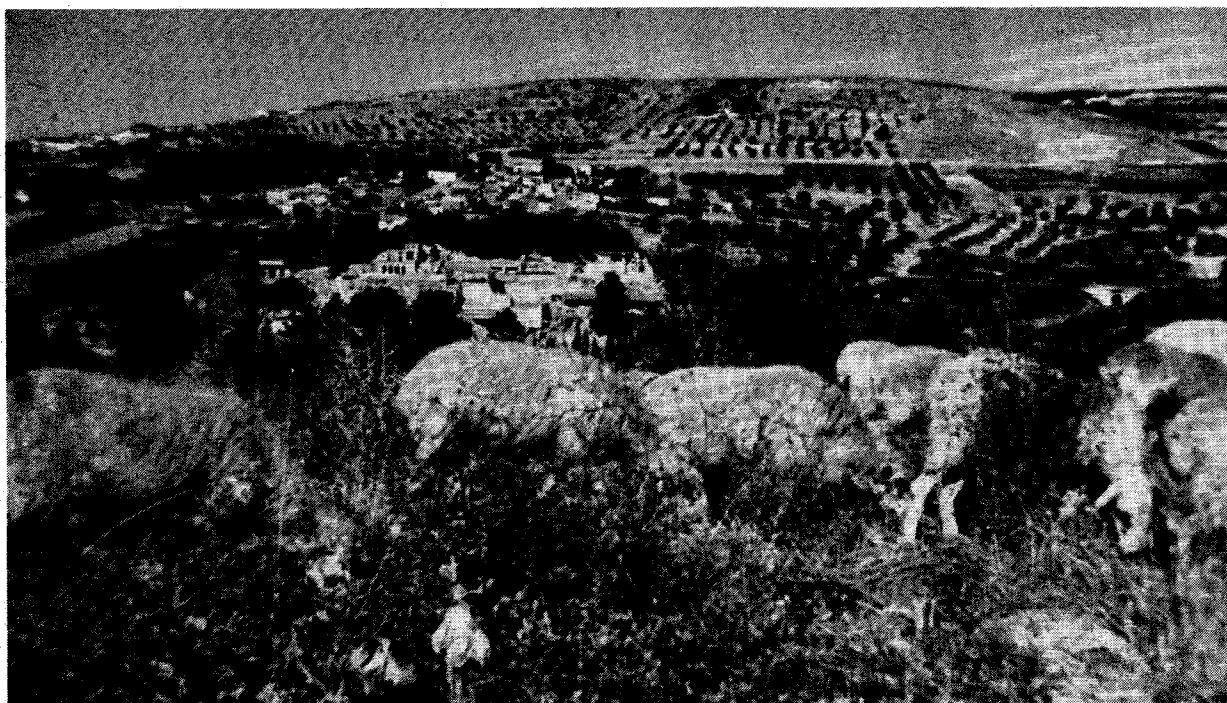
Kréta az i. e. II. évezred folyamán

kedelmi kapcsolatok – mindenekelőtt Egyiptommal és a kisázsiai partvidék országaival – jellemzőek e korszakra. Ezek a kereskedelmi kapcsolatok, melyek erőteljesen segítették elő az égei kultúra folyamatos virágzását, gazdagságának rohamos növe-

*Legelésző juhok,
háttérben a knösszoszi palota látképével*

kedését. A kereskedelem volt a gazdasági jólétnek, a paloták hallatlan pompájának nélkülözhetetlen forrása, mivelhogy a kereskedelem látta el megfelelő nyersanyagokkal az iparművészet szintjén termelő krétai kézművesműhelyeket. És éppen ennek a kereskedelemnek a visszaesése rendítette meg elsősorban komolyan az addig szilárdnak látszó Minószi Birodalom gazdasági rendszerének alapjait.

De lépünk ki az általánosságok köréből, s e rövid bevezető után tekintsük át a minószi kultúra páratlan értékű hagyatékát; talán megbocsátja az olvasó, ha e sorok írója helyenként személyes élményeivel

szakítja meg az ismertetés fonalát, s igyekszik valamit átadni a történeti helyek: Knósszosz, Phaisztosz Gurnia, Kátó Zákrosz atmoszférájából, varázslatos hangulatából.

Kréta, a minószi civilizáció virágkorában, nagyjából az i. e. II. évezred első felében, a kisázsiai országok mintájára a kisebb-nagyobb városállamok laza szövetsége volt, melyek fölött – időnként – Knósszosz és más, nagyobb palotaközpontok gyakoroltak felügyeletet. A nagy paloták szinte kivétel nélkül még a II. évezredet megelőző időkben épültek – a kisázsiai mintára –, ámde az ún. régi palotakorszak (I. palotakorszak i. e. 1900–1700) elpusztult építményeinek maradványai ma már alig találhatók meg. Az elmúlt évszázad ásatásai nyomán zömmel a régi palotakorszak és a késői palotakorszak, illetve korai újpalota korszak emlékei kerültek elő, amint az a knósszoszi, phaisztoszi, (fésztoszi), malliai vagy a legutóbb feltárt Kátó Zákrosz-i palota esetében tapasztaljuk. Ezek valószínűleg csak i. e. 1700. után épültek, de pompában minden bizonnyal felülmúlták elődjüket.

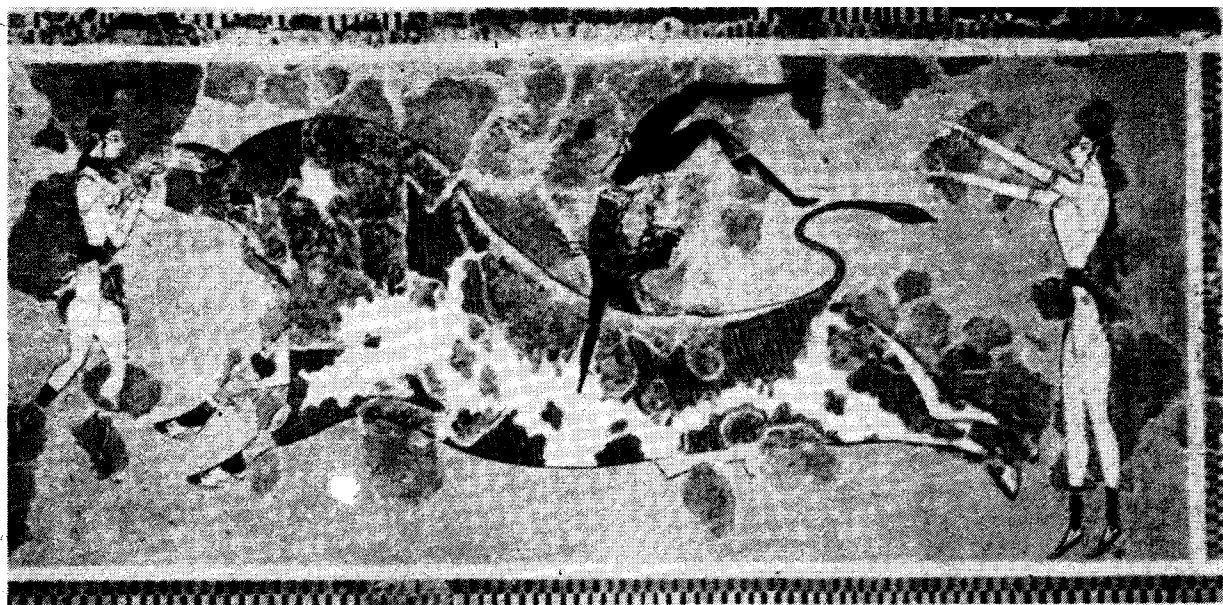
A krétai palotákra a tágas középső udvar és a körülötte elhelyezkedő szellős oszlopcsarnokok a jellemzőek, valamint az építőanyagként előszeretettel alkalmazott fa – főleg az oszlopokat készítették

ték fából –, valamint a belső és külső falakat borító freskók, illetve az élénk színek. Mind a paloták, mind az egyéb épületek rendszerint többszintesek voltak, lapos tetővel, mivel a sziget igen kedvező éghajlata ezt az építési módot lehetővé tette.

Görögország nemzetközi kikötőjéből, Pireuszból esténként indul a luxus tengerjáró, hogy tizenegynéhány órás utazás után, a következő nap reggelén horgonyt vessen Kréta nagy városának, Iráklionnak kikötőjében. Pirkad a hajnal, s hajónkat játékosan ugrándozó delfiniskola követi egészen addig, amíg a ködből lassan előtűnnek Kréta félelmetes parti sziklái. A távolból idehallatszik az éles szirteken megtörő hullámok moraja, s kisvártatva a part közelében siklunk tovább; a kék ég háttérében csakhamar kibontakoznak Iráklion mólói. Partraszállás, majd néhány perces utazás a helyi autóbusszjáráttal, s máris előttünk a csodálatos látvány, úgy, ahogy a kiváló angol régész, Evans megálmodta, amikor a múlt század végén hozzáfogott Minósz király és Ariadné legendás palotájának feltáráshoz. Az ásatások során addig sehol sem látott, páratlan művészi emlékek egész sora bontakozott ki Evans és munkatársainak szemei előtt. A palota vörösre és feketére festett faoszlopai, a falak csodálatos színekben pompázó freskói, Knósszosz uralkodóinak trónterme Európa legelső királyi trónusával, a gabona- és olajtároló edényekkel teli rakárak ma már olyannak tárulnak elénk, ahogyan

Részlet a knósszoszi palotából

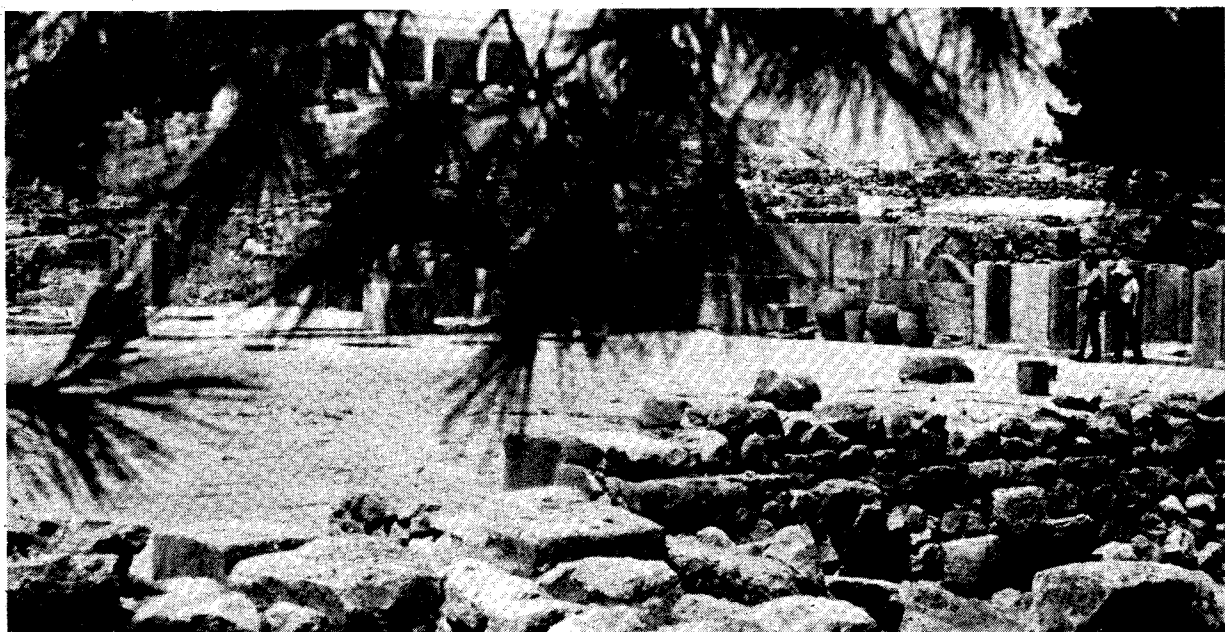

*Freskó Krétáról, a minószi vallásra utaló
jellegzetes bikatáncoltatást ábrázol*

Evans – saját elképzelései szerint – helyreállította a tengerpart szomszédságában fekvő palotát. Bár sokan vitatják a rekonstrukciónak e merész jellegét (Evans az alig méter magas falakból szinte a teljes

Részlet a phaisztoszi palotából

palotát újjáépítette), kétségtelen, hogy a látogatók százai csakis az itt szerzett benyomásaik alapján idézhetik maguk elé Kréta e csodálatos építményeit.

A palota freskóin ott látjuk a hercegeket és hercegnőket, az ajándékokat hozó alattvalókat, a tágas udvaron rendezett sajátos bikaviadalt, a bikatáncoltatást, a buján virágzó zöldellő krétai tájat. Szinte él a festett szemű, fekete hajú szépség, akinek portréját találóan „La Parisienne”-nak „A párizsi nő”-nek nevezték el. A francia régészek által feltárt malliai palota középső udvara igen jó állapotban őrződött

Részlet a malliai palotából

meg, s így az utókor jól láthatja az udvar közepén álló oltárt, amely bizonyítja, hogy az egykori vallási szertartások fő színterén vagyunk. Valószínűleg ilyen volt az a táncterem is, amelyet a mitológiai

Utcarészlet Gurniából, a kis minószi korabeli kelet-krétai városból

művész, Daidalosz építtetett Minósz király lánya, Ariadné számára. Ez nem csupán a rituális táncoknak, hanem a bikatáncoltatásnak is a színtere volt. A bikatáncoltatás alkalmával bátor ifjak szarvánál megragadva ugrálták át Kréta szent állatát, a bikát.

A krétai paloták között a knósszoszi után a déli tengerpart közelében épített phaisztoszi a legnagyobb, majd kelet felé haladva a már említett malliai következik, ahol még ma is folynak a nagyarányú feltárási munkák. Malliát elhagyva szédítő szerpentinút vezet egy nagy kiterjedésű rommezőhöz. Gur-

niában, a halott városban vagyunk. Ez az egyetlen hely Krétán, ahol a palota körül épült várost is napvilágra hozták. Középpont a palota látványos romjai, körülötte girbegurba utcácskák és házak egész sora. A dombról jól látjuk a tükörsima tengert s a városka kikötőjének romjait. Az árnyékból a romőr lép elénk, s szívélyesen kínál a környéken szedett mézédesszől, majd jéghideg vízzel teli korsót vesz elő. Még reggel hozta magával falujából, mert a halott városban sehol nem lelhető iható víz. Milyen csodálatos, hogy ugyanaz a cserépkorsó őrzi meg a víz frissességét, amelyben évezredekkel ezelőtt hordták magukkal az üdítő italt a földéken dolgozó parasztok; ők is ugyanezt látták a dombról, amit én, a sárgálló olajfaligeteket és a messzire nyúló, végtelen tintakék tengert.

De buszunk máris a sziget keleti csücske felé rohan, ahol még egy csodálatos látnivaló vár ránk, Káto Zákrosz. Platón, a hajlott korú, neves régész, az iráklioni múzeum egykori igazgatója évek óta dolgozik egy, a knósszoszihoz hasonló palota feltárásán. A palota falai egy banánültetvény szomszédságában kerültek napvilágra. A frissen feltárt fehér falak sejtelmesen világítanak az alkonyati félhomályban, mialatt a remetei magányban élő Platón professzor lelkesedéssel magyaráz váratlanul érkező vendégeinek. A palota egykori mesés gazdagságáról azok a leletek vallanak, amelyeket már korábban volt szerencsénk látni az iráklioni múzeum egyik hatalmas termében: ragyogó technikával festett, színes mintákkal teli égetett agyagedények, kő- és

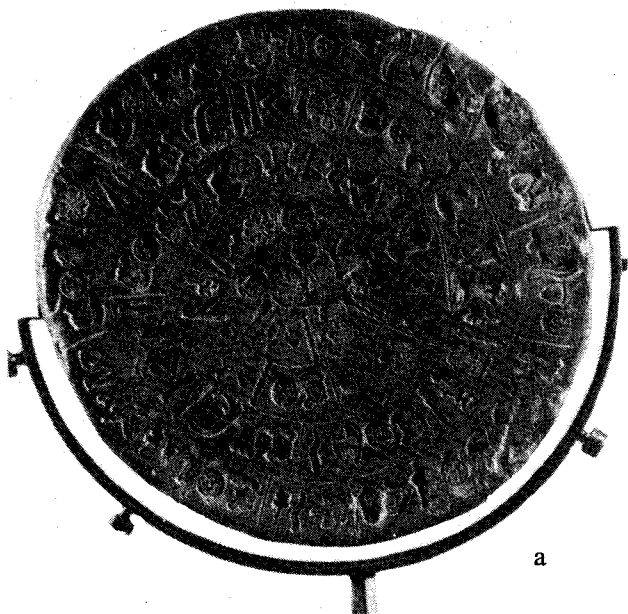
*Fejedelmi lakóhely, a palota részlete
Kréta legkeletibb csücskéből, Káto Zákroszból*

bronzkancsók, színes freskórészletek, a bronzból öntött, jellegzetes kettős bárdok, majd egy felmérhetetlen értékű lelet, egy tárolóedény, falán a krétai, ún. lineáris A jelű írásjel, annak bizonyosságául, hogy ebben az edényben valamikor bor volt.

De hagyjuk az útiélményeket, s térjünk vissza a krétai kultúra emlékeihez. A palotákról már beszélünk, s röviden azokról is szót ejtettünk, akik e falak között éltek. A romok között feltárt emlékek arról a hihetetlen pompáról, luxusról vallanak, amelyben a krétai arisztokrácia, az előkelők éltek. A csodálatos finomságú, művészien festett égetett agyagedények rendszerint a fémből – bronzból, aranyból és ezüsből – készített formákat utánozták. A művészien kidolgozott arany ékszerek a krétai ötvösök igazán mesteri mesterségbeli tudásáról tanúskodnak. De azok a kis pecsételők is erről mesélnek, amelyek segítségével a különböző tulajdonjegyeket pecsételhették árucikkeikbe a krétai kereskedők.

Jellegzetes minószi emlékek Krétáról:

- a) *A phaisztoszi lineáris. A feliratot tartalmazó égetett agyagkorong*
- b) *Festett égetett agyagedény a knósszoszi palotából*
- c) *Fajansz istenszobrocska Knósszoszból, a híres kígyós istennő*

A féldrágakőből, aranyból, ezüstből és más anyagokból készült kis gemmákat nyakláncra fűzve vagy csuklójukon viselhatték tulajdonosaik, hogy bár-mikor kéznél legyenek.

Kréta urai kiterjedt kereskedelmi kapcsolatokat tartottak fenn szinte az akkor ismert egész világgal. A fő exportcikkek kétségtelenül a sziget néhány legfontosabb terméke, így a bor, az olívaolaj, a ciprusfa s a bíborral színezett textília volt, de a finom krétai kerámia is eljutott a görög szárazföldre és a görög szigetvilágra, Ciprusra, Szíriába vagy éppen Egyiptomba. A krétai kereskedők nagy mennyiségben exportálták a sziget kézműves műhelyeinek késztermékeit, arany- és ezüstlemez-ből kalapált, domborított edényeket, ékszereket s igen sok más árucikket. A Középbírodalomból, II. Amennemhat (Nebkauré, i. e. 1925–1892) idejéből származik a híres tódi kincs, amely talán a fáraónak adózás fejében küldött értéktárgyakat tartalmaz. A nagy mennyiségű arany és drágakő mellett min-ket elsősorban az a mintegy 150 db-ból álló ezüst-csészekészlet érdekelhet, amely, bár a kincs va-lahonnet Mezopotámiából érkezhetett, krétai műhe-lyek terméke volt.

Kréta a késztermékekért cserébe főként nyers-anyagokat importált, miután ezekből nagy hiány volt a szigeten. A rezet főleg Ciprusból, az ónt Anatóliából és Szíriából, a kőedények fontos alap-anyagát, az obszidiánt Melosz szigetéről szerezték be. Legjobb kereskedelmi partnereik közé tartozott Egyiptom, ahonnet többek között aranyat, féldrága-

köveket, elefántcsontot, szkarabeuszokat importáltak. A krétai termékek nagy részét a sziget hajói szállították szerte a világba. Egyaránt hajóztak a part menti vizeken és a nyílt tengeren, megjegyzendő, ez utóbbi sokkal biztonságosabb is volt, a partok közelében ugyanis a kalózok veszélyeztették a hajózást. A krétai kereskedők hajóútjaik során távoli nyugati tájakra is eljutottak, így többek között Sziciliába és Szardínia szigetére is.

Még az i. e. II. évezred első harmadának vége felé járunk, s máris olyan jelenségek mutatkoznak, amelyek a földközi-tengeri térség központi hatalommal rendelkező országok uralmi rendszerének bizonyos lazulására engednek következtetni; mindenekelőtt a földközi-tengeri medence délkeleti felében, Egyiptomban játszódtak le különös események. Egy erőteljes kisázsiai, talán Palesztinából származó népesség, a hükszósok hatalmas területre kiterjesztve befolyásukat elfoglalták a Delta-vidéket, sőt Felső-Egyiptom és Núbia is függő viszonyba került velük. A hükszósokról annyit érdemes megjegyeznünk, hogy az általuk meghódított területeken meglehetősen szűk uralkodóréteget jelentettek; átvették a helyi kultúrát, amint ezt Egyiptomban is tapasztaljuk, de uralmuknak alig maradt régészetiileg is megfogható emléke. Pontos kilétüket mind a mai napig homály övezi, s mint a XV. dinasztia fáraói írták be nevüket Egyiptom történelmébe. Általában nekik tulajdonítják a félelmetes harci eszköz, a lovak vonta harci szekér elterjesztését Egyiptomban.

Bár az események látszólag a krétai kultúra színterétől távol eső területeken zajlanak le, mégis van valamilyen összefüggés a sziget sorsa és a hükszósok egyiptomi uralma között. A történetnek a folytatása az, hogy a XVIII. dinasztia megalapítója, I. Jahmesz vagy Amószisz (Nebpehtiré, 1552–1527) végleg kiűzte Egyiptomból a hükszós bitórlókat, s tulajdonképpen ennél a pontnál kapcsolódunk a szálak a görög világ történelméhez; ugyanis vannak olyan feltevések, amelyek szerint Amószisz hadseregét a görög szárazföldön toborzott zsoldoscsapatok segítették volna, s ezeket az erőket krétai hajók szállították Egyiptom földjére. Történt ez pedig az i. e. XVI. sz. dereka körüli időkben.

Akháj zsoldosok a Nílus völgyében? Elméletnek ugyan tetszetős, de mit sem érne, ha nem bizonyítanánk bizonyos tények. Egyiptom földjén több olyan korabeli régészeti lelet is előkerült, melyek alapján bizonyítható a görög szárazfölddel való közvetlen kapcsolatok megléte. Amószisz anyjának Jahhatepnek (Ahhotep) sírjában olyan harci baltát és tört leltek, amely fegyverek a korai görög vagy

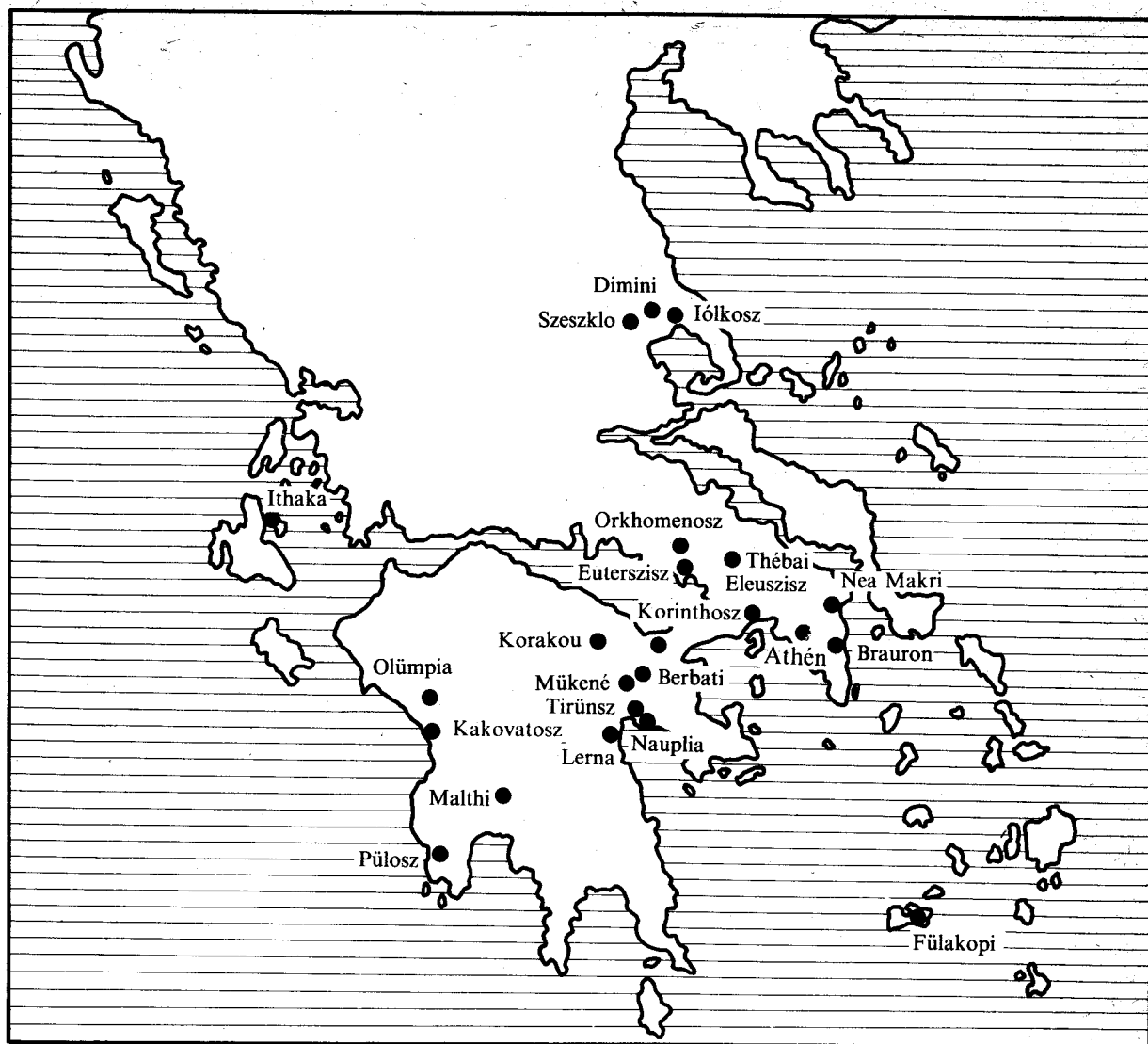
ahogyan nevezzük, mükénéi műhelyek termékei voltak, s így könnyen használhatták ezeket Egyiptomban is az akháj harcosok. Persze e tárgyak egyéb úton-módon is eljuthattak Egyiptomba, de vannak más, a görög zsoldosokra vonatkozó hipotézist alátámasztó adataink is: a már említett Ahhotep királynőről a korabeli feljegyzések úgy emlékeznek meg, mint hau-nebut hercegnőről, s e megnevezést a későbbiek során a görögségre vonatkoztatják. Egy feliratos emléken arról olvashatunk, hogy a hau-nebutok a hükszósok ellen viselt háborúban Amószisz szövetségesei voltak. Ezek tehát azok az adatok, amelyek a teória – valljuk be nem túlságosan szilárd – alapjául szolgálnak, s ha figyelembe vesszük őket, igen érdekes következtetéseket vonhatunk le belőlük a görög föld történetére vonatkozóan. Ha ezek a szövetségesek valóban a görög szárazföldön toborzott zsoldosok voltak, azt is számításba kell venni, hogy akkor az Égeikumban egyetlen olyan tengeri hatalom létezett, amely ilyen feladatra (a zsoldosok Egyiptomba szállítására) vállalkozhatott, a krétai.

Tehát ez az a pillanat, amikor egy újabb terület lép történetünk színterére, a görög szárazföld. Bár a görög föld rendkívül gazdag régészeti leletekben, a belőlük kirajzolódó kép meg sem közelíti a minósi kultúráról szerzett ismereteinket; de már közel az idő, amikor a görög civilizáció fejlesztésében át kell vennie a stafétabotot.

ÚJ TELEPESEK A GÖRÖG SZÁRAZFÖLDÖN

A neolitikum – újkőkor – szárazföldi metropoliszai már hanyatlóban voltak akkor, amikor a III. évezred elejétől egyre sűrűbb hullámban érkeztek új telepesek a térségbe. Hosszú tengeri utazás után délkelet felől szálltak partra, s bizonyára fájó szívvel gondoltak elhagyott hazájukra, Krétára és az Égei-tenger szigeteire. Krétán már jóval korábban megkezdődött az őslakosság és a kisázsiai bevándorlók csoportjaiból keveredő új, bronzkori népesség kialakulása. Persze továbbra is özőnlenek a szigetre a kisázsiai telepesek, s miután a sziget kicsi, a lakosság egy része elvándorlásra kényszerül.

A szárazföldre érkező menekülők elsősorban a kikötőhelyek környékét telepítették be, s fallal vették körbe falvaikat, hogy megóvják új otthonukat

a tengeri és szárazföldi rablók támadásaitól. A telephelyeken felhalmozódott hulladékokból és a sírok szegényes mellékleteiből kibontakozik előttünk az újonnan érkezettek sajátos kultúrája. Furcsa formájú edényeik azonnal elárulják, hogy Keletről jöttek. Az is újdonság ezen a vidéken, hogy az új telepések már ismerték a rézet és az aranyat, bár a korábban nélkülözhetetlen alapanyagok, így a márvány és az obszidián továbbra is használatban maradtak.

Azért nyúltunk ilyen mélyen vissza a görög őstörténetbe, hogy röviden beszámolhassunk a bevándorlók egyik legérdekesebb településéről a Peloponnészoszi-félszigeten (Peloponniszosz). Ez a keleti partvidéken, Lernában, a mai Lerniben került napvilágra. Az antik hagyományokból jól ismert

Lernát, látványos falaival, legyező formára kiépített tornyaival az ötvenes években tárta fel a Görögországban működő Amerikai Régészeti Intézet. Az ásatások során kiderült, hogy a település első nyomai a neolitikumba nyúlnak vissza, majd ezt követően több alkalommal újították meg lakóhelyüket az itt élők vagy az őket elűző új jövevények.

A városka vastag kőalapú házai napon szárított ún. égetetlen téglából épültek; az építkezés módja rendkívül változatos, s ez arra utal, hogy egymást követően több építési periódust élt át a település. Ezek közül az a leglátványosabb, amely a korai hellászai periódus második szakaszának városát őrizte meg számunkra az i. e. III. évezred vége körüli időkből. A keskeny utcácskák mentén kicsiny házak sorakoznak, s település központjában építették fel a

*Részlet a görög szárazföld
egyik legjelentősebb Mükéné előtti
településéről, Lernáról.
(Lakóházak és utcarészlet)*

palotát csakúgy, mint Gurniában. Lerna III. városa váratlan ellenséges rajtaütés áldozata lett, s a támadás során szinte teljesen porrá égett. A palota és a lakóházak egyaránt tűzvész martalékává váltak. Miután a romok között, s ezek környékén sem fedeztek fel emberi csontmaradványokat, arra kell gondolnunk, hogy a lakosság még idejében elmenekült, magával víve értékesebb tárgyait.

A tűzvész romhalmazzá változtatta Lernát, de csakhamar új élet bontakozott ki az üszkös romok fölött. Lerna IV. városának lakói új, a réginél szegényesebb kultúra alapjait rakták le. Az új település rendszerében nyomát sem leljük a korábbi városban megszokott, utcák mentén rendezett házsoroknak. Kisméretű, téglából épült házaik rendezetlen összevisszaságban helyezkednek el az elegyengetett romok fölött. Meglepő viszont, hogy az egykori palota romjait nem távolították el, de nem is építették újjá, hanem hatalmas földhalmot emeltek a falmaradványok fölé, s az így született dombot kövekkel rakták

körbe. Hogy miért tették mindezt, az valószínűleg örök időkre rejtély marad. A palota romjai iránt érzett babonás tisztelet vagy félelem vezette őket abban, hogy ne háborgassák e területet, ki tudja? Úgy tűnik: az új település lakói alacsonyabb műveltségi szinten éltek, mint elődjeik; sem iparuk, sem művészetük nem érte el azt a fejlettségi fokot, melyre a Lerna III. telepesei korábban már eljutottak. Szinte alig ismerhették a körülöttük élő egyéb népeket, mivel semmi jelét sem tapasztaljuk, hogy bármelyikükkel is kereskedelmi kapcsolatot létesítettek volna.

Persze, Lerna nem az egyedüli hely az Égei-tenger vidékén, ahol korai bronzkori telepések városokat építettek. Anatóliában pl. azon a helyen, ahol az „Iliász”-ból jól ismert Trója állt, már jóval korábban is épültek erős fallal körülvett házak és paloták. A Lernába telepedett emberekkel feltehetőleg rokonságban álló szigetlakók építették Lémnosz (Limnosz) szigetén a titokzatos várost, Poliochnit, Khioszon (Chiosz) Emporiót, Lesboszon (Leszvosz) Thermit. De a Küklád-szigetvilágban több helyütt is emeltek erődítményeket a tengerpart mentén e korszak telepesei. Ugyanígy a szárazföldön is egyre-másra hozzák napvilágra a régészek ásói a korai hellászi kor városait és temetőit. Az attikai

partokon Raphina (Rafina) mellett tárták fel a csodálatosan gazdag Aszkitáriót, s ugyancsak Attikából ismerjük Agiosz Koszmaszt (Ajiosz Koszmasz-hegyfokot). E lelőhelyek régészeti anyagából csalhatatlanul kiderül, hogy a görög szárazföld és a Küklád-szigetvilág korai bronzkori kultúrái szoros rokonságban voltak egymással. Még egy érdekes jelenség: a korai hellászi kor városai esetében, a várost körülvevő falak maradványait szinte kivétel nélkül a part menti településeken sikerült megfigyelni. Ugyanakkor a szárazföld belsejében, mint például Orkhomenoszbán (Orchomenosz) vagy Eutresziszben nyoma sem volt az erődítéseknek. Ez a helyzet ékesszólóan bizonyítja, hogy elsősorban a tenger felől fenyegető veszélyre készültek fel e városok lakói.

A korai hellászi periódus települései lakóinak fő foglalkozása a földművelés és az állattenyésztés volt. A termőföldek mintegy 10–15 km-es sugarú körben helyezkedtek el a városon kívül. Legfontosabb termékeik a gabona, az olívaolaj, a füge és szőlő voltak, s a városfalon kívüli legelőkön kecskét és juhot tartottak. Bár a családok önállóan birtokolták megtermelt javaikat, a betakarítás után mégis központi raktárakban helyezték el a termést. A tulajdonjog igazolására pecsétjelekkel látták el a tárolóedényeket. Lernában számtalan ilyen pecsétnyomót találtak, melyekhez hasonlókat azután, de sokkal finomabb kivitelben, Krétán gyártottak.

Az i. e. II. évezred elejétől a görög földön elkezdi a középső hellászi bronzkor fejlődése. Ez a fejlődés újabb népvándorlásokhoz kötődött. A jövevények noha gazdasági-társadalmi szempontból elmaradottabbak voltak az őslakoságnál, mégis fölényre tettek szert, s a görög föld mintegy két-három évszázadig tartó időre drámai küzdelmek színterévé vált. Egyébként ez az a kor, amelyben Krétán zenitjére ért a minószi kultúra, de úgy tűnik, hogy tudomást sem vett a szárazföldön lejátszódó véres eseményekről.

De kik voltak a szárazföldön a középső bronzkori új kultúra megteremtői? Használati tárgyaik, mindenekelőtt kerámiájuk alapján ítélve idegenek voltak e területen. Legnagyobb számban a szárazföld keleti felét, Boiótiát, Attikát és Argoliszt szállták meg. Heinrich Schliemann, a kiváló amatőr régész minüinak nevezte el kultúrájukat, miután először Orkhomenoszbán lelte meg, s kapcsolatba hozta a legendás minüai törzsszel. Ma már jól tudjuk, hogy a középső hellászi kultúrának nincs sok köze a görög mitológiából jól ismert Peliasz, Athamasz, Iaszón és Néleusz nemzetséghez, mégis e kor-

szak régészeti emlékanyagát minüai árunak nevezzük.

A görög őstörténet kutatóinak nagy része ma már úgy gondolja, hogy az ún. minüai törzsek Kisázsia északnyugati vidékéről származnak, s tulajdonképpen az első görögül beszélő indoeurópai népcsoportok Hellász földjén. Kultúrájuk nem túlságosan látványos, használati tárgyaik egyszerűek. Sajátos, korongon készült, szürke színű edényeikről, melyek gyakran keltik azt a látszatot, hogy készítőik fém-edényeket utánoznak, nyomban felismerhető e népcsoport jelenléte. Kis méretű, szegletes alaprajzú, egyik oldalán félkörívben végződő házakban laktak, halottaikat kőlapokkal bélelt gödrökben, zsugorított helyzetben temették el, gyermekeik holttestét igen gyakran házaik padlózata alá. A későbbi időben vált divattá körökben az a szokás, hogy a meghalt gyermeket nagyméretű edényben, püthoszokban földeljék el.

A minden új iránt meglepően fogékony népesség csakhamar kapcsolatba került Krétával, de kereskedtek a Balkán-hegység vidékén élő törzsekkel éppen úgy, mint a szigetvilág lakosságával. Életkörülményeik fokozatosan javultak, s ennek eredményeként sirjaikba is egyre gazdagabb mellékletek kerültek. A minószi kultúrához fűződő viszonyukat többek között egy, a lernai temetőjükből előkerült, ún. kamaresz stílusú krétai váza igazolja.

Az i. e. XVIII. századtól kezdve e korai hellén törzsek már teljesen otthon érezték magukat új hazájukban, s egymásután építették városaikat, a girbegurba utcácskák mentén rendszertelenül szétszórta házaikat. Egyik legérdekesebb városkájuk a Peloponnészosz nyugati partvidékén fekszik. Dorion-Malthiban sikerült feltárni a kis méretű, durván munkált kőtömbökből összerakott falu fellegvárat, az Akropoliszt is. Az átlagosan 3–4 m vastag, 138 m hosszúságban húzódó falakat északon és délen két főkapu vágja át. A falakon belül kis méretű városkaházainak maradványaira bukkantak, míg a falak mentén istállókat és magtárakat találtak; ezekben tartották a város paraszti életmódban élő lakói állataikat és gabonakészleteiket. A falak közül szegényes leletek kerültek napvilágra, Dorion-Malthi lakóinak mindennapos használati tárgyai. Temetőjük a falakon kívül húzódott, s a kőlapok fedte sírokból fekvő zsugorított csontvázak mellett egy-két edénynél, törnél vagy lándzsánál és néhány szem gyöngynél alig találtak több mellékletet.

Bárhon is vizsgáljuk meg a szárazföld középső hellászi korú településeit és temetőit, nagyjából a fentihez hasonló kép fogad, legfeljebb a korszak vé-

ge felé, amikor már erősödnek a tengeren túli kereskedelem száalai, válnak a megszokottnál gazdagabbá a temetők. Eleusiszbán, Aphidnában, Lérnában az átlagosnál viszonylag több és értékesebb tárgyakat helyeztek a halottak mellé.

Kréta és a szárazföldi Görögország kulturái között még mindig óriási a különbség; Peloponnészosz, Attika és Boiótia hellén törzsei egyelőre nagy és félelemmel vegyes tisztelettel figyelhetik a sziget lakóinak életét. Náluk még nyomuk sincs a pompásan épített palotáknak, s a páratlanul gazdag (luxus), használati tárgyak és művészi emlékek tömegének. Ha el is jutnak kereskedők Méloszra, Thérára (Thira) vagy éppen Krétára, visszatérve aligha találnak szavakat, hogy megfelelő módon ecseteljék az ott látottakat. Elegendő egy-két arany- vagy ezüstedény, elefántcsont faragvány s más, számukra egzotikus dolog, amit utazásukból magukkal hoztak, hogy az egyszerű paraszti települések – városkák – lakói tátott szájjal hallgassák a mesés s egyben hihetetlen történeteket regélő hajós vagy kalmár szavait. A szárazföldi települések és a szigetek között még mindig óriási a kulturális-civilizációs szakadék, s ez aligha hidalható át egy-egy alkalmi kereskedelmi út s egyéb kapcsolatok útján.

És éppen ennek a nagy kulturális-civilizációs szintkülönbségnek az ismeretében tűnik nehezen hihetőnek számukra, hogy az i. e. XVII. sz. végétől kezdve, mintha földből nőtt volna ki, ott áll előttünk a krétaival vetekedő, ugyancsak mesés gazdagságú mükénéi (mükennai) civilizáció.

AZ AKNASÍROK TITKA

Az egyszerű kereskedőből kutatóvá fejlődött Heinrich Schliemann maga sem gondolta volna, hogy legvérmesebb reményei valóra válhatnak. A homéroszi költeményeket és a görög mitológiát rajongásig kedvelő kereskedő minden vagyonát arra tette fel, hogy megkeresse mindazokat a helyeket, amelyek a legendás trójai háború korának színterei voltak. Schliemann irigylésre méltóan szerencsés kézzel éppen ott szúrta le elsőnek ásóját, ahol a mükénéi világ központja volt, a mükénéi vár romjait borító földhalom tetején. A Trója ostromára készülő pánhellén hadak törzse fővezérével, Agamemnón királlyal az élen ebből a hatalmas kövekből épített várból indult útnak Aulisz felé, hogy hajóra szálljon, s ezek a falak rejtették a mükénéi világ kibontakozásának legfontosabb s egyidejűleg igazán káprázatos leleteit.

A mükénéi fejedelmi aknasírok aranyleleteiből:

a) *Királyi aranymaszk*

b) *Királyi aranymaszk*

A várba vezető oroszlános kapu közvetlen szomszédságában, már a falakon belül, Schliemann furcsa, kör formára kialakított területre bukkant, a szélét élükre állított kőlapok övezték. Az 1876-os esztendő irták akkor, amikor az egykori kereskedőből ásató régésszé vált Heinrich Schliemann megtalálta az azóta világhírré szert tett aknasírokat, az első mükénéi királyok és családtagjaik temetkező helyét. Összesen hat, sziklába vájt, mély aknasírt bontott ki, mindegyikben két-három csontváz maradványait és mesés gazdagságú sírmellékleteket talált. Szinte a szemének sem hitt, amikor a sírokból egy-más után bukkantak napvilágra a fejedelmi halottakat túlvilági útjukra kísérő fegyverek arzenálja, az arany és ezüst ivóedények, használati tárgyak, ékszerek, elefántcsont faragványok, alabástrom és féldrágák, s ki tudná felsorolni, hogy még mi minden volt azok között a tárgyak között, amelyeket e sírok leltárába sorolnak.

Összesen 9 férfi, 8 nő és 2 gyermek csontjait szedték ki a gödrökből; mindnyájan egyetlen uralkodó dinasztia tagjai voltak, de jóval azelőtt éltek, mielőtt még a trójai hadjáratra sor kerülhetett volna.

Mintegy háromnegyed évszázaddal később, nem messze az „A”-val jelölt aknasírok körétől („A” sírkerület), de már a falon kívüli területen, Papadimitriu, a nemrégiben elhunyt kiváló régészprofesszor megtalálta a „B”-vel jelzett, ugyancsak kör alakú sírmezőt, a „B” sírkerületet, az előbbiekhöz hasonló sírgödrökkel. A területet övező kőkerítést korábban már elpusztították, amikor néhány évszázaddal az aknasírok dinasztiájának kihalása után, a hely közvetlen közelében felépítették a Klütaimnésztráénak tulajdonított kupolasírt.

A 28 m átmérőjű „B” körben összesen 24 sírt bontottak ki, s ebből 14 valódi aknasír, míg a többi egyszerű gödör-, ún. cisztasír volt. Ez utóbbiak egy része egykorú az aknasírokkal, más részük még régebbi azoknál, s felbecsülhetetlen értékű tényeket nyújtanak a korszak kialakulásának megértéséhez. A síragnak meglepően mélyek, esetenként a 4 métert is elérték. A sírokból összesen 24 egyén csontmaradványait sikerült elkülöníteni. A sírokat fedő gerendákra eredetileg földhalmot emeltek, amely-

Királyi aranydiadém darabjai

a

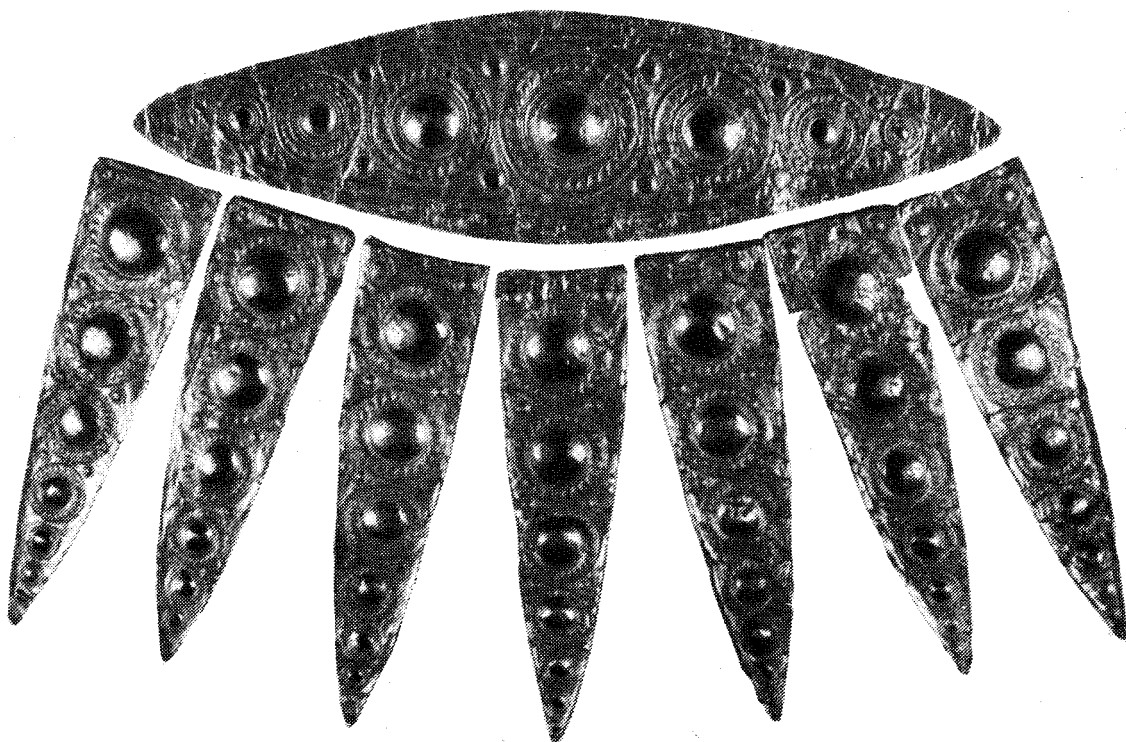
b

ben szétszórva heverték a temetési szertartást követő halotti torban használt edények cserepei.

A „B” kör sírjai szegényebbek ugyan azoknál, mint amelyeket Schliemann talált, de jelentőségükben semmi esetre sem maradnak mögöttük, miután a feltárásuknál alkalmazott korszerű ásatási módszerek számos új szempontot nyújtanak a műkénéi világ kibontakozását kísérő titkok megoldásához. Egyébként az újonnan napvilágra bukkant sírok

mellékletei miatt sincs sok szégyenkeznivalója annak az uralkodó dinasztiának, amelynek tagjai az i. e. XVII. sz. végétől kezdték használni e helyet temetkezés céljára.

A görög lambda betűvel jelölt, s egyben az egyik legrégebb sír anyagában pl. nem kevesebb, mint 14 kard volt, s ezenkívül töröket, késeket, lándzsákat, aranycsészéket, elektrumból készült halotti maszkot, bronz- és égetett agyag edényeket találtak a

gödörben. Külön figyelmet érdemel egy vésett, ametitst pecsételő – gemma –, amely az utókor számára vésetében megőrizte egy mükénéi herceg vagy más arisztokrata szakállas arcmását. A sír fölötti földhalomban mintegy 40 db cserépedény töredékeit találták meg, s ezenkívül már az „A” körből is jól ismert faragott sírkövekből kettőt. Ebbe a sírba eredetileg 4 férfit és egy nőt temettek el. A férfiak közül az egyik, közel kétméteres termetével valószínűleg óriás lehetett, bár az aknasírokból általában véve is magas, robusztus csontozatú férfiak maradványai bukkantak napvilágra. Ezek az alkati sajátosságok bizony nem túlságosan jellemzőek a finom megjelenésű, vékony termetű, kisázsiai származású luvijai-pelaszgi őslakosságra.

Az „A” sírkerület aknasírsíjait között talán a IV-es jelzésű volt a leggazdagabb: 3 férfi és 2 nő csontjai heverték az akna fenekén. Ezek az aknák családi sírhelyek voltak, melyeket minden újabb temetés alkalmával felbontottak, a régi temetkezések maradványait – a csontvázat és a mellékleteket egyaránt – félresöpörték, hogy az elhunyt számára helyet teremtsenek. Az elhalálozott fejedelmi személyek sírmellékletei között 3 arany álarc, 8 aranydiadém, 27 bronzkard, 5 aranykorsó, 11 db ezüsből és 22 db bronzból kalapált edény, török, kések, beretvák, aranyból, ezüsből, strucctojás héjából készített ivóedények, az arany és ezüst ékszerek tömegei, borostyánkő, fajsansz és féldrágakő gyöngy-sorok voltak, az agyagból égetett edényeket már meg sem említve.

Már e javak pusztja felsorolása is elárulja, hogy ezek az emberek szerteágazó kapcsolatokat építettek ki maguk körül, olyan szinten, mint koruk nagyhatalmai. A sírmellékletek között Egyiptomból, Nubiából, Krétáról, Mezopotámiából, Anatóliából, Európa északibb részeiből származott tárgyak szerepelnek, s ez a tény alátámasztja feltevésünket: e tárgyak egykori tulajdonosai jóval tágabb világban éltek, mint elődjek.

Tehát itt állunk a görög őstörténet talán legnagyobb rejtélye előtt, s ismét felvetődik a kérdés: honnét ez a mesés pompa és gazdagság, hogyan kerültek ide, milyen előzmények után ezek az emberek?

Persze, a fenti kérdést már igen sokan feltették, s a válaszok meglehetősen sokrétűek voltak; elméletek egész sora született a talány megoldására. Egyesek azzal magyarázzák a mükénéi civilizáció váratlan fellendülését, hogy az egyiptomiakat segítő akháj zsoldosok a hükszós hódítók kiűzése után rengeteg kincsel tértek haza a szárazföldi Görögországra.

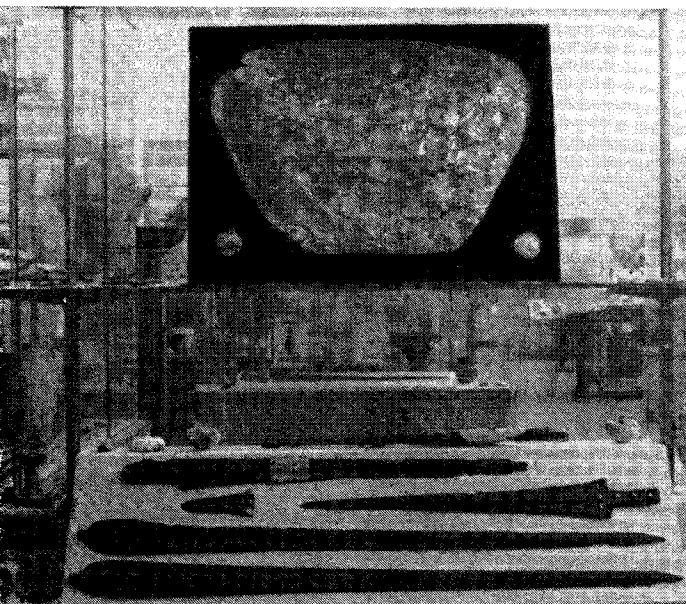
*A mükénéi aknasírok kincsei:
aranylemezes spiráldíszítéssel,
feltehetően halotti mellédísz, lent jellegzetes,
hosszú pengéjű bronzkardok és tör*

ba, s útjuk során talán még Krétát is kirabolták. Ezzel az elmélettel kapcsolatban azonnal felmerül a jogos ellenvetés: bármilyen nagy volt is a zsákmány, ez még önmagában aligha indokolja ezt a rendkívül szerteágazó, gyors fellendülésében szinte egyedülálló civilizációt. A kutatók egy része még azt is kétségbe vonja, hogy az egyiptomiak kapcsolatot létesítettek a meglehetősen alacsony fejlettségi szinten élő középső hellászi kor népességével.

A görög nemzetiségű őstörténészek többsége arra gondol, hogy a késői hellászi vagy közismertebb nevén, a mükénéi korszakot bevezető aknasírok értékes leletanyaga a középső hellászi korszak fejlődése során felhalmozódó gazdagság eredménye, s a szárazföldi görög föld civilizációjának fellendülésében elsősorban a krétai és kisázsiai kereskedelmi kapcsolatok játszottak döntő szerepet. Elgondolá-sukat leginkább az aknasírokban szép számmal fellelhető, sajátosan díszített, a középső hellászi kor kerámiatípusaira emlékeztető égetett agyag edényekre alapozzák. Valóban, e rendszerint gömb idomú, pasztellszínekkel festett edények prototípusait az előző, vagyis a középső hellászi időkből ismerjük, de mellettük ott találjuk a sírokban a Küklád-szigetvilág és Kréta fazekasműhelyeinek legszebb alkotásait is, amelyek a mükénéi korszak kerámiaművességét inspirálták. Éppen ezért sokkal hihetőbb ennél az a feltételezés, hogy az új, mükénéi kultúra hordozói, illetőleg megalapítói, ha kapcsolatban álltak is a helyi őslakossággal, Görögországon kívül eső területről bevándorló törzs vagy törzsek lehettek. Az aknasírok férficsontvázaival magas termetű, robusztus testalkatú harcosokról vallanak, olyan hódítókról, akik messze földről érkezve, jelentős katonai erőfölény birtokában könnyen magukhoz kaparinthatták a görög települési központok feletti hatalmat. Elég volt elfoglalniuk néhány kulcshelyet, amelyekből ellenőrizhették az egész szárazföldet.

A hódítók katonai fölényét igazolják többek között az aknasírokban lelt támadó fegyverek: hosszú pengéjű kardok, török és dárdák, amelyek job-

*Harci szekeret ábrázoló kősztlé
a mükénéi aknasírok területéről*

bak voltak az őslakosság által használt fegyvereknél. A temetkezések fölé elhelyezett síremlékeken gyakran találunk olyan domborműves jelenetet, amelyben az egykori kőfaragó a mind az ideig ismeretlen harci szekeret örököltette meg. A lóvon-

tatta, könnyű harci kocsikon támadó akháj harcosok félelmetes és egyben legyőzhetetlen ellenfelek voltak az őslakosság szemében, s így ez utóbbiak nem is akadályozhatták meg a hódítókat abban, hogy föléjük kerekedve új irányt szabjanak a szárazföld fejlődésének.

A korszakra utaló írásos emlékek hiánya miatt számtalan kérdőjellel kell e bonyolult események rekonstruálásánál viaskodni. Jó lenne tudni például, hogy honnét érkeztek a hódítók, talán akháj harcosok, akik egyenrangú partnerekként léphettek fel még a mesés gazdagságú krétaiakkal szemben is? Hol tanulták a korszerű hadviselés Kisázsiaiában már meggyökerezett módszereit, így a harci szekerezést? Valóban a hükszósok ellen harcoló, görög földön verbuvált zsoldosok hozták volna haza magukkal a félelmetes új fegyvereket?

De bárhonnét is jöttek, bárhol is sajátították el a maga korában modern harcászat elemeit, tény, hogy sokkal jobban ismerték a környező világot, mint elődeik, sőt e világ egy részét, élen a korábban még legyőzhetetlennek vélt minószi hatalommal, csakhamar uralmuk alá vetették.

MÍTOSZ ÉS VALÓSÁG

A görög föld őstörténetének komolyabb kutatása lényegében Schliemann ásatásaival kezdődött, még az elmúlt évszázad utolsó negyedében, s a derék német kereskedő – szerencsés véletlen folytán – valóssággal belepottyant a műkénéi világ kellős közepébe. Kutatásaiban a homéroszi történetekbe vetett töretlen hite vezérelte, mert szentül hitte, hogy mindazon események, amelyekről Homérosz írt, valóban megtörténtek, s rá akart bukkanni ezek helyszínére. Hitét teljes siker koronázta; Trójában és Mükénében végzett ásatásai fényesen igazolták, hogy a hagyományok őrizte ősi Hellén Birodalom valóban létezett, s a trójai háború egykori helyei sem a pusztá fantázia szüleményei voltak.

Sajnos, Schliemann munkásságát követően a kutatók szemében a hagyományok, a görög mitológia forrásértéke, ezzel együtt történeti jelentősége erősen háttérbe szorult. Döntő többségük csupán a régészet eredményeit vélte megbízható forrásnak s az őstörténet-kutatás egyedül üdvözítő módszerének. S valóban, az évtizedek során fontosabbnál fontosabb régészeti leletek bukkantak napvilágra s egytől egyig egy hajdani birodalom nagyságát hirdették; egy birodalomét, amely évezreddel megelőzte ugyan, de mégis egyenrangúnak volt tekint-

hető a periklészi demokrácia korával. Az első leletek a mükénéi várban kerültek elő, s ezek nyomán mükénéinek elnevezett civilizáció nem csupán a görög föld, hanem az egész földrész bronzkori fejlődésében kiemelkedő szerepet játszott. Az elmúlt évszázad során települések és temetők egész sora, várak, paloták, egyszerű lakóházak, fejedelmek és közemberek sírjai kerültek elő, ezek mindegyike egy-egy értékes adaléknak számít a korszak történetének rekonstruálásakor.

Már a kutatások megindulását követő évtizedekben feltárták Mükénét és Tirünszt, az akhájok két erősített városát, amelyek egyúttal jelentős települési központok is voltak. Csupán magában Argoliszban a temetők egész sora bukkant napvilágra, közöttük akadtak hatalmas kupolasíros temetkezések. A Peloponnészosz délnyugati partvidékén, a napfényes Püloszban nemrégiben sikerült megtalálni, majd kiásni Homérosz halhatatlan hősének, az agg Nesztór királynak palotáját. De vég nélkül folytathatnánk e sort az attikai, boiótiai, thesszáliai stb. lelőhelyek ismertetésével; a legtöbb a mükénéi világ számottevő települési központja, s mint később látni fogják olvasóink, többségük szerepel is az ősi hagyományokban, Homérosz költeményeiben, sőt, a valamivel későbbi keletű lineáris B írásos agyagtáblákon is.

Úgy gondolom, érdekelni fogja önöket, ha röviden összefoglaljuk a mükénéi hőskor kezdetéről, a görög civilizáció kialakulásáról szóló, nemegyszer igen érdekfeszítő hagyományokat. Tudni kell, hogy az ókori görög városállamok mindegyikének, így pl. Athénnek, Thébainak, Spártának stb. külön-külön önálló hagyománya volt, s a város kialakulásával kapcsolatban sajátos mondakörök születtek meg. Ugyanígy Argosznak, Orkhomenosznak, Mükénének is megvoltak a saját történetükhöz fűződő hagyományai. Noha ezek a tradíciók egymástól független történeteket örökítenek meg, mégis sok bennük az azonos elem: a várak és városok alapítói rendszerint messzi földről, a tengeren túlról érkező hősök, akik személyes bátorságukkal, hőstetteik révén érdemelték ki, hogy királlyá válasszák őket. Bármilyen mesésnek is tűnnek ezek a történetek, ma már nem intézhetjük el őket egyetlen képlegyintéssel. Különösen nem tehetjük ezt a hagyományokkal. A régészet napról napra, sorra igazolja, hogy a hagyományokban szereplő helyek már a mükénéi időkben is lakottak vagy legalábbis ismertek voltak. S miért kételkednénk a mitikus történelmi személyek létezésében, s a velük megtörtént események történelmi valóságában?

A görög eredetmondák közül talán az egyiptomi Danaoszé a legismertebb és egyben a legérdekesebb. Danaosz eredetileg Libia (Libüé) királya volt, de 50 lányával együtt menekülni volt kénytelen, s a tengeren át eljutott Argoliszba, ahol a monda szerint a már említett peloponnészoszi Lerna mellett szállt partra, és az argoliszi királytól kért segítséget.

Danaosz fivére, az egyiptomi Aigüptosz és fiai közben Danaosz nyomába eredtek, s ők is Argoliszban kötöttek ki, s levertek Pelaszgosz argoliszi király seregét. Danaosz itt is kényszerhelyzetbe került, s kénytelen volt Aigüptosz fiainak odaigérni lányai kezét. A menyegzőkre ugyan sor került, de nem volt köszönet bennük, mert az ifjú asszonyok – apjuk parancsára – nászéjszakájukon, egyetlenegy, a legkisebb kivételével, megölték férjeiket.

Argolisz népe Danaoszt választotta királynak, aki birodalma székhelyén, hatalmas fellegvárat építtetett, Argoszt, és ősapjává vált a danaoszok legendás törzsének. Ez a megnevezés gyakran szerepel olyan irodalmi emlékekben, amelyekben a korai görögökről van szó. Ezzel a névvel illeti Homérosz is a Tróját ostromló görögöket, de találkozunk vele, amint erről az első fejezetben már szóltunk is, az i. e. XIII–XII. századi egyiptomi és hettita forrásokban is.

Danaosz mitológiai hős, s e hagyomány gyökerei a mükénéi idők kezdetéig nyúlnak vissza. Argoszban, bár ennek erős falu várát még nem találták meg, a késői hellászi – mükénéi – korszak temetkezéseinek egész sorát tárták fel. De ennél lényegesen izgalmasabb az, hogy Lernában, ahol Danaosz állítólag görög földre lépett, a korai bronzkorban lerombolt palota romjaiból emelt törmelékhalomban olyan aknasírokat találtak beásva, amilyenekkel Mükénében ismerkedtünk meg. A lernai sírokat, sajnos, valamikor a temetkezéseket követő időkben teljesen kifosztották, így legfeljebb csak gyaníthatjuk eredeti gazdagságukat. A fent elmondottakból tehát világosan kiderül, hogy a Danaosz-legendában említett helyek a mükénéi korban lakottak voltak, sőt Lernában e korszak kezdetével találjuk magunkat szemben.

Érdemes megemlítenünk, hogy az antik források Danaoszt az egykori mitológiai nőalaktól, Iótól származtatják, akit Zeus, felesége, a féltékeny Héra istenasszony miatt tehénne változtatott. Héra hatalmas bögölyt küldve a szerencsétlen Ióra, hosszú vándorútra kényszerítette. Hányattatásainak végén Ió eljutott Egyiptom földjére, s megszülte Zeusz fiát, aki itt királyi dinasztiát alapított. Ió

Danaosz özanyja volt. Az ősapa, mint már mondtuk is, természetesen maga Zeusz, az olümposzi istenek uralkodó fejedelme. Az antik idők görögjei, akik igen gyakran saját tetszésükre formálták, igazították hagyományaikat, elégedettek lehettek, mert ezzel Danaosz esetében mind az isteni pedigré, mind a görög származás biztosítva volt, s a hódító, bár messzi földről jött, ilyenformán mégsem számított idegennek.

Persze, egyáltalán nem biztos, hogy Danaosz valóban létező személy volt, inkább a hódításokkal teli mükénéi korszak kezdetét személyesíti meg, azt a korszakot, amikor a bevándorló akhájok a görög földet birtokukba vették. Ilyen értelemben nem nehéz e mitikus, mesés elemekkel átszőtt históriában felfedezni annak valós magvát.

Danaosz tehát a hősi korszak legkorábbi eseményeit idézi, s az ő leszármazottja Danaé, akit később Homérosz is megénekelt mint a kiváló hős, Perszeusz anyját. Perszeuszt pedig Mükéné várának legendás építőjeként tartják számon az antik hagyományok. Ősapja Eurüsztheusnak, Argolisz királyának, valamint a görög mondák legnagyobb hősének, Héraklésznek. E történetekben mindenütt a mesés és a valóságos elemek váltogatják egymást, s bizony nem könnyű a gyakran összekuszálódó szálakat elválasztani egymástól.

A hősi korszak egy másik kiemelkedő alakja volt Pelopsz, a tragikus sorsú Pelopida-dinasztia alapító tagja. E dinasztia királyai, az Átreidák emelték Mükéné hatalmát az egekig, s Agamemnón pedig részese, sőt főszereplője volt a trójai háborúnak, gyászos vége pedig igazán közismert. Pelopsz egyben a híres hellén törzs alapítója, s a törzs nevét a Peloponnészosz szó őrizte meg az utókor számára.

A hagyományok szerint Pelopsz maga Kisázsia-ból származik, apja ama Tantalosz lüdiai király, aki mérhetetlen gyötrelmei – a tantaloszi kínok – révén közismert alakja a mitológiának. Bár Pelopszot apja (Zeusz egyik fia ő is) darabokra vágta és megsütve feltálalta az isteneknek, hogy mindentudásukat próbára tegye, Pelopsz földi pályafutása mégsem ért véget, mert Zeusz parancsára az istenek új életre keltették. Csakhamar a kisázsiai Paphlagonia, Lüdia és Phrügia királya lett, egészen addig, amíg ellenségei (Ilosz trójai király) menekülésre nem kényszerítették. Pelopsz ekkor áthajózott az Égei-tengeren, s a kalandos utazás végén a Peloponnészosz északnyugati partvidékén kötött ki. Itt élethalál tétű kocsiversenyben elnyerte Oinomaosz éliszi királytól a trónját, valamint lánya, Hippodameia kezét.

Pelopsz személyét az ókori világ megkülönböztetett tiszteletben részesítette, s Olümpiában, a pánhellén kultusz egyik központjában, a Zeusz-tempлом homlokzatán éppen az Oinomaosszal való kocsiversenyét örökítették meg. Még csak annyit, hogy Pelopszot a hagyományok, mint azt jeleztük is, Zeusz unokájaként kezelik, s ezzel isteni származását hangsúlyozzák.

Minden bizonnyal Pelopsz sem volt élő, történeti személyiség; valószínűleg ő is a görög földön lejáródó idegen hódítást szimbolizálja, mégpedig azt a pillanatot, amikor a Peloponnészoszi-félszigetet, vagy legalábbis egy részét, a feltehetőleg Kisázsia-ból érkező hódítók kaparintották kezükbe. A hagyományok szerint Élisz az ősi hellén városállamok egyike, bár létezésének régészeti bizonyítékait sajnos alig ismerjük. Az Oinomaosszal vívott kocsiverseny önkéntelenül is azt a gondolatot veti fel, hogy a mitológiának ez a része, a maga sajátos módján, a harci szekér görögországi meghonosodásának korszakalkotó eseményét örökítette meg. Amint említettük, először a mükénéi aknasírok feletti sírköveken látjuk a lovak vontatta harci szekereket, s miután ez pontosan az a korszak, amelyből az eredetmondák származnak, feltételezésünk sem lehet teljesen alap-talan.

De folytassuk a felsorolást a föníciai Kadmosz hallatlanul érdekfeszítő történetével. Kadmosz, akárcsak Danaosz és Pelopsz, idegen a görög hősök sorában. Kadmosz a szidóni Agénór király fia, annak az Európénak volt a testvére, akit Zeusz fehér bika képében elragadott s Kréta szigetére vitt. Agénór fiai, köztük Kadmosz is, halálbüntetés terhe mellett, nőtestvérük keresésére indultak, de nem lették meg. Kadmosz hosszú, kalandos út végén eljutott Delphoiba, Apollón isten híres jósdájába, hogy itt kérjen tanácsot, hol is telepedjen le. Apollón isten a Püthia szavával azt tanácsolta neki: vándoroljon mindaddig, amíg egy olyan tehénre nem talál, mely még nem ismeri az igát, és fehér folt van a homlokán – ahol ez a tehén lefekszik a földre, ott alapítson várat és várost.

Kadmosz megfogadta Apollón tanácsát, de mint kiderült, a tehén kifejezetten balszerencsésen választotta meg Boiótiában az új város helyét, nem volt vize, és ezért Kadmosz nem tudta a szükséges áldozatot bemutatni az isteneknek. Elküldte hát társait az erdőbe, keressenek valami forrást. Meg is találták egy barlang mélyén, de vizet meríteni már nem maradt idejük. Alig pillantotta meg a barlang lakója, egy sárkányfejű óriási kígyó a betolakodókat, máris darabokra tépte őket. Kadmosz sokáig

hiába várt, majd elindult utánuk; megtalálta holttestüket és mellettük a kígyót, s ebből megértette, mi is történt. Fogta dárdáját, rávetette magát a szörnyre, és nehéz küzdelemben megölte. Mint később kiderült, Arész hadisten kígyóját ölte meg.

A társai elvesztésén kétségbeesett Kadmosznak Athéné istennő nyújtott segítséget. Athéné nem túlságosan rokonszenvezett Arésszel; meghagyta Kadmosznak, húzza ki a sárkányfogakat a kígyó szájából, és vesse el őket a mezőn. Kadmosz szót fogadott, majd ámulva látta a sárkányfogvetésből kifejlődött termést: a talajból ugyanis egy csapat fegyveres harcos nőtt ki, akik – harcosokhoz illően – mindjárt harcba is bocsátkoztak, és kölcsönösen leöldösték egymást. Mikor már csak az öt legerősebb fegyveres maradt életben a „vetett emberek”-ből, Athéné megparancsolta nekik: dobják el fegyvereiket, és esküdjenek hűséget új uruknak, Thébai eljövendő királyának, Kadmosznak. A megmaradt „vetett emberek” felépítették Kadmosz számára Thébai fellegvárát, amelyet azután Kadmeiának neveztek el.

Kadmosz legendája Boiótia meghódítását ábrázolja, s valószínűleg ennek a történetnek is lehet valamennyi igaz magva. Ugyanis a mai Thébai modern épületei alatt a közelmúltban feltárt palota maradványai, valamint a város szélén levő kupolasírok fejedelmi mellékletei egyaránt azt igazolják, hogy az ősi Thébai a korai műkenéi időkben valóban számottevő települési központ volt.

Úgy tűnik, hogy Danaosz, Pelopsz, Kadmosz s a többi uralkodóház-alapító görög hős, nagyjából ugyanannak az időszaknak a képviselői; akkor éltek, amikor a műkenéi civilizáció elindult a kibontakozás útján, nagyjából a műkenéi aknasírok keletkezésének korában. Ezt a késői hellászi I-nek jelölt korszakot az egyiptomi és kisázsiai analógiák – típusaikban a görögországinak megfelelő leletek – alapján az i. e. XVII. sz. végére és a XVI. századra datáljuk.

Az „A” és a „B” sírkerület aknasírjainak korában már bemutatott leletanyaga jó keresztmetszetét adja e civilizáció hirtelen kirobbanó fejlődésének, ámde a műkenéi vár területe egyetlen lelőhely csupán, még akkor is, ha Schliemann a legszerencsebb pontba szúrta le az ásóját. Ámde a korai műkenéi időkről nyert ismereteink kiszélesítéséhez, gazdagításához további, egykorú lelőhelyek felkutatása vált szükségessé. Argolisz területén – Mükéné mellett – Lerna az egyedüli hely, ahol még aknasírok kerültek elő, sajnos, kifosztottan. Hasonló jellegű temetkezésekre bukkantak még Attikában

is, az Athén szomszédságában levő Eleuszisban, valamint Szkopelosz szigetén is.

Persze, az aknasíros temetkezés nem egyedüli temetkezési formája a késői hellászi I. korszak fejedelmeinek, nemességének. Szinte ezekkel egyidejűleg építették a hatalmas méhkas alakú kupolasírokat, s ezek mellékletei aligha maradnak el gazdagságban az aknasírokéi mellett. Legfeljebb annyi különbség tapasztalható, hogy amíg az aknasírok csak a műkenéi korszak legelejére jellemzőek, addig a kupolasírokat lényegesen hosszabb ideig használták temetkezési helyül. Ez utóbbiakról egyelőre annyit érdemes megjegyeznünk, hogy ezek a kupolarész alatti sírkamrából és a hozzá vezető, hosszú folyosóból álló, sajátos, méhkas alakú építmények rendszerint a föld alá mélyednek, s csupán csúcsukkal magasodnak a felszín fölé.

A legkorábbi kupolasírok – furcsa módon – az északi Thesszáliából, Karditszából, valamint a Peloponnészosz délnyugati részén található Messzénia-ból (Messzinia) ismertek, s feltárásuk alkalmával ugyanolyan jellegű és korú, középső hellászi mellékletanyagot tartalmaztak, mint az aknasírok.

A temetkezésekkel ellentétben, sajnos, rendkívül keveset tudunk a korai műkenéi korszak települési rendszeréről. Központi helyeken, mint pl. a Peloponnészosz északkeleti térségében vagy a Thébaitól keletre és délre eső vidéken szinte alig ismerünk olyan leletanyagot, amely betekintést engedne a korszak településeinek életébe. Elsősorban a peremterületek azok, ahol ilyen jellegű adatokat sikerült összegyűjteni: Perisztériában pl. előkerült egy falu, melynek lakói a középső hellászi és az új, a késői hellászi fejlődési periódusra jellemző kevert és krétai stílusú kerámiát használtak. A nagyobb települési központokban, Mükénében, Tirünshben vagy éppen Püloszban a legkorábbi idők építményei sajnos a természeti katasztrófákat és a háborús dúlásokat követő újjáépítési munkálatoknak estek áldozatul, túlnyomórészt elpusztultak. E helyeken ma már csak az utolsó műkenéi periódusok várait és palotáit, illetőleg ezek maradványait sikerül felfedezni. Szerencsére más központokban, mint például Thébaiban vagy a tengerparti Volosz szomszédságában elterülő ősi Iólkoszban olyan falmaradványokat sikerült feltárni, amelyek jóval korábban, nem sokkal az aknasírok lemélyítése után épültek.

E korszakot, egyébként helytelenül, az aknasírok korának is nevezik (helytelen az elnevezés azért, mert az aknasírokkal párhuzamosan kupolasírok is készültek), de joggal nevezhetnénk a műkenéi város-

államok hősi korszakának is. Ekkor alakult ki a forrongó történeti események kohójában a krétai, egyiptomi, kisázsiai kulturális elemekből, valamint a középső hellászi korszak hagyományaiából az ezerszínű mükénéi civilizáció. Szinte fokozatosan bontakoznak ki szemünk előtt az i. e. XVI. sz. folyamán egy már megerősödő, kultúrájában széles körű kapcsolatokat tükröző birodalom körvonalai. A mükénéi kerámiaművesség a minószi fazekasipartól vette számos elemét, s ugyancsak krétai eredetre utal a paloták és lakóházak berendezése, valamint a káprázatos dísztárgyak és ékszerek jó része. Minószi stílusban készültek pl. az aknasírok csodálatos aranyedényei, a tengeri állatok másával és mértani idomokkal díszített arany ruhadíszek, diadémok, övlemezek s még számtalan különböző rendeltetésű tárgy. Sőt, több mint valószínű, hogy az aknasírok leleteinek egy része közvetlenül Egyiptomból került Görögországba; így a csodálatosan szép ametisztgyöngyökből fűzött, többsoros nyakláncok, kristálycsészek, elefántcsont faragványok s más dísz tárgyak minden kétséget kizáróan egyiptomi iparművészek alkotásai voltak. Más tárgyak, például egyes fémműves termékek Kaukázus vidéki eredetről árulkodnak. Az egyik szarvast utánzó ezüstedény pedig bizonyosan Anatóliából került a Peloponnészoszra.

Miután erre korábban még nem volt példa, teljesen új szokásnak tekintendő Görögországban az aranyból és elektrumból készült halotti maszkos temetés. Az aknasírokban lelt fejedelmi halottak arc részét nem egy esetben arany álarc – halotti maszk – borította, amely feltehetőleg a halott arcának élethű mása lehetett. Ez a szokás Európában bizony eléggé szokatlan, s csak a fáraók és az egyiptomi előkelők sírjában lehetett hasonló tárgyakat találni. Ma az Athéni Nemzeti Múzeum mükénéi kiállításának központi helyén álló vitrinjében látható az V. aknasír káprázatosan gazdag mellékletanyaga, mindekelőtt egy széles arcú, bajszos és szakállas királyi személy aranymaszkja.

Az aknasírok feltárását végző Schliemann a meglepetéstől földbe gyökerező lábbal, megdöbbenve meredt a sírból felbukkanó királyi leltre: magával Agamemnónnal álltam szemközt, táviratozta a görög királynak, miután felszínre hozta a fantasztikus síregyüttest. S a német kutató nem is járt túlságosan messze az igazságtól, mert ha nem is a görög sorstragédiák végzetes sorsú hőse, a trójai háború hellénjeinek legendás fővezére, Agamemnón feküdt is a sírban, a maga korában az is király lehetett, aki ott nyugodott; a legerősebb mükénéi hatalom

Argoliszban uralkodó dinasztiájának egyik tagja volt, s valamikor az i. e. 1580 és 1500 közötti években élt.

Valóban, nemhiába álmélkodott Schliemann, mert annyi aranyat együtt, ami ezekben az aknasírokban volt, nem mindenki láthat életében. Különösen impozáns e tárgyaknak művészien elrendezett tárlata a már említett athéni múzeum egyik központi termében. A terembe lépő látogató azonnal szemben találja magát a királyi maszkokkal, s nem tud szabadulni a lenyűgöző látványtól: egy barbár és mégis kifinomult elemekkel teli civilizáció bámul reá az arany álarcok merev tekintetén át, egy távoli, számára idegen világ üzenetét sugározzák felé ezek az aranycsodák. Hiába vannak tele ezek a vitrinek minőszi eredetű használati tárgyakkal, ékszerekkel, az aknasírokban nyugvó, robusztus, magas termetű, szakállas férfiak aligha emlékeztetnek a knósszoszi freskókról oly jól ismert, simára borotvált, finom termetű, karesú derekú krétaiakra.

Az arckoponyát borító arany- és elektrumaszkok, a különböző ékszerek és faragványok mellett számos olyan dolgot találtak e sírokban, amelyek Egyiptom kultúráját idézik fel előttünk. A közelmúltban hozták nyilvánosságra Heinrich Schliemann eredeti ásatási feljegyzéseit, s ezekben többek között arról esik szó, hogy az aknasírok néhány halottján a balzsamozás nyomait is megtalálták. A balzsamozásról pedig köztudott, hogy egyiptomi szokás. Ugyancsak Egyiptomot idézik az aknasírok legszebb darabjai közé tartozó, arany- és ezüstberakásokkal díszített bronztörök. E díszítés általában növényi és állatalakos ornamentális elemeket tartalmaz, amint erről az egyik, a már említett V. sírból származó példány esetében is meggyőződhetünk. E törön levő ornamentikán egyiptizáló elemeket figyelhetünk meg; a rendkívül természetű ábrázoláson párdücs vadásznak vadkacsára, mégpedig a Nílus menti tájra emlékeztető, papirusznövénnyel telenőtt mocsár mentén.

Az ismertetett tárgyi emlékek és jelenségek teljesen azt bizonyítják, hogy a mükénéi kor legelőjén még elég szorosak lehettek az ősi Egyiptomhoz fűződő kapcsolatok. Vannak, akik a IV. aknasír ezüsből készült, ún. ostrom-rhütonjában, illetőleg ennek díszítésében még közvetlenebb egyiptomi kapcsolatot látnak. A csőszerűen megnyújtott aljú, lyukas edény domborított díszítése tengerparti várostromot ábrázol, s ezzel kapcsolatban feltételezik, hogy az egykori ötvösművész egy, a Delta-vidéken vívott csatajelenetet örökített meg remekművén.

Bármi is az igazság, a korai műkenéi korszakban meglevő egyiptomi kapcsolatok tagadhatatlanok, legfeljebb a jellegét illetően térhetnek el az egyes vélemények. A fenti bizonyítékok ismeretében Frank H. Stubbings amerikai történész arra gondolt, hogy ezek a környezetükben teljesen idegen, mégis dinasztikákat alapító harcosok egyenesen Egyiptom földjéről érkeztek Görögországba, s megérkezésük szorosan kapcsolódik a hagyományokban fennmaradt Danaosz–Kadmosz–Pelopsz-mondakör motívumaival. Szerinte az aknasírokban nyugvó fejedelmi személyek könnyen összefüggésbe hozhatók a hükszósoknak Egyiptomból való kiűzésével. Stubbings úgy véli, hogy Argoliszt az i. e. XVI. sz. elején néhány odamenekült hükszós vezér és hívei kaparintották meg. Ha elfogadnánk ezt a feltételezést, könnyen magyarázhatnánk a műkenéi sírokban lelt egyiptomi eredetű tárgyaknak, valamint a hükszósok által annyira kedvelt harci szekérnek görögországi hirtelen megjelenését. Mindezekről eltekintve nagyobb méretű egyiptomizálásra mégsem került sor, de hiszen Egyiptomban sem hagyott maradandó nyomokat a hükszósuralom.

Úgy tűnik, hogy e jövevények csupán egy szűkebb uralkodó réteget képviseltek, s amint Egyiptomban tették, úgy Argoliszban is hamarosan átvették a helyi szokásokat, nyelvet, s beolvadtak a korszak legelőjén még eléggé kevert jellegű, majd általuk is formált műkenéi kultúrába.

A kohéziónak e folyamata indokolná az aknasírokban lelt középső hellászi időkre jellemző kerámiát és más leletanyagokat is. Stubbings rendkívül szellemes elmélete alapján állva nem kell feltétlenül egy nagyobb arányú népvándorlásra gondolnunk, hanem kisebb, elszigetelt csoportok egymást követő érkezését fogadhatjuk el, azzal, hogy a csoportok egymástól függetlenül, fokozatosan terjesztették ki uralmukat a görög szárazföld jelentős részére.

A fent ismertetettek alapján nem nehéz elképzelnünk, hogy az esetenként egyiptomi vagy kisázsiai eredetűnek vélt ősökhez fűződő hagyományok egyike-másika a hükszós népcsoportok többszöri beáramlásának a távoli múlt homályába vesző emléket őrzi. E hagyományok persze rendkívüli módon bonyolultak, s éppen ezért telve vannak igen nehezen értelmezhető elemekkel. Ehhez járul még, hogy e hagyományok nyilván a már történeti időkben is rengeteget változtak; az antik görögség szépített rajtuk, a hősöket görög eredethez, isteni származáshoz juttatta, egyszóval a legjobb szándékkal alakították a hagyományokat a mindenkori érdekeiknek megfelelővé. Ilyen körülmények között, azt

hiszem, nem kell különösebben bizonygatnunk, hogy milyen nehéz helyzetben van a történész, amikor e kusza szálaból kell kibontania a reális, történeti magot.

Argolisz és a környező területek új urai, akik hozzászoktak a jóléthez és gazdagsághoz, aligha elégedhettek meg a középső hellászi periódusban élő Görögország nyújtotta szegényes anyagi lehetőségekkel. Miután a szigetek és Kréta a szomszédságban, hogy úgy mondjuk, kéznél voltak, csakhamar megszerezhették mindazt, amire szükségük volt s amire vágytak. A minőszi kultúrához fűződő viszonyuk kezdetben talán békés volt. Az aknasírokban talált finomabb csontozatú nőcsontvázak, valamint az ezek mellett lelt krétai ízlésről tanúskodó használati tárgyak és ékszerek azt sugallják, hogy a barbár műkenéi fejedelmek uralmuk kezdeti szakaszában gyakran vettek feleségül krétai hercegnőket.

Stubbings természetesen számol azzal a lehetőséggel, hogy Görögország területén az aknasírok korában nem csupán egyiptomi, hanem kisázsiai hódítók is feltűntek. A Pelopsz- és a Kadmosz-legenda is erre utal, sajnos azonban egyelőre nincs közvetlen, régészeti bizonyítékunk arra, hogy ilyen behatolás valóban megtörtént. Persze, az aknasíroknak és a hükszós hódításnak a Danaosz-hagyománnyal való összekapcsolása sem számítható ma többnek, mint egy szellemesen kidolgozott, tetszetős hipotézisnek, s csak a jövő kutatásai tehetnek véglegesen pontot a kérdés után, megoldva azt. Addig azonban figyelembe kell vennünk ezen események egyéb rekonstrukcióit is. Nem egy legalább annyira hihető ezek közül, mint a fentebb ismertetett hükszószhódításra támaszkodó elmélet.

Talán nem tekinthető meglepőnek, hogy a görög nemzetiségű kutatók maguk nem értenek egyet azokkal, akik hazájuk késői hellászi kultúrájának kialakulását valamilyen idegen földről érkező hódítókkal kapcsolják össze. Szerintük a műkenéi civilizáció Görögország földjében gyökeredzik. Abból indulnak ki, hogy a földrengések és egyéb természeti katasztrófák következtében meggyengült Krétai Birodalom szabad prédájává vált a szárazföldről érkező kalózkodóknak, akik rengeteg kincset raboltak össze, s portyáik során nem utolsósorban hozzáértő mesterembereket vittek magukkal haza. Szerintük ezek a tények magyarázatot adnak a krétai ízlés hatása alatt kikristályosodó műkenéi kultúrára. Az aknasírokban lelt rengeteg egyiptomi és kisázsiai származású tárgyat viszont úgy értelmezik, hogy ezek nem a termelő helyekről közvetlenül, hanem a krétai kincstárak útján kerülhettek el a görög szá-

razföldre, vagyis közvetetten. Hogy e két egymásnak szögesen ellentmondó elméletcsoport közül melyiknek lesz végül is igaza, arra vonatkozóan hadd ne foglaljon állást e sorok írója, miután sokakkal együtt maga sem lát e kérdésben tisztán. A meddő találgatások helyett érdemesebb megvizsgálnunk egy másik, a fentiektől mindenesetre eltérő, de meglehetősen izgalmas feltevést, melyhez éppen a közelmúlt kutatásaiból meríthetünk érdekes adalékokat.

Ezek szerint Mükéné új urai északról, valahonnan a Balkán-hegység tájáról vagy még északabbról származnak. N. G. L. Hammond, a hosszú ideig Görögországban tevékenykedő angol kutató nemrég tett közzé egy szenzációs tanulmányt, amely teljesen új megvilágításba helyezi a mükénéi sírokban nyugvó fejedelmi dinasztia északi eredetének kérdését. Az északi származáson az elmúlt évtizedek során különböző területeket értettek, bár, hogy valóban volt-e ilyen irányú beáramlás, annak régészeti bizonyítékait eddig még alig tudták felmutatni azok, akik a hasonló elképzeléseket támogatják, illetve képviselik. Meg kell mondanunk, hogy még az egész mükénéi korszakot tekintve is elenyésző az a régészeti emlékegyanyag, amelynek előzményeit a Duna-medencében vagy akár a Balkán északi vidékein találjuk meg, s még ezek is általában véve későbbiek az aknasírok koránál.

Hammond teljesen új, eddig ismeretlen adatokra hívja fel figyelmünket, miután az 1950-es évek mükénéi feltárásainak körülményeit, a róluk készült feljegyzéseket közelebbről is megvizsgálta. Felfedezése korszakalkotó volt: megállapította, hogy a „B” sírkörület sírcsoportját eredetileg földhalom borította, tehát éppen úgy halomsírok voltak, amint a korábban feltárt „A” kör sírjai. Valójában mindkét síregyüttes egy hatalmas kiterjedésű őskori temetőnek a része, s az „A” kör akkor kerülhetett csak a várfalak mögé, amikor az Átreida-dinasztia tagjai a későbbiek során hatalmas átépítéseket végeztek a váron s megtalálták az „ősök sírjait”. A sírok felszínén látható maradványait a lehetőség szerint eredeti állapotukba állították helyre: a rég ledőlt sírköveket felállították, helyreállították a területet körülvevő kőkerítést. A „B” kör sírjairól valószínűleg nem szereztek tudomást, részben azért nem, mert ez távolabb volt a falaktól, részben pedig azért, mert ide évtizedekkel korábban temetkeztek, mint az „A” kör sírjaiba.

Az említett tumulus- (halom-)sírok nem páratlanok Görögország területén. Hasonló példákat idézhetünk például Lernából, ahol a település központjában felhalmozott törmelék- és földkupacban talál-

tak aknasírokat. Hammond ezt is tumulusnak véli, s elképzelését a halmot körülvevő kőkerítés csak alátámasztja. Hasonló, tumulus alatti sírokról tesz említést Perisztériából, valamint Leukasról (Lefkasz). Úgy véli, hogy e tumulusok építői olyan, egymással szoros rokonságban álló népcsoportok voltak, amelynek eredetét Görögországnál jóval távolabb kell keresnünk. Ezek ősei észak felől szivárogtak a Balkán felé, s még a neolitikum végén elérték Szerbiát, Macedónia délnyugati részét, Albániát, majd a tengeren át behatoltak Görögország északi vidékeire. A középső hellászi kor vége felé támadták meg a Peloponnészt, s elfoglalták Lernát, a messzéniai Perisztériát, valamint Leukaszt. Az i. e. XVII. sz. második felében már Argoliszban is megvetették a lábukat, és megteremtették Mükénében az aknasírok dinasztiáját.

Most ne térjünk ki a tumulusokat építő népesség eredetének részletesebb ismertetésére, hanem elégedjünk meg annyival, amennyit tudunk illik róluk: e pásztortörzsek az újkőkorszak folyamán Kelet-Európa síkságain éltek, majd a korszak végétől folyamatosan előzöltek Európá déleleti részét, s a Balkánon át könnyen eljuthattak Görögország területére is. Hammond szerint ez az indoeurópai nyelven beszélő népesség éppen a Duna-medence középső részéből származott Albánia földjére, s itt átvészelve az Anatóliából több hullámban érkező telepések támadásait, az i. e. XVII. sz. folyamán déli irányba terjeszkedett tovább. Tulajdonképpen ebből a népességből szakadhattak ki a Peloponnészsra érkező indoeurópai törzsek is.

Bár az aknasírok melléklelei között egyetlen olyan tárgyat sem találunk, amely alátámasztaná ezt az elméletet, bizonyos jelenségek alapján érdemes kissé elidőznünk a részleteinél.

Amit biztosra vehetünk az az, hogy az aknasírok fölött földhalom volt, ha nem is túlságosan magas. Erre utal a sírterület kialakítása, kövekkel való körülpakolása. Ezen túlmenően szerencsére rendelkezésünkre állnak a „B” kör sírjaiból készült feljegyzések. Ezekből kiderül, hogy a csontvázak többsége normális állapotban, hanyatt feküdt gödrében. A legkorábbi sírokban viszont zsugorított helyzetben eltemetett halottak maradványait találták meg. Bizonyos izgalomra tarthat számot az a három csontváz, amelyet felhúzott lábakkal, ún. béka-fektetéses helyzetben találtak meg. Ezek a halottak ugyanis komoly figyelmet érdemelnek az északi kapcsolatok lehetőségének mérlegelésekor, ti. a dél-oroszországi és kelet-magyarországi ún. kurgán- (halom-)sírokban gyakoriak az ilyen fektetésű

csontvázak. Hammond értelmezése alapján tehát nem lehetetlen, hogy Mükéné urai nem a tengeren túlról, hanem a távoli Északon fekvő, zord éghajlatú őshazájukból érkeztek a sokkal kellemesebb és kedvezőbb életkörülményeket ígérő görög földre.

Olvasóink már az eddigiekből is tisztában lehetnek azzal a nehéz helyzettel, amely előtt a régmúlt idők kutatója áll, amikor a homályos adatok kínálta lehetőségek közül ki kell választania azt az egyetlen helyes irányt, amely a titkok megoldásához vezethet. És különösen nehéz a feladata akkor, amikor a rendelkezésre álló adatok több ilyen, a megoldás felé vezető utat is megengednek. Miután a végső magyarázatot csak a jövő kutatásaitól várhatjuk, nem tehetünk mást, mint hogy tovább fonjuk az események megkezdett fonalát.

ŐSI HELLÉN KIRÁLYSÁGOK NYOMÁBAN

Bárhonnan is jöttek a mükénéi civilizáció kialakításában közreműködő népcsoportok, bármelyik eredetelméletet fogadjuk is el, ez mit sem változtat az események további menetén. Az i. e. XVI–XV. sz. folyamán már teljes egészében a maga eleven valóságában áll előttünk a történelem viharában kikristályosodó mükénéi kultúra. S ez az az időszak, amikor az új birodalom fényében fokozatosan elhomályosul Kréta és az égei világ minőszi civilizációja.

A tengeren és a szárazföldön egyaránt nagyhatalomnak számító birodalom súlyos testvérharcok árán jutott el addig, hogy mindenekelőtt saját háza táján biztosítsa politikai egyensúlyát. Idővel ez természetesen sikerült is, s ettől kezdve szerte a világon, mindenütt számolnak létével. Még az olyan nagyhatalom is, mint a hettita, a megfelelő tisztelettel ejt szót írásos emlékeiben az általa Ahhijavának nevezett távoli országról. Hogy e megnevezésen egészen pontosan mit értettek, az egész Mükénéi Birodalmat vagy csak az egyik városállamot, azt nem tudhatjuk, ezt még ma is vitatják. Egyébként mi azért használjuk a mükénéi megnevezést a késői hellászi korszak ilyen jellegű leletanyagára, s egyúttal az ősi hellén királyságokra, mert Mükéné volt az a hely, ahol a kultúra legjelentősebb emlékeit legelőször is meglették.

A mükénéi idők kezdeteit jelző aknasírok korában már több, egymástól többé-kevésbé független települési rendszer, vagy ha úgy tetszik, királyság létezésével kell számolnunk. Tulajdonképpen, ha valamennyire megváltozott formában is, a következő évszázadokban is ugyanez a helyzet. Az egyre

gazdagabb fejedelmek az idők folyamán jelentős katonai hatalmat gyűjtöttek maguk köré; erre utal a sírokban lelt fegyverek arzenálja, néhány korabeli ábrázolás, valamint – és nem utolsósorban – az a tény, hogy a hagyományok telve vannak háborús eseményekkel. De nem is annyira a külső országokkal vívott háborúk, hanem a súlyos áldozatokat szedő testvérharcok azok, amelyek a királyságok első egy-két évszázadát jellemzik.

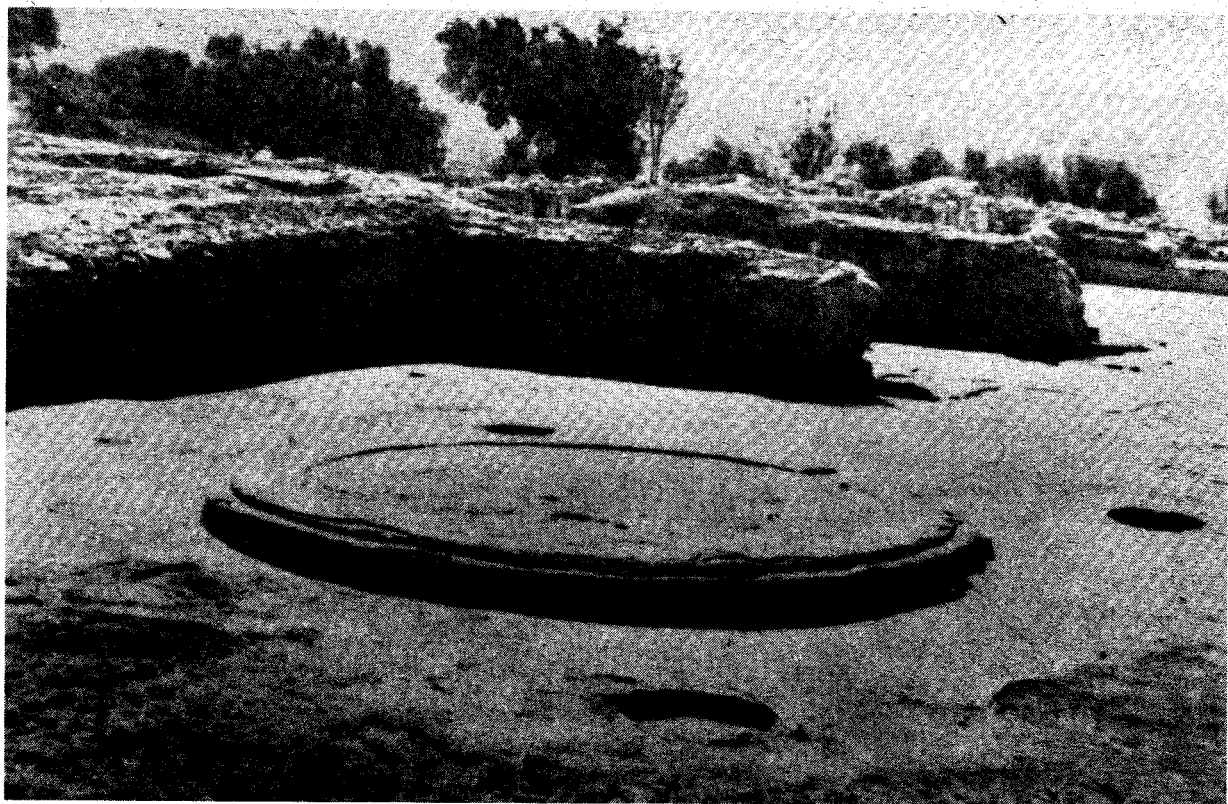
A korai mükénéi idők egyik leggazdagabb fejedelemisége volt Boiótiában Orkhomenosz. Sajnos, ma már csak a legendás királynak, Minüasznek tulajdonított kincsesház, valójában egy késői hellászi II. periódusú kupolasír őrzi emlékét. Orkhomenosz véres háborúk következtében süllyedt vissza ismét az ismeretlenség homályába. Homérosz – akinek szavait Devecseri Gábor fordításaiban tolmácsoljuk – is már csak emlékét idézheti annak a városnak, amelyet gazdagság terén egy helyen említ az egyiptomi Thébával: a sértett Akhilleusz szájába adja a szavakat, amikor Agamemnón küldöttei, az agg Phoinix, a szalamiszi Aiász és a leleményes Odüsszeusz próbálják őt rávenni, hogy térjen vissza a trójaiak által szorongatott akhájok soraiba:

„Egy hajszálnyira sem becsülöm, s adománya utálat. Még ha akár tízszer vagy hússzor olyan sokat adna, mint ami birtoka van, s máshonnan toldana hozzá: Orkhomenosz minden kincsét, s az egyiptomi Thébai kincseit...”

(„ILIÁSZ”, IX., 378–382. SOR)

A monda szerint Danaosz volt az, aki egyiptomi tapasztalatai nyomán a görög földön meghonosította az öntözéses gazdálkodást, de a rohamosan fejlődő mükénéi civilizációnak szüksége is volt arra, hogy megfelelő gazdasági erőforrásokat biztosítson az egyre sűrűsödő népesség élelmezéséhez. Orkhomenosz is öntözőcsatornákkal teleszabdalt, eredetileg lecsapolt mocsaras termőföldjeinek köszönhetette bámulatos gazdagságát. E csatornák maradványait a boiótiai Kopaisz-síkságon még ma is megfigyelhetjük, s e vidék még mindig Görögország egyik legtermékenyebb területe.

Orkhomenosz legnagyobb riválisa a szomszédos Thébai (Thive) városa volt, ahol Kadmosz és a sárkányfogakból sarjadt „vetett emberek” leszármazottai éltek – legalábbis a legenda szerint. Thébai hatalmának kibontakozását elsősorban Orkhomenosz akadályozta, mindenekelőtt azzal, hogy ellenőrzése alatt tartotta a tengerhez vezető kereskedelmi útvonalakat. Ez természetesen már önmagában is

*A kerek tűzhely
a körülötte levő oszlophelyekkel
Nesztór püloszi palotájának
trónterméből*

legendő ok volt arra, hogy az egyik város megkísérje a másikat elsöpörni a föld színéről; az adott esetben csupán egy dolog gátolta a cselekvést, Kadmosz leszármazottai nem érezték elég erősnek magukat ahhoz, hogy sikerrel kíséreljék meg a leszámolást riválisukkal, ezért szövetségesek után kellett nézniük. Úgy látszik, Argoliszban találtak olyanokat, akik hajlandóknak mutatkoztak az Orkhomenosz elleni háborúra, s így közös erővel csakhamar megdöntötték Orkhomenosz uralmát. Valószínű, hogy a legnagyobb csapást a Kopaisz-síkság öntözőműveinek elpusztításával mérték szomszédjukra. Az élelmezési bázis meggyengülése miatt Orkhomenosznak félre kellett állnia az immár erősebb vetélytárs, Thébai útjából.

A mükénéi korszak történeti eseményei többnyire a Peloponnészoszi-félszigethez kapcsolódnak, s így nem is kelthet meglepetést, hogy a hagyományokból ismert helyek egész sorát találjuk területén: Argosz és Mükéné, Tirüsz, a homokfövenyes Pülosz, a ló-

tenyésztő Élisz, a zord hegyvidék övezte Spárta (Szpárti), hogy csak az ismertebbeket említsük.

Abban az időben, amelyről Homérosz örökbecsű költeményeit szerezte, Argolisz mellett Pülosz volt a leggazdagabb mükénéi fejedelemség; királya Nesztór, aki az „Iliász” egyik központi alakja, idős koránál fogva ő Agamemnón első számú tanácsadója. Nyilván hajlott korával magyarázható, hogy gyakran mindazokat a történeteket, melyek a mükénéi királyságok fent idézett hősi korszakához fűződnek, ő meséli el. Magáról Püloszról igen sokáig csak a legendákból és néhány régészeti lelet alapján volt tudomásunk. A Messzéniaától Árkádiáig és Éliszig terjedő birodalom az elmúlt évtizedek egyik legszenzációsabb régészeti felfedezése, a püloszi királyi palota révén került az érdeklődés középpontjába.

Ugorjunk egy nagyot a távoli északra, Tesszáliába, ahol – a hagyományok szerint – a csodálatos tengerparti városnak, Iólkosznak birtoklásáért két királyi sarj, Peliasz és Néleusz vetélkedett, s kettőjük közül az utóbbi húzta a rövidebbet. Amint ez a korai hellén előkelők családjaiban szokás, Néleusznak természetesen menekülnie kellett; hajóra szállt és hosszas bolyongás után érte el Messzénia partvidékét, ahol Pülosz ekkor már ismert település volt. Néleusz elűzte a város urait, akik a szomszédos

Kupolasír a mükénéi időszak elejéről, a messzéniai Püloszból

Éliszi Királyságban kerestek menedéket – valószínűleg innen ered a két szomszédvár közötti konfliktusok sorozata. Pülosz új királya, Néleusz csakhamar feleségül vette Amphiónnak, Orkhomenosz királyának lányát, Khlóriszt, s megalapította a messzénai Néleidák dinasztiáját; más mitológiai források szerint Pülosz városát Néleusz alapította.

Igen sokáig, sőt, lehet mondani évezredekig fogas kérdés volt, hogy hol is lehetett Nesztór király palotája; már az ókori történetírók is vitatkoztak ezen, ugyanis a Peloponnészosznak ebben a térségében három különböző Püloszról is tudtak, bár ezek közül csak kettő jöhetett szóba Néleusznak és fiának, Nesztórnak lakhelyeként. Az egykori antik történetíró, Sztrabón megjegyzi, hogy a források többsége messzéniaiinak tartja Nesztórt, ugyanakkor Homérosz és követői szerint Pülosz városát a nem messze fekvő Triphüliában kell keresni. A század első évtizedeiben fellendülő régészeti kutatások látszólag pontot tettek a vita végére, amikor az ugyancsak a környéken fekvő Kakovatosz nevű faluban gazdag kupolasírokat, sőt egy kisebb palota falmarad-

ványát is feltárták. Ezek alapján a kiváló német régész, Dörpfeld úgy gondolta: sikerült bebizonyítani Kakovatoszról, hogy egykor itt emelkedett Néleusz és Nesztór rezidenciája.

Az azóta eltelt időben számos régészeti expedíció dolgozott Messzénia területén, ahol a mükénéi települések egész sorát és több kupolasírt is találtak, annak bizonyosságául, hogy a gazdag Püloszi Királyság egykor valóban létezett. A harmincas évek végén aztán egy görög–amerikai expedíció végérvényesen megoldotta az évezredek talányt: a modern Pülosztól nem messze elterülő Ano Englianoszon, az Englianosz-dombon tágas, hallatlanul művészién épített, freskókkal gazdagon díszített s a krétaiakat idéző palota maradványait ásták ki. Már a legelső esztendő nagy régészeti szenzációt tartogatott: az ún. régiségek termében 600 db kis méretű agyagtáblát találtak, mégpedig olyan táblákat, melyek mindegyikén írásjelek voltak: a lineáris B írás már Knósszoszból ismert hieroglifái. Ez a nagy tömegű feliratos emlék tette lehetővé a sajnos fiatalon elhunyt nyelvésznek, Michael Ventrisnek, hogy megfejtse a rejtélyes jeleket. Ventris ezzel fényesen igazolta mindazokat, akik hittek Homéroszban és a hagyományokban, miután nyilvánvalóvá vált, hogy a feliratokból kiolvasható adatok gyakran egyen-

*Nesztór palotája
a messzéniai Püloszból,
középült a megaronnal,
a fejedelem tróntermével*

értékűek a régészeti leletek által nyújtott információval.

Végre sikerült tehát megtalálni azt a palotát, amelynek tágas és szellős termeiben Nesztór király a fejedelmeket megillető tisztelettel fogadta a fiatal ithakait, Télemakhoszt, aki eltűnt atyjának, Odüsszeusznak nyomát kutatva jutott el Püloszba. Az ásatás amerikai vezetőjének pontos megfigyelései alapján szinte lépésről lépésre követhetjük a palota különböző építési periódusait. A váltakozó mélységekben rögzített rétegződési adatok azt bizonyítják, hogy az Ano Englianosz lapos tetején elterülő település jóval Néleusz uralkodása előtt, még a középső hellászi időszak végén jött létre. A következő időszakban a késői hellászi I. periódusban, tehát már az aknasírok korában fallal vették körül a fellegrárat az itt élő pelaszg és aiol letelepedettek. Viszont maga a palota, amely nyilván a Néleidák dinasztiájához fűződik, csak a fejlett mükénéi korszakban épült, az i. e. 1400-as évek után.

A korai mükénéi időktől létező település, majd palota, valamint a Marinatos professzor által feltárt kupolasírok és sok más régészeti lelőhely ismeretében fokozatosan kibontakozik előttünk az egyik leg gazdagabb peloponnészoszi birodalom sokszínű kultúrája, pedig még nem is beszéltünk a feliratos agyagtáblákon olvasható értékes információkról.

A hagyományok, sajnos, nem szólnak Pülosznak, a Néleusz korát megelőző történetéről, és valójában azt sem tudjuk pontosan, hogy mikor ragadták kezükbe Néleuszék a hatalmat Messzéniaiban. Az mindenképpen biztos, hogy még a trójai háborút megelőző időben, miután tudjuk, hogy az agg Nesztór – a hagyományok szerint – három nemzedéken át uralkodott. A Néleida-dinasztia uralmával kapcsolatban a hagyományok számos háborúskodásról emlékeznek meg, amelyeket Pülosz és szomszédai vívtak egymással. Az „Iliász”-ban maga Nesztór meséli el, hogyan harcoltak a pülosziak az élisziek ellen:

*„Zeuszhoz, Athénához könyörögtünk, s
összerohantunk.
És mikor összezsapott a Pülosz-beli s éliszi nagy had,
hőst legelőbb én öltem...”*

(„ILIÁSZ”, XI., 736-738. SOR)

*„Én meg, akár a sötét vihar, úgy törtem seregükre:
ötven harcszekeret foglaltam el és tetejükről
két-két férfi zuhant le dzsidámtól, marta a földet.”*

(„ILIÁSZ”, XI., 747–749. SOR)

De konfliktusba keveredtek a pülosziak a szomszédos Árkádiával is:

*„Bárcsak – Zeusz atya, Pallasz Athénaié meg
Apollón!
volnék ifjú, miként amidőn a sebes Keladónnál
harcoltak Pülosz és Árkadia lándzsavetői...”*

(„ILIÁSZ”, VII., 132–134. SOR)

Ugyancsak hasonló helyi villongások emlékeit őrzik a híres kalüdóni vadkanvadászat eseményeit feldolgozó történetek. Maga a történet közismert: A távoli és ködös Aitóliában fekvő királyság, Kalüdón uralkodója, Oineusz a termésért hálaáldozatokat mutatott be az Olümposz isteneinek, de megfélekezett Artemiszről. Az istennő ezért bosszút állt, és egy hatalmas vadkant küldött a kalüdóni erdőkbe. A vadállat pusztításai már komolyan veszélyeztették a birodalmat, ezért Oineusz fia, Meleagrosz, aki maga is kiváló férfiú volt, elhatározta, hogy vadászatot rendez a vadkan elejtésére. Erre az alkalomra Hellász legkiválóbb hőseit hívta meg, akik egyébként Meleagrosszal együtt majdnem kivétel nélkül mind részt vettek az argonauták híres expedíciójában. Olyan személyiségek szerepelnek itt, mint az athéni Thészeusz, a Szalamisz-szigeti Telamón, a spártai ikerfiúk, Kasztór és Polüdeukész, az utóbbi hallhatatlan, mert Zeusz fia volt. Kasztor apja a spártai király volt, tehát ő halandó volt. Bár a vadkant sikerült elejteniük, a vadászat mégis kellemetlen következményekkel járt Kalüdónra nézve: a résztvevők összekülönböztek az elejtett állat bőrén, amely azután nyílt háborúhoz vezetett Kalüdón és a szomszédos Pleuron között. Erről az eseményről a változatosság kedvéért az ugyancsak koros Phoinix, Akhilleusz egykori nevelője számol be társainak Akhilleusz sátrában:

*„Még az eszemben van, bár nem most, régen esett
meg,
egy eset; ezt, csupa hű társ közt hadd mondok el
itten.*

*Harcban-erős aitolok s kúrészok verekedtek
városáért Kalüdónnak s egymást ott kaszabolták:
védeni vágytak az aitolok Kalüdont, ama kedvest,
gyűjtani vágytak a kúrészok lángjával Árésznek.”*

(„ILIÁSZ”, IX., 527–532. SOR)

Sajnos, Aitóliában mind a mai napig meglehetősen kevés a mükénéi korszakból származó régészeti emlék. Oineusz király palotájának maradványait csak a jövődöbéli kutatásoktól várhatjuk, amelyek feltehetően ugyanolyan sikeresek lesznek majd, mint amilyen eredményesek voltak az iólkoszi ásatások. A közelmúltban tárták fel ugyanis Iólkoszban annak a palotának néhány részletét, melynek birtoklásáért Peliasz és Néleusz vetélkedtek. Az ősi Iólkosz Thesszáliában, a mükénéi világ peremvidékén helyezkedik el. Az akháj hajósok és kereskedők minden bizonnyal Iólkosz kikötőjéből indultak útnak, hogy a messzi Észak barbár népeitől beszerezzék a hellén műhelyek munkájához nélkülözhetetlen nyersanyagokat. Az ismert görög régész, Theokharész kutatóárkaiban előbukkantak ugyan az iólkoszi palota építkezéseinek korai periódusai, ennél azonban – a kutatás jelenlegi állását tekintve – aligha mondhatunk sokkal többet.

Iólkosz jelentőségét a hagyományok külön is kiemelik, hiszen ebből a kikötőből indult útnak válogatott legénységével a híres „Argó”, hogy a fekete-tengeri Kolkhiszből elhozza a hírhedt aranygyapjat. Az „Argó” legénységét az ősi Hellász legkitűnőbb hősei közül verbuválták. Részt vettek a vállalkozásban a Kalüdónból már ismert spártai testvérpár Kasztór és Polüdeukész, Athén mitikus királya, Thészeusz, Telamón és Meleagrosz, valamint Naupliosz, a híres hajós, az isteni hős, Héraklész, de minden eshetőségre számítva magukkal vitték Orpheuszt, valamint Amphiaraszt, az argoszi jóst. A hajó parancsnokául az expedíciót kitervelő iólkoszi Iaszónt választották. Az argonauták, ahogyan magukat nevezték, hosszas előkészületek után végül is útra keltek, s csakhamar maguk mögött hagyták Tesszália partjait. Az „Argó” kalandokkal teli útjának ismertetése külön fejezetet érdemelne, mi azonban elégedjünk meg annyival, hogy röviden beszámoljunk a vállalkozás eredményeiről.

A szélsebes hajó utasai jól tudták, hogy Laomedón, a hatalmas Trója királya gondosan őrizteti a Márvány-tengerbe vezető szorost, éppen ezért az éjszaka sötétjét kihasználva keltek át a Hellészpon-toszon. Az argonautáknak számos kalandban volt részük, amíg az „Argó” végre elérte Kolkhisz partjait. Iaszónnak és társainak a feladata nem volt könnyű, s komoly haditervet kellett szőniük az aranygyapjú megszerzésére, melyet egy soha nem alvó sárkány őrzött Árész szent ligetében. Szerencsére az olümposzi istenek felkarolták a vállalkozást, s kitűnő csellel siettek az argonauták segítségére.

Aiétész, kolkhiszi király lánya, a minden helyzetben találékony Médeia Aphrodité közreműködésével beleszeretett Iaszónba, s így az „Argó” utasai a lány segítségével elemelték az aranygyapjat. Súlyos harcok után egerutat nyertek az őket üldöző Aiétésztől, s a hagyományok szerint a nap járásával ellenkező irányba indultak vissza Thesszália partvidéke felé. Vannak, akik azt állítják, hogy az „Argó” a Dunán, a Száván, végül a Pón át jutott el az Adriára, majd Itáliát megkerülve Szicília keleti partjaihoz ért. Már úgy érezték a hajó utasai, hogy útjuk a vége felé közeledik, amikor egy nagy vihar egészen Líbiáig sodorta őket. Megpróbáltatásaik még mindig nem értek véget, mert északi irányba hajózva csak Kréta érintésével érték el az Attika partjaihoz közel fekvő Aigina szigetét, s innét már valóban csak egy ugrás volt a végre nyugalmat és pihenést ígérő Thesszália, illetve Iólkosz. Persze az „Argó” visszatérésének számos egyéb változatát is őrzik az antik források, de mind egyöntetű abban, hogy a vállalkozás végül is sikerrel járt; az aranygyapjút elhozták Kolkhiszból.

Az argonauták expedíciója, mint a legtöbb mitológiai történet, telve van mesészerű, irreális elemekkel. A felületes vagy járatlan olvasó aligha hinné, hogy ezek a valótlannál valótlanabb elemekkel telezsúfolt történetek valóban meg is történtek, pedig ebben az esetben is elegendő a mese mélyére néznünk, hogy felismerjük benne azt, ami valóban a történelem része volt s amiből a hagyományok az évszázadok során táplálkoztak. Aligha kételkedtünk abban, hogy az argonauták legendái a Tesszáliai-öbölből útrakelő, bátor hellén hajósok emlékét őrizték meg, akik talán éppen a Fekete-tenger északi partvidékén szerezték be a mükénéi ötvösműhelyek számára az oly fontos nyersanyagot, az aranyat. Csupán az érdekesség kedvéért említjük meg, hogy azok a helyek, ahol az „Argó” útja során megfordult, többnyire szerepelnek a mükénéi tengerentúli kereskedelem listáján, s ez önmagában is elegendő ok ahhoz, hogy az „Argó”-éhoz hasonló tengeri utak lehetőségével számoljunk a késői hellászi periódusban.

Már itt rá kell mutatnunk egy nagyon fontos tényre, amely a későbbiek során gyakran kíséri majd mondanivalónkat. Mindenekelőtt arról van szó, hogy a mükénéi korban az észak felé irányuló hajóforgalom komoly akadályokba ütközött, legelsőknek is a hellészpontoszi átjárót árgus szemmel figyelő Trója ellenőrzésébe. Ez az Anatólia északnyugati partvidékén, kulcsfontosságú területen fekvő város fenntartotta a maga számára a jogot a hajóforgalom

ellenőrzésére, s nyilvánvalóan a kezében volt az észak-déli kereskedelem kizárólagos monopóliuma. Ez azt jelentette, hogy bármilyen kereskedelmi forgalom csak Tróján át bonyolódhatott le. Lehet, hogy az „Argó” útja e térségben egyetlen bátor próbálkozást szimbolizál, egy pánhellén vállalkozást, amely a trójai vesztégzár áttörésére irányult. A hajó fedélzetén helyet foglaló válogatott görög hősök talán azt jelképezik, hogy ebben az expedícióban az egész hellén világ érdekelve volt, noha a hagyományok a résztvevők többségét a már egyszer említett minüai törzshöz sorolják. Beszéltünk már a Fekete-tenger északi partvidékéről, mint olyan helyről, ahol aranyat szereztek be a mükénéi kereskedők. Vannak olyan elképzelések is, amelyek szerint az aranygyapjú a kaukázusi aranyosók tevékenységére utal, mások viszont az északi borostyánkő-kereskedelemmel hozzák összefüggésbe az „Argó” útját. Ez a baltikumi eredetű ékszer nyersanyag rendkívül keresett volt a mükénéi időkben, s eddig a leggazdagabb borostyánkőleletek éppen az iólkoszi Néleusz Messzénijából kerültek elő.

A GAZDAGSÁG FORRÁSA

A mükénéi világ az évszázadok folyamán egyre erőteljesebbé vált, s ezt nagyrészt rohamosan gyarapodó gazdasági erőforrásainak köszönhetette. Bár az akna- és kupolasírok mesés kincseinek eredete meglehetősen kétes – leginkább rablásból, háborús zsákmányból származhat –, nem lehet kétséges, hogy a hatalmi pozíciók tartós biztosítása, a katonai erőfőlény fenntartása csakis hatékony gazdálkodási módszerek bevezetése révén volt lehetséges. Azt már láttuk – Orkhomenosz esetében –, hogy a termőföldek megművelésének a lehető legkorszerűbb termelési módszereit vezették be, amiket koruk csak ismert, elsősorban is az öntözéses gazdálkodást. A kopaiszi-síkság termővé tételével Orkhomenosz a jólét legmagasabb fokára jutott el, de elég volt öntözőműveinek elpusztítása, hogy ismét vissza-süllyedjen az ismeretlenségbe.

A hellén uralkodók nem csupán Boiótiában, hanem Messzéniaiban és Argoliszban is a termőföldjeik kiváló hozamának köszönhatték elsősorban palotáik minden pompáját, gazdagságát, s nem utolsósorban ez biztosította a kezükben összpontosuló hatalmat.

A saját korukban igen korszerűnek számító földművelés mellett, már a mükénéi idők kezdeti szakaszában igen fontos állattenyésztés szinte nélkülöz-

hetetlen gazdasági ágazattá vált. A jelentős mértékű állattartásnak számos bizonyítékát ismerjük; így a korabeli települések kultúrrétegeiből nagy mennyiségű állatsont kerül elő, s ezek között megtaláljuk mindazon állatok csontjait, amelyekről a hagyományok és a történeti források tájékoztatnak.

A késői hellászi időkben a lótarás különleges helyet foglalt el. Homérosz nemegyszer használja dicsérő jelzőként a „lónevelő” kifejezést. Ha hitelt adunk szavainak: kiváló lótenyésztők éltek egykoron Éliszben. Az Oinomaosz piszai király által rendezett kocsiversenyeken szinte verhetetlenek voltak a király fogatának lovai. Hiába kapott Pelopsz a tenger istenétől, Poszeidóntól csodálatos, szárnyas paripákat, cselt kellett alkalmaznia ahhoz, hogy legyőzhesse a szélnél is sebesebben száguldó királyi kocsit. Megvesztegette Mürtiloszt, Oinomaosz kocsihajtóját, aki meglazította a király kocsijának egyik tengelyszögét. Oinomaosz, mint korábbi ellenfeleinek, tizenhárom ifjúnak, Pelopsznak is félórányi előnyt adott az indulásnál, és az öldöklő iramú küzdelemben az Iszthmosz bejáratánál majdnem utol is érte őt. Már-már meglobálta gerelyét, hogy ellenfele hátába döfje, amikor kocsijának kereke lerepült a tengelyről, s a király halálra zúta magát.

A sebes lábú paripák vontatta harci kocsit az akháj harcosok legfontosabb hadi eszköze volt, éppen úgy, mint ahogy Egyiptomban vagy éppen Kisázsiaiban ez volt a katonaság fő fegyvere. Ennek megfelelően könnyen megérthetjük, hogy a növekvő katonai hatalom milyen keresletet támasztott a kitűnő lovak iránt. Különösen a kezdeti időkben okozhatott komoly gondot a lovak beszerzése, amikor még a belföldön nem voltak eléggé felkészülve a tenyésztésre. A későbbiek során azután a lótarás és lótenyésztés egyik-másik mükénéi királyságnak talán a legjövödelmezőbb gazdasági forrásává vált.

Jelentős lótenyésztés folyt Tesszáliában és a zord Árkádiában. Itt éltek a kentaurok, a görög mitológia négylábú, lótestű, de embertörzsű népe, nyilvánvalóan a pásztorkodó, állandóan lóháton levő őslakosság tükröződik így a környező népek képzeletvilágában. Ezek a pásztorok bizonyosan kiválóan értettek a lótenyésztéshez, s általában a lovakhoz, ennek tudható be, hogy az egyik kitűnő tapasztalattal rendelkező kentaúr, a bölcs Kheirón számos kiváló hős, köztük Iászón, Athamasz, Kasztór, Polüdeukész, Héraklész tanítómestere volt, megismertette tanítványaival a lovaglás, a lovakhoz való értés minden csínját-bínját.

De bármennyire is jelentős volt Görögországban

a későbbiek során a lótenyésztés, mégsem tudta az egyre bővülő hadi apparátus ilyen irányú szükségleteit kielégíteni, s így a harci szekerek elé szükséges lovak bizonyos hányadát idegen földön kellett beszerezniük. Hogy hol tehettek szert lovakra, arra is vannak utalásaink:

Az „Iliász” sorai lépten-nyomon emlegetik a lónevelő trószokat, ebből arra kell következtetnünk, hogy jelentős lótenyésztés folyt Trójában is, s ugyanezt mondhatjuk el a másik „lónevelő” országról, Trákiáról. Miután Trója az észak felé irányuló kereskedelmet szigorúan ellenőrizte, több mint valószínű, hogy az Akháj Királyságoknak az anatóliai város közvetítő kereskedelmét kellett igénybe venniük annak érdekében, hogy másutt is, így pl. Trákiában is vásárolhassanak lovakat. Valószínű, hogy ez a közvetített lókereskedelem is forrása volt annak a gazdasági-politikai összeütközésnek, mely a mükénéi világ és Trója között kirobbant.

A lovak miatt persze más nézeteltérések is voltak akháj hőseinknek környező világukkal: Eurüsztheus, Mükéné királya, a Perszeusz-dinasztia egyik leszármazottja egy ízben azt parancsolta szolgájának, Héraklésznak, hogy hozza el számára Trákiából Diomédész bisztoniszi király vad, emberevő kancáit. Héraklész el is hajózott kis csapatával a Hellészpontosz európai oldalán fekvő északi országba, s rövid csetepaté után, elhajtotta a lovakat. Miközben Héraklész az őket üldöző bisztonokkal volt elfoglalva, nagy veszteség érte őt, miután a kancák szétmarcangolták legjobb barátját, Abdéroszt, akinek őrizetére bízta a hajón a lovakat. Végül azonban az egykori tulajdonos, Diomédész is áldozatul esett kancái falánkságának, miután Héraklész legyőzve a bisztonokat őt is a lovak elé vetette, hogy megbosszulja kedves barátja halálát, akit csak eltemetni tudott tisztességgel.

Ugyancsak lovak okozták azt a háborút is, melynek során Héraklész hajóival elfoglalta Tróját, s megölte az ígéretét megszegő Laomedont. Az történt ugyanis, hogy még korábban Héraklész megszabadította a várost egy tengeri szörnytől, amelynek többek között Laomedon lánya Hészioné is majdnem áldozatul esett. Ennek fejében ígerte neki a király csodálatos paripáit, amelyeket egykor nagyapja Trósz kapott Zeusztól, megváltásként Ganümedészért. Miután nem akarta ígéretét teljesíteni, az isteni hős halállal torolta meg a rajta esett sérelmet.

A lótarás mellett jelentős szerepet játszott még Görögországban a szarvasmarha, a kecske, a juh és a sertés tenyésztése. A Hellász lágyan ívelő dombjain legelésző nyájak és csordák bizony nemegyszer

hozták kísértésbe a szomszédos települések lakóit. A helyi villongások, testvérháborúk oka gyakorta volt egy-egy csordának illetéktelen elhajtása. Így történt az élisziek és pülosziak már említett háborúskodása esetében is, s amint ezt a hagyományok egyértelműen vallják, keményen megbüntették a marharablást.

*„Bárcsak oly ifjú volnék, s úgy megvolna erőm is,
mint amikor köztünk s Élisz közt háborúság kélt
jóságrablásért, mikor Itümoneuszt leütöttem,
éliszi büszke Hüpei-rokhi-dészt: hajtottam a barmát
kárpótlásul. A csordáját ő védte erősen
és a legelsők közt kelevézemtől sebesült meg,
földrebukott, s a parasztnépek szanaszét szaladoztak.
Nagy szerzett zsákmányt hajtottunk el mezejükről,
ötven ökör-csordát, s mellette meg' annyi juhnyáját,
annyi csapat kecskét, disznó-falkát ugyanannyit;
és százötven aranyszőrű lovat is velük együtt,...”*

(„ILIÁSZ”, XI., 670–680. SOR)

Így meséli el Nesztór az élisziek ellen vezetett bosz-zúhadjárat hiteles történetét.

Gabona, olajbogyó és szőlő, szarvasmarha, ló, kecske és disznó, hogy csak a legfontosabbakat említsük a mükénéi mezőgazdaság termékei közül, mind a korának világhatalmává fejlődő görög világ tartópillérei voltak. És ne feledkezzünk meg a mükénéi városokban űzött magas szintű kézműiparról sem. Azt ugyan már láttuk, hogy az aknasírok idejéből származó ipari termékek nagy többsége importból származott, de ez jelentett ösztönzést a helyi ipari ágazatok létrejöttére. Válogatott bronzművesek, aranyhoz, ezüsthöz, féldrágakövek feldolgozásához értő mesterek, építészek, takácsok, fazekasok és még ki tudná felsorolni, hogy hány iparágban dolgoztak kiváló kézművesek a hellén világ központjaiban. Vannak olyan vélemények is, amelyek szerint ezek a kézművesek többségükben, erőszakkal vagy szépszerével, Krétáról kerültek át a szárazföldre s váltak a helyiek tanítómestereivé.

És valóban, Hellász földjén viszonylag rövid idő alatt hihetetlenül termelékeny ipar bontakozott ki, melynek termékei az akkor ismert világnak szinte minden pontjára eljutottak. Itt érkeztünk el a mükénéi világ gazdasági fellendülésének egy másik sarkalatos pontjához, a kereskedelemhez. Azt hiszem, nem kell különösen bizonygatnunk, hogy a nagy termést adó földművelés, a kiváló eredményeket felmutató állattenyésztés és a rohamosan fellendülő kézműipar önmagában nem lett volna elegendő ahhoz, hogy a mükénéi királyságok tartósan biztosít-

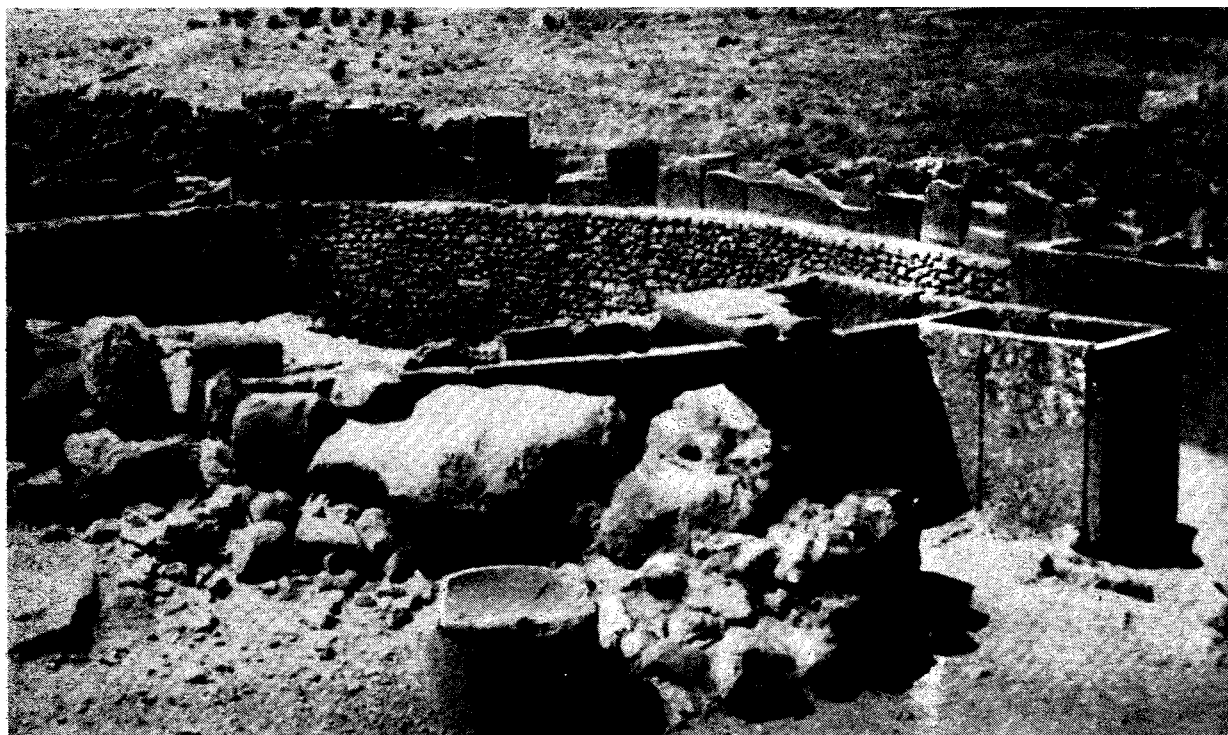
hassák világhatalmi pozíciójukat. Úgy tűnik, hogy már a késői hellászi idők görögjei is született kereskedők voltak, akik nyomban azután, hogy a kezdeti évtizedek korának ingatag politikai helyzete szilárdá vált, egyre szélesebb körben építették ki kereskedelmi kapcsolataikat. Miután sokan kiváló hajósok voltak, nem meglepő, hogy a kereskedelmi forgalmat jórészt tengeri útvonalakon bonyolították le. Elsősorban ez magyarázza, hogy az Égei-tenger partvidékein, sőt a mediterrán medencében sok helyütt megjelent már a mükénéi kultúra sajátos kerámiáját.

A MÜKÉNÉI VILÁG POLITIKAI KONSZOLIDÁCIÓJA

A késői hellászi periódus első századaiban több, nagyjából hasonló erejű akháj fejedelemséggel, hercegséggel kell számolnunk, s amint láttuk, ezek szüntelen viszálykodásokkal töltötték napjaikat. A háborúskodásoknak többnyire gazdasági természetű okai voltak; jó termőterületek, legelők birtoklása, marhacsordák elhajtása, kikötők, kereskedelmi útvonalak ellenőrzése stb. Ezen mit sem változtat a tény, hogy a harc látszólag becsületbeli ügyek miatt robbant ki, például a vadászat tróféja vagy éppen a király feleségének elcsábítása volt a mondvacsinált ürügy, amit feltétlenül meg kellett torolni. E háborúkban azután az egymással szövetkezett királyságok vagy hercegségek végeztek a gyengébbel. Az évszázadok folyamán így tűnt el Élisz, Kalüdón, Orkhomenosz s valószínűleg Iólkosz is. E hatalmi vetélkedések győztesei így még tovább növelhették hatalmukat, s nem meglepő, hogy a trójai háború idején alig van olyan városállam, amely Argolisz urainak gazdagságát, erejét felülmúlhatná.

A Peloponnészosz északkeleti részét elfoglaló Argoliszból több olyan helyről is van tudomásunk, ahol mükénéi leletek kerültek napvilágra, sőt, ahol még ma is hatalmas várak maradványai emelkednek a magasba. E helyek közül minden kétséget kizáróan Mükéné volt a legjelentősebb; itt laktak Argolisz királyai, először a Perszeida-, majd a Pelopida-uralkodóház tagjai.

Ma már se szeri, se száma azoknak az ismertetéseknél, amelyekben a mükénéi vár félelmetes falairól, küzdelmekkel teli, véres történelméről olvashattunk. Mi e helyütt csupán néhány olyan részletről szeretnénk tájékoztatni az olvasót, amelyekről ritkábban lehet hallani, s főleg olyanokról, amelyek

Részlet a mükénéi vár romterületéről

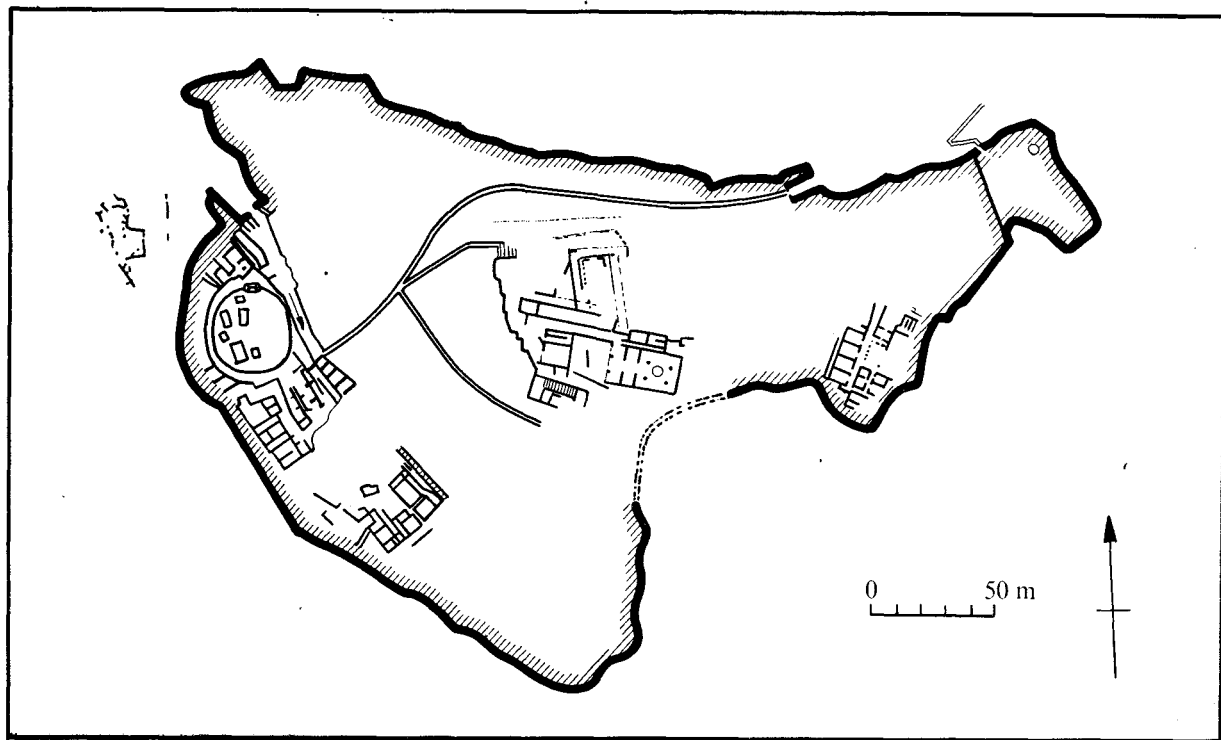
feltétlenül ide kíváncsoznak mondanivalónk jobb megértése érdekében.

A kiemelkedő dombtető, amelynek a csúcsán az erős várfalak magasodnak az ég felé, tulajdonképpen már a korai hellászi időkben lakott terület volt, sőt a középső hellászi periódusból még faltöredékek is maradtak fenn az utókorra. A vár feltárása alkalmával olyan falrészletekre is sikerült az ásatóknak bukkanniuk, amelyek az aknasírok korában épült palotához tartozhattak. Érdemes megemlítenünk, hogy Schliemann munkáját követően a kíváló görög szakember, Chr. Tsountas vezette Mükénéfeltárásait, majd egy angol kutató, A. I. B. Wace munkássága nyomán a várépítkezések teljes krónikája feltárult előttünk. Az ásatások persze azóta sem szünetelnek, s nem hiányoznak a nyomukban felbukkanó régészeti szenzációk sem. Ilyen volt legutóbb egy vallási hely, szentély feltárása nagyméretű ember formájú égetett és festett agyagszobrokkal, amely méltán hozta lázba az egész tudományos világot a mükénéi vallástörténethez nyújtott újszerű adatai miatt. De térjünk most vissza Mükéné történetéhez:

Rendkívül izgalmasak azok a hagyományok, melyek Mükéné alapításához fűződnek. A legenda Perszeusznak, Danaosz egykori leszármazottjának,

a legkiválóbb görög hősök egyikének tulajdonítja a vár felépítését.

A históriához tartozik, hogy Akrisziosz argoszi király, Perszeusz nagyapja egykoron azt a jóslatot kapta, hogy unokája kezétől fog elpusztulni. Akrisziosz ekkor elhatározta, hogy megakadályozza azt, hogy leánya, a gyönyörű Danaé fiat szülhessen, s föld alatti tömlöcbe zárta a leányt. De Zeus aranyeső képében behatolt a lányhoz, és az eredmény egy fiú születése volt. A király erre ládába záratta az anyát és kicsinyét s a tengerbe dobatta. Nem használt ez semmit. A láda partra sodródott. A fiúcska dicső hőssé nevelkedett, majd sok év múltán visszatért anyjával együtt Argoszba. Akrisziosz ekkor elmenekült, majd később visszatért a városba, de sorsát el nem kerülhette, mert unokája diszkosza egy ünnepi testedző játék során fején találta a nézőtérén ülő Akriszioszt, és megölte. Mély fájdalomában, hogy nagyapja halálát okozta, Perszeusz, ki addig sokáig, szerencsésen és békében uralkodott Argoszban, örökre otthagyta a várost, átengedve unokaöccsének, egyben barátjának Megapenthésznek cserébe Tirünsz váráért. Bár Tirünsznek is erős, hatalmas falai voltak, Perszeusz mégis felépítette ennek szomszédságában a jóval nagyobb Mükénét. Az egykori görög történetírók, Apollodórosz és Pauszaniasz érdekfeszítően mesélik el a történetet, nem hagyva ki természetesen a vár elnevezésének

*A mükénéi vár alaprajza.
Baloldalt az aknasírok és környéke,
valamint az oroszlános kapu,
középpütt az akropolisz a királyi palotával,
a megaronnal. Fent a vár másik kijárata
s a kúthoz vezető lépcsőlejáró*

krónikáját sem. Ma ennek több változatát is ismerjük, s ezek közül talán az alábbi a legérdekesebb.

Séta közben Perszeusz gombát lelt az erdőben, s szomjas lévén, kiitta a belőle szivárgó vizet. Ennek emlékére nevezte el a helyet Mükénének (gomba = mükosz). Még ma is látható az oroszlános kapu előterében az a forrás, amely – a hagyományok szerint – a leszakított gomba helyén fakadt, s amelyet az antik időkben Perszeidának neveztek.

Érdekes hagyomány, hogy Mükéné hatalmas kőtömbökből rakott falainak építéséhez Perszeusz azokat a legendás óriásokat, küklópszokat alkalmazta, akik korábban Tirünsz várát is emelték. És ezek a kiklopszfalak (ciklopfalak) valóban félelmetesek; átlagosan öt méter vastagságúak, s helyenként még ma is eléri a nyolc méter magasságot. Persze eredetileg még ennél is magasabbak lehettek, a becslések szerint megközelítették a húsz métert. A kisázsiai küklópszokról szóló hagyomány – egyes vélemények szerint – e várak anatóliai építésmódjára

utal, s gondoljunk csak Hatti fővárosára, Hattusára (Hattusas), melynek fellegrvára sok tekintetben a görögországiakra emlékeztet.

Érdeemes néhány szót ejtenünk a vár építőjéről, Perszeuszról is. Nem véletlen, hogy a Medusza-ölő hős a görögség egyik legbecsültebb mitológiai személyisége volt, akinek cselekedeteit egyetlen folt sem árnyékolta. Mükéné létrehozása után dinasztíát alapított, amely Perszeida néven vált ismertté a görög őstörténetben. Sajnos, a hagyományok nem szólnak arról, hogy mennyi ideig uralkodtak Mükénében e dinasztia tagjai, csupán a Pelopida-dinasztiával való hatalomváltás körülményeit örökítették meg nagy részletességgel.

Nem messze Mükénétől, Nauplia modern kikötővárosának szomszédságában emelkedik a másik erős vár, Tirünsz, a késői hellászi idők legnagyobb épségben fennmaradt várépítménye. Tirünsz közel sem uralja környezetét olyan elegánsan, mint Mükéné; egyébként is lényegesen alacsonyabb dombra épült, de falai így is lenyűgözőek. A Nauplia felé vezető út mentén, szinte egyik pillanatról a másikra tűnik az utazó szemébe, s egy pillanatig sem kételkedhetünk abban, hogy e vár a tengeri kikötőhöz vezető út ellenőrzésére létesült.

Amint már említettük, a legenda megőrizte Tirünsz építésének krónikáját. Akrisziosznak, Argosz királyának fivére, Proitosz építette a kisázsiai

A tirünszi vár:

A vár külső védelmi falai

Részlet a vár belső területéről a kapuval

Lükiából való hazatérése után. A hagyományok arról is beszámolnak, hogy a munkát a Lükiából hozott hatalmas egyszemű óriások, a küklópszok végezték el, és leronthatatlan fallal vették körül a várat. Amint már röviden említettük is, a hagyó-

mányok valószínűleg azt a tényt őrizték meg, hogy a várépítésnek ez a módja Kisázsiaiból származott át a görög földre. De miért is ne hinnénk, hogy az akháj fejedelmek a félelmetes falak fölrakásánál a kisázsiai építőmesterek szolgálatait is igénybe vették?

Bár semmi jelét nem tapasztaljuk annak, hogy Mükéné és Tirünsz egymással rivalizáló várak lettek volna – ehhez túlságosan közel épültek egymáshoz –, a hagyományok mégis arról szólnak, hogy az argoszi ikertestvérek, Proitosz és Akrisziosz véres harcokat vívtak az argoliszi örökségen való osztozkodásuk közben. Egyébként Tirünsz nevéhez fűződik a mitológiai félisten hős, Héraklész életének jelentős szakasza is. Héraklész Thébaiban látta meg a napvilágot, s ehhez a városhoz kapcsolódnak ifjúkori hőstettei is. Többek között részt vett Thébai oldalán a minüiai elleni hadjáratban, amely végül Orkhomeosz pusztulásához vezetett. Néhány évvel ezt követően mivel Héra istennő tébolyt küldött rá, őrvjngési rohamában három gyermekét és két kis mostohaöccsét megölte. Miután agya kitisztult, rádöbbsent tetteire, s Delphoiba zárandokolt, ahol Apollón isten papnője, Püthia azt tanácsolta neki, hogy költözzék át Tirünszbe, s szolgálja tizenkét esztendeig Eurüsztheuszt a Mükénében székelő argoliszi királyt. Apollón megígérte, hogy ennek fejében megtisztulásban és halhatatlanságban lesz majd része. Bár Héraklész nem túlságosan lelkesezett az ötletért, megfogadta Püthia szavait.

Sokan a hagyományoknak ezt a részét úgy értelmezik, hogy Tirünsz urai a Mükénében uralkodó argoliszi királyok vazallusai voltak. Bárhog is áll a dolog, tény az, hogy Tirünsz lényegesen kisebb alapterületen épült fel, s falainak hossza is mintegy harmada annak, amit Mükénében mértek. Tirünsznek az a része, amelyre a fellegrvár épült, már az i. e. III. évezred közepétől lakott volt. Még csak annyit, hogy Tirünsz falai elsősorban óriási méreteikkel hökkentik meg a látogatót; a fal magassága helyenként még ma is eléri a hét és fél métert, s egyegy kőtömbjének tömegét mintegy 10–12 tonnányira becsülik. A palota, amely a fellegrvárban épült fel, semmivel sem szegényesebb, mint a mükénéi, s tágas termeiből, valamint a palota környékén lelt régészeti leletekből kitűnik, hogy bármennyire is függő viszonyban voltak Mükénétől a tirünszi urak, szemmel láthatólag földi javakban ők sem szenvedtek szükséglet.

Mükéné és Tirünsz ideális fekvése az argoliszi fejedelmek kiváló stratégiai érzékét dicséri: Mükéné az Argoszi-síkságból kiemelkedő, széles területet

uraló pozíciója miatt, Tirünsz pedig azért, mert a tengeri kikötőhöz vezető út ellenőrzésére épült. Míg az előbbiből figyelemmel kísérhették az Árkádia irányába haladó nyugati, a Korinthoszbá vezető északi és kelet felé, a Berbati-síkság felé irányuló forgalmat, addig az utóbbi a tenger felől biztosította Argoliszt.

Argoliszt természetesen nem csupán e két vár védelmezte; számos kisebb-nagyobb méretű, hasonló jellegű építményről tudunk még a területéről. A hagyományok megemlékeznek a Perszeusz által épített Mideáról – újabban a Dendra körzetében fekvő Palaikasztro falmaradványaival azonosítják. Asziné egy másik, hatalmas tengerparti vár, a modern üdülőváros, Tolon szomszédságában. Sokan bíznak abban, hogy várfalak rejtőznek a mai Argosz házai alatt is, bár a város mükénéi jelentőségét még nem lehetett kellőképpen, a régészet módszereivel bizonyítani.

Folytathatnánk a sort e nagyszerű korszak építészeti emlékeinek felsorolása terén, de talán az eddig elmondottak is érzékeltetik Argolisznak a mükénéi világban elfoglalt különleges helyét, politikai súlyát. Nagyjából hasonló képet nyerünk, ha áttekintjük az országrész hasonló korú temetkezéseit, melyek semmivel sem szegényebbek az építészeti maradványoknál. Azt már tudjuk, hogy itt kerültek elő a legnagyobb számban és a leggazdagabb mellékletekkel az aknasírok. Nem hiányoznak a területről a kupolasírok sem, s csak Mükéné térségében találtak belőlük kilencet.

Argoliszban egyszerűbb, köznapi temetőket is feltártak. Ezek rendszerint sziklába vájt kamrasírokból állnak. Bár ezek mellékletei közel sem olyan gazdagok, mint amilyenek az akna- vagy kupolasírok halottait kísérték végső útjukon, azért a kamrasírok is több, művészi értékű lelettel ajándékozták meg az utókort. E sírok zöme már a késői hellászi periódus előrehaladottabb szakaszaiból származik, s ma még igen kevés az olyan, szegényesebb sírmelléklet száma, melyek még az aknasírok leleteivel egykorúak.

Az ősi hagyományokból kiolvasható, de talán a történeti valóságot tükröző események, valamint a helyel-közzel előforduló, de meglehetősen hiányos régészeti adatok összevetéséből lassanként kibontakozik előttünk Argolisz konszolidációjának lassú folyamata. Egyre érthetőbb lesz számunkra, hogy miként válhattak a Mükénében uralkodó argoliszi királyok a trójai háborút megelőző idők folyamán az egész hellén világ irányítóivá, hangadóivá. Ehhez azonban még hosszú utat kellett bejárniuk, fokoz-

niuk kellett gazdasági-katonai erőforrásaikat, s nem utolsósorban meg kellett szabadulniuk legveszélyesebb riváisaiktól. Nem hallgathatjuk el, hogy a műkénéi társadalom bármilyen jelentős kulturális, civilizációs vívmányt mutatott is fel, a mai ember szemében barbár és talán embertelen volt, szinte hírhedt vad szokásairól. Szülő- és testvérgyilkosság, házasságtörés és vérfertőzés mindennapos események voltak, s az sem ment ritkaságszámba, hogy egyik város eltüntesse a másikat a föld színéről, kirabolva, meggyalázva, majd legyilkolva annak lakóit. Természetesen az argolisziak sem tértek el ettől a már bevált gyakorlattól; Argolisz urai semmitől sem riadtak vissza annak érdekében, hogy minél szélesebb körre terjesszék ki hatalmukat. Módszereken, lépésről lépésre igázták le, majd kebelezték be gyengébb szomszédaikat.

Akadnak olyanok, akik Héraklész mondabeli hőstetteiben az argoliszi arisztokrácia uralmának fokozatos kiterjesztését látják. Annak előrebocsátásával, hogy e feltételezés hiteléhez enyhén szólva kétségek férnek, mégis érdemesnek tartjuk áttekinteni érdekesebb részleteit.

Mindenekelőtt emlékezzünk csak a hagyományoknak arra a fejezetére, amely arról szól, hogy mint segítette Héraklész a thébaiakat Orkhomenosz leigázásában, s ez azt jelentheti, hogy Mükéné keze ebben az akcióban már benne volt. Ugyancsak említettük azt a tizenkét súlyos feladatot, amelyet Eurisztheusz király rótt Héraklészra, aki isteni rendelésre egymás után eleget is tett e kötelezettségeknek.

Először otthon, Argoliszban kellett rendet teremtenie; a némeai oroszlán legyőzése, valamint a lernai Hüdra elpusztítása nyilván arra utalhat, hogy az itt levő települések lakosságát erőszakkal kényszerítették behódolásra az akháj uralkodók. Lerna közismert régészeti lelőhely már többször is szóltunk róla. Tudjuk, hogy a hagyományok szerint itt szállott partra Danaosz, s itt önkéntelenül is az aknasírokkal való összefüggésekre kell gondolnunk. Sajnos, a másik helységről, Némeáról alig vannak ismereteink.

A kerúneiai szarvasüszőt már a szomszédos Árkádiából vitte Héraklész Mükénébe, s ugyanitt fogta el élve az erümanthoszi vadkant is. Ekkor történt, hogy vadászat közben, mielőtt még a vadkannal összeakadt volna, nézeteltérése támadt néhány kentaurral, és többet megölt közülük. Héraklész árkádiai kalandorsorozata, amelyet a furcsa, réztollú madaraknak a sztümphaloszi mocsárból való kiűzésével egészíthetünk ki, valószínűleg a szomszédos

tartományokba vezetett agressziós hadjáratokat jelképezi, míg a kentaurokkal való ügye az árkádiai pásztortörzsekkel vívott ütközetek emlékét őrizte meg. Érdemes felfigyelnünk arra a jelenségre, amely talán a hagyományok totemizmusra utaló maradványaival áll összefüggésben. A vadkan, a szarvas, a madár, az oroszlán stb. az őslakó pásztorok totemállatai lehettek, s tudnunk illik, hogy ezekben az ősi hitvilág – kultusz – megnyilvánulásairól van szó, melynek maradványait a műkénéi társadalomban is fellelhetjük. Egy-egy ilyen fenevad elpusztításának emléke egy-egy őslakó törzs leigázását jelképezhette.

Súlyos fejtörést okozott Héraklész számára Augeiasz istállóinak kitakarítása. Halandó ember számára valóban megoldhatatlan feladat lett volna egyetlen nap alatt kihordani az istállóból azt a borzalmas mennyiségű ganéjt és piszkot, amely esztendőök hosszú során át felhalmozódott bennük. Mondanunk sem kell, hogy az éliszi király istállója a sötétedés előtt ragyogó tisztán álltak. A tulajdonképeni konfliktus abból keletkezett, hogy Augeiasz nem fizette ki az előre kialakított bért. A félisten hős – ha nem is azonnal –, ezt a sérelmét is megtorolta. Tirünszi harcosai és árkádiai szövetségesei élén Éliszbe vonult, de hadjárata ekkor még eredménytelennek bizonyult. Csupán a következő alkalommal sikerült újonnan toborzott csapata élén betörnie a tartományba s megölnie a királyt, Augeiaszt.

Ismét a megszokott kép: a ki nem egyenlített tartozás, a megszolgált bér visszatartása mindenkor „casus belli”-t jelent, ez esetben jó ürügyet Argolisz számára, hogy szövetségeseivel karöltve leszámoljon régi riválisával, az „Iliász”-ban annyiszor emlegetett lónevelő Éliszszel.

De Élisz mellett volt egy másik gazdag birodalom a Peloponnészoszon, a messzéniai Pülosz, ahol a minüai származású Néieusz uralkodott, hatalmát egyre növelve. Bár ez nem tartozott az Euriszztheusz által kitűzött feladatok közé, Élisz elfoglalása után Héraklész haladéktalanul Püloszba vonult. Felégette a várost, megölte Néieusz fiait, csupán Nesztór maradt életben. A pülosziak elbuktak a városukért vívott küzdelmükben, noha az itt élő hellén törzseket a tenger istene Poszeidón, sőt Arész, a hadisten is segítette, akít Héraklész párviadalban megsebesített.

Így zajlott le a Peloponnészosz elfoglalása, legalábbis azok szerint, akik a hagyományokból az ősi hellénség történelmét vélik kiolvasni. Mindenesetre

ezt követően Argolisz egyedül maradt a küzdőtéren, a félszigeten nem maradtak többé vetélytársai.

Az Iszthmoszon túl azonban tovább folytatódik a mükénéi világbirodalom terjeszkedése. Attikában Athén az első számú nagyhatalom, de a jelek szerint nem veszélyes Argolisz számára. Annál inkább a Kadmosz alapította Thébai Boiótiában. Orkhomenosz eltűnése után Thébai a szárazföldi görög föld egyik legerősebb királysága lett, örökösen szálka a peloponnészosziak szemében; ennek nyilvánvalóan gazdasági okai voltak. A boiótiai város ellenőrzése alatt tartotta az Észak felé vezető utakat, kikötőket, s ezzel akadályozta a peloponnészoszi, különösen az argoliszi kereskedők tevékenységét. Bárhogyan is történt, tény az, hogy az Argoszból száműzött hősök, mint pl. korábban Héraklész is, Thébaiban lettek menedéket, amely már önmagában is a két város közötti feszültséget látszik alátámasztani. Thébainak végül is pusztulnia kellett, s a kígyó jelét magukon viselő Kadmosz-utódok uralmának egyszer s mindenkorra vége szakadt. Persze, a leszámoláshoz még meg kellett találni a megfelelő ürügyet. Ámde ez az állandóan viszálykodó királyságok között aligha jelentett nehéz feladatot.

Az antik görög drámaíró, Aiszkhülosz örökbecsű tragédiája, a „Hetén Thébai ellen” megőrizte számunkra a város ellen vezetett első hadjárat krónikáját. Bár a történet maga eléggé ismert, talán nem árt röviden felidézni a tragédia néhány érdekesebb részletét.

Oidipusz thébai király száműzetése után két fia, Eteoklész és Polüneikész megegyezett abban, hogy évente fogják váltani egymást Thébai trónján. Elsőnek Eteoklész uralkodott, de egy év elteltével nem volt hajlandó átengedni az uralmat öccsének, hanem száműzte azt. Polüneikész természetesen Thébai régi ellenlábásánál, Argoszból lett menedéket, ahol Adrasztosz volt a király. Szívélyesen fogadta Polüneikészt, és ígéretet tett arra, hogy visszahelyezi őt Thébai trónjára. Eközben Argoszból tartózkodott egy másik száműzött, a kalüdoni Tüdeusz, akinek már korábban hasonló támogatást ígért a király. Adrasztosz haditervet készített, összegyűjtötte az argoszi törzsfőket s a hozzájuk csatlakozó arkádiai szövetségesükkel, Parthenopaiossal együtt elindultak Thébaiba. Persze, a készülődés nem ment minden zökkenő nélkül; a hősöknek először egymás közötti nézeteltéréseiket kellett tisztázniuk. A torzalkodások elsimítása után Némeán át a Kithairon-hegységhez vonultak, s még mielőtt Thébai alá értek volna, egyik társukat ultimátummal a kezében a városba küldték. De amint ez várható

volt, Eteoklész nem volt hajlandó lemondani a trónról, így Tüdeusznak dolgvégezetlenül kellett távoznia. Mielőtt azonban visszatért volna társaihoz, párviadalra hívta, s sorra legyőzte a thébai törzsfőket.

Tüdeusz visszatérése után az egyesült hadak Thébai falai alá vonultak, s megkezdték a vár ostromát. Sajnos számításukból kihagyták, hogy az olümposzi istenek egyelőre még nem látták idejét Thébai falai ledöntésének, s hadba szálltak Thébai oldalán. Közreműködésük következtében az argosziak egymás után veszítették el vezéreiket. Hogy véget vessenek az öldöklésnek, a két testvér, Eteoklész és Polüneikész párviadalra állt ki egymással; végül a küzdelem során mindkettő halálos sebet kapva, holtan esett össze a küzdőtéren. Utolsóként Amphiarosz, Adrasztosz sógora veszett oda, miután szekérével együtt elnyelte a föld, mielőtt még egyik thébai üldözője hátulról ledőlhette volna dárdájával. Csak egyedül Adrasztosz tudott elmenekülni Arión nevű szárnyas lován a gyászos kimenetelű csatából, s szembe kellett néznie a szomorú ténnyel: még nem érkezett el az ideje Thébai félreállításának.

A hagyományok szerint Thébait végül is az epigonok, a Thébait sikertelenül ostromló hét hős fiai döntötték meg, akik szentül megfogadták, hogy bosszút állnak apjuk haláláért. Amphiarosz fiának, Alkmaiónnak a vezetésével vonultak Thébai falai alá, s öldöklő küzdelem után, amelyben Adrasztosz fia, Aigialeusz is elesett, végre elfoglalták a várost.

A Thébai ellen viselt háborúk kitörölhetetlen nyomot hagytak a görög hagyományokban, s ha az ezekben megőrzött események nem is teljesen úgy történtek, mint ahogyan ezt a klasszikus időkben írásba foglalták, annyi bizonyos, hogy Argolisz urai több alkalommal is kísérletezhettek a boiótiai város bevételeivel, míg próbálkozásaik végül is sikerrel jártak. E hadjáratok emléke még Homérosz korában is elevenen élt, s az „Iliász”-ban gyakran visszacsendül mind a hét hős neve, mind az epigonoké:

„Egykoron ő békén ment látogatóba Mükéné földje felé, Polüneikésszel, sereget toborozni, akkoriban vívták ők éppen a szentfalu Thébát, és kértek könnyörögre jeleshírű segítőt.”

(„ILIÁSZ”, IV., 376–379. SOR)

A fenti sorokban a kalüdoni Tüdeusról beszél éppen Agamemnón, amikor korholja s biztatja a hős sarját, a „jól ácsolt hadszekerén” álló Diomé-

dészt, s a mellette lévő Szthéneloszt, Kappaneusz fiát. De Szthénelosz sem maradt adós a válasszal:

„»Átreidész, ne hazudj, amikor tudsz szólni valót is: hisz mi magunkat apáinknál sokkal derekabbnak valljuk: a hétkapujú Thébát mi el is foglaltuk, bár kisebb sereget vittünk az Árészi fal ellen, isteni jelben bízunk s Zeusz segítő erejében...«”

(„ILIÁSZ”, IV., 404–408. SOR)

Szó, ami szó, az epigonok, akikről lényegesen kevesebbet beszél az utókor, mint apáikról, valóban nagyobb sikerrel jártak, mert nekik sikerült is bevenniük Thébai falait. Persze, ebben az esetben is joggal vethető fel a kérdés: mi az, ami hitelt érdemlően bizonyítja, hogy Théba és a Peloponnészosz között nemcsak az i. e. V. században, hanem mintegy ezer esztendővel azelőtt is voltak konfliktusok?

Ismét a régészeti kutatás eredményeihez kell fordulnunk, hogy megfelelő tárgyi bizonyítékok után kutassunk. A monda szerint Kadmosz leszármazottai, Amphiön és Zéthosz erős falakkal és tornyokkal vették körül Thébait. A még Kadmosz építette palota maradványait Keramopullosz görög kutató még 1906-ban megtalálta a modern város alatt, de a városrendezések során még a közelmúltban is kerültek elő a palotához – Kadmeiához – tartozó falmaradványok. Bár az ásásokat erősen akadályozták a környék modern épületei, a palota romjai közül származó emlékek: kőfaragványok, freskótöredékek, nagyméretű, feliratos égetett agyagedények, gyöngysorok, arany ékszerek, elefántcsont faragványok, hettita ékírásos szövegeket tartalmazó pecséthengerkék elegendőek ahhoz, hogy az egykori thébai királyok és előkelők roppant gazdagságára következtethessünk belőlük.

Miután a palota romjait mindenütt égett törmelék réteg borította, nyilvánvalóvá vált, hogy a várost hatalmas méretű tűzvész pusztította el, s a tűzvész után a palota többé nem is épült újjá. Miután az égett rétegekből kiszedett edénytöredékek között egyetlenegy olyan darab sem akadt, amely későbbi lett volna a késői hellászi III. A korszaknál, nagyjából gyanítani lehet, hogy a várost valamikor az i. e. XIV. sz. első felében égették fel, mintegy két évszázaddal a mükénéi világ általános pusztulását megelőzően. Világos tehát, hogy Thébai még a virágzó mükénéi korban esett az ellenséges támadás áldozatául. A palota gazdag régészeti emlékhagyományából, mindenekelőtt az ékszerek nagy mennyiségéből arra kell következtetnünk, hogy az itt lakóknak még legféltettebb kincseik mentésére sem ma-

radt idejük. Most ismét felhívjuk az olvasó figyelmét a hettita ékírásos jelekkel ellátott pecséthengerekre, ezek ugyanis minden kétséget kizáróan kis-ázsiai kapcsolatokról vallanak, s talán Kadmosz szíriai vagy föníciai eredetéről szóló hagyományok hitelességét is alátámasztják.

Bár az epigonok közül néhányan még a Tróját ostromló akháj seregben is találkozunk, Thébai bevételére mégis jóval korábban kerülhetett sor. Természetesen ebben az esetben sem szabad szó szerint vennünk a hagyományokat, csupán arról van itt szó, hogy Homérosz korában Thébai sikeres ostromának emléke még elevenen él. Éppen ezért úgy mesélik el a történetet Diomédész és társai az „Iliász”-ban, mint akik részesei is voltak annak. A Thébai bevétele előtti, ún. első hősi korszakra minden esetben a két igen koros hős, Phoinix és Nesztór emlékezik, mintegy jelezve, hogy bizony igen régen megtörtént dolgokról esik szó. Ehhez az első hősi korszakhoz sorolják egyébként a „Hetén Thébai ellen” hőseinek sikertelen akcióját, amely alig történhetett később az i. e. XV. századnál.

Maradjunk még egy darabig a hét hős további sorsának krónikájánál, melyet éppen az elmúlt évek egyik legizgalmasabb régészeti felfedezése állított ismét az érdeklődés előterébe. A régészeti szenzáció pedig Mylonas görög származású amerikai régész nevéhez fűződik.

Előljáróban annyit, hogy a hét hős közül hatot – miután a hetediket, Amphiaraszt elnyelte a föld – a hagyományok szerint az attikai Eleuszisben temettek el. Az elmúlt évtizedek során az ismert ókori kultuszhelyet, a Déméter istennő tiszteletére rendezett rejtélyes termékenységi szertartások színterét egyáltalán nem úgy tartották számon, mint mükénéi korú régészeti lelőhelyet. Mylonas, aki feltárta a Telesztériont, az eleusziszi misztériumok nevezetes színterét, szerencsés véletlen folytán megtalálta alatta egy mükénéi korú ház – megaron –, esetleg szentély maradványait is. Ezzel sikerült igazolnia, hogy a kultuszhelyet jóval korábban, a mükénéi időkben is lakták.

De hátra van még az igazi régészeti szenzáció. Nem messze a klasszikus kori építményektől nagy kiterjedésű temető sírjai kerültek elő, s Mylonas számára nem volt meglepő, hogy ezekből a középső hellásziaktól a késői hellászi idők végéig terjedő évszázadokra jellemző mellékletek bukkantak napvilágra. Bár a temetőben zömmel őskori temetkezések voltak, jó néhány sír alapján bizonyossá vált, hogy még jóval később, az antik időkben is használták. Az ókori történetíró, Pauszaniász az i. sz.

*A mükénéi korabeli falmaradványok
az athéni Akropoliszról*

II. században járt Eleusziszben, és leírta az út mentén általa látott templomokat és egyéb emlékeket. Megemlékezik arról is, hogy a Megara és Thébai felé vezető út mentén látta azoknak a férfiaknak a sírjait, akik Thébai felé meneteltek. Ez önmagában még nem jelent újdonságot, mert köztudott, hogy az ókori görögök erősen hitték, hogy Polüneikész és társai Eleuszisz környékén vannak eltemetve.

Az eddig elmondottak ismeretében érthető az az izgalom, amely elfogta az ásatás résztvevőit, amikor a temető nyugati szélé felé előkerült egy hat sírból álló csoport, melyet ókori építésű fal határolt el a temető többi részétől. Miután e sírcsoport területén egyetlenegy olyan temetkezést sem leltek, mely megfelelt volna a fal építése idejének, Mylonas már biztos volt abban, hogy azt a helyet lelte meg, amelyben az antik kor a Thébait ostromló hősök temetkezéseit tisztelte. Most már csak az volt a kérdés, hogy e sírok valóban Polüneikész, Eteoklész, Tüdeusz és a többi hős csontmaradványait rejtik-e.

Az izgalom tovább fokozódott, amikor Mylonas és társai hozzákezdtek a sírok kibontásához. De túlságosan sok lett volna a jóból, ha teljes siker koronázza várakozásukat. Csakhamar kiderült, hogy a temetkezési helyeket avatatlan kezek korábban már átvizsgálták, s a töltelékföldben szétszórta edénycserepekből azt is sejtették, hogy kik: a klasszikus

kor görögjei, akik maguk is kíváncsiak voltak a sírok tartalmára. Valamikor az i. e. 400 körüli időben bolygatták meg ezeket, s a bennük levő mellékleteket elhordták. Valószínű, hogy a mellékletek között fegyverek is voltak, s ezeket tekintették a Thébai alatt elesett hősök tulajdonának. Innét eredhetett a fallal elkerített sírcsoport tisztelete, s mondanunk sem kell, hogy már az ókori görögök építették a falat.

Ha nem is sikerült egyértelműen bizonyítani, hogy Polüneikész és társai Eleusziszben nyugszanak, az mindenesetre tény, hogy a későbbi korok görögjeiben elevenen élt a hősi múlt emléke, s a „Hetén Thébai ellen” története szájról szájra járó, apáról fiúra öröklődő hagyomány volt, melyet később Homérosz, majd az antik tragédiák szerzői és a neves ókori történetírók írásba is foglaltak.

Mielőtt végeznénk a mükénéi történelem első hősi korszakának eseményeivel, még feltétlenül szót kell ejtenünk Attikáról, mindenekelőtt az Athéni Királyságról.

Az ősi Athén mondhatnánk kiváltságos helyet foglal el a mükénéi városok sorában. A görög történelemnek talán egyetlen olyan pontja, ahol szinte töretlen a fejlődés a hősi korszakoktól egészen az ókori birodalom bomlásáig. Amíg a mükénéi korszak végére jellemző nyugtalan idők és a dór vándorlás történeti viharában sorra pusztultak a hatalmas várak és a körülöttük fekvő falusias települések, addig Athén fellelővárát, az Akropoliszt sohasem sikerült ellenséges erőknek elfoglalniuk; sőt ez a város

nyújtott menedéket a birodalomból mindenfelől menekülő akhájok előkelőinek. Éppen ezért meglepő s egyben ellentmondásos, hogy erről a királyságról viszonylag kevés adat maradt az utókorra, s meglepően kevés a korabeli építészeti emlék is.

Az ismert görög kutató, Jakovidisz nemrégiben tette közzé nagy érdeklődést keltő könyvét, melyben részletesen ismerteti az Akropolisz ásatása során napvilágra bukkant műkénéi korú építészeti maradványokat, melyekből a fellelhető különböző építési periódusait is megismerhetjük.

Kétségtelen, hogy az egykori fellelhető falait csak igen későn, valamikor az i. e. 1300 körüli időben emelték; mégis a vár területén és a közvetlen környékén talált régészeti leletek alapján ennél sokkal korábbra kelteznek a település születését. A stratégiaiul rendkívül fontos dombtetőt már a neolitikumban lakták, de az azt követő korokban is. Az alapvető baj az, hogy a későbbiek során ezeknek a települési maradványoknak a döntő többségét a területen végzett nagyarányú tereprendezésekkel, építkezésekkel elpusztították.

Az athéni mondakör a város történetére vonatkozó számos legendát őriz. Athén mitikus királyai, a félig ember, félig kígyó Kekropsz, valamint a titokzatos Erekhtheusz abban az időben éltek, amikor a hódító akhájok megjelentek Attikában, és szemben találták magukat a számukra idegen, furcsa szokásokkal bíró őslakossággal. A kígyó alsótéstű király ugyancsak a totemisztikus képzeteket idézi fel számunkra, Erekhtheusz palotájáról pedig köz tudott, hogy Athéné istennő kedvelt tartózkodási helye volt – a palota helyén ma is ott magasodik az Erekhtheion, Athéné temploma. Athén leghíresebb királya kétségtelenül Thészeusz volt, kit hőstettei a görögség szemében egy szintre emeltek Héraklészszel. A Thészeusz erényei már gyermekkorában megmutatkoztak. Szülővárosában, Troizénben történt a következő eset: Thészeusz unokabátyja, Héraklész egyszer vendégségben volt náluk, s érkezéskor egyszerűen a földre vetette válláról híres ruhadarabját, az oroszlánbőrt, amelyet még Némeában szerzett az emlékezetes munkája alkalmával. Miközben testvérei sikoltozva menekültek a földön heverő oroszlánbőr elől, a hétéves Thészeusz bátran baltát ragadott, és úgy rontott a vélt ellenségre, az oroszlánra. Az athéni hős ifjúkorában mindig Héraklész tekintette példaképének, s csakhamar eljött az idő, hogy hőstettei révén kiérdemelje ősi jussát, Athén trónját.

De még ezt megelőzően Thészeusz szülővárosából Troizénből Attika felé indult, és Epidaurosz-

nál, az Athénba vezető út mentén összeakadt az útonálló sánta óriással, Periphétésszel; agyonütötte, majd annak hatalmas buzogányát magához véve vándorolt tovább. A Peloponnészoszi-félszigetet és Attikát elválasztó Iszthmoszi-szorosnál legyőzte a gyanútlan vándorokat zaklató Szinisz, és ugyanúgy számolt le vele, mint ő az áldozataival; két lehajtott csúcsú fenyővel tépette szét. Sikeresen elejtette a hatalmas kromműöni vademsét, a tengerbe hajította Szkeirónt, a hírhedt tengeri rablót, akiről tudni vélik, hogy egy másik jelentős attikai királyság, Megara hadvezére volt. Eleuszisz közelében nézeteltérése támadt a hatalmas erejű árkádiai Kerküönossal, akinek az volt a szokása, hogy az útjába kerülő vándorokat életre-halálra birkózni kényszerítette, majd félelmetes karjával halálra szorította őket. Persze, Thészeusz vele sem teketóriázott sokat, hanem rövid úton földhöz vágta úgy, hogy az út mentén Kerküön menten szörnyethalt.

A legfurcsább kalandja Thészeusznak mégis Korüdalloszban volt, ahol fáradtan megszállt Prokrusztész házában. A házigazdának egyes legendák szerint a vendégszobában két ágya volt, egy rövidebb és egy hosszabb. Alacsony termetű vendégeit a hosszabbikba fektette, majd pörölyvel megnyújtotta őket. A rövidebb ágyba fektetett magas termetű vendégeinek tagjaiból pedig akkorát vágott le, amekkorát a rövid ágy megkívánt. Mondanom sem kell, hogy Prokrusztész is emberére akadt Thészeuszban, aki ugyanúgy bánt el vele, mint ő a vendégeivel.

A hosszú viszontagságos út után hősünk végre Athénba ért, ahol Aigeusz király határtalan örömmel fogadta fiát, akinek létezéséről tulajdonképpen nem is tudott. Thészeusz hazatérése után haladéktalanul hozzálátott a hazáját fenyegető veszedelmek elhárításához. Pusztá kézzel fogta el Poszeidón hófehér bikáját, amelyet még Héraklész hozott el Eurüsztheusz műkénéi király parancsára Krétáról; felvonszolta az Akropoliszra, és feláldozta az isteneknek. Ezt követően megölte a trónkövetelő Pallaszt és ötven fiát, majd véghezvitte életének talán legnagyoszerűbb cselekedetét.

Minosz krétai király egy alkalommal arra kényszerítette Athént, hogy fia, Andrageosz haláláért, kit a marathóni bika ölt meg, illetve más verzió szerint Aigeusz, Thészeusz atyja ölte meg haragjában, váltságdíj fejében kilencévenként hét ifjút és hét fiatal lányt küldjön Krétára, a Labürinthoszban lakó bikafejű szörny, Minótauros számára. Thészeusz elhatározta, hogy megszabadítja városát e szörnyű kötelezettségtől, s a soron levő tizennégy

áldozattal együtt ő is hajóra szállt Kréta felé. Néhány napos tengeri út végén partot értek, s elindultak Knósszosz felé. A palotába érve felkutatta a szörnyet, végzett vele, majd a király lányától, Ariadnétól kapott fonalgombolyag segítségével kijutott a tekervényes labirinthoszból. Athén így megszabadult az iszonyatos adó fizetésétől.

Apja, Aigeusz, ki halottnak vélte fiát, öngyilkos lett, s halála után csakhamar Thészeusz lett Athén uralkodója, s a hagyományok néki tulajdonítják az addig állandóan viszálykodó attikai városállamok szövetségének létrejöttét, természetesen Athén vezetésével. Thészeusznak mint királynak sem volt könnyebb feladata; így többek között sikerrel védte meg birodalmát a messzi földről érkező, s a szküthákkal szövetkező amazonok ellen, majd egy más alkalommal a lapiták oldalán számos kentaurt ölt meg egy nézeteltérés alkalmával.

Bár a trójai háború idején Athén közel sem játszott a hellének táborában olyan jelentős szerepet, mint Argolisz, kétségtelen, hogy a mükénéi idők legerősebb királyságai közé sorolták. Miután szárazföldi hadserege meg sem közelítette hajóhadának erejét, sokáig hátrányos helyzetben volt szomszédaival szemben.

Az Attikában eddig napvilágra került régészeti leletek mindinkább alátámasztják az athéni mondakör szavahihetőségét, ősi eredetét; eddig két olyan kupolasírról is tudunk, amely a korai mükénéi korban, valószínűleg az i. e. XV. sz. folyamán épült. Az egyik a marathóni síkságon, a másik Thorikoszban van. Az Akropolisz lejtőjén az Amerikai Régészeti Intézet tárt fel nemrégiben késői hellászi periódusból való temetkezéseket. Az athéni népgyűlések későbbi színhelyén, az Areiopagoszon meglepően gazdag kamrasírokat fedeztek fel. Bár az ezekből származó leletek zöme az i. e. XIV–XIII. századra datálható, olyanok is voltak közöttük, melyek egy teljes évszázaddal korábban kerültek föld alá. Ezek alapján biztosra vehetjük, hogy az athéni Akropo-

lisz dombját már a korai mükénéi korszakban lakták akháj telepések.

Bármennyire is jelentősek a mükénéi kori Athén rekonstrukciójának szempontjából az itt feltárt régészeti emlékek, ma még aligha adhatnak arra vonatkozóan választ, hogy megtörténtek-e vagy pedig nem az athéni hagyományok fent idézett eseményei. Éltek-e egykor a mondabeli királyok? Ki tudna erre ma egyértelmű választ adni? A legtöbb feltételezésünk egyelőre nem lehet több puszta hipotézisnél, s egy-egy történet vagy mondabeli hős személye mögött legfeljebb csak gyaníthatjuk a valódi történeti események magvát. Nilsson, a neves vallástörténész még évtizedekkel ezelőtt megírta, hogy mindenekelőtt azokkal a helyekkel kapcsolatban mérvadók a hagyományok, amelyekben a mükénéi kor eseményei egykor lezajlottak.

Úgy gondolom, nem szükséges túlságosan bizonygatnunk, hogy milyen erős a hasonlatosság Héraklész és Thészeusz hőstettei között. Emlékeztetnünk kell az olvasót arra a hipotézisre, amely Héraklész cselekedeteiben Argolisz nagyhatalmi törekvéseit, konszolidációját látta. Könnyen elképzelhető, hogy ugyanez Thészeusz hőstetteire is vonatkozhat, s a legigazott szomszéd városok, Megara, Eleuszisz stb. mint útonállók, tengeri rablók szerepelnek e történetekben. A helyszínek viszont azt jelzik, hogy a mondakör maga Attikában, mégpedig Athénban keletkezett, de nem tudni pontosan, hogy mikor. Persze, az évszázadok, sőt évezred során a legendák sokat változtak, különösen a klasszikus időkben, mégpedig aszerint, ahogyan ezt az érintett város vagy városok érdeke megkívánta. Így történhetett, hogy az athéni arisztokrácia hazafias érzelmeinek megfelelően alakította, szépítette Thészeusz hőstetteit, mint ahogyan az ókori Argosz is magának tulajdonította a mükénéi idők vezető szerepét Argoliszban. Mi azonban már tudjuk, hogy egykori rezidenciája az argoliszi királyoknak nem Argosz, hanem Mükéné volt.

Kossuth Könyvkiadó

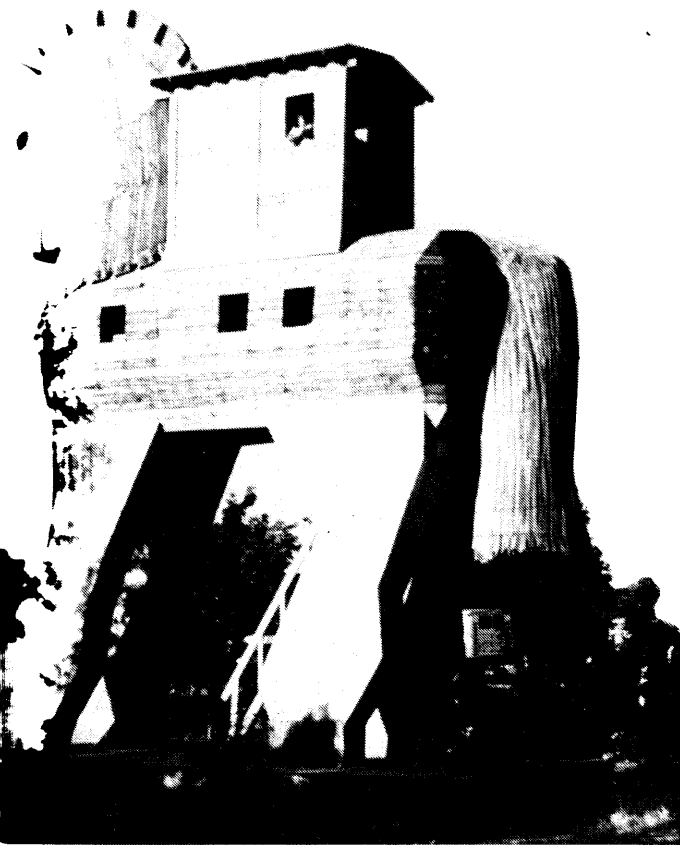
A trójai háború

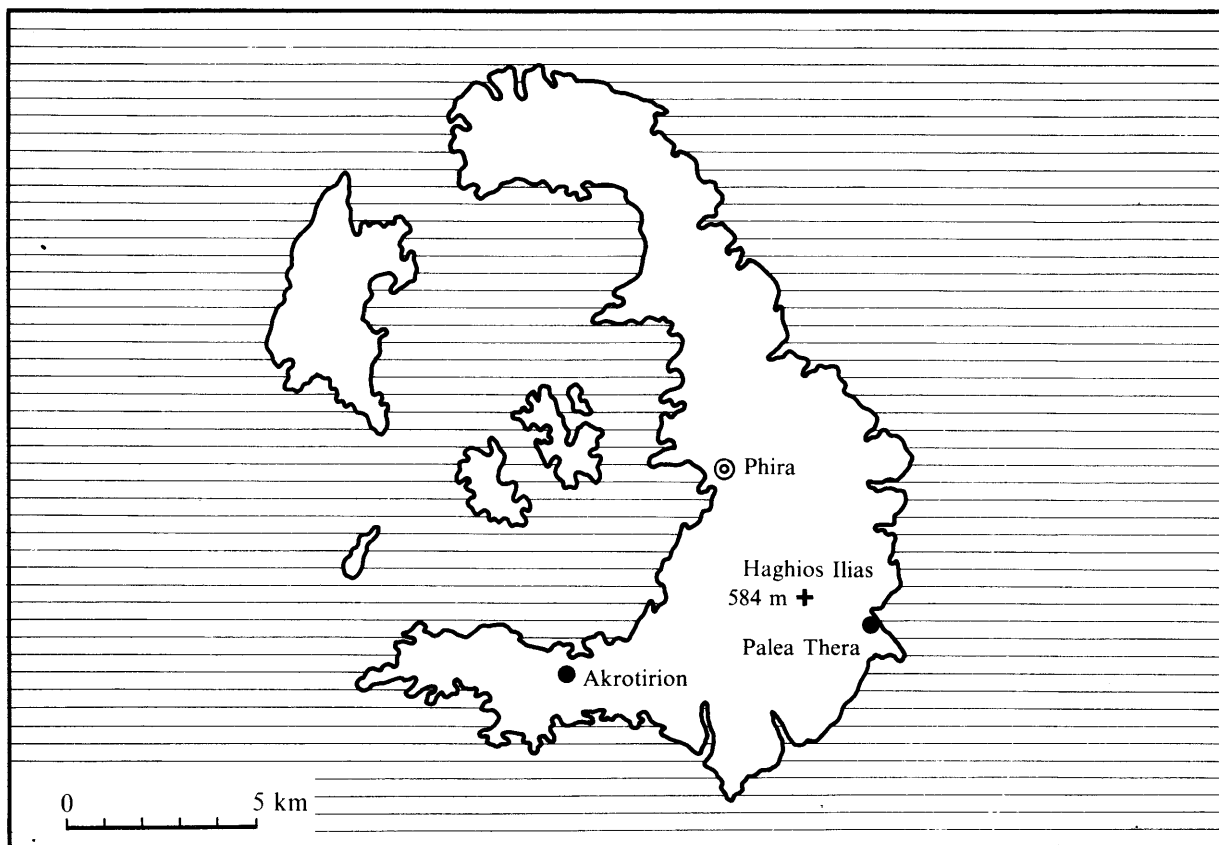
AZ AKHÁJ VILÁGHATALOM

A késői hellászi kor I. és II. periódusa, amelyek az i. e. XVI–XV. századra keltezhetők, a szárazföldi görög civilizáció felvirágzásának az időszaka. Amint láttuk, a szárazföldet ezekben az időkben erőteljes kapcsolatok fűzték a minószi rendszerhez, s ennek számos tanújelét adják a műkénéi királyságok területén feltárt korabeli leletek: elsősorban is a krétai jellegzetességekről árulkodó kerámia s a rengeteg minószi importáru. Ugyanakkor az i. e. XV. sz. közepétől egyre erősebbé vált a szárazföld hatása a szigetre, s ez már azt jelzi, hogy a két civilizáció között gazdasági-politikai egyensúly alakult ki.

A műkénéi befolyás legjobb bizonyítékai Krétán azok a feliratos agyagtáblák, melyek a knósszoszi palota pusztulásának idejéből származnak. Ezek az eredetileg puha agyagtáblácskák ugyanis a palotát pusztító tűz következtében cseréppé égtek, s tulajdonképpen ennek köszönhető fennmaradásuk napjainkig. A néhány évvel ezelőtt megfejtett feliratok sok értékes adatot szolgáltatnak a történelemtudománynak. De talán mindennél fontosabb az a felfedezés, hogy e szövegek már görög nyelven íródtak, s ebből kézenfekvő a következtetés: ebben az időszakban már a szárazföldi görögök voltak a palota urai. Ehhez tudni illik, hogy az ún. lineáris B stílusban íródott knósszoszi agyagtáblák alapvetően eltérnek nyelvezetükben a Krétán megcsókott lineáris A feliratokat tartalmazó emlékektől. Így az előbbi táblák krétai előkerülése feltétlenül a szárazföldiek ott-tartózkodását bizonyítja. De ugyanerről vall a feliratok tartalma is, a krétai környezetben meglehetősen szokatlan harci kocsizó egységekről, harcosok páncélzatáról stb. Ezek a feljegyzések valószínűleg már kapcsolatba hozhatók azokkal az elhunyt harcosokkal, akiket műkénéi módon temettek el a knósszoszi kamrasírokban, s akik kétségtelenül az akháj hatalmat képviselték a szigeten.

Hogy kik voltak Knósszosz s feltehetően egész Kréta új urai, a szárazföldnek melyik fertályából érkeztek, azt pontosan nem tudjuk, mindenesetre éppen úgy wanaxnak nevezték királyukat, mint görög földön bárhol másutt. Elég itt emlékeztetnünk az olvasót a megelőző fejezetben idézett Thészeusz-legendára, a labirinthoszi kalandra, mely félreértetlenül bizonyítja az Attikai Királyság és a Minószi Birodalom közötti ellentéteket. De vannak a hagyománynak más olyan részei is, amelyek ugyanerről a szembenállásról tanúskodnak. Minósz király egy alkalommal hadjáratot indított Attika el-

*Szantorin (Thíra) szigete
Pireusz és Iráklion között félúton található*

len, amelynek során többek között Megarát is elfoglalta. Talán éppen ennek az akciónak emlékét őrzi egy közeli sziget, Minoa elnevezése. Persze, mindezek egyelőre komolyabb bizonyíték nélküli pusztta találgatások, s valódi tényeket mind a mai napig csak a régészeti leletek és a feliratos agyagtáblák őriznek. Ezek pedig arról vallanak, hogy a krétai hatalom hanyatlásával párhuzamosan növekedett az akháj királyságok ereje, olyannyira, hogy az i. e. XV. sz. folyamán már birtokukba is vehették a számukra gazdagságot és jólétet jelentő sziget leggazdagabb városait.

Könyvünk második fejezetének elején már foglalkoztunk a Minószi Birodalom történetével, s e történetet ott hagytuk félbe, ahol a hanyatlás első csirái már érezhetők voltak a sziget kultúrájában. Az események folytatása az, hogy valamikor az i. e. XV. sz. dereka körüli időkben borzalmas pusztulás érte Krétát, amelynek áldozatául estek a sziget városai és a paloták egyaránt. Mielőtt részletesen

is megvizsgálnánk e katasztrófa végzetes következményeit, érdemes rövid pillantást vetnünk közvetlen okaira.

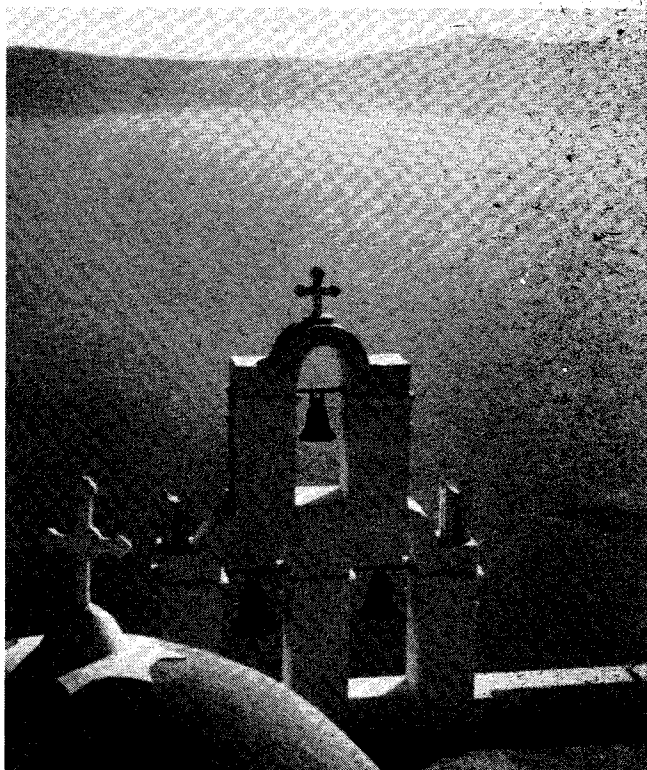
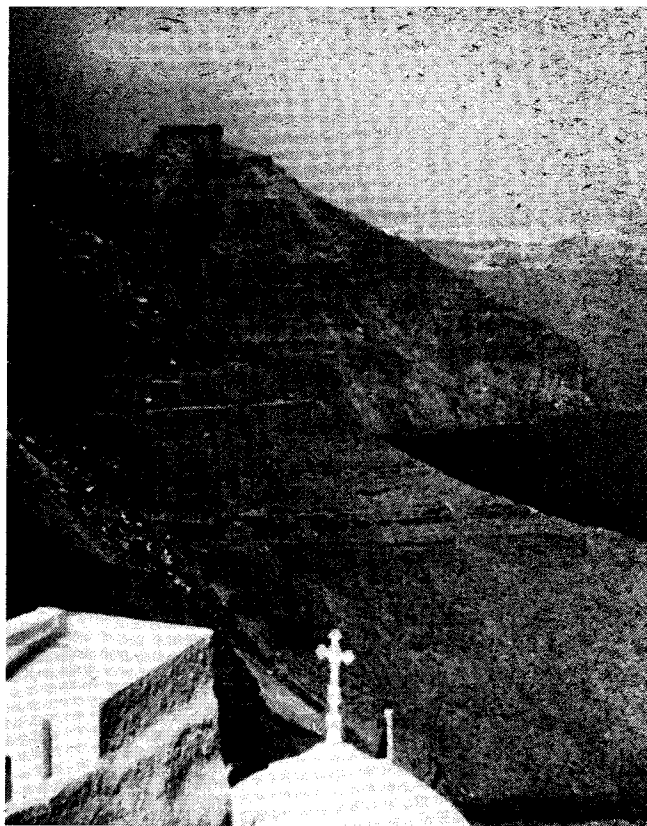
Körülbelül félúton, a görög szárazföld és Kréta között fekszik az Égei-tenger egyik legfurcsább alakzatú szigetcskéje, az ősi Théra, vagy ahogyan ma szívesebben említik, Szantorin, illetve Thíra. Pireusztól egy teljes napig tart a hajóút, amíg a vállalkozó kedvű utas partot ér a magasan fekvő város alatti tengeröbölben. A város felé haladtában a felkelő nap fényei a kék ég és a lilás árnyalatú tenger éles kontrasztjaként, vörös és fekete színben váltakozó sziklafal körvonalait vetítik szeme elé. A sziklák tetején fehérre meszelt házak és templomok kapaszkodnak meg, s úgy tűnhet az utazónak, hogy egy bányavidék salakhányójára épült városban jár. Egy kissé távolabb a tengerparti sziklahát is színféhr; a megdermedt lávát látja, mely 40–50 méter vastagságban borítja a sziget talaját. A vidék a városon túl is teljesen kopár, mindenütt szürkés-fehér por látható, s csak itt-ott mutatkozik némi zöld.

Szantorin furcsa, holdsarlóra emlékeztető alakja számos találgatásra adott alkalmat mindaddig,

amíg a legújabb geológiai kutatások hitelt érdemlően be nem bizonyították, hogy az egykor kerek szigetet hatalmas erejű vulkanikus kitörés pusztította el. Középső része beroppant, helyén mély tengeröböl képződött. Tulajdonképpen ennek a kitörésnek a következménye az égnek meredő parti sziklafal, s az egykori talajszintet borító, megkövesedett lávaréteg. Phíra (Fira) házai szárnyaszegetten, csonkán kapaszkodnak a meredeken futó sziklák ormán, szemben a tengeröbölben levő Kaimeni szigetcsoporttal, amelyek közül az egyik, Nea Kaimeni ma is működő tűzhányó.

A sziget történetével kapcsolatos geológiai-régészeti kutatások újból felszínre hozták a legendák homályába merülő mesés Atlantisz képét. A Thiráat az i. e. II. évezred dereka táján romba döntő vulkanikus kitörés, pontosabban az ezt kísérő földrengés és lávaömlés alkalmával keletkezett hatalmas szökőár nagy kiterjedésű területen érezte hatását. Valójában ez a természeti katasztrófa változtatta romhalmazzá a távoli Kréta minőszi kultúrájának pompás palotáit is.

Platónról, a neves görög bölcseletről ránk maradt szövegtöredékekből kiderül, hogy Poszeidón tengeristen egykori birodalma, Atlantisz szervezett katonai állam volt, jelentős kézműiparral és mezőgazdasággal. Alattvalói monarchikus osztálytársadalom keretei között éltek, már az írásbeliség szintjén. A birodalomról szóló geográfiai adatok igen homályosak, egyelőre csak annyi állapítható meg ezek alapján, hogy legalább két különálló szigetből állt. Az ún. királyi város viszonylag nagyobb, szegletes formájú sziget volt, míg a kerek idomú „Metropolisz” lényegesen kisebb, mintegy 20 km átmérővel. Az egyiptomi papoktól származó feljegyzések szerint ezt a legendás birodalmat egyetlen nap és egyetlen éjjel leforgása alatt elnyelte a tenger. Bár a feljegyzések sok mesébe illő adatot tartalmaznak, Platón hangsúlyozza történeti hitelességüket. A különböző kételyekre az adott okot, hogy a források szerint Atlantisz Platón kora előtt 9000 esztendővel süllyedt a hullámok alá. A civilizáció ilyen magas szintje azonban 10 000–12 000 évvel korábban elképzelhetetlen. Vannak azonban olyan vélemények, amelyek szerint egyszerű matematikai tévedésről van csupán szó, s a feljegyzett számadatok-

Phira városka látképe Szantorinról, azaz Thiráról

Akrotiri látképe.

Előtérben a minószi kori ásatások területe

Kupolasír, az ún. „Átreusz kincsház” bejárata a mükénéi vár szomszédságából

nak csak a tizedét kell vennünk. Ebben az esetben az így kapott i. e. 1500 körüli időszak nagyjából egybevág Thíra (Szantorin) katasztrófájának időpontjával, s a „Metropolisz” kiterjedésére vonatkozó számadat is megfelel a sziget méreteinek.

De időzzünk néhány mondat erejéig el a kisebb szigetenél, amely talán az egykori Thíra volt. Feltételezésünket erősítik az elmúlt másfél évtized új régészeti felfedezései a sziget déli csücskében fekvő falucska, Akrotiri térségében. Marinatos professzor 1967-ben kezdett ásatásokba a tengerparti lelőhelyen, ahonnét már régebben is kerültek elő késői hellászi kori leletek. Szerencsés véletlen folytán egy széles és mély vízmosás mederszintje alól épületek maradványai bukkantak elő, s nem volt arra szükség, hogy 40–50 méter vastag lávaréteget távolítsanak el a felszínről. A tengerbe ömlő csapadéknak új medret ástak, s a régi alatt egy csodálatos gazdag civilizáció maradványait hozták napvilágra.

Egész épüle csoportok – köztük emeletes házak maradványai – bukkantak elő, számtalan festett égett agyagedény, használati tárgy, s nem utolsósorban rengeteg freskótöredék kíséretében. Az ezekből rekonstruálható falképek megdöbbentő élethűséggel nem csupán a minószi és a küklád kultúra hasonló emlékeit idézik, hanem elevenen izzó színeikkel túl is haladják azok színvonalát. Ezek után nem meglepő, hogy a mediterrán kultúrákkal foglalkozó szakemberek figyelme Szantorin felé irányul, s ismét felmerül, az eddigieknél lényegesen tudományosabb megvilágításban, az elsüllyedt világ, Atlantisz létezésének gondolata. Joggal vetik fel többen is, hogy a „Metropolisz” néven emlegetett kerek formájú sziget talán az egykori Thíra volt, míg az ún. „királyi város”, a szegletes sziget nem más, mint Kréta. Atlantisz civilizációja pedig a minószi kultúra mesés emlékeként öröklődött az utókorra.

A hatalmas méretű katasztrófa végzetes következményeket hozott a minószi civilizációra, hatalmának, önállóságának egyszer s mindenkorra vége szakadt. A szökőár minden valószínűség szerint

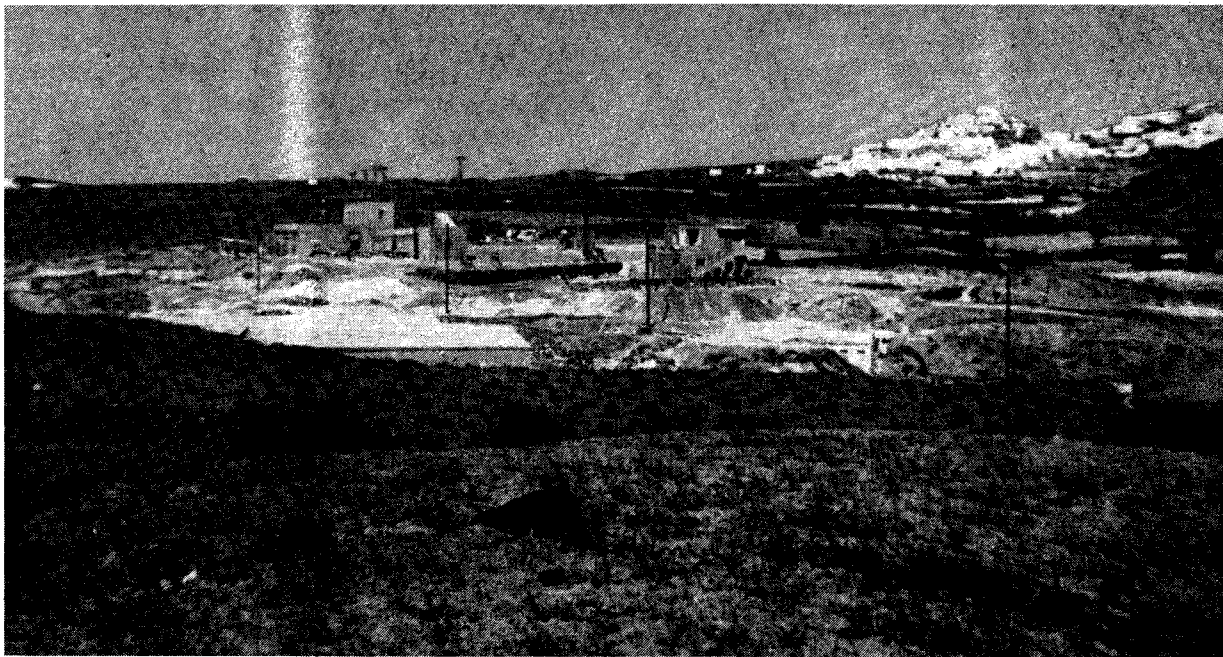
teljesen elpusztította Kréta félelmetes flottáját, s így szabaddá vált az út a sziget végleges meghódítói előtt. A természeti katasztrófát követő rablásokban a mükénéi hódítók játszhatták a fő szerepet, s miután már ismerjük a szárazföldi akhájok terjeszkedési törekvéseit, ezen nem is lepődhetünk meg.

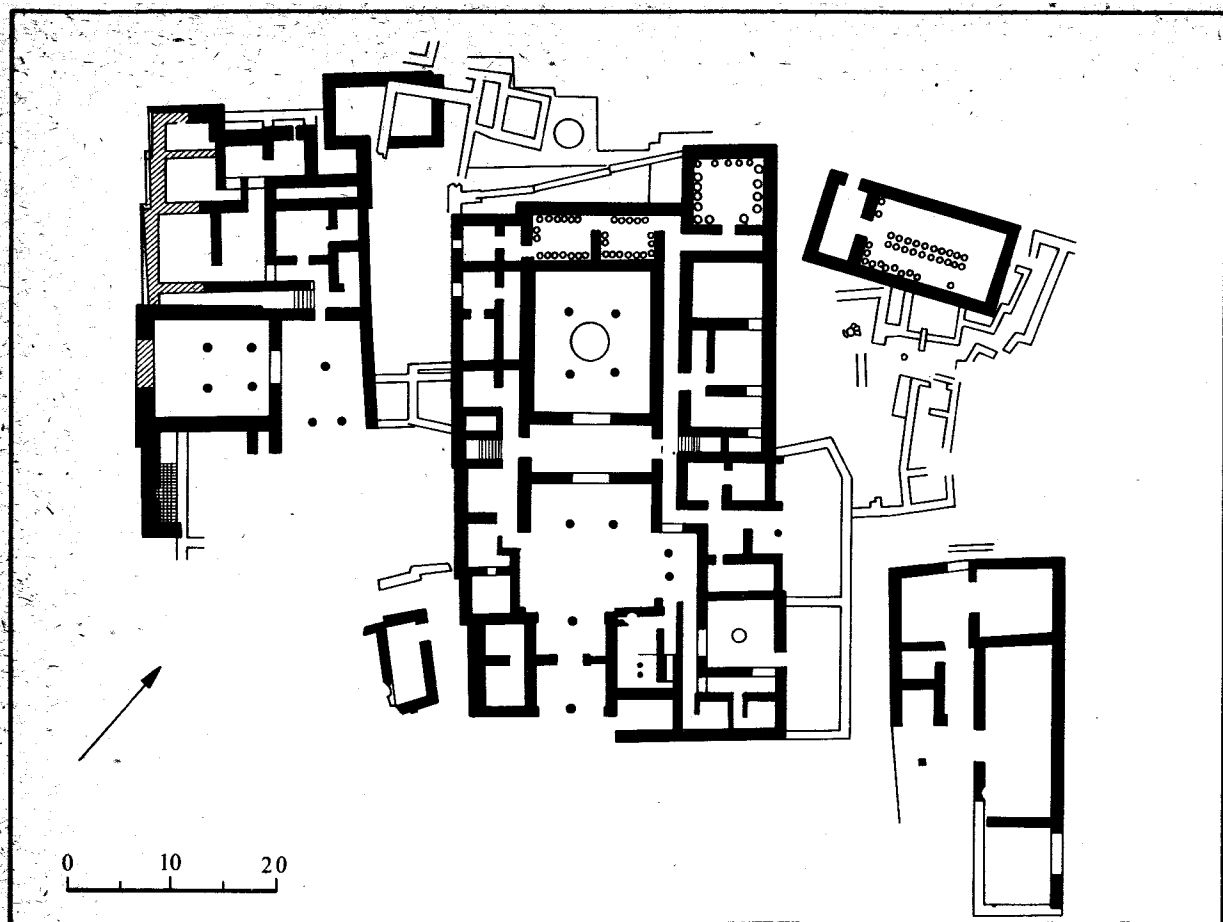
Az ezt követő időszakban az égei világ egyedüli nagyhatalma a mükénéi, amely kiterjedt kereskedelmi kapcsolatai révén hallatlan virágzásnak indult. De ez már a késői hellászi korszakok III. periódusa, amely közelítőleg az i. e. XIV–XIII. századoknak felel meg. E korszak történetét részben már érintettük, amikor a különböző akháj királyságok szüntelen torzalkodásait, s ezzel együtt az argoliszi hegemonia kibontakozását vizsgáltuk a hagyományok tükrében. Nyomon kísérhettük az akháj „világhatalom” fejlődésének teljes folyamatát, megismerhettük szilárd gazdasági hátterét, mezőgazdasága, kézműipara és kereskedelme gyors fellendülését.

Érdemes egy pillantást vetnünk a korszak monumentális építkezéseire is, melyek legjobb példáit éppen a legerősebb mükénéi királyságban, Argoliszban fedezhetjük fel. A legnagyobb kupolasír, közismert nevén Agamemnón apjának, Atreusznek a kincseskamrája valószínűleg már az i. e. XIV. sz. dereka táján épült. Az ókort megelőző időszak legnagyobb boltozattal épített építménye ez, a korabeli építőművészet mestermunkája. Átmérője 14,5, magassága több mint 13 méter. A szárazon felrakott falak szögletesre faragott, pontosan egymásra il-

lesztett kőtömbökből állnak. A sírkamrát kívülről folyósó kötötte össze a külvilággal, s e kamrát a temetési szertartás után földdel töltötték ki. A kupolát belülről bronzrozzal ékesítették, s ezek egyikének-másikának rögzítőszöge ma is látható a falban. A hatalmas méretű, öt méter magas bejárat felett két roppant kőtömbből faragott áthidalást helyeztek el, egyenként 100 tonna tömegűek, s ez már önmagában is érzékletes képet nyújt a kor technikai fejlettségének igen magas szintjéről.

Tulajdonképpen a nagy palotaépítkezések, mint a mükénéi, a tirünszi vagy éppen a püloszi, ugyanerre az időszakra kelteződnek. A szögletesre faragott kövekből kialakított palotahomlokzat, melyet facölöpök tartottak össze, ugyanúgy krétai eredetű, mint a fő helyiségeket – termeket – díszítő kőfaragványok és a falakat ékesítő freskók. A paloták belső alaprajza viszont eltér a krétai palotákétól; ugyanis az utóbbiak esetében az épület termei egy belső udvar körül csoportosulnak, míg a szárazföldön a központi térben egy hallszerű helyiség, az ún. megaron helyezkedik el. A négyszögletes alaprajzú megaron mennyezetét eredetileg négy pillér tartotta, s e helyiség közepén építették meg a nagy kiterjedésű, kerek alakú tűzhelyet. Nem kétséges, hogy a megaron típusú épületrendszer, szemben a palotaépítkezések megszokott stílusával, eredetét tekintve nem Kréta, hanem Anatólia felé mutat, ahonnan ezt még a neolitikum folyamán hozták át a luvjai telepések a görög szárazföldre.

Nesztór fejedelem palotájának alaprajza a messzéniai Pülöszből.

Középütt a jellegzetes megaron stílusú építmény a kerek alapú tűzhellyel

Nem ismerjük krétai előzményeit azoknak az erősített fellegráknak sem, amelyek a szárazföldi Görögország palotái körül épültek, természetesen a védelmükre. Már az előző fejezetben tájékozódhattott arról az olvasó, hogy a hatalmas, kiklopikus falak párhuzamaival Anatóliában a Hettita Birodalom területén találkozunk, s nem véletlen, hogy a hagyományok a Kisázsziából érkező óriásoknak, a küklópszoknak tulajdonítják Mükéné, Tirünsz és sok más város fellegrájának építését. E várak falrendszere általában jelentős területet határolt be, amint ezt például Mükénében is láttuk. A terület kiemelkedő részén, az Akropoliszon helyezkedik el maga a királyi palota. A mükénéi eittadella hatalmas kőtömbökből összerakott kapuzata fölötti dombormű örökös kőoroszlánjai nyil-

ván az ellenség elrettentését szolgálták, s egyben Argolisz uralkodóit jelképezték.

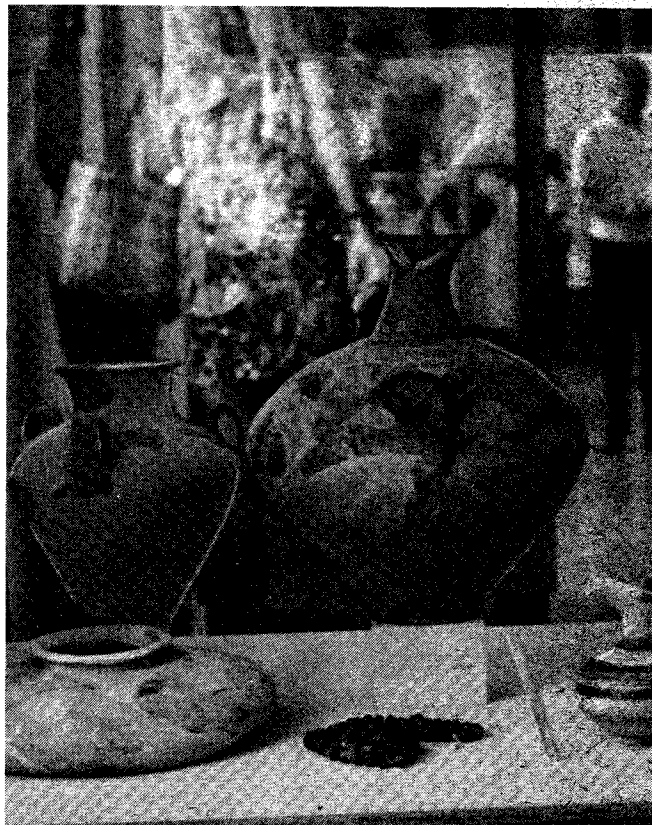
E kiragadott példák legfellebb betekintést engednek annak a kornak monumentális építkezéseibe, amelyben a korai görög királyságok egyenként vagy együttesen az akkor ismert világ egyik nagyhatalmává váltak. Az i. e. XIV. és a XIII. sz. hettita feljegyzéseiben egyre többször találkozunk az Ahhijava megnevezéssel, s ez a név az egybehangzó feltételezések alapján a homéroszi költemények akhájainak felel meg. Ma még nem világos, hogy a hettiták pontosan mire gondoltak e név alkalmazásakor: a görög szárazföldre vagy más, a mükénéi uralomtól függő, esetleg tőle független területre. Egyes adatok a kisázsiai Milétoszra, mások viszont Ródosz szigetére utalnak; mindkettő felett erőteljes mükénéi fennhatóság uralkodott. Megint más, s igen plauzibilis vélemények alapján valószínűleg az argoliszi uraktól többé-kevésbé már függő viszonyban levő görög koiné – a szárazföld és a szigetek egyaránt – egészére utal a hettiták Ahhijavája. Bárhogyan is kell ezt értenünk, annyi bizonyos, hogy

Hatti tisztelte az ahhijavák népét, s igyekezett szíves jó viszonyt fenntartani vele.

Az egyik feljegyzésben pl. arról olvashatunk, hogy az ahhijava királyi család egyik tagját a hettiták földjére küldték a harci szekerezés mesterségének kitanulására. De vannak más hasonló adatok is, amelyek egyértelműen azt bizonyítják, hogy a korszak világbirodalmi, mint például a hettita is, a megfelelő diplomáciai tisztelettel kezelték az akháj királyságokat, s ezzel tulajdonképpen elismerték a hatalom terén való egyenrangúságukat.

Az Ahhijava Birodalom e nehezen kivívott világhatalmi pozícióját mindenekelőtt annak a kiterjedt és főként tengeren túli kereskedelemnek köszönhet, melynek hálózatát a minószai Kréta nyomán építette ki az i. e. XIV. és XIII. sz. folyamán. Az évtizedek múlásával egyre aktívabbá váló mükénéi külkereskedelem, amely azonban az egyes városállamok önálló akcióit is jelentette, az akkor ismert világ jelentős részébe eljutott: Ciprusba, a levantei partvidék városaiba, az anatóliai partvidéken többek között Milétoszba és Tarzuszba, az Égei-szigetvilágba, sőt Egyiptomba is. Szinte mindenütt sikerült a kutatóknak megtalálniuk azt a sajátos, mükénéi stílusú kerámiát, amelyben a görögség legfontosabb termékeit, finom illatszereket, olívaolajat stb. szállítottak a földközi-tengeri világ városaiba. Ezt a sajátos mükénéi kerámiát helyenként olyan mennyiségben találták meg, hogy ennek alapján arra kell gondolnunk, a fontosabb csomópontokban görög telepések kolóniákat létesítettek a kereskedelmi forgalom jobb ellenőrzése érdekében. Ilyen görög településeket említhetünk többek között Dél-Itáliából és Szicíliából is. E távoli helyek egyidejűleg a kiterjedt tengeri forgalmat is bizonyítják.

A görög külkereskedelem legfontosabb tranzitállomásai kétségtelenül a már említett ciprusi városok voltak, olyannyira, hogy bizonyos területek felé csak e városok közvetítésével bonyolódhatott le a kereskedelmi forgalom. Jellemző e sziget fontosságára, hogy már az i. e. XIV. századtól mükénéi telepések költöztek ide a szárazföldről, s fokozatosan

*Jellegzetes mükénéi festett kerámia
a mükénéi kamrasírok egyikéből.
Részlet a Nemzeti Régészeti Múzeum kiállításából
Athénból*

átvették a csereügyletek lebonyolítását. A fejlődés az idők folyamán eljutott odáig, hogy e kolóniák teljesen önállóvá váltak. Szíriában és Palesztinában például olyan mükénéi kerámiára találtak, amely világosan megkülönböztethető az anyaterületen gyártott fazekasipari termékektől, ez pedig azt jelenti, hogy e területeken valószínűleg csak a ciprusi görög telepések kereskedtek, mégpedig a saját számlájukra. E kereskedelmi tevékenység a későbbiek során mind távolabbra hatolt, s vannak olyan leleteink, melyek a sivatagot Mezopotámiáig átszelő karavánutak létezését engedik feltételezni.

Amint már említettük, a jellegzetes mükénéi égett agyagedényekben leginkább olajat és illatszereket exportáltak, de kész termékek tömegeit is kivitték, melyekért cserébe Ciprusról és Szardíniából rezet, Egyiptomból aranyat, Szíriából elefántcsontot s igen sok más, többnyire könnyen romló terméket, nyersanyagot kaptak, köztük olyanokat is, amelyekre ma már legfeljebb csak következtetni tudunk. Valószínűleg nagy keletje volt a különböző fűszereknek, boroknak, mintás kelméknek, amelyeket Keletről, főként a levantei városokból importálhattak a görögök.

A Keletre és Nyugatra egyaránt kiterjedő görög külkereskedelemnek természetesen voltak tiltott területei is, mint pl. Kisázsia bizonyos vidékei, ahol a hettiták saját gazdasági érdekeiknek megfelelően akadályozták az akháj kereskedők tevékenységét. Ugyanezt mondhatjuk el Trójáról: ez az igen jelentős, kiváló stratégiai helyen fekvő észak-anatóliai tengerparti város a Fekete-tenger felé irányuló forgalmat ellenőrizte – erről már a fentiekben is szoltunk –, s az Észak felé irányuló kereskedelem csak rajta keresztül haladhatott át. A korabeli városban mégis számos jelét fedezhetjük fel a mükénéi befolyásnak annak tanúságául, hogy a görög kereskedők azért kihasználták a Trója nyújtotta csereügyletek lehetőségeit. Feltételezzük, hogy a görögség e tranzitközpont útján szerezte be egyik legfontosabb importcikkét, a lovat, amely talán a legkeresettebb áru volt a mükénéi időkben. Egyébként erről is részletesen szoltunk már az előző fejezetben. Amint majd látjuk, Trója egyre keményebbé váló, monopolisztikus gazdaságpolitikája vezetett végül is Európa első ismert és történetileg is igazolható nagyszabású háborús vállalkozásához, Trója ostromához.

A TRÓJAI HÁBORÚ

Tapasztalhattuk, hogy a mükénéi világ gazdasági potenciáljának és mindenekelőtt a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjében folytatott aktív külkereskedelmének köszönhető hatalmának növekedését. És éppen e kereskedelemnek az i. e. XIII. sz. végső évtizedeiben mutatkozó stagnálása, majd visszaesése jelzi a szárazföldi görögség gazdaságpolitikai hanyatlását. A mükénéi kereskedők észrevehetőleg kiszorultak a kisázsiai levantei piacokról, s helyüket a Cipruson önállóvá vált görög települések kereskedői vették át, akik egyre erőteljesebb versenytársai a hazai kereskedelemnek.

Ugyanezek az évtizedek voltak tanúi a kezdetben oly szívélyes hettita–ahhijava kapcsolatok fokozatos elhidegülésének is. Természetesen gazdasági és főként politikai okai voltak ennek is. A korábban mükénéi fennhatóság alatt álló Milétosz például a század második felére a hettiták vazallusává vált, s azok a várost újonnan épült, hatalmas falakkal védelmezték az akhajok ellen. Még tovább rontotta a görögség helyzetét, hogy a hettiták akadályozták hajóik szíriai forgalmát, s ezt követően annyira rosszabbodott a helyzet, hogy az egyik hettita uralgó, IV. Tudhalija (Tudhalijas) „örökre” törölte a korabeli ahhijava király nevét azok listájáról, akiket egyenrangúnak számítottak a hettiták fejedelmével. Ellenségeskedések egész soráról emlékeznek meg a korabeli feljegyzések a kisázsiai, partvidékről, s ezek állandó szereplői az ahhijavák–akhajok. E háborúskodások szenvedő alanyai gyakran keresték Hatti védelmét görög támadók ellen. Pl. az egyik hettita vazallus, akit Madduvatta (Madduvat-tas) néven tart számon a történetírás, az ahhijava Attarissija (Attarissijas) ellen kérte urának támogatását. Ez az Attarissijas talán Agamemnón apjával, a hatalmas Atreusszal volt azonos.

De emlékeztetnünk kell az olvasót arra, hogy ebben az időszakban már a Hettita Birodalom fénye sem a régi, s a korábban jól szervezett anatóliai államszövetség egyre inkább szétesőben van. Végül is a tengeri népek erős támadása tette fel a pontot az i betűre, de már ezt megelőzően Hattinak szembe kellett néznie korábbi vazallusainak lázadásával, az ún. Assuvai Ligával, amely valahol Anatólia délnyugati fertályában szerveződött. Azonban az önállóvá váló Assuva és szövetségesei nem csupán a hettiták számára jelentettek bonyodalmat, hanem végérvényesen meggátolták a görög terjeszkedést Anatólia nyugati felében. A Földközi-tenger nyugati medencéjében már korábban létesített akháj keres-

kedőtelepek is saját maguk vették át a kereskedelmi forgalom intézését, így az anyaország jócskán megcsappant külkereskedelmi lehetőségei meglehetősen kritikus helyzetet teremtettek a görög gazdasági életben. Az i. e. XIV–XIII. sz. folyamán a gazdaságilag zenitre ért görög világnak ez utóbbi század végső évtizedeiben kényszerű változásoknak kellett elébe néznie. A külkereskedelem visszaesése megfosztotta alapvető nyersanyagforrásaitól a legjelentősebb ipari ágazatot, a bronzművességet. Köz tudomású, hogy az ércekben nem túlságosan gazdag akháj királyságok importálni voltak kénytelenek többek között a rezet és az ónt, sőt más anyagokat is. A XIII. sz. végének régészeti leletanyagából egyre nagyobb mértékben hiányoznak a gazdaságnak korábban oly biztos jelzői, a különböző luxuscikkek: finoman megmunkált, díszes fegyverek, arany, ezüst, elefántcsont, féldrágakő s más értékes cikkek. Ezek hiánya egyben fényt vet az igen specializált kézműipar hanyatlására, amely már nem tudta kielégíteni a paloták pompájához szokott arisztokrácia igényeit, nem tudta megfelelő fegyverzetet ellátni a hadsereget, képtelen volt biztosítani a harci szekerek és lovak felszerelését, szerszámzatát, sőt a kereskedelem hanyatlásával már lovak sem álltak kellő mennyiségben a korábban oly ütőképes hadigépezet rendelkezésére.

De az ipar és a kereskedelem sorvadása csupán része volt a küszöbönálló gazdasági csődnek, de úgy tűnik, legalább ilyen szerepet játszott ebben a mezőgazdasági termelés visszaesése is. Az i. e. XIII. században a népsűrűség soha nem látott méretűvé vált a szárazföldön és a szigeteken egyaránt; erre enged következtetni a műkénéi települések topográfiai felmérése. A gomba módra szaporodó települések lakosságának élelmiszerekkel való ellátása az egyébként jól szervezett és a palotaközpontokba telepített kormányzat feladata volt, s erről beszélnek a lineáris B jelű feliratok is. A későbbiek során a megfelelő élelmezés egyre megoldhatatlannabbá vált, s nem csupán azért, mert nem volt elegendő élelmük, hanem azért is, mert a szállítást sem tudták már megoldani. A korábban oly szilárd gazdaság biztonságát a fokozódó létbizonytalanság váltotta fel szinte mindenütt. Az utak mentén rablóbandák leselkedtek, és nem volt megfékezésükre alkalmas ütőképes hadsereg.

Vannak olyan feltevések is, hogy e gazdasági hanyatlásnak más döntő jelentőségű okai is voltak. Egyes klimatológusok úgy gondolják, hogy ebben az időszakban éghajlatváltozás zajlott le a Földközi-tenger térségében. Az egyre szárazabbá váló éghaj-

lat alapvetően csökkentette a termőföldek hozamát, s a helyenként nagymértékű terméskiesés tovább rontotta a műkénéi városállamok gazdasági s ezzel együtt politikai helyzetét.

Az eddig elmondottak talán érthetővé teszik a Görögországban, s vele az egész Mediterrán-medencében szinte egyik napról a másikra beálló gazdasági csődöt, politikai válságot, amely az I. fejezetben már részletesen ismertetett bizonytalan, háborúkkal teli korszakhoz vezetett. Valószínűleg ezeknek a gazdasági természetű bajoknak a leküzdésére tettek kétségbeesett kísérletet az akháj királyságok, amikor létrehozták azt a páratlan pánhellén vállalkozást, amellyel északi kereskedelmük szabad forgalmát próbálták kikényszeríteni a Boszporusz felé vezető útjukat elzáró Trójával szemben. Kétségbeesett politikai próbálkozás volt ez a gazdasági problémák megoldására. A hellén történelemben nem áll teljesen példa nélkül, de az „Argó” expedíciója meg sem közelítette az akháj királyságok újabb hadba szállását.

Mielőtt azonban részletesen is foglalkoznánk a homéroszi költeményekből oly jól ismert háború eseményeivel, nézzük meg közelebbről, milyen is volt ez a hatalmas falakkal körülvett város, Trója.

Talán Schliemann maga lepődött meg a legjobban, amikor megtalálta a homéroszi világ egyik legjelentősebb sarokkövét, Tróját, amely egy teljes évtizeden át állta a görög hadak ádáz ostromát. A hagyományok szerint ez a háború is annak érdekében robbant ki, hogy leomossák a gyalázatot. A gyalázat akkor érte a görög világot, amikor Parisz, a trójai királyfi elcsábította, majd megszöktette Menelaosz spártai király feleségét, a világszép Helenét. A király fennen hirdette, hogy Parisz, visszaélve a vendégjoggal, elrabolta a feleségét. A hagyomány ugyan azt állítja, hogy ennyi volt az ok, de mi már jól tudjuk, hogy az okok ennél jóval mélyebbek, bár, Stubbings szavaival élve, igazán egyszerű lenne a „cherchez la femme” („keresd a nőt”) magyarázatával megelégednünk.

A Schliemann ásója nyomán feltáruló szédítő mélység nem egy, hanem jóval több város maradványait rejtette; városokét, melyek hosszú évezredek során épültek egymás romjai fölé. Igen sokat vitatkoztak már azon, hogy közülük melyik is lehetett a Homérosz által megénekelt Priamosz király városa. Évtizedekig tartó kutatások derítették csak ki, hogy az i. e. 1300 körül, földrengés során elpusztult Trója VI. fölött rejlik a régóta keresett város, melynek romjai a VII./A rétegben feküdtek. Az épületek falai között lelt gazdag régészeti leletanyagban az a

A çanakkalei múzeum reklámtáblája Trójában

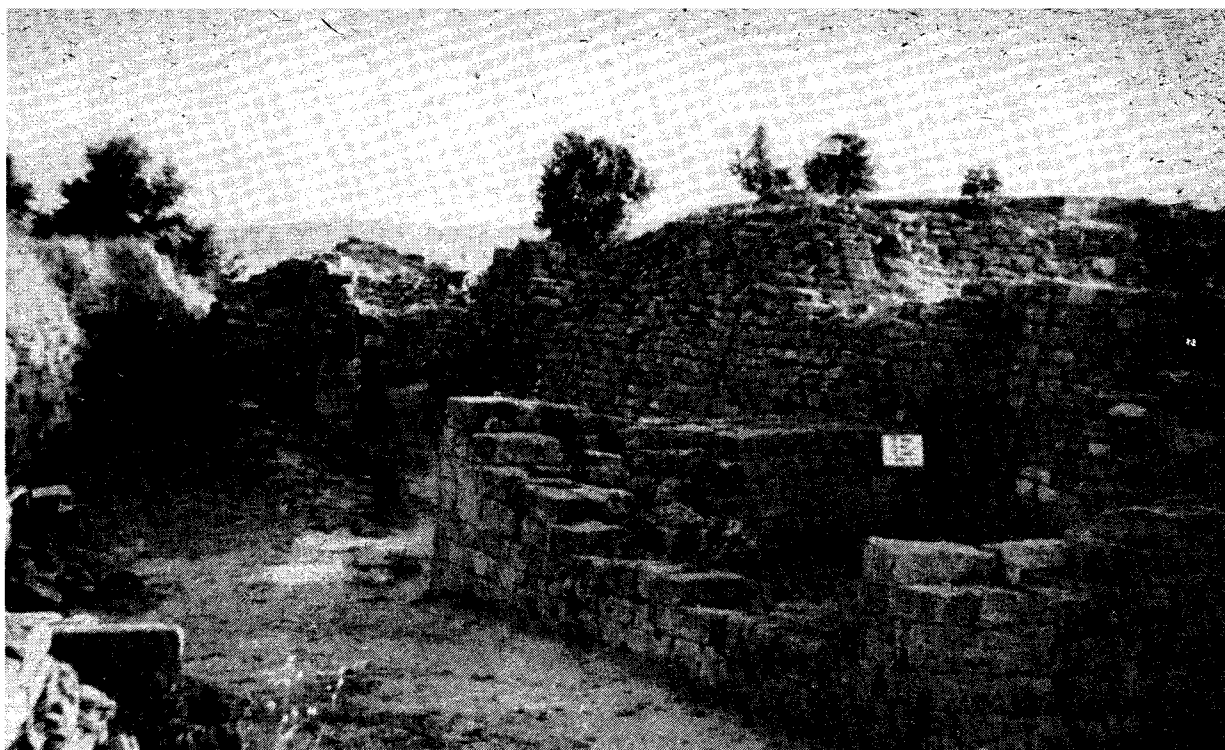
sajátos műkénéi kerámia is fellelhető, melyet akkor használtak, amikor a kereskedelem Trójával még virágzó volt. A nagyméretű tárolóedényekben Görögország legfontosabb mezőgazdasági termékét, az olívaolajat szállították ide, s cserébe alapvető nyersanyagokat, s ami talán még fontosabb, nemes paripákat kaptak a Homérosz által oly gyakran emlegetett „lónevelő trószoktól”.

A neves kutató, Blegen feltárásai Trója VII./A rétegében hatalmas pusztulás nyomait hozták napvilágra. A pusztulás valamikor az i. e. 1200 körül vagy rövidebb idővel a századfordulót követően következett be. Blegen hitelt érdemlően bizonyította, hogy a megégett rétegek abban a romlásban születtek, amelyet a pánhellén hadak okoztak a homéroszi város ostromakor. Bár Trója az ezt követő évszázadok során többször is újjáépült, ám régi nagyságát már sohasem nyerte vissza.

Bizony, a mai idők turistája ebből már nem sokat lát, amikor a tengerszoroson átkelve Çanakkalénál Anatólia partjára lép, hogy további 14 km-es utazás után végre elérjen a mai török Tróvához, az Izmir felé vezető főút vonal mentén fekvő nagy kiterjedésű rommezőhöz. A különböző periódusok-

ból származó trójai romok ma már legfeljebb csak sejtetik a tengerpart közelében fekvő város egykori nagyságát, s a romterületet övező szelíd dombok s a falak között meghúzódó fügefák is inkább a végtelen nyugalmat, mint a háborúskodásoktól teli vészterhes időket idézik fel a látogatóban. Talán a bejáratnál felépített grandiózus faló, az egykorinak elképzelt mása, amelyből, ha felmászik a belsejében elrejtett létrákon, az egész vidéket áttekintheti, emlékeztet a hellének, mindenekelőtt Odüsszeusz találékonyságára, s egyáltalán a régmúlt idők véres eseményeire.

De térjünk talán vissza magához a történethez, Trója ostromához. Remélem, nem tévedünk, amikor többek azon véleményéhez csatlakozunk, amely szerint e háború történeti realitás volt, olyan események sorozata, amelyek valóban megtörténtek. Az „Iliász” és az „Odüsszeia” soraiiban az antik történetírók maguk is fenntartás nélkül hittek, s szemben az utókorral kételkedésüknek még nyomát sem leljük írásaikban. Hérodotosz pl. úgy beszél erről a háborúról, mint a keleti és nyugati világ legkorábbi konfliktusáról, amely a későbbi perzsa háborúkat idézi, mások a legkorábbi egyesült görög vállalkozásnak, pánhellén akciónak tartják. Akármilyen igazság, a homéroszi költeményekben igen sok olyan utalással találkozunk, amelyek a korai gö-

A trójai vár romjai

rög történelem legfontosabb forrásaiként értékelhetők.

Ilyen alapvető forrásunk az „Iliász” második éneke, melyben Homérosz tárgyszerű ismertetést ad a hellén hadsereg egyes csapatairól, erejéről. A fejezet, amely hajók katalógusa néven szerepel a szakirodalomban, sorra veszi az egyes országokat, illetőleg az ezek által küldött egységeket, vezéreiket, s természetesen a kontingens nagyságát, mindenekelőtt a hajók számát. Az első meglepő dolog, amely a felsorolás hitelességét támasztja alá, az a földrajzi kép, amely pontosan fedi az akháj királyságok elhelyezkedéséről szerzett eddigi ismereteinket. Miután e korszak földrajzi képe teljesen eltér a klasszikus Görögország települési viszonyaitól, arra kell gondolnunk, hogy a homéroszi költeményeket az utókor számára megőrkítő antik szerzőknek, de mindenekelőtt már Homérosznak is, ismerniük kellett a hősi korszak geográfiai helyzetét.

*A trójai faló.
Idegenforgalmi látványosságnak számít
a romterület előterében*

A hajók katalógusa tehát pontosan azt a helyzetet tükrözi, amely nagyjából az i. e. XIII. századra volt jellemző, s ez a földrajzi kép – Homérosz szerint – nemegyszer az ezt megelőző hősi korszakokat is felidézi. A felsorolás hitelességét erősíti az a tény, hogy az ebben említett 170 településből több mint 90-et sikerült már eddig azonosítani. Viszont továbbbi 40 hely az antik görögök számára is teljesen ismeretlen volt.

A Trója ostromára készülõ hadban a legnagyobb erõvel kétségtelenül maga a hadvezér, Agamemnón rendelkezett, akirõl Homérosz úgy ír, mint „sok sziget és Argosz” királyáról. Birodalma Argolisz északi felére, Korinthoszra és az Árkádia és a Korinthoszi-öböl közötti területre terjedt ki, s amint tudjuk, székhelye a sokat emlegetett Mükéné volt. Argolisz kiemelkedõ hadereje egybevág azon feltevésünkkel, amely szerint a trójai hadjáratot megelőző idõkben az akháj városállamok Mükénétõl függõ, egymással többé-kevésbé szoros államszövetségben éltek. Az Agamemnón vezette had 100 karcsú hajóból és a hozzájuk tartozó legénységbõl állott:

„S kinek városa volt az erõsbástyájú Mükénai és nagykinsü Korinthosz, erõsbástyájú Kleónai, és akik Orneiait meg Araithüreét, a virágzót, és Sziküönt, ahol Adrasztosz volt úr legelõszõr, és Hüperészit, meredekfalu nagy Gonoesszát, Pellénét lakták és Aigion õsi vidékét, és az egész partot s Helikének messze határát: száz bárkájuk elõtt vezetett a király, Agamemnón Átreidész: s követõje a legtöbb s legderekabb hõs ott neki volt; ragyogó rezet ott öltött maga köztük nagybüszkén, kiemelkedvén minden daliák közt, mert a legelsõ volt és legtöbb volt a vitéze.”

(„ILIÁSZ”, II., 569–580. SOR)

Bár a hagyományok Tirüsz urairól általában Mükéné királyának vazallusaiként emlékeznek meg, az „Iliász”-ban nem ez a helyzet tükrõzõdik: Tirüsz az Argoszi-síkság egy részét és a hozzá tartozó tengerparti vidéket uralta, s ennek megfelelõen meglepõen nagy, 80 gályából álló hajóhadat küldött a csatába. Vezetõjük Diomédész volt, a hellének táborának egyik legünnepelebb hõse. Menelaosz, Agamemnón fivére a Peloponnészosz egy másik erõs államának, Spártának volt a királya, s egyébként a hûtlén asszony, Heléné férje. Fivéréhez hasonlóan Menelaosz is igen erõs, 60 hajóból álló kontingenssel rendelkezett.

A Peloponnészosz talán legertermékenyebb tartományának, Messzéniaának hajóhadát a napfényes

Pülosz agg királya, Nesztór vezette, s a katalógus által említett 90 karcsú gálya jelzi, hogy a görög világ második legerõsebb városállamáról van szó. Pülosz annyira biztos volt hajóhada elrettentõ erejében, hogy uralkodói nem is tartották szükségesnek erõs várfalakkal övezni palotájukat. A jelek szerint a Néleidák dinasztiaja még Mükéné hatalmának teljében is megtartotta viszonylagos függetlenségét.

Egyébként a püloszi palota feltárása a történeti kutatások szempontjából felmérhetetlen jelentőségû eredményeket hozott, ugyanis a romok között lelt lineáris B írásos feliratos agyagtáblák sok utalást tartalmaznak nem csupán Pülosszal, hanem az egész mükénéi világgal kapcsolatban. A trójai háborút közvetlenül megelőző idõszakban íródott agyagtáblák – a knósszosziakhoz hasonlóan – elsõsorban gazdasági jellegû feljegyzéseket tartalmaznak, s különösen a bennük szereplõ helységnevek érdemelnek figyelmet. Ez utóbbiak meglepõ egyezést árnak el a késõbbi korból származó „Iliász” második énekének adataival, s még inkább hangsúlyozzák, hogy a homéroszi eposzok mennyire hiteles forrásoknak tekinthetõek.

De térjünk vissza a katalógushoz. A Peloponnészosz legvadabb, s egyben régészetiileg legkevésbé ismert vidékérõl, Árkádiából népes sereg érkezett. Miután az itt élõ õslakosság nem értett a hajózáshoz, Mükéné biztosított szállításukra 60 erõs gályát. Az ugyancsak a Peloponnészoszon élõ élisziokról már több ízben történt említés, s az „Iliász” szerint négy vezérük vezetésével, 10–10 hajóval érkeztek. A négy vezér talán arra utal, hogy az élisziek törzsszövetséget alkothattak.

Természetesen a görög szárazföld északi vidékeinek lakói is képviseltették magukat az egyesült hellén hadakban. Említést érdemel, hogy nem találkoztunk közöttük Thébaival, ebbõl arra következtethetünk, hogy az epigonok alapos munkát végeztek a város elpusztításával. Ezzel szemben az „Iliász” az ugyanitt élõ 30 várost magukénak valló boiótokról ejt szót, akik ugyancsak jelentõs számban keltek hadra:

„mindezek ötven gályával seregelték, azoknak mindegyikére külön százhusz boióti legény szállt.”

(„ILIÁSZ”, II., 509–510. SOR)

Tesszáliát nyolc kisebb királyság csapatai képviselték a hadban, s ugyancsak északról érkeztek a Homérosz által mürmidonoknak, helléneknek és akhájoknak nevezett népcsoportok. Ötven gályájukat nem kisebb vezér, mint a trójai háború ki-

emelkedő hőse, Akhilleusz vezette. Jöttek azután a szigetek népei, még felsorolni is sok lenne mindnyájukat. Talán a jelentősebbek közül mindenekelőtt az Idoméneusz irányította 90 gályából álló krétai hajóhadat említsük elsőnek. Bár Homérosz „százvárosú” krétáról ír, ez a jelző inkább az évszázados hagyományokra, mint a korabeli helyzetre utal. Mindenesetre a 90 hajó még mindig a sziget politikai-katonai jelentőségét látszik alátámasztani.

A leleményes Odüsszeusszal érkező kephallének mellett a Szalamiszról származó híres bajnokot, Aiaszt kell megemlítenünk:

*„Hozta tizenkét bárkáját Aiász Szalamiszból,
és odavitte, hol állt sűrű hadirendje Athénak.”*

(„ILIÁSZ”, II., 557–558. SOR)

Homérosz sorai talán arra utalnak, hogy Szalamisz ahhoz az attikai szövetségi rendszerhez tartozott, melynek vezető hatalma az Athéni Királyság volt. A katalógus egyébként 50 hajót tulajdonít a „szilárdkövű” városnak, Athénnek, amely az i. e. XIII. sz. folyamán legalább olyan jelentős volt, mint a Mükénéi Birodalom bármely más része. Hatalmának megfelelően az athéni kontingens is számottevő:

*„És kik Athént lakták, jólépített falu várost,
földjét büszkeszívű nagy Erekhtheusznak, kit Athéné
táplált, Zeusz ivadéka (a Termőföld maga szülte),
és a saját dús szentélyébe, Athénba helyezte,
ott áldoznak Athén fiataljai néki azóta
barmokat és bárányt, ahogyan perdülnek az évek:
élükön ott állott Peteósz fiúsarja Menesztheusz.
Még olyan ember nem született, aki annyira tudna
pajzsos férfiakat, paripákat rendbe sorozni,
csak Nesztór volt versenytársa, a sokkal idősebb:
ötven barna hajóval jöttek mind a nyomában.”*

(„ILIÁSZ”, II., 546–556. SOR)

És jöttek vég nélkül a hadak, százával a büszke gályák, szinte mindenünnen, ahol görögök éltek a világban; mindazok a hősök eljöttek, akik valamit is számítottak. Fejedelmek és hősök, Homérosz szerint mindnyájan a legkiválóbbak a földkerekségen, s közöttük is a legelső, Agamemnón. Amint az „Iliász”-ból kiderül, nem is annyira egyéni képességeinek köszönhetette elismert elsőségét, hanem azon egyszerű okból, hogy ő volt a legerősebb had vezére, s talán azért is, mert a központi hatalomnak, Argolisznak volt a királya.

A hellén hadak elszántsága látszólag még töret-

len, de bizonyos jelenségek arra utalnak, hogy az akháj királyságok szövetsége már lazább, mint például évtizedekkel ezelőtt volt. Az egyes fejedelmek és hősök állandóan torzsalkodnak az „Iliász”-ban; a leghatalmasabb király, s egyben fővezér sem örövend már olyan megkülönböztetett tiszteletnek, mint annak előtte, tekintélye sem a régi már. Olyan idők ezek, amikor már egyetlen hatalmasság sem ragadhatja el büntetlenül, szabadon társainak zsákmányát, mint ahogyan ezt Agamemnón tette Akhilleusz kedvenc rabnőjével, s „bogárszemű” Briséisszel. S bizony a zsákmány körül forgó vita majdnem véres leszámolássá fajult Agamemnón és Akhilleusz között, de szerencsére, mint általában mindig, az olümposzi istenek közbeléptek, s a „bagolyszemű” Pallasz Athéné megakadályozta a hellének sorait bomlasztó párviadalt.

Mindenesetre a két király nemigen kedvelhette egymást, amint ez Homérosz soraiból világosan ki is derül. Mert mit is mond Agamemnón:

*„Zeusz-táplálta királyok közt legjobban utállak:
mindig a harc kedves neked és a viszály meg a dúlás.
Istentől kaptad bizonyára, akármily erős vagy.
Hát csak eredj haza bárkáiddal s embereiddel,
mürmidonoknak légy ura, én veled úgyse törődöm,
és haragodtól nem félek, hanem így fenyegetlek:
úgy, ahogyan tőlem Khrüszéiszt elveszi Phoibosz,
őt hát én most bárkámmal meg az embereimmel
elküldöm – szép Briséiszt úgy viszem én el
sátradból, a te zsákmányrészed: hogy magad is tudd,
mennyire több vagyok én nálad, s hogy utáljon ezentúl
más vetekedni velem, s énhozzám mérni személyét.”*

(„ILIÁSZ”, I., 176–187. SOR)

De Akhilleusz válasza sem marad el a becsmérés terén:

*„Lomha borostömlő, szarvasszívű és kutyaképű,
együtt népeddel vértet felövezni csatára,
vagy kifeküdni a lesre a legderekkab daliákkal
lelked még sose mert; úgy érzed, hogy belehalnál.
Hát hisz sokkal jobb az akhájok nagy seregében
annak zsákmányát elorozni, ki szól szavad ellen.”*

(„ILIÁSZ”, I., 225–230. SOR)

Ha hihetünk Homérosz szavainak, Agamemnón már nem a csataterék és párviadatok verhetetlen bajnokát, hanem inkább a paloták pompájában elkényelmesedett, puhány arisztokráciát testesíti meg. Nem így a mükénéi civilizáció határvidékén élő mürmidonok vezére, ki az akháj hősök legjobbjai-

nak emlékét idézi férfias, mindig harcra kész magatartásával. Ebből is látszik, hogy a trójai háborút közvetlenül megelőző időkben a központi hatalom jelentősége már csökkent, s az akkori hettita feljegyzések sem az ahhijavák külhonban viselt háborúiról, hanem az egyes fejedelemségek csempatéiról számolnak be.

Mindezek ellenére a trójai háború idején a hellének legalábbis kifelé őrzik még az egység látszatát, s a józanabbjaik, mint Phoinix, Aiasz és Odüsszeusz mindent elkövetnek a felbolygatott kedélyek lecsillapítására; Akhilleusz kelletlenül ugyan, de elfűri a fővezér hatalmaskodását. Az összetartó erő egyelőre még erősebb, mint a széthúzás, s a mürmidon vezér sem tehet mást, mint hogy megsértődve félrevonul sátrába, mit sem törődve a táboron kívül lejátszódó véres eseményekkel.

Ha hihetünk Homérosznak, a háború tíz teljes évig tartott, s Priamosz trójai király seregei, élükön fővezérükkel, a rettenthetetlen hőssel, Hektórral sikerrel verték vissza az ostromlók egyre megújuló rohamait. A szüntelen összecsapások, véres párviadatok következtében elhullottak a görögök és trójaiak legjobbjai. A tömeges csatajeleneteket lovagi párviadatok váltogatták, melyekről az „Iliász” igen képszerűen számol be, s olyan részletekkel ismeret meg minket, amelyek szinte kiegészítik a régészeti leleteket és e korai görög világról a hiányos feljegyzések nyomán kialakult homályos ismereteinket.

A háború végül is a görögök sikerét hozta meg, de az is köztudomású, hogy a hosszú ostromba belefáradt akhájok csak csellel vehették be Iliont, Trója büszke várát. Hogy mennyi igaz ebből a történetből, erre aligha adhatunk ma még kielégítő választ, csak az „Iliász”-nak és az „Odüsszeia”-nak a hagyományokban elfoglalt előkelő helye győzhet meg arról, hogy erre a háborúra egykoron valóban sor került. Szerencsére a régészeti feltárások eredményei megközelítő pontossággal határolják be az időpontot is. Ámde ez a győzelem nem sok jót hozott a görög világ számára, mert a fejük fölött törnyoszoló válságot így sem kerülhették el, s az i. e. XII. századforduló viharai mind a görög szárazföldön, mind az égei szigetvilágon végigsöpörtek.

Az akháj városokat ért pusztulásról tanúskodnak a régészeti és az írásos források egyaránt. Ez a pusztulás vagy a fő erők távollétében következett be, vagy pedig azért, mert a hosszan tartó háborúba gazdaságilag és politikailag belefáradt görögység már nem volt képes megvédeni magát a fenyegető veszélyektől. Bizonyos jelek ugyan arra utalnak,

hogy a pusztulást közvetlenül megelőző időben kétségbeesett erőfeszítéseket tettek saját védelmükre. Mükénében például megerősítették a várfalakat, s megfelelő vízkészletet tároltak egy várhatóan hosszabb ostromra felkészülve. Hasonló előkészületek nyomaira bukkantak Tirünszben és Athénban is. A korinthuszi Iszthmosznál hosszan húzódó erős falat emeltek egy észak felől várt támadás kivédésére. Talán a röviddel az ezt követő évekből származnak azok a pusztulásnyomok, melyeket több helyütt fedeztek fel: Mükénében például a külső város számos háza égett le, de romba dőltek a fellegvár falai is. Ugyancsak tűzvész pusztított Tirünszben, s ismeretlen erők teljesen lerombolták Glát, Boiótia hatalmas kiterjedésű fellegvárát, a tesszáliai Iólkoszt, s folytathatnánk e sort hosszan tovább.

Dramai eseményekre került sor a messzéniai Püloszban, Nesztór sokat emlegetett palotájában, de a környező városokban és településeken is. A püloszi agyagtáblák érzékletesen őrzik a közelgő veszélyt megelőző pillanatok eseményeit. Utasításokról olvashatunk ezekben: csapategységeket vezényelni a különböző stratégiai pontokra, azokra, amelyek felől a támadás várható. Ha valóban csak a trójai háborút követően került sor Pülosz pusztulására, amint ezt a palota ásatója, Blegen feltételezi, akkor teljesen világos, hogy a félelmetes erejű messzéniai flotta távollétében vagy annak alapos meggyengülésével az erődítmény Pülosz védhetetlenné vált. A katasztrófa pedig nem sokáig váratott magára; a palota úgy vált romhalmazzá, hogy még hírmondó is alig maradt belőle az utókor számára.

Ma már senki sem vonhatja kétségbe, hogy a görög földön bekövetkezett pusztulást ugyanazon tengeri népek okozták, akiknek más területeken viselt dolgairól is adtunk hírt. Sajnos, ez események összefüggéseit ma még csak sejteni tudjuk, de pontosabb adatokról nincsenek ismereteink, és az események sorrendjét sem tudjuk rekonstruálni. A régészet csupán a pusztulás következményeiről, a porig égett városokról, palotákról, lerombolt várfalakról tudósít, s a meglehetősen hiányos feljegyzések is csak a fenyegető katasztrófa közeledtéről szólnak. Az egyiptomi ábrázolások és feliratok, amelyekkel az első fejezetben foglalkoztunk, homályos utalásaik miatt legfeljebb csak következtetésekre adnak módot a fáraó birodalmától északra eső területekkel kapcsolatban. Ami végül is biztos, a katasztrófáknak azon sorozata, mely az i. e. XII. sz. fordulóján a Földközi-tenger vidékén vé-

gigsepert, s amelynek következményeit a görög föld csak évszázadok elteltével tudta véglegesen kiheverni.

KALÓZOK AZ ÉGEI-TENGEREN

Noha, amint ez az „Iliász”-ból is kitűnik, a hellének dicsősége az i. e. XIII. sz. végén már nem volt a régi, a kisázsiai partokhoz küldött ezernyi hajó és a több tízezres hadsereg még gazdaságilag és katonailag egyaránt erőteljes világhatalmat képviselt. Elképzelhetetlen, hogy az a görögség, amelyet a tengeri népek csapásai szétziláltak, képes lehetett volna ilyen erőfitogtatásra a világ bármely részében. Valószínűleg azoknak van igazuk, akik a trójai háborút a kalózakciókat megelőző időre teszik. Arra az időre, amikor a hellén államszövetség, ha hihetünk a hagyományoknak, képes volt ily hatalmas hadsereget útnak indítani, sőt mi több, azt megfelelő felszereléssel ellátni s élelmezését biztosítani is tudta.

Ha figyelmesen olvassuk például az „Iliász” sorait, eléggé reális képet alkothatunk magunknak ezekről az akháj harcosokról, akiknek legfőbb kedvtelésük s egyben egyetlen elfoglaltságuk a háborúzás, vagy ha erre nem akadt alkalom, a kisebb-nagyobb csetepaték. A dicsőség mértékének egyetlen meghatározója a karddal és a hajítódárdával való bánnitudas, s e képesség foka egyben annak a megbecsülésnek szintjét is jelzi, amelyet a harcos a közösségében elérhet. A közösségek között pedig azok játsszák a vezető szerepet, amelyek a legerősebb katonai s nem utolsósorban a legnagyobb gazdasági hatalommal bírnak. S ahogyan háttérbe szorult a hellének világában az ipar és kereskedelem jelentősége, úgy nőtt a közösségben a fegyveres arisztokrácia szerepe. Természetesen ez is a külső és belső háborúskodások elszaporodásához, terjeszkedéséhez vezetett. Homérosz hősei a városok fosztogatásában, s a minél gazdagabb zsákmány megszerzésében, illetve annak szétosztásában jeleskednek; az akháj fejedelmeknek kincsek és rabnők iránti mohóságuknál talán csak mérhetetlen hatalomvágyuk a nagyobb. Ebben nem is nagyon kételkedhetünk, miután a hadban levő görögök megfelelő élelmezése csak az állandó zsákmányszerzés és rablás útján volt megoldható, s ezért is jelzik a Trója felé vonuló sereg útját kirabolt városok és feldúlt szigetek. Erre utal egyébként az Agamemnón és Akhilleusz között kiobbant viszály története is. Agamemnón fejedelemtársai követelésére kény-

telen volt Apollón papjának visszaadni annak egyetlen lányát, a szép Khrüszéiszt, akit egyik ilyen zsákmányszerző útján szerzett magának. Az olümposzi isten, hogy bosszút álljon a papján esett gyaláztért, dögvészt hozó nyilait zúdította a görög seregére, s csak a lány visszaadása után szabadultak meg a kórtól.

A történet folytatását már ismerjük, de nem szoltunk azoknak a helléneknek sorsáról, akik sikerrel vívták meg csatájukat, s a hosszú távollét után végre visszaindulhattak hazájukba. A görög hagyományok a „Nosztoi”-ban, a troizéni Hagiosz ötkönyves művében foglalják össze azokat a történeteket, amelyek a hazafelé tartó akhájok eseményekkel teli utazásairól szólnak. Leginkább kalandozások és hajótörések, az elpusztult otthonba való megérkezés vagy új haza keresése a témája ezeknek a történeteknek. A hazatérési históriák közül talán Odüsszeuszé a legismertebb.

Amint tudjuk, a kephallének királya maroknyi csapatával szigetről szigetre vergődve a kalandok egész sorát élte át, míg csak egyedül maradvá partra nem szállt a napfényes Ithakában. A kephallének Odüsszeusz szárazföldi alattvalói. Hasonló viszontagságok kísérik más hősök útját is: Menelaosz például mielőtt Spártába ért volna, Ciprusra, Kisázsziába és Egyiptomba látogatott el. Odüsszeusz arról számol be, hogy Egyiptomba vad kalózők társaságában érkezett, ahol összeütközésbe is kerültek a fáraó csapataival. Se szeri, se száma az ilyen és az ehhez hasonló történeteknek, melyek kétségtelenül azt a korszakot tükrözik, amelyet a tengeri népek kalózakcióival jellemeztünk, s így nem is nehéz felfedezni közöttük az összefüggéseket. Csábító a gondolat, hogy az akháj hajók is részesei lehettek egy-egy olyan rajtaütésszerű támadásnak, amilyen Ugaritot is érte, amikor flottája távollétében ellenséges gályák legénysége pusztított a városban.

A görög világ gazdasági hanyatlása, elsősorban is a külkereskedelmi forgalom teljes visszaesése egyetlen lehetőséget hagyott a szárazföldi partvidék és a szigetek hajósai számára, a rablást és kalózkodást. Ha ezt a megállapítást összevetjük azokkal az egyiptomi adatokkal, melyek a danunák és az ekweshek jelenlétéről szólnak az Egyiptomot fenyegető tengeri népek között, ismét elgondolkodhatunk azon, hogy Homérosz és a hagyományok egyes részei mennyire hitelesek történelmileg.

A trójai háborút követő időszak, az i. e. XII. sz. első évtizedei már olyan történeti események

tanúi, melyek teljesen új fejlődést indítottak el Görögország területén. Ennek az ún. „sötét kor”-nak a legalapvetőbb jellegzetessége a fokozatos elszegényedés, a civilizáció és kultúra teljes hanyatlása. A tengeri népek hadjáratai idején és az ezt követő évtizedekben, nagyjából az i. e. XII. sz. első felében csak elvétve találkozunk a sírok mellékletei között egy-egy távolibb vidékről származó luxustárggyal, egzotikus ékszerrel, s ezek is inkább valamilyen kalózási akcióból vagy rablásból való idekerülés, mint békés kereskedelem útján való származás látszatát keltik. E korszak régészeti emlékéanyaga össze sem véhető a megelőző évszázad gazdag és látványos leleteivel. A hanyatlás, a zavar és bizonytalanság időszaka hosszú évtizedekig nyúlt, amelynek során a menekülő kisebb-nagyobb csoportjai, biztonságos megtelepedést keresők és kalandorok kerekedtek fel a szigetekről és szárazföldi otthonaikból. Ezek azután a szélrózsa minden irányában hajóztak a Mediterrán-medencében, s még tovább rontották az amúgy is bizonytalan helyzetet, újabb és újabb területeket tettek háborúktól és rablástól sújtott vidékekké.

Sajnos, ezekről az égei harcosokról vagy ahogyan az egyiptomiak nevezték őket, a danunákról és az ekweshekről nem maradtak fenn ábrázolások sem Medínet-Habuban, sem Lukszorban, sem mássutt. Viszont vannak ábrázolásaink a mükénéi világból, ilyen a híres „harcos váza” Mükénéből. A fazekasmester harcba induló katonák sorát örökítette meg, a háttérben búcsút intő nő alakjával. Külön figyelmet igényel a görög harcosok sajátos öltözeke és fegyverzete. A sardanáknál már megszokott szarvas sisakot, valamint a rövid, szoknyaszerű öltözetet viselik, mell- és lábvérttel. Fegyverzetük a hosszú dárda és az alul félkörösen kivágott, nagy kerek pajzs. Hasonló harcosábrázolásokat látunk egy Attikához közeli sziget mükénéi rétegsorában lelt edénytöredékeken. Ezek a harcosok is lábvértesek, de karddal felfegyverzetek. Valószínűleg ilyenek voltak azok a harcosok is, sok esetben kalandorok, akikről a hagyományok igen gyakran mint új hazát kereső akhájokról emlékeznek meg.

Sokan Trója eleste után rögvest új irányba fordí-

tották hajójuk vitorláját; Apollodórosz Kisázsia, Líbiát és Szicíliát említi, ahol a hősök megtelepedtek, sőt úgy véli, hogy új hazát találtak a Spanyolország közelében fekvő szigetek egyikén-másikán is. De az új haza gyakran Ciprust jelentette, s ez nem is meglepő, miután jól tudjuk, hogy ez a sziget mindig a bőség és a jólét forrását képviselte a görögök szemében. Hogy a szigeten új otthonra lelő görög hősök története nem csupán legenda, annak legjobb bizonyítékait a ciprusi ásatások anyagában találjuk meg. Például Enkomiban, amely később a ciprusi Szalamisz néven vált ismertté. A trójai háború korabeli késő hellászi III. B periódusba tartozó város teljesen elpusztult, majd egy olyan népcsoport építette újjá, amely az ezt követő késői hellászi III. C, tehát a trójai háború utáni időszak kerámiáját használta. Miután a formabeli és ornamentális jellegzetességek alapján biztosak lehetünk abban, hogy ezeket az edényeket a szárazföldi görögök készítették, nem nehéz a városalapítókban felfedeznünk a létbizonytalanság elől menekülő honkeresőket.

A hagyományok szerint Nesztór és püloszi honfiktársai Tróját követően nyugat felé hajóztak tovább, majd a Tarantói-öblöt elérve megalapították Metapontumot és Etrúriában Pisát. Diomédész, Tirünsz királya Apúliában telepedett meg, míg a rhodosziak Hispániában és a Baleári-szigeteken találtak maguknak új hazát. S hogy, amit a hagyományok állítanak, nem pusztán fikció, arra vonatkozólag megint csak a régészet ad félreérthetetlen bizonyítékokat: Szicíliából, Tarantóból és a Lipari-szigetéről pl. olyan edénytöredékek kerültek elő, melyek a késői hellászi III. C periódusra jellemzőek, tehát éppen abban az időszakban készültek, amikor a Mükénéi Birodalom már szétesőben volt. Természetesen ezekből a leletekből sem vonhatunk le túlságosan messzemenő következtetéseket, miután e helyeken már jóval korábban alapítottak kereskedőtelepeket a mükénéi hajósok. Ma még nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy a trójai háborút követő időszak kerámiája valójában milyen úton jutott ideig; készíthettek ilyen edényeket az anyaországból származó behozott termékek alapján a régóta itt élő telepések, de ugyanígy hozhatták az újonnan érkezők is ezeket magukkal.

Az i. e. XII. sz. fordulójának pusztításai nem egyformán érintették a különböző akháj királyságokat. Amíg Püloszt vagy Mükénét olyan végzetes csapások érték, hogy sohasem nyerhették vissza régi nagyságukat, addig az athéniaiak szinte sértetlenül vészelték át a viharokat. Az Attikai Királyság

bevehetetlen fellegrára menedékkül szolgált az akháj arisztokrácia mindenünne ide menekülő tagjai számára. A hagyományok szerint a pülosziak közül is sokan az athéni fellegrárat választották biztonságos tartózkodási helyül. Bár a klasszikus görög építészet sok mindent eltüntetett a hősi időkbeli, a mükénéi kor kiklopius falainak maradványai ma is láthatók. A mai Erekhhteion helyén például, a hagyományok szerint, a mondabéli Erekhhteusz király palotája emelkedett, s ha töredékekben is, több helyütt megtaláljuk az egykori akhájok hagyatékát.

A PUSZTULÁS TERMÉSZETRAJZA

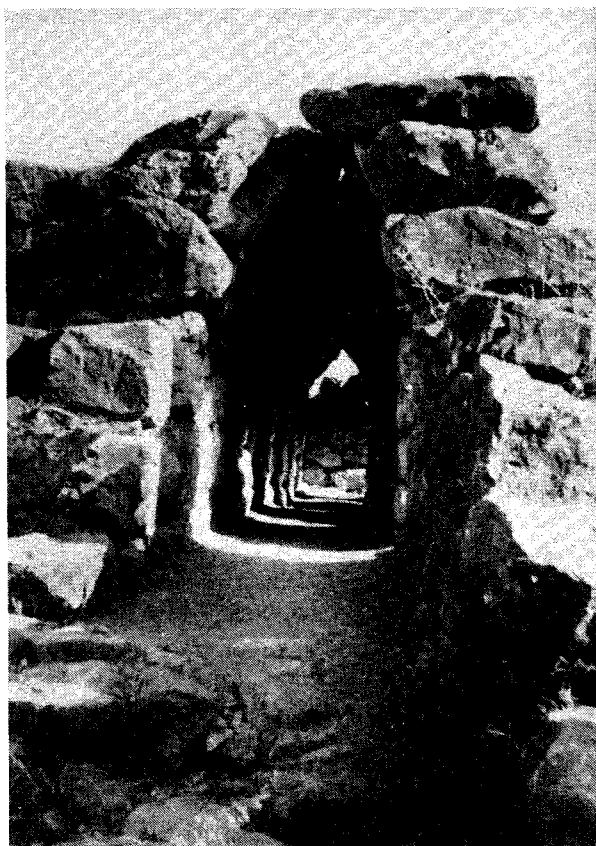
A Mükénét és a többi településközpontot ért katasztrófa persze nem egyik pillanatról a másikra következett be, hanem viszonylag hosszabb időt felölelő folyamat végső következménye volt; a közbeeső időszakban e települések lakói újra és újra építették házaikat. A várfalakon kívül emelt épületeket azonban az első csapásokat követően a legtöbb helyen azonnal elhagyták, s a várfalak védelme alatt építettek maguknak új hajlékokat. Hosszú ostromra számítva különös gondot fordítottak arra, hogy megfelelő mennyiségű víztartálékról gondoskodjanak, s Mükénében például titkos lejárókat építettek a várközeli forrásokhoz, ciszternákhoz. De az egyre megújuló támadások később már a várfalak mögött lakókat sem kímélték, s így e települések lassan sorvadni kezdtek. Úgy tűnik, hogy a pusztítások sorozatát megszakító, néhány évtizedig tartó viszonylagos nyugalom valamikor az i. e. XII. sz. dereka táján újabb virágzási korszaknak adott teret, melyet sajátos kerámiája után különböző neveken emlegetnek. Valójában a kitűnő kerámiaszakértő, Furumark által elhatárolt késői hellászi III. C időszakra van szó. E korszak településeit általában a menekültek különböző csoportjai hozták létre, nemegyszer a már korábban elhagyott várak fellegrárában. Ismét csak Mükénére hivatkozva, itt például a fellegrárban tártak fel szorosan egymás mellett elhelyezkedő, kőlapokkal burkolt udvarok köré épített kőházakat, s legutóbb pedig Tirünszben kerültek elő ugyancsak a III. C periódusból származó telepmaradványok. Zavartalanul folyt tovább az élet olyan helyeken, mint Asziné, Argosz vagy a már említett athéni Akropolisz, de hasonló korú telepnyomokról vannak adataink többek között a iókoszi palota térségéből, Naxosz szigetéről és a kisázsiai Milétoszról.

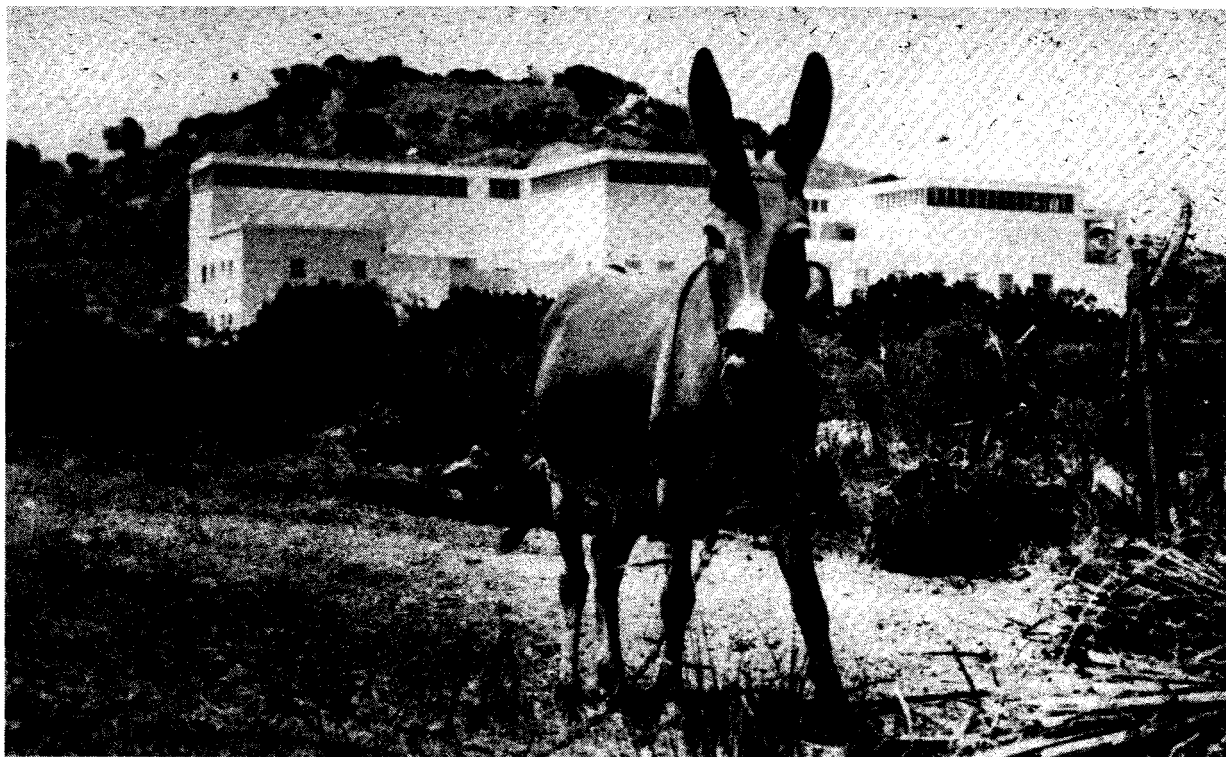
*Sírmellékletek a késői műkénéi
Perati temetőből, Kelet-Attikából*

A hontalanok egyes menekülő csoportjai még a szárazföldi görög föld elhagyása előtt megfelelő, védett környezetre találtak, ahol hosszabb-rövidebb időre meghúzhatták magukat. Így pl. Attika keleti partvidékén, olyan területen, ahol korábban még nyomát sem lelték emberi életnek, Peratiban fedeztek fel egy olyan nagyobb kiterjedésű III. C korabeli temetőt, melynek sírjaiban elvélve ugyan, de még egyiptomi és szíriai eredetű arany- és fajansz-amuletteket is találtak. Feltételezik, hogy valahol a közelben kell lennie annak az időszakos településnek is, ahol az ide temetkező, nem túlságosan nagy lélekszámú népesség lakott. Hogy kik lehettek ezek a menekültek, arra legfeljebb csak következtetni tudunk; talán hajósok voltak, akik halászatból s alkalmasszerűen kalózkodásból tengették életüket a zord tengerparti szirtek védelme alatt.

Ugyancsak műkénéi menekültek alapítottak egy eléggé jelentős települést a késői hellászai III. C periódusban, az Attika közelében fekvő szigeten,

A műkénéi vár titkos kijárata

*Jellegzetes attikai táj,
háttérben a brauroni múzeum*

Euboián (Évvia), ahol Lefkandiban az elmúlt évek során kerültek elő igen érdekes falmaradványok és egyéb leletek. A négyszögletes alapot mutató házak kőalapon, napon szárított téglából épültek, gyakran több emeletes magasságban, de ezek az impozáns épületek is elpusztultak alig néhány évtized után. Az újonnan érkezők, akik elűzték a korábbi telepeseket, és elpusztították a települést, maguk is mükénéi menekülők voltak, s a romok helyén építettek maguknak új városkát. Házaik a korábbinál jobb építészek keze munkáját dicsérik, s lényegesen hosszabb ideig maradtak használatban.

Lefkandi jó példa arra, hogyan éltek tovább a változott körülmények között, de a korábbinál sokkal szerényebben azok a mükénéiek, akik nem kockáztatták meg a bizonytalan kimenetelű elvándorlást. Mindenesetre, amint ezt a görögországi topográfiai kutatások adatai mutatják, az otthon maradtak száma nem lehetett valami magas. Egy nemrégiben végzett statisztikai felmérés, amely felöleli a görög szárazföldet, Kisázsia nyugati partvidékét, a szigetek jó részét, érdekes következtetések levonására adott módot. Kiderült, hogy amíg az

i. e. XIII. sz. folyamán 320-at, a XII. századból 130-at, addig a XI. századból már csak 40 olyan lelőhelyet térképezhettek fel, amelyekről mükénéi jellegű leletek kerültek napvilágra. A népesség csökkenése tehát megdöbbentő, s már önmagában ez a tény is sejteti azt a gazdasági, politikai megrázkódást, amely a görög népet az i. e. XII. sz. folyamán érte.

Amint láttuk, a kor településeinek egy része csak fokozatosan sorvad el, ugyanakkor mások szinte egyik napról a másikra váltak lakatlanná. És ezt tapasztaljuk nem csupán a szárazföldön, hanem a szigeteken is, amelyeknek egyike-másika az ismert események következtében majdnem teljesen elnéptelenedett. A várak és városok lakói, amíg lehetett, meghúzták magukat a várfalak oltalmában, de menekülőre kellett fogniuk a dolgot, amint a fellegrvárak is a tűzvész és rombolás martalékaivá váltak.

Az i. e. XII. sz. első évtizedei kiterjedt népvándorlás tanúi voltak, s e vándorlás magába foglalta az Égei-tenger egész medencéjét. A menekülők áradatának legmerészebb csoportjaival már találkoztunk, amikor nyomon kísértük útjukat a számkra korábban szinte ismeretlen tengereken. Mások viszont a környező szigetekre vagy éppen a szárazföld védettebb, nehezebben járható régióiba menekültek. A késői hellászi, III. C korszakban

létesített telepeknek a korábbiaknál összehasonlíthatatlanul rosszabb körülmények között élő lakossága néhány évtized leforgása alatt kénytelen volt feladni mindazon kulturális, civilizációs vívmányait, amelyek Hellászt az egyiptomi és kisázsiai birodalmak szintjére emelték. Ekkor már csak falusias településekkel állunk szemben, s ezek alig érték el azt a fejlettségi fokot, amelyet a jóval korábbi, középső hellászi periódus falvai esetében tapasztalhattunk. A külhoni kapcsolatok a lehető legszűkebb keretek közé szorultak, s nyomát sem leljük már a Mükénéi paloták egykori gazdagságának, pompájának. Röviden summázva, az életnek minden területét egyformán érintő hanyatlás; a gazdasági rendszer, a társadalom, a politika, a közigazgatás, s nem utolsósorban a kultúra és a művészet teljes degenerációja, valamint a népesség számának nagyarányú csökkenése jellemzi Görögországnak az i. e. XII. századi történelmét. Azonban a következő évszázadok, az ún. „sötét kor” számtalan kérdőjelével, az új fejlődést kibontakoztató dór vándorlással, valamint az e vándorlásra utaló régészeti leletek sokaságával már egy új, a hősi időköt is felülmúló fejlettségű korszak nyitányát jelentik.

Nem véletlen, hogy a népesség számarányának

újabb emelkedése az új kulturális-civilizációs vívmányok rohamos terjedésével találkozunk, mégpedig az i. e. VIII. sz. folyamán, amikor a feltételezések szerint valahol a kisázsiai partvidék ion településeinek egyikén Homérosz versebe foglalta az ősi szájhagyományokat, a trójai háború korának két halhatatlan eposzát, az „Iliász”-t és az „Odüsszeiá”-t.

A pusztulás krónikája görögországi eseményeinek ismertetésével tulajdonképpen végére is értünk mondanivalónk azon részének, amely írásos emlékek tükrében is képet adhatott erről a háborúkkal, vérrel, rombolással teli évszázadról. És ismételtén felvetődik a kérdés: kik voltak azok a népek, s mik lehettek azok a természeti katasztrófák, amelyek mindezekért felelősek. Próbáltunk ugyan felelni rá, de túlságosan egyszerű lenne, ha megelégednénk például a Mükénéi Birodalom pusztulásának okait vizsgálva a tengeri népek tevékenységével vagy a gazdasági regresszió magyarázatával. Amint ezt a későbbiekben látni is fogjuk, igen hosszú, sokrétű és bonyolult volt az út, amely végül is idáig vezetett. Mielőtt azonban ennek részleteit is megtárgyalnánk, hagyjuk el egy időre a görög földet; ugorjunk egy nagyot, túl a Balkánon és a Fekete-tengeren, a messzi Északra, ahol a civilizáció még csak éppen bontogatja a szárnyait.

A „barbár” Észak

A BRONZKORI EURÓPA

A bronzkori Európa hatalmas területre kiterjedő kultúrái jelentős utat tettek meg a gazdasági és társadalmi fejlődés terén. Sajnos, arra nem vállalkozhatunk, hogy e kultúrákról maradéktalan áttekintést adjunk olvasóinknak, ezért csupán azzal a szűkebb területtel foglalkozhatunk, amely a földközi-tengeri civilizációk vonzáskörében közeli és távoli szomszédaihoz eljuttathatta az új fejlődési irányt kibontakoztató impulzusokat. Közép- és Délkelet-Európa, s nem utolsósorban a Kárpát-medence kultúráiról ejtünk majd szót, a Duna-vidék középső része és Délkelet-Európa urnamezős kultúráiról beszélünk, s természetesen arról a történeti folyamatról is képet adunk, amely a kései bronzkori civilizációk kibontakozásához vezetett.

Ugyanez a terület a bronzkor korábbi időszakában, nagyjából az i. e. II. évezred folyamán – leszámítva annak két-három utolsó századát – a korabeli kultúrák rendkívül változatos, sokszínű arculatát tükrözi, s ami a leglényegesebb, ekkor még nyomát sem leljük a kései bronzkor idején már széles területeken kibontakozó fejlődés folyamatának, amely egyre egységesebbé tette az itt élő népeket. Az előzményekről csak annyit, hogy az i. e. II. évezred elejétől Közép- és Délkelet-Európa, a Kárpát-medence korábban már megtelepedett őslakossága közé a Balkánról, sőt még ennél is messzebbről, Anatóliából érkeztek újabb telepések, akik új hazájukban az ott gyakoroltnál lényegesen fejlettebb mezőgazdasági termelési módszereket honosítottak meg. Az őslakosság különféle csoportjait magukba olvasztva, elsősorban a folyók és nagyobb vízjárások mentén, az árterekből kiemelkedő teraszokon, dombháton települtek meg, s rövid idő alatt sajátos, új kultúrákat alakítottak ki.

A meglepően fejlett földművelés egyik közvetett bizonyítékának azt tekinthetjük, hogy egy-egy ilyen kedvező helyen épített falvat évszázadokig laktak, számtalanszor újjáépítve az idők során elpusztult házakat, s egyéb gazdasági építményeket. Az esetenként több méter vastag rétegsorokat rejtő települések, amelyek erősen emlékeztetnek Kisázsia ún. telltelepeire, elsősorban a Duna vonalától keletre helyezkednek el, olyan területeken, melyeknek talaja a lehető legkedvezőbb volt az intenzív, egyre belterjesebbé váló földművelésre. Csak példaként felsorolva emlékeztethetünk – elsősorban hazánk területét figyelembe véve – jelentősebb falvaikra, például Nagyrévre, amelyről a Kárpát-medence talán legjelentősebb korai bronzkori kultúrája, a

nagyrévi nyerte a nevét, a Tisza menti Tószegre, amely vidéken a korai és középső bronzkor legjelentősebb kultúrái telepedtek meg: mindenekelőtt a nagyrévi, a hatvani és a füzesabonyi kultúrára gondolunk. Tovább folytatva a sort Pécskát (Pecica) említjük, ahol az anatóliai kerámiát idéző, ún. kantharosz típusú – kettős fülű – edények kultúrájának, azaz a perjámosinak egyik népcsoportja telepedett meg. Paraszti életmódjuknak megfelelő falvat hoztak itt létre e kultúra hordozói. S amint azt a feltárás nyomán megismert települési rétegek nagy száma is igazolja, több évszázadig lakták ugyanezt a helyet.

Ezek a sokat emlegetett rétegsorok tulajdonképpen úgy alakultak ki az évtizedek, sőt évszázadok során, hogy a különféle okok következtében elpusztult házak és egyéb épületek maradványait a falu lakói elegyengették, s az elplanírozott romok fölött új hájlékot építettek maguknak. A rétegek azután az idők folyamán egyre vastagodtak, s e falvak szinte észrevétlenül az eredeti szintjüknél néha öt-hat méterrel is magasabbra emelkedtek. Maguk a házak igen egyszerű építésűek voltak: az ásatások már eddig is számtalan variációjukkal ismertették meg bennünket. Az agyaggal letapasztott padló körül lelt cölöplyukak például arról tanúskodnak, hogy cölöpökkel erősített ágfonatból készítették a házfalakat, amelyeket azután sárral is kitapasztottak. A nyeregtetőt ugyancsak ágakkal vagy szalmával fedték le. A rendszerint egy-, esetleg kétszattatú ház belsejében találjuk annak legfontosabb kellékét, a nyílt tűzhelyet vagy a parázstartó gödröt. De még ennél a háztípusnál is egyszerűbb a földbe mélyített, kerek gödörlakás. Ez rendszerint alkalmi menedékhelyül szolgált csupán. Természetesen ezekben a falvakban – a bronzkor későbbi szakaszaiból – sokkal jobb építésű házak maradványai is előkerültek, mindenekelőtt az ácsolt, gerendákból összeállított ún. boronaházakra gondolunk, s ami a legfontosabb: e házak egyre nagyobb alapterületre épültek.

Úgy tűnik, hogy a Duna vonalától keletre, szinte egyeduralkodó jelleggel a paraszti életmódot tükröző teltelepülések terjedtek el, a folyótól nyugatra e települési rendszer azonban már nem kizárólagos. Itt meglehetősen gyakori a vékonyabb rétegződésű telep. Ennek alapján lényegesen rövidebb élettartamot tételezhetünk fel a település számára. Ugyanakkor igen lényeges momentumnak tekinthető, hogy ez a települések lakóinak az eddig ismertettől eltérő gazdálkodásával, életmódjával állhat összefüggésben. A folyók és vízjárások mentén

megépült falvak régészek számára igen értékes adatokkal szolgáló hulladékgödreiben előforduló nagyszámú házasítottálat-csontok arról vallanak, hogy az itt élők gazdálkodásában az állattenyésztésnek kiemelkedő szerepe volt. Miután a részletek taglalásába nem bonyolódhatunk, ezért megelégszünk annak megállapításával, hogy e népcsoportok anyagi kultúrája világosan árulkodik arról, hogy milyen erőteljes balkáni, sőt mediterrán kapcsolatai voltak a dunántúli bronzkornak.

A Kárpát-medence s különösen a Duna és a Tisza völgye évezredek hosszat központja, sőt közvetítője volt az Európa különböző fertályából érkező etnikai, kulturális befolyásoknak. Erőteljesen érződik ez a jelleg a bronzkor első felében, amikor már nemcsak az említett anatóliai, földközi-tengeri, balkáni hatásokat közvetítő népek hatottak itt, hanem többek között a Fekete-tengertől északra eső területek, az orosz sztyeppek felől és ezzel egyidejűleg Közép-Európa nyugati vidékeiről is érkeztek különféle népelemek hazánk területére. A Kaukázus vidékén és Dél-Oroszország roppant területein kibontakozó korai bronzkori ún. kurgánkultúrák pásztortörzsei Szlovákián és Erdélyen át behatoltak a Nagyalföldre is, és sajátos tárgyi és szellemi kultúrájukkal új szint adtak a már egyre erőteljesebben kibontakozó kelet-magyarországi korai bronzkornak. Ezzel szemben a Dunántúlon, mindenekelőtt a főváros térségében egy egészen más irányból érkező, félnomád körülmények között élő állattenyésztő népesség, az ún. harangedények kultúrájának népe, illetőleg ennek egyes csoportjai vetették meg a lábukat, tevékenyen beolvadva a helyi korai bronzkori fejlődésbe. Erről a kultúráról annyit érdemes még elmondanunk, hogy eredete az Ibér-félszigetig követhető vissza, s nevét fejlett, művészi szinten gyártott díszkerámiája után nyerte.

Tulajdonképpen még ma is széles körű vita folyik arról a kérdésről, hogy a fent felsorolt, különböző irányból érkező népcsoportok vagy kulturális hatások közül melyik határozta meg alapvető módon a Kárpát-medencei korai bronzkor fejlődésének további irányát, illetőleg az egész hazai bronzkor gazdasági, társadalmi, szellemi arculatát. Anynyi bizonyos, hogy e különböző irányból érkezett idegen elemek hatása még évszázadok múltán is érezhető bronzkorunknak mind anyagi, mind szellemi kultúrájában, s éppen ezért mai ismereteinkre támaszkodva nem is vállalkozhatunk a kérdés végérvényes megválaszolására. Számunkra ez most nem is túlságosan fontos, miután elég annyit tud-

nunk, hogy az i. e. II. évezred első századaitól, erős gazdasági bázison olyan bronzkori kultúrák bontakoztak ki, amelyek minden tekintetben felülmúlták a Kárpát-medence területén korábban meggyökeresedett kultúrák fejlettségét. Mindenekelőtt a rohamosan fejlődő ipar és kereskedelem, az iparon belül pedig a teljesen új technológián alapuló ipari ágazat, a bronzművesség volt az, amelynek uralkodóvá válása az itt élők életében meghozta a minőségi változást.

A korai bronzkor mintegy három évszázada, amely a görög föld középső hellászi időszakának felel meg, hosszú időre szóló stabilizálódást jelentett nem csupán a Kárpát-medencében, hanem a legtöbb hozzá csatlakozó területen is. Kelet-Magyarország fejlett, nyilván megfelelő terméshozamú földművelő gazdálkodása, a Dunántúlon üzött, jelentős mértékű állattenyésztés, valamint a területenként váltakozó intenzitással kibontakozó bronzművesség egyre növekvőbb virágzást biztosított a különböző vidékek egymással harmonikus szimbiózisban élő törzsei számára.

A középső bronzkor időszakára már tökéletesen megszilárdult a korszak gazdasági alapja s a nemzeti-törzsi rendszer politikai helyzete is. A korai bronzkor idegen eredetű népcsoportjai konszolidálódtak, s az évszázadok folyamán Közép- és Délkelet-Európában sajátos új kultúrák alakultak ki. De maradjunk csak szűkebb pátriánkban, a Kárpát-medencében, ahol továbbra is a Dunától keletre és nyugatra eső területek különböző volta a jellemző, legalábbis, ami az ott élők gazdálkodását illeti. A középső bronzkor folyamán a medence nyugati felében különböző, egymástól többé-kevésbé független kultúrákhoz tartozó népcsoportok éltek. Amint említettük, ezek a kultúrák erőteljes korai bronzkori hagyományokkal rendelkeztek, s éppen ezért ekkorra már őshonosnak kell tekintenünk őket területünkön. A Dunántúl nagy részét megszállva tartó észak- és dél-dunántúli mészbetétes edények kultúrájához tartozó törzsek melletti legszámtottevőbb népessége a térségnek a vatyai kultúra keretei között élt. Bár lélekszámát tekintve ez a népesség nem múlta felül a mészbetétes kultúrák népeit, a vatyai kultúra történeti jelentősége lényegesen nagyobb volt az előbb említettekénél, s a korszak végét érintő népvándorlások viharában ellenállóbbnak is bizonyult nyugati szomszédainál.

Észak felől a Dunántúl keleti felében, valamint a Duna-Tisza-közén megtelepedett vatyai törzsek a magyarádi kultúra népével voltak szomszédosak. Ez utóbbi népesség a középső bronzkor első felé-

ben hazánk területének csak a Szlovákiához simuló dunántúli peremvidéken figyelhető meg, de később is elsősorban csak határainkon túl bontakozott ki kultúrája teljes jelentőségében. A mészbetétes edények középső bronzkori kultúrájának észak- és dél-dunántúli csoportjai a Dunántúl nyugati fertályát lakták. Észak felől az Ausztriában otthonos aunetitzivel és a már említett magyarádival, míg a kelet felől a vatyai kultúrával voltak szomszédosak.

Itt álljunk meg egy pillanatra, mert az olvasó az eddigiek során olyan fogalmakkal ismerkedhetett meg, amelyek, hogy könnyebben érthetők legyenek, némi magyarázatra szorulnak. E fogalmakkal való mélyebb ismeretség megkönnyíti érvelésünk nyomon követését. E kérdésekről a görögországi őstörténet ismertetése során már beszéltünk, most mégis ismételnem kell szögeznünk azt, hogy az őskor időszakát nézve, az írásbeliség teljes hiánya miatt egy-egy népcsoportot körülhatárolni, egymástól megkülönböztetni egyedül csak a kultúrák tárgyi és szellemi hagyatéka, és a velük összefüggő jelenségek segítségével lehet. Más eszközök nem állnak rendelkezésre. Különösen alkalmas e célra a különféle népcsoportok kerámiája, fazekassága. Az égetett agyagtermékek természetüknél fogva szorosan követik a kultúra életében, hordozóinak életmódjában beálló változásokat. A legkönnyebben tulajdonképpen a tűzön kiégetett agyagedények formai és díszítésbeli jellegzetességei alapján tudjuk elhatárolni egymástól a bronzkor egyes kultúráit, emellett természetesen figyelembe vettük a kultúra hordozóinak életére, különféle megnyilvánulásaira vonatkozó adatokat is. Valójában ezek együttesen alkotják a kultúra fogalmát. *A kultúra egyébként nem feltétlenül azonos magával a kultúrát hordozó néppel.* Amint ezt az Afrikában, Ausztráliában, Óceániában stb. ma is élő természeti népek körében tapasztaljuk, ugyanahhoz a népességhez is különböző kultúrájú törzsek és egyéb népcsoportok tartozhatnak és viszont, egyazon kultúra keretein belül egymástól eltérő etnikumokhoz tartozó törzsek is élhetnek egymás mellett. Sajnos, az őskori viszonyokat figyelembe véve, amely időszakból a kultúrák hordozóinak írása, nyelve ismeretlen, az egyes népcsoportok népi hovatartozását illetően legfeljebb csak találgatásokra vagyunk utalva, s már szerencsés esetben mondhatjuk, ha igen homályos, közvetett adatok állnak rendelkezésünkre.

Visszatérve a Kárpát-medence bronzkori történetére, egy keveset azokkal a kultúrákkal is foglalkoznunk kell, amelyek a régió keleti felét népesi-

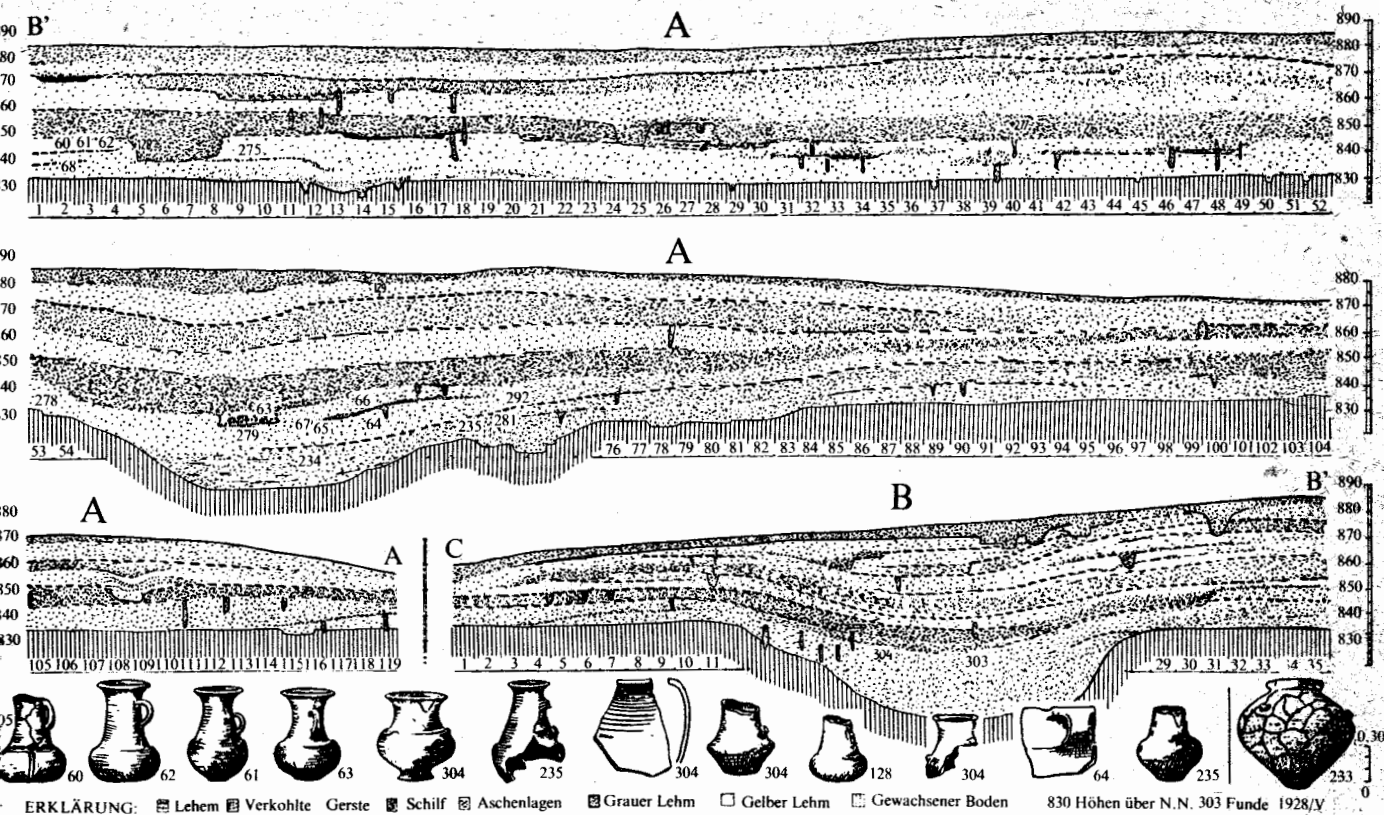
tették be a középső bronzkor időszakában. Amint már említettük, ezen a területen már a korai bronzkorban telepedtek meg nyugati szomszédaiktól sok tekintetben eltérő törzsek. Különbözőségük mindenekelőtt gazdasági struktúrájukra, valamint az erre alapozódott társadalmi rendszerükre vonatkozik, s e különbözőség természetesen anyagi és szellemi kultúrájukban is tükröződik. Még a középső bronzkor időszakában is változatlan a két terület közötti eltérés, sőt, ha lehet, esetenként még erőteljesebben nyilvánult meg. A régió északi térségét elfoglaló füzesabonyi s a vele délkelet felől szomszédos gyulavarsándi kultúra mellett a bronzkor történetének kialakításában az Alföld déli részén már a korszak kezdete óta meggyökeredzett perjámosi kultúra játszott kiemelkedő szerepet. Ez utóbbival közeli rokonságban van az Alföld déli peremvidékén megtelepedő verseci-vattinai (Vršac-Vatin) csoport, melynek törzsei ugyancsak e korszak jelentős alakító tényezői.

Úgy tűnik, hogy az Alföld középső bronzkori kultúráinak gazdasági rendszere fejlettebb, s egyben magasabb szintű volt, mint a főként pásztorokódó dunántúli kultúráké. A különbség elsősorban a földművelő gazdálkodás módszereiben tükröződik; a Tisza és a mellékfolyói mentén kialakított telepek – amint ezt már sok alkalommal említettük – többnyire vastag rétegsorokkal tűnnek ki, miután az itt élő népek néha évszázadokig használhatták ugyanazt a termőterületet. A települési rétegekből származó, s a mindennapi életre utaló hulladékokból természetesen paraszti életmódra következtethetünk, és pedig olyan paraszti életmódra, amelyben a különféle gazdálkodási formák szervesen egészíthették ki egymást. A rendszer fő gazdasági ága elvitathatatlanul a földművelés volt, s az állattenyésztés is elsősorban olyan állatok tartására irányult, amelyek a paraszti életmódtól elválaszthatatlanok. Ilyen háziállat volt például a sertés vagy az igavonó szarvasmarha. A jó talajviszonyok közepette a földművelés feltehetően nem sokkal maradhatott el a kisázsiai folyó völgyekben űzött gazdálkodás színvonalától. A földet ökrökkel vontatott ekével szántották, s valószínűleg már trágyázták is. Az ebben az időszakban már használatos bronzsarlók sokkal alkalmasabbak voltak az egyre sürűbbé vált gabona aratására, mint kőpengékből szerkesztett elődjeik. A trágyát ki a földekre, valamint a learatott gabonát a földről a falvak magtáiraiba már szekérrel szállították. Az egyszerű falusi szekeret szarvasmarhák húzták. A földművelés és az állattenyésztés mellett természetesen az ősi gaz-

dálkodás, az ún. zsákmányolás (gyűjtögetés) ágazatai sem tűntek el nyomtalanul. A halászat, sőt a vadászat is – a területi adottságoknak megfelelően – komoly szerepet játszott a megélhetésben.

Az Alföld egyik-másik bronzkori települése – leleteinek tükrében – szinte teljes keresztmetszetében élénk állítja a kisázsiai telltelepek lakóinak gazdálkodási módját. Az olyan telephelyek, mint a már idézett Tószeg, Pécska (Pecica), valamint Gyulavarsánd (Värsand), Békés-Városerdő, Füzesabony stb. teljesen más képet mutatnak, mint a Dunántúlon meglehetősen általános, lakó- és hulladékgyűrtökkel tagolt, vékony rétegeket felmutató, időszakosan lakott falvak. A Dunántúlon megtelepedő középső bronzkori törzsek – életmódjukat tekintve – alig-alig különböznek egymástól. Mint már szoltunk erről, településeik csak rövid ideig tartó egy helyben lakást tükröznek. A telephelyeiket sűrűn változó népcsoportok a földművelő gazdálkodásnak viszonylag alacsonyabb szintjét képviselték, s a kevésbé fejlett földművelő gazdálkodásuknak megfelelően gyakran is kellett a művelésbe bevont földterületeket cserélniük, nem beszélve a rendelkezésre álló legelőterületek változtatásáról. Az ilyen, meglehetősen alacsony hozamú földművelő gazdálkodási rendszer esetében csak egy intenzívebb állattenyésztés biztosíthatta népes közösségek megfelelő mennyiségű élelmiszerral való ellátását.

Bár a fent elmondottak elsősorban a mészbetétes edények kultúráira vonatkoznak, bizonyos mértékig érvényesek a vatyai és a magyarádi kultúra egyes csoportjaira is. De nem hallgathatjuk el, hogy itt, a Dunántúlon is találkozhatunk alföldi típusú falvakkal. A dunántúli telltelepek főként a Duna mentén helyezkednek el, s az esetek többségében még a korai bronzkorban keletkeztek. Ilyenek többek között Dunaújváros-Kosziderpadlás, Százhalombatta stb. A vatyai és a magyarádi kultúrák területén a középső bronzkor második felétől tapasztalhatunk olyan gazdasági fellendülést, amelynek gyökereit a kelet felől szomszédos alföldi törzsekkel való közvetlen érintkezésben – kereskedelmi és egyéb más kapcsolatokban – kell keresnünk. E kapcsolatok nem csupán a dunántúli bronzműveltség fejlődésére, hanem a földművelő gazdálkodás új módszereinek bevezetésére is ösztönzőleg hatottak. A középső bronzkor előrehaladásával párhuzamosan tértek át a vatyai és a magyarádi törzsek a korszerűbb gazdálkodás – a hatékonyabb földművelés és intenzív bronzipar kifejlesztésének – útjára. Valószínűleg elsősorban ennek köszönhető, hogy amíg a mészbetétes edények kultúrái, amelyek

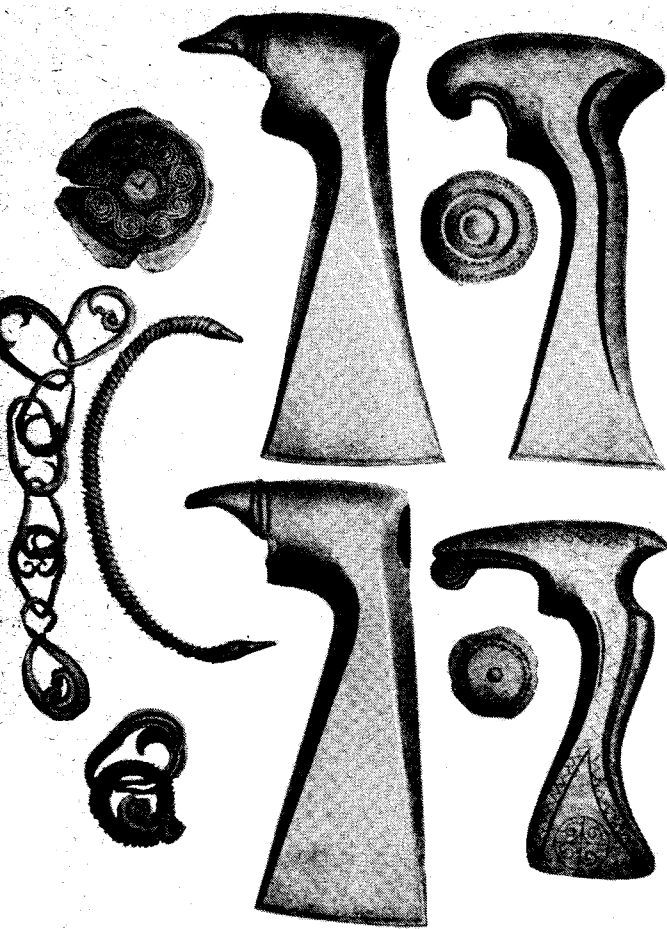
*A tőszeg-laposhalmi bronzkori tell-település
korabeli feltárásának dokumentációja.
Eredeti metszetrajz a települési rétegekről
s a fontosabb kerámiatípusokról*

velük nyugatról voltak szomszédosak, a külső támadások következtében teljesen elsovadtak, addig a vatyai és a magyarádi kultúra csakhamar elérte keleti szomszédjai gazdasági színvonalát. Ez a folyamat a középső bronzkor első felében még alig volt érezhető a kelet- és észak-dunántúli kultúrák esetében, legfeljebb csak bizonyos konszolidációról beszélhetünk. A korai bronzkor népi sokrétűsége csak a későbbiek folyamán oldódott fel teljes egészében, amikor már mind a kelet-európai sztyeppi sajátosság, mind a mediterrán jelleg legfeljebb csak közvetett formában érvényesülhetett a Dunántúl kultúráiban.

A kelet-magyarországi kultúrák a középső bronzkor dereka táján élték virágkorukat, s a környező területek kultúráival folytatott cserekereskedelmük nyomán minden eddigit felülmúló, gazdag fémművességet fejlesztettek ki. Az elsősorban a gyulavarsándi és a füzesabonyi kultúrák körében – nem

beszélve most az erdélyiekről – kibontakozó, arannyal és bronzal egyaránt dolgozó ipar igen nagy területen, többek között a Kárpát-medence nyugati felében is éreztette hatását. Ebben az időszakban Erdélyben és a vele szomszédos tiszántúli régióban már arany- és bronzlemezéből is készítettek edényeket az itt élő törzsek őtvösei. Fegyvereket – baltákat és töröket – öntöttek aranyból, természetesen nem mindennapos használatra; fejedelmi jelvények voltak ezek, s egyúttal e népcsoportok társadalmi differenciálódásának fokozódását bizonyítják. A kelet-magyarországi és erdélyi fémiparnak a kiterjedt kereskedelmi kapcsolatok útján beáradó hatására magas szintet ért bronzművességet fejlesztettek ki a Dunántúlon is, ez különösen a már sokat emlegetett vatyai és magyarádi kultúrák esetében igaz. Nem kelthet meglepetést az sem, hogy ez utóbbiak telepein és sírjainak mellékletei között egyre gyakoribbá válnak a gyulavarsándi és füzesabonyi típusú bronzok, és velük együtt más jellegű tárgyak is. Szükséges azonban megjegyeznünk, hogy a Dunántúl bronzipara ekkor még nem érte el az önálló érclelőhelyekkel is rendelkező erdélyi-tiszántúli fémművelés színvonalát.

Az előző fejezetekben gyakran szoltunk arról a

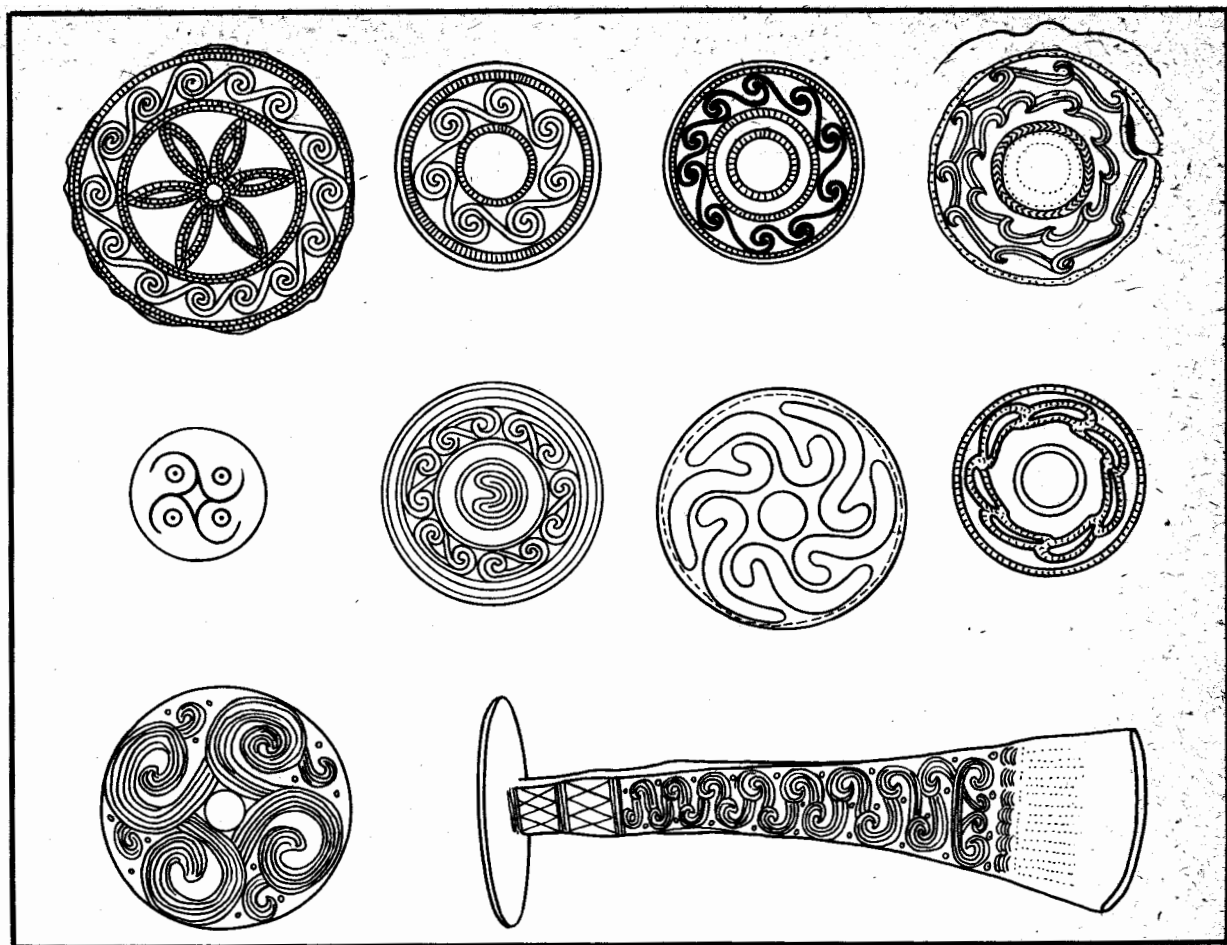
*Jellegzetes mükénéi spirálornamentikával
díszített tárgyak Mükénéből és a Kárpát-medencéből* ►

Mediterráneumból származó import; talán egy-két fegyver vagy aranyedény esetében jogosult ennek feltételezése.

Tulajdonképpen maga a bronz- és az aranyművéség árulkodik számos olyan jellegzetességről, melynek gyökereit az említett déli területeken leljük meg. Az aranyból és bronzból öntött fegyvereken, s a fémlemezből kalapált edényeken egyaránt alkalmazott díszítés – spirál- és meandermotívumok – egyes elemeire gondolunk, amelyek később más anyagokon, így többek között faragott csonttárgyakon, s nem utolsósorban a kerámián is feltűnnek. Igen valószínű ezen ornamentális elemek alapján, hogy a mükénéi világ hatókörébe vonta a Fekete-tengertől északra és nyugatra eső területeket, illetőleg ezek kultúráit. A gyulavarsándi és füzesabonyi kultúrkörben, az iparművészet szintjén készült spirálbütykös kerámia már önmagában is ragyogó példáját adja a mükénéi civilizáció távoli vidékek felé is kisugárzó, ösztönző erejének. A Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében őrzik például az erdélyi Ottlakában (Grăniceri) előkerült, vékony aranylemezből kalapált, díszített korongokat, feltehetőleg ruhadíszeket. E korongok egyiken jellegzetes spirálemeket tartalmazó motívumokat figyelhetünk meg, melyekkel csak olyan művész díszíthette a dísztárgyat, aki valaha látott is ilyen motívumokat Mükénéből származó kerámián vagy egyéb tárgyakon. Ez az ún. kacsos spirál a mükénéi világban is csak igen rövid ideig volt használatban, az i. e. 1400 körüli évtizedekben. Ezt követően már eltűnik a művészek repertoárjából.

kiterjedt kereskedelemről, amelyet a mediterráni népek folytattak egymással. E kapcsolatok egyaránt elérték közelebbi és távolabbi környezetüket is. A magyarországi bronzkor fejlődésében is tagadhatatlanul szerepet játszott a cserekereskedelem, mindenekelőtt az, amely Trójiával és környékével s az ő útjukon át a mükénéi világgal fűzte össze területünket. Emlékezzünk csak az „Argó” útjára, ahogy azt a görög hagyományok őrzik. Az expedíció nyilvánvalóan a trákiai arany és talán más árucikkek felkutatására irányult. Persze, aligha beszélhetünk arról, hogy a Duna-vidék és bármelyik mükénéi királyság között fennállhatott közvetlen kereskedelmi kapcsolat, inkább az anatóliai közvetítő kereskedelem volt az, amely mindkét területre eljuttatta a kölcsönösen keresett termékeket. Ennek természetesen számos kézzelfogható bizonyítékát ismerjük, mindenekelőtt a Kárpát-medencei középső bronzkori kultúrák fémművességének hagyatékából. Természetesen igen ritka az olyan tárgy, amelyről egyértelműleg állíthatnánk, hogy a

Természetesen a mükénéi világtól meglehetősen távol fekvő Duna-Tisza-vidék bronzkori kultúrája, civilizációja, ha egyáltalán beszélhetünk ebben a korban már ilyenről, színvonalban mélyen alatta marad a késői hellászi idők kultúráinak, s ez egyaránt igaz mind a tárgyi, mind a szellemi kultúra esetében. Az elmaradás nyilván abból fakad, hogy az itt élő népek, noha egyes nyersanyagokban gazdagok, mégsem érhették el a földközi-tengeri városállamok gazdálkodásának, mindenekelőtt iparának és kereskedelmének szintjét. Különösen vonat-

kozik ez a megállapítás a társadalom szerkezetére. Legfeljebb bizonyos jelekből következtethetünk arra, hogy a középső bronzkor második felétől Közép- és Délkelet-Európa egyes népcsoportjai már megtették a gazdasági és társadalmi fejlődésnek a Mediterráneumban jóval korábban megkezdett útján az első lépéseket.

Mindenesetre területünkön az említett időszakban már egyre erősödő külkereskedelem ösztönzései, az intenzívvé váló fémművesség s nem utolsósorban a belső cserekereskedelem maguk után vonták az ősközösségi társadalmak belső differenciálódását is. Igaz ugyan, hogy a Kárpát-medencében és a környező vidékeken élő bronzkori népek körében már korábban megindult bizonyos munkamegosztáson alapuló belső társadalmi rétegződés; ez a folyamat azonban csak a bronzipar és a kereskedelem fokozott előtérbe kerülése után válhatott egyre erőteljesebbé. Az olyan háziipari tevékenységek, mint például a szövés-fonás, az edénykészítés, kőmegmunkálás, csont- és fafaragás, viszonylag

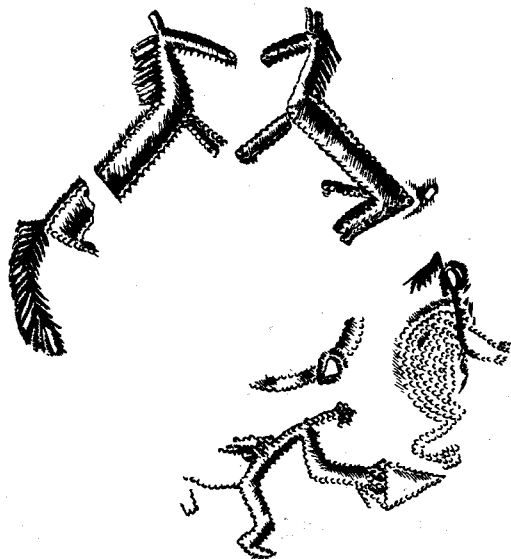
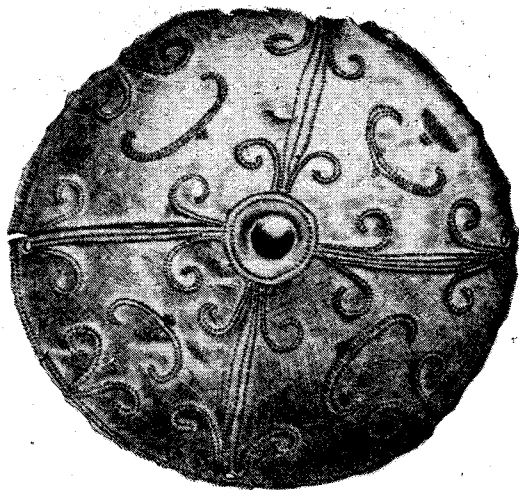
könnyen, bárki által elsajátítható mesterségbeli tudáson alapultak, s ilyen körülmények között a közösségben csak olyanok kerülhettek megkülönböztetett helyzetbe, akik vagy az átlagosnál jobb képességekkel (erő, ügyesség, tapasztalat stb.) rendelkeztek, vagy társaikkal elhitették, hogy mágikus tulajdonságokkal vannak felruházva, ennek alapján a közösség varázslóivá – papjaivá – lehettek. A mezőgazdaság még viszonylagos fejlettsége esetén sem hozhatott több termést annál, mint amennyi a közösség tagjainak mindennapi megélhetését biztosította, s ebből aligha halmozódhatott fel annyi felesleg, amelyből egyesek meggazdagodhattak volna.

Egészen más helyzet alakult ki a fémkorok beköszöntése után. Már maga a bronzöntés s általában a bronzművesség az átlagember szemében a mágikus szertartásokhoz hasonló, különleges képességekkel ruházta fel művelőjüket, s aki a fémmel való bánáshoz értett, természetesen megkülönböztetett elbánást is érdemelt. Az európai népek ősi

hagyományai között gyakran találkozunk a fémművességre vagy kovácsmesterségre utaló mítoszokkal; gondoljunk csak az Olümposzon tanyázó sánta Héphaisztoszra, a kovácsok istenére, aki Akhilleusznak a trójai Hektórt legyőző halhatatlan fegyvereket kovácsolta. Homérosz, noha az i. e. VIII. században élt, mégis olyan érzékletes képet fest a mükénéi időkről, mintha annak a kornak szülötté lett volna. Héphaisztosz hatalmas pajzsot is kalapált az akháj hős számára, s – Homérosz előadása alapján – ezen a pajzson mindazt ábrázolta, amit maga körül láthatott: a csillagos eget, a napot, a földet és a tengereket, a nyüzsgő városokat, a várakat vívó hadakat, a szelíd, gabonát melengető földeket, a lágyívú dombokon legelő nyájakat, csordákat elhajtó útonállókat, szüretelő ifjakat, táncterek vigalmát. Egyszóval az egész világot kikalapálta a csodás művű fegyveren, erre egyedül csak a tudós kovácsisten volt képes, s talán e példából is megérthetjük, mit is jelentett az egyszerű halandó szemében, ha valaki az alaktalan ércömbökből szikrázó fegyvereket, szépmívű edényeket, ékszereket munkált.

Túl azon, hogy egy-egy közösség bronzkovácsa megkülönböztetett tiszteletnek örvendhetett társai körében, az általa termelt javak egyszerűen korlátlan lehetőséget teremtettek a meggazdagodásra. Természetesen nem egyik napról a másikra bontakoztak ki ennek keretei, hanem fokozatosan érték meg az előfeltételek. A Kárpát-medencében például az általunk vizsgált középső bronzkor idején az anyagi javak nagyobb arányú felhalmozása figyelhető meg. Ekkoriban a bronzművesség már jelentős értékeket hozott létre, s ezek részben az egyes közösségek, részben a közösségek egyes kiváltságos személyeinek tulajdonába kerültek, s ennek az akkumulációnak, ennek a gazdagodásnak következményei alapvetően meggyorsították és új irányba terelték a bronzkor fejlődését.

A társadalmi differenciálódásnak számos jelét figyelhetjük meg a Kárpát-medencei középső bronzkori törzsek körében; ez mindenekelőtt az egyes telepek belső kiépítési rendszerében mutatkozik meg. Ekkor már nem ritka a külön, belső fellegrárral is rendelkező település, s nem kétséges, hogy

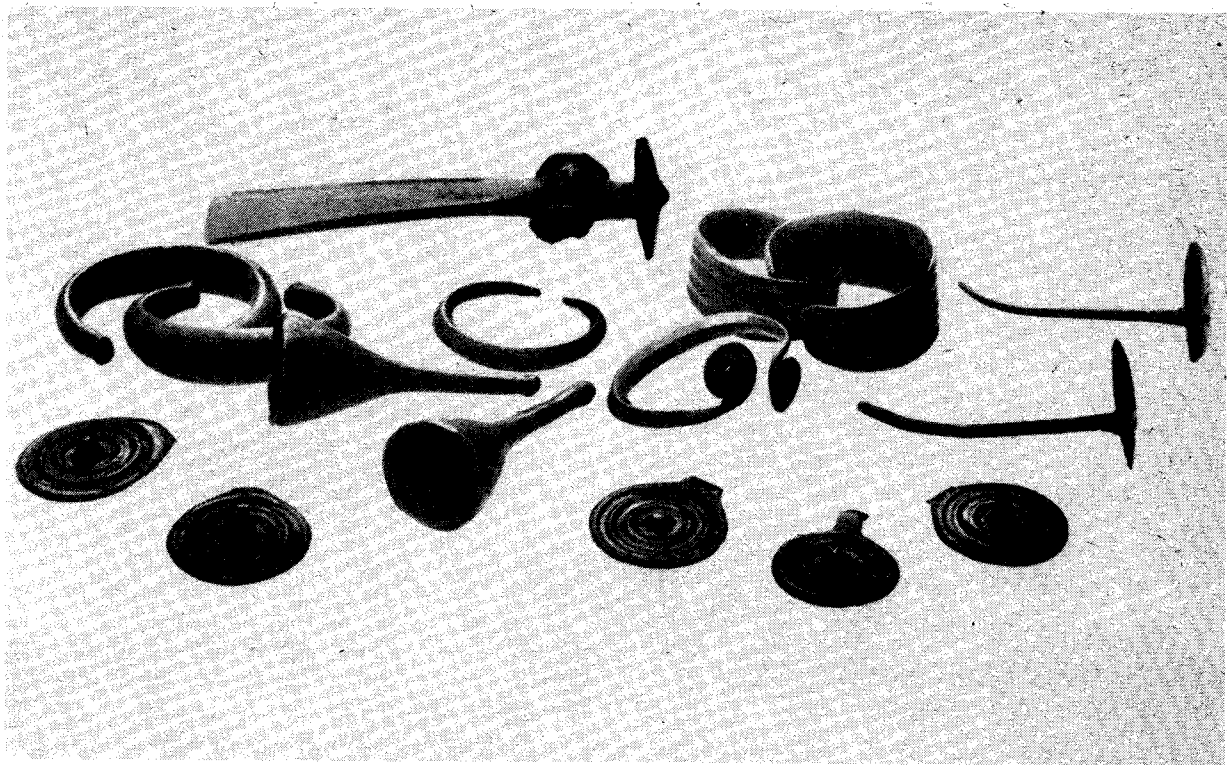
ezek elterjedési területén, gazdag kincslelet-horizont (kincsleletkör) bontakozott ki a középső bronzkor dereka táján.

A horizont megjelölésén általában meghatározott, rendszerint rövidebb időszakra és ugyancsak meghatározott területre jellemző azonos típusbéli sajátosságokról tanúskodó leletek körét értjük. E horizont kincsei zömmel ép tárgyakat tartalmaznak, többnyire bronzból, de elvétve aranyból is. Korongos fejű csákányok, harci balták, széles, rövid pengéjű, tömör markolatú kardok, török, aranyedények, különféle ékszerek stb. vannak e leletek között. E leletek kétségtelenül a tehetősebb közösségek vagy netán kiváltságos személyek vagyonát képezték egykoron. A kincseket valamikor az i. e. XV. sz. folyamán viszonylag rövid idő leforgása alatt rejtették el egykori tulajdonosaik, hogy azután sohase vehessék újra elő őket. Ilyen raktárleleteket ismerünk többek között Erdélyből: Apáról, Gauráról, Cőfalváról (Tufalău), Szilágyssomlyóról (Simleul Silvaniei), Székelyhídról (Săcuent), de az Alföldről is, így például Hajdúsámsonból, Szeghalomról, Tiszafüredről stb.

Miután e kincsek lelőhelyei viszonylag nagy területen szóródtak szét, s magukat a kincseket is közel egyidejűleg rejtették el, feltételezzük, hogy

komoly okok, nagy területet érintő történeti események rejlenek a háttérükben. A korábban harmonikusan egymás mellett élő kultúrák nyugalmi helyzetének, békés fejlődésének hosszú időre vége szakadt. És ennek az új, nyugtalan időszaknak a jeleit nem csupán a medence keleti térségében, hanem nyugatabbra, a Dunántúlon is tapasztaljuk. Ugyanebben az időben, ha nem is olyan jelentős számban, itt is kincsleletek kerültek földbe, s ennek tárgyai az Apa-Gaura-Hajdúsámson típusú raktárleleteket idézik. A dunántúli Kelebia-Százhalombatta jellegű leletegyüttesekben is a fegyverek vannak túlsúlyban, s az egyes tárgytipusok összefüggései alapján nem nehéz a két kincsleletkör – horizont – közötti kapcsolatokat felfedeznünk. A nyugati kör kincsleleteinek egy részét a vatyai kultúra elterjedési területén rejtették el, de találkozunk ilyenekkel más nyugat-magyarországi kultúrák elterjedési területén is. A Keleten és Nyugaton egyaránt megfigyelhető kincslelet-horizont a középső bronzkor dereka táján alakult ki, s amint említettük, valamikor az i. e. XV. sz. folyamán, tehát abban az időben, amikor a mükénéi királyságok már úton voltak a világhatalmi cím megszerzése felé. Mindenesetre a két terület között ekkor még óriási a távolság; nem csupán a térbeli, hanem főként a gazdasági-társadalmi fejlettség színvonalát tekintve.

Hogy az Apa-Gaura-Hajdúsámson, valamint a Kelebia-Százhalombatta típusú kincseket miért is rejtették el egykori tulajdonosaik, annak okait a korszak kutatói különféleképpen magyarázzák. Vannak, akik a nyugat-európai síkságokon ez idő tájt kibontakozó halomsíros kultúra népeinek keleti, délkeleti irányba való előrenyomulásával hozzák kapcsolatba. Egy másik feltevés szerint helyi bronzkultúráink nyugalmát Kisázsia felől érkező harci kocsizó portyázók zavarták meg, akik rablójárataik során Erdélybe, sőt a Tiszántúlra is eljuthattak. A hipotézis tárgyi alapját az Erdélyben lelt, égei-anatóliai típusú, szúrásra alkalmas törkardok, s általában a nemesfémekből és féldrágakövekből készült fegyverek jelentik. Feltételezzük, hogy e kisázsiai portyázók komoly pusztítást okoztak a középső bronzkori telepeken; útjukat elpusztított falvak, összeégett romok, elplanírozott települési rétegek jelzik. Ezekkel a jelenségekkel a szlovákiai Bárcán (Barca) és a Tiszafüred-Ásotthalmon találkoztak e telepek feltárái.

Bár a fenti feltevések bizonyításra alkalmas adatokra is támaszkodnak, mai ismereteink alapján mégis valószínűbbnek látszik, hogy belső, gazdasági-társadalmi okokra vezessük vissza a Kárpát-medencében a középső bronzkor első nagy történeti viharát. Csak röviden érintve e kérdéseket, foglalkoznunk kell azokkal a viszonylag kisebb területeket érintő belső népmozgásokkal, amelyek jeleit az Alföld délkeleti peremvidékén már a per-jámosi kultúra életében megfigyelhetjük. Bár e vándorlás elsősorban a Dunántúl felé irányult, nem hagyta érintetlenül az Alföld különböző vidékein élő, középső bronzkori törzseket sem. A per-jámosi kultúra köréből származnak azok az elemek is, melyek a Dunántúl déli peremvidékén sajátos színezetű, új leletcsoportokként jelentkeznek. Ebben az időben zajlik le a Dunántúl nyugati térségében a mészbetétes edények kultúráinak lazulása, s ezt követően különböző csoportjaik szét is szóródnak a Kárpát-medencében és a vele szomszédos régiókban. Alig valamivel később már a füzesabonyi kultúra egyes tárgytípusaival is találkozunk kialakulási területüktől távol, mindenekelőtt a magyar-rádi kultúra lelőhelyein, s nyilvánvalóan ezek a leletek is kapcsolatban állnak a korszakban bekövetkezett gazdasági-társadalmi robbanás történeti eseményeivel. A népmozgások, illetve ezek jelen-

ségei ekkor már olyan mérvűek, amelyek feltétlenül meghaladják az egyes népcsoportok között meglevő egyszerű kereskedelmi kapcsolat vagy kulturális érintkezés fokát. Ugyanez a folyamat természetesen más területeken, más kultúrák körében is nyomon követhető; így pl. a már többször idézett magyar-rádi kultúra népe is terjeszkedik, elsősorban déli irányba, s feltehetően ez lehetett kiváltója a mészbetétes edények kultúrája felbomlásának. A helyi kultúrák népei az észak-ausztriai, dél-magyarországi, kelet-szlovákiai és kelet-magyarországi terjeszkedésnek még határt szabtak, de a mészbetétes edények nyugat-dunántúli kultúrái erre már nem voltak képesek, s kénytelenek voltak területeiket a magyar-rádi telepéseknek átengedni.

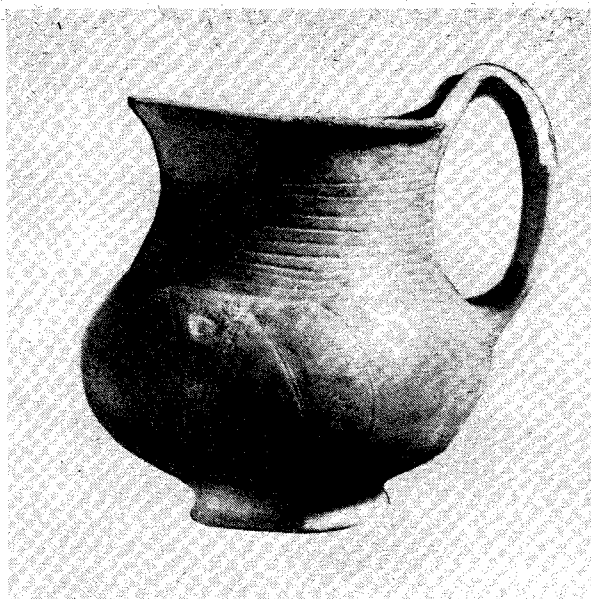
Bár nem olyan mértékben, mint a Tisza vonalától keletre, a vatyai és magyar-rádi kultúrák körében is a gazdaság és társadalom erőteljesebb erjedését kell feltételeznünk. E két kultúra fémművészete ekkor ugyan még nem érhetette el a kelet-magyarországi színvonalat, mégis települési központjaikban nagy bronzkészletek halmozódtak fel, s ez természetesen itt is maga után vonta a társadalmi rétegződés kibontakozásának meggyorsulását. A Kelebia-Százhalombatta típusú kincseletekben található keleti típusú harci balták nem csupán a Tiszántúllal és más keleti régiókkal fennálló kereskedelmi kapcsó-

latokat bizonyítják, hanem egyúttal fényt derítenek a vatyai és magyarádi törzsek fegyveres rétegének harcmódjára is. Ez a lovasságra alapozott, speciális fegyverekkel vívott harcmódor a dél-oroszországi sztyepei elemekkel együtt tulajdonképpen már a korai bronzkorban eljutott a Kárpát-medence keleti felébe, és innét vehették át később a vatyai és magyarádi törzsek is ezeket az ismereteket. A lovaglással kapcsolatban elég annyit megjegyeznünk, hogy a középső bronzkorból nem csupán házasított lovak csontjai maradtak ránk, hanem más jellegű bizonyítékokkal is rendelkezünk: mindennek előtt az agancsból és csontból faragott zablatartozékokra gondolunk, amelyeket már eddig is szép számmal találtak a korszak telepein.

BRONZMŰVES KÖZPONTOK A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

A középső bronzkor dereka táján lejátszódó események a gazdasági élet és a társadalmi szerkezet alapvető változása, és az ezt követő belső népmozgások nem csupán azt idézték elő, hogy – nagy területen szétszóródva – kincsek kerültek a föld alá, hanem egyúttal szinte egész Közép- és Délkelet-Európában egy új korszak nyitányát is jelentették. Amíg a korai bronzkortól kezdve területünkön az egymástól meglehetősen szigorúan elhatárolódó heterogén kultúrák törzsei a maguk nyugodt életét élték, addig a középső bronzkor második felétől a fejlődésnek ez a békés jellege egyre kevésbé érzékelhető. A kultúrák korábban heterogén jellege mindinkább eltűnik, s olyan fejlődés kezdődik ekkor, amely végül is a különböző törzsek kultúráinak széles területen megnyilvánuló egységesedéséhez vezetett.

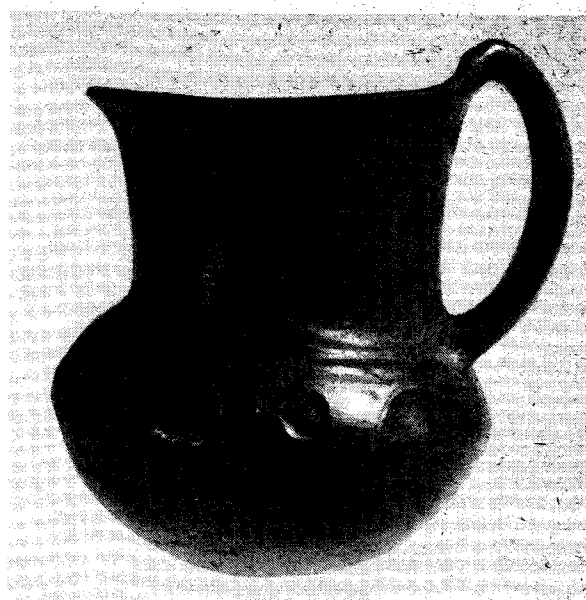
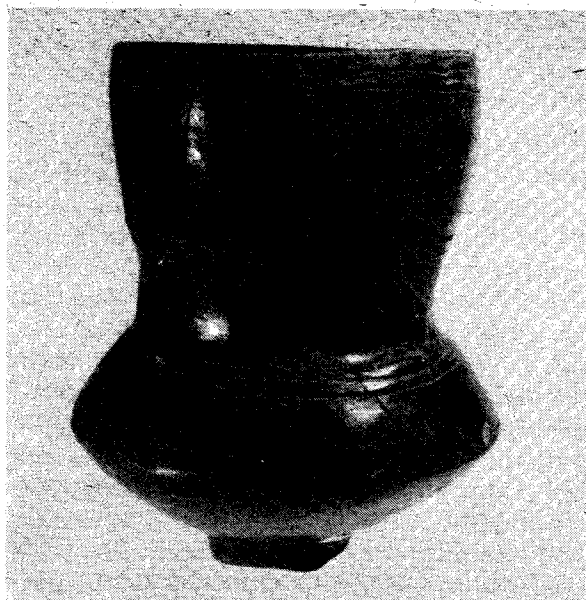
Amint láttuk, a helyi bronzkori kultúrák népcsoportjainak terjeszkedése többnyire erőszakos lehetett, hiszen erről vallanak maguk a kincsleletek is. Olyan adataink is vannak azonban, amelyek alapján arra következtethetünk, hogy a kapcsolatok szorosabbra fűzése nem feltétlenül háborús úton, hanem olykor békés eszközökkel is megtörténhetett. Így például a füzesabonyi kultúra expanziói esetében alig tapasztaljuk a háborúskodások jeleit. E kultúra tárgytipusainak és más kulturális jellegzetességeinek feltűnése a szomszédos magyarádi környezetben, s ezzel egyidejűleg a magyarádi ele-

mek beolvadása a füzesabonyi körbe e két kultúra közötti szoros együttműködést, mai szóval élve békés egymás mellett élést látszik igazolni.

A középső bronzkor második felére ez a füzesabonyi–magyarádi együttműködés még intenzívebbé vált, mint korábban volt, s ennek nyomán a füzesabonyi kultúra teljes leletegyüttese is megjelennek a magyarádi kultúra elterjedési területén. Itt kell megjegyeznünk, hogy a műkenéi világra utaló tárgyak, amelyek a magyarádi kultúra leletei között előfordulnak, valószínűleg a füzesabonyi kultúra közvetítésével jutottak el a magyarádi területre. A füzesabonyi expanzió fő iránya nyugat, északnyugat, tehát a magyarádi kultúra elterjedési körzete volt. A füzesabonyi eredetű tárgyak, bár lényegesen kisebb mértékben, másutt is fellelhetők idegen környezetben. Ilyeneket találtak többek között a perjámosi kultúra szóregi temetőjének legfiatalabb sírjaiban, valamint a gyulavarsándi kultúra békés-városerdei telepén. Ezek a leletek azonban túlságosan szórványosak ahhoz, hogy rájuk alapozva népcsoportok vándorlására gondolhatnánk, s ebben az esetben csupán csak az egyszerű kereskedelmi kapcsolat közvetítő szerepe vetődik fel megoldásként.

A legkorábbi füzesabonyi népmozgással szinte egyidejűek a magyarádi kultúra terjeszkedésének jelei is; amint említettük, déli, délnyugati irányú expanzióról van szó. A terjeszkedés során a mészbetétes edények kultúrájának délnyugat-szlovákiai telepei teljes egészükben a magyarádi kultúra hordozóinak kezébe kerültek, majd a hódítók a Dunán

átkelve, a Dunántúl belseje felé hatoltak előre. A hódító népmozgás részletei ma még nem állnak előttünk teljes világosságukban, ámde néhány magyarádi kultúrához tartozó kelet-dunántúli lelőhely után ítélve azt már tudjuk, hogy a vatyai kultúra területe sem maradt mentes az invázió kisebb-nagyobb hullámaintól. A Dunakanyar térségében Süttő, a főváros területén Békásmegyér, Rákospalota jelzik vonulásuk irányát, egészen Dunaújváros magasságáig nyomon követhetők, ahol az ismert bronzkori lelőhely, a Kosziderpadlás legfelsőbb rétegében bukkannak fel leleteik, de mindenütt a vatyai kultúra tárgyi anyagával keveredten. Valószínűleg ez a magyarádi hullám hozta magával azokat a füzesabonyi típusú tárgyakat is, amelyeket a hazai kutatók korábban a Dunántúlon megnyilvánuló közvetlen tiszántúli hatásként értékelték. Ilyen leletek kerültek elő többek között Pákozdváron, Vátya-Újhartyánban, Solymáron stb. Mindenütt a vatyai kultúra kései szakaszának lelőhelyein bukkantak elő.

Ettől az időszaktól egyre gyakrabban jelentkeznek olyan égetett agyagedények, melyek nem csupán egyetlen kultúrára jellemzőek, hanem szinte az egész Kárpát-medencében megtalálható univerzális formák. Van ezek között például egy talpas korsó, egy behúzott szájreremű, bütyökdiszes tál, valamint egy csücskös szájreremű fazék. Ezeket az edényeket a legtöbb középső bronzkor végi kultúra leletanyagában megtaláljuk. Így többek között a vatyaiiban, a magyarádiiban és a füzesabonyiban, sőt ezek egyike-másika más kultúrák körében sem is-

meretlen. Ez az uniformizálódási jelleg más anyagok, például bronzok esetében is észlelhető, s az ilyen jellegű tárgyak már önmagukban is megerősítik a korszaknak fentebb már fejtegetett sajátos fejlődési tendenciáit.

A régészeti szakirodalom a középső bronzkornak ezt az újabb szakaszát koszideri horizontnak nevezi, miután évekkel ezelőtt Dunaújváros-Kosziderpadláson, egymás közelében több, a korszakra jellemző kincsleletet találtak, ugyanakkor a település leletanyagában, valamint a település közelében levő temető sírjaiból a már említett uniformizált jellegű tárgyak is előkerültek. Talán ekkorra érték el a korabeli kultúrák – mindenekelőtt a nyugati régióban élő vatyai és magyarádi – virágzásuk tetőpontját.

A horizont megjelölésén általában meghatározott, rendszerint rövidebb időszakra és ugyancsak meghatározott területre jellemző azonos típusbéli sajátosságokról tanúskodó leletek körét értjük.

Úgy tűnik azonban, hogy a két kincslethorizont, a kelet- és a nyugat-magyarországi kincsleletkör kincseinek földbe kerülését követően a bronzipar szakított a műkenéi elemeket is felhasználó hagyományával, s új elemekkel gazdagított bronzművesség bontakozott ki, amely az egész medencére kiterjedt. A nyugati régió e fejlődésben a korábbiánál összehasonlíthatatlanul nagyobb szerepet játszott. Új bronzműves központok alakultak ki, amelyek egyre nagyobb számban gyártották a különféle használati és viseleti tárgyakat. Ezek minőségben ugyan elmaradnak a korábbi szakasz

bronzaitól, de mennyiségben jóval felülmúlják azokat. A koszideri típusú kincsekben mind több a meglehetősen gyenge minőségű, de ezek nyilvánvalóan nem mindennapos használatra készültek, hanem csak a bennük levő nyersanyagot tekinthet-e értéknek a tulajdonosuk.

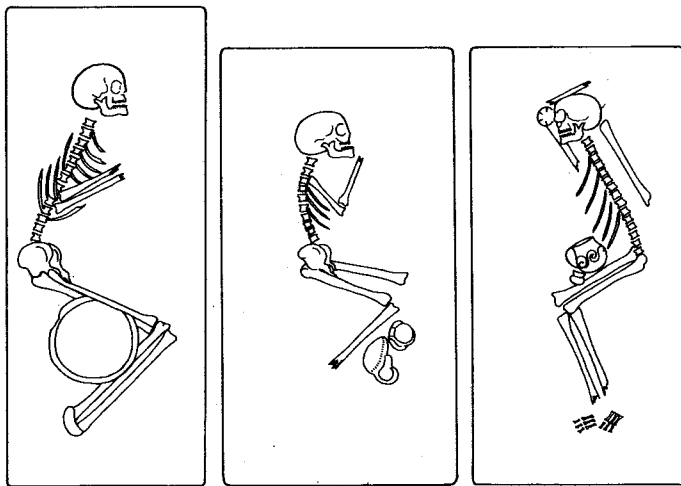
A minőségi romlás mellett a koszideri típusú kincsleletek egy másik jellemző vonása az, hogy a fegyverek száma a korábbiakhoz képest bizonyos mértékben csökkent. Az ékszerek pedig formai összetételükben térnek el az előző korszak hasonló jellegű anyagától. Míg ez utóbbiakra elsősorban a keleti – Kaukázus- és a sztyeppvidéki – s egyben mediterrán jelleg a jellemző, addig a koszideri időszakban sorozatban fordulnak elő teljesen új, környezetükben meglehetősen idegen dísz tárgyak, ékszerek, melyek eredetéről sokáig parázs vita folyt. Ugyanis e tárgyak között néhány olyan típusú, amilyen a Kárpát-medencétől északra és északnyugatra a már említett halomsíros kultúra leletei körében is feltűnik, ilyenek pl. a bordázott lemez karperec, a korong alakú csüngődísz, középpüti tüskével, a bronz karvédő, a lemezből kalapált kartekercs és más tárgyak, s ez a tény arról tanúskodik, hogy a két terület között valamilyen formában, de kapcsolatok voltak. Nem valószínű azonban, bár néhányan ezt feltételezik, hogy már ebben az időben bekövetkezett volna a halomsíros kultúra egyes csoportjainak dunántúli vagy alföldi inváziója. Ez esetben is inkább a békés kereskedelmi kapcsolatok közvetítő szerepére kell gondolnunk.

Bárhogy legyen is, az már ténykérdés, hogy a közép-európai halomsíros kultúra lassú, délkeleti irányú terjeszkedése már a koszideri korszakban előrevetette árnyékát a valamivel később bekövetkező Kárpát-medencei hódításnak. Amint ez a világtörténelem folyamán számtalan esetben megtörtént később is, a halomsíros inváziót erőteljesen működő cserekapcsolatok előzhették meg, amelyek a majdani hódítókat és a később meghódított népeket összekötötték. A halomsíros kultúra anyaterületével közvetlenül szomszédos régiókban, Nyugat- és Közép-Szlovákiában, ez a hatás már annyira erős volt, hogy e területeken a koszideri korszakkal szinte egyidejűleg már kialakulóban volt a halomsíros színezetű új kultúra. Bár a fejlődésnek ez a tendenciája a Kárpát-medencében másutt is megfigyelhető, az ott élő bronzkori törzsek ellenállása ekkor még olyan erős volt, hogy a részleges hódítást is megakadályozta. A medence belső térségét szinte félkörívben védelmező földvárak néhány évtizedig még távol tartották a hódítókat.

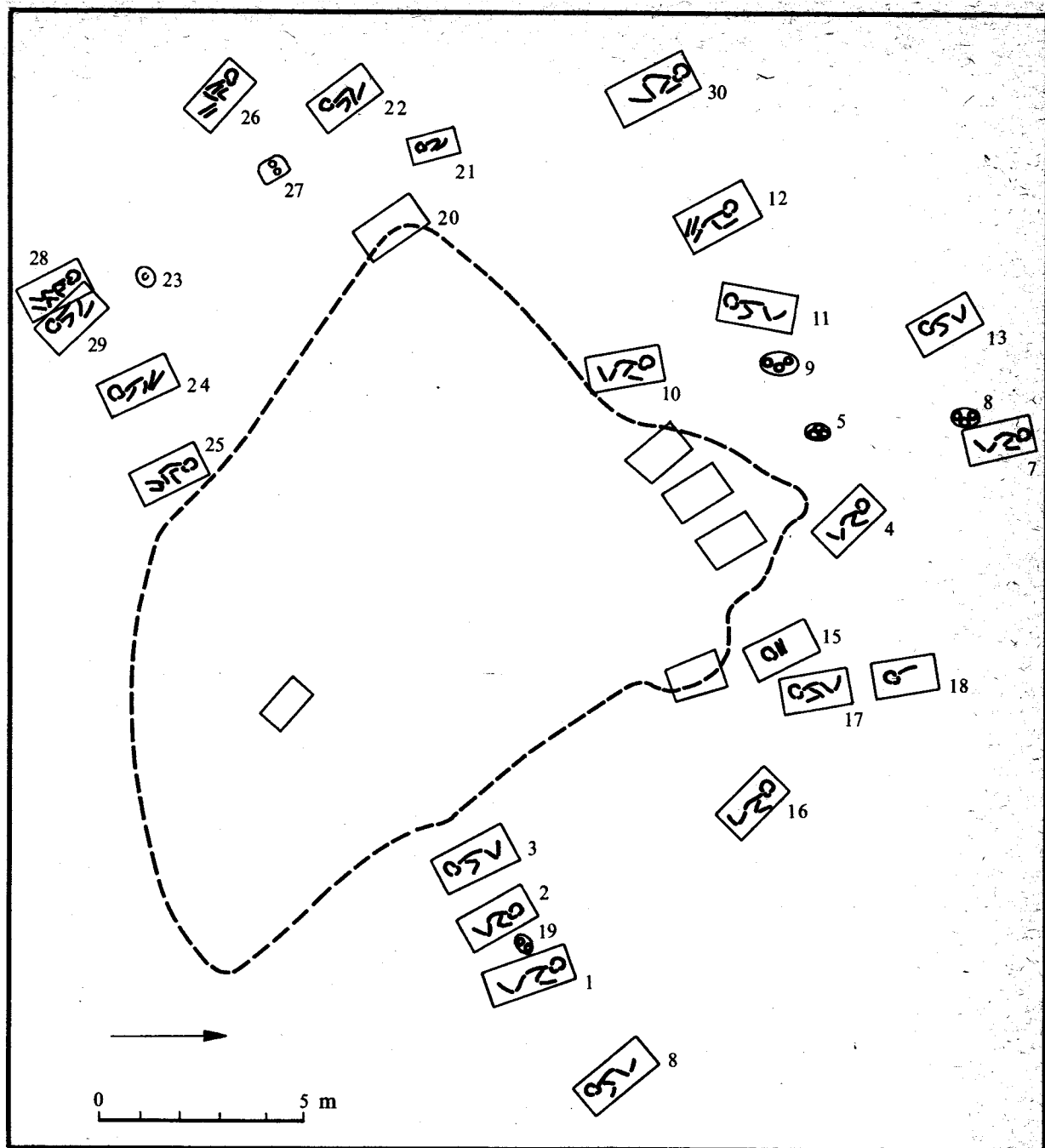
A fűzesabonyi kultúra pusztaszikszói temetőjének térképe az előkerült sírokkal. Néhány sírrajz

Amint már említettük, a bronzművesség terjeszkedése, s ezzel együtt a kereskedelmi kapcsolatok új területekre való kisugárzása ösztönzőleg hatott a kultúrák egykori törzsi elszigeteltségének felszámolására, s egyben elősegítette egy egységes koszideri műveltség alapjainak kialakulását. Kutatásaink jelenlegi állása e sajátos korszaknak egyelőre csak körvonalait engedi meghatározni, de annyit már ma is biztosra vehetünk: a Kárpát-medencében számolnunk kell a helyi bronzkori kultúrák körében egyre erőteljesebbé váló, a tárgyi anyagra és a szellemi kultúrára egyaránt kiterjedő egységesedés folyamatával. Ez a folyamat már a halomsíros vándorlást megelőző időben jelentkezik. Ami pedig leginkább összefűzte e történeti változásban érdekelt népcsoportokat, az a régi hagyományokon kifejlődő, de már változott típusokat gyártó új fémipar és kereskedelem volt.

Mielőtt magukról a koszideri típusú kincsleletekről ejtenénk bővebben szót, röviden foglalkoznunk kell a korszak egyik legjellemzőbb, a vallás – a

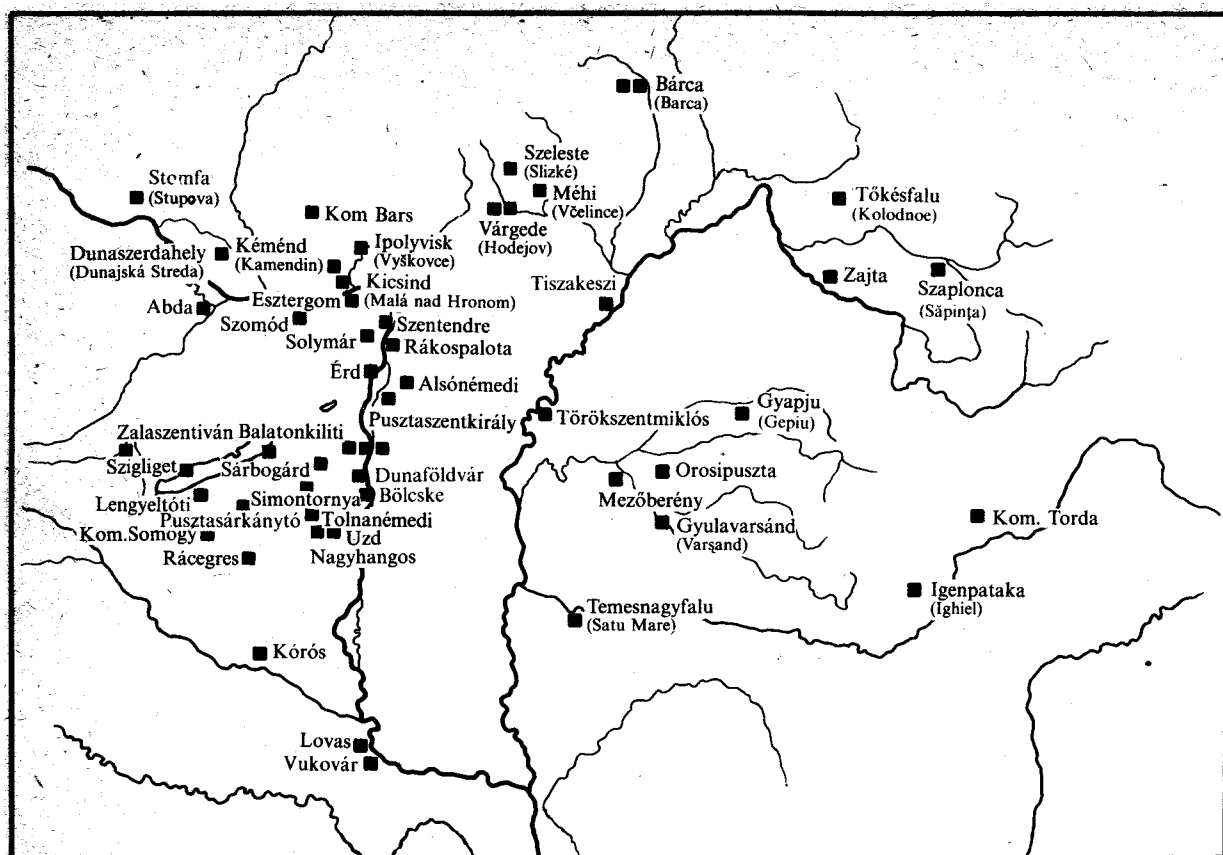

hitvilág – körébe tartozó megnyilvánulásával, a temetkezési rítussal, ez ugyancsak jelentős szerepet játszott a korszak sajátos fejlődési irányzatának meghatározásában. A különböző kultúrák, törzsek temetkezési szokásai még a korai bronzkor folyamán alakultak ki, s a középső bronzkorban már igen szigorúan meggyökeresedett rítus keretei között temették el az elhunytakat. Nyugat- és Kelet-

Magyarország között e téren is alapvető különbség mutatkozik; amíg az alföldi törzsek az ősi módon, zsugorított helyzetben tették sírgödörbe halottaikat, addig a Dunántúlon a hamvasztás szokása vált általánossá. Köztudott, hogy a halottat ebben az esetben máglyán égették el, majd a hamvakat gondosan összegyűjtve vagy a sírgödörbe szórták, vagy urnába téve helyezték a sírba. Amint ezt a

sírok feltárásakor napvilágra került mellékletek bizonyítják, a halottat túlvilági útjára személyes tárgyai, ruházatának kellékei, valamint ételt, italt tartalmazó edények kísérték. A temetkezések mellékleteinek viszonylagos gazdagsága vagy szegénysége bizonyos fokig fényt deríthet a halottnak a közösségben korábban elfoglalt helyére, de magának a közösségnek anyagi helyzetére is.

A Koszideri típusú kincsek elterjedési térképe a Kárpát-medencében

A középső bronzkor második felétől ebben a szigorú temetkezési rendben is változás, bizonyos lazulás tapasztalható. Ez abban nyilvánult meg, hogy a hamvasztásos sírok közé csontvázas temetkezések keveredtek, ugyanakkor a csontvázas temetőekben is megjelentek hamvasztásos sírok. A Koszideri korszaknak ez az egyik legalapvetőbb sajátossága; a vatyai temetők legfiatalabb sírjai között nem egy csontvázas is előfordul, így például Dunaujvárosban, ugyanakkor a füzesabonyi kultúra kései szakaszának csontvázas temetőiben hamvasztásos temetkezésekre is bukkantak. Ez a helyzet többek között a kultúra pusztaszikszói temetőjében. E példák is minden bizonnyal valamilyen, a közösségek életében bekövetkezett változást sejtetnek, amely összefügghet ugyan a hitvilággal is, de ez esetben valószínűbb, hogy a közösség soraiba beilleszkedő idegen népelemekhez kapcsolódik az új szokás megjelenése. Az egyes közösségek temetkezési rítusának fellazulása a Kárpát-medencei

kultúrák szorosabb együttműködésének egyenes folyománya, tehát ugyanazt bizonyítja, mint az anyagi kultúra fentebb már ismertetett különféle tárgyainak keveredő megjelenése.

De térjünk vissza a Koszideri kincsleletek kérdéséhez, s soroljunk fel néhány jelentősebb raktárleletet: Dunaujváros-Kosziderpadláson nemcsak bronzkincseket, hanem kisebb edényleletet is találtak. Különféle bronztárgyakból álló kincseket ismerünk többek között Sárbogárdról, Simontornyáról, Nagyhangosról, Rákospalotáról, Dunaszerdahelyről, Kéméndről, Bárcáról, Tiszakesziből, Zajtáról, Mezőberényből, Gyulavarsándról. Aranyleletek kerültek elő például Hangospusztán és Kengyelen. Ha összehasonlítjuk egyrészt az Apa-Gaura-Hajdúsámson és a Kelebia-Százhalombatta, másrészt a Koszideri típusú kincsleletek elterjedési térképét, azonnal feltűnhet, hogy az előbbiekkal szemben a Koszideri súlypontja a Kárpát-medence nyugati felére esik, s ez egyben a középső bronzkor fejlődési vonalának nyugatra tolódását is jelzi. Ebből megérthetjük, hogy az erdélyi és tiszántúli törzsek gazdasági hegemoniájának hanyatlását követően az egész Kárpát-medencében a korábbinál

is kiegyensúlyozottabb gazdasági és társadalmi viszonyok alakultak ki, amelyek végül is a korszaki korszak új vívmányainak megjelenéséhez vezettek. A bronzművesség terjeszkedése, ezzel együtt a kereskedelem új területekre való kisugárzása ösztönözte az egymás mellett élő kultúrák törzsi elszigeteltségének végleges felszámolását, s egyben elősegítette az egységes korszaki kultúrákör megteremtését.

Éppen e tények ismeretében kell elvetnünk azokat a főként külföldi kutatók által kreált elméleteket, amelyek szerint a korszaki típusú kincseletek földbe kerülésének okát belső, gazdasági-társadalmi zavarokban kell látnunk. Őstörténeti kutatásunk világosan bizonyította, hogy e kincsek elrejtését minden azt megelőzőnél kiterjedtebb népmozgás, a halomsíros kultúrának fentebb már említett vándorlása idézte elő. Ez olyan hatalmas történeti katasztrófa volt, amelynek hatása jóval a medence határain túl is érezhető. A terület egy részét a Duna-vidék középső része halomsíros kultúrájának csoportjai özönlötték el. Az első hullámmal érkező hódítók felégették az itt élők telepeit, elpusztították anyagi javaikat, gyakorlatilag felszámolták a helyi bronzkori kultúrákat. E hódítással szinte egyidejűleg a Kárpát-medencei halomsíros kultúra csoportjai behatoltak a Tiszántúlra, s ezek is csakhamar megvetették lábukat a leigázott alföldi parasztkultúrák földjén. A halomsíros vándorlásnak e két legkorábbi hulláma szinte harapófogóba szorította az őslakosságot, egy részüket menekülésre kényszerítette, más részüket pedig beolvasztotta saját kultúrájába. Erre a hatalmas erejű halomsíros vándorlásra valamikor az i. e. XIV. sz. vége táján kerülhetett sor.

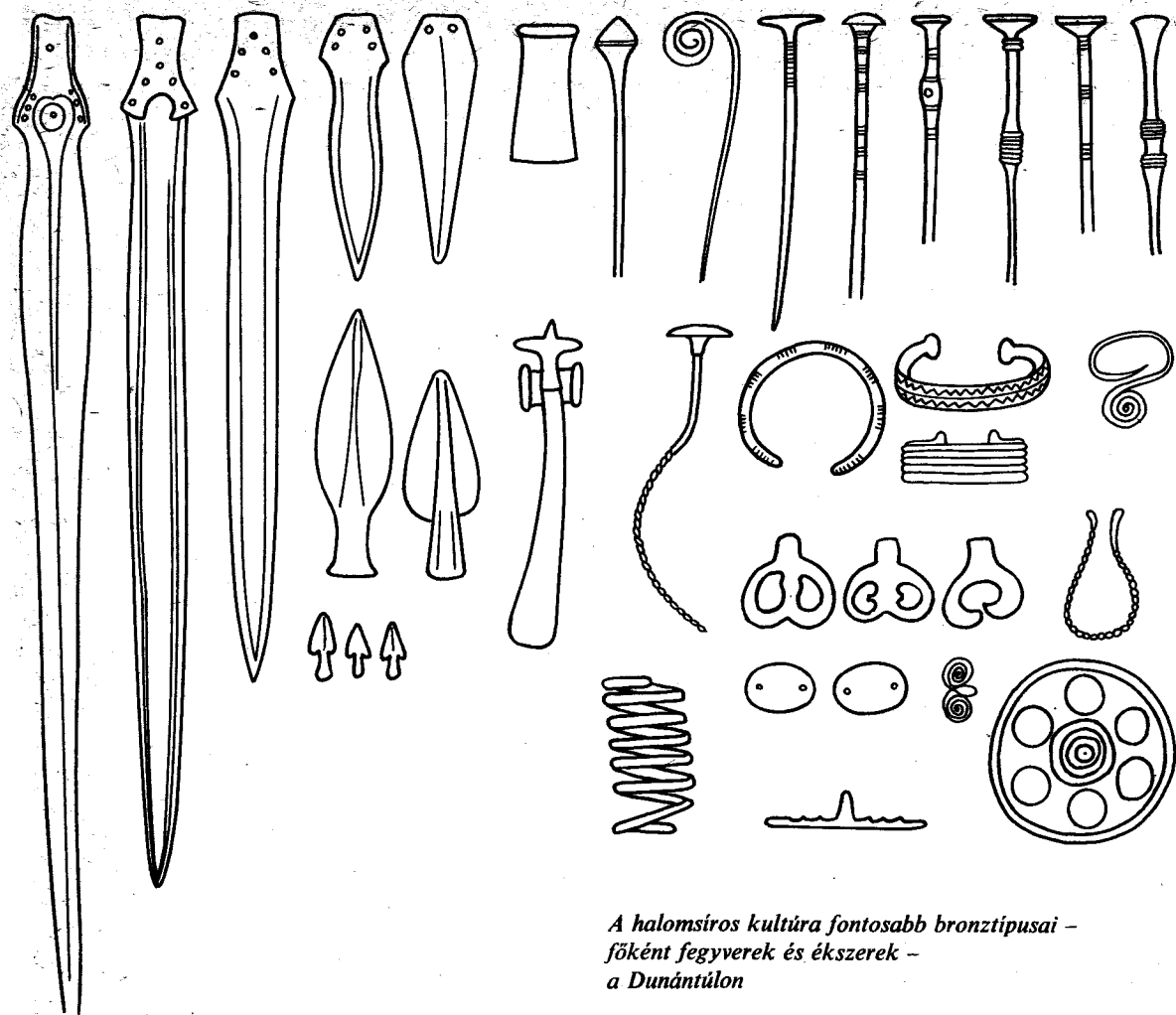
ÚJ HÓDÍTÓK EURÓPÁBAN ÉS A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Alaposan eltérnénk témánktól, s egyben túlságosan messzire is vezetne, ha részletesebben is ismertetnénk ezt a rejtélyes eredetű kultúrát, melynek népe nemegyszer igen magas földhalmok alá temette halottait, pontosabban verejtékes munkával halmot emelt a sírok fölé. Ezek a törzsek a bronzkor viszonylag korai szakaszában, jóval a Kárpát-medencei hódítás előtt Nyugat- és Közép-Európa széles területeit birtokolták. Mindenesetre e kultúra fő elterjedési területe Közép- és Dél-Németország, Franciaország északi régiója, Cseh- és Morvaország, valamint Ausztria. Elsősorban a temetőit ismerjük,

miután a szüntelenül mozgásban lévő, a nagy kiterjedésű síkságokon új legelők után kutató harcias pásztorok általában igen rövid ideig használták időszakosnak számító telephelyeiket. A halomsíros kultúra feltárt sírjainak száma ma már több tízezerre tehető, ez arra utal, hogy jelentős nagyságú, alkalmasint nagy létszámú közösségeik – nemzetségeik, törzseik – voltak. Bár erre vonatkozóan igen kevés konkrét bizonyító adatunk van, mégis feltételezzük azt, hogy a halomsíros kultúrát hordozó népesség nem volt egységes, hanem etnikailag igen változatos képet mutathatott fel. Ez érthető is, miután vándorlása során újabb és újabb népcsoportokat igázott le és olvasztott be sajátos kultúrájába. Az elmondottak alapján érthető, hogy csak alapos, sok részletre kiterjedő vizsgálattal tudjuk elhatárolni a halomsíros népesség anyagi és szellemi kultúrájában ezeket az új összetevőket.

Arról már tárgyaltunk, hogy a korszaki típusú kincsek földbe kerülését megelőzően a Kárpát-medencének szinte minden egyes területén találunk a helyi bronzkori kultúráktól idegen, halomsíros elemeket. Tőlünk Északra, Szlovákiában pedig már a korszaki korszakot megelőzően kialakult a lokális sajátosságokat felmutató halomsíros kultúra, de ez csak a helyi bronzkultúrák felszámolása után tudott délebbre hatolni. Kelet-Magyarország északi vidékeire az Ipoly völgyén át jutott el, ahol kialakította az egyeki kultúrát. Ugyanakkor a Dunántúlon és az Alföld déli fertályában ugyancsak a halomsíros kultúrkörhöz tartozó népesség, a szlovákiaival rokon ún. középső Duna-vidéki halomsíros kultúra népe hódított. Természetesen ennek megfelelően e két népcsoport tárgyi hagyatéka között bizonyos eltérések vannak.

A halomsíros hódítók nem egyszerre, egyik pillanatról a másikra özönlötték el a Kárpát-medencét, hanem egymást követő hullámokban érkeztek, s a terület teljes elfoglalása jó néhány évtizedig tartott. Az őslakosság az új körülmények között nem viselkedett mindig egyöntetűen; egy részük elmenekült, más részük pedig alkalmazkodott az új helyzethez. Amíg egyes vidékek a halomsíros beözönlés hatására szinte teljesen elnéptelenedtek, s ezért a hódítók új kultúrája e vidékeken nem sok elemet tartalmaz a helyi hagyományokból, addig az északi területeken, ott, ahol korábban a füzesabonyi kultúra élt, erőteljes keveredés nyomait fedezhetjük fel. A hódítók s a velük feltehetőleg békésen megférő helyi elemek más, a medence különböző vidékeiről érkező őslakossággal együtt kialakították az ún. pilinyi kultúrát, melynek leletanyaga, mindenek-

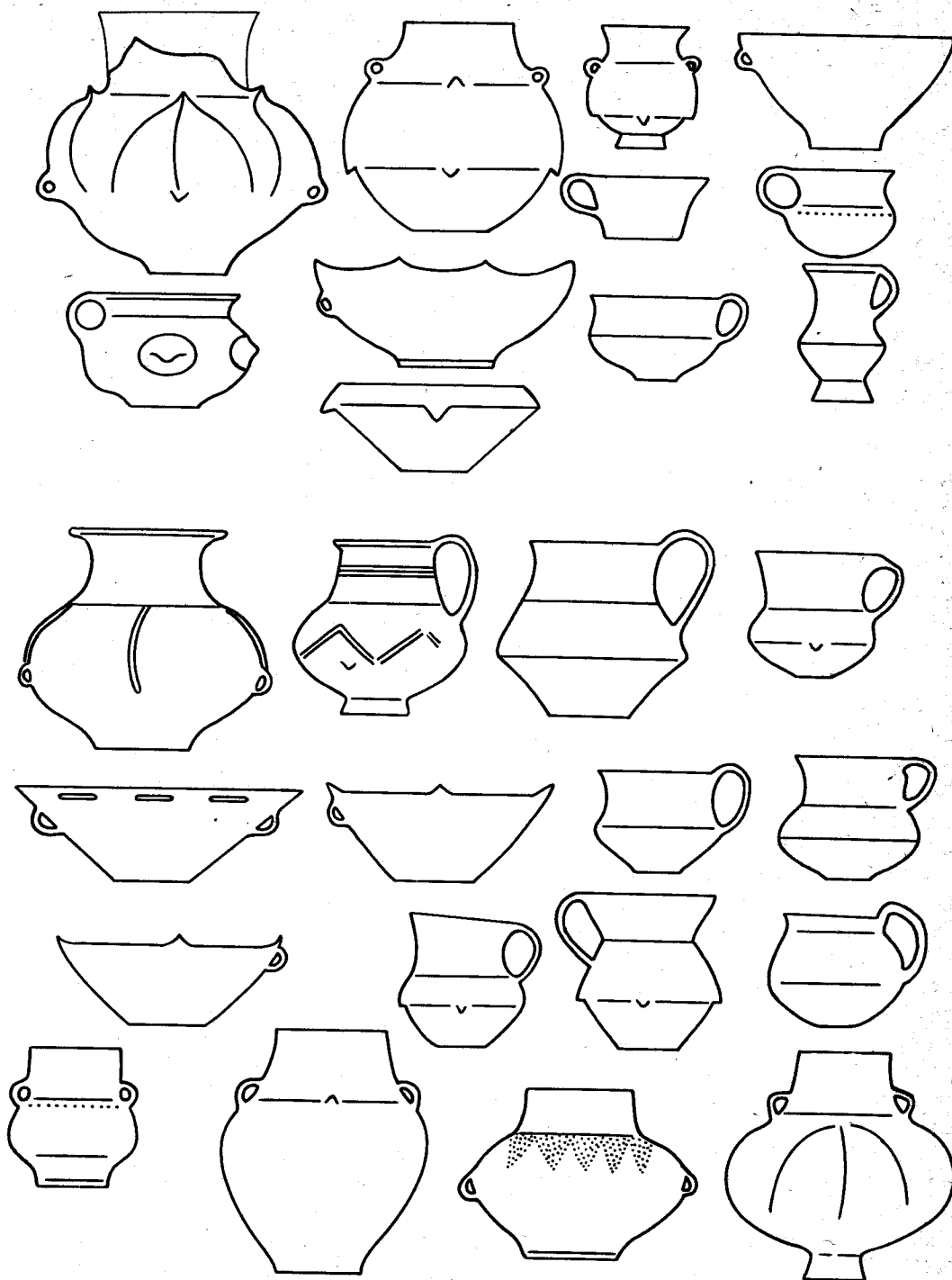

előtt kerámiaja, hűen tükrözi az összeolvadásnak ezt a folyamatát. Ezt tapasztaljuk a Duna-Tisza közén is, ahol a rákócizfalvi csoport népének egy része élt, melynek kultúrája nemcsak a hódítók kultúráját, hanem a vatyai kultúra maradványait is magába olvasztotta. Ugyanakkor, amint már említettük, más vidékeken, például a Tiszántúlon vagy a Dunántúlon a halomsíros hódítók újonnan kialakított kultúrája nem sok elemet őrzött meg a helyi bronzkori hagyományokból.

Természetesen a végtelenségig folytathatnánk e sort a különböző, a régitől alapvetően eltérő új kultúrák, csoportok ismertetésével, de ezzel csak az olvasó memóriáját terhelnénk. Éppen ezért csak annyit kívánunk még ez alkalommal hozzátenni a fent elmondottakhoz, hogy a középső bronzkor végső, általunk kosziderinek nevezett szakaszát követően a Kárpát-medencében is a régitől merő-

ben eltérő, a gazdálkodásra, társadalomra, életmódra stb. egyaránt kiható új fejlődés indult meg, s valójában elérkeztünk a kései bronzkorba. E kor kezdetét valamikor az i. e. XIV–XIII. sz. fordulóján kereshetjük.

Néhány jellegzetes kerámiatípus a dunántúli halomsíros kultúra anyagából

torok eleinte nem is telepedtek meg vidékünkön, erre csak a későbbiekben kerülhetett sor. Néhány sírból álló kisebb temetők is csak egy-két helyütt kerültek eddig elő a Kárpát-medencében. A Pozsony környéki Szomolányban (Smolence) és Keszthelyen tártak fel ilyen sírokat. Keszthelyen kövekből épített sírládákban nyújtott helyzetben, hanyatt fekvő csontvázakat találtak, mellettük a korai hódítók jellegzetes fegyvere, a hosszú, keskeny pengéjű, szépen díszített bronzkard. Ruházatuk igen fontos tartozéka az ugyancsak díszített, egyszerű korongfejű bronztű, végül egy-két jellegzetes égetett agyagedény egészíti ki e sírok mellékletanyagát.

Ma már tudjuk, hogy ezek a harcias pásztorok olyan karddal voltak felfegyverkezve, amelyet Boiu-Keszthely típus néven tart számon a szaktudomány. A halomsíros támadók legfontosabb fegyvere a kard mellett az íj és a nyílvesző lehetett, miután más halomsíros temetők anyagában, így a szomolányiban is gyakori volt a bronzból öntött nyílhegy.

A hosszú, keskeny pengéjű karddal és nyíllal hadakozó halomsíros hódítók csakhamar fölékerekedtek a rövid karddal és harci csákánnyal védekező őslakosságnak. Csontvázaik alapján a robusztus, magas termetű, harcias pásztorok számbelileg is meghaladták a szűkebb katonai réteggel rendelkező paraszti törzseket. Még egy érdekes adalék: fentebb már említettük, hogy a korábbi bronzgyártással szemben a korszideri bronzművesek nem nagyon kultiválták a fegyvergyártást, s ebből ítélve a középső bronzkor végső szakaszának törzsei kevésbé lehettek felkészülve olyan háborúkra, mint amilyent a halomsíros vándorlás Európaszerte kirobantott. Így sorsuk nem is lehetett kétséges; két alternatívával rendelkezhettek, ha fenn akartak maradni: vagy a menekülés, vagy feltétel nélküli behódolás.

E legkorábbi halomsíros csoport leletei elég szóróványosan bukkannak fel, ezért nem is vonhatunk le belőlük messzemenő következtetéseket életmódjukra, szokásaikra stb. vonatkozólag. Sajnos, még ennél is kevesebbet tudunk a korai hullám törzseinek gazdasági-társadalmi szerkezetéről, s legfeljebb a cseh-, morva- és németországi leletanyagok alapján, közvetett úton építhetünk fel bizonyos elképzeléseket e szüntelenül vándorló pásztorokról.

A korszideri korszakot követő halomsíros hullámhoz tartozó egyik legfontosabb leletcsoportot képezik a már említett Boiu-Keszthely típusú kar-

dok, melyek, amint említettük, minden bizonnyal a korai halomsíros hódítók speciális fegyverei voltak. A kardokon végzett tipológiai vizsgálatok alapján egyértelműen kideríthető volt, hogy eredetük a Keleti-Alpok előteréből szétáramló, ún. Sauerbrunn-kardtípushoz kapcsolódik, ebből fejlődtek ki a Boiu-Keszthely jellegű kardok. Ez természetesen azt is jelenti, hogy halomsíros törzseink valamilyen módon kapcsolatban álltak az Alpok térségének lakóival, s tőlük szereztek kardjaik prototípusait. Az azok nyomán gyártott fegyverek később hatalmas területre sugároztak szét, jelezve azt a hosszú utat, amelyet egykori viselőik Szlovákiától Észak-Itáliáig, Ausztriától Romániáig bejártak. E kardok dokumentálják tehát a halomsíros hódítók vándorlásának fő irányait, és segítségükkel szinte megközelítő pontossággal megrajzolhatjuk a korai halomsíros foglalás térképét. Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy e fegyverek többsége folyókból került elő, rendszerint a folyómedrek kotrása alkalmával. E folyókban talált kardok alapján érdekes következtetéseket vonhatunk le: igen nagy a valószínűsége annak, hogy áldozatként dobták a vízbe a fegyvereket egykori tulajdonosaik, bár e szokás vallási háttéréről ma még elég keveset tudunk.

A halomsíros hódítók első hullámával érkezők könyörtelenül pusztítottak, s vonulásuk útját nem csupán elszórt fegyvereik, hanem leégett és romba dőlt falvak maradványai is jelzik. A Kárpát-medence településeinek legfelső rétegsorában több helyütt elszenesedett maradványokra találtak, s ezek mindenütt ugyanazt a történeti katasztrófát idézik szemünk elé az elpusztult falvakban. Egy-egy jellegzetes cserépdarab érdekes módon arra is utal, hogy rövid időre, ideiglenes jelleggel a vidéken átvonuló hódítók is meghúzták magukat az elpusztult falvakban. A halomsíros csoportok által létrehozott új kultúra ezekben az évtizedekben még nem alakulhatott ki, miután – félnomád pásztorok lévén – tulajdonképpen csak átvonultak az általuk leigázott területeken. A kultúra kialakítására csak akkor kerülhetett sor, amikor a korábbinál nagyobb tömegben érkező hódítók már letelepedési szándékkal jöttek ide. Az új kultúra megjelenését a halomsíros csoportok i. e. XIII. századból származó lelőhelyei a Kárpát-medencében több helyütt is igazolják. Egyébként ez volt az az időszak, amikor

*Bronztárgyak öntésére szolgáló kő öntőminták
a soltvádkeri halomsíros település anyagából*

a fentebb már említett kultúrák, így az egyeki, a pilinyi, a dél-alföldi és a dunántúli, már rohamos fejlődésnek is indultak, s ezzel magyarázhatjuk lelőhelyeik gomba módra való szaporodását.

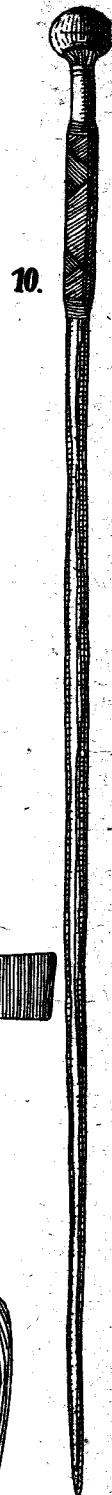
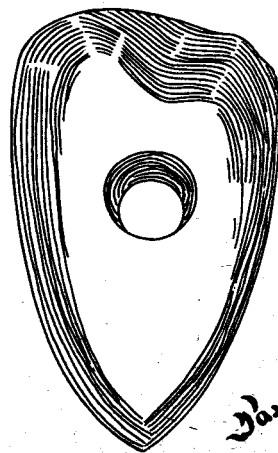
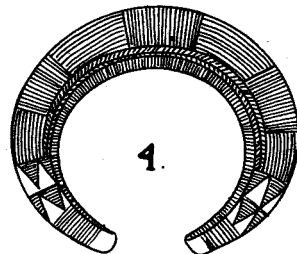
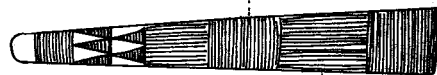
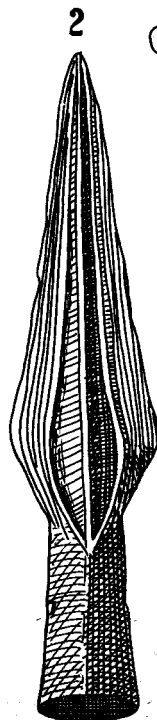
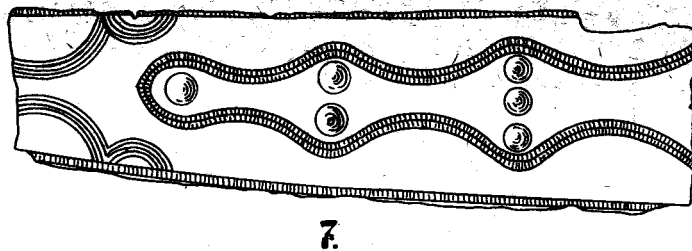
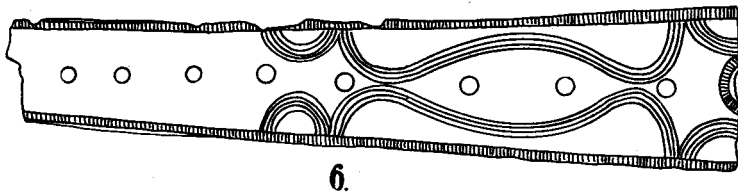
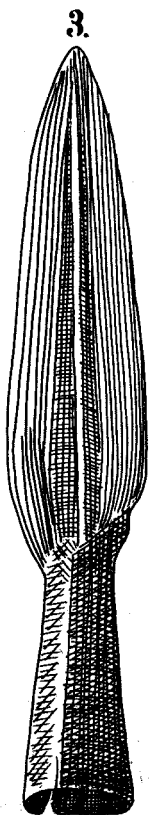
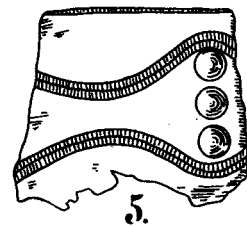
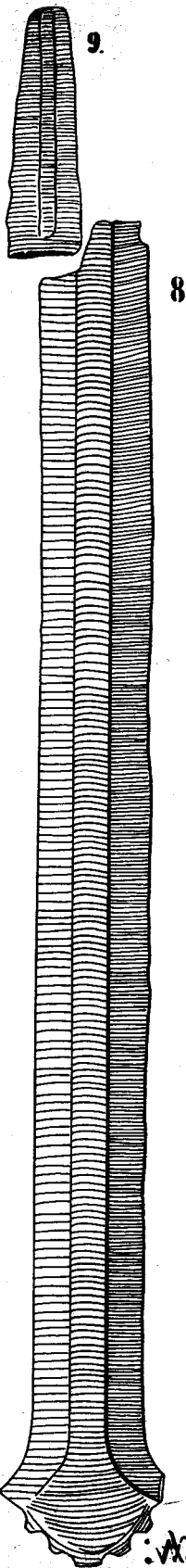
Az i. e. XIII. sz. első fele már a halomsíros kultúra konszolidációjának időszaka volt, amikor az Alföldön, ennek északi régióiban, valamint az északi hegységvidéken, a koszideri bronzművesség nyomán továbbfejlődő, minden addigi színvonalat felülmúló fémművesség már olyan tömegesen állította elő termékeit, amilyenre csak árutermelésre berendezkedett ipari központok lehettek képesek. Már nyomát sem leljük a korábban annyira jellemző, többé-kevésbé a saját szükségleteket kielégítő törzsi fémművességnek. Ebben az időszakban találkozzunk először a hatalmas területeket behálózó fémműves és kereskedelmi központok kibontakozásával, egyelőre csak északon és a Tiszántúlon. Ami feltűnő, de egyáltalán nem meglepő, hogy a bronzipar alapvető termékei a tömegesen gyártott fegyverek; kardok, harci csákányok stb. Hogy az ipari központok létrehozásában a középső bronzkori koszideri tradíció mennyire erős volt, annak talán legjobb bizonyítékait azok a nagy fémműves központok szolgáltatják, amelyek a helyi kultúrák közreműködésével kialakult pilinyi kultúra elterjedési területén helyezkednek el, s amelyek termékei között viszontlátjuk az egykori koszideri eszköztípusokat vagy ezek továbbfejlődött változatait.

A pilinyi kultúráról az eddig elmondottakon kívül annyit kell még megjegyeznünk, hogy törzseinek zöme nagy erődített telepeken – földvárakban – és az ezek védelme alatt álló kisebb falvakban lakott. Egyik jelentős földvárakat, Kisterenye-Hársashegyet már régóta ismerjük. Az ott feltárt leletek tanúsága szerint ez a vár a pilinyi bronzművesség, de általában az egész gazdasági élet egyik központja lehetett. A pilinyi kultúra népe halottait általában nagy kiterjedésű temetőikben, urnasírokban helyezte örök nyugalomra. Esetenként ezernél is több sírt tartalmaztak e temetők, ahogyan ezt Nagybátonyban vagy Zagyvapálfalván tapasztalhatták a temetők feltárái. Jellemző a kultúra népének fémbe való gazdagságára, hogy sírjai – legalábbis eleinte – szokatlanul sok bronzmellékletet tartalmaztak. A fazekasműhelyekben gyártott, gazdagon díszített kerámiajuk arról az eseményekben gazdag korszakról vall, amikor a helyi népesség – főleg a füzesabonyi kultúra népének – és a halomsíros hódítóknak a keveredéséből kialakult az északi hegység e sajátos kultúrája.

A Felső-Tisza-vidék ugyancsak helyi bronzkori alapokon kifejlődő bronz- és aranyművészete már egy másik, a berkeszi kultúra körébe tartozik, s éppen ezért eredete valamelyest hasonló a pilinyi kultúráéhoz. A pilinyi és a berkeszi kultúra iparával összehasonlítva az alföldi és a dunántúli halomsíros kultúra ipara egyelőre elmaradottnak számít. Ezen a helyeken ekkor még nem épültek ki nagyobb bronzműves központok, s legfeljebb egy-egy településhez tartozó, kisebb-nagyobb műhelyek munkálkodásával kell számolnunk, olyanokkal mondjuk, mint amilyen a Duna-Tisza-közi Soltvadkerten lelték néhány évvel ezelőtt. A halomsíros kultúrának egy lokális csoportja hozta itt létre települését, s a feltáró munkálatok egy öntőműhely maradványait is napfényre hozták: sok-sok, egy halomba összerakott, kőből csiszolt öntőminta tanúskodik arról, hogy a műhely egykori tulajdonosa kénytelen volt elrejtetni mesterségének nélkülözhetetlen kellékeit. Soltvadkerttől jó pár km-rel északabbra, a Rákospatak mentén, Zuglóban, ugyanennek a népességnek másik településén viszont csak egyetlen öntőmintát leltek, egy sarkított balta öntésére szolgáló kőminta két összetartozó darabját. Mindezekből valószínűnek látszik, hogy az utóbbi fajta műhelyekben csak egy-egy szűkebb népcsoport bronzszükségleteit kielégítő termelés folyt. Nyilván voltak olyan vidékek is, amelyekeken egyáltalán nem foglalkoztak bronzöntéssel. Az itt élő törzsek cserekereskedelem útján vagy rablásból szerezték be mindazon bronztermékeket, amelyekre feltétlenül szükségük volt.

A Kárpát-medencei halomsíros kultúra szlovákiai és észak-alföldi csoportjait ma már igen jól ismerjük, mindenekelőtt a közelmúltban feltárt nagy temetőik, Szalka (Salka), Letkés, Tiszafüred leletei alapján. Nagyjából ugyanez vonatkozik a Dunavidék középső része halomsíros kultúrájának dél-alföldi csoportjára, amelynek nagy kiterjedésű temetőjét Tápén sikerült feltárni. Ezzel szemben viszonylag keveset tudunk a kultúra dunántúli leleteiről, miután erről a területről többnyire csak régi feltárási adatok állnak rendelkezésünkre. Annyi bizonyos, hogy az ország rész belsejében, nagyjából a Balatontól északra és nyugatra önálló csoport ala-

A halomsíros kultúra csabrendeki temetőjének néhány érdekesebb melléklete: kard, lándzsacsúcs, övtörödék, karperec, díszű, valamint egy bizonytalan eredetű kőbalta. (Egykorú leletközlés)

kult ki, melynek alapvető gazdálkodási ágazata továbbra is az állattenyésztés – marhatartás – maradt. Településeik – életmódjuknak megfelelően – általában időszakos jellegűek voltak, s így e lakóhelyek maradványait csak ritkán sikerül megtalálni. Ezzel szemben ezen a vidéken is nagy kiterjedésűek a temetők, annak bizonyságául, hogy ha telepeik állandóan változtak is, a temetkezőhelyek igen hosszú időszakon át is ugyanazok maradtak. Az itt élők temetkezési szokásaira kezdetben, amint ezt a keszthelyi sírokban tapasztaltuk, a nyújtott állapotban való hanyattfektetés, tehát a csontvázas rítus volt a jellemző. Az idők folyamán ez a rítus megváltozott, s ennek eredményeként még ugyanabban a temetőben is megeljük mind a csontvázas, mind a hamvasztásos temetkezést. Ezt tapasztaljuk a Balaton környéki csoport egyik legnagyobb és egyben legjelentősebb temetőjében, Csabrendeken is. A még a múlt század végén feltárt sírokról közzétett adatok, sajnos, túlságosan hiányosak ahhoz, hogy minden részletre kiterjedő, átfogó képet kapjunk a temetőről. Ráadásul a legtöbb lelet a második világháborúban el is pusztult. A kései bronzkor egymást követő fázisait képviselő sírmellékletek annyit mindenesetre feltétlenül elárulnak, hogy e temetőben igen hosszú ideig temetkezett a környék lakossága. A különböző bronztárgyak alapján ahhoz sem férhet kétség, hogy a temetőt a középső Duna-vidéki halomsíros kultúrához kell sorolnunk. A sírok kerámiamellékletei azonban egyéni színezetet kölcsönöznek e belső dunántúli leletcsoport arculatának, mindenekelőtt a sajátos formájú tálak és bögrék teszik ezt.

Amint ezt a pilinyi kultúra esetében is tapasztaltuk, a Csabrendeken temetkezők is – a kései bronzkor korai szakaszában – a megszokottnál bőkezűbben látták el halottaikat bronzmellékletekkel. Ugyanakkor más temetők esetében, mint pl. a valamivel későbben keletkezett cserszegtomajiban bronzmellékletekben már sokkal szegényebbek a sírok. E temetőben már nyomát sem leljük a korábban szinte általános csontvázas temetkezési rítusnak. Ezt annak jeléül fogadhatjuk el, hogy a halomsíros kultúra előrehaladott szakaszában már egyeduralkodónak tekinthető a hamvasztásos temetés szokása.

Természetesen a halomsíros kultúra különböző lokális csoportjai a Dunántúl más vidékein is megtelepedtek. Ezek leletei helyenként más és más egyéni sajátosságokról tanúskodnak. A különböző csoportok egyéni színezetét kivétel nélkül mindenütt azok a helyi elemek határozták meg, amelyek tulaj-

donképpen a helyenként más és más súllyal képviselt alapnépességet (ősnépességet) jellemezték, s megkülönböztették őket a föléjük telepedő halomsíros hódítóktól. Baranya megyében a Siklós-Tégla-gyár nevű lelőhelyen a dél-dunántúli kései bronzkor egyik legérdekesebb települését tárták fel, amelynek alsó rétegsorában ennek az átmeneti korszaknak emlékeit találták meg. Az itt lakók kultúráját a szeremlei kultúrát képviselő őslakosság hagyományai színezik, de nem hiányoznak a település leletei közül a halomsíros kultúra eszköz- és edénytípusai sem.

Meglepően sűrű településhálózattal tűnt ki ebben az időszakban a Dunántúl északkeleti vidéke, mindenekelőtt a Duna-kanyar és a főváros térsége. A legfontosabb lelőhelyeket Esztergomból és Budapest környékéről ismerjük. Különösen ez utóbbi terület fontos, miután a dunai gázlókon itt jelentősebb halomsíros csoport kelt át a folyó túlsó, Duna-Tisza-közi oldalára, ahol főként Aszód és Bag környékén építette ki településközpontjait ez a kultúra. A korszak leleteit más területeken, így Győr környékén is megtaláljuk, ezeknek az az érdekességük, hogy igen sok szállal kötődnek a Balaton-vidéki csoport anyagához. A Győr környéki lelőhelyek közül elsősorban Koroncót említhetjük, ahol több helyen is megtelepedett a halomsíros kultúra, s éppen ezért egyik településközpontját is itt kell keresnünk.

Még tovább sorolhatnánk e lelőhelyeket, amelyek anyagai kivétel nélkül arról vallanak, hogy a halomsíros kultúra a Dunántúlon ebben az időszakban még lényegesen egységesebb, mint amilyennek a későbbiek folyamán mutatkozik. Ekkor még sokkal több a leletek között az egyes lokális csoportokat összefűző jellegzetesség, mint az elhatárolásukra alkalmas tényező. Ez utóbbiak is inkább a helyi középső bronzkori hagyományok hol erősebb, hol gyengébb megnyilvánulásai adódnak.

Összefoglalásként elmondhatjuk, hogy a halomsíros kultúra népe, akárcsak más régiókban, a Kárpát-medence fejlődésében is új fejezetet nyitott. Hódítása megszüntette a helyi bronzkori kultúrák egységét, elpusztultak a korábban virágzó falvak, vége szakadt a paraszti életmódnak. Ezt a teljesen új történeti korszakot kései bronzkornak nevezzük, melynek keretei között legfeljebb csak hagyományként éltek tovább a középső bronzkor gazdasági és társadalmi vívmányai. Egyedül a bronzművészegről mondhatjuk el, hogy még az új körülmények között sem szűnt meg teljesen, s termékei – bár változott formában – itt-ott továbbra is használatban marad-

tak. Az északi hegyvidék és a Felső-Tisza-vidék új fémművességének kibontakozását valószínűleg a koszideri bronzipar ösztönözte. A Kárpát-medence gazdasági életében hosszú időre az állattenyésztő gazdálkodás vette át a vezető szerepet, ez természetesen a kései bronzkor további fejlődésére is rányomta bélyegét.

GAZDASÁG ÉS TÁRSADALOM

Az eddigiek során beszéltünk a földművelésről és az állattenyésztésről, érintettük a bronzművességet, de talán nem lesz haszontalan, ha közelebbről is szemügyre vesszük a bronzkori élet alapjait képező gazdasági ágazatokat s az adott termelési viszonyok között kialakult társadalom szerkezeti elemeit.

A legalapvetőbb élelmezési forrása minden bizonnyal a földművelés volt a termelő gazdálkodást folytató őskori népeknek. Így volt ez a bronzkorban is, noha időszakonként az állattartás jutott nagyobb szerephez. A földművelésről már eddig is szoltunk, fontosságát érzékeltettük is, s ehhez legfeljebb még annyit tehetünk hozzá, hogy a bronzkori telepek rétegeiben gyakran napvilágra bukkanó, elszenesedett gabonamagvak, s a házak agyagtapsztásának töredékeiben mutatkozó kalászlennyomatok a gabonatermesztés közvetlen bizonyítékai. Ezek segítségével pontosan sikerült meghatározni azokat a fajokat, amelyeket a bronzkor embere ismert és termesztett is. Bár az akkori terméshozamokról nincs megbízható értesülésünk, de feltételezzük, hogy a telepeken talált nagyméretű tárolóedények – hombárok – egy részét gabonamagvak raktározására használták.

Amint már elmondottuk, a földet feltehetően ökrök vontatta faekével szántották, s ugyancsak ökrök húzták azokat a tömör kerekű taligákat vagy szekereket, amelyekkel a trágyát hordták ki a földekre, s a minden bizonnyal soványka termést is ezek segítségével takarították be. A falvakban külön raktárakat tartottak fenn a gabonakészletek tárolására. Zuglóban például feltártak egy olyan helyiséget, melynek padlójába vermet ástak nagyméretű tárolóedények elhelyezésére, s ezekben tarthatta az itt élő kisebb közösség, talán család, a gabonáját. A gabonát egyébként már a középső bronzkorban kalapált élű, fanyélbe erősített bronzsarlóval aratták le, s a nagy gonddal kicsévelt szemeket a már említett égetett agyaghombárokban gyűjtötték össze. A bronzkori falvak rétegeiből gyakran kerülnek elő őrlőkövek, melyek segítségével durva liszté őrlték

a gabonát. E kövek évezredekken át szinte változatlan formában készültek, annak jeléül, hogy az őrlés mesterségében igen hosszú időn át aligha történt előrelépés. Az őrlőkövekkel összezuzott szemekből azután lepényszerű kenyeret sütöttek az agyagból tapasztott házi tűzhelyen, melynek füstje szabadon távozhatott a házból a faágakkal, szalmával fedett tetőzet résein át.

Minden körülmények között jelentős szerepe volt az állattenyésztésnek is, még a földművelő paraszti falvakban is, ahol elsősorban a sertés-, a kecske- és a juhtartásra fektették a súlyt. Ennek bizonyítására számos példát idézhetnénk. A szarvasmarha mind az igavonás, mind a tejtermelés szempontjából nélkülözhetetlen volt. A marhatartásra és -nevelésre ugyancsak vannak bizonyítékaink. A felsorolt állatok csontjait kivétel nélkül megtaláljuk a földművelők telepeinek hulladékgödreiben.

A bronzkor emberének életében jelentős szerepet játszott a ló. Nagy telltelepeink rétegsoraiban a korai bronzkortól kezdve, alulról fölfelé folyamatosan nő a háziasított lovak csontjainak számaránya, egészen a koszideri horizont égett telepszintjéig. A történeti zoológia kifinomult módszereivel sikerült tisztázni a Kárpát-medencei lovak eredetét is. Ezek származása minden kétséget kizáróan a dél-oroszországi sztyeppek vidékéig vezethető vissza. Nem nehéz kiderítenünk, hogy az itteni lovak őseit a kurgán kultúrák népe még a korai bronzkor időszakában hozta magával új hazájába, majd tovább tenyésztette. A középső bronzkorban már szarvasagancsból és csontból faragott zablapálcákat használtak e települések lakói lovaik szerszámzatához, annak bizonyosságául, hogy elsősorban hátasállatokat tenyésztettek.

Nehéz lenne nem figyelni azokra az összefüggésekre, amelyek a Kárpát-medencei, a nyugat-anatóliai és a görögországi lótarás adatai között megfigyelhetők, különösen annak tudatában, hogy mindhárom területen az i. e. II. évezred dereka körüli századokban volt a legelterjedtebb a lótenyésztés. Akárcsak a másik két területen, a mi vidékünkön is alapvető tartozéka volt a harcmodornak a ló. A középső bronzkor fegyverei, a harci csákány és a rövid kard speciálisan olyan fegyverek, melyeket a lóhátról vívott csatákban használtak, ezzel szemben a mediterrán területen a harci szekerező egységek képezték a had fő erejét, s e szekereken küzdők lándzsát és hosszú pengéjű tőrkartot viseltek. Arra vonatkozóan sajnos nincs biztos adatunk, hogy a Kárpát-medence bronzkori népei ellátták-e lovakkal a Fekete-tenger északi partvidékéről vagy az Al-

Duna mentéről érkező kereskedők közvetítésével a déli országokat. Ámde néhány száz évvel későbbi időkből már vannak olyan adataink, melyek szerint hazánk területének korai vaskori népei is érdekelve voltak az Itáliába irányuló lókereskedelemben. Éppen ennek tudatában nem zárhatjuk ki a korábbi időszakban létező, lovakat közvetítő kereskedelem lehetőségét sem.

Csupán az érdekesség kedvéért említjük, hogy a korábban már említett ottlakai aranykorongok egyikén, éppen azon a példányon, amelyen a jellegzetes mükénéi ornamentika figyelhető meg, feltehetően rituális jelentőségű, témáját a lótenyésztés köréből kiragadó ábrázolás is látható. A mükénéi díszítés és a lótenyésztés ábrázolása együttesen talán a Mediterráneum felé irányuló lókereskedelem meglétére utalnak.

A nyugat-magyarországi halomsíros kultúrkörhöz tartozó pásztornépek életmódjában az alföldi földművelőkével összehasonlítva bizonyos különbség érezhető. Ugyancsak eltéréssel találkozunk akkor is, amikor összevetjük egymással a középső és kései bronzkori települések állatcsont-anyagának összetételét, ez a gazdálkodásban fellépő szerkezetváltásra utal. Különösen szembetűnő e változás, ha figyelembe vesszük, hogy a földművelésnek korábban is kisebb volt a jelentősége a Dunántúlon. Kimagasló számarányt képvisel az itteni csontanyagban a szarvasmarha, s csak ezt követi a kecske és a juh, végül a sertés. Jól ismert, hogy a termőföld jellege a Kárpát-medence bizonyos vidékein minden korban már önmagában is meghatározta az ott élők gazdasági lehetőségeit, alapvető gazdálkodási rendszerét. De azt sem felejtethetjük el, hogy a kései bronzkort megelőzően még ezeken a vidékeken sem beszélhetünk a földművelés teljes hiányáról. A középső bronzkor kultúráinak termelési szerkezetében mutatkozó eltérések csupán az egyik vagy másik gazdálkodási formának az előtérbe kerülését jelzik, s ez tulajdonképpen a kései bronzkorra is vonatkoztatható, még ha látszólag csak állattenyésztők vetették is meg lábukat a Kárpát-medence különböző régióiban.

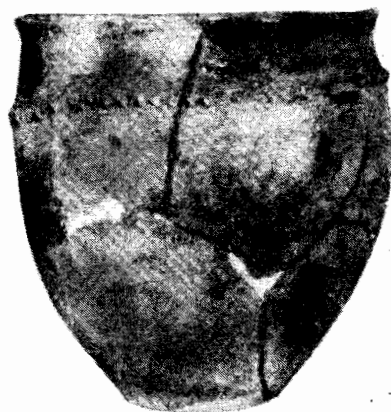
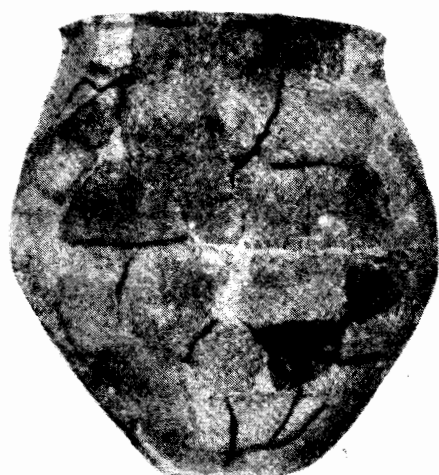
Nem lenne teljes az élelemtermelésről nyert képünk, ha nem ejtenénk néhány szót a legősibb gazdálkodás továbbra is fellelhető hagyományairól. A termelő gazdálkodást megelőző zsákmányoló életmódról kívánunk szót ejteni, amely valójában napjainkban is megfigyelhető még a bronzkorinál civilizáltabb életet élő népek esetében is. Az újkőkor nagy gazdasági vívmányát, a földművelést megelőző gyűjtőgető gazdálkodásban élők elsősorban a vadon

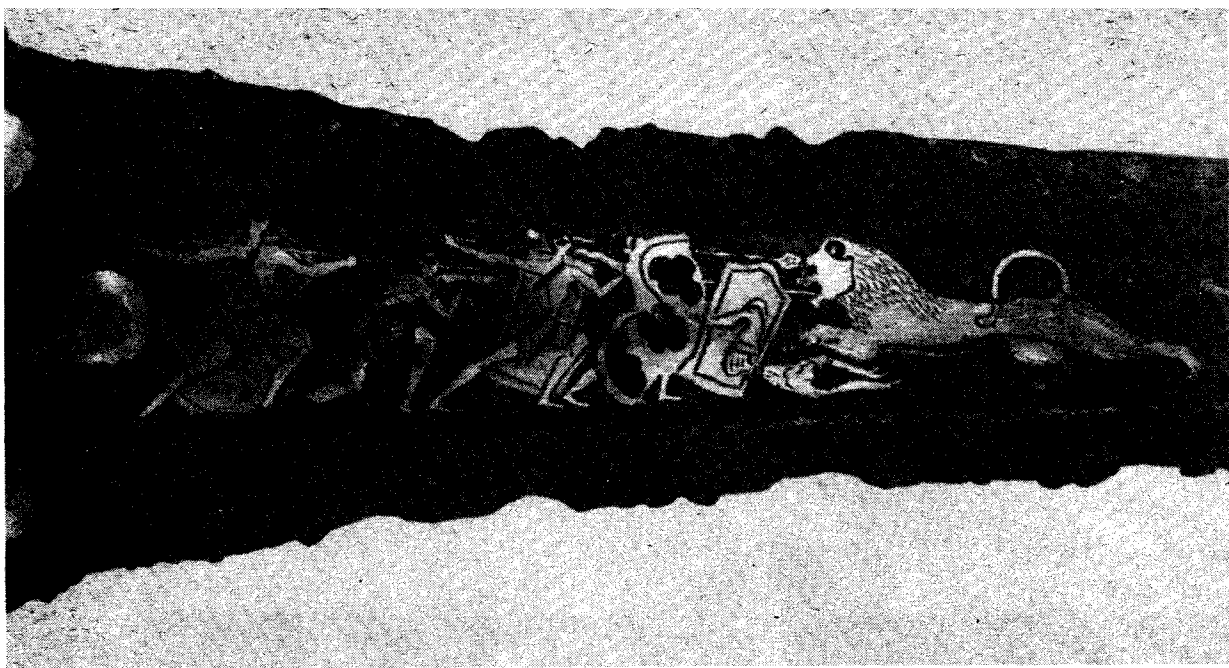
termő gabonafélék magvainak begyűjtésére törekedtek, de a természeti adottságoknak megfelelően gyümölcsök, gombák, ehető gumók és gyökerek is lehetnek a gyűjtőgetők legkeresettebb termékei. És ugyanígy, még ha időközben ki is szorult a gazdálkodás periferiájára, s éppen ezért alárendelt szerepet játszott, sem a vadászat, sem a halászat nem tűnt el soha teljesen. Jelentőségüket szinte minden esetben a természeti környezet határozta meg. Bronzkori telepeink hulladékgödrei, megjegyzendő ezek a régészek legfontosabb kincsesbányái, gazdagon ontják a vadászatra és a halászatra vonatkozó adatokat. Szarvas, vaddisznó és más kisebb-nagyobb vadak csontjai, halszállkák, -pikkelyek, kagylótelek-nők olyan hulladékok, amelyekre az őskori telepek szemétdögreiben gyakran talál a kutató.

A földközi-tengeri országok különböző népeinek életmódjára utaló adatok, írásos emlékek és művészi ábrázolások egyaránt arról adnak tanúságot, hogy a vadászat itt az előkelők kedvelt időtöltése, sőt szórakozása volt, de azt sem tagadhatjuk, hogy ez egyidejűleg a mezőkön legelő állatcsordákat fenyegető ragadozók elleni védekezés legjobb eszköze is volt. Sajnos, Európa mérsékelt égövi területeiről hiányoznak a korabeli életmódra utaló hagyományok, az írásos emlékek, így legfeljebb gyaníthatjuk, hogy a vadászatot a mediterrán példákhoz hasonlóan gyakorolták a Kárpát-medence bronzkori kultúráinak körében is.

Szóljunk néhány szót, persze a teljesség igénye nélkül, az iparról, amely minden termelő gazdálkodásnál ősből emberi tevékenység; gondoljunk csak az első kőből pattintott eszközökre, csiszolt csont-eszközökre vagy a kézműipar ma már nehezen felderíthető számos ágazatára. A kőkorszaki kézművesség egyike-másika, pl. a csontok megmunkálása, még jóval később, a fémkorokban is fennmaradt a mindennapi munka szoros tartozékaként. A háziipar különböző ágazatai, mint pl. az állatbőrök kikészítése, a szövés-fonás, majd az óriási jelentőségre szert tett agyagipar hosszú, több évezredes utat jártak be, s a bronzkor folyamán már komoly gyártási tapasztalatok birtokában készülhettek a különféle iparok közismert termékei. Az edénykészítés módja nem sokat változott az i. e. II. évezred folyamán, miután a Földközi-tenger térségétől északra továbbra is szabad kézzel, korong nélkül formázták az agyagot, legfeljebb az agyag

Gabonatarató hombáredények a váli kultúra egyik zuglói telepének anyagából

kikészítésének minőségében és az égetés intenzitásának növelésében mutatkozik fejlődés az előző időkhez képest.

Nem vesztette el soha korábbi jelentőségét, még a fémkorok beköszöntése után sem, a kőnek csiszolással, fúrással való megmunkálása. A bronzkori telepeken lelt kőszközök, csiszolt pengék és átfúrt kőbalták bizonyítják, hogy a fémanyagok mellett továbbra is nagy becsben tartották a könnyen beszerezhető és jól megmunkálható kő nyersanyagot.

Az első fém tárgyak természetesen forradalmi változást idéztek elő az őskori gazdálkodás, mindenekelőtt az ipar szerkezetében, s e változás nem csupán a gazdálkodás egészére, hanem a társadalom belső fejlődésére is lényeges hatással volt. Olyan iparágak egész sora jött létre, amelyekre korábban még nem volt s nem is lehetett szükség. Elsősorban a bányászat. Ennek ugyan voltak előzményei – gondoljunk csak a neolitikum kovakő-bányáira, az őskor okkerfesték-bányáira, a só-bányákra stb. –, de a bányászat igazán intenzívvé csak a különféle ércek felszínre hozatalának szükségessé válásával vált. A Kárpát-medence hegyvidékeinek gazdag rézlelőhelyeit már a rézkortól kezdve művelték, míg a gyors járású folyókban jelentős mérvű aranymosás folyt. Ami pedig teljesen új az ipari tevékenységek sorában, az a fémfeldolgozás technológiája, a bronzkohászat, bronzöntés s a kész termékek kidolgozásának különféle módozatai voltak. A bronzművesség különleges jelentőségéről

A mükénéi aknasirok egyikéből származó tör részlete, rajta oroszlánvadászatot ábrázoló aranyberakás

fentebb már esett szó; arról a misztikus áhitatról már beszéltünk, amely a szakmai titkok, fortélyok tudóit övezte. A bronzkor fejlettebb szakaszaiban, így már a középső bronzkorban a bronzipar, s ezzel együtt az aranyművesség is a technológia igen fejlett módjait használta. Jelentős haladást s ezzel együtt komoly minőségi változást jelentett a bronz- és aranylemezből kalapált edények előállítás, amelyhez a már ismert egyszerűbb eljárások nem voltak elegendők, hanem komoly ötvös szaktudást is megkövetelt a mestertől. A fémművesség különféle szakmai eljárásai – így a trébelés, poncolás, granulációk készítése s más technikai fogások és eljárások –, sőt ezek rutinos alkalmazása a teljes iparágat művészi szintre emelte. Azért nem árt hangsúlyozni, hogy mindezek a technikák nem önálló, helyi vívmányokként jelentek itt meg, hanem a civilizált népekkel való érintkezés nyomán bontakoztak ki, s a Földközi-tenger vidékéről hazánkba elkerült fém tárgyak adták kialakulásukhoz a legnagyobb ösztönzést. Az előzőekben már ismertetett kelet-magyarországi és erdélyi aranykincsek csodálatosan finom kidolgozású edényei, fegyverei és ékszerei, de nemkülönben a bronzkincsek hasonló jellegű tárgyai a maguk „barbárságában” is bámulatot kelt-

hetnek, igen fejlett s egyidejűleg differenciált, sok ágazatból összetevődő fémiparról vallanak.

Amint ezt az akháj világhatalommal foglalkozó fejezetünkben olvashatták, a műkenéi gazdasági élet alapjait főként a szerteágazó ipar és a nagy területekre kiterjedő külkereskedelem jelentette. Bár nem vitatjuk, hogy az európai bronzkor népeinél a földközi-tengeri népek látóhatára lényegesen tágabb, kapcsolataik sokkal szerteágazóbbak voltak, hiszen még a Duna-vidék középső részein is találkoztunk velük, de azt el kell ismernünk, hogy az európai bronzkor népeinek gazdasági életében is – az ipar mellett – hatalmas hajtóerő volt a kereskedelem. Már a bronzkort megelőző korokban is számos jelét tapasztaltuk a gyakran igen távoli vidékeket összefűző cserekereskedelemnek. Dél-tengeri kagylók, csigák, üvegpaszta és fajanszgyöngyök, nemes kőzetek, borostyánkő stb. mind olyan termékek, illetve tárgyak, amelyek legtöbbször csere útján juthattak el a természetes lelőhelyeikről vagy előállításuk helyéről idegen területekre. Bár őskori leleteink erről nem vallanak, nyilván kiterjedt volt a könnyen pusztuló áruk, így az élelmiszerek, kelmék stb. kereskedelmi forgalma. Egyébként az őskor keretei között eléggé egyoldalú fejlődésű gazdaságok nem is létezhetek volna az egymással való szoros és tartós együttélés nélkül. Az állattenyésztő és földművelő törzsek szükségleteiknek megfelelően rendszeresen kicserélték egymással termékeik egy részét, s egymástól szereztek be mindazon nyersanyagokat, amelyekre iparukhoz volt szükségük, vagy azokat a termékeket, amelyeket saját maguk nem gyártottak.

A cserekereskedelem talán legősibb és egyben legjelentősebb megnyilvánulása a különböző népcsoportok egymás közötti kapcsolatfelvételének. A ma is élő természeti népek köréből vett analógiákból ítélve a cserekapcsolat az őskor viszonyai közepe is rendkívül szerteágazó lehetett. Ki gondolná, hogy a piaci árusítás a kereskedelemnek igen ősi fajtája, lebonyolítási rendszere, amelynek segítségével olyan közösségek is érintkezhettek, kereskedhettek egymással, melyek egyébként – félelemből vagy más megfontolásból – alig mutatkoztak egymás előtt. Ez a kereskedelmi ügylet ugyanis úgy játszódtott le, hogy az érdekelt felek nem is látták egymást. Bizonyos értéktörvények már az őskor korai időszakában is léteztek, de nem feltétlenül a mai értelemben vett szabályozókra épültek. Egy-egy tárgynak, nyersanyagféleségnek értékét számos tényező határozta meg: mindenekelőtt a vásárolni kívánó népcsoport tényleges szükségletei, az adásvétel tár-

gyát-képező termék hozzáférhetősége, ritkasága, az esetlegesen hozzáfűződő vallásos, bábónás képzetek s természetesen annak a munkának a mértéke, amelynek segítségével e javak előállíthatók vagy megszerezhetők voltak.

A kereskedelem jelentőségét hangsúlyozzák azok a bronzkorban már feltételezhetően alkalmazott értékmérők, amelyeknek figyelembevétele lényegesen megkönnyítette az egyes csereügyletek lebonyolítását. Elsősorban a földközi-tengeri országokból: Egyiptomból, Mezopotámiából, Görögországból vannak olyan adataink, melyek szerint már az i. e. III. évezredtől különféle pénzfajták, így karika-, balta- s más pénzek voltak forgalomban. Ma egyébként ilyen pénzek helyett, egyes természeti népektől eltekintve, akiknél kagylók, csigahéjak, esetleg malomkövek stb.-k a pénzek, fémpénzeket, papírpénzeket használnak, különleges esetekben aranyat. Az őskorral, ókorral kapcsolatban gyakran olvashatunk marhapénzekről. Ezek ugyancsak a pénzügyi elszámolást segítették. Ebben az esetben a csere mértékegységét a szarvasmarha jelentette. Hasonló „pénzek” vagy értékmérők létezésével másutt is számolnunk kell, s hogy ez nem pusztán feltevés, annak számos bizonyítékát idézhetjük, erre a későbbiekben majd visszatérünk.

A középső bronzkor fejlett, egyben differenciált gazdasági életét a kései bronzkort magukkal hozó halomsíros törzsek időlegesen szétzüllesztették ugyan, de alig néhány évtized elteltével alapvetően megváltozott a helyzet. A „tömegtermelésre” berendezkedett bronzipar, s a termékfeleslegeket nagy kiterjedésű területeken értékesítő cserekereskedelem addig soha nem látott fejlődés útját nyitotta meg a Kárpát-medence gazdasági és társadalmi rendszerei előtt. És ebben az új fejlődésben, amint majd később látjuk, az egyre jobban szerteágazó kereskedelem kiemelkedő szerepet játszott.

A középső bronzkori kultúrák népeinek társadalmi szerkezetéről már leírtunk néhány gondolatot, amikor a fémipar hatására rohamosan differenciálódó, helyesebben rétegződő közösségekről beszéltünk. Mint az emberiség történelmében annyi-szor, a gazdaság fejlettsége, dinamizmusa alapvetően meghatározza az egyes közösségek belső helyzetének alakulását. A bronzkorra is ez igaz. A középső bronzkortól egyre határozottabban jelentkezik a társadalom lassú átrendeződése, amely végül is – a fentebb már részletezett okokból kifolyólag – egy erőteljes mértékben katonai színezetű, de még ősközösségi keretek között megmaradó társadalmi rendhez vezetett. Osztálytársadalomról ekkor még

természetesen aligha beszélhetünk, legfeljebb kibontakozásának tendenciáiról ejthetünk szót. Korábban katonai demokráciának nevezték ezt a formációt, de a meghatározásnak legfeljebb az első fele érvényes, mert hogy demokráciáról is szó esett-e, az igen kétséges. Az olyan méretű vagyonszerzés, amelynek számos példáját idéztük a középső bronzkorunkból, erőteljes törzsi arisztokrácia kialakulását engedi feltételezni, s ugyanezt a feltételezést támasztják alá a korszak települési szokásai. Ismételten hivatkoznunk kell azokra az

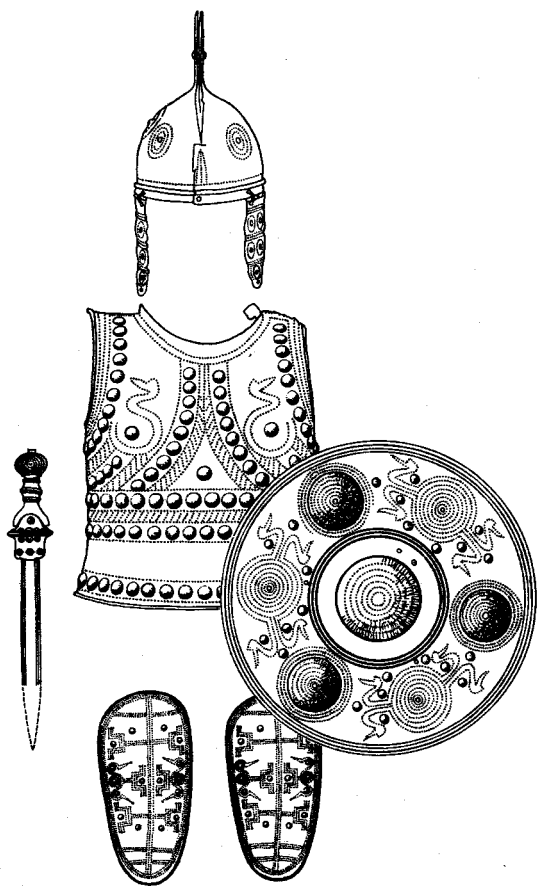
erődített településekre, melyeknek belső fellegvárak is van. Ezekről a településformákról már tudjuk, hogy milyen társadalmi réteg szükségletei hozták őket létre. Ennél sokkal többet aligha mondhatunk a középső bronzkor társadalmi rendszerének jellegeről. Talán a temetők gondos elemzése segíthet majd a társadalom belső rétegződésének pontosabb meghatározásához, miután a jól elhatárolható nemzetséghez, esetleg nagyobb családhoz tartozó sírcsoportok vizsgálata a társadalom szerkezetének elemzésében további finomításra adhat lehetőséget.

A harcosok világa

ÚJ LÁTÓHATÁROK A BRONZKORI EURÓPÁBAN

A halomsíros kultúrát hordozó népek vándorlása Európa legtöbb régiójában megváltoztatta a bronzkori kultúrák életét. A vándorlás legkorábbi hullámai a Kárpát-medencétől északnyugatra, nyugatra eső területeket érintették, de csakhamar sorra kerültek a távolabbi régiók is. A Kárpát-medencén kívül mindenekelőtt a Balkán északi peremvidéke, valamint Észak-Itália került a halomsíros kultúra vonzásába. A hódítás első évtizedeiben még minden téren visszaesés mutatkozik, de ezt követően mindazon helyeken, ahová a halomsíros törzsek betették a lábukat, erőteljes erjedésnek indult a gazdasági élet, mindenekelőtt az ipar és a kereskedelem lendült fel. A halomsíros kései bronzkor fejlődésének csúcspontját elsősorban három területen, a mérsékelt égövi Európa három sarkalatos pontján, Dél-Németországban, a Kárpát-medence északkeleti részében, valamint Észak-Itáliában tapasztaljuk. Ezek közül az első intakt halomsíros terület, de valamilyen módon az utóbbi kettő is a halomsíros kultúra érdekszférájába tartozik. A fejlődés zenitjét mindhárom helyen az egymástól némiképpen eltérő, de nagyjából hasonló korú, igen fejlett bronziparok jelentik, amelyek a környező vidékek bronzművességének rohamos fejlődését is kiváltották. A halomsíros kultúra fejlődésének e végső szakasza egyben Európa őstörténetének egyik legizgalmasabb periódusa, sőt mondhatni sorsfordulója. Az egymástól többé-kevésbé elszigetelten élő lokális bronzkultúrák ideje véglegesen lejárt, s helyüket a hatalmas területekre kiterjedő, egyetlen nagy kultúrkörhöz tartozó, egymástól lényegtelen jellegzetességeikben eltérő, újonnan szerveződő csoportoknak adták át, s ezeket az új alakulatokat a szaktudomány urnamezőskultúra néven ismerhette meg.

De térjünk vissza a fejlődés kezdeteihez, a már említett három nagy bronzművességhez. Itáliában ezek termékeit Peschiera-bronzok néven tartják számon, Dél-Németországban Riegsee-bronzokról beszélnek, Északkelet-Magyarországon pedig a Rimaszombat (Rimavská Sobota)-Aranyos típusú raktárleletek tárgyai képviselik e bronzipart. Mindhárom bronzművesség anyagában találkozunk a halomsíros kultúrára jellegzetes típusokkal, de már továbbfejlesztett alakjukban. Csupán a fontosabb termékekről szólva említhetjük a Peschiera típusú, nyéllapos töröket, késeket, a bordázott, nehéz, tömör karpereceket, a ruházat összetűzésére szolgáló különféle tűket, a nyélnyújtványos sarlókat, az

egyszerű nyelnyújtványos és tömör markolatú kardokat stb. Egy-egy területen sajátos típusokkal is találkozunk: így a Rimaszombat–Aranyos-körben igen gyakori a korongos fejű csákány és a hasonló bronzkori csákányok továbbfejlesztett változata, s nem utolsósorban egy igen érdekes, két vékony rúd alakú szárba ágazó csákányfajta, ez a feltételezések szerint valamilyen vezető személyiség felségjelvénye lehetett.

Az i. e. XIII. sz. végső évtizedeitől egyre nagyobb területen használták a korszak említett jellegzetes bronzait, s ez az egyre kiterjedtebb kereskedelmi kapcsolatokról tanúskodik. Feltehetően ez a kereskedelem is alapvető szerepet játszott az új, az urnamezős kultúra kialakításában. E kultúrának legfőbb ismérve egyrészt a különböző tárgyi formák fokozódó egységesedése, másrészt hatalmas területeken hasonló kulturális megnyilvánulások jelentkezése, ilyen például az egységes temetkezési rítus, a hitvilág, a gazdasági-társadalmi formációk, a települések rendszere stb. Természetesen igen hosszú utat járt be, amíg a Peschiera–Riegsee típusú bronzoktól a teljes kibontakozásáig eljutott ez a kultúra; az előfeltételek kialakulásától még sok évtizednek kellett addig eltelnie.

Ha jól körülnézünk a kései bronzkor berkeiben, akkor Közép- és Délkelet-Európában szinte mindenütt megtaláljuk az új fejlődés formai kísérő elemeit: Dél-Morvaországban már az i. e. XIII. sz. második felétől megfigyelhetjük az urnamezős fejlődés félreismerhetetlen jeleit, s nem csupán a fémművesség termékeiben, hanem a kerámiában is. Ma már aligha vonható kétségbe, hogy ennek az új kultúrának alapnépességét e területen is a halomsíros temetkezésű törzsek jelentették, ugyanakkor vannak olyan régészeti adataink, melyek alapján más népcsoportok csatlakozásával is számolnunk kell. Dél-Morvaországtól északra és keletre, elsősorban Kelet-Németország, Lengyelország és Észak-Morvaország tágas-teres síkságain egy másik erőteljes kései bronzkori kultúra, a lausitzi kultúra népe élt. Ennek egyes csoportjai éppen a kérdéses időszakban terjeszkedtek délnyugati irányba, s beékelődtek a halomsíros kultúra által elfoglalt területekbe. A dél-morvaországi kései halomsíros telepek erősítése erre az időszakra tehető, s a föld alól előkerült kincsletek valószínűleg összefüggnek a lausitzi kultúrát hordozók behatolásával. A blučinai erősített földvár pl. a kései halomsíros kultúra egyik központja volt. Az itt talált leletek arról tanúskodnak, hogy a földvár birtoklásáért elkeseredett küzdelem folyt a földvár népe és a lausitzi

hódítók között. A csatában elesetteket egyszerűen a várakba dobálták, s az itt lelt csontvázak tették lehetővé e település feltáráinak, hogy képet alkot-hassanak maguknak az egykori várostrom heves-ségéről. E csata végeredményét csak közvetett adatokból tudjuk. Dél-Morvaország legkorábbi urnamezős leletegyütteseinek tárgyi formakincsében, elsősorban a kerámiában megeljük az előbb már említett lausitzi kultúra típusait is, annak jeléül, hogy az új kultúra népességében a lausitzi hódítók, illetőleg leszármazottjaik is jelen vannak. Hogy nem csupán új tárgyi formák jelentkezéséről van szó, azt egy új temetkezési rítus, a hamvasztás bizonyítja; Dél-Morvaországban ezt korábban nem ismerték.

Északkelet-Magyarországon a pilinyi kultúra fiatalabb fázisa, valamint a már említett berkeszi kultúra egyidős az előbb említett történeti eseményekkel. A Rimaszombat–Aranyos kincslet-horizontról és annak bronzairól már szoltunk, de nemcsak a bronzipar, hanem a kerámiaművesség is híuen tükrözi e változások korát. A pilinyi kultúra fiatalabb szakaszának leletei között pl. egyre gyakoribbá válnak a sajátos módon, sűrű árkolással díszített tálak, korsók és csészék, sőt olyan határozott urnamezős díszítő jellegzetességek figyelhetők meg az egyes edényeken, mint pl. a tálakon és urnákon a kihajló szájszerem belső oldalának vízszintes síkkozása, a csészék és bögrék fülének a perem fölé emelése stb.

A dél-morvaországihoz hasonló fejlődés jeleit figyelhetjük meg tőlünk nyugatra, Ausztriában is. A Duna-vidék középső része halomsíros kultúrájának törzsei igen sokáig önállóan birtokolták e régiót, bár ide is beszivárogtak az új kultúra létrehozásában közreműködő lausitzi elemek. Ezt bizonyítják az észak-ausztriai Leobersdorfban feltárt urnatemető edényei, ezek a lausitzi kultúra fazekaságának jellegzetességeit viselik magukon, s jól megkülönböztethetjük őket a késői halomsíros edénytípusoktól.

A Balkán északi peremvidéke bizonyos értelemben ugyanehhez a körhöz, a Duna-vidék középső részein uralkodó halomsíros kultúrához tartozott, bár több helyütt is megfigyelhető, hogy a helyi bronzkori népcsoportok tovább élnek. Ámde az urnamezős fejlődés kezdeti jelei egyaránt feltűnnek mind a halomsíros, mind a helyi bronzkori leletcsoportokban. A Szerémségben a Surčin–Belejš-Ilandža és a hasonló lelőhelyekkel képviselt leletcsoport, Észak-Horvátországban Verőce (Virovitica) típusú temetőik jelölik a fejlődésnek ezt a sza-

ki azok a csoportok is, amelyek a Duna-vidék középső részének és a Kárpát-medence keleti felének urnasíros kultúráit a helyi elemek közreműködésével kialakították. Erről azonban majd egy későbbi fejezet részben ejtünk szót.

Az eddigiekben csupán a Kárpát-medence és közvetlen térségének kései bronzkori fejlődését ecsegettük, s szűkebb pátriánk szempontjából érdekesebb történeti események többnyire igen homályos adatait vizsgáltuk meg közelebbről is. Mindenesetre tudnunk kell, hogy az urnamezős kultúra kibontakozásának és egyben fejlődésének jelenségei ennél lényegesen szélesebb területen figyelhetők meg, Nyugat-Európában és Itáliában, de tőlünk keletre, Romániában, a Szovjetunió európai területein és Lengyelországban egyaránt. Szinte minden egyes terület rész urnamezős kultúrájára jellemző a már többször említett sajátos jelleg, amely mindenütt szoros velejárója a helyi csoportoknak, bár ezek népi alapjait a helyi kései bronzkori törzsek alkották. Ez a sajátosság nyilvánvalóan valamilyen közös eredőre vezethető vissza, melynek mibenlétét legfeljebb csak sejtjük, de kutatásában még igen messze vagyunk a végső ítélet kimondásának lehetőségétől.

Az Európa hatalmas területein uniformizálódó anyagi és szellemi kultúra a gazdasági és társadalmi fejlődésnek legtöbb helyütt közel azonos szintjét engedi feltételezni, s erre tulajdonképpen korábban még sohasem volt példa. A Csehországtól Itáliáig, Franciaországtól Ukrajnáig sok hasonlatosságot eláruló anyagi kultúra emlékei, a települési rendszer, a temetkezési rítus közös vonásai, a hitvilágban jelentkező közös elemek mindmegannyi bizonyítéka a szinte az egész kontinenst átfogó fejlődés egységes irányzatának. De ragadjuk ki ebből a körből azt a szűkebb terület részt, melynek abból a korból származó leletcsoportjai különösen fontos tényezői a fenti fejlődésnek.

Mielőtt ezt megtennénk, ejtsünk néhány szót a hazai bronzkor kronológiájáról, hogy megkönnyítsük könyvünk további részében közölt eseményekben az időrendi eligazodást. A korábbi fejezetekben, ott, ahol a középső bronzkor kultúráival foglalkoztunk, viszonylag könnyű volt a helyzetünk. A korszak legismertebb szereplői, így közöttük a füzesabonyi, a gyulavarsándi, a vatyai, a magyarádi stb. kultúra eléggé szorosan körülhatárolható időszakában az i. e. II. évezred dereka körüli évszázadokban virágzottak. Talán még ennél is jobban meghatározható a középső bronzkor végső szakaszaként említett koszideri horizont – vagy korszak –, amely nagyjából az i. e. XIV. századdal azonosítható.

A kései bronzkor időrendi beosztása ennél lényegesen bonyolultabbnak bizonyul. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy a korszakkal foglalkozó kutatók az érintett kultúrák időrendi besorolására egymástól többé-kevésbé eltérő sémákat alakítottak ki. E viták és nézeteltérések részletes ismertetését nem vállalhatjuk feladatként, s csak azért, hogy a tisztelt olvasó tájékozódását megkönnyítsük, nyújtunk rövid betekintést az általunk alkalmazott kronológiai rendszerbe.

Az i. e. XIV. sz. végén lezajlott a halomsíros kultúra előretörése, azaz a halomsíros kultúra népe jelentős területeket hódít meg, s ezt követően a kultúra rövid fejlődési időszaka következett, nagyjából az i. e. XIII. sz. első felében. De már nyomban ezután megjelennek az urnamezős kultúra kialakulásának első jelei. Ezt az időszakot mi az urnamezős kultúra I. fázisának nevezzük. A kultúra II. fázisa egyben a régibb urnamezős korszak virágkorának felel meg, s időben az i. e. XII. századot öleli fel. Az egyébként átmenetinek is felfogható III. fázis az az időszak, amikor a kurdi típusú kincseket földbe rejtették, valamikor a XI. sz. folyamán. A következő, a IV. fázis már az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszának felel meg. Ez a korszak viszonylag hosszú volt, a XI. sz. második felétől a IX. sz. elejéig tartott, s ez utóbbi, vagyis a IV. fázis egyidejűleg nyitánya a preszkíta kornak, azaz a V. fázis időszakának. A Dunántúlon ez a korszak jelenti a bronzkor végét, s egyben a korai vaskor kezdetét is, valamikor az i. e. VIII. sz. folyamán.

AZ ÚJ KORSZAK KIBONTAKOZÁSÁRÓL VALLÓ LELETEK A DUNÁNTÚLON

Különösen szembetűnőek az új irányú fejlődés kísérőjelenségei a Dunántúl területén. Itt ugyanis több, egymás mellett elhelyezkedő lokális leletcsoportot határolhatunk el, s e csoportokat a térségben még mindig ott élő halomsíros törzsekhez kell kapcsolnunk. A Balaton környéki csoportról már tájékoztattuk olvasóinkat, rámutatva, hogy ez esetben talán a Dunántúl legrégebbi halomsíros népességével találkoztunk. Csabrendeki temetőjük legfiatalabb sírjaiból már olyan típusú edényeket és bronzokat hoztak felszínre, amelyek az urnamezős kultúra legkorábbi fázisára utalnak, így biztosra vehetjük, hogy ez a népcsoport a történelmi sorsforduló idején is létezett. Szerencsés véletlen folytán még a múlt század végén bronzokban viszonylag gazdagabb sírokat is sikerült feltárni, többek között azt

a sirt is, amelyben a közösség egyik főnöke pihent. A mellékletek között lelt diadém tulajdonképpen felségjelvénynek – koronának – számított, mégpedig olyan személy koronája volt, aki még az urnamezős fejlődést megelőző korszakban élt. Ugyanebben a temetőben más érdekesebb bronzokat is letek, többek közül a már említett Peschiera típusú török egy példányát találták, nyélnyújtványos bronzkardot, s más, az urnamezős kultúra kibontakozásának idejére jellemző tárgyakat.

Érdekes, hogy ugyanúgy, amint ezt az egykori kelet-magyarországi kultúrák esetében is tapasztaltuk, bronzmellékletekben ebben az időszakban már szegényebbek a sírok. Ez csak kisebb részben vezethető vissza gazdasági természetű okokra, inkább a hitvilágban bekövetkező változások idézhették elő, hogy kevesebb bronz kíséretében indult az elhunyt a túlvilágra. A Balaton-vidéki csoport ekkor már kizárólag hamvasztásosan temetkezik, amint ezt egy másik, de már csak erre az időszakra keltezhető temetőben, a cserszegtomajiban tapasztaljuk. A csoport településeit elsősorban ártéri, vízmenti dombhátaikon találták meg, s igen hosszú lenne mindazokat a lelőhelyeket felsorolnunk, ahonnan telepmaradványokat ismerünk. E települések jellegéről alig tudunk valamit, miután az alkalmoszerű lakóhelyeken jóformán nem is maradtak fenn házak vagy más építmények nyomai.

Igen érdekes, ugyanehhez a korszakhoz tartozó régészeti leleteket őriznek Somogy, Tolna és Baranya múzeumai. Tolnában a Kapos és Koppány folyók völgyében végzett topográfiai munkák során jelentős számú újabb lelőhelyre akadtak. Csak az a kár, hogy az ezekből előkerült leletek zöme felszíni gyűjtésből származik. Ez pedig azt jelenti, hogy nem ásátásokból származnak, hanem a terepen dolgozó szakember a friss szántásból gyűjtötte össze az eke által napvilágra hozott, szántás tetején heverő cserepeket. Ezekből azért még következtetni lehet egy-egy telep, netán temető hollétére, kiterjedésére, hozzávetőleges korára stb. Az ásátásból származó lelet természetesen többet mond el magáról, hiszen a környezetével, felhasználásával kapcsolatos kérdésekre is fényt vethet a területi elhelyezkedési képe. A Tolna megyeiekhez hasonló lelőhelyeket találtak a szomszédos Baranyában is. Ezek alapján megállapították, hogy az itt élők ugyancsak vízjárások mentén ültették fel alkalmi szálláshelyüket. Ismerünk azonban egy, a fentieknél lényegesen fontosabb telepmaradványt is a térségből, a már említett Siklós-Téglagyár területéről, ahol a település felső szintjében olyan leleteket

találtak, melyek a korai urnamezős kultúra jellegzetességeit viselik magukon. De a felső szintben ugyanúgy, miként az alsó szintben olyan érdekes edények és cserepek is kerültek elő, amelyek e vidék középső bronzkori hagyományait őrzik.

E nagy mennyiségű szórványos lelettel ellentétben aránylag kevés temetkezési maradványt találtak a Dunántúlnak ebben a régiójában. Éppen ezért különösen fontosak a halomsírokból származó felsőnyéki leletek. Wosinsky Mór még a múlt század végén tárt itt fel öt halmot, s ezek alatt olyan sírokat lelt, amelyeknek mellékletei között a Siklós-Téglagyárból már ismert, a középső bronzkori formákra emlékeztető, ún. szeremlei edénytípusok is előfordultak. Most pedig nézzük meg, hogyan is ír erről a leletről maga a kiváló őstörténész:

„Felső-Nyék község észak-keleti végén (a fürge di határban) a Sióvölgyre vezető országút egy mély horhón megy keresztül. Ettől néhány lépésnyire észak felé egy második, mély és széles bevágást találunk. Mindkettő mesterségesen készültnek látszik. E két mély bevágás körül elterülő földeken régebben marha-delelőt készítettek s ennek körülsánczolása alkalmával vörösre égett tűzhelyek körül igen sok, ujjnyi vastag edényrészeket s szarvasagancsból készült eszközöket találtak.

Ugyanezen hegynék nyugati, Felső-Nyék felé fordult oldalán számos, alig észrevehető halom van. Az 1892. év nyara folyamán, midőn helyszíni szemle céljából községről községre jártam be a megyét, e halmok közül ötöt felbontottam s a lehető legfontosabb hullaegetési sírokra akadtam azokban.

Az I. számú halomban szén és hamu között szemcsés agyagú, fényesre simított felületű s nagy, hegyes bütykökkel díszített edénytöredékeket találtam. E halom már régebben feldúlott, mert az edénytöredékek régi törést mutatnak s nem illenek össze.

A II. számú halom szintén fel volt már dűlva. Ebben félig égetett emberi és égetetlen, feltört állati csontokat, szemcsés agyagú és bütykökkel díszített edénytöredékeket találtam.

A III. számú halomban, körülbelül másfél méter mélyen, igen sok edénytöredékre akadtam, melyek legalább 6–8 edényből valók. Egyik része temérdek szemcsével kevert agyagból készült s oly porhanyó, hogy érintésre is szétmálik. Egy másik vörösre égett, díszítés nélküli, igen nagy edény is apró darabokra törött. Találtunk az edénytöredékek között graphittal bevont darabokat is. Volt e halomban még egy 21 ctm. átmérőjű, befelé kanyarodó peremű tál, melyet sikerült itthon darabjaiból összeállítanom.

E tál pereme alatt rézsútos csavarmenettel s négy ellentett oldalán lefelé konyult bütykökkel díszített. Egy másik hasonló tálnak oldalfala csavarmenetes díszítéssel bír..." stb.

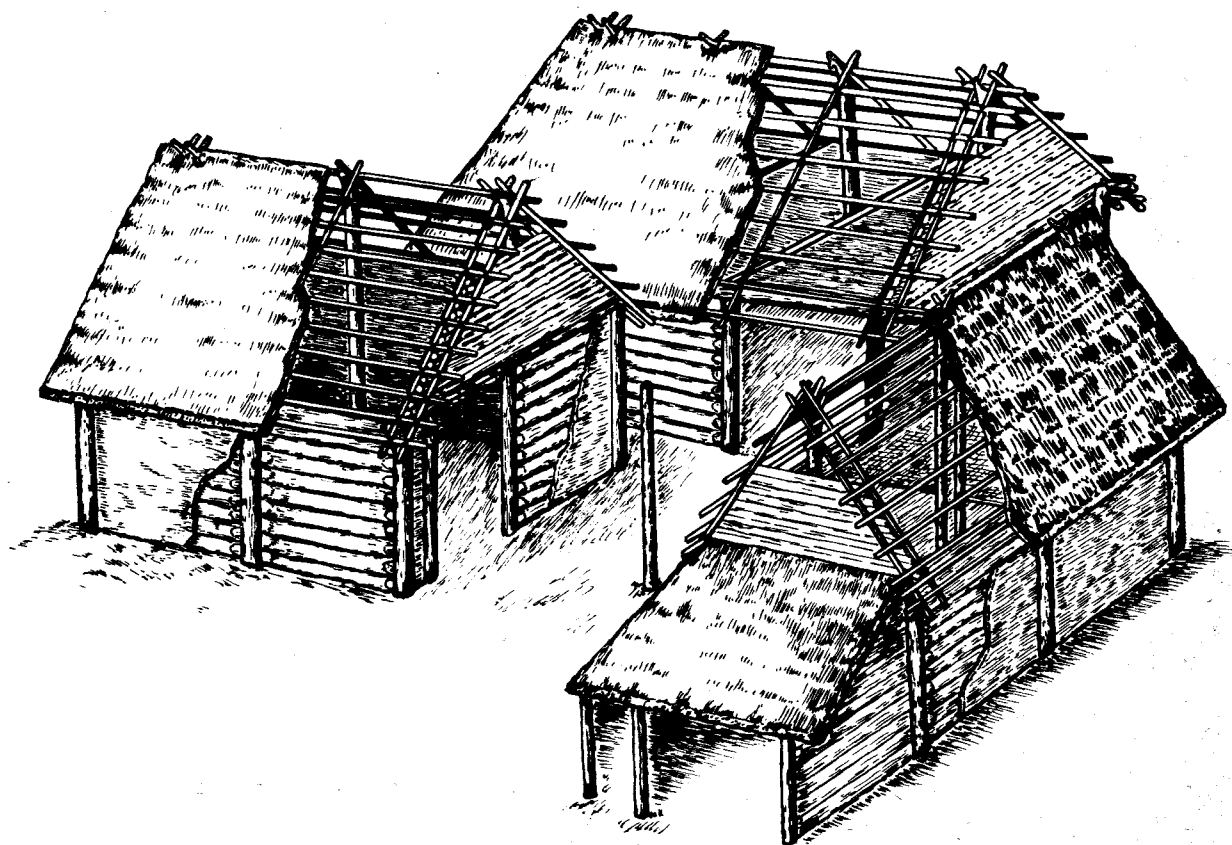
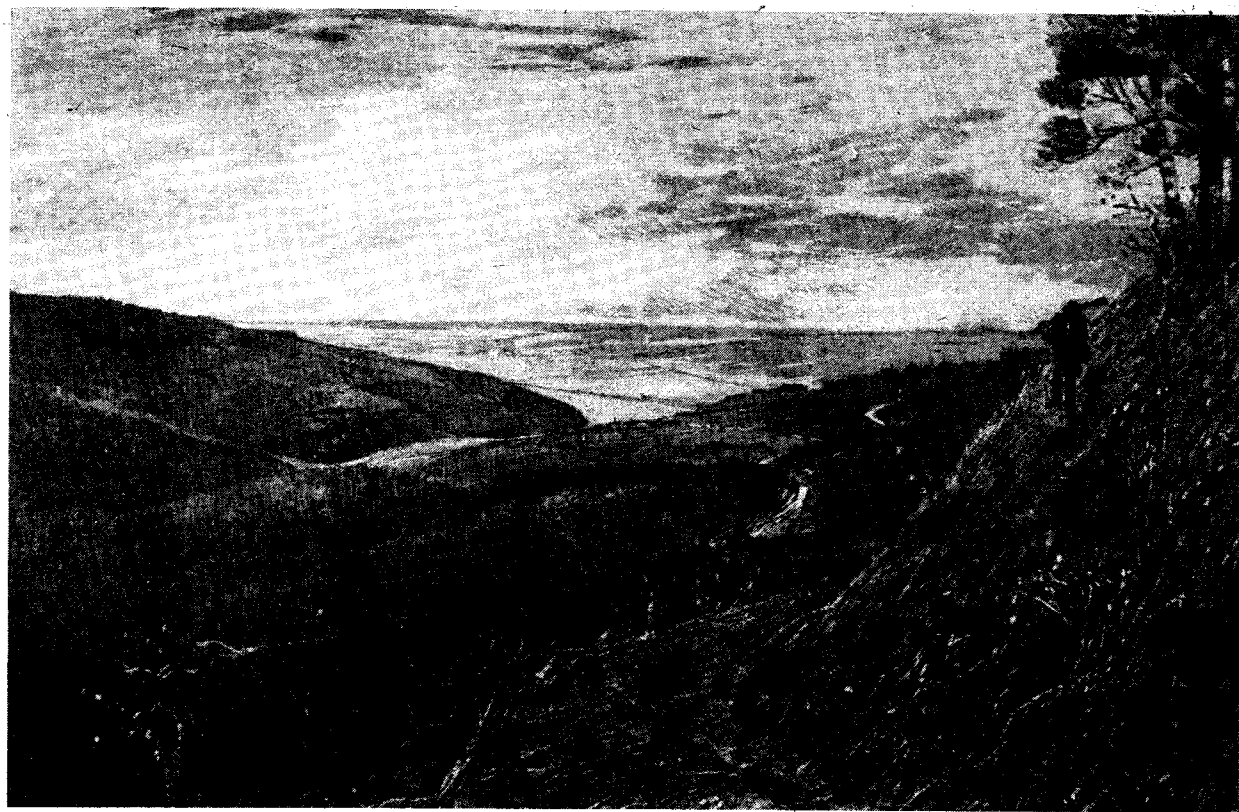
E területről azonban egyszerű, lapos sírokban rejlő urnás temetkezésekről is tudunk. Itt kell megemlítenünk, hogy a Dél-Dunántúlon és a Balaton környékén egyaránt általában halom fedte az akkori sírokat. Miután ezek a földhalmok lényegesen alacsonyabbak voltak, mint a Dunántúl más vidékeinek nagy tumulusai, az évezredek során majdnem teljesen eltűntek a felszínről, s esetenként csak a sírokat eredetileg keretező vagy a felszínt borító kövek maradtak meg. Ezt a jelenséget észlelték például a Veszprém megyei csabrendeki és cserszeg-tómai temetők feltárái is.

A késői halomsíros kultúrának egy további leletcsoportjával északon a Győr térségétől a Duna-kanyarig, délen a Sió vonaláig terjedő területen találkozhatunk. A lelőhelyeket e területen meglehetősen szétszóródottan, kisebb csoportokra tagozódva lelték meg, főként Győr, Esztergom és a főváros térségében. Az itt élők települései déli szomszédaikhoz viszonyítva nem mutatnak fel különö-

A lengyeli kései bronzkori földvár és sánc részletei egykorú ábrázolások nyomán

sebb eltérést. Talán csak az egykori békásmegyeri Vízművek területén feltárt, az egész urnamezős korszakot átölelő településrendszer az, amelynek leletei között ehhez a korai periódushoz tartozók is akadnak. Viszonylag hosszú ideig lakott települési központnak látszik. Egy másik lelőhelyen, Nyergesújfaluban, a Duna partján egy eddig még meglehetősen ritkán előforduló lelet került napvilágra; a feltehetően kisebb telep maradványai között házhoz tartozó paticsokat – átégett faltapasztást – találtak elég nagy mennyiségben. Külön figyelmet érdemel egy érdekes égetett agyagtöredék, amelyen plasztikus formában kialakított spiráldíszítést figyelhetünk meg, erről azt tételezik fel, hogy e tárgy egykor a ház oromdísze volt. A paticstöredékek között heverő edények és cserepek a kései halom-

Jellegzetes háztípus az urnamezős kultúra Lovčičkyben (Csehszlovákia) feltárt telepéről

síros, korai urnamezős kultúra közismert kerámiájából származnak, s egyértelműen ehhez a korszakhoz kötik a település korát. A sajnálatos az, hogy máshonnan ilyen lelet alig-alig került elő.

Egy másik sajnálatos tény: meglehetősen kevés sírból származó leletről tudunk, amely e területről került volna elő. A térség legfontosabb temetőjét a közelmúltban a Fejér megyei Sárbogárdon fedezték fel. A korszak történelmének megértéséhez igen lényegesnek tartjuk azt a tényt, hogy az itt lelt hamvasztásos rítusú sírokból többek között olyan bronzok és edények is előkerültek, amelyekhez hasonló tárgyakkal a Bakony vidékén egy ugyanebben az időszakban élő népcsoport hagyatékában találkoztunk. Egy másik, nem kevésbé érdekes temetőt a Győr környéki Koroncón, a Duna mellett tártak fel, itt is hamvasztásos sírokkal és a késői halomsíros kultúra jellegzetes kísérő kerámiájával találkoztak. Az ezen a vidéken talált temetkezések között két olyan síregyüttesről kell még megemlékeznünk, amelyekben talált leletek a korszak társadalmának korábban már említett lényeges sajátosságáról tanúskodnak, miszerint ebben az időszakban a társadalomban önálló harcos réteg határolódott el. Tárnok és Mosonszentjános a két lelőhely, ahol olyanfajta bronztárgyak – fegyverek – kerültek napvilágra, melyek e sírokat az ún. harcossírok köréhez kötik. Meg kell még jegyeznünk, hogy e temetkezésekhez hasonlókat is elsősorban a Bakony-vidéki halomsírokból ismerünk. Ez esetben is sajnálattal kell arra emlékeztetni az olvasót, hogy a síregyüttesek feltárásában nem régészek vettek részt, a körülmények így nem hitelt érdemlően ismertek.

Ennek a késői halomsíros, korai urnamezős kevert kultúrának utolsó dunántúli területi csoportja a Bakony vidékén lelt otthonra, s úgy tűnik, hogy ez volt az országrész történetileg legjelentősebb egysége. Lelőhelyeivel mindenekelőtt Veszprém és Vas megye területén találkoztak a kutatók. Ezek a lelőhelyek talán a korszak legizgalmasabb gazdasági-társadalmi kérdéseit vetik fel. Az egykoron itt élt népesség tárgyi hagyatéka tisztán őrzi a halomsíros kultúra tradícióit, de ugyanezt mondhatjuk el szellemi kultúrájuk maradványairól is, mindenekelőtt a temetkezési szokásokról. Az elmúlt években kiterjedt topográfiai kutatásokat végeztek Veszprém megyében, s ez alkalommal mindazon tereptárgyakat, jelenségeket feltérképezték, amelyek az ott élő őskori népcsoportokkal valamilyen módon kapcsolatban lehettek. Még ma is ezekre becsülik a kései bronzkori sírokat rejtő halmok számát, noha a halmok közül sok már el is pusztult. A felmérést

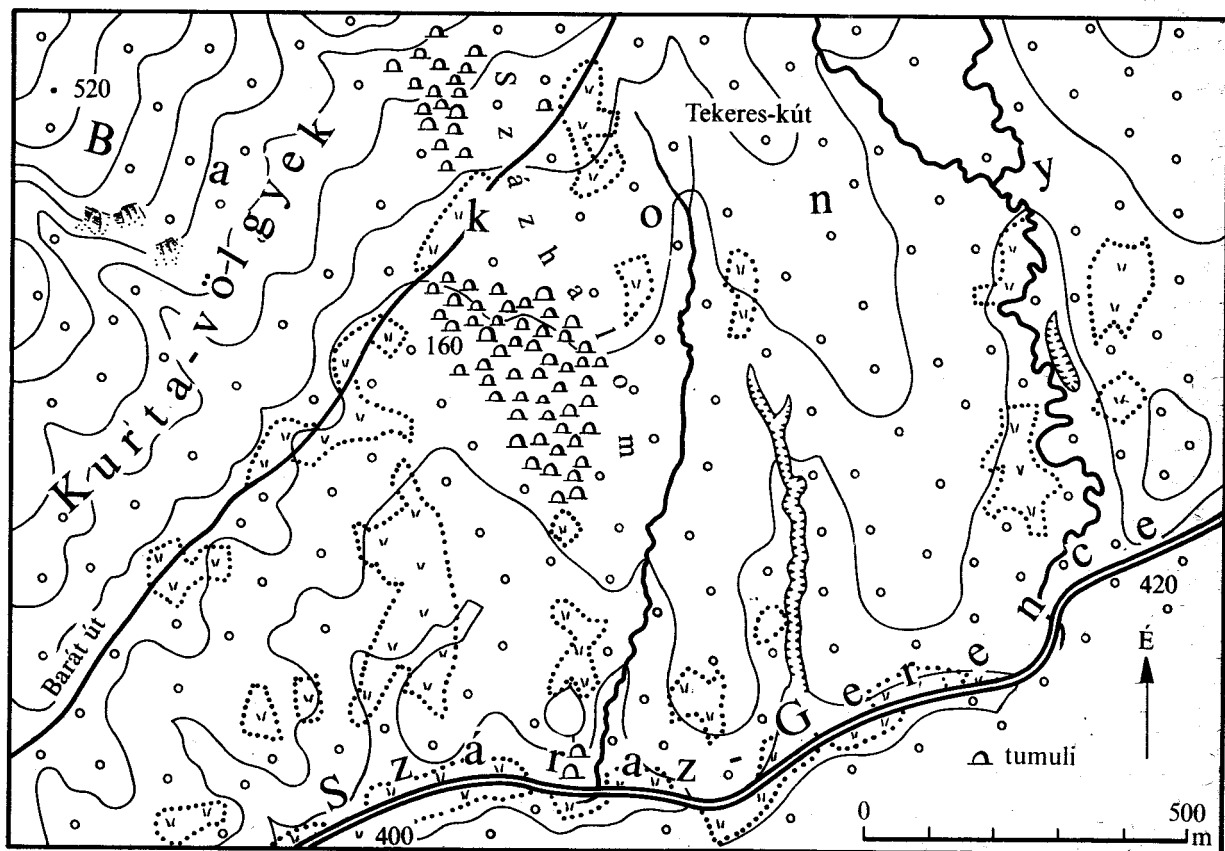
Jellegzetes kései bronzkori halomcsoport a Bakony vidéki erdőkben

végzőknek nem csupán a kisebb-nagyobb csoportokban elhelyezkedő halmokat sikerült rögzíteniük, hanem olyan helyeket is, amelyekről gyorsan kiderült, hogy az itt élők hosszabb-rövidebb ideig lakott települései voltak. E térképről az is leolvasható, hogy a telephelyek és a halomcsoportok egyidejűek voltak, s így szoros összefüggésben lehettek egymással; azaz minden lakóhelyhez tartoznak olyan halmok, amelyek alatt e telepek egykori lakóinak földi maradványai rejtőznek. E korszak kutatói néhány feltárási adatból úgy ítélik meg, hogy ezeken a lelőhelyeken igen kevés kivétellel a késői halomsíros kultúra népe élhetett, illetve temetkezhetett.

De visszatérve a halmokhoz, illetve az alattuk rejlő sírokhoz, mindenekelőtt azt kell elmondani róluk, hogy egy-egy tumulus – földhalom – alatt több – rendszerint hamvasztásos – temetkezés rejlik, bár vannak adataink egy-két csontvázas sírról is. Úgy tűnik, hogy a Balaton vidékén kedvelt urnás temetéssel szemben itt a szórthamvas rendszert részesítették előnyben. A szórthamvas temetkezéskor a hamvakat nem edényekben helyezték a sírba, hanem egyszerűen kiszórták a gödör fenekére, s a hamura vagy köréje helyezték el a sírmellékleteket. A halmok alatt legtöbbször egyszerű gödörsírokat leltek, amelyeket rendszerint kövekkel kerítettek és fedtek be. De előfordul, elsősorban a csontvázas sírok esetében a kövekkel körülrakott, sőt a kőládás temetkezés is. Ez a temetkezési szokás nyilvánvalóan a korábbi halomsíros korszak hagyatéka.

Amint már említettük, a halomcsoport vagy a halom közelében általában ott találjuk a többségükben igen jelentéktelennek tűnő települést is. Igaz viszont, hogy nem beszélhetünk teljes feltárásokról, ezért alig vannak a település jellegére utaló adataink. Néhány kisebb teleprészre kiterjedő ásítás után ítélve vékony rétegződésű lakószinteket tételezhetünk fel; esetenként szögletes alaprajzú, tapasztott padlójú ház, hulladékgödör maradványai is előkerültek. Ezek a falunak alig nevezhető lakóhelyek pásztorkodó törzsek otthonai voltak. Leginkább az jellemző rájuk, hogy kivétel nélkül kisebb-nagyobb patakok, vízjárások mentén találták őket, miután a település helyének megválasztásában

*Helyszínrajz
a bakonyszücsi halmok elhelyezkedéséről*

legfontosabb feltétel az állatok itatásához nélkülözhetetlen ivóvíz közelsége volt.

A gondos felszíni gyűjtés eredményeként a csoportnak ma már több száz lelőhelyét – települését és sírját – ismerjük, s bár a többségük esetében csak szórványleletekről van tudomásunk, a néhány, szakember által feltárt, tehát hiteles körülményeket biztosító feltárásból előkerült leletegyüttes alapján pontos képet nyerhetünk e sajátos kultúra elterjedtségéről. Leleteinek szétszórását Veszprém és Vas megyék határain túl is, esetenként egészen távol is követhetjük: nyugaton az országhatárig, sőt ennél is tovább, délkeleti irányba pedig Somogy és Fejér megyéken át egészen a Dél-Alföld területéig találkozzunk e kultúra emlékeivel.

E rövid helyzetismertetés után talán elnéznek néhány száraznak tűnő, szakmai ízű mondatot is: a Bakony-vidéki csoport lelőhelyei közül csupán az érdekesebbeket megemlítve az alábbiakat sorolhatjuk fel: Bakonybél-Falubítang, Bakonyjákó-Somhát, Borsosgyőr-Pityerdomb, Marcalgergelyi-Bicskadomb, Németbánya-Tuskósdűlő, Sümeg-Baglyashegy, Veszprém-Csatárhegy. Ezeken a helyeken telepmaradványok kerültek elő. Sírokat ismerünk Bakonybél-Erdőlába, Bakonyjákó-Somhát, Bakonyszücs-Százhalom, Farkasgyepű-Pöröserdő, Jánosháza, Lókút-Óbánya, Zirc-Tündérmajor stb. lelőhelyekről. A Zalai-dombságra is beható kultúrára derít fényt két lelőhely: Pókaszepetk-Avar utcában az adott korban lakott telep kisebb részletét, Petőhenyén viszont urnasírokat tártak fel. Az ezen a vidéken gyökeret eresztő késői halomsíros népesség további fejlődését a miklósfá-móricshelyi halastavak területén kiásott telepmaradvány, valamint a magyarszentmiklósi hamvasztásos sír leletanyaga dokumentálja.

Talán megbocsátja a tisztelt olvasó, hogy hosszú oldalakon át untatjuk az őstörténeti kutatás módszereibe betekintést nyújtó, szakszerű ismertetésünkkel, melynek részletei természetesen messze elmaradnak az Égeikum izgalmas történeti eseményeit taglaló, s éppen ezért lényegesen érdekfeszítőbb fejezetek színessége mögött. Egyetlen ténnyel hozhatunk fel mentségünkül: ezek a lelőhelyek és leletek rejtik magukban annak az új történeti korszaknak azon erjesztőit, amelyek hazánk leírt részén mediterrán ízű civilizáció kialakulását eredményezték, olyan civilizációt segítettek megszületni, amely a mediterrán jellegű civilizációk legtöbb gazdasági, társadalmi és politikai vonatkozását felmutatta.

Még egy rövid ideig e területen maradván talán nem találják szükségtelennek, ha azokkal a leletek-

kel is megismerkedtetjük önöket, amelyek a késői halomsíros-korai urnamezős telepeken és temetőkben bukkantak napvilágra. Mindenekelőtt magukat a bronztárgyakat kell megemlítenünk, s nyomban emlékeztetnünk kell arra a tényre, hogy az adott időben számottevő bronzipar csak a Kárpát-medence keleti felében, a pilinyi és a berkeszi kultúrák körében alakult ki. A Dunántúlon pedig a korabeli telepek anyagában szórványosan talált öntőminták jelentéktelen, a háziipar szintjén mozgó fémműves tevékenységet sejtetnek. Valószínű, hogy az ország-részben élő kései bronzkori törzsek elsősorban behozatallal, esetleg rablás útján elégítették ki bronzszükségletüket. Nem véletlen tehát, amint ezzel majd még részletesen is foglalkozunk, hogy a korszak sírjainak mellékletei között a különböző fegyverek játsszák a legfontosabb szerepet. Az urnamezős korszak első szakaszának legjellemzőbb fegyvere, elsősorban a Bakony vidéki sírokból, az ún. II/a típusú, markolatnyújtványos kard. Ezt több lelőhelyen is megtalálták, így többek között Csögle-Kispáskommon, Pénzesgyőr-Gulyaberki táblán, Törökbálinton stb. De használatban maradtak a korábbi típusú kardok is (Csabrendek, Nagykanizsa-Alsóerdő). Szép számmal találtak e kardok mellett Peschiera típusú töröket (Bakonyszücs-Százhalom, Kéthely-Téglagyár, Csabrendek, Pápa stb.). Külön figyelmet érdemel ezek között egy sajátos példány, amelynek szokatlan módon tömör, pengéjével egybeöntött a markolata, természetesen bronzból. A Tolna megyei Zombárról származó törőről van szó, ennek a típusnak eredete kelet felé követhető nyomon, s a prototípusai talán a Fekete-tenger északi térségéből jutottak el a Kárpát-medencébe. A korszak fontosabb támadó fegyverei közé tartozik egy érdekes fegyverfajta, az ún. szárnyas balta, ezt ugyancsak több helyről ismerjük. Közéjük tartozik Bakonybél-Feketehegy, Bakonyszücs-Százhalom, Pincehely-Ráctemető, Törökbálint stb. Érdemes megemlítenünk, hogy az ehhez hasonló baltákat korábban általában munkaeszközként használták.

A korszak kedvelt fegyvere volt még a lándzsa, ennek legfontosabb tartozéka, a nyélre erősíthető tokos lándzsacsúcs volt. A különféle formájú csúcsok között az ún. ívelt élű változattal találkozunk leggyakrabban a harcossírok mellékletei között. Tokos lándzsacsúcsokról tudunk pl. a csabrendeki, bakonyszücs-százhalmi, csögle-kispáskomi, mosonszentjánosi stb. leletekből. Természetesen munkaeszközök is akadnak az akkori bronztárgyak között, ha nem is nagy számban; néhányfajta nyéllapос és

nyélnyújtványos kés, tokos balták, valamint nyélnyújtványos sarlók képviselik a bronzszerszámokat. Többnyire nem ismerjük e bronzok lelőhelyét, s legfeljebb néhány példánynak ismerjük közelebbi származását.

A különböző ékszereknek már jóval szélesebb választékát sorolhatnánk fel, mint a használati tárgyakét. Először is a változatos formákban öntött, gyakran gazdagon díszített karperecek említhetők, ilyet ismerünk Pénzesgyőrből, Bakonybél-Erdőlábáról, Bakonybél-Feketehegyről, Farkasgyepű-Pörös-erdőről, Kislődről stb. A késői halomsíros lakosság kedvelt ékszere volt a széles lemezből kalapált karkercs, spirálba csavart végekkel (Petőhenye, Szigliget-Szőlőhegy stb.). Egy újabb, még nem említett, de a kornak talán legjellegzetesebb viseleti tárgya a hosszú, hullámos szárú, spirálba csavarodó fejű díszű, közismert nevén a kígyótű. E tárgy érdekességét s egyben jelentőségét az adja meg, hogy csak ebben a rövid időszakban használták. A Dunántúlon elsősorban a Bakony vidékén hordták, feltehetőleg valamilyen köpenyszerű ruházat összefogására (Bakonybél-Erdőlába, Bakonyjákó-Somhát, Farkasgyepű-Pörös-erdő, Jánosháza stb.). Valószínűleg a Bakony vidékéről jutott el a pilinyi kultúra jászberény-cserőhalmi temetőjébe, valamint a dél-alföldi csorvai temetőbe is. Fontos megjegyeznünk, hogy ez a tűfajta, amelynek eredete a halomsíros kultúra legvégéig szakaszához fűződik (elsősorban Dél-Németország [Riegsee] és Dél-Morvaország [Blučina] területéről ismerjük), szinte kizárólag női sírok melléklete volt, s amint említettük, öltözköztartozékként használták.

Természetesen több más, hasonló jellegű tűfajtáról is tudunk, s ezek között a leggyakoribb egy korongfejű, díszített szárú változat, de előfordul mákgubó és csonkakúp alakú fejjel is. Ilyen tűket említhetünk Szigliget-Ciframajorból, Csabrendekről, Csögle-Kispáskomról, Pénzesgyőrből, Zirc-Tündérmajorból stb.

Az ékszerek, illetve a viseleti tárgyak sorában talán még egy jellegzetes dísztárgyat kell megemlítenünk, egy kicsiny, lándzsahegy formájú csüngő dísz. Ez már a korábbi halomsíros temetőkből sem hiányzott, később pedig még nagyobb jelentőségre tett szert. Először valószínűleg nyakba akasztva hordták, majd más viseleti tárgyakon, rendszerint fibulákon alkalmazták csüngő díszként. Igen valószínű, hogy mágikus jelentőségű tárgy volt, valamilyen bajelhárító (amulett) szerepet tulajdonítottak neki viselői.

Talán közelebb jutunk a kultúra népességének,

életmódjának megismeréséhez, ha a bronzok mellett a fazekasság termékeiről is szót ejtünk. A dunántúli korai urnamezős kultúra különböző csoportjainak kerámiája meglepően sok hasonlatosságot árul el. Így például a gömb idomú, alacsony talpon álló füles korsók, az íveltlen kihajló szájrermű tálak, az egyszerű, gömbhasú, tölcseres nyakú füles bögrék, a kihajló szájrermű, gömb idomú urnák, a hordó formájú fazekak szinte azonosak mind a négy területi csoport leletanyagában, sírokban és telepeken leltek esetében egyaránt. Természetesen alapvető a különbség a sírok számára készült dísz- és házi kerámia, vagyis használati cserépedények között. Tudnunk kell, hogy a házi kerámia általában silányabb kivitelű, mint a sírok edényei, ez természetes is, hiszen merőben más célra készültek. A célok annyira közismertek, hogy nem lenne célszerű felsorolásukkal untatni az olvasót. Ezek helyett inkább csak annyit, hogy rendkívül fontos számunkra az edények formája, de nem kevésbé a rajtuk látható díszítés. A korszak kerámiát illető egyik jellemző sajátossága az edényfülek háromszög átmetszetű kialakítása, valamint a tálak és fazekak oldalán elhelyezkedő, a fület pótló ún. fogóbütyök, ezt néha át is fűrták. Az edények szájrermének belső oldalát általában szokatlan formában készítik el olyan díszítéssel, amelyet síkozásnak nevezünk. Gyakran ékesítik a kerámiát geometrikus mintákkal. Különösen a házi kerámiánál megszokott a vállrészen vagy a hason körbefutó, ujjbenyomásokkal, rovátkolással tagolt plasztikus borda, valamint az edények megfogását, kézbentartását megkönnyítő, már említett fogóbütyök alkalmazása. Az agyagedényekről a korábbi fejezetek egyikében már elmondottuk, hogy kézzel mintáztak, s ha nem is túlságosan magas hőfokon, de kiégették őket. Miután a festés ebben a korban nem volt szokás, a színezést más módszerekkel, így füstöléssel vagy grafitozással pótolták, s természetesen az égetés intenzitásával is szabályozták a különböző színárnyalatokat. Egyes edényeket fényesítettek, csiszoltak, amely meglehetősen fényt biztosított. Ezt elsősorban a temetkezéseknél használatos díszkerámiák esetében alkalmazták.

ÚJ LELEHELYEK - ÚJ LELETEK

Az eddigiekben még csak az új kultúra fejlődésének elsősorban külsőleges, formai jellegzetességeit ismertettük, a szellemi kultúra bensősegeiből megvilágításait csak érintettük, amikor a temetkezési

szokásainak ismertetésével az új kultúra hordozói hitvilágának körébe tartozó dolgokról ejtettünk szót. Ha e rendkívül érdekes korszak ránk maradt emlékeinek elemzését tovább folytatjuk, s ráadásul a felszínen észlelhető jelenségeknél mélyebbre hatolva, akkor igen hasznos tapasztalatokra tehetünk szert. Az új korszak gazdasági gyökereiről tulajdonképpen már szoltunk, amikor hangsúlyoztuk az erősen koncentrált bronzipar és a már értékmérőn, mondhatnánk szinte pénzgazdálkodáson alapuló kiterjedt kereskedelem eléggé fel nem mérhető jelentőségét. Valószínűleg ez a gazdasági robbanás volt a közvetlen kiváltója az ezzel egyidejűleg észlelhető társadalmi átrendeződésnek, melyre a Kárpát-medence minden kultúrájában előbb-utóbb sor került. Már a koszideri időszaktól kezdve megfigyelhettük azt a hatalmas területre kiterjedő kulturális egységesedést, a formai elemek uniformizálódását, amely folyamat a halomsíros időkben még csak tovább erősödött, de amely tulajdonképpen csak az urnamezős korszakban érvényesült a maga teljes valóságában. Valójában arról van szó, hogy a többé-kevésbé azonos színezetű kultúrákat hordozó, de nem feltétlenül azonos etnikumú népcsoportok egyre szorosabbra fűzték egymással kapcsolataikat.

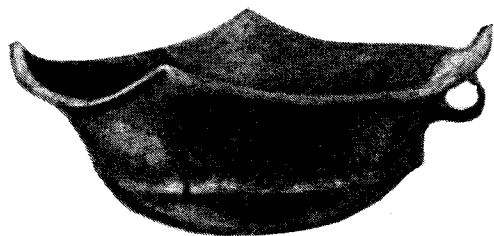
A csekei halomsírok fontosabb kerámiamellékletei

E kapcsolatok – úgy tűnik – kezdetben talán valamilyen lazább törzsszövetségben nyilvánultak meg, később viszont már egy erőteljes központi hatalom által szervezett, önkéntes alapon vagy erőszakos módon létrehozott egységről volt szó, a szónak nem csupán kulturális, hanem politikai értelmében is.

Ennek az új társadalmi formációnak formáját, tartalmát, sajnos, még nem ismerjük pontosan, legfeljebb egy-két jellemzőbb sajátosságát tudtuk csak napjainkig kideríteni. Ebben is elsősorban a halmok alól feltárt temetkezések nyújtottak segítséget, mert e sírok leleteinek elemzése elősegítette, hogy előbbre léphessünk a társadalom szerkezetének megismerésében. Közismert tény, ezért csak megemlítjük,

A bronzkori halmok építésének módszereibe nyújthat betekintést a kelet-nigériai felvétel, amely egyetlen szerszámmal, kapával 4 méter magas gátat építő bennszülötteket ábrázol

hogy halmok alá mindenekelőtt a közösség kiemelkedő tagjait, harcosokat és ezek családtagjait temették. Miután e sírokban nem csupán fegyvermelléletes temetkezéseket találtak, hanem olyanokat is, amelyekből főként ékszerek kerültek elő, biztosra vehetjük, hogy e halmok egyidejűleg családi temetkezéshelyek is voltak. A dunántúli korai urnamezős leletcsoportok ismertetésekor már említettük a korszak jellemzőbb fegyvereit, melyek közül talán a II/a típusú nyélnyújtványos bronzkard volt a legfontosabb. Ugyancsak említettük a harci csákánycént használt szárnyas baltákat, az egykor igen kedvelt ívelt élű, tokos lándzsahegyeket, valamint a nyélnyújtványos töröket is. Ezek voltak azok a fegyverek, amelyeket különféle összetételben a harcossírok mellékletei között leltek meg. A fegyverek mellett a sírban természetesen más tárgyak, elsősorban edények is voltak, s feltételezhető, hogy ezekbe a halott túlvilági útjára szánt ételeket tették egykoron hozzátartozóik. A női sírokban persze hiába is keresnénk fegyvert. Ezekben az ékszer volt a jellemző melléklet. Vastag, tömör, sokszor karcolt díszítésű karperecek, díszített tűk, nyakláncok, csüngők, de a férfitemetkezésekhez hasonlóan e sírok megszokott tartozéka az elmaradhatatlan kerámia is.

Már említettük, hogy ennek az átmeneti jellegű, nagyjából az i. e. XIII. sz. végére és a XII. sz. első évtizedeire keltezhető kornak jellemző sajátossága a harcosoknak az a társadalmi rétege, melynek létezésére már a sírok mellékleteiből is következtethetünk. Amint a fentebb már felsorolt leletekből kitűnik, a legtöbb harcossírt a Bakony vidékén sikerült feltárni, de hasonló sírok máshol sem ismeretlenek; ezt a nagykanizsai, a törökbálinti, a mósontérsi stb. síregységek kézzelfogható módon tanúsítják. Úgy tűnik – elsősorban Bakonyvidéki példák alapján –, hogy amíg a közösség – törzs – arisztokráciájához tartozó harcosok sírjai fölé magas halmokat emeltek, addig az egyszerű, köznépi temetőikben lényegesen alacsonyabb, ma már alig-alig észrevehető halmocskák utalnak csupán a korszak emberének jellemző temetkezési szokására.

A harcosok maradványait rejtő magas tumulusok nem csupán a Dunántúlon fordulnak elő, hanem másutt is. Természetesen ezek is az átmeneti időszakból és az ezt követő évtizedekből származnak. Valószínűleg a legkorábbi dunántúli tumulusok korának felelnek meg a Kárpát-medence keleti felében emelt nagyméretű halmok is. Elsősorban a berkeszi kultúra hatóterületéről ismerünk hasonló

temetkezést Gyulaháza–Nyírkárszról, ahol ugyancsak harcossír fölé domboltak ilyen tumulust. Érdekes, hogy az ebben lelt sírmellékletek között a dunántúliakhoz hasonló, de erős keleti jellegzetességekről is árulkodó töröket találtak. Miután ugyanilyen, velük egykorú halmokat Romániából is ismerünk, valószínű, hogy az egymáshoz eléggé közeli régiók között lehetett valamilyen összefüggés, amely többek között magyarázhatja a társadalom fejlődésének azonos jelenségeit is. E kapcsolat fennállásának természetesen más régészeti jellegű bizonyítékait is ismerjük.

Bármennyire fontosak is legyenek ezek a fent ismertetett, halmok alá rejtett, fegyvereket is tartalmazó sírok, a harcosok rétegére támaszkodó társadalom igazán nagy korszaka az urnamezős kultúra fejlődésének következő, nagyjából az i. e. XII. századra datálható szakasza volt, természetesen mindenekelőtt a Dunántúlon, de a régióban másutt is. A megelőző fejlődési szakaszból elszórtan ugyan, de nagy területen találták e sokat idézett harcossírokat, s valójában ez a társadalom fejlesztette ki különböző irányokból érkező ösztönzések nyomán az i. e. XII. sz. sajátos kultúráját. Ezt a kultúrát egyébként jellegzetes kerámiaja alapján a ferdén árkolt edények kultúrájának is nevezzük.

Bizonyos jelenségekre támaszkodva arra kell gondolnunk, hogy e kultúrának fókuszja, kirajzási helye a Bakony igen sűrűn lakott vidéke volt. Innen az idők folyamán nyugaton a Bécsei-medencéig, délen Horvátországig, keleten az Alföld peremvidékéig jutott el, de hatása az említett területeknél sokkal távolabb is érezhető. E terjeszkedésnek ma már számos bizonyítékát ismerjük, s nem csupán a már idézett harcossírokat és a ferdén árkolt kerámiát.

Vajon mik képviselik ennek az új korszaknak legfontosabb tárgyi bizonyítékait?

Az utóbbi évtizedekben rendkívül érdekes halomsírokat tártak fel Nyugat-Szlovákiában, amelyekből értékes leletek egész sorát hozták az ásatások napvilágra. Főként a csekei (Čaka-) sírok érdemelnek figyelmet. Ezeket a megszokott módon tumulus rejtette. Bár e temetkezéseket már az ötvenes években feltárták, a leletek részletes ismertetésére csak egy teljes évtized elmúltával kerülhetett sor. Miután felmerült az a gyanú, hogy a csekei halmot annak idején nem tárták fel teljes egészében, újabb hitelesítő ásatást kezdtek 1960-ban. Kiderült, hogy az elhatározás igen helyes volt, hiszen ez alkalommal egy mellékletekben igen gazdag sírt fedeztek fel, egy, a korábban már kiásott halom alatt. A csekei sírokban talált leletek alapján ítélve a korai

urnamezős korszak kiemelkedő rangú személyének, sőt feltehetőleg az egyik itt élő népcsoport – törzs – főnökének, vezérének és családjának földi maradványait találták meg viseleti és használati tárgyaik kíséretében. A csekei halomsír fejedelmi sírjából való mellékletek óriási jelentőségét az adja meg, hogy most hiteles körülmények között, végre egy sírból került elő az adott korszak egyik speciális fegyvere, helyesebben védőfegyvere, a páncél. Északon régebbi páncélmaradványt eddig még nem találtak. Az egykor igen gazdagon díszített, vékony bronzlemezből kalapált mellpáncélnak ugyan töredékei maradtak csak fenn, de szerencsére olyan körülmények között őrződtek meg, hogy e töredékek alapján sikerült tökéletesen rekonstruálni a teljes páncélzatot. A páncéltöredékek mellett természetesen a harcossírok megszokott fegyvereit: a nyélnyújtványos kardot, a harci csákányt és a lándzsát is meglették a II. sz. sírban, az elhunyt hamvaival és a temetkezést kísérő kerámiával együtt. A hitelesítő ásatás alkalmával előkerült IV. sír a benne talált II/a típusú kard töredékeiből ítélve ugyancsak harcosé volt, bár közel sem lehetett olyan kiemelkedő személyiség, mint amilyennek a II. sírban talált halottat véljük. És még egy érdekes, a csekei halomsírhoz fűződő leletet kívánunk ismertetni: a szerencsés véletlen folytán sikerült megtalálni a sír közelében azt a helyet is, ahol a halottakat elhamvasztották, illetve ahol a máglyát felhalmozták. Mint már említettük, a csekei sírok mellett akadnak még halomsírok a Kárpát-medence nyugati felében, de a páncélos vitéz sírja után az ilyen jellegű leletgyűjtéseket csekei vagy Čakakultúra néven foglalja össze a szakirodalom. A halomsírok egész sora említhető e korszakból Nyugat-Szlovákiából, így Koltárról, Dévényből (Devínka) és Tótmegyerből (Palárikovo). Feltehetően hasonló síregyüttesbe tartozott a Szentpéteren (Dolný Peter) talált, lándzsákból, baltákból és törből álló kisebb bronzlelet is.

Szorosan kapcsolódik a szlovákiai csekei kultúrához néhány észak-ausztriai – burgenlandi – lelőhely is. Ausztriában érdekes sírokat tártak fel a közelmúltban. Az egyik lelőhelyet, Margittát (St. Margareten) már régóta ismerték. Itt Benkovsky-Pivovarov a ásatásai alkalmával kerültek elő olyan halomsírok, melyek a csekei kultúrával szoros rokonságba hozhatók, s ezzel természetesen ezek is a korai urnamezős körhöz tartozóknak bizonyultak. A Margittán talált sírok igen értékes adatokkal egészítik ki a korszak társadalmi, politikai történetéről eddig szerzett ismereteinket. Ugyanehhez a

korszakhoz tartozik egy másik, Mauerből (Észak-Ausztria) származó halomsír. És ugyanilyen harcos-sírt tártak fel a közelmúltban Siegendorfban. Itt már régen ismerték a környékbeli erdő négy halomból álló sírcsoportját, sőt közülük az egyiket időközben fel is tárták. Az ásatások eredményeként cölöpszerkezetes, kőlapokból összerakott sírkamrára bukkantak, amelyben a korszak jellemző kerámiája mellett az oly sokat emlegetett II/a típusú nyélnyújtványos bronzkardot, egy Peschiera típusú tört, ívelt élű lándzsahegyet, díszítőt, valamint borotvát találtak. Minden kétséget kizáróan harcos-, netán fejedelmi sír volt ez is. Természetesen ez a temetkezés nem egyedüli ezen a vidéken, hiszen a már említett másik három halom mellett több halomcsoportra is felfigyeltek a környéken. A siegendorfi közlésen kívül olyan adataink is vannak, amelyek a közvetlen szomszédságban talált, egyszerűbb köznépi temetőekben feltárt urnasírokra utalnak.

Az eddig elmondottak alapján világosan láthatjuk, hogy a Kárpát-medence északi, északnyugati térségében igazoltan és markánsan határolódik el az urnamezős kultúrának egy igen korai, sajátos leletekkel képviselt korszaka. Ezt nagyjából az i. e. XII. századra keltezhetjük. E korszak vezérleletei, vagyis azok a leletek, amelyek a korra a legjellemzőbbek, amint láttuk, elsősorban halmokból, harcossírokból származnak. A szomszédos régiók hasonló jellegű leletanyagát ehhez a kultúrához csatlakoztathatjuk, megjegyezve, hogy az I. fázishoz hasonlóan a kultúra továbbra is területi csoportokra bomlik.

A Bakony térségében (amit egyébként központi jelentőségűnek tekintünk) Győr-Sopron megye szomszédos körzetében még később is a halmok alá temetkező korai urnamezős népcsoportok sajátos kultúrájával találkozunk, ennek délnyugat-szlovákiai és észak-ausztriai párhuzamairól, az előbb írtunk. Rendkívül fontos ténynek kell tekintenünk, hogy e temetkezések jellege, valamint a sírok mellékletei, ha kisebb eltéréseket fel is mutatnak, mindhárom régióban ugyanazok. E leletekkel összefüggő történeti eseményeket ma már több forrásanyagra támaszkodva ítéldhetjük meg, mint korábban. Közéjük tartoznak mindenekelőtt a gazdagabb, esetenként főnöki rangú harcosok, valamint családtagjaik maradványait rejtő halmok, az egyszerű köznépi temetők, valamint a korabeli társadalom fenntartásáról gondoskodó pásztorlakosság időszakos települései. E településekről eddig még nem szóltunk, és most is csupán annyit kívánunk meg-

jegyezni, hogy az előzőekhez képest jelentőségük nem csökkent, hiszen az elmúlt évek kutatásai Szlovákiában, de a Dunántúlon is a települések egész hálózatát bontakoztatták ki előttünk.

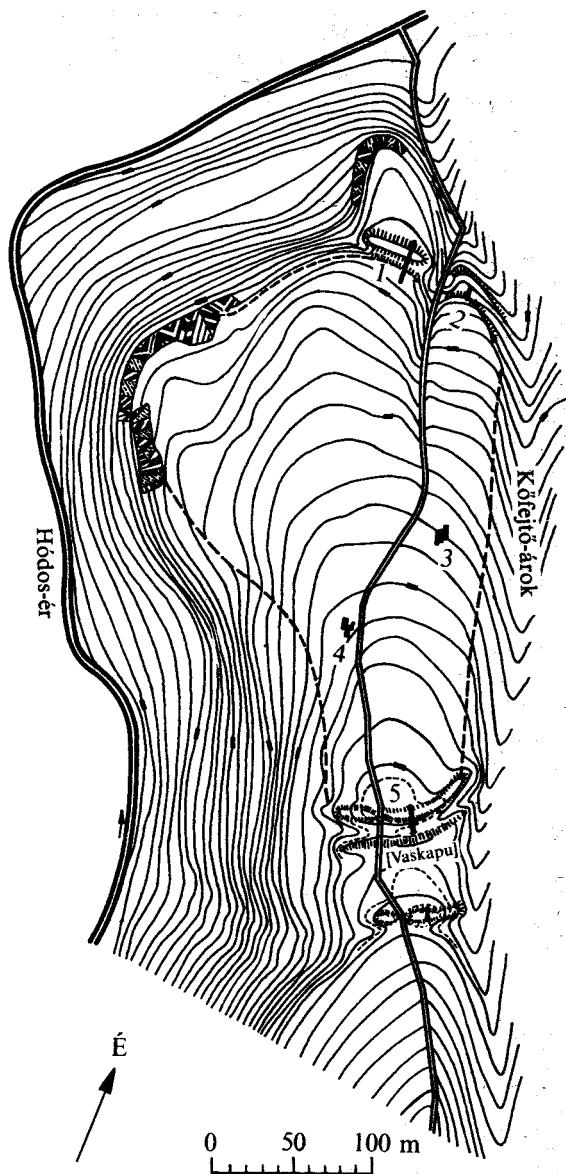
Ezek után foglalkozunk ismét a minket közelebbről érintő Dunántúl területével. A régió északnyugati térségében éles határvonalakkal bontakozik ki ez a sajátos kultúra, amelyről már ejtettünk szót. Az itt élt, de már az urnamezős korszak II. fázisához tartozó leletcsoport népessége szinte töretlenül örökölte át a késői halomsíros korszak kulturális és etnikai hagyományait, s ezen még az a tény sem változtat, hogy az anyagi kultúra számos eleme alapvető változásokról tanúskodik, nem utolsósorban a fazekasságra gondolunk. A hagyományok megőrzése és folytatása elsősorban a temetkezési rítus változatlanságában nyilvánul meg. A Bakony vidékén egyébként még későbbi halmos temetkezésekre is találtak, de a halmok többsége esetében a pontosan keltezhető sírmellékletek hiányában közelebbi korukat, azaz, hogy vajon az I. vagy a II. fázishoz tartoznak-e, nem is lehet megállapítani. A bizonytalan korú lelőhelyek közül példaként a következőket említhetjük: Bakonybél-Csermák, Bakonytamási-Hathalom, Pénzesgyőr-Gulyaberki tábla stb. Sajnos, a topográfiai munkák során bármennyire sok halmot is térképeztek fel, elég kevés köztük az, amelyet leletei révén ebbe a II. periódusba sorolhatnánk. Ez utóbbiak közül megemlítjük a közelmúltban részben feltárt bakonyszücs-százalmi halomsírt. Ez a benne lelt fegyverek, tör és lándzsa alapján a már jól ismert harcossírok körébe tartozott. Ugyanebbe a korszakba sorolhatjuk a Zirc-Csengő lelőhelyen feltárt halmok egyik-másik sírját, valamint a régóta ismert rábapüspöki sírleletet is. A Veszprém-Arany János utcából ismerünk egy leletet, amelyben nyél-nyújtványos kardot és tört találtak, s a bronzok ilyen összetételükben harcossír mellékleteiként határozhatók meg. A lelet előkerülésének körülményeit sajnos nem ismerjük hitelesen. E korhoz tartozik a Zirc-Tündérmajorból és Farkasgyepű-Pörös-erdőből származó több leletegyüttes. Az utóbb említett lelőhelynek az ad különleges jelentőséget, hogy e sírok egyikéből került elő a legrégebb dunántúli páncéllelet. Kár, hogy a pörös-erdei mellpáncélnak csak egy, a vállrészhez tartozó töredéke maradt

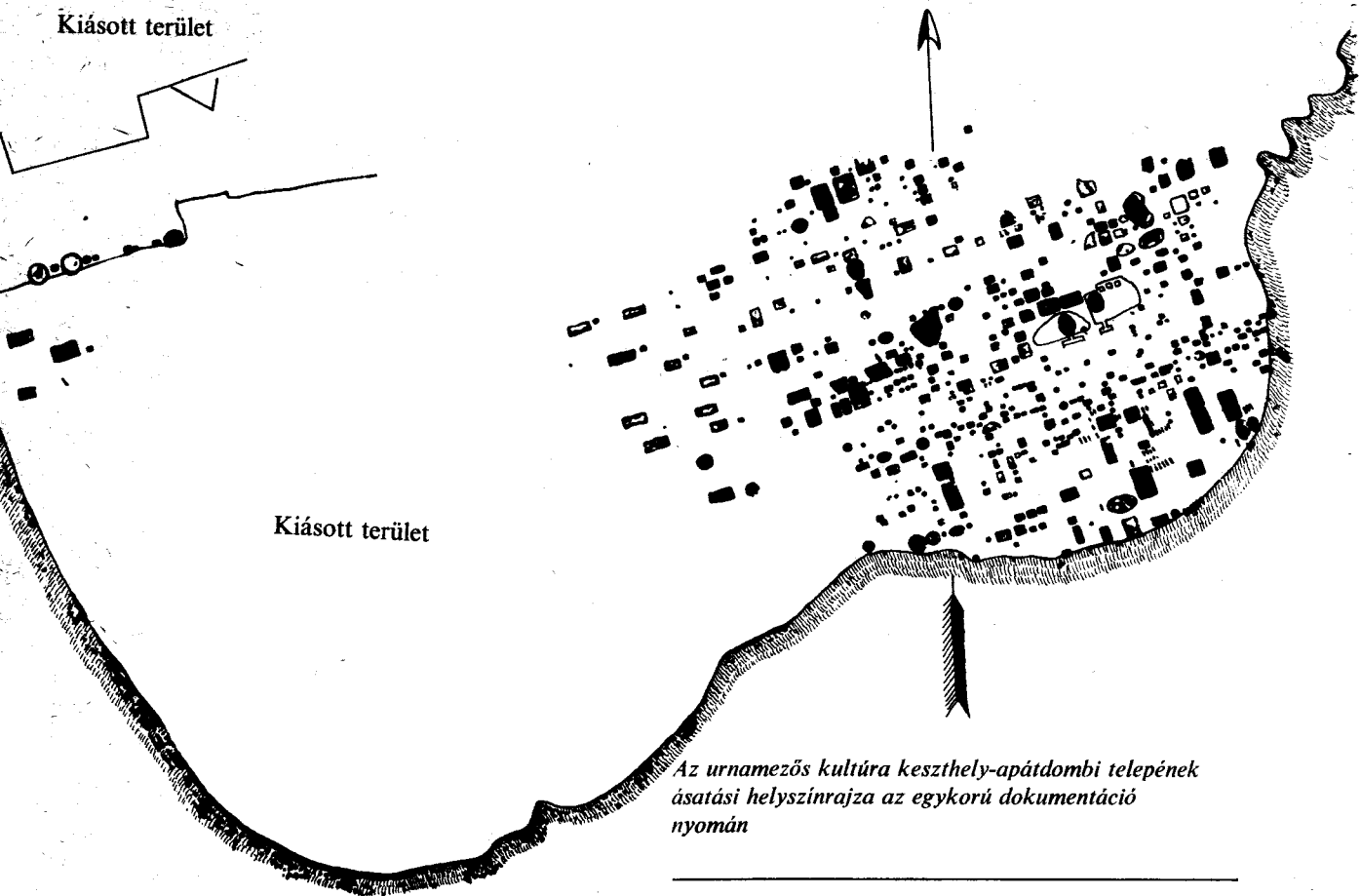
ránk, de még így is sikerül rekonstruálni a teljes páncélt. Ez a védőfegyver vitathatatlanul rokonságban állt a csekei páncéllal.

A Bakony-vidékiekkel megegyező leletek bukkantak napvilágra Győr-Sopron megye területén is. Közülük elsősorban a Mosonszolnok-Haiedehof pusztán feltárt halomsírok mellékleteire érdemes felfigyelnünk. Néhány kisebb halmot még a múlt század végén, szántás során megbolygattak, s belőlük a csekeihez hasonló, jellegzetes, ferdén árkolt kerámia, fegyverek és más leletek kerültek napvilágra. A fegyverek között talált II/a típusú kardok, Peschiera típusú török, szárnyas balták és ívelt élű lándzsák kézzelfoghatóan bizonyítják, hogy e sírok egyikében-másikában fegyverforgató személy pihent. A fegyvereken kívül borotvákat, különféle tűket, fibulákat – kapcsolótűket – s más ékszerféléseket találtak még a leletben. Ugyancsak halomsír volt az a tényői temetkezés is, amelyet akkor találtak meg, amikor az első világháborús emlékművet alapozták. A nyélnyújtványos kardból, ívelt élű lándzsahegyből és szárnyas baltából álló leletegyüttesre – a munkálatok során – a halom belsejében bukkantak rá, s bár az egykorú tudósítás más tárgyról és hamvokról nem szólt, e leletet is harcossír tartozékának tekinthetjük. Valószínű egyébként, hogy a szomszédos Vas megyében, a Kemenes vidékén ismert halmok egy része ugyanilyen harcossírokat rejt, s ehhez a korszakhoz tartoznak ezek is.

A II. periódus települései, illetve ezek maradványai meglehetősen széles skálát ölelnek fel. Főként a Bakony térségéből ismerünk több hasonló telepmaradványt, s ezek zöme a korábban megszokott környezetben, patakok, vízjárások mentén helyezkedett el. Ilyen lelőhelyek mondjuk Bakonygyepes, Bakonyjákó-Lőrincföldék, Lókút-Óbányapuszta, Magyargencs-Tsz gyümölcsös, Várpalota-Bántai homokbánya, Koroncó-Bábota, Szakonyhát-Békástó és sorolhatnánk még hosszan a helyeket, ahol mindenütt a korszak jellegzetes edényeit, illetve ezek töredékeit találjuk. Érdemes egy kicsit hosszabban is elidőznünk a felsorolásban említett koroncóbábotai lelőhelynél, itt még a második világháború előtt ásott Bottyán Árpád, Gallus Sándor és Mithay Sándor. A Marcal és a Rába menti dombokon az urnamezős kultúra I. fázisához tartozó hamvasztásos sírokat, valamint egy II. fázishoz

tartozó telep egy részét sikerült kiásni. Különösen fontos eredménynek számít egy korabeli lakóház felfedezése, mert meglehetősen sok leletet találtak benne. Az ezek között fellelhető kerámiatöredékek minden kétséget kizáróan a Čaka és a Mosonszolnok típusú lelőhelyek köréhez kapcsolják ezt a koroncói telepet is. Ugyanitt, a ház közvetlen közelében bukkant napvilágra egy szennázásnak minősülő bronzlelet. Ebben ugyanazokat a fegyvereket találták, amelyek egyébként a harcossírok szokásos felszereléseinek számítanak. A nyélnyújtványos kard, a szárnyas balta és a Peschiera típusú tör talán a ház egykori lakójának, egy akkor élt harcosnak a fegyvertárából származnak. A fegyvereket valamilyen váratlan veszedelem miatt kénytelen volt a har-

Az urnamezős kultúra keszthely-apát-dombi telepének ásatási helyszínrajza az egykorú dokumentáció nyomán

cos háza közelében elrejteni, de elővételekre már soha többé nem volt módja.

Az előbb felsorolt lelőhelyek mellett megkülönböztetett figyelmet érdemelnek azok a könnyen védhető, magaslati helyeken megépített telephelyek, amelyeket nemegyszer mesterséges védművekkel – így pl. sáncokkal – is védtek lakóik. Bakony-szentlászló-Keselőhegy, a Somló-hegy, Tihany-Óvár, Veszprém-Várhegy, valamint a velemi hegycsúcson kiépített Szentvid már ebben az időszakban is lakott helyek voltak, bár az is megjegyzendő, hogy mesterséges védműveik nem feltétlenül ebben a korai urnamezős korban létesültek, hanem valamivel később. Ezek a magaslati lakóhelyek, azaz földvárak azért is fontosak, mert az itt élők könnyen uralták ezekről a környéket s ellenőrizhették áthaladó forgalmát.

A dél felől szomszédos Balaton-vidék leletcsoportjai mind tárgyi anyagát, mind a kultúra más jelenségeit tekintve is bizonyos fokig eltérnek a Bakony-vidéki leletektől. Ezen természetesen nem lepődhetünk meg, miután tudjuk, hogy jóllehet mindkét régióban az I. fázis népe élt továbbra is, de

életükben észrevehető változások következtek be. Emlékezzünk arra, amit az életmódról mondtunk. Utaltunk rá, hogy amíg a Bakony térségében a pásztorkodás határozta meg az itt élők életmódját, addig a Balaton környékén, elsősorban a tótól északra, a Veszprém délnyugati peremvidékén és Zalában megtelepült csoport területén feltárt települések többnyire már paraszti falvak, melyek a földművelő gazdálkodás bázisai s egyben központjai voltak. Erre enged következtetni a már meglehetősen régen, századunk elején feltárt keszthely-apát-dombi település. Az Apát-dombot azonban már hiába is keresnénk a Balaton partján, miután a városi kórház építésekor elhordták az egykori dombocskát, s vele együtt a helyi urnamezős kultúra e korai szakaszának minden bizonnyal igen érdekes települését is. Meg kell jegyeznünk, hogy noha a telepen több évtizeddel ezelőtt végezték az ásatásokat, a róluk fennmaradt adatok, korabeli feljegyzések ma is kiválóan használhatók. A feljegyzések azért is olyan nagyon nélkülözhetetlenek, mert az ásatások alkalmával összegyűjtött leletanyag nagy része a keszthelyi múzeum egyéb gyűjteményeivel

együtt, sajnos, a második világháborúban elpusztult, s így csak ezekből az adatokból, valamint a településről készített egyetlen alaprajzból tájékozódhatunk annak jellegéről. Egyébként a nagy kiterjedésű település négyszáz méter hosszan húzódott a domboldalon. A négyszögletes alaprajzú házak szabályos utcarendszer szerint települtek, s minden portához gabonatarló, valamint hulladékgyűjtők tartoztak. A falu közepe táján, s annak egyik szélén nagyobb alapterületű építmények helyezkedtek el, ezek talán a település közösségi célú épületei, közraktárak voltak. A leletben nemcsak a már említett kerámia volt, hanem értékes bronztárgyak és bronzok öntésére szolgáló öntőmintákat is találtak.

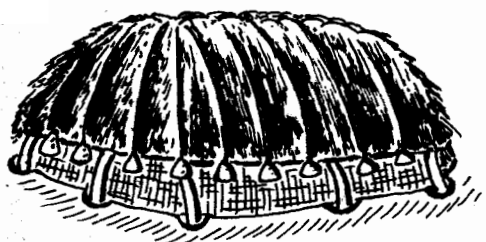
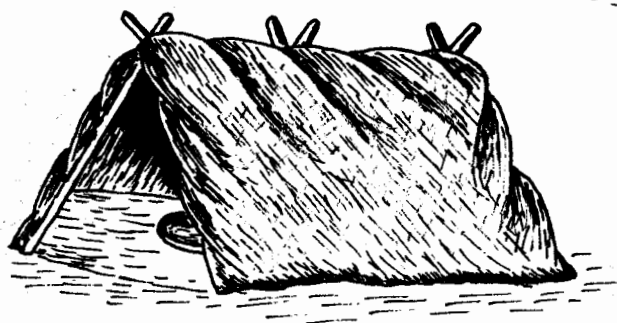
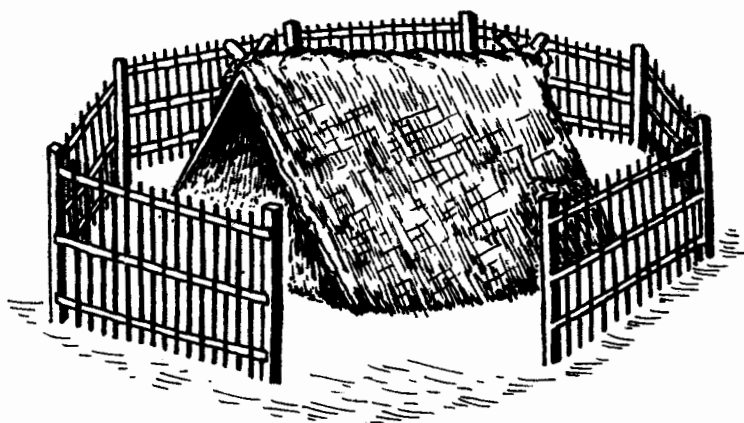
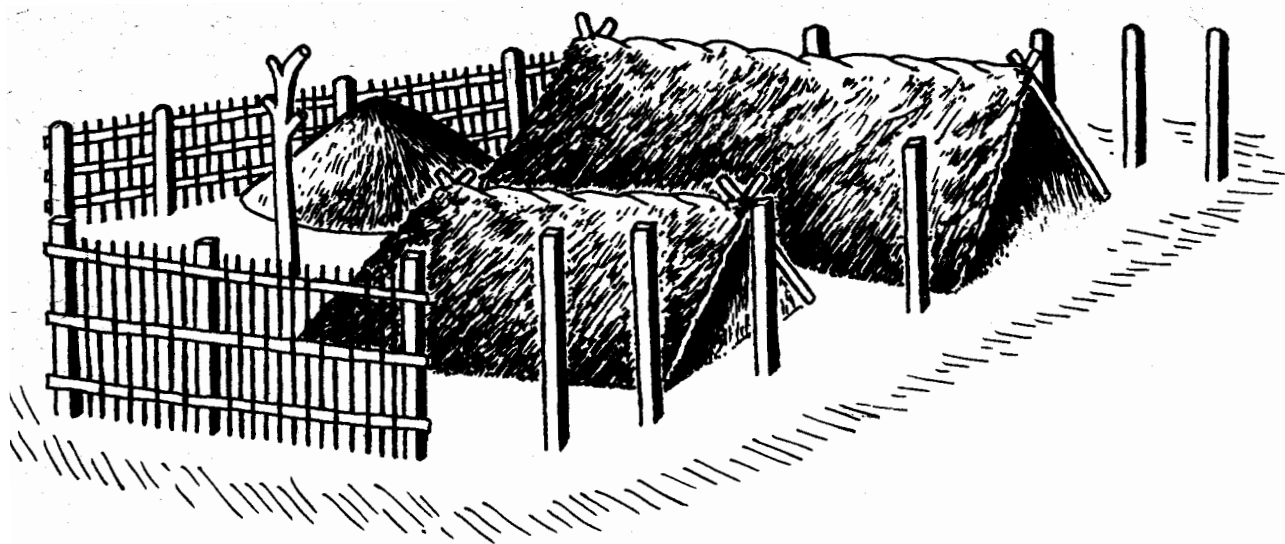
Valószínűleg az apát-dombihoz hasonló település volt Cserszegtomaj-Alsódobogó, Keszthely-Dobogó, s ugyancsak Keszthelyen a Gáti-domb, Nagykanizsa-Bilkei-dűlő, Salföld-Ábrahámhegy, Szigliget-Szabadság utcai település és Becsehelyen is tártak fel hasonló települést. Néhány település maradványából arra következtethetünk, hogy a Balaton déli partvidékén is megtelepedett e csoport népe. Ez utóbbi feltárások közül talán foglalkozunk azzal, amelyet Balatonbogláron találtak. Egy-két magaslati telephelyről is vannak adataink; például Zalakoppány-Aszaltetőről azt is tudjuk, hogy előzőleg már az I. fázisban is laktak, s ugyanez vonatkozik arra a mocsaras környezetéből kiemelkedő, földszáncal is védett homokszigetre, amelyet Esztergály-Remetesziget néven ismerünk. A Zalaszentiván-Kisfaludihegyen lelt kerámia erős halomsíros tradícióról tanúskodik, s ezért arra kell gondolnunk, hogy itt is már az I. fázisban létrejött a legkorábbi település, viszont vannak olyan adatok is, amelyek azt igazolják, hogy a lelőhely a következő, a II. periódusban is lakott volt. Kisfaludihegy földvárát még valamikor az urnaezős kultúra régebbi szakaszában mesterséges sáncsal erősítették meg. Feltehetőleg ugyanehhez a korszakhoz tartozik az a gerendaváz lakóház, amelyet nemrégiben tártak fel sikeresen a földvár belső területén.

A Balaton környékén szinte mindenütt, ahhoz hasonlóan, ahogyan azt a Bakony vidékén tapasztaltuk, a halottakat az I. periódus hagyományainak megfelelően temették. Vagyis az urnás rítus maradt szokásban továbbra is, azaz a hamvakat edénybe téve helyezték a sírgödörbe. Ilyen sírokat ismerünk a Szigliget-Arborétum, Balatongyörök-Bódiskereszt, Tapolca-Avardomb és Vonyarcvashegy-Fiszkút és más lelőhelyekről. Természetesen ezekből a sírokból sem hiányoznak olykor a megszokottnál is gaz-

dagabb mellékletek, edények és bronztárgyak. A szépen díszített kerámia eléggé eltér attól, mint amelyet a Bakony vidékén ismertünk meg. Kár, hogy harcossírról nem tudunk a Balaton térségéből. A bronzokat az itteni temetkezéseken rendszerint ékszerek, fibulák, s legfeljebb egy-egy tör képviseli. A csabrendeki sírok alapján, amelyek a korábbi fázisra voltak jellemzőek, s közülük néhányban bronzkard is volt, nem zárhatjuk ki annak lehetőségét, hogy a harcosok társadalmi rétege ezen a vidéken is megjelent, s előbb-utóbb talán e területen is sikerül majd feltárni fegyvermellékletes harcossírokat.

Érdeemes, ha röviden is, szót ejtenünk két másik dunántúli területi csoportról, mindenekelőtt a déldunántúliiról, amelynek leleteire a Balaton vonalától délkeletre, Tolna, Baranya és részben Somogy megyék területén találtunk. Két jelentős erődtített település, Lengyel és Pécsvárad-Aranyhegy igen gazdag leleteivel jó áttekintést nyújt az itt élő korai urnaezős lakosság mindennapi életéről. E leletek ékesszólóan tanúskodnak azokról a szoros kapcsolatokról, amelyek részben az I. periódus ugyanitt lelt anyagához, részben az északi és nyugati szomszédok kultúrájához fűzik az itt élők anyagi és szellemi kultúráját. A korszak települései ennek megfelelően az előző fázis hagyományait folytatták tovább, s nagyjából ugyanolyan környezetben helyezkedtek el, mint a korábbi települések. Különösen jelentősek a Kapos és a Koppány völgyében levő telephelyek, melyekhez hasonlókat Baranyából és Somogyból is említhetünk. Tudnunk kell, hogy, akárcsak az előzőleg említett csoportok, települések esetében, ebben a térségben (a Kapos és a Koppány völgyében) is jelentős szerephez jutottak a védhető helyeken létrehozott telepek, amelyek egyúttal a letelepült életmódot, s ezzel együtt a nagyobb gazdasági lehetőségeket biztosították. Most már nem a földművelés és állattenyésztés a kizárólagos ágazatai a társadalom gazdasági rendszerének, miután egyre nagyobb térhez jutott a bronzipar és természetesen a kereskedelem is. Ezek közel egy évszázadon át hiányoztak a gazdasági rendszer ágazatai közül.

Amint már említettük, Lengyel és Pécsvárad-Aranyhegy már önmagában is jelzik, hogy az itt élők települési rendszerében döntő jelentőségűvé vált a települések védhetősége, és nyilvánvalóan a gazdasági életben bekövetkezett változás velejárója volt. E településeket viszonylag hosszú ideig lakták, s így nem meglepő, hogy egyikük-másikuk a következő, a III. periódus idején is használatban maradt.

S hogy mennyire jelentősek lehettek ezek a kései bronzkori védművek – földvárak és sáncok –, azt még talán ma sem tudjuk a maga teljes súlyában felmérni. Pedig erre már sok-sok évtizeddel, sőt egy évszázaddal ezelőtt felhívták figyelmünket az elmúlt korok jeles őskorkutatói, topográfusai. Az országnak például a múlt század végén alig lehetett olyan zuga, amelyet régészetileg olyan alaposan átkutattak, mint az egykori „Tolnavármegyét”. A „Magyar Nemzet Honfoglalásának ezredik évében” írták a kötet kiadási évének helyére. A kötetet Wosinsky Mór „szegszárdi” esperes-plébános írta, „Tolnavármegye az őskortól a honfoglalásig” címmel. A mű előszavából azt is megtudjuk, hogy a megye törvényhatósági bizottságának 1885. évi január 20-i rendkívüli közgyűlésén született a határozat a vármegye történetének megírására, hogy ezzel is emeljék a „honfoglalás ezredéves ünnepélyének fényét”. A honfoglalás előtti időszak feldolgozására az imént említett kitűnő őstörténész, Wosinsky Mór kapott megbízást, amelynek nagy lelkesedéssel tett eleget, pedig alig kapott segítséget hatalmas munkája elvégzéséhez, s lehet mondani, teljesen egyedül látott hozzá megtisztelő feladata végrehajtásához.

„Ilyen körülmények között nem maradt más – amint írja –, minthogy községről községre, dűlőről dűlőre bejárja és átkutassa az egész vármegyét, hogy anyagot gyűjthessen munkájához. Hosszú éveken, évtizedeken át járta a megye határát, figyelte a térség földrajzi jellegzetességeit, gondosan összeszededgette az eke által kivetett csontokat, cserpeket, s ha kellett, ásatásokat is végzett. Megfigyelései ma is helytállóak: „Ha végig tekintünk megyénk őskori térképén, nem találunk egyetlenegy telepet sem, a mely ne volna víz mentén. A Duna és a Sió-Sárvíz között elterülő, folyóvíz nélküli nagy területen nincs egyetlen őskori telep (Tengeliczen csak véletlenül elszórt tárgy találtatott); hegyekben vagy fensíkokon. Oly következetesen ragaszkodtak településüknél az őskori térképről leolvasható szempontokhoz, hogy ezek alapján bátran állíthatom: miszerint teljesen hiába keresne valaki őskori telepet oly helyen, mely távol esik valamely őskori vízmedertől.”

Wosinsky kutatásaival sok-sok esztendővel megelőzte saját korát, s az értékes lelőhelyek százait

mentette meg a tudomány számára egy olyan időben, amikor a szántásnál előkerült leleteket kocsi-számra hordták ki a partoldalra, hogy ne akadályozzák a szántóföldi munkát. De hol van már ez a lehetőség? A ma régésze bizony árgus szemmel kell hogy figyelje azt az ekevas nyomán felbukkanó néhány cserépdarabot, amely egy-egy település hol-tétéről árulkodik.

Tolna megye különösen gazdag földvárakban és különböző, földből épített védművekben. Ezek egy része minden kétséget kizáróan a kései bronzkorban keletkezett, s ezt nemegyszer maguk a régészeti leletek tanúsítják. Wosinsky gondos, kitartó munkával feltérképezte s átkutatta ezeket a mesterseges létesítményeket, s természetesen ismertette őket az előbb idézett történeti összefoglalásban. Emeljünk ki néhány szemelvényt érdekesebb megfigyeléseiből:

„Báta-község fölött legmagasabb hegycsúcs az úgynevezett »Öreghegy«, mely a Szegszárdtól Bátáig félkörívben nyúló hegyláncnak végső partjára esik, s egykoron messze vidéket domináló földerdőtítménnyé volt átalakítva. 30 méter széles (itt nem »Vaskapu«-nak, hanem »Szurduk«-nak nevezett) mély bevágás választja el az erődítményt a Duna-Szekcső felé nyúló, magas fensíktól. Az erődítménynek jelenleg szőlőkkel beültetett, szabálytalan alakú fensíkja igen nagy terjedelmű, nagyobbak látszik a lengyelinél. A fennsíkot 3–10 méter meredek part veszi körül s az alatt következik az átlag 70 méter széles terrassozás. Több helyen még egy második terrassozásnak nyoma is látható, mely alatt, a Dunavölgy felé, teljesen hozzáférhetetlen, szédítő, meredek partot találunk. A fensík felszínén minden arasznyi téren hevernek praehistoricus cserepek, sőt a terrassokon s a »Szurduk« nevű mély bevágásban is fordulnak elő leletek, habár nem oly nagy mennyiségben, mint a fensíkon. A Vaskapu mély bevágásán túl már nem találunk edénytöredékeket. A szőlőtulajdonosok halomra hordják össze az út mellé az előkerült leleteket, s ezek között ujnyi vastagságú, szemcsés agyagú s fényesre simított felületű edénytöredékeket, temérdek, igen vastag s keményre égett sártapaszdarabokat, átfúrt agyagpyramisokat, őrlőköveket, igen sok feltört állati csontot s két silexpengét találtam...”

„A regőlyi sáncz a Kapos- és Koppány-folyó magas völgyének találkozásánál egy mélyen benyúló sarkot képez. E kiválóan kedvező topographiai fekvést nagyon jól kihasználták az őskor népei, a mennyiben rendkívül erős védművé alakították át e helyet, mely manap is ritka jó állapotban maradt

fenn. Ez megyénkben az egyedüli őskori sáncz, mely nem hegytetőn, hanem csak dombon áll, de ehhez hasonló kedvező fekvést is alig találunk megyénkben.

E sáncz Regöly-község északi végén van s ugyan-ezen fekszik a község temetője. Északi és nyugati oldala kettős sánczárokkal védett, de jobban védte egykoron a mocsaras víz, mely a község felé eső, déli bejáratát kivéve, minden oldalról környezte. Azon részeken, hol a sáncz fensíkja a víz felé lejt, a tizenkét méter magas sáncztöltésen kívül még igen széles árkot is találunk. Hosszoldalai 400 és 600 méter között váltakoznak. Ez megyénk legerősebben védett sánczai közé tartozik, s bizonyára kiváló szerep jutott neki az őskorban osztályrészül. Ezt bizonyítja azon rendkívül sok s részben igen becses borostyán- és arany-lelet, melyet a sáncz körül találtak.

Wosinsky jól sejtette, hogy ezek a földből emelt erődtítmények, várak lényeges helyei, központjai voltak az őskori történelemnek, azoknak a korabeli eseményeknek, melyek éppen az országnak ebben a részében bonyolódtak. Jól sejtette, hogy megépítésük már igen bonyolult, az egész közösség erejét igénybe vevő feladat volt, s erős központi hatalom meglétére enged következtetni.

Természetesen e földvárak környékén, de tőlük jóval távolabbra is megtaláljuk az egyszerűbb, időszakos telephelyeket, amint ezt az alább felsorolt lelőhelyek, így Beremend-BCM, Bölcske-Magyarhalmi dűlő, Felsőnyék-Szabadsághegy lejtője, Kardkút-Somogyzentimre, Lovászhétyen-Háztáji földek, Majs-Borza major, Nagymányok-Állami gazdaság, Szekszárd-Vörösmarty utca, Szemely, Szőkéd stb. is tanúsítják. A magaslati, védhető helyek közül a már említettekén kívül az alábbiakat találhatjuk: Kakasd-Belacz-Várhegy, Nagyberki-Szalacska, Regöly-Földvár stb.

Viszonylag kevés adatunk van az itt élők temetkezési szokásairól. Biztos sírleletet tulajdonképpen csak három helyről ismerünk, s az ezekről szóló beszámolók urnában elhelyezett hamvokról tudósítanak. Fadd-Győzelem Tsz., Tamási-Vágóhid és a már említett Pécsvárad-Aranyhegy e három lelőhely. Közülük kétségtelenül a Tamásiban feltárt sírok érdemlik a legnagyobb figyelmet. Valamennyi urnasírban kerámiamellékleteket találtak, s azok a Dél-Dunántúl e korai urnamezős kultúráját az északi csekei körhöz kapcsolják.

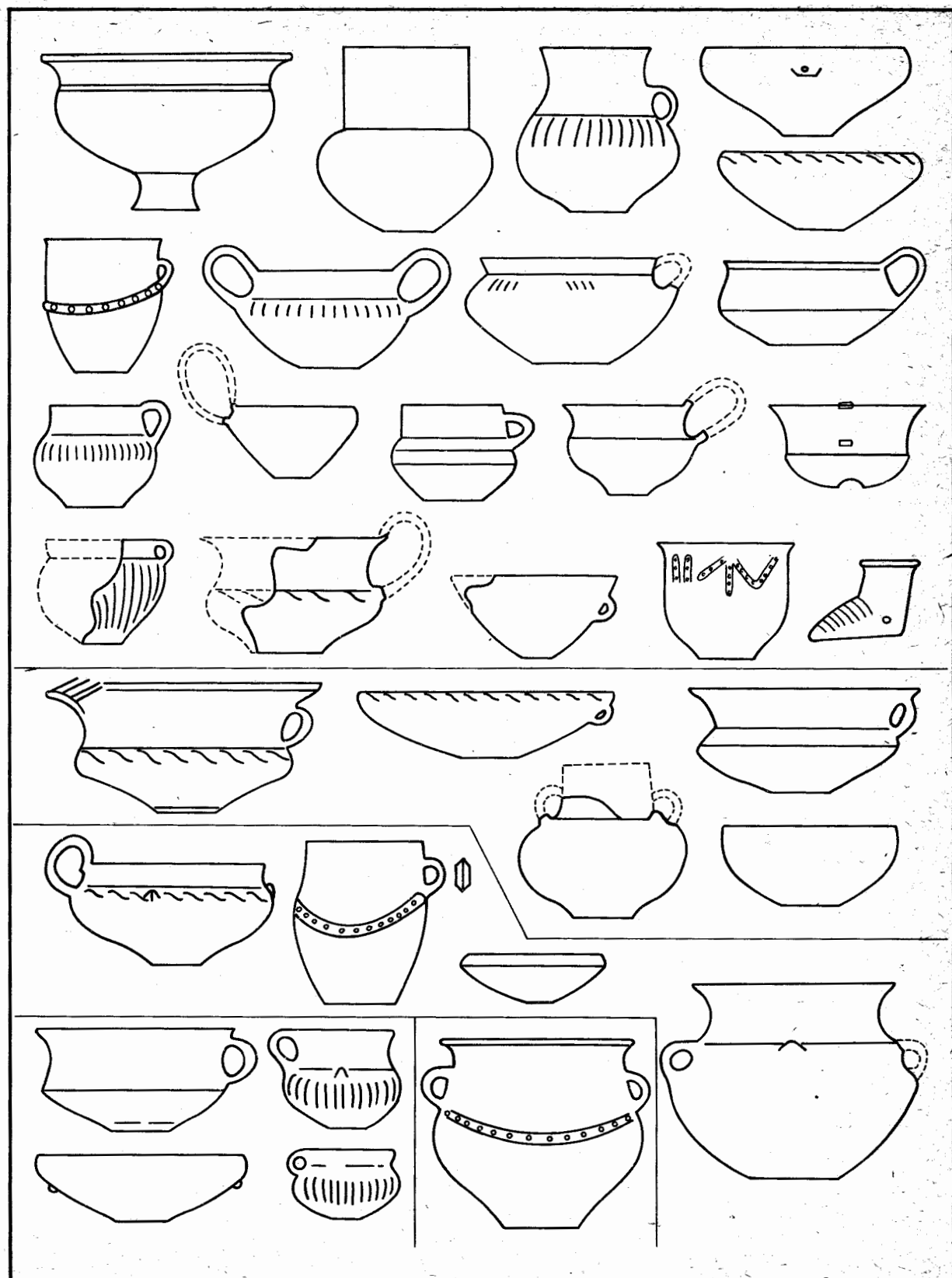
Az északkelet-dunántúli korabeli leletekről, lelőhelyekről meglehetősen keveset tudunk. Ami talán a leglényegesebb, e területen, akárcsak az I. fázis

*A korai urnamezős kultúra ferdén árkolt edényeinek
s más jellegzetes kerámiájának típusáblája*

lelőhelyeken, akadtak fegyvermellékletes temetkezések is. Elsősorban a főváros térségére gondolunk. Óbudán és Nagytétényben olyan fegyverekből: bronzkardból, lándzsából, csákányból stb. álló leleteket tártak fel, amelyek nagy valószínűséggel harcosok sírjából kerültek elő. A sajnálatos csupán az, hogy nincs adat, nincs feljegyzés arról, miként is kerültek napvilágra. Így szinte semmit sem tudunk e sírok jellegéről s arról, hogy milyen rítus közepette temették el a bennük nyugvókat. Maradjunk még a temetkezési szokásoknál, mert köznépi temetkezésekről is beszámolhatunk, ezzel ugyanis teljesebbé tehetjük a temetkezési szokásokról szerzett képünket. Pomáz-Zdravlyákon s talán a Fejér megyei Magyaralmáson találtak ilyen közemberi temetkezést. A magyarálmási lelőhelyen igen érdekes, korabeli edények kerültek egy csoportban elő, de azt nem tudjuk biztosan, hogy sírból származnak-e, vagy más jellegű edénylelettel állunk-e szemben. Sajnos, mint már annyiszor megismételtük, ezt a leletet, a feltárását vagy előkerülését sem dokumentálta semmi megfelelően. Márpedig hiteles tényrögzítés nélkül csak találgatni lehet. Ez esetben a lelet, ha nem is néma, de rendkívül szűkszavúnak mondható, alig vall valamit is koráról, kora eseményeiről.

A csoport lelőhelyeit nagyjából Fejér, Komárom és Pest megye körzetében tudjuk körülhatárolni, elsősorban településmaradványaik segítségével. Ezt a területet tekinthetjük a csoport elterjedési területének. Különösen a fővárosból és környékéről említhetünk fontos településeket, így a Békásmegyeri Vízművek területéről, valamint Óbudáról, a Harrer Pál utcából. Az előbbi lelőhelyről már említettük, hogy igen hosszú ideig lakták, s valószínűleg települési központ volt. A Harrer Pál utcában viszont csak egy II. periódusban létesült telep egyik részletét sikerült feltárnunk. Mindkét helyről olyan edények, illetve edénytöredékek kerültek elő, amelyek egyértelműen a Cseke-Mosonszolnok-körhöz kapcsolják az itt élők kultúráját. Hasonló telepmaradványt természetesen máshol is találtak, így többek között a Fejér megyei Csórón és Gárdonyban. Nagyon érdekes magaslati települést fedeztek fel például Nadap-Jánoshegyen.

A szomszédos Komárom megye területén az eddig ismertetettől némileg eltérő kép fogad bennünket. Itt ugyanis néhány telepmaradvány leletanya-

gában olyan típusú kerámiát fedezhetünk fel, amely egy újabb, a helyi korai urnamezős elemektől eltérő s feltehetőleg egészen Dél-Morvaországig visszakövethető népcsoport anyagi kultúrájából származik. Ezeket a kerámiákat Bajna-Öreghegy alja, Nagysáp-Domonkos pusztja, a Pest megyei Budakalász-Tangazdaság, Pilismarót-Felsőszélesek, Pomáz-Prekobrodicza dűlő stb. lelőhelyeken fedeztük fel. A legutóbb említett lelőhellyel kapcsolatban fontosnak tartjuk megjegyezni, hogy egy igen szorgalmas, amatőr régész, az azóta sajnos elhunyt Sashegyi Ernő egy kerek alaprajzú házat tárt itt fel. A ház lakóterében kemencét, valamint nagy mennyiségű edénytöredéket lelt. Egyébként ebben a régióban is épültek magaslati települések, azaz földvárak; a főváros térségében a Gellérthegy volt az egyik legfontosabb települési központ, Fejér megyében a már említett Nadap-Jánoshegy, Komárom megyében pedig Mogyorósbánya-Óhegy.

Ennyiben foglalhattuk össze tehát azt, amit a Dunántúl urnamezős kultúrája II. periódusának korára jellemző, különböző leletegyütteseiről tudunk, pedig ezek a „szófukar” leletek a Kárpát-medencének talán legizgalmasabb történeti korszakát állítják elénk. Ha közelebbről is megvizsgáljuk a beléjük tartozó különféle leleteket, nem nehéz észrevennünk, hogy az egyes urnamezős kultúrát hordozó népcsoportok között széles területekre kiterjedő szoros és egyidejűleg tartalmilag sokrétű kapcsolatok szövődtek. Megengedik az egyszerű kereskedelmi viszony fennállásának feltételezését, sőt esetenként etnikai rokonságról is árulkodnak.

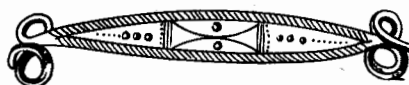
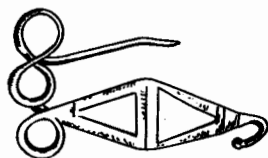
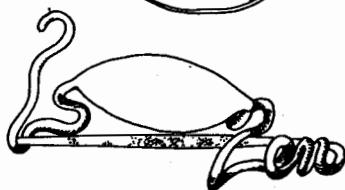
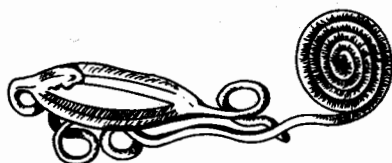
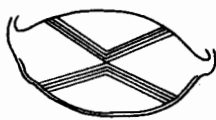
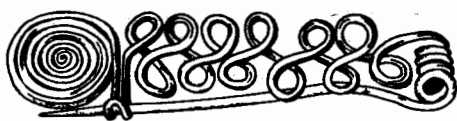
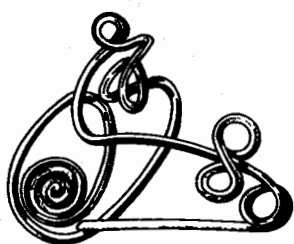
Elsőnek foglalkozzunk a kerámiával: az I. periódusra, azaz az urnamezős kibontakozásra oly jellemző formai és díszítő sajátosságok továbbra is fontos meghatározó tényezők maradnak. Gondoljunk csak az edények kihajló peremének vízszintes síkosságára s más jellegzetességekre. De a régi formák és díszítésmód mellett, egyik pillanatról a másikra új elemek tűnnek fel a fazekasságban: mindenekelőtt egy ornamentális sajátosságot emelünk ki, mivel ez bizonyos értelemben egyazon körhöz kapcsolja az egymástól igen távol eső területeken élő népcsoportokat. Észak-Ausztriára, Dél-Alföldre, Dél-Morvaországra, a Szerémségre, Észak-Magyarországra vagy az Al-Duna vidékére gondoltunk. Egyes edények váll- és hasrészének ferdén kialakított árkolása – kannelúrázása – olyan díszítésbeli jellegzetesség, amelyet feltehetőleg valahol a Kárpát-medencében alakítottak ki a korai urnamezős népcsoportok; valamikor az i. e. XII.

A korai urnamezős kultúra különféle fibulái Észak-Horvátországból

sz. első évtizedeiben történhetett a díszítés megjelenése. Az edényeknek ezt a díszítésmódját, ha némileg változott formában is, igen sokáig használták még később is. Például egyes tálak behúzott szájperemén különösen a Dunántúlon és ennek peremterületein alkalmazták általánosan, s az e régióktól viszonylag távoli területeken való felbukkanása minden esetben felveti a népességnek a Duna vidékével fennálló kapcsolatait, illetve azt a lehetőséget, hogy a Dunántúlról származtak. E sajátos ornamentika után, amint már említettük is, a korai urnamezős kultúra bizonyos leletcsoportjait összefoglalóan a ferdén árkolt edények kultúrája névvel is illelhetjük. Meg kell jegyeznünk, hogy az árkolt díszítés, más szóval kannelúra eredetéről szakirodalmunk képviselői igen sokat vitáztak. A kutatók többsége valahol Magyarország területén keresi e díszítésmód kialakulását, de képviselnek ettől eltérő nézeteket is. V. G. Childe pl. esküszik arra, hogy a kannelúra fémedény előzményekre vezethető vissza, mégpedig a Mediterráneumban kell keresni a forrásait. Véleménye szerint a műkenéi kultúrával jutott el a technikája Közép-Európába, ahol hamarosan égetett agyagedényeken is alkalmazták e díszítésmódot.

A ferdén árkolt edények kultúrájának különböző leletcsoportjait, természetesen más és más néven ismerve, sokhelyütt megtaláljuk Közép-Európában: Észak-Ausztriában Baierdorf, Dél-Morvaországban Lednice, Nyugat-Szlovákiában Cseke, az Alföldön Gáva, a Balkán délkeleti peremvidékén Babadag, az Al-Duna vidékén Plopsor-Virtop, ettől nyugatra Belegiš, s ki tudná még felsorolni, hogy hány néven említik e kultúra különböző csoportjait. Bármennyi hasonlatosságot találunk is közöttük, e népcsoportok anyagi kultúrája, településrendszere, temetkezési rítusa igen nagy változatosságot mutat fel, ez azonban nem változtat azon a tényen, hogy az ismert közös elemek meglehetősen nagy kiterjedésű területen sejtetnek nagyjából egységes, közös történeti hátteret. Ennyit mondhatnánk röviden a kerámiáról.

A különféle bronztárgyakat már akkor ismertettük, amikor a harcosírók megszokott fegyvermellékleteit felsoroltuk. A támadófegyverek, így a kard, a lándzsa, a harci csákány és a nyélnyújtványos tör, kisebb módosulásoktól eltekintve ugyanazok maradtak a II. periódusban is, mint amelyeket az I.

periódusból már ismerünk. Ami viszont teljesen új a korszakban, az a védőfegyverzet, mindennek előtt a mellpáncél, s amint majd még látjuk, a lábvért és a sisak, végül pedig a pajzs. E védőfegyverek megjelenése a hadviselés gyökeresen megváltozott formáiról árulkodik.

A védőfegyvereken kívül másfajta bronzokról is szólnunk kell, amelyek ehhez a korszakhoz kapcsolódnak; elsősorban a fibulára gondolunk, ezt ugyanis korábban egyáltalán nem ismerték meg. Igaz, találtak korábbi időkben, az I. periódusból is olyan tárgyakat, amelyek ruházat megfogására szolgáltak, ilyenek pl. a hosszú szárú tűk. Ámde ezeket legfeljebb a fibula előzményeiként fogadhatjuk el. Közéjük tartozik pl. az I. periódusból ismert hullámos szárú, ún. kígyótű, s ennek használatát, amint említettük is, Dél-Németorszáig és Dél-Morvaorszáig követhetjük vissza. A korai fibulák meglehetősen érdekes formájúak: egyszerű hajlított huzalból készültek, majd később feltűnnek a csavart huzalból készült, a fűzfalevél hátú és egyéb típusok. Az első fibulák megjelenése talán azzal a jelentős éghajlatváltozással áll összefüggésben, amely valamikor ebben az időben köszöntött be mind a Földközi-tenger térségében, mind tőle északra. A hűvösebbé váló éghajlat megkövetelte a ruházat megváltoztatását is, s ez a folyamat új viseleti tárgyak, így pl. a ruházat összefogását megkönnyítő fibula kialakításához vezetett.

„BARBÁR” HARCOSOK

Az előző fejezet részben legfeljebb csak vázlatosan rajzolhattuk meg a földközi-tengeri világ vonzáskörébe került Duna-vidék középső részének gazdasági és társadalmi változásoktól terhes, sajátos bronzkori történeti fejlődését. Nem véletlen, hogy éppen arról az időszakról van szó, amikor az egész akkor ismert világban, szinte mindenütt válságok és katasztrófák vihara pusztított, azt pedig nehéz elképzelni, hogy ennek a vészterhes időszaknak eseményei hatásukban nem csaptak túl a Földközi-tenger keleti medencéjének határain. A Kárpát-medencében felismerhető ugrásszerű gazdasági és társadalmi változások alapján az a következtetés formálódik ki tudatunkban, hogy e két régióban lezajlott események sorozata között szoros kapcsolatnak, esetleg éppen kölcsönhatásnak kell fennállnia.

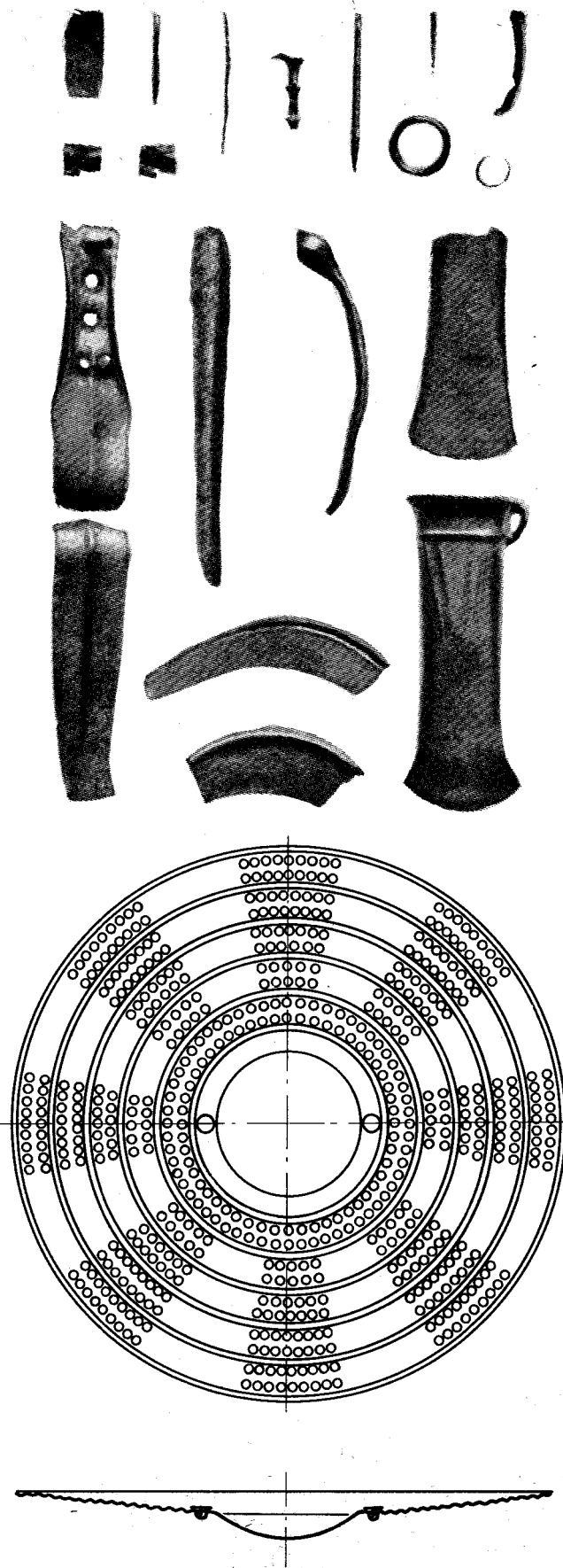
A Közép- és Délkelet-Európát, valamint a mediterrán világot egyaránt érintő történeti változások

*Jellegzetes kurdí típusú bronzkincs
Nyírturáról törrel, tokos baltával, sarlótöredékkel
s kisebb bronztöredékekkel*

*Lemeztöredékből rekonstruált pajzs.
(Patay Pál nyomán)*

sora sok tekintetben egymással nagyon megegyező körülmények között nyilvánult meg. Mindennek előtt a társadalmak legmarkánsabb módon elhatárolódó fegyveres – harcos – rétege az, amelynek feltűnése a legtöbb helyen megfigyelhető. Az előző fejezetekben sokat beszéltünk az erőteljesen katonai színezetű mediterrán kultúrákról, s azokról a háborúkról, amelyeket már évszázadok óta folytattak e térségben. A Földközi-tenger medencéjétől északra eső régiókban ugyancsak megfigyelhettük, igaz, hogy csak a régészeti emlékanyagra támaszkodva, ennek a katonai rétegnek fokozatos, egyre markánsabb kibontakozását. A harcosréteg megjelenése előtti időszakokban a sírmellékletekre az volt jellemző, hogy nem igazolták egyértelműen annak foglalkozását, akit túlvilági útján kísérték. A harcosírok növekvő száma és természetesen e sírok mellékletei hitelt érdemlően bizonyítják, hogy a bennük nyugvó fegyveresek már nemcsak alkalmasszerűen verődtek össze, hanem mesterségüknek megfelelően állandóan harcra készek voltak. Olyan világban éltek, amikor a fegyverekre nem csupán olyankor volt szükség, amikor a törzset külső támadás fenyegette. A harcosírokban ugyanis olyan emberek nyugszanak, akik már hivatásszerűen katonáskodtak, sőt raboltak, fosztogattak; fegyverzetüket pedig egy speciális harcmodor követelményeinek kielégítésére készítették ugyanúgy, ahogyan ezt Görögország vagy Kisázsia esetében tapasztaltuk. A két világ között ugyan óriási a távolság, de ha a két ellenkező pólusról származó harcosokat egymás mellé helyezve nézzük meg alaposan, bizonyos hasonlóságot akarva-akaratlanul felfedezhetünk közöttük.

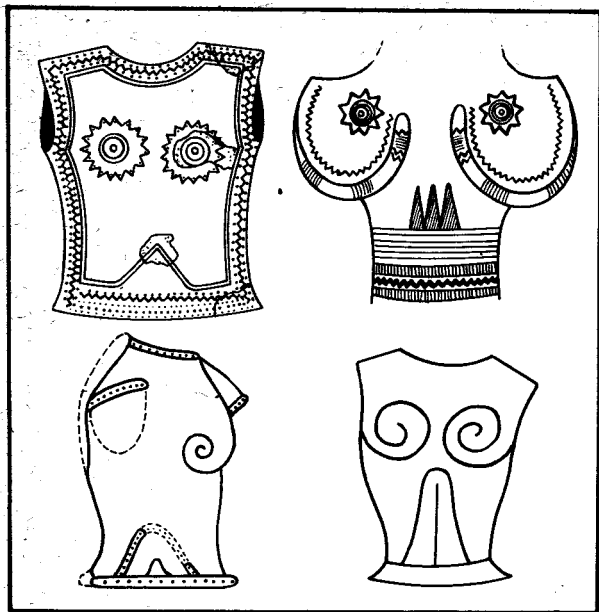
Talán nem szükséges ismételt hangsúlyoznunk, hogy az északi területekről csak régészeti jellegű adataink vannak, ám azt elmondhatjuk, hogy a harcosokra vonatkozó adatok – leletek – meglehetősen sokrétűek. Eddig csak a sírok mellékleteiről szóltunk ilyen szempontból, de vágjunk most elébe a későbbi fejezeteknek, s essék azokról az ún. kincsleletekről is szó, amelyek a sírleletek mellett e társadalmi réteg létezését bizonyító legfontosabb források. A régibb urnamezős korszakhoz tartozó olyan kincsleletet szinte nem is ismerünk, melyben

ne találunk a fegyverek egész sorát, igaz, többnyire töredékes állapotban. Ezek a kincsek, amint majd meglátjuk, még ha lehetséges, a középső bronzkor végénél is pusztítóbb történelmi viharok hatására kerültek a föld alá. A minket közelebbről érdeklő Dunántúli területén és a környező vidékeken az ún. kurdi típusú kincsek képviselik e leletek körét. E kincsleletek bronztárgyait egyébként az a népeség használta, amelynek különböző leletcsoportjait már megismerhettük. Bár e kincseket csak valamivel később, az urnamezős kultúra III. fázisában rejtették el, bronzaik zömét még a II. fázisban készítették, főként azokat a darabokat, amelyek a kincsek elrejtésekor már töröttek voltak, s újbóli feldolgozásukat várták; ezek egyben a legkorábbi típusok leleteinkben. Ilyenek többek között a különféle fegyverek, mindenekelőtt a II/a típusú kardok közé tartozók, az ívelt élű lándzsa, a Peschiera típusú török és a szárnyas balták stb. Természetesen nem hiányoznak közülük a védőfegyverek sem, de mondanunk sem kell, hogy ezek is tört állapotban maradtak ránk: mellpáncél, lábvért, sisak és pajzs sorolhatók közéjük.

Most vizsgáljuk meg alaposabban is ezeket a kincsleleteket. II/a típusú kardot a következő leletekben találtunk: Keszőhidegkút, Lovasberény, Pamuk, Balatonkiliti, Ebergőc, Kisapáti, Orci, Sióagárd-Leányvár és Szentgáloskér. E kardok variánsai, az ún. szlavóniai, Ennsdorf és Allerna típusú Tab-Csabapusztáról, Pamukról, Öreglakról, Nagyvejkéről, Lovasberényből, Nadapról és Pölösckéről ismertek. Számos példát sorolhatunk a szárnyas baltákra: Balatonkiliti, Bonyhád vidéke, Nagyakdacs, Rinyaszentkirály, Simonfa, Kurd, Rezi stb. Nem hiányoznak a leleteink közül az ívelt élű lándzsacsúcsok sem, amint ezt a badacsonytörmenci, a pécs-jakabhegyi, sárszentlőrinci, zalavári stb. kincsek igazolják. Peschiera típusú törökről van tudomásunk többek között a balatonkiliti, a Bonyhád-vidéki, a nagyakdacsi, a palotabozsoki és az orci kincsekből.

A védőfegyverekre vonatkozóan lényegesen kevesebb példát idézhetünk: a J. Paulik által felsorolt négy töredékes példány (Čaka, Cierna nad Tisou, Dučove, Szentgáloskér) és a farkasgyepű-pörös-erdei halomsírból származó vállrésztöredéken kívül további páncéldarabokat is említhetünk a Bonyhád-vidéki és a keszőhidegkúti kincsekből. De ugyancsak kincsből származik a Paulik által említett szentgáloskéri töredék is. Joggal tételezzük fel görögországi példákból, hogy bőrpáncélt is használtak Közép-Európában. A bőr, lévén romlandó

anyag, természetesen nem konzerválódhatott évezredek hosszú során, de szerencsére nem pusztultak el azok a bronzlemezről kivágott, szépen díszített pántok, amelyek eredetileg a bőrből készített ingpáncélokat erősítették. Ilyen lemeztöredékeket ismerünk a nadapi kincsből (F. Petres Éva közlése).

Az Égeikum i. e. II. évezredbeli harcmodora a harci kocsió egységekre épült. A szekéren ülők

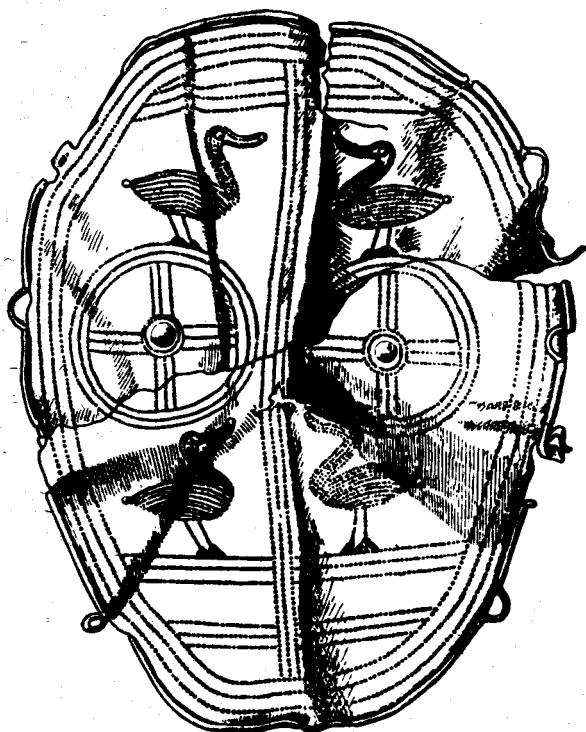
vagy állók ezért viseltek olyan méretű páncélzatot, amely testük teljes felületét megfelelően védte. Az i. e. II. évezred táján már a gyalogságra hárultak a hadviselés fő terhei, s ennek megfelelően az ormótlan páncélzatot a könnyebb páncélinggel váltották fel. A lábakat viszont külön felszereléssel, az ún. lábvérttel óvták a sebesüléstől. Ezzel egyidejűleg a harcosok Északon is hasonló védőfegyverzetet használtak, s így nem meglepő, hogy a Dunántúlon is találtak ilyen fegyvereket, sajnos többnyire csak kincsleletben.

A szakirodalomból már régóta ismert a rinyaszentkirályi kincs- vagy raktárlelet meglehetősen ép állapotú lábvértje, amelyet szimbolikus értelmű mintákkal díszítettek egykori készítői. Hasonló darabokat ismerünk a nadapi kincsből, a szentgáloskéri leletben egyszerű, díszítetlen példányt találunk. Végül egy érdekes miniatűr lábvérttről számolhatunk be, ezt az esztergomi bronzkincsben találták.

Nagyjából az urnamezős kultúra régiebb szakaszában kezdték használni ezzel egyidejűleg a Kárpát-medencében a bronzlemezről kalapált sisakokat is. Ezek között a legkorábbiak az ún. kalapsisakok. A peremrészen átluggatott és hornyolásokkal díszített sisakok töredékeit több kincsleletben is megtaláljuk: így a Bonyhád-vidéki, az esztergomkistói, a keszöhidegkúti, a palotabozsoki, végül a szentgáloskéri leletben. Egy másiknak, a kúpos csúcsban végződő sisaknak az a tollforgó lehetett a jellegzetessége, amelyet a csúcsán levő kis orsószzerű nyúlványba erősítettek. A sisakoknál maradványra is, dél- és közép-európai példák nyomán ismerjük azt a sisakváltozatot, melyet arcvédőrésszel is elláttak készítői. Knösszoszból, Pass-Luëgből, Fleissigből, Wöllersdorfból, végül az erdélyi felsőújvári (Uioara de Sus) kincsből idézhetünk ilyen sisakokat, illetve arcvédőket.

Kedvelt védőfegyver volt a nagyméretű, kerek formájú pajzs, melynek korabeli használatát első sorban égei párhuzamok alapján tudjuk bizonyítani. Tudomásunk van a Nyírségből, Nyírturáról egy olyan, a kurdival egyidős kincsletről, melyben egy furcsa bronzlemezket találtak. Erről a töredékről sokáig nem sikerült megtudni, hogy milyen

Díszített lemezből kalapált bronz lábvért a rinyaszentkirályi kincsleletből

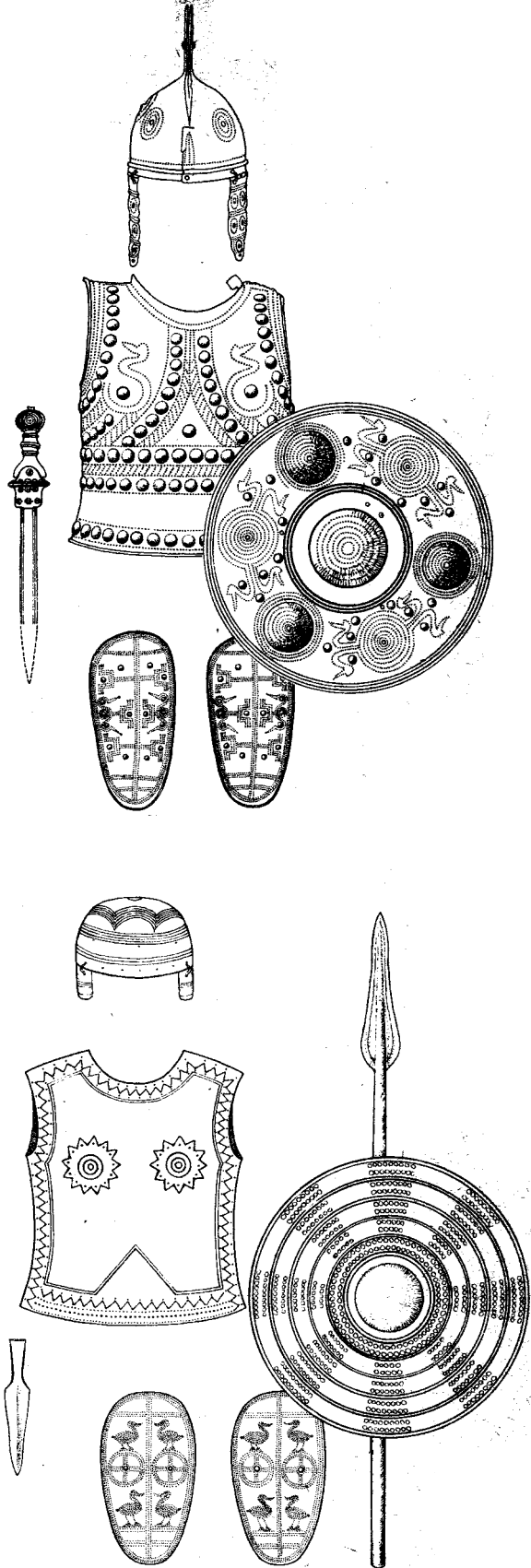

jellegű tárgyhoz tartozott. Patay Pál alapos kutatásaira támaszkodva végül is sikerült a töredékből kerek pajzsot rekonstruálni. Keszőhidegkútról egy ugyanilyen, poncolt bütyöksorral díszített pajzs-darabot ismerünk, valamint egy töredéket az esztergomi raktárleletben is találtak. Ezekből a példák-ból is világos, hogy Közép- és valószínűleg Dél-kelet-Európában is kerek bronzpajzsokat használtak a harcosok. Kincsleleteinkben gyakoriak a középső részükön hegyes tüskével díszített korongok, – természetesen bronzból valók. Sokan úgy vélik, hogy e korongokat a nyírturaihoz hasonló pajzsok külső oldalára erősítették. Ha elfogadjuk e feltételezést, akkor ezeket a pajzsokat nem bronzlemez-ből készülteknek kell tekintenünk, hanem talán több rétegből összeragasztott, vastag bőrből készült védőfegyvereknek. Erre egyébként a későbbi korokból számos példát ismerünk. A díszkorongok egy részének ilyen használatát a csekei, II. sírban talált díszkorong látszik bizonyítani. De ugyanilyen pajzskorongokat találtak még a biatorbágy–herceghalmi, a kurdi, a zalavári stb. kincsekben is.

Ezek a bronzból öntött vagy lemezből kalapált védőfegyverek szinte a szemünk elé vetítik azokat a harcosokat, akik a korszak izgalmas eseményeinek tevékeny részesei, sőt, mi több, alakítói voltak.

Miután a bronzpáncél még töredékeiben is rendkívüli ritkaság, nem valószínű, hogy valamennyi harcosnak volt ilyen felszerelési tárgya. A sírokból csak a gazdagabb, fejedelmi rangúnak vélt temetkezések mellékletei között találtunk páncéltöredékeket, s a kincsleletek egyikében-másikában is legfeljebb töredékek utalnak arra a kevésre, amely az egykori közösségek birtokában lehetett. Lényegében ugyanez vonatkozik a lábvértre, mint a páncélzat részére, annak elválaszthatatlan tartozékára. Persze, azt nem tudhatjuk, hogy milyen mennyiségben és hányan használtak bőrből készült ingpáncélokat és lábvérteteket.

A páncélzatnál valamivel gyakrabban fordul elő leleteinkben – csak most is azon sajnálkozhatunk, hogy egyelőre nem a sírok anyagában, hanem a kincsekben – a sisak; sisakja valószínűleg már a legtöbb harcosnak volt, s ha nem is bronzból való,

bőrből készült mindenképpen. Aligha mondhatjuk el ugyanezt a pajzsról, miután ez még a páncélzatnál is nagyobb ritkaság korabeli leleteinkben. Persze ez esetben sem zárhatjuk ki a bőrből készített változatok általános használatát.

Amíg a védőfegyverzet tekintetében ilyen nagy bizonytalanságban vagyunk, addig helyzetünk a támadófegyverzetnek mint felszerelésnek a megítélésében egészen más. Minden harcosnak megvolt az állandó fegyvertára. Ez rendszerint a II/a típusú nyélnyújtványos kardból vagy ennek valamelyik változatából, a lándzsából, a harci csákányból és a nyélnyújtványos törből állt. Ez a fegyverkészlet minden bizonnyal elég általános lehetett, miután a harcossírokból a legtöbb esetben ezeket a fegyvereket találjuk, de ugyanerről tanúskodnak kincsleleteink hasonló jellegű bronztárgyai. Már korábban is említettük, hogy a kincsleletek tárgyai túlnyomó többségükben töredékesek. Ennek talán az lehet a magyarázata, hogy e kincsek elrejtésekor olyan háborús idők jártak, hogy egykori tulajdonosaik, a fegyverforgatók nem engedhették meg maguknak azt a fényűzést, hogy ép fegyvereiket raktárakban tartsák.

Szerencsére a sírmellékleteken és kincsleleteken kívül, de más forrásokból épségben fennmaradt fegyverleleteink is akadnak; olyan szórványosan, alkalmoszerűen előkerült példányok ezek, melyek vagy a harc hevében kallódtak el, vagy, amint erről már írtunk, folyók, tavak medrében őrződtek meg az utókor számára. Ez utóbbiak természetesen ugyanúgy votiv – áldozati – tárgyaknak tekinthetők, mint a korai halomsíros korszak hódítóinak folyókba, tavakba vetett kardjai.

A támadófegyverek közül kétségtelenül a legfontosabb a szúrásra, vágásra egyaránt alkalmas, s ami ugyancsak lényeges, nem túlságosan hosszú pengéjű kard volt. Mellette a szűrő- és hajítófegyverként egyaránt használható lándzsa volt fontos fegyver. A szárnyas balta pedig harci csákányként szolgált, s a párviadatok nélkülözhetetlen kelléke abban a korban. A tör erre az időre már lényeges mértékben veszített korábbi jelentőségéből, s legfeljebb a kegyelemdőfést adták meg vele.

E fegyverek ebben az együttesben, a könnyű páncélzattal együtt a gyalogsági harcmódor előtérbe kerülését bizonyítják, s a gyalogság mindenképpen meghatározta a csatamezőkön vívott harc jellegét. A kései bronzkor törzsei ekkor talán már egymással egyre szorosabb szövetségben, közösségenként meghatározott létszámú, szinte így is mondhatnánk, reguláris hadsereget tartottak.

A Dunántúlon az urnamezős korszak II. periódusában már meglehetősen nagy a régészeti lelőhelyek száma, s ez ékesszólóan jelzi a népesség létszámának fokozatos növekedését. Az egyre nagyobb népséget magukénak valló törzseknek tehát jól szervezett, ütőképés haderejük volt, s e katonaság ütőerejét, jellegét tekintve nem lehetett más, mint a gyalogság. Közép- és Délkelet-Európában, a Balkán északi peremvidékén, az Alpok déli és keleti előtérében, valamint az Al-Duna térségében az i. e. XII. sz. táján mindenütt ugyanezt a fejlődést feltehetjük meg. A többnyire azonos vagy azonosnak látszó jelenségek, mint például az erősített földvárak, a kisebb-nagyobb földhalmokkal borított harcossírok vagy a fegyverekben gazdag kincsleletek egybehangzóan erőteljes, katonai színezetű társadalomról tanúskodnak, amelynek feltétlenül ez, a létszámában egyre gyarapodó harcosréteg alkotta a bázisát.

Talán sikerült az eddig elmondottakban némileg érzékeltetnünk a csekei fejedelmi sírlelet és köre sajátos atmoszféráját. A temetkezés idejét hozzávetőlegesen az i. e. XII. században jelöltük meg. Ha visszagondolunk az első periódus leleteire, amelyek ennél korábbiak, akkor azt láthatjuk, hogy ez a helyzet nem csupán az i. e. XII. századra, hanem már a XIII. század utolsó évtizedeire is jellemző volt. Amint majd bemutatjuk, az i. e. XII. század második felében még eléggé töretlen e fejlődés. Legfeljebb csak a korszakra jellemző egyes tárgytípusok megváltozása nyújt arra lehetőséget, hogy az egymást követő fejlődési szakaszokat elhatárolhassuk.

Összefoglalva az eddig elmondottakat, nyugodtan megállapíthatjuk, hogy abban az időben, amikor a Mediterráneumban a történeti változás előfeltételei megértek, és hatalmas területre kiterjedő háborúskodások és egyéb katasztrófák következtében évszázadok vívmányai pusztultak el, e térségtől északra, a Balkánon, Közép- és Délkelet-Európában ütőképés hadseregek léteztek már vagy voltak alakulóban, ez a tény már önmagában is azt az elképzelést sugallja, hogy e katonai erő esetlegesen közreműködött a Földközi-tenger vidéke történelmének további alakításában.

És most nézzük meg közelebbről is, hogy voltak-e reális lehetőségei e két terület kapcsolatának az i. e. XIII. század végén és a XII. század folyamán. Egyáltalában elképzelhető-e, hogy ezek a már jól megszervezett, állig felfegyverkezett északi barbárok részt vegyenek a tengeri és szárazföldi népeknek a déli civilizációk ellen vezetett hadjárataiban?

Két világ mezsgyéjén

IDEGEN EREDETŰ TÁRGYAK GÖRÖGORSZÁGBAN

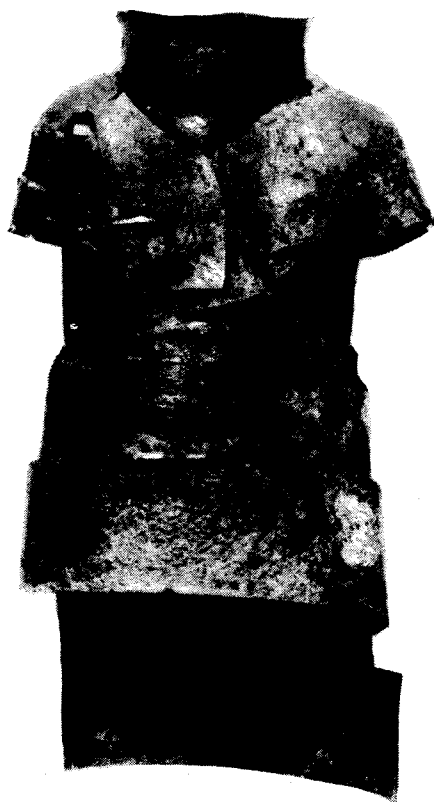
Mielőtt érdemében elemeznénk az északi barbárok a földközi-tengeri területek felé hatoló invázióját, vizsgáljuk meg, egyáltalán vannak-e ilyen történeti eseményről adataink, rendelkezünk-e olyan bizonyítékokkal, amelyek alapján levonhatnánk azt a következtetést, miszerint a világ ezen térségében nem csupán a tengerek népei, hanem balkáni, esetleg Duna-vidéki törzsek is szerepet játszottak az új történeti korszak kibontakoztatásában.

Kétségtelen, hogy a Földközi-tenger térségéből, elsősorban is az Égeikumból több olyan leletről, leletcsoportról is tudomásunk van, amelyeknek származása eléggé kétes, de egyes esetekben eléggé egyértelmű. Velük kapcsolatban sokan gondolnak arra, hogy valahonnét a Balkán északabbi vidékeiről, Itáliából, esetleg a Duna-vidékről kerültek ide. Nézzük meg közülük elsőnek az oly sokat emlegetett bronztárgyakat.

A kései hellászi III. B időszakban, valamikor az i. e. XIII. században, annak is inkább az első felében jelenik meg a mükénéi világban először az északi régiókból már kiválóan ismert bronzfibula. Aligha tévedhetnek azok a kutatók, akik az öltözködés, a ruházat megváltozásával hozzák összefüggésbe a fibula megjelenését. Úgy tűnik, hogy ez a sajátos bronztárgy valamilyen, az északi határvidékeken megszokott, egyetlen darabból álló ruházat, peplosz, azaz köpenyszerű viselet tartozéka volt. Az új öltözködési szokás részben az éghajlat hűvösebbé válásával, de új népesség megjelenésével is összefüggésbe hozható.

A fibulák között a legrégebbi típus volt az ún. hegedűvonó vagy más szóval Peschiera-fibula, amely a görög szárazföldön többek között Korakuból ismert. Valamivel későbbi keletűek az ún. fűzfalevél hátú példányok, például a kephalléniai (kefallíniai) Metaxatából. A hurkolt hátú huzalfibulákat elsősorban a Kárpát-medencében és Itáliában találták, de előfordulnak, igaz, hogy eléggé szórványosan, a görög földön is.

Egyébként a kései mükénéi időszakban a fibula már meglehetősen elterjedt viseleti tárgy volt, amint ezt a mükénéi kamrasírok közül a legkésőbbiek mellékletei is bizonyítják. Többek között a 6., 8. és a 29. sír anyagából ismerünk többségükben egysze-

Jellegzetes mükénéi páncélzat a görögországi Dendrából

rű, hegedűvonó formájú darabokat, esetenként azonban csavart huzalból készületeket is találni. Miután a köznépi temetőkhöz sorolt kamrasírokban nem ritka a fibula, feltehető, hogy már a XIII. sz. második felében eléggé általánosan viselték.

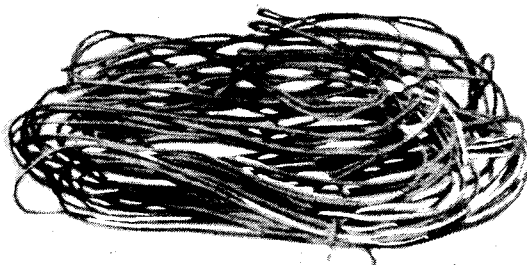
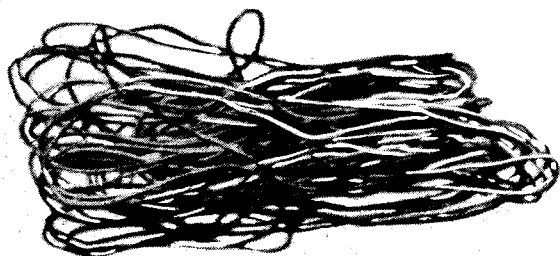
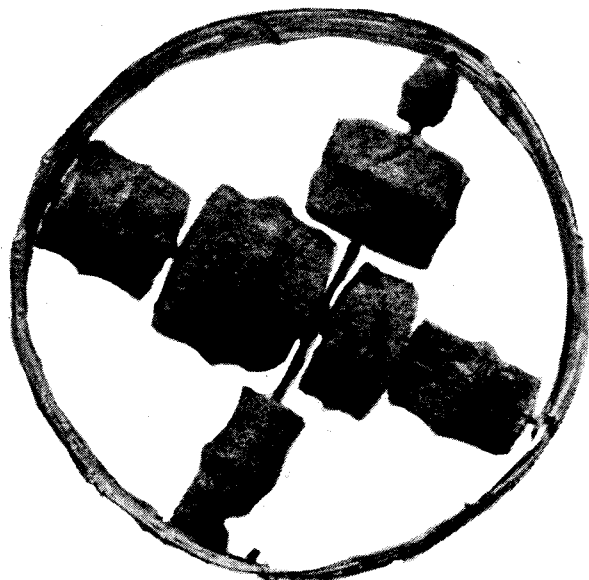
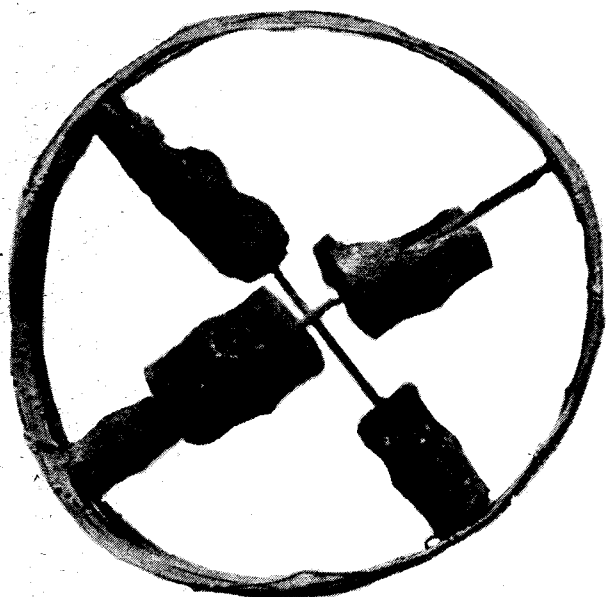
A fibula mellett elsősorban a különféle bronzfegyverek azok, amelyek felvetik a kérdést, hogy vajon nem történt-e behatolás Északról. Amint tudjuk, az akháj harcosok kedvelt fegyvere igen sokáig a hosszú, keskeny pengéjű tőr kard volt, s erről nem csupán a régészeti leletek tanúskodnak, hanem a korabeli ábrázolásokon is ilyenekkel találkozunk. A kései mükénéi időkben azonban váratlanul, szinte egyik napról a másikra eltűnik ez a típus, s helyét újabb, a széles, de rövidebb pengéjű ún. szűrő-vágó kard veszi át, mindenekelőtt a sokat emlegetett II/a változat és az Allerna típus. Miután az égei világban sehol sem találták e kardok előzményeit, idegen eredetűnek kell ezeket tartanunk a területen. Görögországba valamikor az i. e. XIII.

sz. második felében jutottak el, s használták őket a teljes XII. században, sőt, helyenként még ennél tovább is. Több ilyen kardot fedeztek fel Krétán és a szárazföldön. Így például Mulianában, Kallithéában, Mükénében stb. e fegyverek egész sorát találták meg.

1915-ben, a hatalmas tirünszi vár alsóvárosa egyik házának romjai között igen érdekes – környezetben idegen – aranyakat, bronzokat és egyéb értékeket tartalmazó kincsleletre találtak. A lelet egyes tárgyai kezdve az i. e. XV. századtól a mükénéi idők legvégéig tartó korszakot ölelik fel. A kincslelet egyébként egy korabeli sírrabló tulajdonát képezhette, aki valamikor közvetlenül a mükénéi időket követő évtizedekben élhetett. A kincsben olyan tárgyak: bronzedények, aranydrót kötegek, borostyángyöngyök is vannak, amelyek megfelelőire Közép- és Délkelet-Európában bukkantak, sőt, ugyanebben a kincsben II/a típusú kardok is vannak, s ezek – amint tudjuk – nem állnak önmagukban, elszigetelten görög földön, hiszen a peremvidékeken, így pl. Epiruszban (Ípirosz), Macedóniában, de szinte mindenütt megtaláljuk őket a Balkánon.

A helyi bronzművességgel kapcsolatos igen érde-

Aranydrót és borostyánkőből csiszolt gyöngyök a tirünszi kései mükénéi kincsleletből

kes kérdéseket vetnek fel a Ciprusról származó kardok. Ezek közül is mindenekelőtt az Enkomiból ismert példányok, amelyek természetesen a megszokott nyélnyújtványos formájúak. Érdemes megemlítenünk, hogy Görögországból hiányoznak az északi vidékeken oly kedvelt tömör markolatú Riegsee-kardok és egyéb változatok. Ennek egyik oka valószínűleg az lehetett, hogy a bronz nyersanyagban ekkor már egyre szegényebb műkénéi királyságok óvakodtak a sok anyagba kerülő fegyvertípusok gyártásától.

A görög világban is jelentős szerepet játszottak az Itáliában és Közép-Európában egyaránt gyakori Peschiera típusú nyélnyújtványos török. Ezek elsősorban Krétáról és a szigetekről származnak, s néhány példány esetében koruk még a nyélnyújtványos kardokét is megelőzi. A Knósszosz környéki zafer-papurai temető 86. sírjában talált tör legkésőbb a XIII. sz. első felére keltezhető. Krétáról ezen kívül még öt tört, Mélosz (Milosz) szigetéről, Phüla kopiból (Filakopi) és Naxosz (Náxosz) szigetéről ugyancsak egy-egy példányt említenek a kor szak kutatói.

A fegyverek sorát az Északon oly gyakori lándzsacsúcsokkal, ezek közül is az ívelt élűekkel folytathatjuk. Csak néhányukat megemlítve egy metaxatai példányra utalhatunk, ez Kephalléniából való, egy mulianai lándzsacsúcsra Krétáról, egy poliszira Ithakáról (Itháki), végül egy Thébai környékén lelt darabra.

Utolsóként kell szót ejtenünk a szárnyas balta elszigetelt görögországi előfordulásáról. Valójában csak egy öntőmintáról van szó, amelyet a műkénéi vár területén, az ún. olajkereskedő házában találtak. Csak zárójelben említjük, hogy ez a ház azért kapta ezt a nevet, mivel az említett épületben igen sok olívaolajat tartalmazó amforát letek. Megjegyzendő, hogy ez az öntőminta aligha bizonyítja az északi invázió elméletének helyes voltát, miután nem keltezhető későbbre az i. e. XIII. sz. kezdeténél. Még annyit érdemes megjegyeznünk róla, hogy a benne kiöntött bronzbalták – formájukat tekintve – inkább az itáliai, mint a balkáni vagy az ettől északabbra eső területek baltáival mutatnak fel rokonságot.

Röviden összefoglalva az elmondottakat, ezek azok a bronztárgyak, melyek alapján már évtizedekkel ezelőtt felvetették annak lehetőségét, hogy ezek az Északról érkező népcsoportokkal érkeztek ide, s e népek terjesztették el őket a mediterrán városállamokban. A kérdéssel kapcsolatban már eddig is különféle elméletek láttak napvilágot, közülük

okvetlenül kiemelhető V. R. Desborough hipotézise. A neves angol kutató az utolsó műkénéikkel és utódjaikkal foglalkozik könyvében, amelyben tág teret szentel a műkénéi világ pusztulásának és az azt kiváltó okoknak. Részletesen felsorolva az általunk is említett bronzleleteket, kiáll az Északról, helyesebben az Északról is érkező, invázió elképzelése mellett. Nagy gondossággal, aprólékosan vizsgálja mindazokat az adatokat, amelyek alapján egyéb elképzelések is felvethetők. A műkénéi világ bármely részéből kiinduló hódítás lehetőségét mindenképpen kizárja, ezért nem tartja valószínűnek, hogy akár Krétáról, akár a környező szigetek bármelyikéről érkezhettek hódítók, de Tesszáliából sem tartja elképzelhetőnek a betörésüket. Vizsgálatai során arra az egyértelmű következtetésre jutott, hogy csak a Mükénéi Birodalmon kívüli terület jöhet e tekintetből számításba. Kizárja továbbá mint szóba jöhető területet a Földközi-tenger keleti medencéjét és a Peloponnészosz északnyugati régióját is. Ugyanakkor elképzelhetőnek véli, hogy az Égeikum északkeleti térsége, ahonnan a tengeri népek rablásairól vannak adataink, egyik gyűjtőpontja lehetett az inváziós akcióknak. Nem zárja ki, de jelentősnek sem tartja a tenger felőli támadás hatékonyságát, miután a későbbiekben a szárazföldről menekülők éppen azokon a tengerparti pontokon telepedtek meg, amelyek a kalózációk szempontjából legsebezhetőbbek voltak. Végül is Desborough arra a következtetésre jut, hogy ezek a peloponnészoszi királyságokban pusztító elemek Boiótián át érkeztek az Iszthmoszhoz, majd innen tovább folytatták útjukat. Úgy gondolja, hogy az inváziós csoportok talán valahonnan Görögország északnyugati részéből származtak, de nem zárja ki az ettől északabbra fekvő területek lehetőségét sem. Bár az angol kutató elmélete mélyen elgondolkoztató, a régészeti emléktanyag maga – az előbb felsorolt bronzok egy-két típusától eltekintve – aligha szolgáltat a teóriáját igazoló bizonyítékokat. Az Északról kiinduló támadás elfogadásával megmagyarázhatjuk ugyan, hogy a szigetek települései miért maradtak többnyire érintetlenek, de a legfontosabb kérdésekre nem kapunk választ. A hódítók által elfoglalt területeken ugyanis nyomát sem leljük az újonnan érkezők településeinek, nem maradt fenn egyetlenegy olyan cserép sem, amely északi hatásra készült volna, ezért idegen eredetű edények közé lenne sorolható. Így e tetszetős elképzelés egyelőre elég ingatag talajra épültnek tűnik.

Egyébként Desborough a kérdéses kerámia hiányát a hódítók alacsony szintű kultúrájával magya-

rázza, melyben bőrből, fából vagy más romlandó anyagból készítették az edényeket, s ezért nem maradtak meg azok az utókor számára. Bárhogyan is történt, tény az, hogy a korábban sűrűn lakott területek többsége esetében, így pl. Lakóniában és Messzéniaiban a feltárások arról tanúskodnak, hogy e területek szinte teljesen elnéptelenedtek. A megvizsgált lelőhelyek közül sok olyan akad, amely az élet teljes megszakadását bizonyítja. Eltűntek a hétköznapiok csalhatatlan jelei, mindenekelőtt a kerámia. A legvalószínűbben talán az történt, hogy az idegen tájakról érkező hódítók meg sem telepedtek az általuk leigázott vidékeken, hanem a könnyen szerzett zsákmánnyal csakhamar odébbálltak. Elképzelhető, hogy nem is egyetlen hódító hadjáratról van szó, hanem a hosszú évekig, évtizedekig tartó invázió különböző hullámaival kell számolnunk.

Desborough a tengeri népek Egyiptom és Kisázsia ellen irányuló háborúival is részletesen foglalkozik, és aprólékosan ismerteti azokat a pusztításokat, amelyek e térség városait, településeit érték. Különös jelentőséget tulajdonít a paleszter (filiszteus) kerámiának, amely sok helyütt, mindegyiknél Dél-Palesztinában elmaradhatatlan velejárója a tengeri népek kultúrájának. Nem tartja véletlennek, hogy másutt, mint mondjuk, Ciprus nagy városaiban, Enkomiban, Szindán a pusztulást követően olyan telepések építették újjá a települést, akik a műkénéi kerámiának egyik változatát használták. Ez a kerámia a kései hellászi III. C korszak termékeire emlékeztet, s az i. e. XII. sz. első felének jellegzetességeit viseli magán, s ugyancsak ennek a periódusnak égetett agyagtermékei keverednek a filiszteus kerámiákkal, illetve voltak hatással a filiszteus fazekasságra is. Mindezek alapján Desborough arra gondol, hogy a tengeri rablókat: a filiszteusokat és társaikat, jelentős műkénéi katonai erő kísérte, amely csapatokat jórészt a szárazföldről érkező menekülők alkották.

Desborough előbb ismertetett elméletét, amely északi hódítók behatolását tételezi fel, igen sok kutató támogatja, mindenekelőtt az általunk már többször is említett B. K. Sanders, aki több alkalommal is foglalkozott a pusztítások okainak vizsgálatával, s erről többször is publikált. Egy korábbi keletű írásában, éppen Desborough könyvével kapcsolatban veti fel annak lehetőségét, hogy a műkénéi kultúrát – fokozatos hanyatlását követően – a Görögországot lerohanó Duna-vidéki barbárok pusztították el; a palotákat kirabolták, s a kincseket magukkal hurcolva gyorsan visszatértek hazájukba.

Ezt követően bontakozott ki a zsákmányolt arany- és bronzkincsek, ékszerek, edények és más tárgyak nyomán a Duna-vidék igen magas színvonalat elérő fémművészete. Egy másik tanulmányában viszont ama véleményének ad hangot, amely szerint az európai kései bronzkor – urnamezős korszak – változásai feltétlenül összefüggésben voltak a kései hellászi III. B korszak végének katasztrófaival, s semmiképpen nem lehetnek annál korábbiak. Szerinte ez nem zárja ki azt az elméletet, miszerint Északról, a csekei kultúra köréből érkeztek volna görög földre zsoldosok, de általános invázióban nem hisz, nem fogadja el azt sem, hogy a görög területet az északiak elfoglalták volna. Sanders egyetlen, átfogó hadjáratról beszél, amelyben a Duna-vidékiek hallatlan mennyiségű és értékű zsákmányra tettek volna szert.

Most pedig újból nézzük meg azokat a bronzokat, melyekről megállapítottuk, hogy eredetük vizsgálata során feltétlenül figyelembe kell vennünk az Észak, a Balkán és a Duna-vidék felé vezető szalakat. A felsorolt fegyverek, illetve használati tárgyak mind olyanok, amelyeknek megfelelőit az említett északi területeken is megtaláljuk. Természetesen igen egyszerű lenne csupán e bronztárgyak alapján felépíteni egy teóriát, amely szerint az Égeikumot teljesen átfogó, Északról eredő invázió zajlott itt le. Ez az elmélet az első pillantásra még meggyőzőnek is tűnhet. Azonban akik ezt az elméletet következetesen ellenzik, ugyancsak meggondolandó érvek alapján utasítják el a tárgyak bizonyító értékét, az északi hódítás megtörténtével kapcsolatban.

Mindenekelőtt H. Müller-Karpe német kutató neve említhető, aki igen alapos kronológiai és stíluskritikai vizsgálatokra hivatkozva állapítja meg, hogy aligha lehet szó egy ilyen méretű, s ilyen hatalmas területekre kiterjedő, többek között a görög földet is elborító, északról délre törő népvándorlásról. Vizsgálatai során szinte minden egyes közép-európai eredetűnek vélt tárgyra vonatkozóan bebizonyítja, hogy ezek vagy korábban jelentek meg Görögországban, mint a Balkánon és a Duna-vidéken, vagy legalábbis egyidejűleg tűntek fel mindkét területen. A nyélnyújtványos Peschiera-török esetében pl. teljesen nyilvánvaló, hogy a görög világban találtak a régebbiek. Kétségtelen ugyan, hogy e sajátos fegyverek Krétától egészen Skandináviáig mindenütt meglehetősen hasonlóan egymáshoz, viszont azok a széles pengéjű, korai változatok, amelyekből a török teljes fejlődési sora eredeztethető, csak az Égeikumban fordulnak elő.

Müller-Karpe éppen ennek tudatában nem fogadja el azt a teóriát, miszerint a Peschiera-török Közép-Európából származnának. De nem érzi kellően bizonyítottnak a II/a típusú nyélnyújtványos kardok északi származtatását sem, miután, véleménye szerint, a görögországi példányok sem későbbiek a többinél; egyébként is úgy véli, hogy ennek a furcsa kardtípusnak származási helyét még ma is sűrű homály fedi.

Évtizedek óta eldöntetlen vita folyik a fibulák eredetének kérdésében. Valószínűleg csak téves kronológiai következtetések alapján gondolhatnak egyesek arra, hogy a fibulákat Északon korábban használták, mint a görög világban. Ezzel szemben a valóság az, hogy a legegyszerűbb változat, a Peschiera- vagy hegedűvonó formájú fibula eredetét Görögországban kell keresni, mivel innen tíz-egynéhány példányt ismerünk a típusból, még az i. e. XIV. századból. A hellén elődök ebben az időben tehát már olyan öltözeteket viseltek, melynek összefogását fibulákkal oldották meg. Érdekes egyébként, hogy e fibulák lelőhelyei két szűkebb területen, a felső-itáliai Peschierában, valamint Görögországban, a Peloponnészoszon sűrűsödnek, de nem játszott alárendelt szerepet a fibulák harmadik csoportja sem, amelyet a Balkán északi peremvidékén hazánktól közvetlenül délnyugatra figyeltek meg. E három területi csoport között valamilyen összefüggés nyilvánvalóan volt, helyesebben megfogalmazva: azok a népcsoportok, amelyek e fibulákat viselték, közvetlenül is érintkezhettek egymással. Az itáliaiak és peloponnészosziak valószínűleg a Tarantói-öblön át, itt ugyanis a Torre Castellucia lelőhely jelzi a közbeeső állomást. Az észak-balkániak pedig elég közel voltak ahhoz, hogy a görög világot akár a szárazföldön, akár a tesszáliai partvidéken át rövid időn belül elérjék.

Bár a támadófegyverek és a fibula származását még ma is vitatják, a védőfegyverek, a páncéling, a lábvért, a sisak és a pajzs épei eredetéhez immár semmi kétség sem férhet. A Balkánon, valamint az Európa északabbi régióiban napvilágra került példányok, ha közvetlenül nem is, közvetve azonban teljes bizonyossággal erről a területről származtathatók. Nézzük először magát a páncélt.

Ki hitte volna, akár még néhány évtizeddel ezelőtt is, hogy Európa északabbi régióiban az i. e. XII. században, sőt még talán ennél is korábban ismerték az egykori hadviselők a kézifegyverek ellen kitűnő védelmet nyújtó páncéltöltözeteket. A második világháborút megelőző évtizedekben a kutatók az akkor ismert páncélok három nagyobb területi

csoportra bontották: a görögországiakat általában az i. e. VII. századra, a déli, kelet-alpi páncélokot hasonló időre, míg a nyugat-alpi példányokat ennél valamivel korábbra keltezték, sőt a grenoble-i páncélt még ennél is idősebbnek vélték, s születését az i. e. XI. és a X. sz. fordulójára helyezték. Szinte áthidalhatatlan problémát jelentett az akkori kutatók szemében, hogy e három területi csoport látszólag egymástól elszigetelten helyezkedik el Európa különböző régióiban, s ekkor még nem láttak lehetőséget arra, hogy bizonyítsák egymással fennálló kapcsolataikat. Szerencsére az azóta eltelt időben sok új lelet került napvilágra, melyek újabb és újabb információkat nyújtanak a kutatóknak e speciális védőfegyverzet eredetének, elterjedésének vizsgálatában.

Görögországban a dendrai páncéllal új fejezet nyílt ezekben a kutatásokban, mivel e páncél alapján nyomban kiderült, hogy a hadviseléssel kapcsolatos eddigi elképzeléseinket alapvetően módosítanunk kell. Tény az, hogy mielőtt előkerült volna, még nem volt tudomásunk arról, hogy ilyen korai időszakban megjelent a páncélzat, ráadásul az addig ismert példányoktól eltérően, a dendrai páncél a középkori nehéz típusoknak volt az előképe, s a testnek jóval nagyobb felületét védelmezte, mint az egyszerű páncélingek. A dendrai páncél, amely ma már közel sem egyedüli, mert azóta több hasonlót találtak, feltehetőleg az i. e. XV. vagy legfeljebb a XIV. századból származik. Valószínűleg olyan harcosok viselték e páncélfajtát, akik harci székéren küzdöttek, s e védőöltözet tökéletes védelmet biztosított a székérből kiemelkedő, s ezáltal könnyen sebezhetővé vált testfelületnek. E páncélos harcosokkal szemben csak a páncél résein áthatoló törkard vagy a nehéz hajítódárda bizonyult hatásos fegyvernek.

Sajnos, a dendrai páncélok korát követő közel két évszázadnyi időszakból nincs olyan adatunk, amely biztos támpontot adna arra, hogy az ekkor használatos páncélzatok milyenek is voltak. Azt mindenesetre biztosan tudjuk, hogy a hadviselő felek a XIII. sz. végétől már nem használták ezt a páncéltípust, s a püloszi lineáris B agyagtáblák ilyen jellegű jelei is inkább azt sugallják, hogy ekkor új típusú bőrpáncélokot használtak. Ezek a páncélokra utaló jelek már nem a harci kocsik ábrázolásaival együtt fordulnak elő, ez pedig véleményünk szerint feltehetőleg arra utal, hogy új harcmodor alakult ki. Szinte biztos, hogy ekkor már nem a harci szekerek, hanem az azokat kísérő gyalogság döntötte el a csatákat, miután a mozgást megkönnyítő

ingpáncélt a gyalogos katona speciális védőfegyverzetének tekinthetjük.

Bár a harcmodor változásáról elsősorban az Égeikumból származó adatok vallanak, furcsa módon a legkorábbi ingpáncélok mégis Közép-Európában s nem Görögországban kerültek napvilágra. Az általunk már több alkalommal is említett csekei fejedelmi halomsír leleteinek egyik darabja, a páncél az i. e. XII. századra s valószínűleg még ennek is az első évtizedeire keltezhető. Még a csekei páncélt megelőzően, néhány évvel korábban egy hasonló példány került elő, ugyancsak Csehszlovákiában, Cierna nad Tisouban. Megtalálója szerint egy halomsírból. Eredetileg a korai urnamezős kultúránál fiatalabbnak vélték, s csupán az előkerült csekei páncél alapján sikerült pontosabban meghatározni a korát. Ez a lelet elsősorban azért fontos, mert még ma sem találtak jobb állapotban fennmaradt darabot a Duna-vidék középső részén. A harmadik, a Dučová-ból származó páncél a korai urnamezős kultúra egyik megerősített településén elrejtett kincslelet darabja, akárcsak a néhány, fentebb már felsorolt hasonló jellegű dunántúli páncéltöredék (Szentgálaskér, Keszőhidegkút, Bonyhád vidéke).

A páncélmaradványok tüzetes vizsgálata alapján sikerült megállapítanunk, hogy a Kárpát-medencei példányok közeli rokonságban vannak a kései bronzkori kutatás egyik úttörője, a G. v. Merhart által elhatárolt kelet-alpi csoport páncélleleteivel, és ez a kapcsolat sokkal erőteljesebb, mint az, ami akár az itáliai, akár a franciaországi páncélokhoz köti össze őket. Valószínű, hogy ez utóbbiak azokkal a görög földről származó telepésekkel jutottak el a nyugat-alpi területre, akik az új nyersanyag, a vas beszerzése végett szálltak partra a Tarantói- és a Nápolyi-öbölnél, vagy még ezektől is jóval-északabbi partokon.

Görög földön egyedül Kallitheából említhetünk olyan sírleletet, amelyben egyebek között olyan bronzlemezeket is találtak, amelyek eredetileg bőrpáncélt erősítő tartozékok voltak. Ezeken a kései hellászi III. C korszakra datálható lemezeken a Kárpát-medencei páncélok szegecseléses díszítő technikájára, pont-bütyök soros ornamentikájára emlékeztető díszítés látható. A kallitheai sír alig lehet valamivel is fiatalabb a csekeinél, nagyjából ezt is az i. e. XII. sz. első felébe helyezhetjük. Ennél viszont jóval későbbi, valószínűleg már az i. e. VIII. századból származik egy argoszi páncél, amely már a következő, az archaikus idők tipikus bronzpáncélzatára emlékeztet. Végezetül érdemes utalnunk a

nadapi kincsleletre (erről már említést tettünk), amelyben a kallitheaihoz hasonló bronzlemezeket is találtak, tehát ezek is kétségtelenül bőrpáncélveretek lehettek.

Kevésbé problematikus a lábvérték kérdése. Ezek hazai előfordulásait ugyancsak ismertettük már, most még néhány más közép-európai példányt, illetve lábvérttöredéket említnék meg. Beszélhetünk egy ausztriai lábvért darabjáról, mindenekelőtt azonban a morvaországi Kuřimből származó, gyöngysoros ornamentikával díszített példányokra akarjuk a figyelmet felhívni, noha ezek már az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszából, az i. e. X. századból valók. Olaszországban például Torre Galliban és Veiiben is találtak lábvértet, de ezek még ennél is fiatalabbak, akárcsak a Balkán északi térségéből származók, így a Glasinácból és Novo Mestóból valók. Az égei világban több lábvértlelet is ismeretes, mindenekelőtt a ciprusi Enkomiban, valamint Kallitheában találtak ilyet. A már említett, páncéllemezeket is tartalmazó sírban is ott volt a lábvért. Mindkét helyen a műkénéi III. C időszakból valók a példányok, s ami igen lényeges, a sírokban nemcsak páncélmaradványok, hanem II/a típusú kardok is voltak. Az említett időszak az i. e. XII. sz. első felének felel meg, ezért az égeieket csak árnyalattal tarthatjuk korábbiaknak, mint a rinyaszentkirályi vagy a nadapi díszített lábvértet.

A közép-európai és a Kárpát-medencei sisakokról, illetve sisaktöredékekről már ugyancsak szoltunk. Ezek közül itt csak a fülvédős típusokat kívánjuk kiemelni. Az olyan sisakok, mint a wöllersdorfi, a weissigi és a pass-luègi a korai urnamezős kultúra köréből származnak, s nagyjából a fenti időszakban, a XII. sz. elején, esetleg a század közepén készülhettek. Ezeknél valamivel korábbi a Ródosz szigeti Jalüszosz egyik sírjában talált sisak, de korban még ezt is megelőzi egy knósszoszi és egy dendrai példány. A műkénéi területekről természetesen más sisaktípusokról is tudunk, s ezek többnyire a közép-európai sisakok prototípusainak tekinthetők. Valószínűleg ezek nyomán kezdték el gyártani a Duna-vidéken az egyszerű harang formájú és a kalapsisakokat is.

A bronzkori sisakokkal részletesen foglalkozó H. Hencken arra gondol, hogy a fegyverek többségétől eltérőleg ez a sajátos harci viseleti darab az uralkodó rétegnél egyben a rang jelképe, s talán ezzel is magyarázható – főként az északi területeken –, hogy miért is hiányoznak a sírokból. A leletek egy részét folyókban, mocsarakban találták, annak bizonyosságául, hogy a Boiu-Keszthely típusú kar-

dokhoz hasonlóan ezeket is votív – áldozati – tárgyként kezelték egykori tulajdonosaik. Elsősorban a nyugat-európai sisakok esetében tapasztalunk ilyen lelőköörülményeket, míg Közép- és Délkelet-Európában, eltekintve a szórványos más előfordulásoktól, szinte kivétel nélkül csak kincseletekben talált sisakokat ismerünk. Ugyanakkor Délen leginkább sírokban fordulnak elő, a harcosokat kísérő fegyvermellékletek között.

A kései bronzkori sisakok általában vékony bronzlemezből készültek, s a lemez gyakran őrzi a bronzkovács kalapácsának nyomait. A sisak peremén látható lyuksor nyilvánvalóan a bőrből vagy más romlandó anyagból készített, nyak- és arcvédő felerősítésére szolgált. Egyes típusokon a sisak csúcsán kis orsó alakú tárgyat láthatunk, ez valószínűleg a középkorban oly kedvelt tollas forgóhoz hasonló dísz tartója lehetett. Az égei világban korábban olyan sisakokat viseltek, amelyek bőrből készültek, és a sisak külső felületét számos vadkanagyar borította. Több olyan ábrázolásról is tudunk, amelyek arról tanúskodnak, hogy ezeket az i. e. XVI. századtól egészen a XII. századig használták. Ugyanígy vadkanagyar-sisakok leírásával többek között az „Iliász”-ban is találkozunk.

Mükénében, a kezdeti időkben, hatalmas, hosszúkás pajzsot használtak a páncélos harcosok, amely a párvidalok során egész testüket védelmezte. A kései mükénéi időkben, amikor a lábvértet kezdték általánosan használni, már nem volt szükség ilyen nehézkes, ormóttan pajzsokra, hanem a haditechnika változásával, az új típusú szűrő-vágó kardok kiegészítő védőfegyvereként kisebb méretű, kerek pajzsot hordtak. Sajnos ezeket egyelőre csak ábrázolásokból ismerjük; gondoljunk csak a tirünszi és a mükénéi ábrázolásokra, mindenekelőtt a híres „harcos vázára”, melynek oldalán a korabeli művészek az állig felfegyverzett harcosok felvonulását örökítették meg. A Kárpát-medencei pajzsokról már esett szó, s a felsorolást egy csehországi példánnyal egészíthetjük ki: a pilseni (Plžen) kincseletben találtak egy töredéket, amely eredetileg ugyancsak kerek pajszhoz tartozott.

Az elmondottak egyértelműen igazolják, hogy a védőfegyverek – feltehetően kisázsiai minták nyomán – valahol a Földközi-tenger vidékén alakultak ki, s ezt követően jutottak el Északra. Az viszont nem kétséges, hogy az Európa mérsékelt égövi területein talált példányok kivétel nélkül már helyben készültek, s prototípusaik vagy Délről behozott fegyverek voltak, vagy olyan bronzkovácsok készítették őket, akiknek módjukban állt korábban meg-

ismerkedni a mediterrán fegyvergyártás technológiájával.

Közel sem ilyen egyértelmű a helyzet a támadó-fegyverek esetében, különösen ami a II/a típusú nyélnyújtványos kardokat és az ívelt élű lándzsacsúcsokat illeti. Bár a kardok néhány technikai jellegzetessége arra utal, hogy azok a fegyverek, melyek az Égeikumban kerültek elő, többnyire kizárólag helyben készültek, de annak lehetősége nem zárható ki, hogy egy részük közvetlenül Északról jutott el, ugyanúgy innét kerültek az Égei-tenger vidékére, mint ahogy az ívelt élű lándzsacsúcsok némelyike jutott el a Földközi-tenger keleti medencéjébe. Egyébként az ilyen fegyvereket, mint már említettük, nem csupán a szigeteken és a görög szárazföldön használták, hanem a Balkán középső régiójában, így Epiruszban, Albániában, Macedóniában, de a Balkán északi peremvidékein is. Mindezeket figyelembe véve igen csábítónak tűnik az a gondolat, hogy valóban északi harcosok hozták magukkal és terjesztették el őket, mégpedig abban az időszakban, amikor a központi hatalom meggyengülése, sőt szétesése következtében elegendő hatalmi vákuum keletkezett ahhoz, hogy kétes eredetű rablóbandák, kalandorok, esetleg zsoldosok a hön óhajtott zsákmány közvetlen közelébe kerülhessenek, mégpedig a korábban számukra elérhetetlennek látszó birodalom szívében.

ÉSZAKI HÓDÍTÓK A VARDAR VÖLGYÉBEN ÉS ANATÓLIÁBAN

Kétségtelen, hogy a különféle bronztárgyak önmagukban még aligha bizonyíthatják egy-egy városállam, netán terület rész teljes elfoglalását, megszállását, sőt népességének kicserélődését. Az ilyen eseménysorozatot csak a jelenleginél jóval több, az anyagi és a szellemi kultúra teljes átformálódására, megváltozására utaló adatok nagy száma képes csupán bizonyítani. Erre több példát is felsorakoztathatnánk, utalnánk a Kárpát-medence halomsíros korszakváltására, amelyet már korábban ismertettünk. Az Égeikum azonban még nem szolgáltatott az i. e. XII. századból elegendő s főleg meggyőző bizonyítékot a népesség ilyen arányú átcserélődésére. Csak a következő, az i. e. XI. század leletanyaga mutat fel olyan alapvető változásokat, amelyek már valóban új korszak beköszöntét, s egyben új népesség érkezését látszanak igazolni. Az általunk vizsgált korszakkal kapcsolatban még nem beszélhetünk új népességről, hiszen például a kései

hellászi III. C korszak jellegzetes kerámiája a III. B periódus legjobb hagyományait folytatta, de más régészeti adatok is, mint mondjuk a temetkezési rítus, és a vallási élet számos megnyilvánulása ugyanezt dokumentálják. A görög föld az északi hódítók tartós jelenlétének meggyőző bizonyítékait nem tárja elénk; a felsorolt néhány típusú fegyver és a többi bronztárgyak legfeljebb rablásokról, idegen eredetű katonák jelenlétéről tanúskodnak, de ismételten hangsúlyoznunk kell, hogy ez még nem jelenti és nem jelentheti az egész kultúra kicserélődését, s bár a lakosság elvándorlásáról vannak adatok, teljes népességcseréről egyáltalán nem beszélhetünk.

Az imént elmondottak természetesen a görög világ egykori központjaira s azokra a területekre vonatkoznak, ahol a bronzkori hellén kultúra volt uralkodó jellegű. A határvidékeken azonban a helyzet helyenként más és más. Mindenekelőtt a Balkán északabbi vidékeiről, elsősorban Macedóniáról, a Vardar völgyéről, Görögország északi régióiról és Albánia hegyvidékeiről vannak adataink olyan északi eredetű leletekről, melyek között már nem csupán bronzokat, hanem kerámiát is találtak. Ez az információs anyag azonban csak néhány területre vonatkozatható, s aligha tekinthetjük a görög világ egészére érvényesnek. A mükénéi központokból, mint már említettük, egyelőre hiányoznak az ennek ellenkezőjét bizonyító tények, s ezen mit sem változtat, hogy nemrégiben különböző kutatók olyan tanulmányokat jelentettek meg, amelyek a kései mükénéi lelőhelyeken napvilágra bukkant balkáni, Duna-vidéki edényekről, cserepekről tudósítanak. Ezek a kézzel formált, viszonylag kezdetlegesen, durván kidolgozott edények valóban nehezen ille- nek bele a kései mükénéi idők korongozott kerámia remekeinek sorába, de arról sem lehetünk meggyőződve, hogy tulajdonképpen a Balkán északi vidékein vagy a Duna-medencében megszokott edényekkel állunk-e szemben. Tény az, hogy valójában csak néhány szórványos darabról, töredékről van tudomásunk, s ezek aligha bizonyíthatják azt, hogy itt bármiféle idegen etnikum telepedett volna meg ekkoriban.

De térjünk vissza a mükénéi világ északi peremterületeire, ahonnan témánkat közelebből is érintő több leletegyüttesről adhatunk számot. A legfontosabb lelőhely, ahol viszonylag nagy mennyiségben kerültek elő az északi behatolók edényei, Tesszáliától alig 60–70 km-re, Macedóniában található. A vardaroftsai településre utalunk. E településen tartós lakottságot bizonyító rétegsorokat leltek a

kései mükénéi időktől kezdve az i. e. IV–V. századig bezáróan. Ennek megfelelően több kultúra, több népcsoport emlékei is előkerültek a lelőhelyről, s amire külön is fel kell figyelni, a mükénéi típusú cserépanyag mennyisége a település alsó, kései hellászi III. B korú rétegsoraiban jelentős. A település rétegsorának felső részében, a kései hellászi III. C kerámiával keltezhető rétegsor fölött, egy erősen átégett települési szintet figyeltek meg, amelyből az észak-balkáni és a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának kerámiáját idéző cserepek kerültek napvilágra, köztük vannak pl. behúzott szájperemű, ferdén csavart díszítésű tálak, árkolt hasú korsótöredékek, bütökdíszes cserepek stb. Az eléggé durva kidolgozású, fénytelen edényanyag élesen elválik nem csupán a Mükénéből behozott edényektől, hanem az őslakosság helyben készült, sajátos kerámiájától is. A nem túlságosan vastag települési szint fölött már csak egy-két edénytöredéket leltek meg, amelyek a mükénéi időket lezáró időszakból valók annak bizonyságául, hogy azok a hódítók, akik elpusztították ezt a falut, nem sokkal a mükénéi hanyatlást követő időszakban érkeztek erre a vidékre. De hogy pontosan mikor, arra vonatkozólag eléggé eltérnek egymástól a vélemények. Számításba kell vennünk ugyanis, hogy e periferiális területeken egy-egy mükénéi eredetű edény hosszú ideig maradhatott használatban, jóval tovább, mint az anyaországban. Ebből következik, hogy a ténylegesnél néhány évtizeddel későbbi időpontot vehetünk figyelembe, ha pusztulásuk idejét akarjuk kiszámítani. De még ennek tudatában is későinek tűnik a település ezen leletszintjének az i. e. XI. század derekára való datálása úgy, ahogyan ezt Desborough javasolta.

Valamivel közelebb jutunk a kérdés megoldásához, ha egy másik, Vardaroftsától nem is túlságosan távoli település, Vardino leleteit is megvizsgáljuk. Ezen a helyen is meglelték a katasztrófára utaló égett rétegsort, a már említett északi eredetű kerámiával. Akárcsak Vardaroftsában, az égett réteg alatt itt is a mükénéi III. C periódus edényeit rejtő települési szint volt. Szerencsére viszonylag pontosan tudjuk keltezni az ugyanebből a rétegből előkerült lemezes hátú, hegedűvonó formájú Peschiera-fibulát. Ez nagyjából az i. e. XII. sz. első feléből való. Ez viszont azt jelenti, hogy a hódítók érkezésére, illetőleg a helyi település elpusztítására csak ezt követően, az évszázad második felében kerülhetett sor. Ezután – nagyjából a század végén – a hódítók rövid időre meg is telepedtek a környéken. Ezért nem meglepő, hogy nemcsak Vardaroftsát és

Vardinót, de több hasonló települést, illetve leletet ismerünk ugyanerről a vidékről, többek között Chauchitsára és Kilindirre utalnánk. Amint már említettük, albán kutatók is hasonló leletekről számoltak be a közelmúltban. Ők Shkodrától délre, Gajtanban tártak fel az említetteknek megfelelő települést. A lelőhely harmadik rétegsorából került elő a már többször említett jellegzetes, árktolt és turbántekercses (csavart) díszítésű kerámia. A Mati völgyéből pedig tumulustemetkezésekről számolnak be, amelyekben ugyancsak árktolt díszítésű edényanyagot találtak. Újabban Tesszáliában és Epirusz középső részén is találtak hasonló jellegű leleteket.

Tehát az albán hegyvidék, Macedónia és Tesszália előbb ismertetett lelőhelyei már valóban szolgáltattak olyan leletekkel, amelyek alapos okot adnak annak feltételezésére, hogy ott idegen eredetű népcsoportok telepedtek meg hosszabb-rövidebb időre. Az ugyanitt lelt II/a típusú bronzkardok és lándzsák, valamint a vardinói lemezes hátú fibula minden kétséget kizáróan a hódítók tulajdonában voltak. Nem szabad azonban elhallgatnunk, hogy van bizonyos időbeli eltérés az említett bronztárgyak és az égett települési rétegek északi származású edényanyaga között. Bár ez az időbeli eltérés alig több, mint néhány évtized, mégis azt sejteti, hogy a két különféle típusú leletanyag között alapvető különbség volt. Természetesen a fegyverek a korábbiak, az i. e. XII. sz. első feléből, legfeljebb ennek közepe tájáról valók, míg a telepekből származó leletek a század második felét, sőt annak végső évtizedeit képviselik. Feltételezzük, hogy ugyanannak a népességnek különböző csoportjaival állunk szemben, akik a fegyvereket hozták magukkal, még nem telepedtek meg a térségben. Jövetelük célja a zsákmányszerzés és talán az új letelepedési lehetőségek felderítése volt. Őket követték a többiek, de már nem csupán harcosok, hanem a nemzetségek vagy törzsek is egy emberként keltek útra, s elindultak a bátor vállalkozók nyomában új hazát keresni. Hogy e leletek esetében joggal gondolhatunk azonos népességre, annak legjobb bizonyítékait azok a valamivel későbbi keletű lelőhelyek, főként temetők szolgáltatják, amelyekben a helyben lakók és az újonnan érkezők kultúráját ötvöződött formában találjuk meg; helyi készítésű, korongolt kerámia, északi eredetű, kézzel formált edények, s ugyanabban a leletegyüttesben talált II/a típusú nyelnyújtványos kard ennek az összeötvöződésnek hosszú folyamatáról vallanak. Ezt majd a későbbiek során még részletesebben megtárgyaljuk.

Most pedig tegyük félre egy kis időre az európai

kontinens őstörténeti problémáit, s ugorjunk vissza az Égeikum kisázsiai oldalára, Anatóliába, a Földközi-tenger északnyugati partvidékének legendás városába, Trójába. A Hiszárlik-domb mélyében rejlő, egymás alatt elhelyezkedő városok egyikéről-másikáról korábban már szóltunk, s azt is tudjuk, hogy a svéd származású amerikai kutató, Blegen ásatásai sikeresen azonosították a VII./A réteg romokban heverő városát a homéroszi Trójával. Bár a különböző kutatók által elfogadott s a város pusztulására vonatkozó időrendi adatok között bizonyos eltérést tapasztalhatunk, a legvalószínűbbnek az az elképzelés tűnik, amely szerint közvetlenül a XII. sz. fordulóján vagy az ezt követő egy-két évtizeden belül foglalták el a várost. Azt is tudjuk, hogy a homéroszi város romjai között kései hellászi III. B korú, Mükénéből származó kerámiát találtak ugyan, de a III. C korszak sajátos díszítésű edényanyagának még csak nyomát sem lelték a romok között. A feltárások azt is igazolták, hogy a város pusztulását követően saját romjaiból épült újjá, de ez a VII./B1 jelzésű település csak rövid ideig, legfeljebb egy-két nemzedéken át maradt használatban. E rétegsor leletei között viszont egyetlen III. B korú kerámiát sem lelték, míg a zömmel helyben készült anyagban néhány III. C típusú cserép azért előfordult. Ezt figyelembe véve a VII./B1 település korát nagyjából az i. e. XII. sz. dereka körüli időre tehetjük.

Számunkra rendkívül érdekes leletek kerültek elő a VII./B1 fölötti, következő rétegből, a VII./B2-ként megjelölt város romjai közül. Ennek fennállását valamivel hosszabb időtartamra, 2-3 generációra becsülik, s nagyjából úgy számítják, hogy az i. e. XII. sz. második felében, illetve ennek már a végén virágozhatott. Itt a kerámialeletek között az uralkodó, helyi jellegű, anatóliai edénytípusok mellett viszonylag nagy számban találták durva, kézzel formált edények töredékeit, s ezek egy kissé hasonlóak ahhoz az anyaghoz, amelyet Vardaroft-sán és a környező lelőhelyeken lelték. Ez a hasonlatosság azonban látszólagos, s tulajdonképpen csak az anyag minőségére, jellegére vonatkozik; elsősorban arra, hogy ezeket is valamilyen északi eredetű népcsoport termelhette meg. Néhány kerámiai jellegzetesség, mint pl. a csavart fülek, a bütyökdíszítés a macedóniai és a rokon lelőhelyeken talált anyagban is megfigyelhető volt, ámde ezt a durva kidolgozású, kézzel formált árut Trójában elsősorban a nagyméretű, hegyes bütykökkel ékesített edények, valamint olyan kerámia képviselte, melynek sajátos, tűzdelt vonalakból álló ornamen-

tikáját csak Délkelet-Európa kései bronzkori lelőhelyeinek anyagában látjuk viszont. Még csak annyit kell az elmondottakhoz hozzátenni, hogy a jellegzetes, bütykös kerámia Anatóliában másutt is előfordul, és eredetére vonatkozóan már eddig is érdekes elképzelések láttak napvilágot.

Mielőtt párhuzamot vonnánk a Macedóniában és vidékén, valamint az Anatóliában jelentkező, idegen eredetű régészeti emlékek között, nyomban le kell szögeznünk, hogy ez utóbbi területen eddig még nyomát sem lertük annak a bronzanyagnak – nyélnyújtványos kardnak, ívelt élű lándzsahegynék, hegedűvönő fibulának, nyélnyújtványos törnek stb. –, amelynek alapján megszületett az az elmélet, amely szerint a Duna-vidék középső részéig visszakövethető az inváziós mozgás. Ez a tény már önmagában is jelzi, hogy az anatóliai városokat, telepeket ért pusztulásnak egészen más eredete lehetett, mint annak, amelyet a görög világban tapasztaltunk. Röviden bár, de utalnunk kell a Hettita Birodalom szétesésére. Ez valamikor az i. e. XII. sz. fordulója körül vagy az ezt megelőző évtizedekben következett be. Az első fejezetben már írtunk arról a szörnyű katasztrófáról, amely a birodalom központjait, mindenekelőtt a fővárost, Hattusát érte. Tudjuk, hogy ebben az ügyben nem kis szerepet játszhattak a tengeri népek haderejének egyes csapatai, és főként az Anatóliába nyugatról betörő frígek, akiknek az észak-balkáni és az Al-Duna-vidéki trák törzsekkel való rokonsága elvitathatatlan. De úgy látszik, hogy ezek egyike sem harcolt olyan fegyverekkel, mint a görög földön járt hódítók, tehát anyagi kultúrájuk is némileg eltérhetett azokétól. Ezt előrebocsátani feltétlenül szükséges, miután abból kell kiindulnunk, hogy a viharos történelmi korszak hódító népei más és más etnikai csoportokból tevődtek össze, s ami még fontosabb, a hódításnak különböző korú és eredetű hullámaival kell számolnunk.

Már az eddig elmondottak alapján kiteljesedhet előttünk a kép azokról a leletekről, melyek az Égeikumiban és a vonzáskörébe tartozó területeken idegen eredetű, talán Északról származó kultúrákhoz tartozóknak tűnnek. Miután a leletcsoportok nagy többségét már hosszú ideje, évtizedek óta ismerik a tudományos kutatók, nem véletlen, hogy a velük összefüggő történelmi események magyarázatára már eddig is igen szerteágazó, esetenként egymásnak is ellentmondó elméletek egész sora keletkezett. Talán nem lesz haszontalan, ha ezek egyikét-másikat közelebről is szemügyre vesszük. Nézzük talán először a görög szárazfölddel, a hellén világgal, il-

letve az itt tapasztalható hódítással vagy – más nézetek szerint – csupán kulturális kölcsönhatással kapcsolatos elképzeléseket, történelmi hipotéziseket.

AZ URNAMEZŐS KULTÚRÁK VÁNDORLÁSA

Az urnamezős kultúrák vándorlásának fogalmaköre elválaszthatatlan az általunk tárgyalt történelmi korszaktól, mert tulajdonképpen ez a népmozgás határozta meg az időszak alapvető fejlődési irányzatait is. Jórészt ezzel a vándorlással magyarázhatjuk az Európa nagy területein ekkor létrejövő, meglehetősen egységes színezetű kultúrát, amelyet a kutatás az urnamezős kultúra néven tart számon, s így is emleget. Nagyjából az i. e. XIII. sz. végétől már általánossá váló, s szinte több évszázadig tartó folyamatról van szó, természetesen szakaszonként és területenként más és más intenzitással. A különböző irányú mozgásokkal egyidejűleg a kornak szinte minden egyes szakaszában megfigyelhető egy nagyjából észak–déli irányú vándorlás, ennek legfőbb mozgatórugója a melegebb éghajlat, a mediterrán övezet felé való törekvés. Ebben a szinte kozmikus méretű népmozgásban valószínűleg szerepet játszott az egyre hűvösebb klíma beköszöntése, az az éghajlati változás, amely egybeesett a népvándorlás kezdeteivel. E vándorlást természetesen számos más motívum is befolyásolta. Közéjük tartoztak: új legelők, művelésre alkalmas újabb földterületek vagy éppen új érclelőhelyek felderítése. Lehetett az oka az egyszerű zsákmányszerzési vágy, a meg nem termelt vagy másképpen nem biztosítható javak megszerzése. Badarság lenne persze arra gondolni, hogy az ekkor vándorló népcsoportok valamennyien eljutottak Európa északkeleti részéből egészen a Földközi-tenger vidékéig. Valójában igen lassú mozgásról van szó, amelynek során újabb és újabb népcsoportok kényszerültek szomszédjaik terjeszkedése következtében maguk is ki-mozdulni szállásterületeikről. Tulajdonképpen ez a nagy néptömegeket átfogó vándorlás idézte elő az általunk részben már ismert korszakváltó, történelemformáló eseményeket, hiszen ezek a tömegek már nem elsősorban rablás, zsákmányszerzés céljából özönlöttek el az útjukba eső területeket, hanem főként megtelepedés, a korábbinál jobb életkörülmények megteremtése céljából. Gondoljunk csak az ókori Egyiptomot szüntelenül fenyegető agressziókra, amelyek nemegyszer új haza megszerzésére irányultak. S amint legtöbbször, ebben az esetben

sem kell valamilyen igen távoli területről érkező hódítókra gondolnunk, hanem arra, hogy a szomszéd régiók mostohább körülményei között élő népcsoportjai vállalkoztak új hazát kereső, hódító háborúkra.

Nyilvánvaló, hogy az ún. urnamezős vándorlás fő mozgatórugója is a területszerzési vágy volt, s nem valamilyen kalandos ötlet ösztönözte e vándorlás résztvevőit. A kései bronzkor robbanásszerű népességnövekedése ugyanis szinte nem is hagyott más választást az egy-egy zártabb területen élő, túlbujránzó, túlszaporodó közösségek feleslegessé váló tagjai vagy egész, az adott területen megélni nem tudó közösségek számára. Persze azt sem hagyhatjuk figyelmen kívül, hogy mint mindig, ekkor is akadtak bandákba tömörült olyan kalandorok, akik, akárcsak az Égei-tenger kalózái, a zavaros helyzetet kihasználva rablásból, zsákmányszerzésből biztosították megélhetésüket. Az i. e. XIII. sz. végére, az egyre nehezebbé váló gazdasági helyzet következtében – amint láttuk – a hellén világban a fosztogató életmódot már általánosan elfogadott megélhetési forrásnak tekintették. A különféle, időnként csak maroknyi emberből álló rablóbandák vagy akár kisebb-nagyobb zsoldoscsapatok sokkal mozgékonyabbak voltak, mint a városok lakói, s éppen ezért akcióik nagy területre terjedhettek ki. Gondoljunk csak a honfoglalásunkat követő idők kalandozó magyarjaira, akik az államalapítást megelőző átmeneti időkben évtizedekig riogatták, rémitgették Közép- és Nyugat-Európa békés polgárait. Az égei világban szétszórta talált, északi eredetű fegyverek egy jelentős hányadát, melyek eredetileg portyázó kalandorok, zsoldosok tulajdonát képezték, nagyjából úgy értékelhetjük, hogy azok a portyázókkal kerültek megtalálási helyükre, az ő feltűnésükről tanúskodnak.

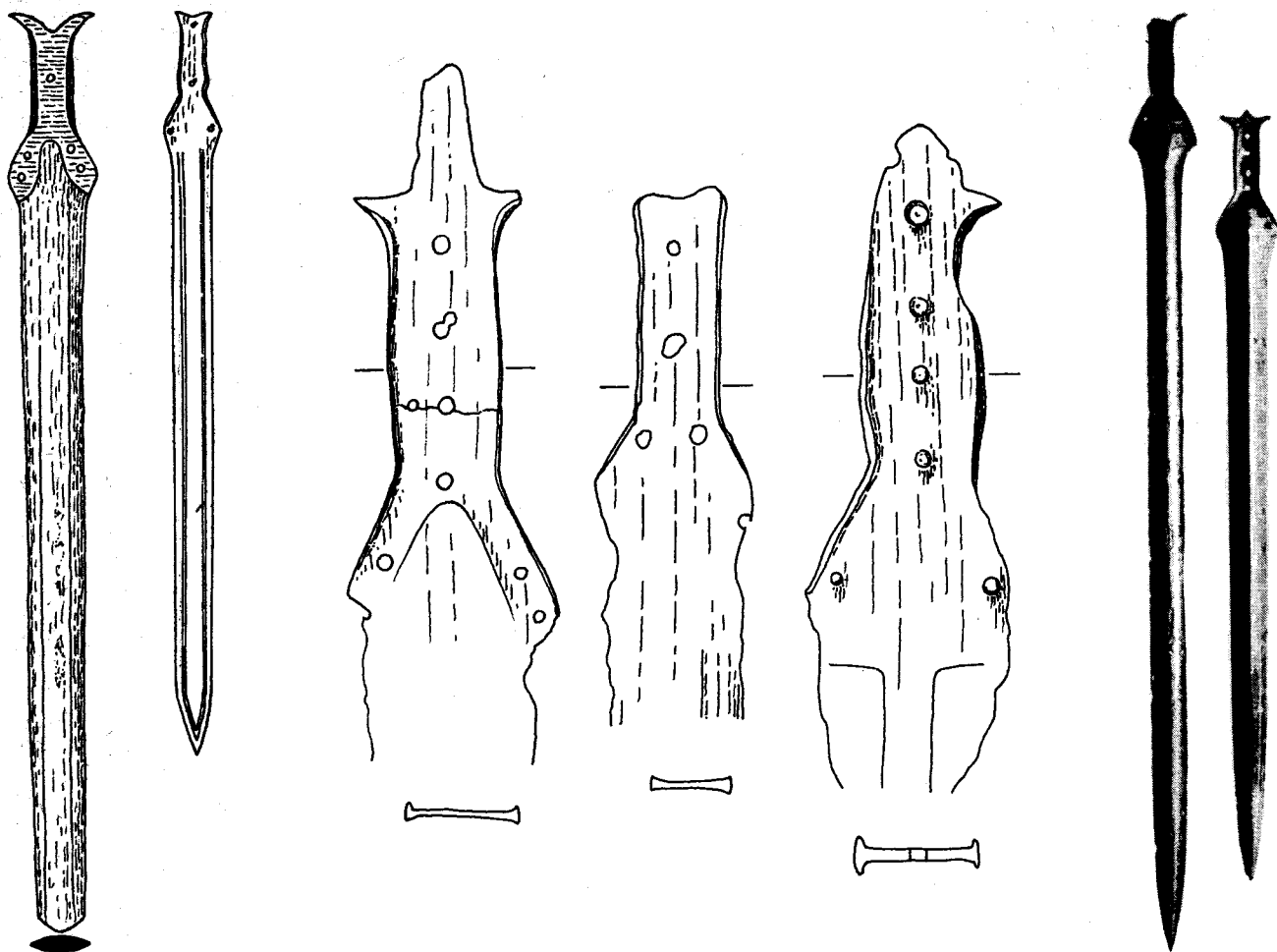
E rövid kitérő után térjünk vissza az urnamezős kultúrák népes vándorlásának semmivel sem érdektelemből kérdéseire. Vladimir Milojčić, szerb származású német kutató még a negyvenes évek végén megjelent munkájában összekapcsolta a görögországi dór vándorlás mind a mai napig megoldatlan problematikáját az urnamezős népek vándorlásának különböző hullámaival. Az Égeikum felé irányuló népmozgásokban tulajdonképpen három nagy hullámot tételez fel. Szerinte közülük a legelső, az i. e. XIII. századra keltezhető, sodorta magával az általunk már jól ismert fegyvereket és egyéb bronzokat, így a nyélnyútványos kardokat, Peschiera-tőröket, az ún. urnamezős (Urnenfelder-) késeket, az egyes bronztárgyakon jelentkező, ma-

dár alakú díszítményt, a középső szárnyállású szárnyas baltákat, a Peschiera-fibulákat s nem utolsósorban a macedóniai égett települési rétegekben feltárt árkolt, turbántekercses díszítésű, kézzel formált kerámiát. E vándorlás második hullámához tartozókként a XI. sz. második felének görög földön megtalált ún. szubmükénéi – protogeometrikus leletcsoportokat említi. Ezek túlnyomórészt temetkezések mellől származnak, mégpedig az égei világban addig teljesen ismeretlen hamvasztásos sírokból. Többnyire az általa közép-európainak ítélt fegyverek, eszközök és ékszerek vannak e leletek között. Az olyan temetők, mint mondjuk az athéni Kerameikosz, noha a sírjaikban lelt kerámia a helyi hagyományokat őrzi, fémananyagukban: a bronzokban és a vasakban egyaránt egy újabb katasztrófa-korszak beköszöntéséről vallanak.

Az előző kettővel ellentétben a harmadik hullám, melynek emlékei Krétán és a szigeteken is előkerültek, valójában már csak a görög szárazföldön kísérhető nyomon, ez már benyúlik a vaskor kezdetébe. Ez a hullám az i. e. IX. sz. végétől a VII. sz. kezdetéig tartó időszakban futott le. A második hullámmal kapcsolatos leletcsoportokról a későbbiek során bővebben is ejtünk majd szót, míg a harmadik hullám korszaka már túlhaladja témakörünk kereteit, s így csak a teljesség kedvéért említettük meg Milojčić koncepciójának utolsó nagy csoportjaként.

Már több mint harminc esztendeje, hogy Milojčić emlékezetes tanulmánya megjelent, s azóta a szerző is elhunyt, de koncepciójának alaptételei ma is változatlanul elfogadhatók. Kétségtelen ugyan, hogy az elmúlt évtizedek során számos új adat, kutatási eredmény született, amelyek némileg módosítják e koncepció részleteit, azonban még ma sem sikerült eldönteni, hogy valójában kell-e idegen népcsoportok jelenlétével számolnunk, vagy az évszázadok óta kölcsönösen ható kulturális kölcsönkapcsolatok számlájára írhatjuk-e a Földközi-tenger medencéjében oly gyakran fellelhető, idegennek tűnő tárgyi anyagot, sőt a szellemi hagyatéék egy részét is, azt, amely maga is idegennek tűnik.

Az a balkáni, sőt Duna-vidéki eredetűnek vélt tárgycsoport, amelyet Milojčić elsőként vesz számba, a kutató véleményével ellentétben csak részben tekinthető XIII. századnak, mivel e tárgyak jó része már a századfordulón ott volt, másrészt csak a következő század első évtizedeinek hagyatéka. Különösen vonatkozik ez az észak-görögországi telepek bütykös-árkolt díszű kerámiájára,

mely, amint láttuk, már az i. e. XII. század derekát követő évtizedekre jellemző, de semmiképpen sem az a megelőző, a XIII. századra. Tehát már az első tárgycsoporton belül legalább három további alcsoportot határolhatunk el, elsősorban koruk alapján: először az olyan tárgyak, mint amilyenek a Peschiera-tőrök és a fibulák, a szárnyas balta stb., amelyek többsége valóban az i. e. XIII. századból vagy még korábbi szarmazik. A következő korszakba tartozik a századforduló és az ezt követő évtizedek anyaga. A nyelnyújtványos kardok és az ívelt élű lándzsacsúcsok már lehetnek az idegen eredetű népcsoportok: zsoldosok, kalandorok stb. hagyatékából valók. Ugyancsak idegen népek ízlés-világát őrzik a kézzel formált, északi – Duna-vidéki – stílusban díszített edények, de ezeket jó néhány évtizeddel még később formálták meg.

A második hullám emlékanyagának kérdéseit itt csak vázlatosan érintjük, miután ezekről a későbbiek során részletesen is kívánunk szólni. A második hullám vizsgálatakor valójában már a dór

Északi típusú nyelnyújtványos kardok és ívelt élű lándzsacsúcs az Égeikumból

vándorlás kérdéseivel kerülünk szembe, hiszen a Milošević által felsorolt lelőhelyek és leletek a klaszszikus görög történelem talán legizgalmasabb s egyben leghomályosabb korszakának elemei.

Az urnamezős népvándorlás különböző leletcsoportjainak apropóján természetesen más jellegű kérdések is felvetődnek, olyanok, melyek nem feltétlenül érintik az égei kultúrák körét. Elsősorban is a vándorlásnak arra az ágára gondolunk, amely Itália felé nyomult, akár az Alpok hágoín, akár Dalmácián, a tengeren át. G. v. Merhart német kutató úttörő jelentőségű, s egyben alapvető munkájában, évtizedekkel ezelőtt, még a második világháború időszakában felhívta a figyelmünket az urnamezős kultúrák fejlődés itáliai kapcsolataira, illetve ennek kérdéseire. A legfontosabb tárgytípusok segítségével vázolta fel az Itáliát és a Duna-

medencét összefűző kapcsolatokat. Nem szabad azonban elfelednünk, hogy a Merhart által felsorolt tárgyak között több olyan is akad, amelyek eredete nem vezethető vissza a Duna-vidék középső részére vagy a környező területekre, hanem az Alpoktól délre jelentek meg, s itt nyerték el végleges formájukat. Mindenekelőtt az ún. Peschiera-bronzokra gondolunk, melyek az észak-itáliai kései bronzkori telepekről származnak. Bár egyiküknek-másikuknak itáliai vagy égei eredetéről még ma is vitáznak, az mindenesetre biztos, hogy e tárgyak a Földközi-tenger medencéjében alakultak ki; elsőként itt gyártották őket Európában. Ilyen bronzok többek között a nyélnyújtványos török, a különféle hegedűvonó formájú fibulák, a szárnyas balták, speciális markolatnyújtványos sarlók stb. Ugyanakkor más bronzok, például a nyélnyújtványos, ún. szűrő-vágó kardok, mint a Montegiorgo-, a Treviso-, az Allerona-, a Fucino-típusok a II/a kardok utánzatai, általában közép-európai prototípusok nyomán gyártott helyi készítmények. Érdekes, hogy akárcsak a megelőző évszázadokból származó kardok, zömmel ezek is folyókból származnak annak bizonyosságául, hogy az áldoztatás szokása eleven hagyományként élt a kései bronzkor előrehaladottabb szakaszaiban is.

Lényegesen többet árul el, mint amennyiről a bronztárgyak beszélnek a közép- és délkelet-európai urnamezős kultúrákkal kialakított szoros kapcsolatokról az a kerámiaanyag, amellyel a telepeken és temetőikben egyaránt találkozunk. Az itáliai őskor kutatói gyakran hangoztatják a terület kései bronzkorának igen változatos képét. Különféle jellegű s az urnamezős kultúrával különböző szinten rokonságban levő leletcsoportokkal találkozhatunk e lelőhelyeken. Könyvünk témáját tekintve rendkívül fontosnak tekinthetjük az Adria partján fekvő Ancona környékén talált leletcsoportot. A kései bronzkor végső szakaszában a korai vaskor első felében a picénusi kultúra népe élhetett a környező vidéken, s e kultúra létrehozásában kiemelkedő szerepet játszottak a Duna-vidék középső részéről s talán a Dunántúlról származó népcsoportok. Néhány fontosabb lelőhelyük közül felemlítjük Pianello della Gengát, ahol urnasírokat, Colle dei Capuccini, ahol meg hosszan lakott, több rétegű települést tártak fel. Ez utóbbi hely legfelsőbb rétegeiből a már említett picénusi kultúrához tartozó leletek kerültek elő, míg a legalsóbban azokat a számunkra igen jelentős tárgytípusokat találták, amelyek a nyugat-magyarországi kései halomsíros-korai urnamezős leletekkel árulnak el szoros kap-

csolatokat. E népvándorlás tengeri útvonalon haladó ága Itália déli régiójában ért partot. Erről árulkodik az a tény, hogy a mai Bari térségében, Timmáriban, a proto-Villanova-korszak elejére jellemző sírokra bukkantak. A név szerint említetten kívül még sok olyan lelőhelyet sorolhatnánk fel, ahol hasonló leletrokonságról tanúskodó régészeti emlékek bukkantak napvilágra, s nem csupán Észak- vagy Dél-Itáliából, hanem a félsziget középső területeiről is.

Azok a közép-itáliai lelőhelyek, melyek leletanyagaikat tekintve nemigen mutatnak fel vitathatatlan összefüggést a dunántúli vagy a magyarországi leletanyaggal, még ezek is kapcsolatba hozhatók a Duna-medence középső részéből kiinduló népmozgások korábbi hullámaival. Allumiere, Tolfa, Terni stb. leletei közül azonban nehéz kiválogatni a dunántúli származásra utaló jellegzetes tárgytípusokat. Ugyanis a több évtizedet is felölelő vándorlás során az ezekhez a népekhez csapódó különböző elemek, majd a letelepedést követő népkeveredés alaposan változtattak az anyagi és a szellemi kultúrán. A leletek gondos vizsgálata azonban azt sugallja, hogy e tárgyak egykori tulajdonosai feltehetőleg a Duna-medence felől érkező menekülőkkel, illetve új hazát keresőkkel is kapcsolatba kerültek, s nem nehéz elképzelnünk, hogy ezek a Duna-medencét elhagyó népcsoportok is részt vettek a Közép-Itáliában ekkor még éppen kibontakozó proto-Villanova-kultúra későbbi alakításában.

Az i. e. XIII–XII. század az Appennini-félszigeten is a kulturális, társadalmi és politikai változások kora. Erre az időre esik a szubappennin kultúra virágzó szakasza s a proto-Villanova-kultúrába való átmenet is. Monumentális építkezések: földvárak, kamrasírok fölé emelt tumulusok, valamint különleges formájú tárgyak jellemzők erre az időszakra. A félsziget középső területein hatalmas, erődített települések alakultak ki, említsük meg közülük Lunit és Monte Rovellót. Magas földsáncsal – földhalommal – vették körbe a településeket, a védő földfalat cölöpszerkezettel, illetve kiklopikus falrendszerrel erősítették meg. Mint minden hasonló településen, itt is a település központi helyén emelkedett az akropolisz, a törzsi arisztokrácia lakóhelye. E telepek leletanyagában nyilvánvalóan behozott kései hellászi III. B és C korból való műkénéi kerámia is előfordult. Ezek a kerámiák arról árulkodnak, hogy ezek az építkezések égei hatásra jöttek létre. Ugyanígyen monumentalitást árasztanak azok a hatalmas halmok, amelyek alatt köz-

ponfi helyen, kamrasírban fejedelmi hálott nyugodt összes kísérő tárgyaival együtt. Úgy tűnik, hogy az itt élő népcsoportok töretlenül fejlődtek, s ez a folyamat a proto-Villanova-korban, az i. e. XI. sz. folyamán is nyomon kísérhető. Talán nem tévedünk annak feltételezésével, hogy a települések erősítéseit abban az időszakban hozták létre, amikor az urnamezős kultúrát hordozó népek vándorlásának első hullámai már fenyegették Itália kései bronzkori népeit, s valószínűleg ezek a hullámok sodorták magukkal északról a félszigetre a Duna-vidék középső részén élt elemeket is.

Röviden, csak ennyit kívántunk itt elmondani Itáliának az európai urnamezős kultúrák vándorlásával összefüggésben levő emlékeiről. Egy későbbi fejezetben részletesen is visszatérünk ehhez a témához.

Amint már említettük, az urnamezős kultúrák hordozói vándorlásának Európa több régióját is érintő mellékágaival is számolnunk kell. Ezek különböző korúak. Ennek megfelelően magát az urnamezős kultúrkört is több területi csoportra bonthatjuk. Beszélhetünk egy közép-európai, egy kelet-német-lengyelországi, egy itáliai és egy délkelet-európai-balkáni-csoportról. E csoportok hatása kisugárzott, s ebből fakadóan még további régiókon is olyan kultúrák bontakoztak ki, amelyek e körhöz csatlakoztak. Így a Duna vonalától keletre a kelet-európai urnamezős kultúra körvonalai rajzolódnak ki, s ugyanilyen erőteljes a hatóköre a közép-nyugati meg az észak-európai csoportnak is.

Minket elsősorban a Délkelet-Európát is magában foglaló balkáni és a kelet-európai csoport érdekel, miután a Mediterráneum felé tartó népvándorlás hullámai elsősorban az itt élő népek köréből indultak ki. E terület nyugati térségében bontakozott ki az i. e. XIII. sz. végétől s az i. e. XII. sz. elejétől a Duna-vidék középső részének urnamezős kultúrája, amelynek népi alapjait minden kétséget kizáróan a térséget korábban elfoglaló kései halomsíros kultúra népe képezte. Az előző fejezetben részletesen foglalkoztunk a Duna-vidék közepe urnamezős kultúrája korai fejlődésének egyes szakaszaival, illetve e szakaszok legfontosabb csoportjaival. Most különösen azokra a csoportokra hívjuk fel a figyelmet, amelyek a jellegzetes ferdén árkolt kerámiát készítették és használták. Ehhez a körhöz Dél-Morvaországban a Lednice, Észak-Ausztriában a Baiderdorf, Nyugat-Szlovákiában és a Kisalföldön a Čaka-Mosonszolnok, illetve különböző dunántúli regionális csoportok tartoznak elsősorban.

Nem tekinthető véletlennek, hogy az urnamezős

kultúrák vándorlásával vagy a vele összefüggő kérdésekkel foglalkozó kutatók döntő többsége éppen a Duna-vidék közepe táján keresi annak a kerámiának az előzményeit, amelyet többek között a macedóniai és a Macedóniához közeli telepeken találtak, a már sokszor megemlített pusztulásról tanúskodó rétegekben: V. G. Childe, a világhírű őstörténész egyik tanulmányában már 1928-ban arról írt, hogy a lausitzi kultúra népe északi hazájából kiindulva Közép-Európa jelentős részét gyarmatosította, sőt rablóhadjáratokat vezetett az Égeikumba is. Persze a lausitzi megjelölésen az urnamezős kultúrát kell értenünk, a gyarmatosításon pedig az urnamezős vándorlást. Egyébként jellemző az azóta elhunyt angol kutató éleslátására, hogy már akkor – még mielőtt sok fontos leletet megismert volna a tudomány – sok mindent megsejtett a kései bronzkor korszakalkotó mozgalmaival kapcsolatban, mindenekelőtt felismerte a lausitzi kultúrának az urnamezős kultúrák fejlődésében játszott nem kis szerepét. Egy másik angol tudós, Heurtly, aki elsőnek jelentetett meg leírást a vardaroftsai és vardinói ásatások leleteiről, alkalmasint Childe hatására tekintette a lelőhelyek idegen kerámiáját a lausitzi kultúra produktumának. Szerinte e kultúra népe – északi hazájából kiindulva – kiterjesztette befolyását a Balkánon át végül Macedóniára is. Egyébként Childe az újabb és újabb érclelőhelyek keresésével hozta összefüggésbe ezt a terjeszkedést.

Persze az sem véletlen, hogy a kutatók egy része hasonlatosságot vél felfedezni egyrészt a macedóniai és albániai lelőhelyek említett tárgytypusai, másrészt a Duna-vidék középső része, mindenekelőtt a Dunántúl urnamezős kultúrájának leletei között. Erre a feltételezésre a mindkét leletanyagban bőven előforduló azonos formai és ornamentális jellegzetességek, mint pl. a turbántekercses díszítésű tálperem, a csavart fül, az edények árkolt díszítése, a bögrék és csuprok magasan a perem fölé emelkedő füle stb. valóban lehetőséget is adnak. W. Kimmig német történész, aki szoros összefüggésekre mutat rá az urnamezős kultúrák vándorlásának első hullámai és a tengeri népek Égeikum elleni támadása között, helyesen hívja fel a figyelmet arra a tényre, hogy a Duna vidékéről származó leletcsoportok, mint pl. Podol, Hetény (Chotin), Stillfried, Vál, Dálya (Dalj), Kiskőszeg (Batina) általában már fiatalabbak a legkorábbiak tartott urnamezős kultúra vándorlásánál, s ezzel együtt Vardaroftsa és Vardino kerámiájánál is fiatalabbak. Miután a nemzetközi kutatás hosszú időn át szinte alig

ismerte a Duna-vidék középső részén talált különböző, urnamezős kultúrához tartozó leletcsoportokat, érdemben nem is vethették össze ezeket a már többször említett macedóniai leletekkel.

A hatvanas években mindenekelőtt a Szlovákiában, Ausztriában és Magyarországon folytatott kutatások lehetővé tették, hogy végre tisztán lássunk a terület urnamezős kultúrák fejlődésében, az egyes leletcsoportok időrendi helyzetének, egymással való összefüggésének kérdésében. Főleg a Nyugat-Szlovákiában feltárt új halomsírok és az ezekben talált leletek irányították ismét a kutatók figyelmét a hasonló jellegű észak-görögországi és albániai településekre. Annak lehetséges voltát, hogy a kései bronzkorban valóban felújultak volna a kapcsolatok az égei világgal, nagymértékben alátámasztotta a csekei halomsír bronzpáncélja, mivel már senki nem vonhatta kétségbe, hogy görögországi prototípusok nyomán készült. J. Bouzek csehszlovák történész határozottan állítja, hogy a macedóniai telepek égett rétegeinek durva, kézzel formált kerámiája Délnyugat-Szlovákia, Dél-Morvaország, Észak-Bosznia, Nyugat-Magyarország, Szlavónia és Horvátország hasonló korú leleteivel áll rokonságban. Állítását gondosan válogatott, egymáshoz valóban hasonló lelettípusok összevetésével teszi olyannyira szemléletessé, hogy az már-már elfogadhatóvá is válik. Egyébként a csekei halomsír leleteivel kimutatható bizonyos hasonlatosságra támaszkodva többen is csatlakoztak e feltételezéshez, ámde közülük senki nem vette figyelembe azt az alapvető különbséget, amely a két terület szóban forgó leletei között – mindenekelőtt kidolgozásukban, minőségükben észlelhető. A vardaroftsai és a vele rokon lelőhelyek kerámiája lényegesen rosszabb alanyanyagból készült, s meg sem közelíti minőségében a már sokszor emlegetett csekei halomsírok jól égetett, gondosan fényezett, vékony falú, sokszor porcelánfinomságú edényeit, s éppen ezért aligha gondolhatunk arra, hogy e kerámiát használó népcsoportok valahonnét Nyugat-Szlovákiából vagy éppen a Dunántúlról származtak volna. Sokkal valószínűbb, hogy e régióktól lényegesen délebből, valahonnét a Balkán északi peremterületeiről érkezhettek, s az általuk használt kerámia arról tanúskodik, hogy minden bizonnyal már maguk is ráléptek a közép- és délkelet-európai népek körében szinte mindenütt tapasztalható urnamezős fejlődés útjára, feltehetőleg ezzel magyarázható az a szokatlan konvergencia, amely a Duna-vidéki fazekassággal is megmutatkozik.

Bár az urnamezős kultúrának a Balkán nagy te-

rületeire való elterjesztésében nem zárhatjuk ki a közvetlen kapcsolatok, sőt a népmozgások szerepét sem, arra azonban nincs bizonyítékunk, hogy akár Vardaroftsán, akár másutt Észak-Görögországban vagy Albániában közvetlenül a Dunántúlról és Szlovákiából érkező hódítók pusztítottak volna. A dunántúli korai urnamezős kultúra hatóköre egyébként meglehetősen szélesre terjedt. Állításunk igazolására elég azokat a leletcsoportokat felemlítenünk, melyek Szlovéniában, Horvátországban, sőt Észak-Boszniában kerültek napvilágra. Települések és temetők egész soráról tudunk, amelyek leletei, igaz, nem tanúskodnak valamilyen népi azonosságról, de annyit mindenesetre igazolnak, hogy a közvetett, egyéb jellegű kapcsolatok fennállásának lehetősége aligha tekinthető vitathatónak. Összegezve tehát, elmondhatjuk, hogy a népek és kultúrák hatásának és kölcsönhatásainak dialektikus változásai jelentették azt a legfőbb mozgatóerőt, amely a kései bronzkori Európa i. e. XII. századi történetét alakította. A hatás, amely először Északot érte, folyamatosan, évszázadokon át hintette, hinteggette a civilizációs fejlődés magvát a földközi-tengeri kultúrák bölcsőjétől távol, majd ezt követte az ellenkező irányú kölcsönhatás, de olyan korban következett be ez, amikor a Mediterráneumra már a gazdasági-társadalmi-politikai regresszió volt jellemző. S az elhagyott paloták, városok és falvak körül keletkezett vákuumban ebben a zavaros időszakban könnyen érvényesülhettek azok az északi eredetű elemek, amelyeket már korábban részletesen bemutatunk. A korszak kutatói közül a tények ismeretében jogosan jegyzi meg többen is, hogy az i. e. XII. században valósulhatott meg először a világtörténelem folyamán, hogy Dél és Észak fejlődése kiegyenlítődjön, ennek okát egyfelől a mediterrán civilizáció hanyatlásában, másfelől a barbár Észak hallatlan gazdasági felvirágzásában kereshetjük.

PATROKLOSZ TEMETÉSE

Észak és Dél gazdasági és társadalmi fejlődésének kiegyenlítődése Észak népei számára olyan lehetőségeket teremtett, amelyek végül is az urnamezős kultúrák hatalmas területeket felölelő, egységes színezetű fejlődésében nyilvánultak meg. E fejlődés végpontján már ott találjuk az első történetileg ismert népeket, sőt nevük alapján különbséget is tehetünk közöttük: Nyugaton a kelták, Délen az itálikusok, Északon a germán törzsek, Délnyugaton

az illírek és a pannonok, Délkeleten a trákok, hogy csak az ismertebbeket említsük közülük. Röviden megfogalmazva Európa népei ekkor már a történelem küszöbén állottak, s hogy eddig a pontig eljuthattak, abban nem kis szerepe volt a hosszú évszázadok óta változó intenzitással fennálló kapcsolatainknak a földközi-tengeri civilizációval.

A Dél és Észak civilizációs színvonalának egymáshoz való közeledése különböző értékű és jelentőségű adatok alapján figyelhető meg s kísérhető nyomon kezdve már a kibontakozása pillanatától. De ezen a téren nem elsősorban a tárgyi emlékeanyagnak van döntő szerepe, hiszen a különféle tárgyak csupán kísérői a jelenségeknek. Éppen ezért nélkülözhetetlenek számunkra, hogy a szellemi kultúra minél több adatával rendelkezünk, beleértve a hitvilágot, a temetkezési szokásokat. Most, csak egyetlen példát ragadunk ki a szellemi kultúra köréből, egy olyat, amely egyedül is meggyőző képet adhat arról, hogy az egyébként oly távol eső területek miként kerülhettek egyszeriben ilyen közel egymáshoz.

Patroklosz Akhilleusznak, a halhatatlan akháj hősnek fegyvertársa és leghívebb barátja volt. Mindketten együtt küzdöttek a trójaiak ellen viselt háborúban. Miután a fővezér, Agamemnón hatalmaskodásai miatt sértődött Akhilleusz fogadalmat tett, hogy nem hagyja el a sátrát, bármi is érje az akháj sereget, a várfalak védelme mögül ki-kitörő trójaiak és szövetségeseik mérhetetlen veszteségeket okoztak a görögöknek. Egyre-másra hulltak el az ostromlók legjobbjai, s az akháj fejedelmek és vezérek közül is sokan sebesülten hevertek a harcmezőn, vagy füves orvosok gyógyígtatták őket sátraikban. A trójaiak egészen a hellének táboráig nyomultak, s már-már hajóikig törtek előre Hektór vezetésével. Bár a mürmidón had vezére, Akhilleusz értesült a vésről, mégsem akarta fogadalmát szegni, de engedett barátja kérésének, engedte, hogy felöltse vértjét, magára vegye fegyvereit és harci szerkezebe szálljon, majd a mürmidón sereg élére állva üzze el a görög sátrak közeléből az akhájokon diadalmaskodó trószokat. Patroklosz így is cselekedett, barátja fegyverzetében, a mürmidónokat vezetve friss erővel vetette magát a harcba, és csakhamar fordított a görög sereg hanyatló hadiszerencséjén. Véres párviadalban ölte meg egymás után a trójaiak kiválóságait, s messze a hadak fölé magasodó fegyvereit retgették a trójai szövetségeseik. Egészen a várfalakig üzte vissza az ellenséget, sőt már-már a várost kezdte ostromolni seregével. De az is köztudott, hogy az olümposzi istenek másként hatá-

roztak, Patroklosznak mást írt meg a végzet; kénytelen volt meghátrálni, sisakja, vértje porba hullt, igaz az olümposzi istenek kezétől, s végül a lándzsa-szúrásoktól sebesült mürmidón hőst Priamosz trójai király fia, a félelmetes Hektór ledöfte dárdájával. Így szól a legenda, s ennyit akartunk elmondani azokról az eseményekről, melyek megelőzték a hellén hős temetését s e temetésnek számunkra igen sokat mondó szertartásait, mivel ezek nem csupán a barbár Észak temetkezési szokásaira derítenek fényt, hanem velük együtt a Földközi-tenger keleti medencéje és a Duna-vidék között valamikor meglevő kapcsolatokra is.

De folytatva az események sorát, még annyit kell elmondanunk, hogy súlyos küzdelmek árán végül sikerült Patroklosz holttestét kimenteni a csata áradatából, s így a görögök táborában megtehették a szükséges előkészületeket a hős tetemének végső nyugalomra helyezéséhez. Akhilleusz, akit mély gyászba döntött szeretett barátja, hű fegyvertársa halála, méltóképpen, a hősnek kijáró legnagyobb tisztelettel szeretett volna végső búcsút venni tőle. Sorra járultak a tetem elé végső tisztelgésre a görög hadak, élükön az akháj vezérekkel. Mások a környékbeli erdőkben sudár szálfákat vágtak ki; hatalmas máglyát emeltek pontosan azon a helyen, ahol Akhilleusz barátját kívánta eltemetni. De társainak már jó előre lelkére kötötte, hogy őt is ugyanitt helyezték majd sírba.

Ezt követően levágták az áldozati állatokat, s nagy halotti tort ültek; Patroklosz tetemét viszont a gondosan félretett állati hájba csavarták, nyilván azzal a céllal, hogy a holttest könnyebben essék a lángok martalékává. Leölték Patroklosz kedvenc paripáit, kutyaikat, és tizenkét trójai ifjút áldoztak fel a szertartás alkalmával, s az ő tetemüket is a máglyára helyezték. A bajtársak fegyvereiket ajánlották fel áldozatként, Akhilleusz pedig hosszúra növesztett szőke hajfürtjeit vágta le s tette elhunyt barátja kihűlt kezébe. Ugyancsak áldozatként borral öntözték a máglya körüli földet, ez rendkívül fontos része volt az egész szertartásnak. Végül borral oltották el a parázsló, de már hamvadó gerendákat is. Akhilleusz parancsára közepes méretű földhalmot emeltek a sír fölé azért, hogy azt az ő halála után még magasabbra lehessen majd emelni. De ezzel még nem ért véget a szertartás: versenyeket, vetélkedőket rendeztek ősi szokás szerint, melyek győzteseinek értékesnél értékesebb díjakat ajánlottak fel. Kocsiversenyre, ökölvívásra, birkózásra, futásra és bajvívásra került sor, s ezek résztvevői a

legjobb harcosok, a legkiválóbb akháj hősök voltak.

A fent elmondottakból sok érdekes, témánk számára igen fontos részlet szűrhető ki: mindenekelőtt az, hogy milyen körülmények között, milyen külsőségek közepette került sor egy-egy magasabb rangú elhunyt eltemetésére, s hogyan zajlottak az ez alkalommal rendezett szertartások. Az első, ami kiderül, hogy Patroklosz temetése, így tetemének elhamvasztása, a sír fölé emelt halom, pontosabban Homérosz erre utaló beszámolóí, aligha fedik azon ismereteinket, amelyeket a kései műkénéi temetkezési szokásokról eddig sikerült szereznünk. Tudjuk, hogy a hamvasztás fogalma ebben az időben még ismeretlen a görög világban, s bár a korai időszak akna- és kupolasírhíjai a monumentális sírépítmények közé sorolhatók, a földből emelt magas halmok némileg mégis eltérnek ezektől. De az ellentmondás csak látszólagos; itt ismét utalnunk kell arra a tényre, amelyről már korábban is szóltunk, ti. Homérosz olyan korban élt, amikor a hősi múlt már csak emlékként, szájhagyományokban, költők lantján él tovább. Már szinte mindent elfeledtek azokról az életkörülményekről, mindennapos szokásokról, melyekben a dicső múlt hősei éltek, illetve haltak meg. Az i. e. VIII. században nemcsak az élet, hanem természetesen a halál minden területén is alapvetően más szokások járták; más volt a kor divatja, más az erkölcs, a kultúra, egyszóval az eltelt négyöt évszázadban igen sokat változott a világ, és ez ennyi idő alatt nem is meglepő.

Homérosz soraiban természetesen sok minden olyan tükröződik, melyet a költemények megszületése idején már alig-alig érthettek, s azt sem tudhatták, hogy mihez kapcsolják. Olyan helyneveket olvashatunk, melyek az antikvitásban már nem léteztek, olyan tárgyakat említ, amelyeket Homérosz korában már nem használtak stb. Ugyanakkor saját korának dolgaitól sem vonatkoztathatta el magát Homérosz, természetesen sok mindent úgy próbált megmagyarázni, ahogyan azt saját tapasztalatai sugalmazták. Ez is az oka annak, hogy a homéroszi költemények, különösen az „Iliász”, különböző korok emlékeit vetítik elénk: mindenekelőtt azét, amelyben maga a történet játszódik, tehát a trójai háború időszakáét, majd az i. e. VIII. századét, melyben a halhatatlan emlékü költő élt, valamint azokét, a mindezeket megelőző és egymást követő hősi korszakokét, amelyekről annyit mesélnek az „Iliász” magas kort elért hősei, Nesztór és Phoinix.

Eddig alig szóltunk a trójai háborút követő év-

századok történetéről, legfeljebb csak utaltunk a pusztulás utáni században tapasztalható tespedésekre, az ún. sötét kor valóban homályos eseményeire. Az i. e. VIII. sz. tulajdonképpen már a görög újjászületés nyitánya, a klasszikus görög kultúra és civilizáció kibontakozásának ideje. De ekkor még erőteljesen hatottak a vaskori, másként fogalmazva geometrikus korszak hagyományai. Patroklosz temetése éppen ennek a geometrikus kornak szokásait eleveníti fel. A temetkezésnek ez a sajátos rítusa az előző században honosodott meg görög területeken, s ami igen lényeges, nem utolsósorban az Északról érkező áramlatok következtében. Patroklosz felravatalozása, az áldozati adományok, a halottégetés, a földhalom felhordása mind olyan elemekkel átszőtt, amelyek gyökerei egy régibb korbba nyúlnak vissza, s eredetük egy távoli, északibb vidékre vezethető vissza. Hogy pontosan hová, azt igen nehéz lenne egyértelműen meghatározni, miután e hatások rendkívül szerteágazóak, s sok olyan közeli és távoli régió jöhet számításba, ahonnan a hellén világba e temetkezési rítus elemei eljuthattak.

Magának a sírnak földhalommal való beborítása igen ősi időkre nyúlik vissza, sokkal régebbre, mint a kései bronzkor, akár a görög földről, akár Európa más vidékeiről van szó. A halotthamvasztás szokása is csak Görögországban jelentkezik viszonylag későn, az i. e. XI. században, a rítus északabbra ennél jóval ősbibb. Különleges figyelmet érdemelnek azok a temetkezések, amelyeknél kisebb-nagyobb, esetenként óriási méretű földhalmok alatt találunk hamvasztásos sírokat. A Duna-medence középső részén és a Balkán északi peremvidékén jó példákat találunk erre a sajátos rítusra, különösen a kései bronzkor fiatalabb szakaszából, s tulajdonképpen ezekkel a hamvasztásos halomsírokkal lehetnek kapcsolatban Görögország hasonló jellegű protogeometrikus és geometrikus stílusú kerámiát tartalmazó temetkezései. Macedóniában pl., amelyel kapcsolatban már beszéltünk idegen népi beütésre utaló északi eredetű kerámiaanyagáról, már korábban felfedeztek egy ősi települést, s egy eredetében az i. e. VI. századba visszanyúló város maradványait. Valószínűleg ezek lakói létesítették a közelében talált, több száz halomból álló sírmezőt, amelynek legkorábbi sírjait még az i. e. XI. században temették föld alá. A helység, amely mellett e sírhalmok magasodnak, Vergina néven ismert a szakirodalomban, s az itt talált leletek igen nagy érdeklődést váltottak ki a tudományos körökben. A területen mintegy 300 halmot fedeztek fel, s ezek közül már eddig is igen sokat tártak fel. M. Andro-

nicos, aki e halmok ásatását vezeti, az előkerült leletek alapján érdekes következtetéseket vont le az ide eltemetettek egykori életére, szokásaira vonatkozóan.

Andronicos közléseiből kiderül, hogy ezt a temetőt több évszázadon át használták. A halmok átlagosan 8-10 m átmérőjűek, de akadnak olyanok, melyeknek átmérője a 20 m-t is meghaladja. Magasságuk 0,5-2 m-ig terjed, de azt sem szabad elfelednünk, hogy a sírokat fedő földréteg jó része az évezredek során már lekopott. Egy-egy tumulusban több sírt is találtak a feltárók, ennek alapján e halmokat családi sírhelyeknek tartják. A temetőn belül 4-8 halomból álló csoportok határolhatók el, s e halomcsoportok talán egy-egy törzs vagy egy-egy nemzetség temetkezési helyei voltak. A temetkezések száma a halom alatt vagy a belsejében esetenként 4 és 25 között váltakozik. A sírokat fedő halmok vöröses színű földjét távolabbról kellett ideszállítani, mivel a halmokat alkotó föld minősége alapvetően eltér a helyben levő földétől. Andronicos itt három sírfajtát különböztet meg: az egyszerű földbe ástott, ún. gödörsírt, a kövekből kirakott kőládás sírt, végül az ún. püthoszos sírt. Ez utóbbi esetében a halottat hagyományos módon helyezték

el egy nagyméretű edényben. A sírokban lelt halottakat kevés kivétellel eltemették, vagyis a sírok csontvázasak, és ennek megfelelő rítussal temették el az elhunytat. A hamvasztásos temetkezések ekkor még meglehetősen különlegességnek számítottak.

A sírok mellékletekben viszonylag gazdagok; szép számmal fordulnak elő olyan temetkezések, általában a női sírok esetében, amelyekben sok ékszert leltek. Fibulák, övek, csüngők, fejdíszek, borostyángyöngyök a leggyakoribbak, s rajtuk kívül természetesen a különféle edények. A férfisírok mellékletei többnyire fegyverek: elsősorban vaskés és vastőr, valamint ugyancsak vasból kovácsolt lándzsahegyek.

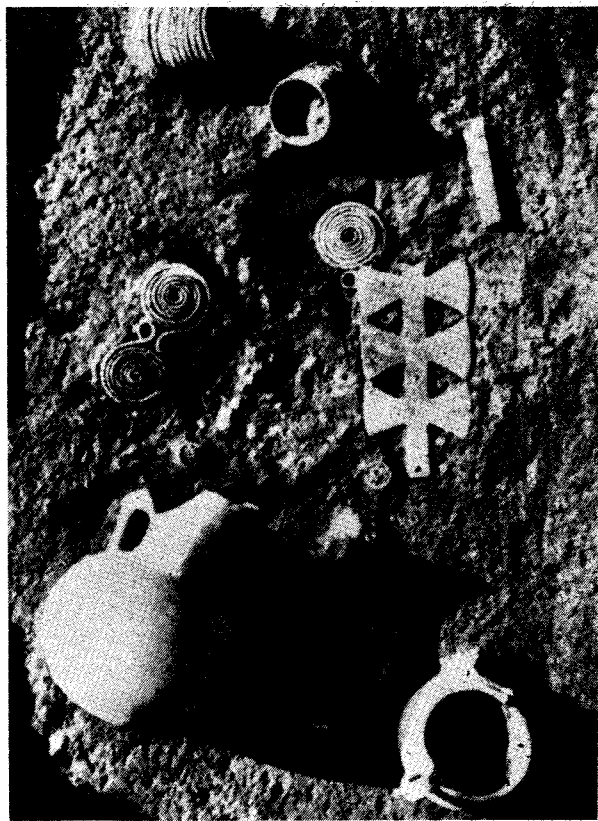
A verginai temető különféle mellékletei már arról regélnek, hogy a népesség, amely e halmokat emelte, eléggé heterogén összetételű lehetett. A leletek között igen sok a helyi hagyományokat képviselő kerámia, s ez a tény az autochton – helybeli – bronzkori lakosság továbbélését látszik bizonyítani. Kítűnő lehetőséget nyújtanak az egyes síregyüttesek keltezésére a Délről, a görög anyaterületről származó, geometrikus stílusban díszített edények. Viszont szinte biztosra vehetjük azt is, hogy a helyi népességben részben már feloldódott, északi ere-

detű népcsoportok, melyek leleteit mintegy évszázaddal korábban Vardaroftsán, Vardinóban és a környékbeli településeken figyelték meg, továbbra is itt élnek. Vergina legkorábbi sírjaiban nem ritka az árkolt és turbántekercses díszítésű, kézzel formált kerámia; sőt az egyik férfisírban II/a típusú kardot is leltek, s ez az előbb említett összefüggéseket támasztja alá. Kétségtelen, hogy a Verginában eltemetett etnikum egyik fontos összetevője az Északról származó urnamezős kultúrájú népcsoportokból való, noha a későbbi századok csontvázas sírjai, illetve ezek bronz- és vaselelei inkább az urnamezőstől idegen, illír etnikummal állnak összefüggésben. A verginai temető végső soron is azt a rendkívül bonyolult fejlődési folyamatot képviseli, amely végül is az i. e. I. évezred első századában a Balkán vaskori kultúrájának kikristályosodásához vezetett.

Miután ezek a későbbi keletű történeti események alapján meghaladják könyvünk időbeli kereteit, térjünk vissza néhány évszázaddal korábbra, és vizsgáljuk meg, hogy a macedóniai halmos temetkezéseknek vagy Patroklosz temetési szertartásának megtaláljuk-e az előzményeit a Balkántól északra.

„BARBÁR” FEJEDELMEK SÍRJAI

Előljáróban is elmondhatjuk, hogy a régészeti eredmények alapján az elmúlt évtizedekben feltárt gazdag, esetenként fejedelminek vélt Kárpát-medencei kései bronzkori temetkezéseket joggal választották összehasonlítási alapul azokhoz a temetési szertartásokhoz, melyeket az „Iliász”-ban írtak le. Homérosz nagy élethűséggel megörökített képei szinte megelevenedni látszanak egy-egy ilyen kései bronzkori halom feltárása alkalmával. Szinte az „Iliász”-t látjuk magunk előtt, ahogy kibontakozik előttünk a halom konstrukciója, ennek kövekkel való megerősítése, a mélyre ásott aknasír, a gödör fenekén heverő emberi hamvak, a rengeteg edénytöredék, a sírmellékletek és az állatcsontok. Szinte látjuk a környező erdőkből kigördülő, szálfáktól roskadozó szekereket; látjuk, amint szorgos kezek rakják le a

fatörzseket, hogy hatalmas máglyát építve belőlük, elkészítsék fejedelmi halottjuk ravatalát. Mind a bronzkor, mind a korai vaskor embere tapasztalatból már bizonyára tudta, hogy egy holttest elégetéséhez olyan igen magas hőfok szükséges, amelyet a fából rakott máglya önmagában még nem képes biztosítani. Homérosz hősei az áldozatul lett állatok kimetszett hájába burkolták a halottat, s ez nyilván megkönnyítette elhamvasztását. Még talán ennél is fontosabb volt a megfelelő széljárás; Akhilleusz és társai is várták a kedvező szelet, hogy felélessze a tüzet, s az eget csapkodó lángok megtegyék feladatukat: a máglyán elhelyezett tetemek a tűz martalékává váljanak.

A sírgödör fenekén sokszor csak egy maréknyi elszenesedett, kalcinálódott embercsont jelzi, hogy a kortársak értették a dolgukat, s a máglya tökéletesen megfelelt a célnak. Hogy milyen erőteljes volt a lángok hatása, milyen hőfokot értek el, azt legjobban talán azok a tűzben deformálódott bronzdarabok jelzik, melyek eredetileg a ruházat tartozékai, ékszerek, fegyverek, egyéb használati tárgyak voltak, s nyilván az elhunytal együtt kerültek a máglyára.

E temetkezések feltárói a sírok közvetlen köze-

leben, többnyire még a halom alatt, a máglya, a hamvasztóhely maradványait is meglették. Patroklosz elszenesedett csontjait Homérosz szerint a legnagyobb gondossággal gyűjtötték össze, hogy aranycsészébe téve helyezhessék örök nyugalomra a sírba. A Duna-vidéki kései bronzkori halomsírok esetében némileg más helyzetet találunk; azzal találkozunk, hogy a kiásott sírgödör fenekére szórták a hamvakat, s velük együtt az elégett ruházat s egyéb tárgyak maradványait. A halom alatt levő sírgödört néha több méter mélységre is mélyítették az eredeti talajszint alá, nyilvánvalóan azért, hogy a sírrablók ne juthassanak egykönnyen hozzá a belé rejtett értékekhez, ne háboríthassák az elhunyt nyugalma.

A Patroklosz temetését leíró fejezetében Homérosz Akhilleusz szavaival világosan utal arra a szokásra, hogy egy-egy ilyen magasra épített halomba, különböző alkalmakkor több halottat is eltemettek. Emlékezzünk csak arra, hogy a mürmidón vezér arra kérte bajtársait, ne túlságosan magas, közepes halmot emeljenek Patroklosznak, s csak ha majd ő is követi barátját a halálba, majd akkor dombolják magasra a sírja fölött emelkedő halmot. A kései bronzkori halmokban gyakran találni négy-öt, sőt még ennél is több temetkezést. Sokszor már a mellékletek is arról árulkodnak, hogy a sírok különböző időkben keletkeztek, de ugyanezt támasztják alá a halom belsejében eszközölt rétegfigyelések. Általában a halom közepe felé, a legmélyebben fekvő sírban találjuk a leggazdagabb mellékleteket, ami azt is jelzi, hogy a legmagasabb rangú halott nyugszik itt.

Patroklosz temetésekor a fegyvertársak halotti tort ülték a máglyánál s áldozatokat mutattak be isteneiknek. Borral locsolták a sír földjét, s borral oltották el a már üszkösödő máglya paraszát. A kései bronzkori halmok alatti sírokban lelt, olykor igen sok edény, illetőleg edénytöredék valamilyen hasonló áldozati torra utal, különösen azok az edénycserépek vallanak erről, amelyek a sírgödör felett hevernek szétszóródva egyéb hulladékkal, így pl. állatcsontokkal keveredve. Az edények között szép számmal találunk formás csészéket és bögréket, amelyek magasra emelt fülükkel erősen emlékeztetnek a mükénéi idők hasonló, de finomabb kivitelű csészéire. Ezek speciális ivóedények voltak, s a magasított fülük segítségével merítették meg ezeket a borral telt üstökben. Talán hasonló szerepük volt a Duna-vidéki halomsírok bögréinek, amelyeknek számos változatát ismerjük, s nem csupán

Az ocskói halom keresztmetszete az alatta levő aknasírral

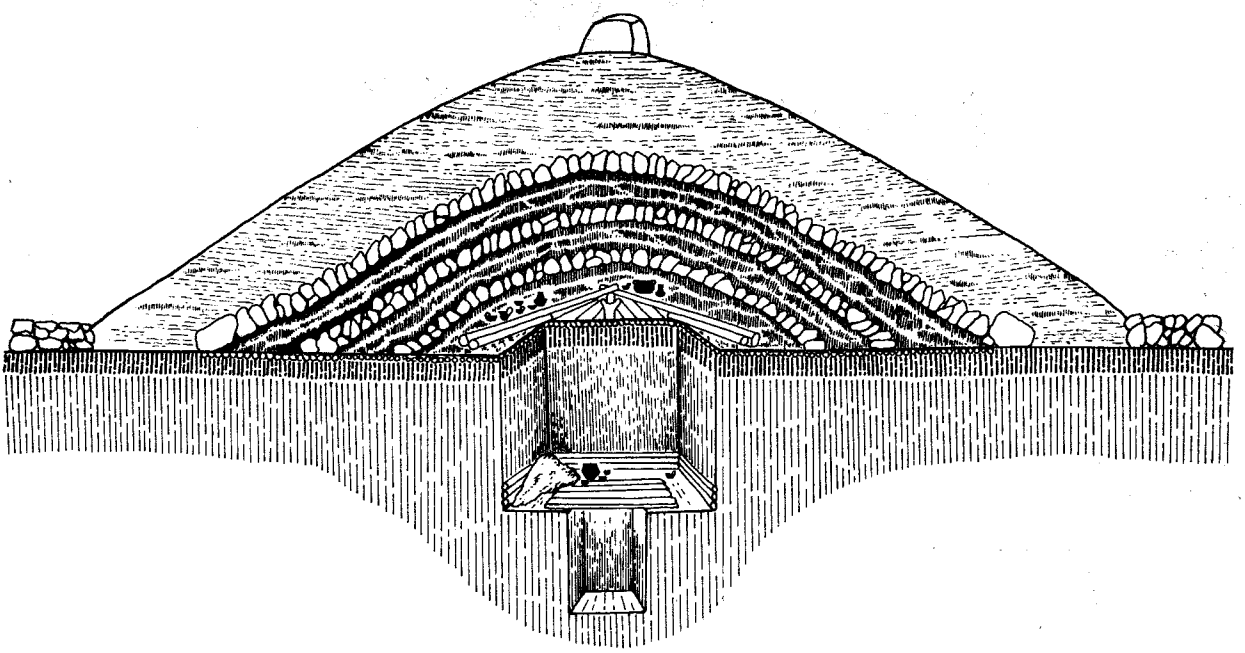
sírokban, hanem települések maradványai között is találták őket.

A Patroklosz és a később elesett Hektór temetési szertartásához kitermelt szálfák egy részéből valószínűleg a sírépítmények gerendákkal való megerősítését oldották meg. Erre a kései bronzkori halomsírok konkrét bizonyítékokkal szolgálnak. Ezeknél ugyanis a földbe mélyedő sírgödör oldalát cölöpökkel támasztották ki, s gerendával fedték le a sír-aknát is. Sajnos, az esetek többségénél csak a gerendák korhaadt maradványaiból tudunk következtetni az építmény szerkezetére, hiszen köztudomású, hogy a fa, mint a legtöbb romlandó anyag, csak különleges esetben, talajtól, minőségétől függően maradhat fenn viszonylag épségben az utókor számára.

Nem nehéz elképzelnünk, hogy milyen hatalmas feladatot jelentett az egyszerű, primitív kéziszerszámokkal kiásni a több méter mély sír-aknát, majd a néhány méter magas, 10–20 m átmérőjű földhalmot feldombolni. E munkát Trója alatt a harcostársak végezték, s nincs tudomásunk arról, hogy ehhez szolgák, netán rabszolgák munkáját vették volna igénybe. Északon feltehetően a törzs minden egyes tagja részt vett egy-egy ilyen tumulus megépítésében, s ez, más nagy volumenű földmunkákhoz hasonlóan, mint pl. a földvárak sáncainak kialakítása, megengedi annak feltételezését, hogy a társadalom magas szinten szervezett és erős központi hatalommal rendelkezik. Egyébként jól tudjuk, hogy a Trója alatt küzdő hellén harcosok még aligha égették el halottaikat, s nem valószínű, hogy a sírok fölé földhalmokat emeltek volna.

A Duna vidékéről elég részletes adataink vannak néhány hasonló, fejedelminek látszó halomsíros temetkezés feltárásáról, s tulajdonképpen ezekből merítettük a fent leírt részleteket is. Az egykori Trencsén megyéhez tartozó Ocskó (Ockov) körzetében például 1953-tól kezdve, több éven át végezték egy viszonylag nagyobb méretű halom kutatását. Érdemi eredményeket hozó feltárásokra csak 1959-ben került sor, amikor a halom alatti központi sírakra mellékletei is napvilágra kerültek. Ennek a halomnak a feltárása már azért is rendkívül érdekes adatokkal gazdagította a tudományt, mivel itt sike-

Az ocskói halomsír feltárása közben

rült aprólékos munkával megismerkedni egy halomsír sajátos szerkezetével, s nagyjából rekonstruálni lehetett nem csupán az építkezés folyamatát, hanem szinte a temetési szertartás egészének lefolyását is.

A halom, amely nagyjából 25 m átmérőjű volt, s eredetileg a 6-7 m magasságot is elérhette, komoly munkát adott feltáróinak. Az építmény peremét durván megdolgozott kövekből a talajszinten összerakott, helyenként 2 m széles, két sor magasságban rakott kőfalazat erősítette. Néhány méterrel a halom központja felé egy másik, ugyancsak körbefutó falazatra bukkantak, amely az elsőhöz hasonlóan ugyancsak a földhalom szilárdságát biztosította, egyidejűleg védelmezte is a halom alatt rejlő temetkezési helyet. A jelenlegi halomszint alatt mintegy 2,5 m mélységben már mutatkozni kezdtek a központi sírkamrára utaló jelek. Az egykori járósínt felbontása után különböző, későbbi keletű, római, közép- és újkori bolygatások nyomait is felfedezték, így a következő ásonyomokból már vegyesen fordultak ki a különböző korú cseréptöredékek és egyéb maradványok. Közöttük korhadt fadarabok is voltak, amelyek valószínűleg a sírkamrát fedő cölöpszetből származtak. Tovább haladva lefelé, egyre több kései bronzkori edénytöredék került napvilágra, s velük együtt már kalcinálódott embercsontok is.

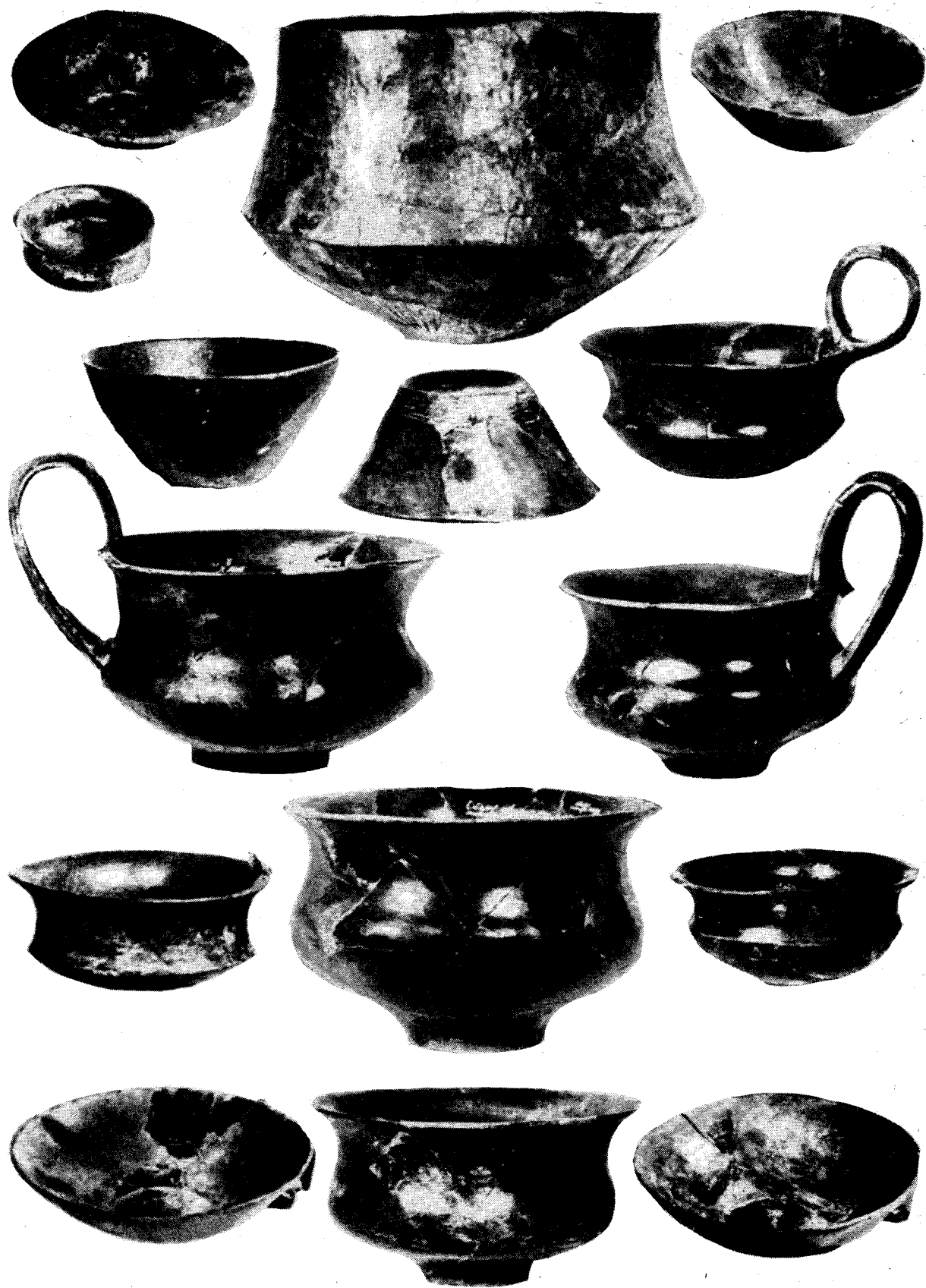
Mintegy 5,5 m mélységben végre sikerült elérni a sírkamra fenekét, ahol elszíneződés alapján egy nagyjából négyszögletes gödör rajzolódott ki. A fenékrészen leletekkel kevert hamus rétegre találtak, valamint a sírkamra falát egykor borító gerendázat korhadt darabjaira. Az egyik sarokban meglették az egykori máglya maradványait is. Mindenütt, szerteszét a gödörben, kalcinálódott csontok hevertek, valamint a tűz által eltorzított edények cserepei s ugyancsak deformálódott bronzdarabok. Ez utóbbi töredékek eredetileg lándzsához, kardhoz, tűkhöz s egyéb viseleti tárgyakhoz tartoztak. Meglepően szép formájú edények cserepeire, valamint egy bronzcsészére is bukkantak a sírkamra fenékrészen.

A tulajdonképpeni síraknát a sírkamra alján, annak közepébe vájva lelték meg, a mai talajszinttől 7,5 m mélységben. A sírkamra fenekétől számítva 2 m mélységet ért el. Az akna fenekén néhány cseréptől eltekintve más lelet nem volt. Valójában ez a tény igen különösnek tekinthető, miután ebben a legmélyebben fekvő gödörben vártuk volna gazdag mellékleteivel együtt az elhunyt maradványait. A felsőbb szinteken lelt különféle leletek feltehető-

Az urnamezős kultúra jellegzetes kerámiája az ocskói halomsírból

leg az elhamvadt máglya és az áldozatok maradványaihoz tartoztak, s valószínűleg igaza van a leleteket ismertető J. Pauliknak, aki a szétszórtan heverő kalcinálódott csontokban emberáldozatokat vélt felismerni. A máglya maradványai között lelt aranyhuzalból összetekert gombolyagok a ruházathoz tartoztak, míg az átégett bronzdarabok vagy áldozati tárgyakból származó töredékek, esetleg a halott tulajdonát képező fegyverek, viseleti tárgyak részei voltak. Elképzelhető, hogy a máglyáról összegyűjtött gazdag kíséző mellékletek a későbbi korokban élt sírrablóknak estek áldozatul. A feltárók azon megfigyelései, melyek egészen a síraknáig hatoló beásásra – rejtett folyosóra – vonatkoznak, ezt a feltételezést alátámasztják. Az alapos munkával kialakított temetkezési helyből ítélve aligha tűnhet valószínűnek, hogy ilyen jelentős személyiséget, mint aki benne nyugodhatott, csak néhány aranydrót gombolyag, egy-két bronzedény és néhány bronztárgy kísért volna végső útjára. A sírból szemmel láthatólag hiányoznak a halott legfontosabb fegyverei, így többek között a páncélja és egyéb személyes használati tárgyai. A sírban lelt, száznál is több edényhez tartozó cserepek már önmagukban is sejtetik, hogy nem mindennapi elhunyt búcsúztatására ültek tort egykori harcostársai, alattvalói.

Az ocskói halomsírban találthoz hasonló, magasabb rangú harcosok halom alatt rejlő sírjairól korábban már szóltunk; elsősorban a csekei halom II. sz. sírjának leleteire kell ehelyütt emlékeztetnünk, de ilyen vagy hasonló jellegű temetkezéseket a Dunántúlról is ismerünk. Például Mosonszolnokról, Hővejről vagy a már ugyancsak említett burgenlandi Siegendorfból. Amint tudjuk, ez utóbbi helyen több halmot is találtak egymás szomszédságában, s közülük az I. sz. halmot tárták fel. A tumulus eredetileg 3 m magas lehetett, s tulajdonképpen egy 11×11,5 m nagyságú, kövekből kirakott területre épült. A halom délnyugati sarkában, a felszíntől valamivel több mint egy méter mélységben mészkőlapokból épített sírkamrát leltek, körülötte cölöpszet maradványait tárták fel. A kamrában volt maga a sír, melyet feltehetően a máglya fölött helyeztek el. Erre utalnak egyébként a szerteszét heverő cserepek és bronzmaradványok is. Az ásatók közlése szerint a sírkamrában hamvak voltak, feltehetően férfi hamvai, miután fegyvereket temettek velük, többek között egy darabokra tört, eredetileg

64 cm hosszú kardot, egy ívelt élű lándzsacsúcsot és egy nyélnyújtványos bronztőrt is találtak. Ezenkívül bronzborotvára és bronztüre is bukkantak a sírban. E leletekkel együtt tíz edényt is találtak, melyek típusaikban a hasonló korú sírok kerámiáját idézik. Egyébként ez a halom sem került el a sírablók figyelmét, s a régészek könnyen nyomon követhették a halom tetejétől annak belsejéig vezető „kutatóárkukat”, amelyen át azután könnyen elvihették a sírban rejlő értékesebb tárgyakat.

Nem győzzük eléggé hangsúlyozni, hogy bár adataink meglehetősen hiányosak, halmok alatt rejlő harcossírokat nem csupán a Kárpát-medence nyugati régióiban és közvetlen térségében találtak, hanem ettől a vidéktől keletre is előfordulnak. Pl. a Felső-Tisza vidékén, ahol már régóta tudomásunk van a csekeivel nagyjából egykorú gyulaháza-nyírkarászi fegyvermellékletes halomsírról. Feltehetően hasonló sírokba temették a halottakat Erdélyben és az Al-Duna vidékén is. Az olténiai ún. áldozati halmok leletei is erre utalnak. Ezek is halomsírok voltak tulajdonképpen, s a halmokban lelt jellegzetesen ferdén árkolt kerámia éppen annak a kor-

szaknak sajátja, amelyről fentebb már szoltunk. Az Al-Duna vidékének mint közvetítő területnek a jelentősége egyébként is szinte felmérhetetlen, ha a balkáni, görögországi és anatóliai kapcsolatokban akarjuk kiismerni magunkat, különösen a bronzkor végső etapját és a korai vaskor kezdeti szakaszát tekintve. Erdélyből, Dobrudzsából több olyan kései bronzkori kincsletről is tudomásunk van, amelyben a korszak jellegzetes fegyverei, illetve ezek darabjai és tartozékai, mint mondjuk a II/a típusú kard, az ívelt élű lándzsahegy, a sisakról származó arcvédő, valamint a tollas forgót tartó orsó az i. e. XII. sz. mozgalmas történeti eseményeit idézik fel.

Vég nélkül sorolhatnánk ezeket a furcsa föld-építményeket, szinte kimeríthetetlen azoknak a leleteknek a tára, amelyek e földhalmok alatt megbúvó sírokból bukkantak napvilágra. Talán sikerült már az eddigiek során is felkeltenünk olvasóink figyelmét, s tán érzékeltetni tudtuk számtalan összefüggést rejtő történeti kornak sajátos atmoszféráját. De nézzük meg azt is, mi történt görög földön a bizonytalanság hosszú évtizedei után.

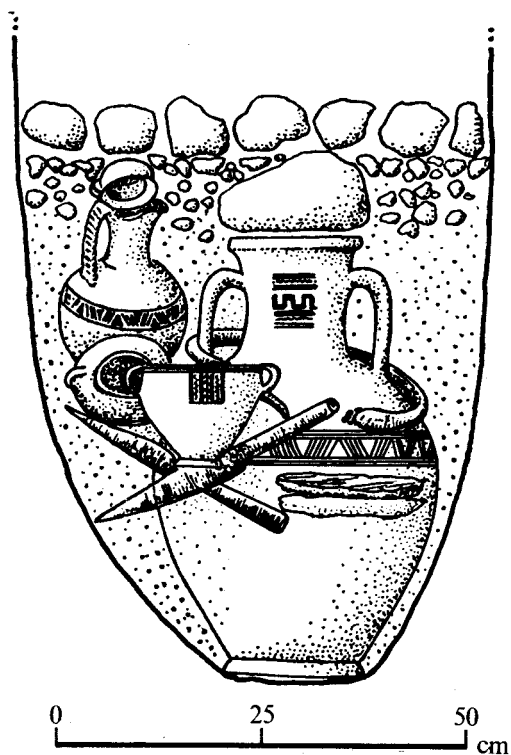
Héraklész unokái visszatérnek

A MÜKÉNÉI BIRODALOM VÉGNAPJAI

Könyvünk III. fejezetében olvashattak azokról a végzetes történelmi eseményekről, amelyek nyomán szinte egymás után, sorjában elpusztultak az ősi hellén királyságok, városállamok. Alig maradt olyan hely, amelyet ne sújtott volna akár gazdasági csőd, akár politikai katasztrófa. Arról is beszéltünk, hogy az i. e. XII. sz. folyamán, már a század legelejétől egymást követő hullámokban zúdult a görög világra a veszedelem, amelynek végső következményeként bekövetkezett a települések sorvadása, teljes területrészek néptelenedtek el, ugyanakkor addig lakatlan, a külvilágtól elzárt régiókban szórványos betelepedésről tanúskodnak az adatok. Az i. e. XII. sz. első felének, a kései hellászi III. C korszaknak sajátos kerámiája ékesszólóan bizonyítja, hogy időlegesen ugyan, a korábbinál sokkal szerényebb keretek között, de a mükénéi kultúra tovább élt. Ennek különböző lelőhelyeiről már tájékoztattuk az olvasót, s az elmondottakból csak annyit érdemes felelevenítenünk, hogy a szárazföldön és a szigeteken egyaránt megtaláljuk az említett korszak emlékeit, általában ott, ahol a menekülők új településeket létesítettek. A kései hellászi III. C korszakból származó leletek már a mükénéi kultúra sorvadó, legvégső szakaszát képviselik, egy olyan korszakot, amelyben már egyáltalán nem léteztek gazdasági és politikai erőik, így a társadalom újabb kibontakozására a régi keretek között már nem is volt mód.

Hogy az erős központi hatalom fogalma mennyire a múlté, annak legjobb bizonyítékai a III. C kerámia sokféle változata, helyenként ez a kerámia más és más jellegzetességet árul el. Ha összehasonlítjuk ezt a III. B kor alapvetően egyöntetű, szinte mindenütt azonos fazekasságával, kézenfekvő arról beszélni, hogy ez a különbség egyrészt az erős, központi hatalommal rendelkező Mükénéi Birodalomról, másrészt a már szétesőben levő királyságokról árulkodik. Persze itt-ott, pl. Argoliszban a kultúra regenerálódását figyelhetjük meg, s ami igen fontos, ugyanaz a népesség hordozza, ha a réginél szerényebb keretek között is, ezt a kultúrát; ugyanúgy tholosz- (kupola-) és kamrasírokból temetkeznek, vallási életükre utaló tárgyaik sem sokat változtak. Másként megfogalmazva, semmi sem utal arra, hogy az i. e. XII. sz. közepéig új népesség telepedett volna meg a görög szárazföldön és a szigeteken.

Joggal vetődik fel tehát a kérdés: mikor és hol észlelhetők először azok az elemek, amelyek Görög-

országban az új kultúra kibontakozásával új etnikum – új népesség – érkezésére engednek következtetni? Szerencsére az elmúlt egy-két évtizedben végzett rendszeres, ennek az időszaknak feltárását célzó kutatások ma már lehetővé teszik az új történeti korszak körvonalainak megrajzolását is, sőt azt is megengedik, hogy e korszakon belül az új kultúra és az ezt hordozó új népesség emlékeit is meghatározhassuk. Ma már általában egyetértenek abban a kutatók, hogy a mükénéi kultúra i. e. 1150 körül érte el a végét, s ezt a hanyatlás jó néhány évtizedes átmeneti korszaka követte.

Amint ez számos régészeti adatból kiderül, a XII. sz. második felében, a még lakott települések egy részét újabb pusztulás sújtotta, például magában Mükénében is ez a helyzet. Itt 1150 körül égett le a nagy gabonarakta, de pusztulás érte északon Iólkoszt, Lefkandit, valamint Milétozban és néhány szigeten is ezt figyelhetjük meg. Nem kétséges, hogy ez az újabb zavaros időszak új keletű változások nyitányát jelentette szerte az országban, s hogy e változás egyben újabb népcsoportok megtelepedését is magával hozta, annak a pusztításokon kívül egyéb bizonyítékait is ismerjük.

Mindenekelőtt egy új sírtípusról van szó, az ún. ciszta sírról, amely teljesen idegen a mükénéi sírformák között. A ciszta tulajdonképpen egy négyszögletes gödör, amelynek oldalát kőlapokkal borították, s igen gyakran, ugyancsak kőlapokkal le is fedték. A ciszta mellett elég gyakori volt az ún. püthoszos temetkezés, ez esetben égetett agyagedénybe helyezték a halottat. A formai jellegzetesség mellett alapvetően új jelenségnek tekinthetjük, hogy e sírokba egyetlen halottat helyeztek el csupán, míg a korábbi időszakban családi sírkamrákkal találkozunk. A legrégebb cisztaokban igen nagy többségben csontvázas temetkezéseket leltek, s csak a későbbi időkben vált általánossá a hamvasztás szokása.

Görögországban elsőnek Attikában, az athéni Kerameikosban, valamint a közeli Szalamisz szigetén tártak fel ciszta sírokból álló temetőket. Ezekben a sírokban általában olyan kísérő kerámiát leltek, amely bizonyos fokig a késői mükénéi III. C fazekasságának hagyományait folytatja. Ez a szubmükénéi – Mükéné utáni – néven ismert kerámia nem csupán Attikában, hanem Argoliszban is elterjedt. Ezeken a területeken is ugyancsak ciszta sírok mellékleteként szerepelt. A kutatók feltételezik, hogy az új temetkezési szokást meghonosító népesség az említett pusztításokat követő zavaros időszakot használta fel betelepülésre, új kultúra-

jának kialakítására, amely alapjaiban az itt talált késői mükénéi civilizáció maradványaira támaszkodott. Miután a ciszta sírok Görögország-szerte megtalálhatók, az i. e. XII. sz. második felétől, nagyarányú, széles területeket érintő népi betelepülésre kell gondolnunk. A megtelepedést új tárgyak: ívfibulák, hosszú bronztűk, jellegzetes gyűrűk, ez utóbbiak vasból is, jelzik. Egyébként a vas mint új nyersanyag, már korábban is előfordul, például Kelet-Attikában, a kései hellászi III. C korabeli Peratiban, olyan sírokban, amelyekben többek között vaskést és egyéb vasból készült tárgyakat leltek.

A mükénéi gabonarakta pusztulását követően Argolisz lakói két-három generációs időtartamig még a megszokott keretek között éltek tovább. Nem tekinthető véletlennek, hogy ennek a rövid időszaknak a végét a családi sírhelyes, a kamrasíros temetkezések megszűnte jelzi, s amint említettük, a ciszta sírokat maguk után hagyó új etnikum váltja fel a korábban itt élőket. A népességváltás feltehetőleg békés keretek között zajlott le, s az újonnan érkezők csupán az elnéptelenedett területeket szállták meg. Miután kerámiájuk a mükénéi fazekasságban gyökerezik, elképzelhető, hogy a helyben maradt kisebb népcsoportokat magukba olvasztották, átveve kultúrájuk egyes elemeit. Görögország területén ma már több száz szubmükénéinek meghatározott sírt ismerünk, s ezek leletei mintegy három-négy generációs időtartamot ölelnek fel, amely egészen az i. e. XI. sz. közepéig tartott.

A DÓR VÁNDORLÁS

A dór vándorlás gondolatát mindenekelőtt az antik történetírók s közöttük is elsősorban Thuküdidész fogalmazta meg. A trójai háborút követő vándorlási hullámok többek között a dór törzseket is érintették. Ezek a törzsek – az említett antik szerző szerint – a trójai háború eseményei után nyolcvan esztendővel foglalták el a Peloponnészoszt, Mélosz szigetének megszállását i. e. 1116-ra helyezi. A dór törzsek vezetése – e források szerint – Argolisz egykori urainak, a Héraklidák leszármazottainak kezében volt. Bár ők maguk nem voltak dórok, később belőlük kerültek ki Spárta uralkodói. A dór vándorlás természetesen csak része volt annak az általános népmozgásnak, amelyre a trójai háborút követően került sor. Részt vettek benne pl. a tesszáliaiak, akik az általuk később teljesen elfoglalt területéről elűzték a boiótokat, míg Éliszben az aetoliaiak hódítottak.

A vándorlás nem korlátozódott csak a szárazföldre, hanem a szigeteket, sőt Kisázsia északnyugati partvidékét is érintette.

Egyes feltevések szerint a dór törzsek valahonnét az Epirusból és a környező hegyvidékről származnak, de semmi esetre sem ennél északabbi vidékről, amint ezt korábban gondolták. A dór vándorlás kétségtelenül a görögül beszélő törzsek utolsó hullámának érkezését jelentette. Valamikor az i. e. 1100 körüli időkben zajlott le, s feltehetően e népmozgások alakították ki a különböző dialektusokat beszélő népcsoportok végső elhelyezkedését is. A kutatók nagy többsége abban egyetért, hogy a dórok által beszélt dialektus igen közel állt ahhoz, amelyet a köznép már a mükénéi időkben is használt, míg az a nyelvezet, amely a lineáris B jelű szövegekben tükröződik, s amely valószínűleg csak az arisztokrácia körében volt használatos, eltért ettől. Nem véletlen, hogy a Mükénéi Birodalom felbomlása után ennek a nyelvjárásnak, a lineáris B nyelvezetének nyomait olyan helyeken találjuk meg, mint Cipruson vagy Árkádiában, ahová az akhájok vezető rétege menekült. Ezeken a helyeken továbbra is ezen a nyelven, ebben a dialektusban beszéltek.

A hagyományok arról is szólnak, hogy azt a hatalmas, hosszan húzódó falat, amelyet Iszthmosznál, a Peloponnészosz bejáratánál ma is láthatunk, éppen a Héraklidák és a dór törzsek fenyegető érkezése miatt emelték. A trójai háborút néhány évtizeddel követő első hadjárat, az, amelyet Héraklész egyik utóda, a hős és Déianeira fia, Hüllosz vezetett, még sikertelennek bizonyult. Persze, a későbbiek során már ez a fal sem akadályozhatta meg a dór törzseket abban, hogy elfoglalják nem csupán a Peloponnészoszt, hanem a görög világ jelentős részét, beleértve a szigeteket is. Erről tanúskodnak a sok területen megtalálható sajátos temetkezéseik, a cisztasírok s a mükénéihez képest kezdetleges kultúrájuk, amelyek emlékeivel ugyancsak szerte a görög világban találkozunk.

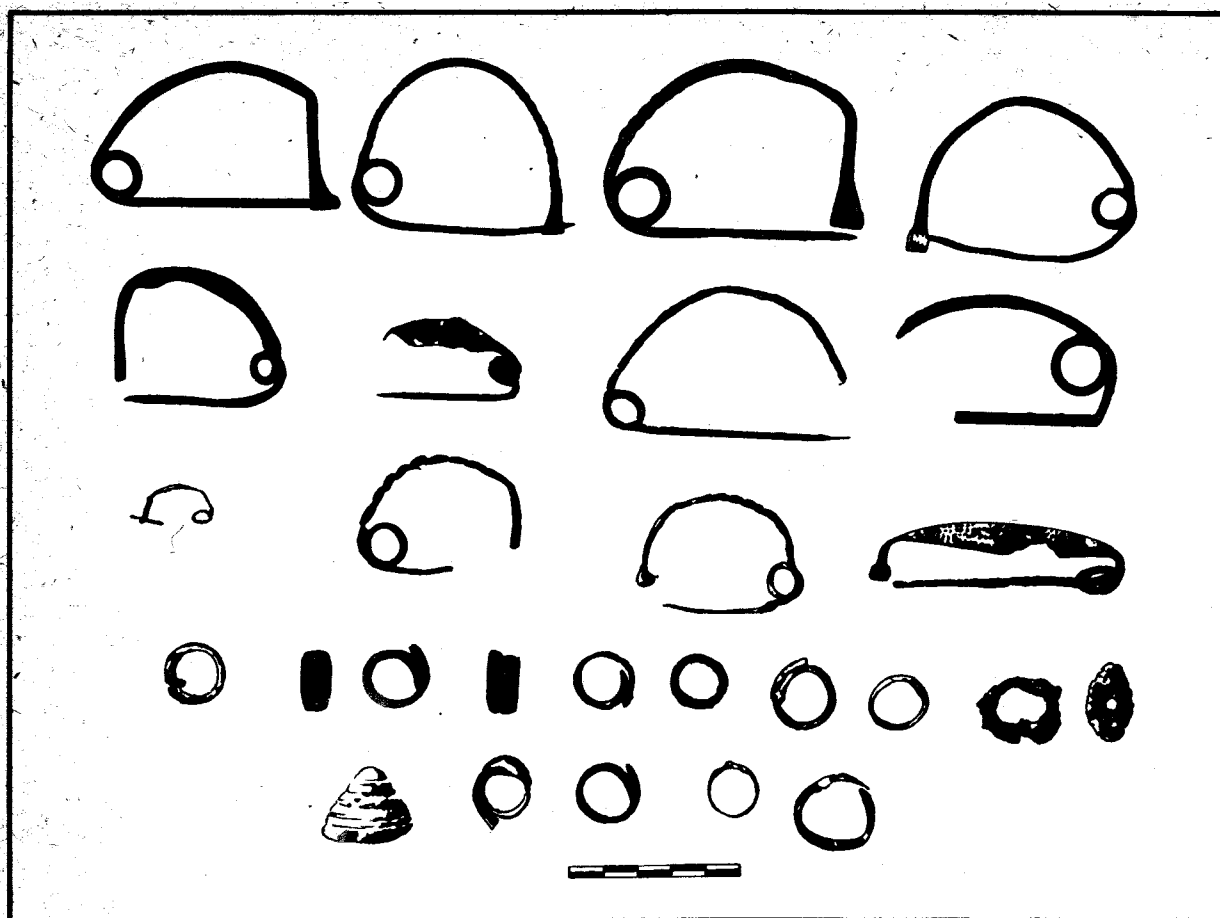
AZ ÚJABB GÖRÖG KONSZOLIDÁCIÓ

Csakhamar beigazolódik, hogy a dór törzsek megtelepedése szerte a szárazföldön és a szigeteken egy új korszak kibontakozásának nyitányát jelenti. Az ekkor kibontakozó kultúrának a régivel szemben újat képviselő elemeiről részben már szóltunk. A magányos cisztasírok csak a kezdetet jelentették, a változás valódi tartalmát ugyanis egy új rítus, a hamvasztás határozta meg. A szubmükénéi teme-

tőkben, mint mondjuk a Kerameikosban, Szalamiszon vagy éppen Argoszbán a sírok többségében még csontvázakat leltek, s ahogyan néhány esetben fordult csak elő hamvasztásos temetés. Az kétségtelen, hogy némi zavart jelent az új korszak értékelésekor az, hogy az új kultúra elemei éppen ott jelentkeznek a legerőteljesebben, mondjuk Attikában, ahol a tradíciók szerint a dór törzsek hódító tevékenysége a legkevésbé volt sikeres. E fogas kérdés megoldása egyelőre még várat magára. Az mindenesetre tény, hogy az i. e. XII. sz. második felétől, majd a XI. sz. folyamán a görög földön olyan új kultúra bontakozott ki, amelynek egyes jelenségeiből új népeiségre is következtethetünk.

A szubmükénéi korszakban, s az ezt követő évtizedekben egyre inkább konszolidálódik az ország élete, míg végül is az i. e. XI. sz. n. odik felében már teljes valóságában előttünk áll a protogeometrikus kultúra, amely, többek között – amint ez nevéből is kitűnik – geometrikus motívumokkal díszített, festett kerámiája révén válik ki a görög világ prehisztorikus kultúráinak sorából. A korongon készült edények formakincse és mindenekelőtt egyre gazdagabb díszítése alapján aprólékos időrendi és területi elhatárolásra van lehetőségünk, kezdve attól a pillanattól, amikor az Athén térségében feltárt szubmükénéi temetők egyik-másik sírjában már az új kultúra kerámiájának legelső típusait temették el az elhunyttal. Nem véletlen tehát, hogy e kultúra kialakulási helyének éppen Attikát tartják. Protogeometrikus leletanyagot ismerünk többek között Argoliszból, Korinthosz vidékéről, Tesszáliából, a Küklád-szigetvilágból, Kisásiából (itt elsősorban az attikai kapcsolatok dominálnak) s természetesen más helyekről is, ezek esetében pedig olyan leletanyagot találtak, amely arról tanúskodik, hogy e helyeken egyéb különböző irányzatok is érvényesültek az új stílus kialakításában.

A kerámia azonban csak egyetlen vetülete a kultúrának, s bár segítségével igen sok lényeges kérdésre választ kaphatunk, önmagában aligha lehet elegendő egy-egy népesség minden megnyilvánulásának nyomon követésére, de arra különösen nem alkalmas, hogy segítségével magát a népességet azonosíthassuk. A kultúrának ezenkívül még sok egyéb jelenségét, tényezőit szemügyre kell vennünk, értékelnünk ahhoz, hogy a népesség életéről, etnikai hovatartozásáról, ha csak megközelítő pontossággal is, de képet alkothassunk magunknak. A protogeometrikus kerámiával is ez a helyzet; fejlődése, az egykori mükénéi központokban mutatkozó egyöntetűsége ugyan sok érdekes, a görög vaskor szem-

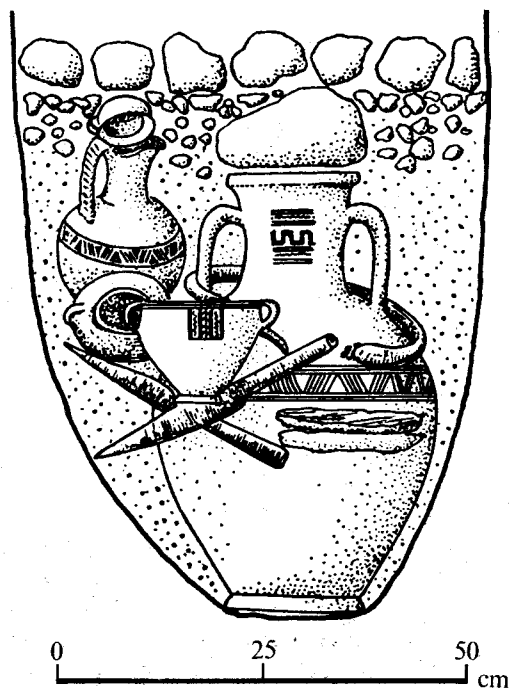

Fibulák és spirálgyűrűk az athéni kerameikoszi szubmükénéi temetőből

Jellegzetes protogeometrikus hamvasztásos síregyüttes az athéni Agora területéről

pontjából lényeges kérdésre választ adhat, ámde a görög világ új etnikai arculatának megrajzolásához még sok más adatot is figyelembe kell vennünk.

Elsőrendű fontosságú tényező mindenekelőtt a temetkezési rítus; a szubmükénéi korban még csak elszórtan mutatózó hamvasztás szokása erre az időre általánossá válik, noha helyenként a holttetem eltemetésének rítusa is tovább él. Egyébként a temetkezési szokások rendkívül változatos képet mutatnak, a sírformát és a sírokban nyugvó elhunytak számát tekintve is. Általános szokás pl. az urna használata a temetkezéseknél. Ezt Attikában, Argoliszban, Tesszáliában és sok más területen egyaránt megfigyelhetjük. Vannak igen speciális temet-

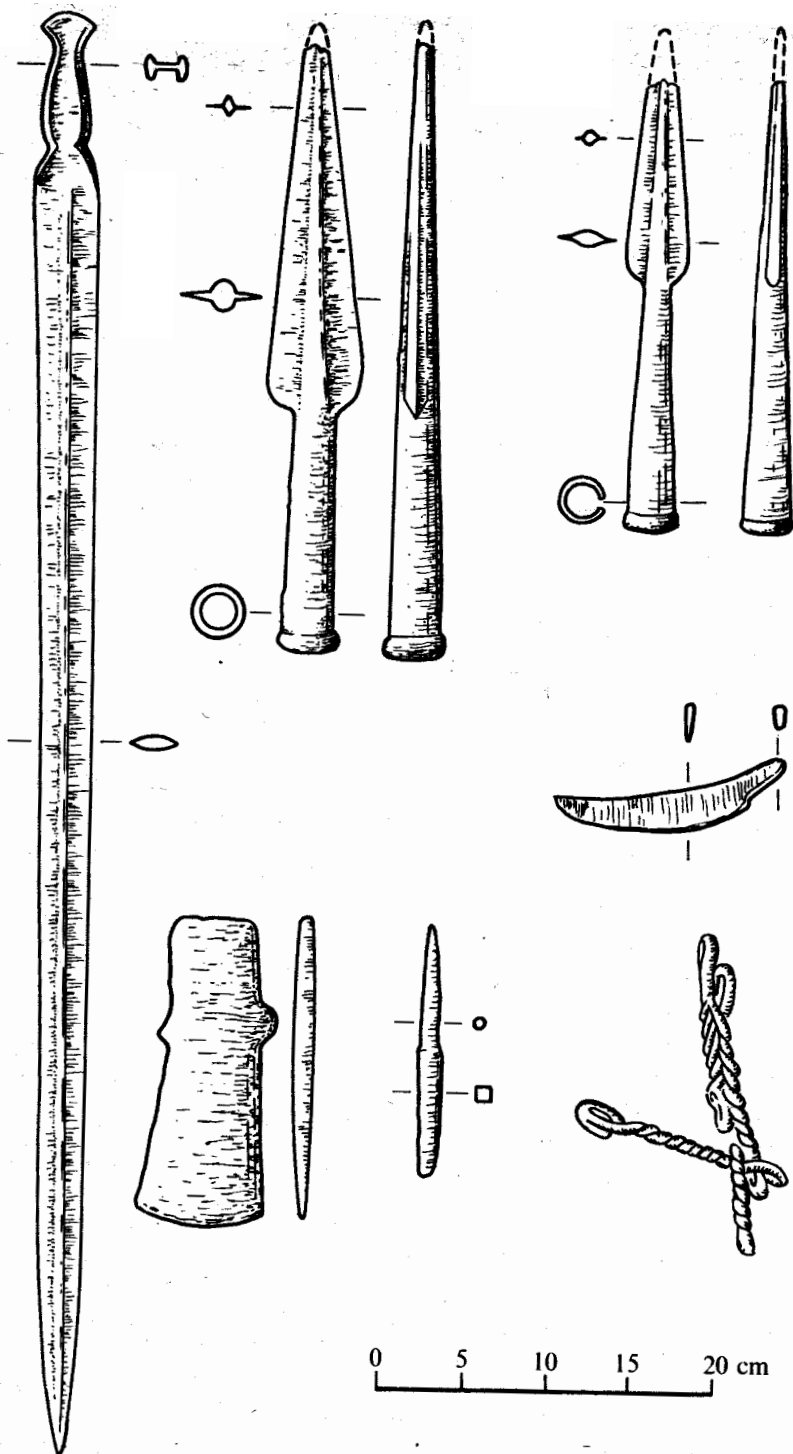
kezési formák is, pl. az ún. püthoszok sírok, melyek esetében az elhunyt tetemét nagyméretű égetett agyagedényben helyezték végső nyugalomra. Helyenként továbbélnek a késői hellászi idők szokásai is, mint a tholosz-sírok, a szarkofágok vagy éppen a régről fennmaradt kamrasírokba való újbóli temetkezés. Valószínűleg nem tévedünk, amikor a temetkezések e változatos képét összefüggésbe hozzuk a vallási élet sokrétűségével. Ugyanis szinte minden egyes temetkezési rítusnak más és más a hitvilágból fakadó szellemi mondanivalója. Azt azonban hangsúlyoznunk kell, hogy bármennyire idegenek az adott vidéken a cisztrasírok és a hamvasztás szokása, s ha új gyakorlatot is jelentenek a késői hellászi időkhöz képest, semmiképpen sem kapcsolhatók valamilyen, a Balkánon túlról érkező népességhez. E temetkezés körébe tartozó rítusbeli elemek Görögország északi hegyvidékén otthonosak voltak, s nem csupán a késői hellászi időkben, hanem az ezt megelőző évszázadokban is. Ugyanezt a temetkezési gyakorlatot Görögország más területein is megeljük a műkenéi korszak előtti időkben, s ezt csak időlegesen szorította háttérbe a tholosz- és a kamrasírokba való temetkezések divatja. A mediterrán s ezzel együtt a műkenéi világ hanyatlása a népi tömegek szellemi életében nem okozott komolyabb vallási törést, s így az ősi szokás újbóli gyakorlása, különösen akkor, amikor az északi hegyvidékről érkező új telepesek is így temették el halottaikat, nem jelenthetett különösebb kényszert a helyben maradók számára.

Ha röviden is, érdemes megemlékeznünk az új korszak műkenéinél lényegesen alacsonyabb színvonalú építkezéseiről. A már konszolidáltabb gazdasági és társadalmi viszonyokról tanúskodó i. e. XI. és X. sz. folyamán alig néhány helyről van tudomásunk, ahol időtállóbb építményekkel találkoztak a régészek. Így például kőből való építkezés emlékeivel találkozni Iólkoszban. Itt az egykori műkenéi palota területén letek egy, a protogeometrikus korban létrejött települést, négyszögletes alapú, kőből épült házakkal. E települést viszonylag hosszan lakhatták, erről vall, hogy legalább négy építési periódusáról van tudomásunk. Nagyjából hasonló építkezés maradványait letek még Naxosz szigetén, Grottában, ahol ugyancsak egy késői műkenéi települést építettek újjá a protogeometrikus korszakban. A házak itt is kőépítésűek, s néhányuk alaprajza az ősi kétosztatú megaron típusra emlékeztet. Érdemes megemlítenünk még egy-két települést – talán városkát – Krétáról: Karphiban például egy hegyoldalban meglehetősen eldugott s ép-

pen ezért biztonságos helyen épült fel egy teraszos városka. Több szintes kőházak, lépcsős, jól kövezett utcák, az épületek gondosan kialakított bejárata, ablakai, kéményei jelzik, hogy a korhoz képest szokatlanul magas szintű építkezés emlékeit látjuk. Az építés idejét viszonylag koránra, még az i. e. XII. sz. közepe tájára tehetjük, de ezt követően még két-három évszázadig lakták a városkát. A külvilágtól való viszonylagos elzárttságot, a nyugodt élet-körülményeket a jól épített tholosz-kupola sírok is jelzik.

Krétán nemcsak Karphiban, hanem másutt is találunk hasonló jellegű településeket, így az egykori Gortüszben (Gortünben), valamint Vrokasztróban. Mindkét helyen viszonylag korán, már az i. e. XI. században megépültek az első házak, és a települést ezután még sokáig lakták. Persze a krétai emlékek nem a legjobb példái a protogeometrikus kor építkezéseinek, mivel itt a biztonságosabb körülmények nagyobb teret engedtek az építkezések számára, mint az olyan területeken, ahol nyugtalan életet éltek. Megjegyzendő, a házak minősége messze elmaradt a minőszi idők házainak színvonalától, még olyan helyeken is, ahol viszonylagos biztonságban éltek. Különösen vonatkozik ez a szárazföldre, természetesen a kisebb szigetekre és a kisázsiai partvidékre. E területeken, amint már említettük, kőépítkezésre alig találtak, s ahol mégis maradtak kőépítkezés nyomai, ott is csak kisebb kövekből épült, vékonyabb falu, silányan épített házakkal találkozunk. Ennél sokkal megszokottabb a napon szárított téglából való építkezés, mint mondjuk Szmürnában, ahol alig 30 cm vastag falú házakat húztak fel valamikor az i. e. X. sz. folyamán. E házak és építmények a hellászi és a protogeometrikus idők közötti törésnek maguk is bizonyítékai. Az egyszerű, általában ovális alapú, gyenge szerkezetű házak alig-alig emlékeztetnek a műkenéi világ elegáns építményeire, legfeljebb a köznép kunyhóira.

Az új kultúrának talán legfontosabb eleme a vasművesség fokozatos térnyerése, jelentőségének rohamos növekedése. Tények bizonyítják, hogy a vasfegyverek és más vastárgyak száma a régióban egyre gyarapodik. Természetesen kár lenne tagadnunk, hogy a vasművességnek a már késői műkenéi időktől megvoltak a jelentős előzményei; hiszen jól tudjuk, hogy a kereskedelem sorvadása szinte lehetetlenné tette e korszakban a kellő mennyiségű rézérc és más nyersanyagok beszerzését, ezért létfontosságúvá vált, hogy ezeket más anyagokkal pótolni tudják. Kezdeti próbálkozásokat követő időkben a vállalkozást végül is teljes siker koronázta, s a protogeo-

metrikus korszakban meglehetősen fejlett vaskohászat termelte a szükséges dolgokat. Eleinte csak néhány kés-, tör- és kardpenge készült vasból: a legelső példányok valójában behozottak voltak, s nem helyben készültek, Keletről, délkeletről származtak, mindenekelőtt Szíriából és Ciprusról jöttek. A meglehetősen megfigyelt bronzanyagot már csak ékszerek készítésére használták, de még az ékszerek között is gyakran találni vassal kombinált darabokat.

Mint ahogyan az őskor korábbi szakaszaiban is nemegyszer fordult elő, jó ideig egyidejűleg használják a régi és az új nyersanyagból készített tárgyakat, például a bronzkornak már előrehaladottabb szakaszaiban sem ritkán találunk, főleg a mindennapi használati tárgyak között, csiszolt kőbaltát. Ehhez hasonló a helyzet a vaskori Görögország protogeometrikus kultúrájában is, az itteni lelőhelyeken is szinte egymás mellett találni bronzból és vasból készült használati tárgyakat, ékszereket.

Befejezésül vizsgáljuk meg az új korszak gazdasági erőforrásait, azokat a gazdasági lehetőségeket, melyek ennek az új kibontakozásnak bázisául szolgáltak. Amint már tapasztalhattuk, a késői mükénéi korszak vége felé bekövetkezett évtizedekig, sőt évszázadig tartó elnéptelenedésnek egyik fő okát a gazdasági erőforrások teljes kimerülésében kereshetjük. Főleg az élelmiszer fogyatkozott meg aggasztó mértékben. Ennek a valóban súlyos helyzetnek több magyarázatával is szolgálhatunk: elsősorban arra a tényre hívjuk fel a figyelmet, hogy a bizonytalan, nyugtalan idők bekövetkeztével a korábban oly jól fejlett állattenyésztés lehetőségei egyszeriben megszűntek; az állandó rablások, fosztogatások szinte teljesen véget vetettek az állattartásnak. Köztudomású, hogy a Mükénéi Birodalom alapvető gazdálkodási ága az állattenyésztés volt; a mezőgazdaság előterében a hústermelés állt. Minden jel arra mutat, hogy a késői hellászi idők emberének, gazdának, szegénynek egyaránt fő tápláléka a hús volt. A knósszoszi agyagtáblák adataiból láthatjuk is, hogy volt olyan időszak, amikor a juhállomány a városállamban megközelítette a százezres nagyságrendet, ez még manapság is óriási állatállományt jelent. De azt is tudjuk, hogy ráadásul igen jelentős volt a szarvasmarha- és a loállomány is, s erre nem csupán az agyagtáblákról olvasható feljegyzés, hanem maguk a régészeti leletek és a homéroszi köl-

temények sorai is utalnak. Ez az igazán számottevő állatállomány már az i. e. XIII. sz. végső évtizedeinek és a századfordulónak háborúi miatt alaposan megcsappanhatott, majd a következő évtizedekben a megmaradt állatok is rablók martalékává váltak.

A gazdasági hanyatlás természetesen a mezőgazdaság más területein is érezte hatását: azt tudjuk, hogy a gabonatermesztés soha nem volt jelentős a görög földön, hiszen itt általában nem nagyon termények a földek, s a teraszos kertgazdaságokban olajfát, szőlőt és gyümölcsöt termesztettek. Ámde a zűrzavaros politikai helyzet meggátolta a földek művelését, s a kényszerből parlagon hagyott földekről már nem volt mit learatni, betakarítani. De egyéb tényezők is akadályozták a mezőgazdasági munkát, így mindenekelőtt a megfelelő fémeszközök hiánya, miután az ipar és a kereskedelem pangása következtében újabb mezőgazdasági szerszámok szinte beszerezhetetlenné váltak, márpedig, hogy egy darab föld megművelhető-e vagy sem, az nagymértékben a szerszámok minőségének függvénye.

Ilyen előzmények után érthetőbbé válik, hogy miért volt az, hogy több mint egy teljes évszázadon át legfeljebb csak kisebb közösségek voltak képesek életüket a szárazföld és a félsziget egy-egy biztonságosabb, eldugott zugában eltengetni. Újabb fellendülést csak az Északról beáramló, teljes háztartásukkal, állatállományukkal együtt érkező hegyvidéki törzsek hoztak a gazdasági életbe. Nem kétséges azonban, hogy az átmeneti jellegű szubmükénéi időszakot követően még jó néhány évszázadig továbbra is a jelentős állattenyésztés képezte szinte egyedüli forrását a megélhetésnek. A sírok mellékletei között továbbra is a különféle háziállatok csontjai dominálnak, annak bizonyosságául, hogy mind a halott túlvilági útjához, mind az áldozati lakomához a fő eledelül a hús szolgált. A kerameikoszi temető protogeometrikus sírjaiban például juh- és kecskecsontok a leggyakoribbak, s lényegében ugyanez a helyzet a geometrikus kor következő évszázadainak temetkezései esetében is. Ebből is azt láthatjuk, hogy a görög világ új telepesei, a dórok és más törzsek a gazdálkodás régi hagyományait folytatták tovább – adottságaiknak megfelelően, helyesebben, a mezőgazdaság már ismert ágazatait kezdték újra művelni, természetesen a korábbinál lényegesen szerényebb keretek között.

A vasművesség kifejlődésével azután a mezőgazdaság ismét hozzájuthatott az egy ideig hiányzó szerszámokhoz, sőt a vasművesség tökéletesedésével egyre hatékonyabb eszközöket kapott, s így

igen lassú fejlődés során új, egyre korszerűbb módszerekkel termelő földművelés bontakozott ki a görög földön. Mindenekelőtt a kis, de művelésre alkalmas földterületek alaposabb előkészítése, a szántásos művelés elterjedése lehetővé tette a korábbinál nagyobb hozamú gabonatermesztés meghonosodását. A geometrikus korszakban és annak vége felé már a mezőgazdaság is komoly súllyal képviseltette magát a gazdálkodás rendszerében. Attikában, Messzéniaiában, a kisázsiai partvidéken az i. e. IX. és a VIII. sz. folyamán egyre több sírba helyeztek kis terrakotta agyagmodelleket, amelyek olyan gabonátárolók mintájára készültek, mint amilyent az egyik szmürnai geometrikus korabeli gazdaságban tártak fel.

De folytassuk tovább a történeti események sorát, meg kell említenünk, hogy a „sötét kor” kezdeti elnéptelenedése csökkenő tendenciát mutat, majd a népesedés ellenkező irányba csap át, a protogeometrikus, majd geometrikus kerámiaművesség évszázadai során ismét növekszik a népsűrűség, olyanmódra, hogy a görög szárazföld a VIII. században már nem nyújthatott elegendő legelőterületeket az egyre növekvő nyájak, csordák számára, s nem találhattak újabb művelésbe bevonható földeket sem. E súlyos problémát végül is erőteljes, nagy területeket érintő gyarmatosító politikával, területszerzéssel sikerült megoldani. De ez utóbbi események görögjeink következő nagy, immár történeti korszakának előzményeihez tartoznak.

A gazdálkodás egyéb ágazatairól részben már szóltunk, s most ismét utalnunk kell a vaskohászatra, ennek kibontakozására. Bár a görög föld érclelőhelyekben sohasem volt túlságosan gazdag, a „sötét kor” idejére még tovább romlott a helyzet. Csak a protogeometrikus kor beköszöntével mutatkoznak ismét újabb nyersanyaglelőhelyek kiaknázásának jelei: Argoszban és Thorikosban például olyan kohókat leltek, melyek segítségével ólomércből vonták ki az ezüstöt a vidék új telepesei. Bizonyos jelenségek azt mutatják, hogy a külvilággal korábban megszakadt kapcsolatokat fokozatosan megújítják, sőt újabbakat létesítenek. Elsősorban is a szentélyekben lelt áldozati tárgyak azok, melyek a kereskedelmi kapcsolatok kiszélesedésére engednek következtetni: az elefántcsont-faragványok például Keletre, Szíria és Fönícia irányába mutatnak, de ugyanilyen összefüggéseket sejtetnek a különböző bronzfigurák, arany ékszerek, üveg-paszta gyöngyök stb. E tárgyak többségéből azt is megtudjuk, hogy a görög föld új telepesei előszere-ttel fogadták a kisázsiai eredetű, ún. orientalizáló

ízlést, s illesztették be azt kultúrájukba. Különösen Athénban tapasztaljuk e keleties ízlés térfoglalását; akár a korai időszakra jellemző kerameikoszi, akár a későbbi időkből származó dipülóni temető sírjait tekintjük. Az i. e. VIII. században már szemmel láthatóan növekszik az ilyen tárgyak száma, de ennek az időszaknak az eseményei már az újabb görög fellendülés krónikájához tartoznak.

A késői mükénéi pusztulást követő sötét korszakban a hanyatlás az életnek szinte minden területére kiterjedt. A társadalom alkotóelemeire hullt széjjel, s legfeljebb olyan kisebb-nagyobb közösségek őrizték egy ideig még a régi idők tradícióit, amelyeknek sikerült védettebb helyre áttelepülniük. A hagyományok szerint például Tiszamenosz, Argolisz legutolsó királya teljes népével együtt a zord Akhájába menekült, ahol az általa megszokott módon véve udvartartását, uralkodott népe fölött. Ugyanezt tapasztaljuk Athénban, ahol gyakorlatilag sohasem tudta külső ellenség politikailag is felszámolni az Attikai Királyság uralmát. Annak ellenére, hogy szerte a régióban az új kultúra elemei igen erősen hatottak, az athéniaiak mindig büszkén emlegették ősidőktől megőrzött függetlenségüket. Itt valószínűleg arról lehet szó, hogy az etnikus változások helyett a protogeometrikus kultúra uralkodóvá válását a megváltozott körülmények határozták meg.

Az idézett peloponnészoszi és attikai példák csak kivételek, nem vonatkoztathatók a görög föld egészére; a despotikus, keleti – ázsiai – típusú államszervezeteknek örökre befellegzett, az arisztokrácia java része a szüntelen háborúskodások következtében jórészt elpusztult, s akik elmenekültek, teljesen elszegényedve köznépi sorba süllyedtek. Az i. e. XII. sz. második felétől kezdve, a korábban oly kitűnően szervezett hivatali-adminisztrációs rendszer megszűnt működni, s vele együtt a szervezett közlekedés, szállítás is lehanyaglott, jóformán megszűnt; egyszóval a politikai hatalom teljesen elsorvadt, de ez egyenes következménye volt a katonai erő széthullásának. Ezek után válik könnyebben megérthetővé, hogy a társadalmi újjászületésben aligha játszhattak fő szerepet a helyben maradt, kisebb, szervezetlen közösségek. Az újonnan érkezőkre, akik maguk nemzetségi-törzsi szervezetekben, bár sokkal primitívebb életkörülmények között élő állattenyésztők voltak, várt a társadalom újjászervezésének feladata. Évtizedek, sőt évszázadok teltek el addig, amíg egy újabb társadalom, mármint egy fejlettebb társadalom keretei kibontakozhattak. Bár a mükénéihez hasonló városállamok, annak ellené-

re, hogy az új kultúra elemei ilyen irányban erősen hatottak, ekkor még nem jöhettek létre. Még csak az egymás mellett élő kisebb-nagyobb népi egységek, élükön a bazileusszal (királlyal), vetik előre árnyékát az új görög államrendszer kibontakozásának.

DÉL ÉS ÉSZAK ÚJ KAPCSOLATAI

Nem feladatunk, hogy a fentínél részletesebben is foglalkozzunk a görögországi vaskor igen bonyolult történeti fejlődésével, hiszen úgy tűnik, hogy ebben a korban ismét távolodóban van egymástól Észak és Dél kultúrája. A minden addiginál fejlettebb, korongon készült protogeometrikus kerámia, az egyre szélesebb skálán termelő vaskohászat egyébként is legfeljebb csak nyomokban emlékeztet a Duna-vidék középső részének kerámia- és fémművességére. Bár a Balkánon és a Duna torkolatvidékén, a Fekete-tengernél ugyanebben az időben, sőt valamivel tán még korábban is megtaláljuk a vasművesség első jeleit, vaseszközöket, ékszereket és viseleti tárgyakat, a vasművesség igazi eredete nem lehet kétséges. Az sem vitatható, hogy a görög szárazföld északi peremvidékein, az ott gyökeret eresztő kultúrákban igen erős a Balkánnal fennálló kapcsolat. Ezt támasztják alá a már korábban ismertetett verginai temető sírmellékletei, melyek között

számos olyan tárgy akad, amelyek párhuzamait a Balkán hallstatti illír kultúrájában fedezhetjük fel. Ez azonban nem jelent többet az egymással szomszédos régiók lakosságának természetes kapcsolat-tartásánál. Ilyen vagy csak megközelítően is hasonló és rendszeres kapcsolattartásról viszont aligha lehet szó a vaskori Görögország és a Duna-vidék középső része között. Oly távol került e két terület egymástól ebben az időszakban, mint amilyen távol a megelőző évszázadok során soha semmikor nem voltak. Legfeljebb csak szórványos példákra támaszkodva gyaníthatjuk, hogy bizonyos esetekben, alkalm-szerűen eljuthattak északi eredetű tárgyak Görög-országba és viszont. Így az egyik argoszi geometri- kus korszaki sírban olyan sisakot és mellpáncélt leltek, amelyek az északi származás lehetőségéről vallanak. Különösen vonatkozik ez a mesterien ki- dolgozott páncélzat két darabjára, melyek talán a közép-európai urnamezős korszak hasonló da- rabjai nyomán készültek, de ez egyáltalán nem biz- tos. Az ilyen és ehhez közel álló példák azonban túl- ságosan egyediek ahhoz, hogy belőlük messzemenő következtetéseket vonhassunk le. S miután önmagukban is kétséget keltenek, aligha bizo- nyíthatják bármilyen etnikus vagy rendszeres ke- reskedelmi kapcsolatok meglétét a két terület kö- zött, akár a protogeometrikus, akár a geometrikus időkben.

Kossuth Könyvkiadó / 1984

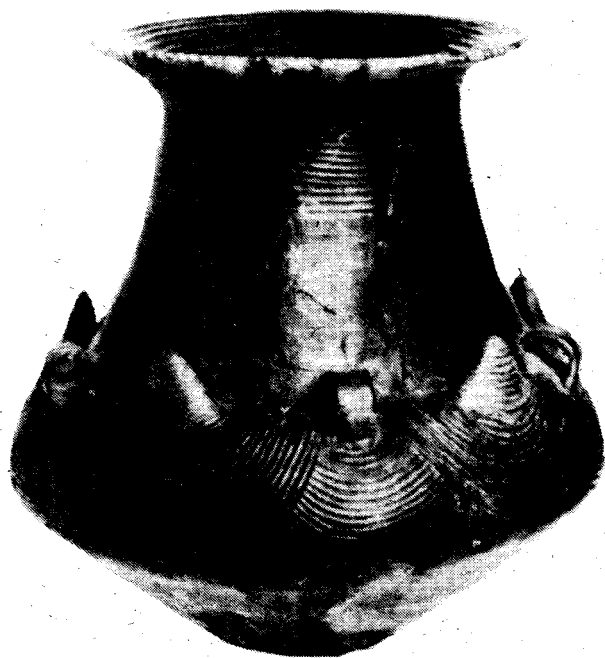
A Hellészpontosz európai oldalán

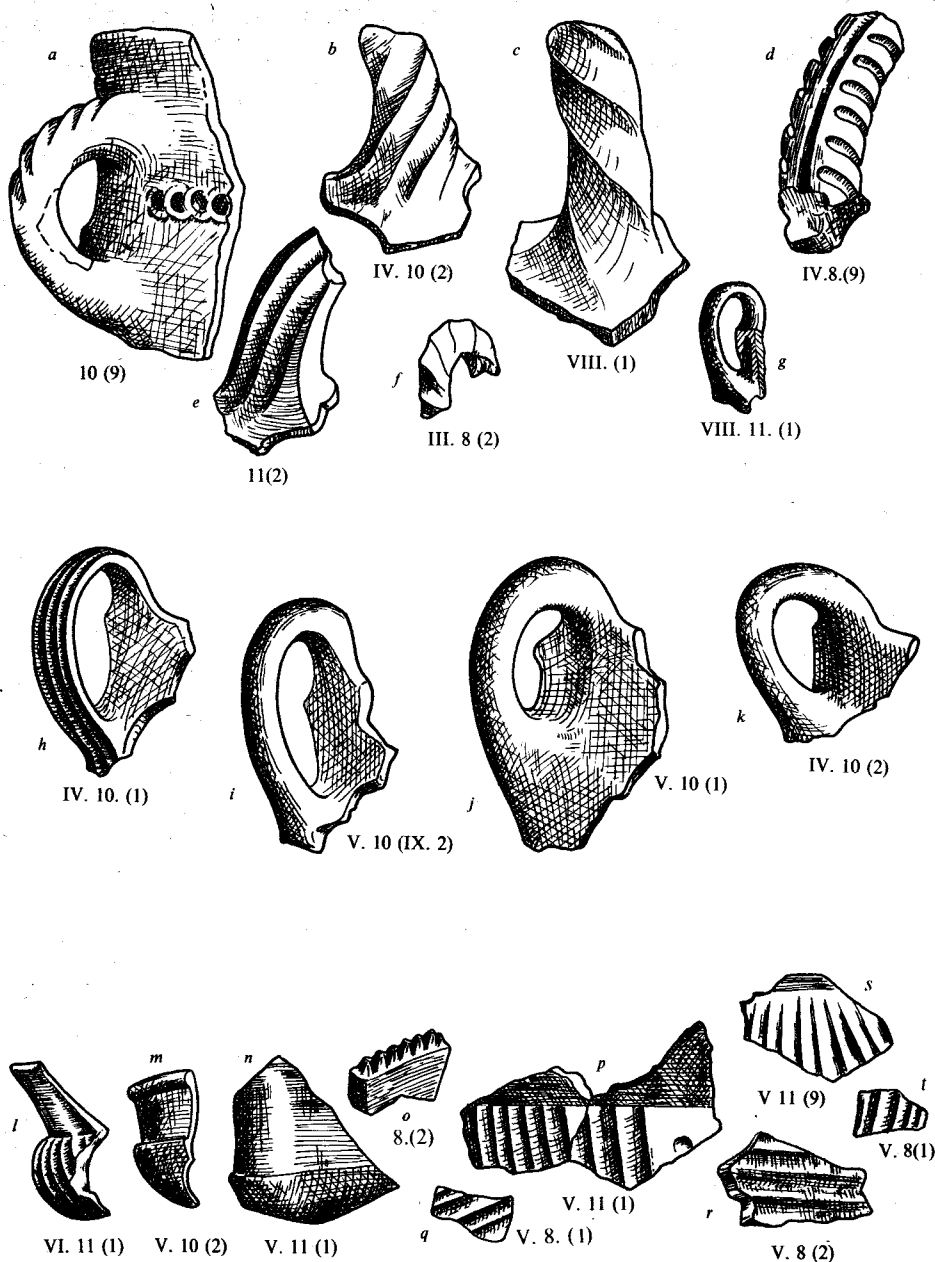
TRÓJA ÉSZAKI TELEPESEI

De térjünk vissza néhány mondat erejéig egyik korábbi fejezetünk ama pontjához, melyben a homéroszi Trója pusztulását követő rétegsorokban talált – saját környezetükben teljesen idegen – durva, kézzel formált kerámiáról esett szó. Már első pillantásra megállapíthattuk e leletekről, hogy alkotóiknak aligha lehetett közülük a helyi népek fazekasművészetéhez, de még kevésbé tartozhattak ezek az edények a trójai városlakók magas szintű anyagi kultúrájához. E durván kidolgozott, sajátságosan díszített edényanyag vizsgálata végül is eredményhez vezetett. A kutatók megállapították, hogy ilyen vagy hasonló kerámiát a Hellészpontosztól északra, az Al-Duna vidékéig húzódó területen – Trákiában, Dobrudzsában stb. – használtak az i. e. II. évezred végső századaiban és az ezredforduló idején. Ez a terület pedig a Kárpát-medence őstörténete szempontjából is rendkívül fontos, miután szoros tartozéka annak a régióknak, amelyben ebben az időben már kibontakozóban volt a trák kultúra, s vele együtt a trák etnikum is. Az Al-Duna vonalától északra és délre ekkor olyan népcsoportok éltek, amelyek anyagi és szellemi kultúrájukban már tartalmazták azokat a jellegzetességeket, amelyek a Délkelet-Európa hatalmas területeit később teljesen átható trák kultúrkört meghatározzák. A trák kultúra pedig már valóban közvetlen kapcsolatba került a mediterrán civilizációval.

A Kelet-Délkelet-Európa kései bronzkorát meghatározó tényezők között elsőként kell megemlítenünk a Dél-Oroszországból lassan dél felé húzódó ún. cölöpsiros kultúrát hordozó népeket. Ez a kultúra a bronzkori kurgánkultúrák egyik késői csoportját képviseli. Az a félnomád állattenyésztő népesség, amely e kultúrát hordozta, elűzte a Fekete-tengertől északra és nyugatra elhelyezkedő bronzkori kultúrákat, s ezek maradványaival együtt kialakította a sztyeppi jellegű Noa-kultúrát, amely végül is a térség kései bronzkori fejlődésének meghatározójává vált. Mindezek az események az i. e. XIII. sz. végétől kezdődő fél évszázad során játszódtak le. Egyébként a Noa-kultúra leletei útján kapcsolatba hozható a Felső-Tisza-vidék kései bronzkori leletcsoportjaival. Ez a kapcsolat mindenképp a gyulaháza-nyírkarácsi halomsírbá temetett harcos vagy harcosok mellékletanyaga esetében szembetűnő.

A térség kései bronzkori fejlődésének egy másik nem kevésbé jelentős meghatározója volt az a népesség, sőt minden valószínűség szerint több nép-

Jellegzetes urnamezős kerámia az észak-macedón települések kései műkénői rétegeiből (Egykorú leletközlés után)

csoportról is szó van, amely olyan fazekastermékeket hagyott maga után, amelyek meglepően hasonlítanak a nyugatabbi régiókban oly jelentős szere-

pet játszó árkolt díszítésű edényekhez. E kerámiaművesség kialakulását egybehangzó vélemények alapján ugyancsak az i. e. XII. századba helyezhetjük, sőt annak is inkább kezdeti, mint későbbi évtizedeire. Valójában a Kárpát-medence keleti felére – Erdélyre, a Tisza-vidékre, Bánátra, Moldvára, Dobrudzsára, Olténiára, Trákiára stb. – egyaránt kiterjedő kerámiaművesség körében kell keresnünk

a Trójában lelt, hasonló jellegű, kézzel formált edényanyag származási helyét is. Tulajdonképpen a Noa-kultúra hordozói és a kannelúrák – árktolt – kerámiát készítő népcsoportok együttesen alakították ki az Al-Duna vidékének jellegzetes kései bronzkori kultúráját; tán pontosabban fogalmazzuk meg a helyzetet, ha azt mondjuk, hogy e kései bronzkultúra különböző leletcsoportjait ezek a népcsoportok hagyták maguk után.

Természetesen a fent elmondottak csak igen vázlatosan ismertetik azt az óriási ismeretanyagot, amelyet a térség kései bronzkori fejlődéséről sikerült összegyűjtenünk. Számos, igen érdekes, ráadásul a Dunántúl szempontjából is jelentős tényezőjét ismerjük e fejlődésnek a fentebb körülírt területről. Ebbe a nagy kiterjedésű kultúrkörbe több kultúra, illetve népcsoport tartozik, számos olyan összetevőre bukkanunk a vizsgálat során, amelyről jól tudjuk, hogy a mi szűkebb területünk kései bronzkori képének alakításában is felbecsülhetetlenül nagy szerepet játszott. S ami mondanivalónk számára talán a leglényegesebb, hogy e kultúrkör, amely a trák kultúra születésének, sőt később már fejlődésének közege, élettere, volt az, ami e kultúra sokszínű arculatát, kulturálisan és etnikailag egyaránt alapvetően meghatározta.

E leletkör különböző csoportjai közül emeljük ki az egyik legfontosabbat, azt, amelynek lelőhelyei Dobrudzsában helyezkednek el, s egyik települését közvetlenül a Duna torkolatánál tárták fel. Babadagról van szó. Ez a lelőhely tulajdonképpen a trák oppidumok – korai típusú erődtített városok – egyik legjobb példája. Két települési horizontot s legalább hat különböző lakóréteget tártak fel benne. A Babadag névvel megjelölt leletcsoport a Noa-kultúra lehanyaglása idejéhez kapcsolódik. Valamikor a XII. sz. folyamán jött létre. E leletegyüttes egyik összetevője az erősen sztyeppi színezetű Noa-kultúra.

Babadagról érdemes még azt is tudnunk, hogy általában három fázisba sorolják a leleteket: Babadag I., Babadag II.- és Babadag III.-ba. A Trójával fennálló kapcsolatok tekintetében természetesen a legkorábbi, a Babadag I. periódus a legfontosabb, mert ebben fordulnak elő azok a kerámiatípusok, amelyekről a Trója VII./B2-vel kapcsolatban oly sok szó esik. Egyébként Babadag meglehetősen hosszú időn át lakott volt, egyes vélemények szerint még az i. e. IX. századból származó leletekre is bukkantak itt. A babadagin kívül még másik 3-4 erődtített településről is tudunk, amelyek e kultúra körébe tartoznak. Ez a helyzet a népesség erőteljes szervezethez, társadalmának katonai szí-

nezetét látszik alátámasztani. Miután e leletcsoport köréből hiányoznak a síregyüttesek – eddig még nem sikerült ilyeneket feltárni –, keveset tudunk a kultúra hordozóinak egyéb emlékeiről: fegyvereiről, viseleti és használati tárgyairól. Nagy segítséget és igazi szerencsét jelentenek számunkra azok a kincsleletek, amelyeket e térségben rejtettek földbe s amelyekről feltételezhetjük, hogy eredetileg a Babadag-csoport népének tulajdonát képezték. E kincsek bronzai között megtaláljuk az i. e. XII. sz. tipikus támadó- és védőfegyvereit; a II/a típusú nyélnyújtványos kardot, az ívelt élű lándzsahegyet, a nyélnyújtványos tört, a szárnyas baltát, a sisakot stb. Éppen ezért tételezhetjük fel, hogy csak a kutatás hiányosságának számlájára írhatjuk: e kultúra köréből ma még alig ismerünk a másutt már kisebb-nagyobb számban fellelt harcossírokat, halmos temetkezéseket. E leletcsoportról még azt is el kell mondanunk, hogy kerámiája – összetételében – eléggé eltér a tőle északra és nyugatra eső területeken talált leletanyagtól, de annál szorosabb összefüggéseket figyelhetünk meg közte és a trójai VII./B2 réteg árktolt, bütykös edényei között.

Az elmondottak alapján aligha tekinthető véletlennek, hogy a kutatók egy jelentős része újabban azokat a telepéseket, akik a homéroszi város pusztulását követő évtizedekben Trója falai között megtelepedtek, az Al-Duna vidékéről származtatja. A trójai VII./B2 rétegsor hegyes, szarvszerű bütykökkel, ferde árktalással, bekarcolt ornamentikával díszített kerámiája egyébként is a fent említett területek leletcsoportjai közül legnagyobb mértékben a babadagi típusú települések anyagával mutatja a szoros rokonságot. Talán még egy, a babadagival közeli rokonságot mutató leletcsoport jöhet még szóba a kérdés megoldása során; a bulgáriai Psenicevo-kultúra, mely Trákia délkeleti vidékein terjedt el, nagyjából a babadagival megegyező időkből; leletanyaga ugyanerről a meglepő hasonlatosságról tanúskodik. Egyébként, ha figyelembe vesszük a mindkét kultúrában fellelhető közös elemeket, egyik megoldás sem mond ellent a másiknak. Ráadásul a babadagi leletek Anatóliáig követhető útvonalát éppen a Psenicevo-kultúra lelőhelyei jelölik meg. És éppen abban az időszakban történt ez, amikor a nagy trák-fríg vándorlás lejátszódott. E vándorlásról többek között e leletcsoportok is fontos adatokat szolgáltatnak.

Láthatjuk tehát, hogy a Trója VII./B2 réteg idegen edényanyagának a délkelet-európai urnamezős kultúrával való összefüggéseit aligha vonhatjuk kétségbe. Bár a szorosabb kapcsolatok valójában csupán az Al-Duna vidékére vagy az attól délre eső területekre szorítkoznak, az említett leletekhez tartozó kultúrák vonzásköre lényegesen szélesebb területre terjed ki ennél. Az összefüggéseket mindenekelőtt arra a bütykös-árkolt díszű kerámiára építhetjük, amely a tágabb térség leletcsoportjaiban szinte kivétel nélkül mindenütt megtalálható.

Észak felé haladva a legtávolibb terület a Tisza-vidék és a Kárpát-medence északi hegyvidéke. Ez utóbbiban e kultúrkör egyik legjellegzetesebb területi változatát, a gávai kultúrát sikerült feltárni. Amint már említettük, e kultúra esetében is egyik legáltalánosabban megmutatkozó sajátosság a kerámia árkolt és bütykös díszítése. A kultúrának nagyon érdekes edényformáját sikerült megismerni. Az ún. proto-Villanova-urnára gondolunk, amelynek olyan nagy az elterjedési területe, hogy más kerámia aligha vetekedhet vele, s már ez az edény önmaga is fontos összekötő kapocs e kultúrkör területi csoportjai között.

A gávai kultúra települései alapján arra következtethetünk, hogy lakóik a paraszti életmódot éltek; a helyenként méteres vastagságú rétegsorok a maguk korában fejlettnek tekinthető földművelő módszerek alkalmazását, s egyben a hosszú időt felölölő egy helyben lakást is bizonyítják. Bár mesterséges erődítésekre kevés példát említhetünk, a települések fekvése – például mocsaras környezetben – arra enged következtetni, hogy a védelmi szempontok is szerepet játszottak a telepek helyének kiválasztásakor. A Tiszántúlról egyébként csak egyetlen földvárat ismerünk e kultúra köréből, mégpedig Hódmezővásárhelyről, ahol Banner János, az ősrégészet sajnós már elhunyt, kiváló professzora a Nagytatársáncan tárt fel e kultúra körébe tartozó telepmaradványokat s egyéb igen fontos leleteket.

A földművelés mellett jelentős szerephez jutott a gazdasági életben az állattartás, ahogyan ezt például a nagyállói település egymás alatti rétegsorai-ból származó állatcsontok is tanúsítják. Állattenyésztés elsősorban a kisebb, időszakosan lakott telepeken folyt, az ilyen helyeken hiába is keresnénk vastagabb települési rétegeket. Az itt megtelepedők egyszerű gödörlakásokban laktak, míg a nagy te-

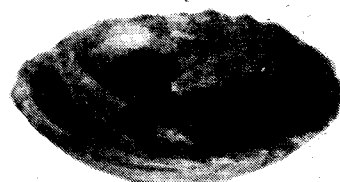
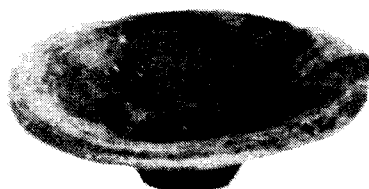
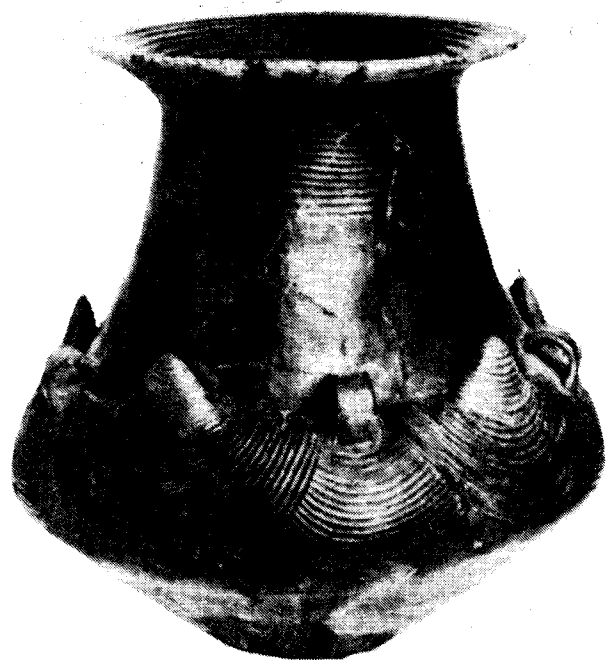
*A poroszló-aporhádi telep
jellegzetes Gáva-kultúrák kerámiája.
(Patay Pál ásatása)*

lepüléseken komolyabb, tapasztott padlójú és falú, tűzhellyel is ellátott, négyszögletes alaprajzú házmaradványokat leltek. E telepek egyikén-másikán az ott lelt öntőminták alapján levonva a következtetést már bizonyos bronzművességet s vele együtt sok más ipari tevékenységet is folytathattak.

Néhány sírlelet alapján a gávai kultúra temetkezési szokásairól is képet nyerhetünk. A temetkezésekre szinte kizárólagosan az urnás rítus volt a jellemző. A taktabáji urnatemető 17 urnasírnak esetében azt látjuk, hogy általában tállal fedték le az urnát, s a sírokban lelt mellékletek között egy-egy bronztárgyat is sikerült találni. Valószínűleg a kutatások hiányosságaival magyarázható itt is, ezen a területen is, hogy a kultúra elterjedési körében egyelőre nem ismerünk harcossírokat. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy e kultúra népe nem rendelkezett volna a kor jellegének megfelelő katonai hatalommal. A korszakhoz tartozó kincseletekben, amelyek a kultúra elterjedési területén előkerültek, megfelelő súllyal vannak képviselve a különböző támadó jellegű, de a védőfegyverek is.

Most pedig maradjunk a fegyvereknél, s ejtsünk néhány szót a gávai fémművességről. Legelsőnek azt kell elmondanunk róla, hogy kialakulása pillanatától a Felső-Tisza-vidék és Erdély bronziparához tartozik, pontosabban, az általa gyártott típusok jelentős hányadának eredetét ezeken a területeken találhatjuk meg. Ugyanakkor erőteljesen érződnek e bronztárgyakon a helyi fémművesség hagyományai is, ezt a jellegzetességet különösen a pilinyi kultúráról örökölt típusok mutatják. A bronzok egy további csoportja viszont arról árulkodik, hogy a nyugati urnamezős kultúra is erősen befolyásolta a hasonló jellegű keleti kultúrák kialakulását, fejlődését; persze ez a hatás kölcsönös volt. Ezt a kölcsönhatást majd még bizonyítjuk.

A gávai kultúra fegyverei között megtaláljuk a keleti típusú, ívelt pengéjű rövid kardot, ugyanakkor a széles területeken elterjedt nyelnyújtványos II/a típusokat is. A három vízszintes bordával tagolt, tömör markolatú kardot később kezdték használni. A korongos fejű harci csákányok képviselik a keleti fegyvereket, de előfordulnak e kultúra leletei között az ugyancsak hadi célokra használt szárnyas balták is. Az ívelt élű lándzsacsúcsok mellett

gyakran találni egyszerű, ún. babérlevél formájú darabokat. Ez utóbbiak nyilván hajítódárda-csúcsok voltak, míg az előzőek, az ívelt élűek eredetileg a szűrőfegyverek közé tartoztak. Az ívelt pengéjű, keleti típusú török mellett már a nyugati formákra emlékeztető, ún. *D* típusokat is megtaláljuk, ezek eredetükben a közismert és már sokszor említett Peschiera-törökre vezethetők vissza. A védőfegyverek között nagyméretű, kerek pajzshoz tartozó töredékeket és egyszerűbb sisakok darabjait találták meg.

A bronztárgyak felsorolását a különféle használati tárgyakkal folytathatnánk. A termelőeszközökkel (tokos balták, nyélnyújtványos sarlók, nyélnyújtványos kések, fűrészlapok stb.), ékszerekkel (nyak- és karperecek, csüngők, tűk, gyűrűk stb.), viseleti kellékekkel (lemezövek, kartekercsek, fibulák stb.) és sok más, egyéb célt szolgáló tárggyal. Közülük az egyik legérdekesebb tárgyféleséget kívánjuk kiemelni: a gávai kultúra idősebb szakaszában, nagyjából a dunántúli II. periódus ferdén árkolt kerámiájával egyidejűleg kezdtek használni a fibulát, méghozzá többfajta változatban. E kultúra leletei között nemcsak egyszerű lemezes hátú fibulákat, hanem már fejlettebb típusokat, korongtekercses fibulákat is találni. Nem meglepő, hogy korábban sem itt (a Tisza-vidéken és a Kárpát-medence északi hegyvidékén), sem a Dunántúlon ezt a jellegzetes viseleti tárgyat még nem ismerték, s aligha tévedünk, ha ismételtelen a ruházat változásával hozzuk összefüggésbe, hogy használatára sor került. Ugyanakkor arra is emlékeznünk kell, hogy már korábban készítettek olyan tárgyakat – bizonyos títípusokra gondolunk –, amelyek hasonló célt szolgáltak, tehát a fibula őseinek tekinthetők.

A gávai kerámiaművesség néhány jellegzetes darabjáról, például a proto- vagy pseudo-Villanova-urnáról már szóltunk. Ennek az urnatípusnak hatalmas területen, Kelet- és Délkelet-Európában való elterjedése nem lehetett a véletlen műve, s megköszönjük azt a feltevést, amely szerint ebben a régióban is kell számolnunk a nyugati urnamezős kultúrák népeinek vándorlásához tartozó, nagyobb tömegeket magába foglaló népmozgásokkal. A kultúra egyik-másik edénye – formáját és díszítését tekintve – a Duna-vidéki urnamezős kultúrák olyan edényeire emlékeztet, mint amilyenek a ferdén árkolt vállú edények, a turbántekercses szájperemű talak stb. Akadnak olyan kerámiatípusok is, amelyek a halomsíros kultúra örökségét képviselik a gávai kultúrában. Ugyanakkor más edényféleségek a környező területek leletcsoportjaival mutatnak fel

rokonságot. Néhány olyan edényről, mely ornamentikájában az északkelet, kelet felől szomszédos Noa- és a rokon kultúrák felé irányuló kapcsolatokat bizonyítja, külön is érdemes megemlékezni. Az ún. pseudo-Villanova-urnákon, de más edényeken is igen gyakran találkozunk a hegyes szarvszerű bütyökkel vagy bütykökkel, márpedig ez a díszítés a délkelet-európai urnamezős kultúrák kerámiájának egyik legjellemzőbb sajátossága. Gondoljunk csak a babadagi, psenicevói és más leletcsoportokra vagy éppen a Trója VII./B2 rétegének hasonló edényeire, cserepeire.

A gávai kultúra igen hosszan létezett, lényegesen túlélte a Dunántúl régibb urnamezős kultúráját. Csupán az érdekesség kedvéért jegyezzük meg, hogy feltételezések szerint e kultúra pusztulását a Kelet felől beáramló újabb népcsoportok okozták, akik megszállták a gávaiak településeit, s teljesen új kultúrát alakítottak ki a Duna vonalától keletre, főként azokon a területeken, ahol korábban a délkelet-európai urnamezős kultúra népei éltek.

Minket egyébként most a gávai kultúra korai fejlődési szakasza érdekel, nagyjából az az időszak, amikor a Dunántúlon és a környező régiókban a régibb urnamezős kultúra csoportjai éltek. Ugyanebben az időben a Dunától keletre és délre nemcsak a gávai kultúra népe élt, hanem számos különféle népcsoport. Megkülönböztetett figyelmet érdemelnek a Kárpát-medence délkeleti térségében is fellelhető csoportjai annak a kultúrkörnek, amely az egykori Szerémséget, a Bánátot, Bácskát, a Vajdaságot s szinte az egész Al-Duna vidékét is elfoglalta. Egyébként a kérdéses terület rész kései bronzkori kultúrája arról tanúskodik, hogy a halomsíros kultúra népe itt alig vetette meg a lábát. Éppen ezért e területen a kései bronzkori fejlődés alapjait a középső bronzkor leletcsoportjai, Versec, Dubovac, Gírla Mare stb. jelentették. E kultúrák edényművessége szinte észrevétlenül fejlődött át az új korszakába, s a kerámiában egyre-másra jelentkeznek a gávaira emlékeztető formák, ornamentális elemek. Olyan lelőhelyek, mint Belegis, Surčin, Illandža, Pecica, Lăpus, Reci, s az említett Babadag már az új korszakot képviselik.

Kelet- és Délkelet-Európa jellegzetes kannelúrák kerámiáját – ezt az ornamentikát esetenként körbeárkolt, hegyes, sokszor szarvszerű bütykök egészítik ki – Erdélyben például több mint kétszáz lelőhelyen találták eddig meg. Tömegesen találták ezeket Moldvában is, ahol ugyancsak nagy volt a kései bronzkori népsűrűség. Délebbre, az Al-Duna körzetében fellelhető más leletcsoportokat, így például

Virtopot-Plopsort csak újabban kezdik teljes jelentőségükben értékelni, miután körvonalai egyre határozottabban bontakoznak ki.

Őskutatásunk egyik legnagyobb kérdése a kelet-délkelet-európai urnamezős kultúra kialakulása, s ma még nem felelhetünk a kérdésre eléggé megnyugtatóan. Akadnak ugyan különféle feltételezések, de az ezekre alapozva felvázolható kép meglehetősen homályos. Vegyük mondjuk a Nyugat felé irányuló kapcsolatok kérdését: bizonyos edényformák, a kerámia ornamentális jellegzetességei, különféle nyugati típusú bronztárgyak a dunántúli urnamezős kultúra hitvilágára, vallási életére utaló kultusztárgyak, a harcossírok, illetve a halmos temetkezések, a nyugati kultúrkörben otthonos harcmódor (jellegzetes támadó- és védőfegyverek) egyaránt felvetik annak a lehetőségét, hogy az urnamezős kultúrának a Dunától keletre való elterjedése a nyugati ösztönzések nyomán vált lehetségessé. A kelet-magyarországi kései bonzkor leletegyütteseit, történeti kérdéseit kiválóan ismerő kutatónk, Kemenczei Tibor írásainak egyikében-másikában különleges szerepet tulajdonít a Nyugat felől szorinté már lényegesen korábban érkező hatásoknak. Mindenekelőtt a dél-németországi riegseei bronzipar termékeire s bizonyos, a kerámián jelentkező díszítési sajátosságokra, így az árkolásra és a síkozásra utal. Úgy véli, hogy ezek az elemek részben Dél-Németországból, részben a nyugat-szlovákiai, dunántúli Cseke és a rokon lelőhelyek köréből jutottak el a Dunától keletre, s ezek az elemek jelentősen befolyásolhatták, ösztönözhatték a gávai kultúra kialakulását. E hipotézisnek lehet reális alapja, különösen akkor, ha azokra a leletekre gondolunk, melyeket a Tisza-vidéktől nyugatra levő régiókban találtak tömegesebben. Sajnos, e nyugati eredetűnek vélt elemek egy részéről aligha lehet hitelt érdemlően megállapítani, hogy a Dunántúlon vagy a Dunától keletre tűnt-e fel első ízben. Ilyen elem maga a ferde árkolás is. Erről tudjuk, hogy Nyugaton legkorábban a II. fázis idején jelentkezik, de a gávai körben való feltűnése ennél semmivel sem tehető későbbre.

Ugyanez vonatkozik a támadó- és védőfegyverekre, a ruházathoz tartozó fibulára és sok más tárgyra is. Sőt, bizonyos tárgyak esetében aligha vonhatjuk kétségbe ezek keleti eredetét: ilyenek többek között az ópályi típusú, ívelt élű török vagy az említett pseudo-Villanova-urna. Ez például Itália területén aligha számítható a helyi kerámia formakincse részének, ellenkezőleg, minden bizonnyal idegenből érkezett ide, valahonnan a Duna torkolat-

vidékéről vagy a Kárpát-medence déli peremvidékének más régiójából, valamikor a proto-Villanova-kultúra kibontakozásának időszakában.

Talán közelebb vezethet a gávai kultúrkör kialakulásával kapcsolatos kérdések megértéséhez az a leletcsoport, melynek lelőhelyeit elsősorban az imént említett Kárpát-medencei déli régióból ismerjük. Kerámiaművességéből ítélve minden bizonnyal az urnamezős fejlődés ama legkorábbi szakaszát képviseli, amely az urnamezős kultúra legelső szakaszát jelenti a Dunántúlon. E leletek értékelését, elemzését a Trogmayer Ottó által feltárt egyik dél-alföldi temető tette lehetővé: Trogmayer igen érdekes, hamvasztásos rítusú temetőt, illetve innen származó leleteket hozott napvilágra, s ezek segítségével több lelőhelyre kiterjedő leletcsoportot határolt el az említett területen. E leletek alapos vizsgálata segít abban, hogy lényegesen közelebb kerülhessünk a gávai kultúra kialakulása körüli viták tisztázásához. A Szeged környéki Csorván kiásott temetőben mellékleteik alapján a sírokat sikerült három csoportba osztályozni. A legmarkánsabban talán az a csoport válik el a többitől, amelynek sírjaiban olyan kerámiát leltek, amely egyértelműen a nyugat-dunántúli kései halomsíros-korai urnamezős kultúra, a Farkasgyepű-Jánosháza-csoport leletanyagához kapcsolódik. Ugyanezt az összefüggést erősíti meg többek között egy hullámos szárú bronztű (kígyóstű), amely ugyancsak a dunántúli urnamezős kultúra fejlődése I. fázisának egyik vezérlelete. A sírok e csoportja nem lehet korábbi az i. e. XIII. sz. végénél, de a következő évszázad első évtizedeinél fiatalabb sem. A sírokban talált leletek egy másik csoportja már a következő, a II. fázis időszakába vezet, s a ferdén árkolt edények kultúrájába tartozik. Valószínűleg e csoport sírjainak valamelyikéből származnak a temető területén sajnos szórványként előkerült fibulák, amelyek a lemezes hátú típusokat képviselik. A sírok e csoportja valamivel fiatalabb jellegű, s nem keltezhető korábbra az i. e. XII. sz. dereka körüli időknél, de a század végénél semmi esetre sem lehet későbbi.

A csorvai temető két egymást követő periódusából származó leletanyag egyértelműen a Duna vonalától nyugatra eső területek kései halomsíros-korai urnamezős körének megszokott leleteit tartalmazza, s e tény alapján joggal gondolhatunk arra, hogy e sírokba olyan embereket temettek, akik nyugat felől érkezhettek a Dél-Alföldre. Ámde a csorvai temetőnek és kultúrájának sajátos színezetét mégsem ezek a nyugati összefüggésekre utaló

típusú tárgyak határozzák meg, hanem a temető leleteinek egy harmadik csoportja, amelyben pseudo-Villanova-edényformákat és más, olyan kerámiákat fedezhetünk fel, amelyekkel a korai gávai kultúrában és a Kárpát-medence déli peremvidékének leletcsoportjai körében találkozunk. Ezek között természetesen ott találjuk a helyi bronzkor hagyományait őrző edényformákat is, úgy, ahogyan ezt más korabeli leletegyüttesek esetében is tapasztaljuk. Ezek után már az sem meglepő, hogy e leletek között a kerámiának számos olyan elemét felfedezhetjük, amely a nyugat-szlovákiai, dunántúli Cseke-Mosonszolnok-körben is megtalálható. Nem kétséges, hogy a csorvai temető és a vele rokonságban levő lelőhelyek segítségével némi bepillantást nyerhetünk a fejlődésnek abba a menetébe, amelynek során a különböző származású népcsoportok létrehozták nemcsak a gávai kultúrát, hanem általában a kelet-délkelet-európai urnamezős kultúra különböző csoportjait. S az etnogenezis résztvevői között ott találjuk a csorvai népességet is. Ez a leletkör nem értékelhető másképpen, csak mint a gávai kultúra korai faciesének – variánsának.

Már az eddig elmondottak is arra figyelmeztetnek, hogy a kelet-délkelet-európai urnamezős kultúra esetében is aligha gondolhatunk valamilyen egységes népre, amely e kultúrát hordozta. Ha gondosan megvizsgáljuk az egy-egy területen talált leleteket, láthatjuk, ezek igen összetettek, heterogén jellegűek, sőt, esetenként egyik-másik összetevőjüket el is határolhatjuk.

A roppant kiterjedésű régió egészét tekintve vannak ugyan közöttük, s nem is kis számban, azonos elemek, azonban mégsem ezek az azonos elemek, hanem majdnem mindenkor más és más, rendszert a helyi eredetű összetevők adják meg egy-egy csoport sajátos, lokális színezetét. Ennek megfelelően például azt láthattuk, hogy a régió keleti felében sztyeppi elemek árnyalták e kultúra leletanyagát, délen pedig ezzel egyidejűleg erőteljes balkáni-mediterrán jellegzetességek mutatkoztak. Nyugaton viszont a szomszédos Dunántúl kultúrája hatott, s nem is kis mértékben a gávai kultúra kibontakozására.

Maradjunk továbbra is a Kárpát-medencénél, hiszen nem beszéltünk még az északi országrészben s a szomszédos Kelet-Szlovákiában kifejlődő Kyjatice-kultúráról, mely tulajdonképpen a keleti urnamezős kör egyik lokális csoportját jelenti. E meglehetősen hosszú életű kultúra népe, a rokon csoportokéhoz hasonlóan, különböző irányú hatásra bontakozott ki. Leletei között egyesek a pilinyi kultúra

hagyományait őrzik, mások a nyugati urnamezős kultúráét mutatják, megint más leletek viszont a gávai kultúra körébe tartoznak. E kultúrát meghatározó tényezők közül feltétlenül figyelmet érdemelnek azok, amelyek az északi származású lausitzi kultúra elemeinek bekapcsolódását bizonyítják, s végül is ez adja a rokon csoportoktól a megszokottnál is jobban eltérő Kyjatice-kultúrának a maga sajátos jellegét. El kell azt is mondanunk, a régészeti leletek arról tanúskodnak, hogy e kultúra népe sem élt biztonságos viszonyok között, amint ezt erődített földvárak tanúsítják. E várakból csupán Nováki Gyula adatai alapján a Börzsöny térségében hetet ismerünk, de hasonlókról van tudomásunk a Cserhát vidékéről, a Bükkből és a Mátrából is. Igen érdekesnek bizonyult a Felsőtárkány-Várhegyen feltárt erődített földvár, ennek sáncait ugyanis kőfal is erősítette. Természetesen nemcsak várakról, hanem kisebb, időszakos településekről is tudomásunk van, az ezekben talált leletek szinte mindenütt jelentős állattartásról s az adottságoknak megfelelő kisebb mértékű földművelésről tanúskodnak. Nyilvánvalóan mind a földrajzi környezet, mind a bizonytalan életkörülmények szerepet játszottak abban, hogy e kultúra embere előszeretettel telepedett meg a nehezen járható hegyvidéken, s itt is elsősorban eldugott barlangokban ütött tanyát. Ezek után nem meglepő, hogy az északi hegyvidék barlangjaiból igen sok olyan leletet ismerünk, amelyek e kultúrára jellemzőek.

A Kyjatice-kultúra fazekasságára, fémművességére ugyancsak a szerteágazó kapcsolatok a jellemzőek, amint ezt már korábban is említettük, amikor a kelet-európai urnamezős kultúra etnogeneziséről beszéltünk. A Kyjatice-kultúra meglepően gazdag bronziparát az észak-magyarországi érclelőhelyek magyarazzák, amelyek nyilvánvalóan komoly vonzóerőt gyakoroltak a közeli és távoli szomszédokra akár kereskedők, akár zsákmányszerző kalandorok voltak azok. Egész arzenált sorolhatnánk fel a fegyverekből, amelyeket a kultúra elterjedési területén előkerült bronzkincsekben találtak. A kincsleletek jó része az erődített településeken vagy azok környékén bukkant napvilágra. Talán érdemes kiemelnünk a fegyverek közül a hárombordás, tömör markolatú kardot, mert ezt a típust főként éppen az északi hegyvidéket és a mai Kelet-Szlovákiát birtokló Kyjatice-kultúra bronzműhelyei gyártották. Itt találjuk gyártási központjukat.

Bár röviden, de ennyiben foglalhattuk össze, amit e néhány, jellegzetességét tekintve egységes, s mégis

ezer színű, annyi lokális sajátosságról árulkodó kultúrkörről tudunk, amelynek keretein belül a kései bronzkor folyamán – a Délkelet-Európában kikristályosodó trák és a vele rokon etnikumok kibontakozása lezajlott. Bár a trák anyaterület kétségtelenül a mai Bulgáriában, pontosabban az Égei-tenger partvidékétől északra eső területen fekszik, a környező országok, így Jugoszlávia, Románia és a Szovjetunió szomszédos peremterületei és bizonyos fokig Kelet-Magyarország is ahhoz a tágabb régióhoz tartozik, amelyben a trák kultúra kibontakozásának csíráit kereshetjük. Márpedig e kultúrának Közép-Európa őstörténete számára is óriási a jelentősége.

TRÓJA TRÁK SZÖVETSÉGESEI

Trákia az antik források tükrében mitikus királyival, rejtelmes hitvilágával és érdekes isteneivel mindig a mítoszok homályába vesző, titokzatos ország volt. Az ókori szerzők szívesen is időztek el a trákok történeténél, életénél. Így Hérodotosz, az ókori utazó és történetíró különösen sokat foglalkozott a trákokkal, s ezért idevonatkozó szövegei felbecsülhetetlen fontosságúak az etnikum kutatása szempontjából. A modern kutatások csak a második világháború után indulhattak meg nagyobb ütemben a balkáni országokban, mindenekelőtt Bulgáriában, de másutt is az érintett területeken. Elsősorban nyelvészek és régészek vizsgálták meg alaposan a rendelkezésre álló forrásokat s más adatokat. E kutatások alapjait főként az az igen gazdag régészeti leletanyag jelentette, amely az elmúlt évtizedek során a trák kultúra elterjedési területén előkerült. A roppant gazdagságú aranykincsek már önmagukban is érzékeltetik azt a magas szintű anyagi és szellemi kultúrát, amely a műkénéi mellett, annak közvetlen szomszédságában, s nyilvánvaló hatására, az i. e. II. évezred második felétől már kibontakozóban volt. Bár a jelentősebb leletek többsége csak a könyvünkben tárgyaltnál későbbi korokból származik, s ezért nem foglalkozhatunk velük, a halomsírok mellékleteiből, a föld mélyébe rejtett raktárleletekből, illetve ezek fejlett művészi ízlést tükröző arany-, ezüst- és bronztárgyaiból következtetni tudunk arra a hatalmas fejlődésre, melynek során a trák kultúra egyáltalán létrejöhett.

A trákokra vonatkozó legkorábbi irodalmi forrásaink a homéroszi költemények, a trójai háborúra utaló hagyományok. Bizonyosan vissza tudunk emlékezni az „Iliász” II. énekére, az ún. hajók kataló-

gusára, amelyben az egykori krónikás az ostromban részt vevő akháj szövetségesek névsorát örökítette meg. De Homérosz felsorolja azokat a népeket is, akik az ellenkező, a trójai oldalon vették ki részüket a háborúból. Az ismertetésnek ez a része lényegesen rövidebb a görög szövetségesekről adott beszámolónál, de ez nem is meglepő, miután a szájhagyomány sokkal kevesebbet őrizhetett meg a görögség számára kevésbé ismert népekről. Homérosznak pedig csak ezek a szóbeli források állhattak rendelkezésére, csupán ezeket az adatokat említi, noha az i. e. VIII. században már egyre-másra érkeztek az anyaországba a kisázsiai ion telepesektől a trákokra vonatkozó információk is. Az a tény, hogy Homérosz nem használta fel az archaikus idők földrajzi ismereteit, arra utal, hogy ezeket pontosan elhárították a hagyományok őrizte adatoktól.

A Homérosz által felsorolt trójai szövetségesek Kisázsia nyugati régióját lakták, egészen Milétosz és Lükiáig. A trójai tábor néhány kivételtől eltekintve szinte azonos azzal az assuvai ligával, amely korábban a Hettita Birodalom ellen lázadt, s amelyet IV. Tudhalija hettita király kemény kézzel vert le. Úgy látszik azonban, hogy a liga katonai erejét nem tudta véglegesen felszámolni, miután nem sokkal később a régi szövetségesek jelentős hadsereggel várták a hellének érkezését. A liga korábbi tagjain kívül néhány újabb névvel is találkozunk a felsorolásban, elsősorban olyan nevekkal, amelyek a Hellészpontosz európai oldalán élő népekre vonatkoznak. Homérosz a trákokat, kikónokat és paiónokat említi, akik számos kiváló hőssel az élükön érkeztek Trója védelmére. A különböző trák törzsek a feltételezések szerint ekkoriban már államszövetségben éltek, amint ezt Homérosz is tanúsítja, amikor arról ír, hogy: „Hős Peirósz s Akamász volt minden trák vezetője, kit csak a Hellészpontosz zajló árja határol.”

Az „Iliász”-ban más helyütt, több alkalommal is olvashatunk trák hősről, így a VI. énekben is, ahol éppen Akamász haláláról értesülünk, amint Telamón fia, a hős „nagy” Aiasz betörvén a trójaiak sorába lándzsájával átdöfte a trák vezér koponyáját, s leverte a trák király „lóforgós sisakját”. A X. énekben pedig arról tudósít Homérosz, hogyan lepte meg Diomédész és Odüsszeusz mély álmukban a trákokat. Ez úgy történhetett, hogy a hosszú utazástól fáradt trákok a sereg legszélén aludtak, mégpedig olyan mélyen, hogy nem vehették időben észre a közeledő vést. A két akháj vezér nagy öldöklést vitt végbe az alvók között, s legyilkolták többek között Rhésoszt, a királyt is, majd

elkötötték annak „hónál szebbszínű” paripáit és szekerét, végül a nagy zsákmánnyal bántatlanul tértek vissza a hellének táborába. Az akhájoknak nagyon is fontos volt Rhészosz ártalmatlanná tétele és lovai idejében való megszerzése. A jóslat az volt: ha Rhészosz lovai trójai abrakot kóstolnak és isznak a Szkamandrosz vizéből, akkor Trója bevehetlenné válik. De ugyanebben a fejezetben azt is megtudjuk, hogy a paionok fő fegyvere az íj és a nyíl volt, míg a trákokkal ugyancsak rokon frigek a Kisázsiaiban megszokott módon, harci szekerekkel érkeztek Trója falai alá.

De idézzük tovább a trákokra vonatkozó ősi forrásokat: a görög mitológia egyik legérdekesebb alakja volt Orpheusz, aki ifjan Iaszón oldalán részt vett a minüiai emlékezetes kolchiszi expedíciójában. Az argonauták, amint tudjuk, azért szálltak tengerre, hogy megszerezzék a távoli, Fekete-tenger melléki országból a hön óhajtott aranygyapjút, s hogy ez sikerült, abban nem kis része volt az elbűvölő hangú trák énekesnek. Orpheuszt egyébként a legelső trák királynak is tekinthetjük, aki uralma alatt egyesítette Trákiát és Macedóniát. De ismerik őt templomépítő papként, varázsos hangú dalként, kinek éneke nem csupán az embereket és az isteneket bűvölte el, hanem az oktalan állatokat is. Tudni vélük továbbá, hogy bölcs gondolkodó, filozófus is volt, aki megreformálta a misztikumokkal teli trák vallást.

Megemlékeznek a görög hagyományok egy másik trák királyról is, a fentebb már említett Rhészoszról, aki valahonnét az Égei-tenger partvidékéről, a Sztrümón torkolatától érkezett a trójaiak segítségére. Úgy tűnik, hogy az akhájok csak Trója ostromát s bevételét követően léptek trák földre, mégpedig Odüsszeusz vezetésével, aki hazafelé indultakor érkezett el az Égei-tenger északi partjára: „Ilion aljáról a kikón nép Iszmaroszához vitt el a szél.” Megtudjuk Odüsszeusz beszámolójából, hogy milyen bajul is végződött szokásos zsákmányszerző útjuk, miután a bajba jutott társaik segítségére siető feldühödött kikónok nagy vérontást vittek végbe a „jólábvértes” akhájok soraiban. Megtudhatjuk még az „Odüsszeia” soraiból, hogy Marón, a kikónok királya és Apolló papja, hálából, hogy a görögök nem ölték meg őt és családját, hét talentum (több mint másfél mázsa tömegű) aranyat és ezüstedényt, valamint tizenkét korsó kitűnő minőségű bort ajándékozott Odüsszeusznak. „Olyan volt ez a bor – írja Homérosz –, hogy hús rész vízzel vegyítve sem vesztette el mámorító erejét.”

Trákia a görögök szemében mindig a mesék és

titkok földje volt; lakóiról s különösen vallásukról, furcsa elképzeléseik voltak. Hérodotosz, akiről már említettük, hogy sokat foglalkozott a trákokkal, valóban mesés, hihetetlen dolgokról tudósította kortársait. A trákoknak a Rhodope keleti részén élő törzséről (trauszok) említi, hogy tagjaik, furcsa módon, vidám dalok kíséretében temetik el halottaikat, hiszen azokat, megszabadulván minden bajtól, a teljes boldogság várja a túlvilágon, viszont sirva fogadják az újszülöttet, miután előtte még ott van az egész, kiszámíthatatlan élet, és sok-sok bajt kell megélnie. Sok mindent feljegyzett Hérodotosz a különböző trák törzsekről, s e történetek valótlannál valótlanabb elemeket tartalmaznak; mitikus királyikat gyakran istenként emlegetik, akik vagy a trójai háborút megelőző időkben éltek, vagy azzal voltak egykorúak. És éppen ez volt az az időszak, amikor a trák etnogenezis végső szakaszához érkezett, s az egységessé formálódó nép érdemében beleszólhatott Európa történelmének alakításába. Minket éppen a trák kibontakozásnak ez az utolsó szakasza, az i. e. XII. sz. története érdekel. Miután e korszak eseményei éppen olyan zavarosak az Al-Duna és az Égei-tenger partvidéke között, mint bárhol a Földközi-tenger keleti medencéjében, ezért bizony nem könnyű feladat a sokszor igen bizonytalan eredetű adatokból kiindulva megközelíteni az egykori valóságot, megismerni azt.

A trákok legősibb történetére vonatkozó adatainkat szinte kizárólagosan a régészeti leletek szolgáltatják, mindenekelőtt azok, amelyek a mai Bulgáriában és a szomszédos területeken, Jugoszláviában, Észak-Görögországban stb. kerültek napvilágra. Éppen e leletanyag sokrétűsége indokolja a trákok eredetére vonatkozó források sokszínűségét, azt a számtalan hipotézist, amelyet e kérdés különböző nemzetiségű kutatói az elmúlt évtizedek során felvázoltak. E nézetek tulajdonképpen három nagy csoportba oszthatók: az első csoport képviselői szinte kivétel nélkül megegyeznek abban, hogy a trák etnikum már a neolitikum óta őshonos a Balkán-félszigeten, ellentétben azokkal, akik a félszigetre bevándorolt népnek tartják a trák törzseket. E második csoport képviselői a részletkérdések esetében már közel sem értenek egymással egyet: vannak olyanok, akik szerint e vándorlásra már a korai rézkorban sor került, míg mások a bronzkor elejére helyezik ennek idejét. Vannak olyanok is, akik arra gondolnak, hogy a kései bronzkorban és a Hallstatt-kor elején, nagyjából az i. e. XIII. sz. második fele és a XII. sz. vége közé eső időszakban érkeztek új hazájukba a trák törzsek.

Kései bronzkori trák aranykincs a bulgáriai Vălčitrănból, a szófiai Régészeti Múzeum gyűjteményéből

Végül a kutatóknak egy tekintélyes csoportja úgy vélekedik, hogy a trákok törzsi elhatárolódására csak az i. e. IX–VIII. században kerülhetett sor.

Természetesen, ami e népesség származását, őshazáját illeti, abban is eltérnek egymástól a vélemények: egyesek északnyugatról, az Adria partvidékéről, mások éppen keletről és északkeletről, a sztyeppvidékről származtatják e törzseket. Sőt, olyan nézetek is akadnak, melyek szerint a trákok törzsei indoeurópai törzsek voltak, s észak-németországi őshazájukból érkeztek a Balkánra. Georgiev bolgár

akadémikus például úgy vélekedik, hogy a trákok, eredetileg indoeurópai nyelvet beszélő törzsek lévén, a korai rézkortól őshonosak a Balkán-félszigeten. Miután a különböző korszakokban újabb és újabb hatások érték, az évezredek során nyelvezetük alapos változásokon ment át. Akárhogyan is történt, akárhol is került sor a trákok etnikai kibontakozására, ennek sokrétűsége, bonyolult összetétele elvitathatatlan. S bármilyen mélyre is nyúljanak vissza a trák etnogenezis gyökerei, valójában csak a kései bronzkor körüli időkre vonatkozóan nyílik arra lehetőségünk, hogy ugyancsak régészeti leletek segítségével, de körülhatárolni tudjuk a néppé fejlődés folyamatát.

Úgy tűnik, hogy a trák kultúrkörön belül a XII. században már határozottan elválík egy északi, valamint egy déli csoport, elsősorban Bulgária területén, de a szomszédos országok peremvidékein is. Az északi trák terület nagyjából azonos Bulgária északkeleti régiójával, amelyet északon a romániai Dobrudzsa és a Duna határol, míg a déli ág Bulgária északnyugati és déli részéhez kapcsolódik. A tárgyalta időszakban mindkét régióban olyan régészeti leletcsoportok határolódnak el, melyek nagy területre kiterjedő kapcsolatokról tanúskodnak, természetesen területenként más és más a jellegzetességük. Pl. az északi kör leleteiben világosan megkülönböztethető az elsősorban Moldvában és Nyugat-Ukrajnában honos Noa- és a vele rokon romániai Coslogeni-kultúra befolyása. Más feltételezések szerint a kelet-magyarországi gávai kultúra egyes elemei is felfedezhetőek a trákoktól származó északi leletcsoportban. Bulgária nyugati és déli vidékein erős bronzkori hagyományok mellett (Novo szelo-kultúra) elsősorban az északnyugat felől érkező népcsoportok anyagi és szellemi kultúrája határozta meg a trák kibontakozást.

Sem helyünk, sem lehetőségünk nincs a trák anyaterületet ért ezen hatások részletes elemzésére; elégedjünk meg talán itt egy számunkra igen fontos dolog megemlékezésével, vagyis azzal, hogy e hatások között olyan elemek is feltűnnek, melyek talán a Kárpát-medence déli peremvidékén található Vatiná-Zuto brdo-Girla Mare-leletcsoport köréből, a hozzá tartozó népességtől származtak. De nem kevésbé jelentősek azok a tények, amelyek arról vallanak, hogy a hazai és a jugoszláviai régibb urnamezős kort képviselő jövevények is közreműködtek annak az ún. árkolt-bütykös kerámiának létrehozásában, mely a Babadag-Psenicevo-körből végül is valamely úton eljutott Kisásziába, Trójába.

Ezt követően szédületesen felgyorsul az egysé-

ges trák társadalom kikristályosodási folyamata, ennek jelentős állomása a homéroszi időszak; az „Iliász”-ban vagy az „Odüsszeia”-ban megemléített trák törzsekre vonatkozó információk azonban inkább tükrözik az i. e. VIII. sz. törzsi viszonyait, mint a trójai háború koráét, mindenesetre a két korszak hagyományai az eposzokban erősen keverednek egymással.

Mint a legtöbb korabeli népesség történetét, úgy a trák törzsekét is hosszú, kalandos vándorlásokról szóló beszámolók színezik. Valószínűleg már az i. e. XIII. sz. végétől sor került a korai trák és a velük rokon törzsek népvándorlására. E népmozgások részben a félsziget déli régiója, részben Kisászia felé irányultak. Egyébként már említettük is, hogy korban egyre több és több népesség neve merült fel az ismeretlenség homályából; s e népnevek mögött többnyire olyan indoeurópai eredetű törzseket találunk, amelyek Európa nagy történelmi korszakainak, a kései bronzkornak és a vaskornak váltak főszereplőivé. Nagyjából e korai időszakban vagy talán még korábban kerekedtek fel a Vardar és a Sztruma torkolatvidékén levő őshazájukból a frigeek, hogy miután átkeltek a Dardenellákon, Kisásziában tevékeny részeseivé váljanak a Hettita Birodalom elpusztításának. Ezekhez a vándorló törzsekhez csatlakoztak többek között az Al-Duna vidékétől keletre élő károk, de szó esik műsziaikiakról, dardanokról, bithünokról, s velük együtt több más, számunkra idegenül hangzó nevű népekről, noha ezek kivétel nélkül mind a nagy trák kultúrkörhöz tartoztak vagy éppen rokonságban voltak a trák kultúrát hordozó törzsekkel.

Az említett népek egyikéről-másikáról feljegyzett adatok igen érdekes történelmi következtetésekre nyújtanak lehetőséget. Amint már említettük, bizonyos görög hagyományok, amelyeket összefoglaló néven „Nosztoi”-nak emlegetnek, a trójai háborúból hazatérő vagy csak hazafelé induló akhájok viszontagságos utazásairól szólnak, olyan kalandokról, amilyeneket mondjuk Odüsszeusz is átélt hosszúra nyúlt bolyongásai során.

Egy alkalommal az ithakai király, mármint Odüsszeusz, Macedóniába is elvetődött, ahol kénytelen-kelletlen háborúba keveredett az ott élők oldalán az országra támadó hódítók ellen. A theszprótiak, akiket Odüsszeusz segített, vereséget szenvedtek a brügiaktól (brügek) – a támadókat ugyanis így hívták. Ez a brüGINEK nevezett törzs valamikor az i. e. 1190-es évek körül kerekedett fel a valahol a trák anyaterületen fekvő otthonából, vándorútra kelt s elérkezett Macedóniába. Erről a népről csak

meglehetősen homályos adatok állnak rendelkezésünkre; vannak, akik tudni vélik, hogy a Balkán keleti vidékéről származik, s az ókori történetírók a frigekkel rokon törzsként tráknak emlegetik. Hammond angol kutató, kire már sokszor hivatkoztunk, s aki részletesen foglalkozott Macedónia őstörténetével, a brügi népre vonatkozó érdekes hipotézist közöl; úgy véli, hogy valamilyen közép-európai népességből szakadt ki a friggel együtt s i. e. 1190 után a két nép elfoglalta a dél-balkáni területeket, valamint Kisázsia északnyugati részét. Véleménye szerint Albánia közepébe, az Epiruszba és Macedónia középső vidékére e törzsek hatoltak be, s betörésükkel előidéztek a dórok délre tartó invázióját. Hammond elképzelése első pillantásra tetszetősnek látszik, ugyanis a kutató szerint a macedóniai, albániai települések (Vardaroftsa, Vardino stb.) árkolt-bütykös díszítésű, kézzel formált kerámiáját a brügi nép fazekassága termelte, és a verginai temető hasonló jellegű leletei is a helyi népességbe beolvadt törzs, a brügi hagyatékát képviselik.

Ennyi talán elegendő is a trákok korai történetéről, úgy véljük, hogy már ebből is érzékelhető, milyen hallatlan jelentőségű szerepet játszott a trák etnogenezis a Kárpát-medence kései bronzkori történetében, fejlődésében.

A fent elmondottak jórészt történeti, régészeti és nyelvészeti adatokra alapozódtak, még ha a levont következtetések nemegyszer erősen spekulatív jellegűek is. Ha akad kételkedés, ha feltesszük a kérdést, hogy mennyiben elfogadhatók e következtetések, akkor sem árt szem előtt tartanunk, hogy tudásunk mai szintjén, a rendelkezésünkre álló viszonylag kevés adatból a fentieknél meggyőzőbb kép nehezen vázolható fel.

A következő fejezet részben ugyancsak leletekből és más adatokból rekonstruálható kép felvázolására törekszünk, pontosabban hipotézist törekszünk ilyen módon kifejteni. De ne vágjunk a dolgok elébe, s nézzük az eseményeket a történés sorrendjében.

HÁBORÚS VETERÁNOK ÉS AZ URNAMEZŐS KIBONTAKOZÁS

Az előző fejezetekben részletesen megismerkedtünk azokkal a maguk korában világjelentőségű, három világrészt felölelő történeti eseményekkel, amelyek az i. e. XII. sz. folyamán – ellentmondásos körülmények közepette ugyan, de – új irányba terelték s hallatlan mértékben felgyorsították kontinensünk népeinek gazdasági-társadalmi fejlődését.

Az ellentmondásosság többféle módon értendő: mindenekelőtt arra a furcsa kettősségre gondolunk, amely az i. e. XII. sz. folyamán a Földközi-tenger medencéje térségének és a barbár Észak fejlődési tendenciáiból fakad. Ugyanis, amíg ez utóbbi régióban szinte robbanásszerűen jelentkeznek a pozitív előjelű gazdasági, társadalmi változások, addig a Mediterráneumban sohasem látott gazdasági, társadalmi, politikai hanyatlás következett be. A recesszió jelei már az i. e. XIII. sz. végétől megmutatkoztak, majd az i. e. XII. sz. első felében elemi erővel sújtotta e folyamat a magas szellemi szintet elérő, anyagi javakban – a korhoz képest – hihetetlenül gazdag civilizációkat. Gondoljon csak olvasónk a Hettita Birodalom, a levantei város-államok, Ciprus, a görög világ – a szárazföld és a szigetek – pusztulására, a hatalmas Egyiptomi Birodalmat is megrendítő támadások sorozatára, majd az apokaliptikus katasztrófát követő, hosszú évtizedekig, sőt évszázadokig tartó gazdasági-társadalmi pangásra.

De ez az ellentmondásosság úgy is érthető, hogy mindkét régióban, Északon és Délen is többnyire úgy értékelik a bekövetkező változásokat, hogy azok idegen területről kiinduló hatások következményei voltak; azaz a Mediterráneumban népek Észak felől fenyegető, majd be is következő behatolásának rovására írják a katasztrófák sorozatát, míg Észak esetében a Földközi-tenger keleti medencéjében lejátszódó történeti események hatásával magyarázzák új korszakuk, civilizációs fennállásuk alapvető okait.

Valójában, ha ezt az ellentmondásosságot sikerül feloldanunk, az az egész történeti korszak jobb megértéséhez, végső tisztázásához vezethet. Sajnos, a kérdés megoldása nem könnyű, miután rengeteg homályos részlete van, s ez már önmagában is megmagyarázza, hogy egyelőre igen távol vagyunk a helyzet értékelésének végső, megnyugtató lezárásától. Az egyik alapkérdésünk lényegét pl. az adja meg, hogy sikerül-e vajon eldönteni: a földközi-tengeri katasztrófák következtek-e be előbb, avagy az északi urnamezős kultúrák kibontakozása és ezzel együtt az urnamezős vándorlás zajlott-e le korábban. A kérdésre adandó egyértelmű válasz elsősorban kronológiai nehézségek miatt fogalmazható meg nehezen. A lényeg egyébként a következő: addig, amíg a Mediterráneumban – főként az egyiptomi időszámítás alapján – viszonylag tisztázottak az említett történeti események dátumai, addig Európa északibb vidékein alig található olyan biztos kiindulási pontot, amelyre támaszkod-

va nagyobb kiterjedésű területre is érvényes időrendet tudnánk kialakítani, természetesen olyat, amely a Földközi-tenger térségének eseményeivel is párhuzamba állítható lenne. Tovább növeli nehézségeinket, hogy alapvető eltérések vannak az egyes tárgycsoportok, korszakok időrendi megítélésében, s ez a tény rettentően megnehezíti a két régió régészeti leletei és a belőlük kiolvasható történeti események összevetését. Csak példának említjük arra, hogy a tisztázásra váró kérdések mennyire akadályozzák a megoldás megkeresését: a közép-európai urnamezős kultúra időrendjének kérdését. Ennek megítélésében ugyanis óriásiak az eltérések az egyes kutatók, helyesebben kutatócsoportok álláspontjában. Különösen igaz ez a korszak kezdeteit nézve. Ez természetesen a történeti események megítélését is befolyásolja. A német kutatók egy része, így a már említett G. v. Merhart vagy éppen napjainkban H. Müller-Karpe meglepően korai dátumokkal kapcsolja össze az egyes periódusokat, főleg az urnamezős kultúra kialakulását. Ez utóbbi esetében az i. e. XIV. századot vélik a legelfogadottabb dátumnak. Az angolszász kutatók, köztük V. G. Childe, L. F. G. Hawkes s legutóbb N. K. Sandars is sokkal mérsékeltbb álláspontot foglalnak el a kormeghatározások kérdésében, s lényegesen későbbre datálják az egyes korszakokat – így az urnamezős kibontakozást is –, mint a németek. Sandars szerint ez utóbbira csak az i. e. XII. sz. elejétől kerülhetett sor. Ilyen módon tehát nem tekinthető véletlennek, s éppen az idézett nézetkülönbségből adódik, hogy amíg Müller-Karpe egyszerű kultúrhatások számlájára írja a Földközi-tenger medencéjében fellelhető északi elemeket, addig Sandars, de a többiek is, mind Childe, mind Hawkes etnikai változásról, népvándorlásokról ejtenek szót, s ez esetben nem csupán a Mediterráneumot sújtó katasztrófákról, hanem az Északról kiinduló erjedésről és ennek fő mozgóerőiről is szó van.

Hogy valójában kinek is van igaza, arra nehéz lenne kategorikusan válaszolni. De ezekről a dolgokról már eddig is szoltunk, részletesebben is, s ezért a tisztelt olvasónak módjában állt megismerni az érvek és ellenérvek seregével. Őszintén meg kell mondanunk, de bizonyára az elmondottakból is érződik, hogy e sorok írója hajlik azon elképzelés felé, amely a nagy történeti népmozgásoknak, népvándorlásoknak egyre növekvőbb szerepét hangsúlyozza az i. e. XII. sz. korszakváltó eseményeinek alakításában, de az is világos, hogy nem szabad elfeledkeznünk arról sem, hogy ez az egész

kérdéscsoport sokkal bonyolultabb annál, mintsem hogy egy-egy népcsoport felkerelkedésével, hosszabb-rövidebb vándorlásával magyarázni tudnánk a történeteket. E korszak sajátos történelmi rengeteg, különböző irányú, különféle területeket érintő belső népmozgás, ugyanakkor egy-egy nagyobb régióra is kiterjedő népvándorlás s nem utolsósorban számtalan kultúrhatás alakította. S e történelemnek ma még csak morzsáit ismerjük, különösen igaz ez a Kárpát-medence vagy az őt környező régiók esetében.

S itt térnénk ki néhány olyan elképzelésünk ismeretetésére, amelyek talán új megvilágításba helyezhetik egyes urnamezős leletcsoportok kialakulását, az őket megalkotó kultúrák fejlődésének irányát. Bár kétségtelen, hogy az urnamezős kultúra kibontakozásának legkorábbi jeleit már az i. e. XII. századot megelőző I. fázisba tartozó leletek között is felfedezhetjük – gondoljunk csak a kerámia egyes elemeire vagy a szomszédos területek Riegssee, Peschiera, Aranyos jellegzetes bronzművességére –, az igazi változást mégis azok a népcsoportok idézték elő, akik a II. fázishoz tartozó, igen széles területeken megtalálható, ferdén árkolt kerámiákat készítették. S e változás elsősorban nem is az új tárgytípusok, díszítőelemek miatt jelentős, hanem azért, mert alapvetően érintette a gazdaság, a társadalom és a politika minden területét, s ezzel együtt a területen élő népek szellemi kultúráját is.

Tulajdonképpen az i. e. XII. sz. fordulója körüli időkről, illetőleg a század első feléről van szó. Ebben az időszakban a Kárpát-medence kultúráit – népeit – a korábbiaknál lényegesen nagyobb hatású ösztönzések érték. Ezek hatására, mivel a körülmények is kedveztek hozzá, az érintett területen észrevehetően felgyorsult a fejlődés. Ez jószerint vitathatatlan tény. A kérdés lényege viszont az, hogy milyen jellegűek voltak ezek az ösztönzések, honnan és milyen útvonalon érkeztek, s nem utolsósorban mikor is hatottak a Kárpát-medencében. Egyébként a szakmai vita is e kérdések körül forog, s végül is különböző módon való megítélésükből fakad a XII. sz. történeti eseményeinek egymástól eltérő megfogalmazása.

Mielőtt részletesebben beszélnénk ezekről az ösztönzésekről, olyan tényeket kell felsorakoztatnunk, amelyek segíthetnek a kérdések végleges megoldásában. Ténykérdés például az, hogy az i. e. XIII. sz. második felétől a Földközi-tenger keleti medencéjében komoly gazdasági nehézségeket figyelhetünk meg, s ezek olyan súlyosak voltak, hogy alaposan meggyengítették a korábban szilárd

központi hatalmakat. Tulajdonképpen a gazdasági hanyatlás, modern kifejezéssel élve: válság tette lehetségessé, hogy a Mediterráneum periferiáján élő különféle népcsoportok ekkor már a sikerre számítva törhettek be a térségbe, s ezután rabolhattak és fosztogathattak, mivel mind kevésbé kellett tartaniuk a katonai megtorlástól, retorzióktól. A szétesőben levő mediterráneumi birodalmaknak, városállamoknak erre már alig volt módjuk. Ezzel egyidejűleg egyre bővült azoknak a népeknek, népcsoportoknak a köre, amelyek ilyen vagy olyan mértékben megismerkedhettek a számukra korábban elérhetetlen s alighanem elképzelhetetlen pompával, gazdagsággal. Hogy közönséges rablók voltak-e vagy olyan zsoldosok, akik után a térségben maradtak a kilétükről világosan árulkodó fegyvereik, nem tudjuk. Annyi biztos, hogy e fegyverek – II/a típusú, markolatnyújtványos kardok, ívelt élű lándzsacsúcsok – nagyrészt északi eredetű, feltehetőleg a Balkán északabbi területeiről származó kalandorokként vagy zsoldosként, hódítóként érkező harcosok felszerelését képezték. Ezek több egymást követő hullámban özönlöttek el a térséget, amint ezt a macedóniai, albániai telepek, sőt az ilyen jellegű trójai leletek is bizonyítják, itt-ott meg is telepedtek, s ha nem is a Mediterráneum szívében, annak periferiáján mindenesetre.

A gazdasági bajok a Mükénéi Birodalmat, egyes városállamokat különösen sújtották. Valószínűleg a gazdasági gondok kényszerítő hatására került sor az Észak felé irányuló kereskedelmet markában tartó Trója ostromára is. Tudjuk, hogy különböző okok következtében az i. e. XIII. sz. második felében a görög föld gazdasági erőforrásai szinte teljesen kimerültek, s csak a Helléspontoszon túl, az Észak ködös messzeségében rejtőző régiók, a Fekete-tenger és az Al-Duna vidéke s talán Erdély gazdag nyersanyag-lelőhelyeitől, az itt élők különféle termékeitől remélhették, hogy némileg enyhüljenek gazdasági bajaik, persze csak akkor, ha sikerül a trójai zárat feltörniük.

Homéroszra támaszkodva már beszéltünk arról, hogy ebben a háborúban, melyet a pánhellén hadak Trójával és kisázsiai szövetségeseivel vívtak, a Helléspontosz európai oldalán élő trákok és a velük rokon törzsek is részt vettek, mégpedig az anatóliai város védelmében. Ez természetes is, miután a középső és kései bronzkor délkelet-európai törzsei már jóval korábban is csak Kisázián át – Trója közvetítésével – kerülhettek kapcsolatba a Földközi-tenger világával. Trója nyilván felhasználta korábbi kereskedelmi partnereinek katonai támo-

gatását a létét fenyegető háborúban. Arról persze nincs megbízható adatunk, hogy ezek a trák és velük rokon népek egyenrangú szövetségeseikként, zsoldosokként vagy akár vazallusokként vették-e volna ki részüket a védelmi harcból.

Bárhogyan is történt, az tény, hogy a kérdéses időszakban Délkelet-Európa, elsősorban is a Balkán és az Al-Duna-vidék népei megismerkedhettek, sőt különböző, vállalkozó szellemű fegyveres csoportjaik révén személyes tapasztalatokat is gyűjthettek a földközi-tengeri országokról, azok gazdasági-civilizációs vívmányairól. Ezzel egyidejűleg ezek a jól felfegyverzett csoportok egyrészt megtanulták a korszerű hadviselés módszereit, másrészt saját harci tapasztalataikkal, új típusú támadófegyvereikkel elősegítették azt, hogy a mediterrán típusú harcászat évszázadok óta megmerevedett szabályai megváltozzanak. A korábban oly ütőképes harci szekerező egységek helyét egyre inkább a gyalogság tömegei vették át, s e gyakorlott harcosok között ott találjuk az északról érkező zsoldosokat és más segédcsoportokat is. Az északi harcosok cserében megismerkedtek az Égeikumban a könnyű gyalogsági páncéllal – mell- és lábvérttel – és más védőfegyverekkel, majd csakhamar át is vették ezeket, sőt távoli hazájukban maguk is gyártani kezdték az ilyen fegyvereket.

Mindezek az események az i. e. XIII. sz. végétől a XII. sz. derekáig tartó időszakban játszódtak le, tehát jó néhány évtized kellett ahhoz, hogy Kisáziából – Trójából – és Mediterráneum más vidékeiről visszatérő harcosok otthon is hasznosíthassák tapasztalataikat, mindenekelőtt a fémművészet és a hadviselés területén szerzetteteket. Valószínűleg nem tévedünk, amikor a régibb urnamezős, köztük a kurdi típusú fémművészekéi hagyományairól beszélünk, méghozzá mindjárt azt is hangsúlyozva, hogy nem feledkezhetünk meg az erőteljes itáliai hatásokról sem, de ezekre a következő fejezetben térünk ki.

A trójai háborúból visszatérő trák veteránok, e hivatásos fegyverviselők, valamikor az i. e. XII. sz. első évtizedeiben minden bizonnyal komoly felfordulást idéztek elő az Égei-tenger északi partvidékétől Erdélyig, sőt a Kárpát-medence nyugati régiójáig. Sajátos fegyverzetüket – korábban ívelt élű kardot és tört, ugyanezt tömör markolattal is – megtalálták kincseletekben (Pecica, azaz Pécska) és halomsírban (Gyulaháza-Nyírkársz) is, sőt egyes példányokat a Dunántúlon fedeztek fel (Zomba). Talán ők voltak azok, akik Közép-Európa korai urnamezős kultúráit a páncélzattal (mellpán-

céllal és lábvérttel) megismertették. Annak, hogy a páncélzatot az urnamezős kultúra hordozói ismerték, legjobb bizonyítékai a halomsírokból (Čaka, Farkasgyepű) és kincsleletekből származó, többnyire sajnos töredékes állapotban lelt példányok. A szentgáloskéri, a keszõhidegkúti, rinyaszentkirályi, nadapi stb. kincsekben is ott találtuk a trák veteránokra jellemző fegyverek maradványait. A jellegzetes arc- és fülvédős sisakok is az ő útjukon jutottak el Közép- és Délkelet-Európába.

Amint említettük, a fegyverzettel együtt a hadviselés korszerű módozatai is ismertté váltak Északon, hiszen olyan harcosokkal találkozunk, akiknek a katonáskodás volt a fő foglalkozásuk, s nem csupán alkalmyszerűen kerültek a háború forgatagába, ahogyan az korábban a törzsi belvillongások idején rendszerint történt. Elsősorban a hivatásos harcosok megjelenésének köszönhető, hogy Közép- és Délkelet-Európában szinte a legtöbb helyen kialakulóban volt a kései bronzkori társadalom fegyveres-harcos rétege, ahogyan azt a dunántúli, észak-ausztriai és nyugat-szlovákiai stb. halom-, illetve harcossírok tanúsítják.

Fegyveres-harcos réteg kétségtelenül a kései bronzkori társadalom vezető erejévé vált, s köréből kerülhettek ki a közösségek főnökei, vezérei is. Erre utalnak akár a csekei, akár az ocskói halomsírok, amelyek egyúttal harcossírok is voltak. Valószínűleg a közösség bronzművesei is a társadalom vezető rétegéhez tartoztak, részint mesterségbeli tudásuk és a mesterségükhöz, munkájukhoz fűződő, feltételezett mágikus képességeik miatt is. Talán nem véletlen, hogy éppen ebben az időben s ott volt fellendülőben az urnamezős kultúrák fémművessége, ahol a nyugati típusú halmos-harcos temetések a leggyakoribbak. A virágzó bronzipar pedig az erősödő gazdasági bázis, a jólét jele, amelynek biztosításában, jobban mondva megszerzésében ez a katonai réteg is jelentős szerepet játszott.

Az égei ösztönzésre fellendülő fémművesség, a nagy területet átfogó kereskedelem kiépítése, a növekvő hozamú mezőgazdaság – földművelés és állattenyésztés egyaránt –, majd a megerősödött gazdasági bázisokon kibontakozó társadalmi átrendeződés, végül az egyre emelkedő népsűrűség már az új korszaknak, az urnamezős kultúra virágzó szakaszának legfontosabb vívmányai. És az új viszonyoknak megfelelően megváltozó anyagi és szellemi kultúra megrajzolható képe is gyökeresen eltér attól a képtől, amelyet az ezt megelőző középső és kései bronzkor idejében tapasztaltunk. Ehhez

az új társadalomhoz, kultúrához kapcsolódnak később azok a tárgyi jellegzetességek, melyek elterjesztését nem kis mértékben ennek a harcosrétegnek tulajdoníthatjuk.

A már említett figyelemre méltó fegyvertípusokon kívül mindenekelőtt a fazekasság legjellemzőbb termékére hívtuk már fel többször is a tisztelt olvasó figyelmét, mégpedig a ferdén árkolt díszű edényekre, bár arra a kérdésre, hogy ez az ornamentika, mármint a ferde árkolás végső soron hol is született meg, ma még aligha adhatunk végleges választ. A tárgyi jellegzetességek egyébként is csak kísérői a kultúra más területein fellelhető új elemeknek, olyanoknak, mint a temetkezés megváltozott rítusa, a vallási élet különböző új megnyilvánulásai stb. Ugyancsak változást sejtet egy másik, ugyanebből a korszakból származó sajátos viseleti tárgy, a bronzfibula, amelyet ekkor kezdenek használni. Lehetséges, hogy a fibula használata itt olyan klimatikus változásra enged következtetni, amely, a hűvösebbre forduló időjárás miatt újfajta, talán melegebb ruházat elterjedését vonta maga után Délen és Északon egyaránt. Nem véletlen, hogy a klíma hűvösebbre fordulása először az Égeikum-ban okozott zavarokat, s Itália mellett ebben a régióban találkozunk legkorábban a fibulával is. Ez a viseleti tárgy csak az ezt követő időkben, az i. e. XII. sz. folyamán terjedt el a Balkánon, majd az Alpok keleti térségének és a Balkán-félszigetnek közvetítésével Délkelet-Európában és az Alpoktól nyugatra eső régiókban.

A Trójiával és más Földközi-tengeri vidékekkel megismerkedő harcosok minden valószínűség szerint jelesen kivették részüket abból, hogy a Hellész-pontosztól és az Égei-tengertől északra élő népek közelebről is megismerkedhessenek a fentebb már több alkalommal is említett új vívmányokkal. Tulajdonképpen ennek is köszönhető, hogy a hallatlanul felgyorsuló gazdasági és társadalmi fejlődésük eredményeként az itt lakók a világtörténelem során első ízben értek el azonos szintet társadalmilag, gazdaságilag a Mediterrán-medencében élő népekkel. A két régió fejlettségi színvonalja nem csupán kiegyenlítődött, hanem ráadásul az északi kultúrák már képesek voltak a további fejlődésben kezdeményező szerepet vállalni. Ezt a görögországi „sötét kor” utáni kibontakozással való megismerkedésünk során láttuk is. Az a párhuzam, amire az ocskói halomsír elemei és Patroklosz temetési szertartása s egyúttal a protogeometrikus és geometrikus kor sírrítusa ismertetésében utaltunk, önmagáért beszél. Az Égeikumba olyan balkáni ere-

detű népcsoportok kerültek, közöttük trák törzsek is lehettek, sőt a görög föld további sorsát meghatározó dór törzsek is tartozhattak hozzájuk, amelyek magukkal hozták északibb kultúrájuk egyes elemeit, s feltehetőleg ebből adódik többek között a temetkezési rítusban itt is, ott is megnyilvánuló számos közös vonás.

Amint látjuk tehát, a kései bronzkor gazdasági-társadalmi forradalmának legfőbb mozgatórugóit

Délen kereshetjük, s az innét érkező ösztönzések olyan kedvező történelmi időszakban találtak maguknak többek között a Duna-vidékig is utat, amikor a földközi-tengeri országok szorongatott helyzetük miatt rászorultak az északi barbárok segítségére. Ámde ezek a népek, népcsoportok, melyeket kezdetben szövetségeseknek nyertek meg, netán zsoldosoknak, a későbbiekben könnyen váltak rablókká, sőt hódítókká.

Kossuth Könyvkiadó / 1984

Az italicusok és tirrének földjén

ITÁLIA ŐSTÖRTÉNETÉRŐL

A Duna-medence bronzkoráról lassan kibontakozó képünk nem lenne teljes, ha nem ismertetnénk, ha vázlatosan is, azokat az ismereteket, amelyeket az Appennini-félsziget (Appennino-fsz.) különféle régészeti kultúráiról gyűjtöttek össze a tudósok. Az előző fejezetekben már előfordult, hogy olyan lelőhelyekre, leletekre kellett hivatkoznunk, amelyek valamilyen módon kapcsolatban álltak a Duna-vidék középső részén talált emlékekkel. E fejezetben arra törekszünk, hogy módszeresen megvizsgáljuk a félsziget őstörténetének néhány érdekesebb kérdését, elsősorban olyan régióké, amelyek leleteiben felismerhetők a nagy urnamezős fejlődés alapvető jellegzetességei vagy az urnamezős kultúrák fejlődését megelőző és elősegítő kibontakozás tendenciái.

Bevezetőül emlékeztetnünk kell arra a hallatlan területi széttagoltságra, amely mind a mai napig jellemzi e félszigetet, s amely Itália történetét az őskortól szinte Olaszország újkori történelméig alapvetően meghatározta. Az Észak-Itáliát és a félszigetet birtokukba vevő különböző népcsoportok kultúrájában ugyan már a neolitikumtól kezdve több irányú hatások ismerhetők fel, de ezek pontos mibenlétéről a mai napig is vitáznak. A szakemberek egyaránt beszélnek újabb és újabb népcsoportok egymást követő bevándorlásáról és egyszerű, cserekapcsolatokon alapuló kulturális hatásról. A korai bronzkorban szinte egymás mellett élnek az Itáliában nyilván északi eredetű harangedények kultúrájának népe meg a Kaukázus vidékéig visszakövethető gömbamforáké, valamint a mediterrán talajon kibontakozó, erőteljesen égei hatást mutató kultúra hordozói; természetesen nemcsak a félsziget északi részén, de a félsziget és Szicília különböző területein is. A bronzkor előrehaladtával tovább bonyolódik a kép, s az i. e. II. évezred második felének kultúráit az Appennini-félszigeten olyan sokszínűség jellemzi, amely Európában másutt alig tapasztalható. Egyelőre azonban nem tudni, hogy a különböző régiókra jellemző leletcsoportok milyen mértékben képviselnek egymástól eltérő etnikumokat, mindenesetre a vélemények e kérdésben alaposan megoszlanak.

Most pedig nézzük meg közelebbről is ezeket a „bronzó recente”-be, vagyis a fiatalabb bronzkorba tartozó, számunkra rendkívül fontos kultúrákat: tudnunk kell, hogy abban az időszakban vagyunk, amikor a mükénéi kultúra jelenléte a legerősebb Itáliában. E kultúra itáliai jelenlétéről már többször

Itália kései bronz- és korai vaskori kultúrái

*Jellegzetes ún. Peschiera-bronzok és kései műkénéi festett kerámia a dél-itáliai Scoglio del Tonnóból.
(H. Müller Karpe nyomán)*

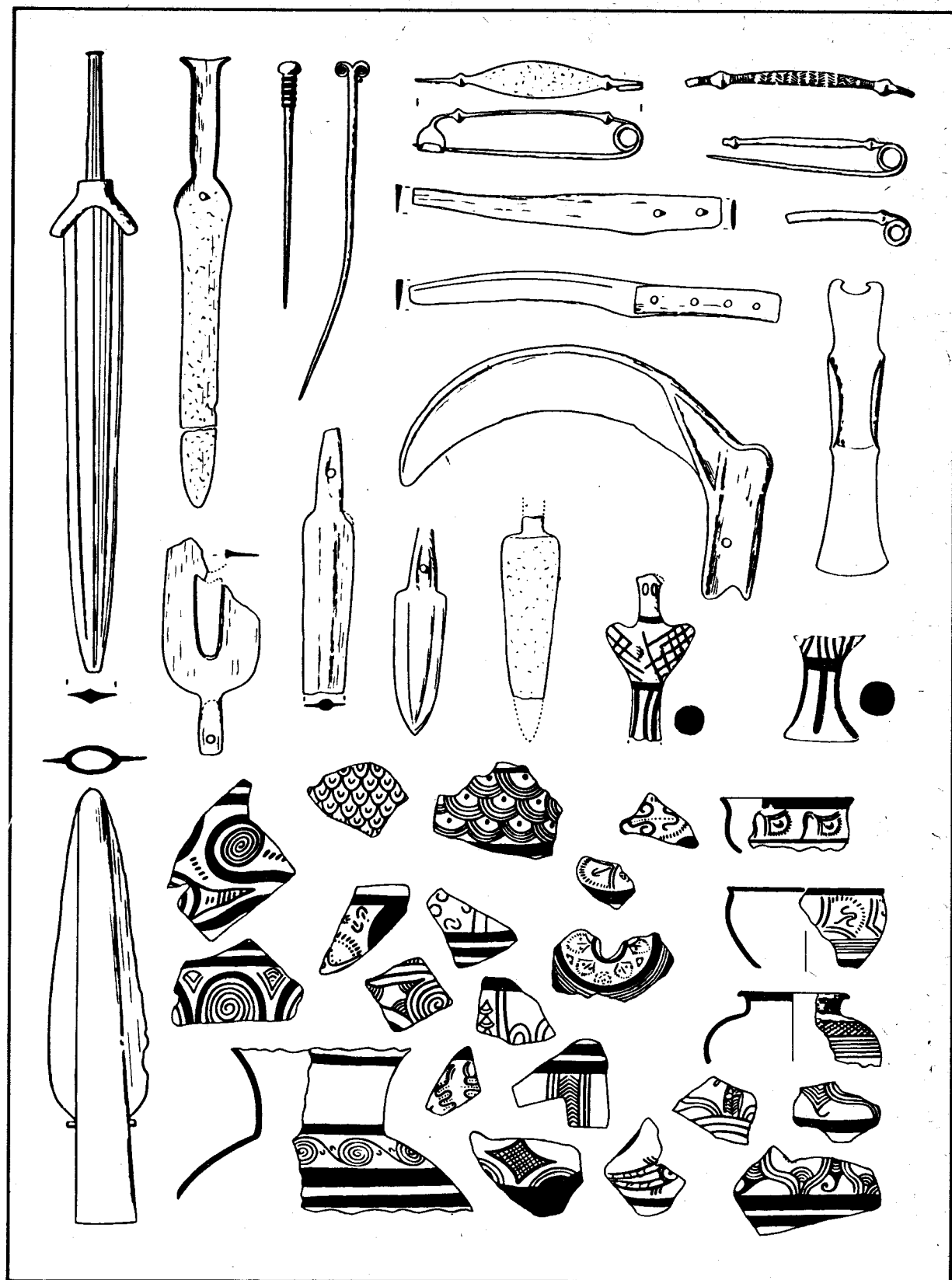
is szót ejtettünk. Sziciliában, a Tarantói-öbölnél, Scoglio del Tonnóban feltehetően Ródosz szigetéről érkező telepések létesítettek közbenső kereskedelmi állomást, jó néhány évszázaddal megelőzve a nagy görög gyarmatosítások idejét. A település kora a műkénéi III. A periódusra helyezhető, s ez nagyjából megfelel az i. e. XIV. századnak. A Scoglio del Tonnóban (Tonhal-szirt) lelt finom kidolgozású kerámia talán összefüggésbe hozható a görög hagyományok azon részeivel, amelyek görög hősök itáliai otthonra találásáról adnak hírt. Ha felidézzük ezek egyikét-másikat, mindenekelőtt azokra a pülosziakra kell gondolnunk, akik Nesztör vezetésével Trójából egyenesen a Tarantói-öbölhöz hajóztak, s megalapították Metapontiont, sőt Pisát, a távoli Etrúriában. Ezt az adatot Sztrabónnál olvashatjuk, aki ugyanitt arra hivatkozik, hogy egy másik hős, Philoktétész Krotónt és Szübariszt alapította meg, valamint Krimisszát, szintén Etrúriában, Diomédészről pedig azt írja, hogy az apúliai Dauniában telepedett le. Egyébként ő is a ródosziaknak tulajdonít gyarmatokat, részben a Tarantói-öbölnél, Szirisz és Szübarisz szomszédságában, valamint Campaniában és Apúliában. Ez az adat egyébként remekül összevág a Scoglio del Tonno ródoszi stílusú kerámiájával. Azt az időrendi szakadékot pedig, amely a trójai háborút követő események és a Tarantói-öböl i. e. XIV. századi kerámiája között észlelhető, egyszerű áthidalni, miután tudjuk, hogy a helyi telepések Scoglio del

Tonnóban egészen a műkénéi III. C periódusig, tehát az i. e. XII. sz. fordulóját követő évtizedekig kapcsolatban maradtak az anyaországgal.

De egyelőre maradjunk az i. e. XIV. sz. érdekes eseményeinél; ebben az időben műkénéi hajósok már egyre távolabbra merészkedtek, s elérték a tirréniai partokat is, ahol Viterbo közelében, Luni-ban a helyi appennin kultúra telepének egyik házában lelték a késői hellászi III. A korabeli kerámiát. Valószínűleg kereskedők szálltak partra Liparin, Ischiában, valamint Sziciliában Thapszosznál, hogy kolóniákat létesítsenek. Nem vitás, hogy ez az élénk kereskedelmi kapcsolat – mert e helyi kultúrákban igény volt ennek fenntartására – erőteljesen hatott a helyi népcsoportok civilizációjának kibontakozására s meghatározta fejlődési tendenciáit. A félsziget appennin és északi terramara kultúráinak további fejlődése, amely végül is a gazdag kései bronzkor, a „bronz finale” kikristályosodásához vezetett, ennek megfelelően alakult. Persze, ezen kívül is rengeteg külső és belső hatás alakította e népcsoportok kultúráinak képét, de amint ezt az olasz kutatás határozottan leszögezte, a népesség és kultúra szubsztrátumát – alapnépességét – a helyi bronzkori elemek jelentették.

Mindenekelőtt ejtsünk néhány szót a terramarákról, ezekről a jellegzetes cölöpépítményes falvakról, amelyeknek lakói földművelők voltak s fejlett ipari központokkal rendelkeztek; elsősorban a bronz- és csontiparukról kell megemlékeznünk. A terramarák népe urnasírokba temetkezett s halottai mellé gazdagon díszített kerámiát helyezett. Bár a középső bronzkorban már lakták a legkorábbi falvakat, mégis virágkoruk a fiatalabb bronzkor.

Mielőtt továbbmennénk, szeretnénk pontosítani a korszakolást. Eddig olvasóink a bronzkor három részre bontásával találkozottak. Beszéltünk korai, középső és kései bronzkorról. És most Itália esetében egy újabb korszakolást voltunk kénytelenek bevezetni, mivel az olasz régészek a kései bronzkort „bronz recente”-re, vagyis fiatalabb bronzkorra és „bronz finale”-ra, az olasz kései bronzkorra bontják. Ilyen értelemben használjuk e fejezetben a korszak megnevezéseket.

A terramara kultúra legfontosabb lelőhelyei Északon, Emília tartományban találhatók, de átnyúlnak Lombardiába és a venét tartományba is. Müller-Karpe, aki az itáliai urnamezős korabeli leletcsoportokat részletesen dolgozta fel, Reggio, Modena, Parmā és Piacenza körzetéből ismerteti a legtöbb terramarát. Ezek közül is a legérdekesebb a gorzanói, amely Modena közelében van. A két települési horizonttal rendelkező lelőhelyen megtalálták a fiatalabb bronzkor jellegzetes bronz típusait, borotvát, töröket, szárnyas baltát stb. A szomszédos Lombardiában Cremona környékén tártak fel egy hasonló települést, melynek bronzai arról tanúskodnak, hogy a helyet hosszú ideig lakták. Többek között nyéllapos és nyélnyújtványos török, kétélű borotvák, áttört nyelű kés, közép szárnyállású balta, lándzsacsúcsok és sarlók kerültek innen elő.

Ma már senki sem vitatja, hogy Közép-Európa kései bronzkori fejlődésében felmérhetetlen jelentőségű szerepet játszott a peschierai lelőhely kultúrája, az itteni bronzokról már többször szoltunk a hazai bronzművesség alakulásának ismertetésekor. Típusait tekintve beszélünk Peschiera-fibuláról, Peschiera-törőről, Peschiera-késről, s valójában ugyanígy értelmezhető a terramara-balta, amely a közép szárnyállású balták egy sajátos változata, valamint a terramara-sarló is. A Velence tartományban fekvő lelőhelyről 11 fibulát ismerünk, többnyire egyszerű „arco di violino” (hegedűvonó) típusokat, de van közöttük egy, a Duna-medence középső részéről jól ismert ún. paszomántos – hurkolt hátú – változat is. Hasonlóképpen széles skálát mutatnak típusaik terén a Peschierából származó török, s miként a fibulák, ezek is kapcsolatba hozhatók a Görögországban talált példányokkal. Nyolc darab kétélű borotva, számtalan díszített nyakú tű, görögországi, dél-németországi, ausztriai késekkel rokon kések, közép szárnyállású balták, a legkorábbi itáliai bronzedény, egy magasra húzott fülű bronzcsésze, a velemszentvidi és az óbudai leleteket idéző, de bronzból kalapált, díszített koronglemez tulajdonképpen részben a helyi bronzkori hagyományok továbbéléséről, részben e kor bronzműveinek a görögországi és a kelet-alpi területekkel fennálló kapcsolatairól tanúskodnak.

A terramara települések döntő többsége korábban épült meg, mint amikor a jellegzetes fiatalabb bronzkori típusok megjelennek, s ez is világosan bizonyítja a terramarák lakóinak helyi gyökereit, noha temetkezésük urnás rítusú volt. Valószínű, hogy bronziparuk a mükénéi kereskedelem ösztönzése hatására kezdte tömegesen gyártani azokat a bronz-

tárgyakat, melyekről fentebb szoltunk. Feltételezzük, hogy e sajátos bronzművesség valamikor az i. e. XIII. században élte virágkorát, s aligha tehető a XIV. századra, ahogyan azt Müller-Karpe vélte. A kelet-alpi területekkel meglevő kapcsolatok egy részét talán annak a halomsíros kultúra területéről érkező népcsoportnak a számlájára írhatjuk, amelyről a Boiu-Keszthely típusú kardok itáliai megjelenésével kapcsolatban már írtunk.

Bár a terramarák legszámosabbán Itália északi fertályában jelentek meg, a Peschiera-bronzipar termékei több helyütt is fellelhetők a félszigeten. Itália talán legkiterjedtebben előforduló őskori kultúrája volt az appennini kultúra, amelyet elsőként U. Rellini határolt el. Ez a kultúra valójában az egész félszigeten, sőt az északi tartományok egy részében is virágzott a középső bronzkor folyamán. A kezdetben állattenyésztést űző népesség fokozatosan földművelővé vált, méghozzá úgy, hogy továbbra sem szakadt el teljesen korábban megszokott életmódjától. Minket a szubappennin facies érdekel közelebbről. Ezt S. M. Puglisi határolta el. Ez a csoport lett ugyanis a hordozója a „bronzó recente” és „bronzó finale” átmeneti jellegű kultúrájának. Az appennini kerámia jellegzetes karcolt meander és egyéb geometrikus mintás díszítésével a helyi bronzkori hagyományokat őrzi, míg a Peschiera-bronzipar azt bizonyítja, hogy a regionális népcsoportok széles körű kapcsolatokat fejlesztettek ki egymással. Az elmúlt években hatalmas mértékben fellendülő itáliai régészeti kutatások egyre több és több részletet hoznak napvilágra erről az egységes kultúráról, amelyet az italicusok népének tulajdonítanak. Megjegyzendő, e népi egység látszólagos, s mögötte valójában az évszázadok során egymásba olvadó, különféle idegen eredetű etnikumokat kell látnunk.

Külön fejezetet érdemelne Itália őstörténetének etnikai problematikája, hiszen ennek igen nagy teret szenteltek az elmúlt évtizedek során a régészek, történészek és nyelvészek egyaránt. Mindazok, akik a félsziget „indoeurópaizálódása” mellett törnek lándzsát, mint pl. P. Laviosa Zambotti, P. Bosch Gimpera, H. Krahe stb., arra gondolnak, hogy egy Északról kiindult, a Balkánig, sőt a Duna-vidékig visszakövethető népvándorlás hozhatta magával Itáliába az italicusokat. Massimo Pallottino, az etruszkológia tudományának legelismerettebb szakértője, nemrégiben magyarul is megjelent munkájában – „Az etruszkok”-ban, amely egyébként az itáliai fejezetünk jelentős forrásanyaga is – világosan rámutat ennek fonákására, valamint azon

elméletekére is, amelyek ellenhatásként teljes mértékben tagadják a külső népi hatásokat az itáliai nyelvek kibontakozásában, azaz a bronzkori etnosz formálódásában. A valóság sokkal bonyolultabb annál – mutat rá –, minthogy egyszerű rekonstrukciós sémák közé lehetne szorítani e fejlődési tendenciákat. A régészetnek óriási szerepe van abban, hogy egyes jelenségeket, mint a hamvasztásos temetkezés szokását Itáliában ma már aligha írhatjuk egyszerűen egy nagy népvándorlási hullám számlájára. A régészeti adatok egyre nagyobb tömege jelzi ennek az elsőrendű kérdésnek rendkívüli bonyolultságát, időrendi széthúzódsát és széles körű területi elterjedtségét. Pallottino nem zárja ki annak lehetőségét, hogy Itália különböző vidékein akár a tenger felől, akár északi irányból a Balkánról, a Duna-vidékről érkező kisebb-nagyobb indoeurópai nyelvű népcsoportok telepedtek le, úgy, ahogyan erről az antik történetírók is megemlékeznek, amikor a hagyományokból oly jól ismert görög hősök, mint Oenotrusz, Diomédész vagy a Trójából érkező Aeneas otthonra találásáról írnak. Feltételezi, hogy a félsziget déli részében az olyan mükénéi hatásra kibontakozó gazdag települések kultúrája, mint amilyenekről Apúliából és Szicíliából is tudunk, jelentős szerepet játszott a fejletlenebb északi területek indoeurópaizálódásának folyamatában.

De térjünk vissza a minket közelebből érintő kérdésre, a „bronzó recente” és a „bronzó finale”, a fiatalabb és a kései bronzkor közötti váltás eseményben gazdag történetére, régészeti helyzetére. Tulajdonképpen a proto-Villanova-korszak kialakulásáról, a szinte az egész Itáliát behálózó proto-Villanova-leletcsoportok megjelenéséről van szó.

A PROTO-VILLANOVA

Mielőtt a proto-Villanova (korai Villanova) kezdeteiről beszélünk, vissza kell kanyarodnunk egy rövid időre azokhoz az eseményekhez, amelyek a Mediterráneumban az i. e. XII. században játszódtak le, amelyek, amint később látjuk majd, alaposan kihatottak Itália további sorsára is. Úgy tűnik, hogy a zavaros események hatására az a virágzó, erős kapcsolat, amely a kései hellászi III. B időszakban, tehát még az i. e. XIII. sz. vége felé is észlelhető Itáliában vagy teljesen megszakadt, vagy csak a helyi hagyományokból táplálkozott tovább. Már a III. B korszak végétől tapasztaljuk a mükénéi kerámia számszerű csökkenését, első sorban Keleten. III. C korbéli áru Szicíliában már alig

fordul elő, s ezek többsége is helyi utánzat. Igaz, hogy az Aeoli-szigeteken, mint Liparin, a Tarantói-öbölnél, sőt Apúliában másutt is találkozunk a végső mükénéi periódus jellegzetes termékeivel, ezek azonban részben ródoszi jellegzetességeket viselnek magukon, részben Kephallénia új telepeseivel állhatnak kapcsolatban. Mindenesetre tény az, hogy a közvetlenül Mükénéből induló kereskedelmi expedíciók száma egyre csökken, s csak a mükénéi emlékhöz táplálkozó helyi kultúrák, mint amilyen Pantalica stb. őrzik és fejlesztik tovább e városias kultúra örökségét, s amint erre Pallottino is utal, ezek hordozzák magukban Itália civilizációs fejlődésének kulcsát.

Részben ennek az égei kapcsolatnak a XII. sz. fordulójától való fokozatos megszűnése, részben az Európa széles területeire kiterjedő nagy népmozgások Itália bronzkori fejlődését is természetesen új irányba terelték. Nem lehet véletlen, hogy ez a folyamat – Pallottino szavaival élve –: „...a proto-Villanova-jelenség egész Itáliára kiterjedt, az apúliai vidéktől (Timmari) és Szicíliától (Milazzo, Lipari) a félsziget tírén-tengeri oldaláig (Sasso és Allumiere a tolfai hegyeken, Palombara Sabina, Ponte S. Pietro Vulci mellett, Monte Argentario, Sticciano Grossetótól északra stb.), az adriai partvidékig (Pianello della Genga, Marche tartományban) és Észak-Olaszországig (Bismantova, Fontanella Mantovana), ahol általában megkülönböztethető a fentebb említett többi hamvasztásos temetőtől. Jellemző a proto-Villanova-kultúrára megnyilvánulásainak sajátos egyformasága még egymástól igen távol eső helyeken is: ez alighanem szoros és közvetlen kölcsönös kapcsolatokra utal.”

A proto-Villanova-kultúra talán legjellemzőbb ténykedése, hogy az itáliai történelmet megváltoztatva a közép-európai urnamezős körhöz tette hasonlatossá, s éppen ezért kell egyetértőnk Müller-Karpéval, aki egyetlen kultúrkörhöz sorolta az Alpoktól északra és délre elhelyezkedő urnamezős leletcsoportokat, így természetesen a proto-Villanovát is. Nem lehet feladatunk, hogy innét távolból véleményt nyilvánítsunk az itáliai vaskor, a Villanova-kultúra eredetének kérdésében, nem tudjuk megmondani, hogy ebben az etnogenezisben milyen szerepet játszottak a helyi terramara-szubappennin kultúrák hordozói és a különféle eredetű urnamezős jövevények, legfeljebb rámutathatunk arra a meglepő hasonlatosságra, amely egyrészt Közép- és Délkelet-Európa korai urnamezős leletei, másrészt a proto-Villanova tárgyi emlékhanyag között megfigyelhető. Ez tény marad még akkor is,

ha ezek a jövevények a későbbiek során fel is olvadtak a helyi népcsoportok kohójában.

Rendkívül egyszerű lenne, ha a hódítókat temetkezési rítusuk, a hamvasztás alapján határolhatnánk el az állítólagosan csak csontvázak módjára temetkező helyiektől. Ámde ezzel a módszerrel aligha juthatnánk előre, hiszen nem felejtethjük el azt, hogy a bronzkori őslakosság egy része is urnás módon temetkezett, s ugyanakkor az indoeurópai kultúrák egyike-másika – mint mondjuk a balkáni illírség – csontvázak temetőiről ismert. Ennél a helyzet jóval bonyolultabb, mert ha számolhatunk is északi eredetű bevándorlással, az ebben részt vevő csoportok különféle időkben, különféle területekről érkeztek, s ez a helyzet már önmagában is más és más kérdéseket vet fel az egyes regionális csoportok értékelésekor.

A proto-Villanova-kultúra legérdekesebb területei közé sorolható Apúlia, ahol a többször is említett Scoglio del Tonno található. Már említettük, hogy valamikor az i. e. XIV. században létesített műkénéi kereskedőkolóniáról van szó, amelynek leletanyagában az említett műkénéi kerámia mellett Peschiera típusú bronzokkal, így hegedűvonalas fibulával, nyélnyújtványos törrel, nyéllapos késsel, közép szárnyállású baltával stb.-vel találkozunk. Nem lehet vitás, hogy e bronzok proto-típusai Mükénéből behozott áruk voltak, majd ezek alapján tömegesen kezdtek gyártani ilyen tárgyakat Itáliában.

Dél-Apúliában, Matera körzetében került elő a proto-Villanova-kor talán legrégebbi urnatemetője, Timmari, ahol összesen 244 urnasírt tártak fel még a második világháború előtt. A temető felfedezése egyébként nagy szenzáció volt, mert korábban az Albai-domboktól délre aligha ismertek ilyeneket. A sírokban tállal fedett urnákat találtak, s a temetési szertartás alkalmával mind a sírgödör fenekén, mind a sír felett kőlapot helyeztek el. A rítus egyébként hasonló a terramara temetőknél találhatóhoz, s ugyanezt a hasonlóságot dokumentálják a timmari sírok szegényes bronzmellékletei. E hasonlatossága miatt sorolta a temetőt az itáliai vaskor egykori nagy szakértője, D. Randall-MacIver a legkésőbbi terramarák közé. Ma azonban tudjuk, hogy a valóban megfigyelhető konvergenciák ellenére már a proto-Villanova-korszak korai példáját láthatjuk benne. Az itt talált bronzok közül a legkorábbi tárgy egy csomózott hátú hegedűvonalas-fibula. Ez ugyan a klasszikus Peschiera-bronztípusoknál fiatalabb, de a megfigyelhető szicíliai (Pantalica II.) és egyéb proto-Villanova-(Pianello) kapcsolatok miatt Ran-

dall-MacIver úgy véli, hogy a temető legkorábbi sírjait az i. e. XI. században ásták meg. Mi úgy tartjuk, hogy a mi II. fázisbeli lelőhelyeink korában kezdtek e temetőbe temetni. A sírok többsége viszont már az ívfibulák korából való. Keletkezésük ideje az i. e. XI. és X. századnak, nagyjából a Pantalica II.-kultúrának felel meg.

Különösen nagy vihart kavartak szakkörökben azok az edények, amelyek formájukat tekintve sem a terramarák, sem az appennin kultúrák kerámiájára nem emlékeztetnek, hanem a legtöbb rokonságot a közép-európai urnamezős kultúrák kerámiájával mutatnak fel. E helyzet alapján természetesen könnyen megszületett az általánosítás: a timmari temető fontos bizonyítéka annak, hogy Dél-Itáliát megszállták a közép- és kelet-európai urnamezős kultúrák hordozói. Természetesen nem tagadták azokat a helyi hatásokat sem, amelyek az ide temetkezőket útközben érték. Egyébként Timmari kerámiája valóban eltér a környékbeli lelőhelyeken talált kerámiától, s nem csupán formáját és díszítését tekintve, hanem kidolgozásának minőségét is. A jellemzőbb típusok között ott találunk egy széles, rövid nyakú urnát, keskeny szájpereccel, öblös, a vállrészről élesen elválasztó hassal. Egyébként ugyanez az urnatípus Felső- és Közép-Itáliában is előfordul, ugyancsak proto-Villanova-temetőkben. Hasonlóképpen gyakori egy füles korsótípus is. Az edények bütyökornamentikája és árkolt díszítése ugyancsak az urnamezős kerámia sajátossága. Néhány bronzmellékletre is találtak a sírokban, közöttük volt a már említett fibula, de borotva, tű, gyűrű stb. is akadt. Egyébként a helyi proto-Villanova-kultúra kialakításában, amint ezt más régiókban is tapasztaljuk, a bronzkori appennin kultúrának jelentős szerepe lehetett, ezt igazolják egyes edények esetében a sajátos fülformák és a díszítésben előforduló meander mintázat.

Timmari nem egyedülálló jelenség Dél-Itáliában, hiszen a szomszédos területeken, így többek között Calabriában, Liparin, Sziciliában ugyancsak tártak már fel a proto-Villanova-korba tartozó kisebb-nagyobb temetőket. Talán legérdekesebb ez utóbbiak közül a Messina tartományban fekvő Milazzo, ahol L. Bernabò Brea és M. Cavalier tártak fel egy 150 urnasírt tartalmazó temetőt.

De forduljunk inkább északra, ahol a félsziget középtáján helyezkedik el a proto-Villanova-kor egyik legérdekesebb egysége, olyan lelőhellyel, mint a tolfai hegyekben levő Allumiere vagy Tolfá. Korábban már utaltunk ezekre a közép-itáliai leletekre, s felhívtuk az olvasó figyelmét azokra a

nagyszabású, monumentális építkezésekre is, amelyek az i. e. XIII. sz. végétől, az i. e. XII. sz. folyamán Európában a legtöbb helyütt a „nagy történeti korszak” emlékét őrzik. Itália közepén a nagy erődített földvárak a nyugati part közelében helyezkednek el, s ezek közül elsősorban Luni és Monte Rovello említendő. Ezek a meglehetősen hosszú ideig lakott helyek fejlődésük előrehaladott szakaszában már a kései Villanova-kort, az etruszk városokat idézik szabályosan elrendezett épületeikkel. Luniban pl. megtalálták a főnöki rezidenciát, mintegy 17×9 m-es területet foglalt el, s 6 m mélységre volt a tufába bevágyva. Az e területről származó leletek kétségtelenné teszik, hogy lakóházzal van dolgunk. Nemcsak a nagy mennyiségű kerámiát, de őrlőköveket, tűzhelymaradványokat is leletek. Az alapba mélyülő cölöplyukak magas, erős felépítményre utalnak. Hogy milyen is lehetett, azt sajnos nem tudjuk, miután az idők folyamán lerombolták, majd a falak maradványait is elplanírozták.

A területen elhelyezkedő lokális csoportok közül mindenképpen a legjelentősebb és egyben a legismertebb a Tolfa–Allumiere típusú leletek köre, valamint az ehhez szorosan kapcsolódó Róma-Albai-hegyi csoport. A kettőt tulajdonképpen csak kisebb helyi jellegzetességek alapján lehet megkülönböztetni. A Rómától 74 km-re fekvő Allumierében a múlt század óta különböző időszakokban végeztek feltárásokat, legutóbb 1960-ban, s ezek különböző proto-Villanova-korabeli temetők sírjait hozták napvilágra. Ezek a különböző sírcsoportok különböző településekhez tartoztak. A települések különösen stratégiai szempontból voltak jelentősek, miután az Appenninek bejáratát őrizték. E sírcsoportok közül a Poggio la Pozza a legjelentősebb. Sírjaik egyébként nem túlságosan gazdagok mellékletekben. Kétélű borotvák, kisebb és nagyobb ívfibulák, sőt még az ún. kígyós fibula is akadt a sírmellékletek között. E bronztárgyak alapján egyértelműen a proto-Villanova-korszak végére keltezhetjük a temetőt, tehát legjobb esetben is csak az i. e. X. sz. második felében létesülhetett. Így már egészen közel az itáliai korai vaskor a Villanova kezdetéhez. Egyébként ugyanezt az időszakot valószínűsítik a temető edényleletei is, a majdnem kettős csonkakúpos urnák s a behúzott, bütykös peremű tálak. A hasrész árkolása, valamint a bögrék árkolt válla is az urnamezős kerámiával való rokonságot hangsúlyozza. Az eléggé fényezettnek tűnő kerámia már a Villanova-korszak hasonló edényeire emlékeztet.

Az allumierei temetőhöz, illetve temetőkhöz szorosan kapcsolódik a tolfai kincslelet is. Coste del Maranóban került elő egy 120 tárgyból álló bronzkincs, de ugyanitt egy magányos proto-Villanova-sírt is feltártak. Magában a kincsben talán a pont-bütyök soros, trébelt díszű bronzedények érdemelnek külön is figyelmet, mivel a közép-európai urnamezős körrel mutatnak fel összefüggéseket, de az egyik állatfejjel díszített fülű tálnak görögországi párhuzamát is említhetjük, a kerameikoszi protogeometrikus sírok egyikéből ismerünk egy hasonló töredéket, ugyancsak az i. e. X. századból. Müller-Karpe szerint e bronzcsészek a Közép-Európában készültek silány utánzatai, s nem kétséges, hogy helyi produktumok. A három csészén kívül még lemezes hátú, valamint ívfibulákat, szárnyas baltákat, csavart szárú csipeszt, áttört korongdíszstb. találtak a leletben.

Ugyancsak a tolfai körhöz tartozik a Monte Primóban napvilágra került bronzlelet, amelyben kígyós és ívfibulákat s különféle bronzbaltákat találtak, korban nagyjából az allumierei sírokénak felelnek meg. Ugyanebből a korból származtatják a Róma környékén, Sasso Furbara területén feltárt proto-Villanova-temetkezéseket, valamint egy további kincset, ezúttal Limonéból, kígyós fibulákkal, csipeszekkel, szárnyas baltával, túvel s végül egy ívfibulával.

A tolfá-allumiereivel rokon Róma-Albai-hegyi csoport sem korábbi az i. e. X. századnál, de az újabb leletek arra mutatnak, hogy alkalmasint kibontakozóban van egy ennél valamivel idősebb, az i. e. XII. századba visszanyúló leletcsoport, ami azt bizonyítja, hogy az antik Róma előtörténete is a trójai háborút követő zavaros időszakban vette kezdetét. És nyilvánvalóan nem a véletlenek egybeesésére gondolhatunk, ha felidézzük, hogy az antik forrásokban fennmaradt hagyományok is erre az időszakra helyezik a legendás városalapításokat Itáliában, és főként a latin Latiumban.

A Szépművészeti Múzeumban 1980-ban rendezett „Róma születése” c. kiállítás világosan érzékelteti, a legfontosabb helyi leletek alapján azt a folyamatot, amelynek sodrában a XII–XI. századba átnyúló szubappennin (auson) településektől, majd a proto-Villanova-kultúra közösségeiből megteremtődtek a városias fejlődés, mégpedig a latin városias fejlődés legfontosabb előfeltételei. Bizonyára nehéz és keserves, küzdelmekkel teli időszak volt ez; földsáncokkal, sőt kőfalakkal erődített települések, kincsleletek jelzik, hogy Róma súlyos harcok árán közeledett az egyelőre még távoli

megszületéséhez. Új ásatási eredményeket tettek e kiállítás alkalmával közszemlére: igen sok proto-Villanova-émlék ismeretes Dél-Latiumból, ugyanis Tivoli mellett, Ostiában, a római Forumon és Palestrinában kerültek elő a korszak leletei. A kiállítás bemutatja az Ardea melletti Campo del Ficóban feltárt temető sírmellékleteit, többek között egy fibulát és egy bronzbetétekkel díszített urnát. Ugyancsak a közelben, Rimessonéban, bukkant elő egy kincslelet, benne késekkel, baltákkal, vésővel, fibulákkal stb. Nem kétséges, hogy a fentebb már ismertetett dél-etrúriai kincshorizont egyik déli képviselőjével állunk szemben, annak bizonyosságául, hogy a nyugtalan időszak eseményei Róma térségét sem kerültk el.

Nem ismerjük pontosan a fejlődésnek ama folyamatát, melynek sodrában a proto-Villanova-kultúra latiumi faciese – a korszak vége felé – sajátosan egyéni arculatot kezdett öltetni. A temetkezésnek a proto-Villanova-körben meglehetősen ismeretlen megnyilvánulása valószínűleg a korai latinok markánsan kirajzolódó vallási szokásaira derít fényt. Az általában megszokott, kettős csonkakúpos urnák helyett e területen kunyhót utánzó égetett agyagedénybe helyezték a hamvakat, de a mellékleteket is, melyek egyébként a proto-Villanova-kultúra tárgyi anyagához tartoznak. Teljesen új az agyagból formált emberalak, talán a háziistenség megjelenítője. Ez szellemében teljesen idegen az európai urnamezős kultúra emberének felfogásától, mivel e kultúra hordozói sohasem jutottak el sem vallási, sem művészi téren az emberábrázoláshoz. Maguk a kis agyagkunyhók szinte mindent elárulnak alkotóik egyszerű, falusias szerkezetű, zsúpfödeles házairól, s még azok berendezéséről is. A házban gyakran miniatűr bútorok, edények, sőt bronztárgyak, mindenekelőtt fegyverek vannak, ezek valójában a harcosok otthonát jelképezik.

Az Albai-hegyvidéken és Róma térségében a lelőhelyek egész sorát ismerték már eddig is meg, így többek között Grottaferratában, Villa Cavallettiben, S. Lorenzóban, a Palatinus közelében, Laviniumban, ahol Pratica di Mარében, közel a tengerhez a közelmúltban tártak fel egy nagyobb kiterjedésű temetőt. A legkorábbi temetkezések itt is hamvasztásosak; a szokásos házurnával és a miniatűr tárgyakkal. Latium történetének ezt a szakaszát nagyjából az i. e. X–IX. századok idejére tehetjük, de előre kell bocsátanunk, hogy az említett temetők nagy része még ezután az idő után is sokáig használatban maradt.

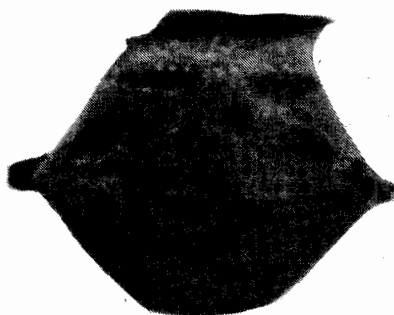
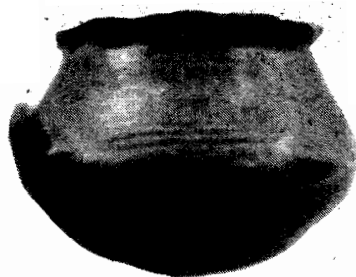
Az említett területektől közvetlenül északra két

Úrnasírok mellékletei a proto-Villanova Pianello di Genga temetőjéből

további proto-Villanova-leletcsoportot lehet elhatárolni, részben Umbria tartományban, részben az Abruzzókban. Az előbbi a szakkörök Terni I. néven ismerik. A névadó helyen ugyanis több proto-Villanova korabeli településről és a hozzájuk tartozó urnatemetőről tudunk, de ugyanezen a területen későbbi sírokra is bukkantak. Az I. fázisba tartozó sírokban, Acciaieriében és Cascata delle Marmoréban lemezes hátú és kígyós fibulákat, kétélű borotvákat, valamint a megszokott kerámiát helyezték el mellékletként, ezek alapján a sírokat egyöntetűen a dél-etrúriai és a latiumi temetők korabelinek, az i. e. X. századnak tekinthetjük. Ugyanebbe a csoportba tartozik még Monteleone temetője, a maga 44 urnasírával; keltezésük idejéről a lemezes hátú ívfibulák és a korongos lábú kígyós példányok árulkodnak. Ezek is a már említett i. e. X. századból valók.

A Terni I.-kultúrszintnek talán legjelentősebb proto-Villanova-lelőhelye a több mint 1000 síros Pianello della Genga-i urnatemető. A hely maga az Appenninek feljáróján helyezkedik el, így összekapcsolja az adriai tengerparthoz, valamint Közép-Itália irányába vezető utakat. Rellini, aki annak idején az ásatásokat végezte, Pianello sírjait az appennin kultúra egyik telepébe beásva találta, annak bizonyosságául, hogy a proto-Villanova-kultúra népeisége már egy felhagyott lakóhelyen létesítette temetőjét. A picenumi területen a hamvasztás szokása egyébként idegen, de ugyanígy idegenek a sírokban talált hengeres, ovális és kettős csonkakúpos urnaformák. Az itt talált kerámiák eltérnek bizonyos fokig a többi proto-Villanova-kerámiától is. Ennek azonban egyelőre nem ismerjük a magyarázatát.

A több mint ezer hamvasztásos sír viszonylag hosszú idő alatt szaporodott fel; a legkorábbi horizontot az egyszerű hegedűvonó és a sújtásos hátú fibula, illetve az ilyen mellékletekkel ellátott sírok képviselik. A temetőnek ez a korai szakasza feltehetően az apúliai Timmarival lehet egyidős, mindkettő valamikor az i. e. XII. században létesülhetett. Pianello fiatalabb horizontjának sírjaiban kígyós és ívfibulák voltak, ezek a tárgyak viszont Allumiere sírjaival egykorúak, így a fiatalabb horizont sírjai az i. e. XI. sz. végénél alig lehetnek korábbiak. Csupán az érdekesség kedvéért említjük, hogy korábban akadtak olyan vélemények is,

melyek azt hirdették, hogy pianelloi sírok kerámiai nagyón sok olyan elemet tartalmaznak, amelyek a magyarországi bronzkor végső szakaszából származnak – mindenekelőtt ornamentikájukban –, s ez nyilvánvalóan a Duna-vidékről érkező népcsoportok érkezésére utal.

Közép-Nyugat-Itáliánál maradványok egyetlen területi csoportról kell megemlékeznünk a délnyugati Abruzzóból, a Celano–Goriano–Sicoli-leletek köréről, ez a latiumi lelőhelyek anyagával mutatja fel a legtöbb hasonlatosságot; elsősorban a sírok miniatürizált mellékleteire érdemes felfigyelni, az edényekre és bronzokra.

A Pianello della Genga-leletek már átvezetnek minket az adriai partvidék felé, ahol a korai vaskor idején a picenumi kultúra virágzott. Ez a terület sem maradt mentes a lényegesen korábban bekövetkezett proto-Villanova-megtelepedéstől sem. Több olyan lelőhelyről is tudunk – ezekről egyébként tettünk már említést –, amelyeken szubappennin kultúrából kibontakozó proto-Villanova etnogenezisének körülményeit is nyomon tudjuk követni: magában Anconában, Colle dei Capucciniben (több rétegű település, alul proto-Villanova, felül picenumi leletekkel), Frassasi körzetéből több hasonló telepmaradványt (S. Paolina di Filottrano) ismertek. Anconától 27 km-re, appennini, szubappennin és proto-Villanova települést, Pollenzában az alsó rétegekben szubappennin, a felsőkben proto-Villanova anyagot tártak fel, Monte Croce Guardia Arceviában pedig proto-Villanova-települést hoztak napfényre stb.

Az Ancona térségében talált kései bronzkori lelőhelyek valójában a proto-Villanova-kultúra kiterjedésének délkeleti határpontjait jelzik a félszigeten, s amint azt a későbbi leletei igazolták, e kultúra hordozói csakhamar feloldódtak az adriai körhöz tartozó, csontvázasan temetkező picenumi főzsekben.

Minél északabbra haladunk a félszigeten, annál bonyolultabbá válik kései bronzkorának képe, még ha könnyen fel is ismerhetők a korszak leletanyagában a proto-Villanova-jellegzetességek. Egyik legsűrűbben lakott tartomány, Piacenzától egészen Ravennáig, az Adria partvidékéig terjedő Emilia. Egyébként a korai vaskori Villanova-kultúra egyik központja éppen itt, Bologna környékén található, s így nem meglepő, hogy ebben a Pó és az Appenninek közé eső régióban, erőteljes proto-Villanova-horizont bontakozott ki közvetlenül a terramarák kultúrájának eltűnése utáni évtizedekben. Bismantovában, Reggio Emiliától 40 km-re, az ún. Pianelli-

mezőn tártak fel egy proto-Villanova-temetőt. Bologna térségében több olyan lelőhelyről is tudunk, amelyek proto-Villanova-anyagot rejtettek magukban. Közülük jó néhányat még a múlt század végén vagy századunk elején tártak fel. Bolognában a városnak szinte minden részén település-maradványokra és sírcsoportokra bukkantak, amelyek, igaz a Villanova-kultúra széles körű elterjedését bizonyítják, de közülük nem egy még a proto-Villanova-korban született meg. Közéjük tartoznak például a Fondo Benacciban, a Benacci Caprarában, a San Vitaléban, és a Savenában talált temetők. Ezek kivétel nélkül urnatemetők. Bár a sírmellékletek között olyan archaikus bronzok is előfordulnak, mint mondjuk a kétélű borotva, mégis a legkorábbi sírokat is csak az i. e. IX. századból származtathatjuk. E sírok bronzmellékleteiben egy- és kétrészes kígyós fibulák, félholdas borotvák, vázafejű tűk képviselik ezt a késői proto-Villanova-horizontot. Azt ugyan nem tudjuk megmondani, hogy a korai szakasz leleteinek viszonylagos hiánya arra utal-e, hogy a kutatások nem voltak kellően alaposak, vagy e korszak leletanyaga ténylegesen hiányzik e vidékről, az mindenesetre említésre méltó tény, hogy a terramarák kultúrájának a kései bronzkorban való létezését még több helyen megfigyelhetjük, olyan településeken pl., amelyeken terramara rétegsorokat korai vaskori, vagyis a Villanova-kultúrára jellegzetes leletek követik. Grotta del Farnetóban például a szubappennin-szinteket még proto-Villanova-szint követi ugyan, de a Ferrara közelében levő S. Maddalena dei Mostiban a szubappennin és terramara anyagot együtt találták a Villanova-kultúra maradványaival. Ugyanezt tapasztaljuk a Forlitolól néhány kilométerre található Bertarina di Veschiazzano telepén, a Ravenna közelében levő Bersolino di Faenzában, valamint Reggio Emilia térségében, Monte Venerában stb.

Végezetül még egy igen fontos kincsleletről kell beszámolnunk a térségből, ezt Poggio Berniben fedezték fel. A leletben nyélnyújtványos bronzkések, ívfibula-töredék, nyélnyújtványos sarló, tolfai típusú szárnyas balták vannak. Olyan típusú használati tárgyak ezek, amelyek a proto-Villanova-időszak legvégének jellegzetes képviselői. Feltétlen érdeklődésre tarthat számot az a tény, hogy e bronztárgyak arról vallanak, hogy készítőik Közép-Európa és a Duna-vidék hatalmas területeivel igen szoros kapcsolatban állhattak.

Itália kései bronzkori fejlődése szempontjából rendkívül fontos az északkeleti régió, a venét tartomány. Egykoron a Peschiera típusú bronzipar

itt, e területen élte virágkorát. A legérdekesebb proto-Villanova-temetőt Fontanellában tárták fel. Az azonban nagyon is sajnálatos, hogy a leleteket ma már nem lehet síregyüttesek szerint szétválasztani. Az itt talált bronztárgyak – típusaikat tekintve – két korszakra jellemzőek: az egyszerű ívfibula és a rovátkolt nyakú bronztű az i. e. XI., a nagyméretű ívfibulák viszont a következő századot, az i. e. X. századot, az allumierei temető korát képviselik. Egyébként ez utóbbi korszakra jellemzőek a Poggio Berni kincsben talált késekhez nagyon is hasonló fontanellai kések.

Észak-Itália egyik legérdekesebb kultúrája, a virágkorát a korai vaskorban élő estei kultúra. Az estei kultúra szoros szálakkal kapcsolódik ugyan a Bologna környéki Villanova-körhöz, de kultúrájának igen bonyolult képe heterogén alapnépességet sejtet, amelyben adriai, közép-európai elemeket is megtalálunk. Legfontosabb lelőhelyeit a Padova közelében levő Estéből ismerjük. Tudunk néhány településről is, ezekben Bismantova típusú kerámiát tártak fel, de legkorábbi urnasírjaiból is ilyen kerámia került elő. Ez a proto-Villanova színezetű kerámia világosan bizonyítja, hogy az estei kultúra kialakításában az egyéb összetevők mellett proto-Villanova-elemek is jelentős szerepet játszottak. Magukat az Este I. fázishoz tartozó korai estei sírokat – fibulaik alapján – nem tarthatjuk az i. e. X. sz. végénél régebbieknek, ez pedig gyakorlatilag az allumierei sírok korának felel meg.

Talán még egy bronzkincs tárgyai vonhatták magukra méltán a kutatók megkülönböztetett figyelmét. A merlarai kincsről van szó, mely lelet – sokak véleménye szerint – azt igazolja, hogy a „bronzo recente” és a „bronzo finale” között szinte harmonikus volt az átmenet. E bronzkincs tárgyai közül típusát tekintve jó néhány még a peschierai formakincsbe is beillene, így mondjuk egy ún. terramara szárnyas balta és egy ugyancsak terramara-sarló. A tárgyak anyagának elemzése azt is elárulta, hogy a lelet létrehozóit szoros szálak fűzték a kelet-alpi korai urnamezős fémművességhez is. Elsősorban a kincsben talált kurdi típusokra nagyon is emlékeztető vödrökre vonatkozik ez. A vödrökön vagy szitulákon látható szegecseléses technika, s természetesen a vödrök formája maga is joggal ébresztette azt a gondolatot, hogy egyéb más tárgyakkal együtt az ilyen edények is Itáliából ösztönözték a kurdi bronzipar kifejlődését. Ami komoly problémát jelent, az az elsőbbség kérdése; bár a merlarai példányok archaikusabbnak tűnnek, mint a közép-európaiak vagy a duna-vidékiek, a merlarai

vödrök fülének függőleges bordázata, valamint a peremrész tagolt és egyben profilos kiképzése talán a legkorábbi urnamezős fazekasságból származtatható. Valószínűleg ezek az összefüggések késztették arra a kutatók egy részét, hogy a merlarai kincs keletkezési idejét az i. e. XII. századba helyezzék.

Itália proto-Villanova fejlődésének küzdelmes időszakát tekintve még egy területről szükséges beszélni az északnyugati régióról. Ez a terület rendkívül sokszínű kulturális arculatot mutat, s már csak azért is különösen érdekes, mert temetkezéseiben egymással sokszor keverednek a hamvasztásos és csontvázaz temetkezések. A korai vaskorban a Villanovával és az esteivel közeli rokonságot felmutató Golasecca-kultúra terjedt el a területen. E kultúra előzményét korai Golaseccának (proto-Golasecca) nevezik. Hogy a terület korai vaskori kultúrájának kialakításában lényeges szerepet játszottak a proto-Villanova-elemek, sőt még a megelőző terramara-elemek is, annak jó néhány lelőhelyről ismerjük a bizonyítékait: Mantova térségében, Casalromanóban hamvasztásos proto-Villanova-sírokat találtak. Casteldarióban terramara településmaradványt ástak ki – hogy csak a jelentősebbeket említsük.

A Como mellett fekvő Ca' Morta temetőjének első sírjait, a rendelkezésünkre álló adatok szerint, még a múlt század közepe előtt fedezték fel. Az ide temetkező, comacinus néven is emlegetett népcsoport korai fejlődését bizonyítják azok az egyszerű, földbe mélyített gödörsírok, amelyek mellékleteit, például kétélű borotvákat, még a megelőző proto-Golasecca-periódusban, tehát a proto-Villanova-időkben gyártották. Ugyanebből az időszakból származhatnak a Cremona környékén, Casal Cremasco-Vidolascóban nemrégiben feltárt leletek, de tovább is folytathatnánk e sort annak bizonyágául, hogy ebben a térségben is megelőzték a korai vaskori fejlődést különféle, proto-Villanova színezetű leletcsoportokat maguk után hagyó népek.

A VILLANOVA

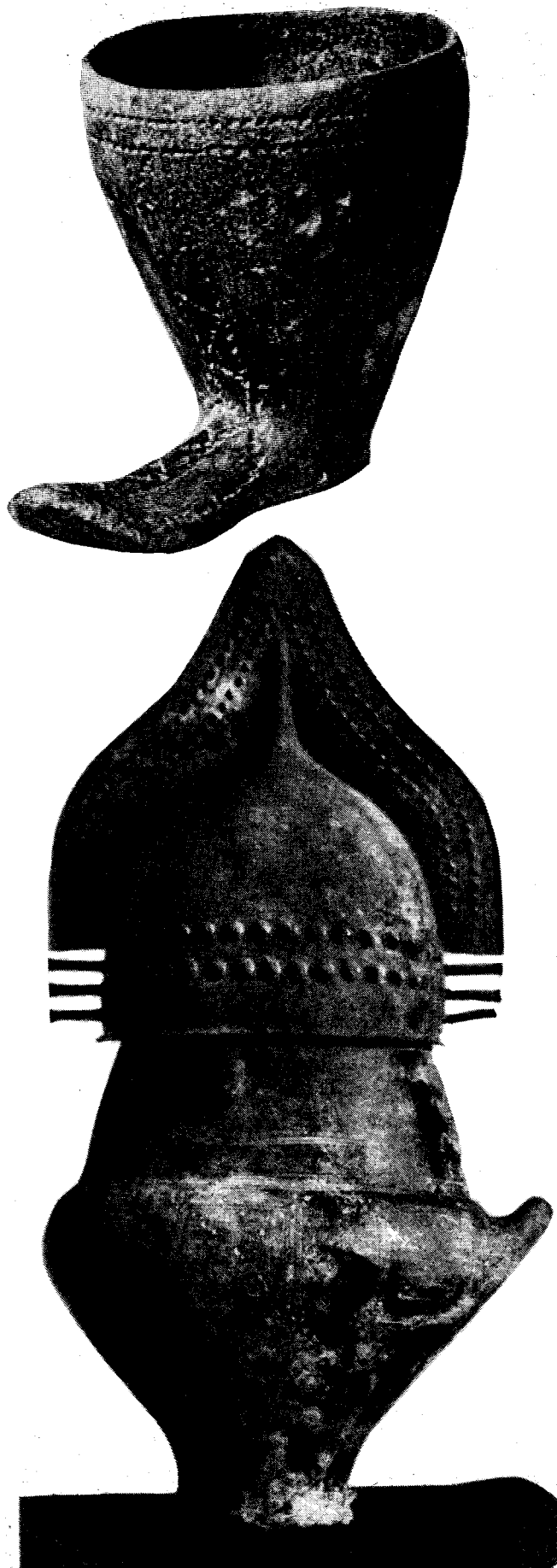
Tulajdonképpen még ma sem lehet egészen pontosan meghatározni az itáliai korai vaskor, azaz a Villanova-kultúra kialakulásának időpontját. A szakirodalomban különböző, egymásnak ellentmondó keltezési rendszerek terjedtek el, olykor még a kétszáz esztendő is meghaladó eltérésekkel. Talán az a közbenső datálás tűnik még a leginkább

elfogadhatónak, amely a proto-Villanovából való átmenetet az i. e. X. sz. végére teszi, vagyis nagyjából az allumierei temető korával azonosítja, s ha még emlékszünk rá, ezt a temetőt valóban a proto-Villanova legfiatalabb szakaszával kapcsolhatjuk össze. De akárhogyan is határozzák meg kezdetének időpontját, abban mindenki tökéletesen egyetért, hogy a Villanova-kultúra Itália első nagy történeti korszakát jelenti, s egyes csoportjainak fejlődése felbecsülhetetlen jelentőséggel bírt az ókori kultúra, civilizáció kibontakoztatásában. Akár a titokzatos etruszkok kultúrájára, akár az antik Rómára gondolunk, korai történetük a villanovaitól elválaszthatatlan.

Ha közelebbről is megvizsgáljuk az e korszakból származó leleteket, azonnal szembetűnik, hogy a Villanova korántsem képvisel egységes kultúrát, s ha lehet, még heterogénebb, mint amilyen a megelőző kultúra, a proto-Villanova volt. Ez a kulturális s a nyilván az etnikai összetételben gyökeredző sokszínűség sok mindennel magyarázható, mindenekelőtt azokkal a helyi népelemekkel, melyek már évszázadok óta meghatározták az itáliai őskori kultúrák sajátos arculatát, és amelyeket soha nem tudtak eltüntetni az idők folyamán hozzájuk csapódó, különféle eredetről tanúskodó etnikai csoportok.

Mielőtt részletesebben is ismertetnénk a félsziget Villanova-kultúrák leletcsoportjait, előre kell bocsátanunk, hogy a Villanova-kultúra korántsem egyedül határozza meg e térség korai vaskori fejlődését. A villanovai kultúra kezdetben egyöntetűen hamvasztásos módon temetkező hordozói mellett igen jelentős szerepet játszottak, elsősorban Itália délkeleti részében és Szicíliában a különféle, csontvázasan temetkező kultúrák hordozói. E csontvázasan temetkezések részben azt bizonyítják, hogy a helyi bronzkori népcsoportok nem tűntek el, hanem továbbéltek, részben pedig azt, hogy az itt élőket vagy egy részüket a Balkán illír színezetű népességéhez is kapcsolatok fűzték. Az ilyen kapcsolatok egyébként e csoportok területi elhelyezkedésében is tökéletesen tükröződnek, hiszen északon, ahol szinte egyeduralgoló a hamvasztás, erősen érződik

*Bronzsisakkal fedett Villanova korabeli urna
Bolognából*

az Alpokon túli régió közelsége, az urnamezős kultúrákkal való szomszédság, ugyanakkor a keleti partvidék csontvázas sírjai a Dalmácia felől tengeri úton érkező illír elemek hatására, illetve ottlétére utalnak.

Ma már szinte felmérhetetlen mennyiségű lelettel rendelkezünk, ha a Villanova-kultúra képét kívánjuk megrajzolni, amíg korábban a temetők, a sírleletek voltak az ismert anyagban túlsúlyban, addig az újabb kutatások településeket tártak fel, így segítségükkel egyre többet sikerült megtudnunk e népesség települési szokásairól, s ezzel együtt alaposabb betekintést nyerhettünk társadalmi, gazdasági rendszerébe is. A szakemberek a kultúrának több területi csoportját határolják el, s e regionális csoportok tulajdonképpen kisebb-nagyobb eltéréssel megegyeznek az előző kultúra, a proto-Villanova területi faciesével.

A Villanova-kultúra központja minden kétséget kizáróan a mai Bologna térségében volt, s nem csupán azért, mert itt található az a Villanova nevezetű falu, ahol első ízben bukkantak e kultúra leleteire. Az első emberi hamvakkal teli urnát még 1853-ban fedezték fel, és két év leforgása alatt már 193 sírból gyűjtötték össze a leleteket. A feltárást irányító G. Gozzadini a 179 hamvasztásos sír mellett 14 csontvázasat lelt, s e sírok mellékletei a Villanova I. és a II. periódusából valóknak tekinthetők. Később egyébként a Villanova-sírok egész légijára bukkantak. Az ezekben talált páratlanul szép tárgyak a bolognai Museo Civicóban tekinthetők meg.

Magából Bolognából a Villanova-települések és -temetők egész sora ismert. A legfontosabb s a leggyakrabban emlegetett temetők, San Vitale, Benacci I., Benacci II., Arnoaldi ugyancsak e város térségében helyezkednek el. San Vitalében 900 sírt tártak fel, s tulajdonképpen ebben a Villanova I. fázisát képviselő temetőben az anyagi kultúra teljes gyűjteményét megtaláljuk.

A kultúra alapvető edényformája a proto-Villanova-hoz hasonlóan a nagyjából kettős csonkakúpos urna. Az olykor duzzadt nyakú s öblös edény két-fülű. Az urnára általában fekete színe jellemző, ezt valószínűleg füstöléssel alakították ki az égetés során a Villanova-fazekasmesterek. Az edényeken alkalmazott legkedveltebb díszítésmód a körbefutó meander és egyéb geometrikus mintázat. E díszítésmód eredetéről már régóta vitáznak. Többen az ősforrását Itálián kívüli területen keresik. Mások viszont közvetlen helyi előzményeit mutatják ki mind a bronzkorban, mind a proto-Villanova-szakaszban. Talán a legvalószínűbb, hogy ez a díszítési

mód délről származott, ui. a félsziget déli régióiból, így Szicíliából is jól ismerik a hasonmásait. Maga az edényforma minden kétséget kizárólag a reá hasonlító proto-Villanova-urnából származtatható, s esetében szükségtelen arra gondolni, hogy újabb idegen eredetű népcsoportok közvetítő szerepét kellene keresni.

A Villanova-sírtípusnak három alapformáját különböztetik meg, de ezek között is csupán kisebb eltérések akadnak; a legegyszerűbb a földbe mélyedő gödörsír, melynek mélysége a 2,5–4 méter között váltakozik. A második csoport esetében nincs különösebb változás, legfeljebb csak annyi, hogy a gödör oldalát kövekkel erősítették meg. Van egy harmadik, egy kőlapokból összeállított sírtípus is, de ez többnyire csak a kultúra későbbi szakaszára jellemző.

A Villanova-kultúra első szakaszát, az ún. Benacci I. fázist képviselő San Vitale sírjai még meglehetősen szegények mellékletekben. Legfeljebb egy-két bronztárgyat: fibulát, borotvát, tűt vagy karperecet találtak e sírokban. Néhány gazdagabb temetkezés mellékletében bronzedények és tömör markolatú bronzkard is előfordult. E sírok egyikében-másikában olyan bronzokat is találtak, amelyek azt tanúsítják, hogy a temető közel állt a proto-Villanova-kultúrához. Ilyenek a fibulák közül az ún. Peschiera-derivátumok vagy magyarul származékok, a lemezes hátú fibulák, majd ezeket követik az egy- és kétrészes kígyós fibulák. A San Vitalével egykorú másik temetőben, a savenaiban olyan kétélű borotvát is találtak, amelyen típusút a bismantovai proto-Villanova korú temetőből ismerünk. De ebben az időben már egy másik fajta borotvát használtak, az ún. félholdas típust. Ez természetesen nem zárja ki egy-egy régi fajta borotva elszigetelt megjelenését. A gazdagabb sírokban talált ún. antennás markolatú kardok, mint amilyent a 303-as és a 776-os sírban leltek, azt jelzik, hogy ezekbe a temetőt használó közösség főnökeit temették el egykoron. Ugyanezt dokumentálják a gazdagon díszített bronzedények, közöttük szitulák is. Néhány sírban szépen díszített bronzövet is leltek, de találtak tűket, karpereceket, gyöngysorokat, bronzfalerákat, sőt, egy esetben bronzablát is. Nem ritka viszont az edényanyagban a házi kerámia. Ilyen edényekben minden valószínűség szerint azokat az áldozati ételeket helyezték, amelyek hiedelmeik szerint elengedhetetlenek a halott túlvilági útjához.

Az északi Villanova-kör temetői közül jó néhány már a következő fejlődési szakaszokat képviseli: mindenekelőtt a két Santa Isaia-i temető, Fondo

Benacci és Benacci Caprara, természetesen mindkettő Bologna területén. A temetkezési rítusban nem tapasztalunk alapvető változást, továbbra is az egyszerű vagy kövekkel erősített gödörben találjuk a hamvakat tartalmazó urnát, bár úgy tűnik, hogy a csontvázas rítus is előfordul már, egyelőre még elszigetelt formában. A sírok mellékletei mindenképpen későbbiek azoknál, mint amelyeket S. Vitaléban vagy Savenában leltek. Például Peschiera-származékok (derivátumok, ahogy a szakirodalom nevezi őket) már nem fordulnak elő, a csavart ívfibulák s kigyós típusok is alig-alig találhatók a sírokban. Viszont továbbra is használták a félholdas borotvát, a díszített bronzövet meg a bronzablát. Új típusként tűnik fel a csónakfibula, jellegzetes, csónakot utánozó formájával. Ugyancsak új elem, de már a kerámiában, a festett geometrikus ornamentika, ez kétségtelenül a geometrikus kultúrával egykorú Görögországból ered. Esetenként találkozunk harcossírokkal is, ezek legfőbb melléklete az antennás markolatú kard volt. Az egyre gyakrabban található lószerszámzat, sőt egy lovastemetkezés újabb kulturális, esetleg etnikai áramlat megjelenésének a bizonyítéka.

A Villanova-bronzművesség igen magas technikai szintjéről azok a finoman kidolgozott, gazdagon díszített bronzedények vallanak, melyekből egyre többet és többet helyeztek a sírokba. Igaz, hogy mind a formakincs, mind az ornamentika esetében erőteljesen működő közép-európai kapcsolatokkal is számolnunk kell, a villanovai bronzművesség technológiáját mégiscsak a korai és a proto-Villanova-hagyományokból vezethetjük le. A pontbűtyök soros, gyakran figurális díszítésű tálak, vödörök s egyéb edények ez esetben is a gazdag, sőt fegyvermellékletes sírok tartozékai.

Az északnak nevezett Villanova-leletcsoport harmadik időrendi faciese az arnoaldi már a szó minden értelmében a Villanova-kultúra csúcsát képviseli. Az Emilia tartomány Villanova-korabeli lakossága még az előzőek során megismerkedhetett az új fémme, a vassal, ez jelentős gazdasági s egyben társadalmi felemelkedést eredményezett. A kerámiában még fokozottabbá válik a görög geometrikus hatás, s érdekes újításként megjelennek a bronzedények, főleg szitulák égetett agyagutánzatai. Tovább módosulnak a fibulák, főleg a hosszú tűtartójú csónakos típusok, s ekkorra több más bronztárggyal együtt már teljesen eltűnik a sírokból a félholdas borotva.

A késői villanovaiak gazdasági életében döntő változást jelentett az egyre erősödő kereskedelem,

amelyet a dél-etrúriai Villanova-telepeken át a görögsséggel, de Kelettel is folytattak: kereskedelem útján idekerült elefántcsont-faragványok, üvegfigurák, egyiptomi szobrocskák, arany ékszerek és idegen eredetű viseleti tárgyak egyúttal a helyi művészetre is ösztönzőleg hatottak. Ennek eredményeként egyre gyakrabban találkozunk figurális faragványokkal, szobrokkal, domborműves díszekkel stb.

Talán még a Bologna-vidékieknél is erőteljesebbnek tűnik az a Villanova-kör, amelynek leleteit Dél-Etrúriában találták. Egy feltétlenül figyelmet érdemlő tényre szeretnénk felhívni a figyelmet: arra, hogy a Villanova-temetők általában a későbbi etruszk települési központok közelében helyezkedtek el. A dél-etrúriai Villanova-temetők közül mindenképpen a tarquiniai a legfontosabb. Ez a tenger közelében van egy kissé északnyugatra a tolfá-allumierei leletek vonalától. Tarquiniában egyébként több lelőhelyről is tudunk, elsősorban temetőkre gondolunk. Ezek közül a Poggio dell'Impiccato, a Poggio Selciatello és a Monterozzi még az I. Villanova-fázist képviselik, sírjaikban olyan típusú tárgyak vannak, amilyenekkel San Vitaléban és Savenában találkoztunk.

Selciatellóban 78 sírt találtak, s ezek zöme az ún. pozetti formához tartozott. Ennél a sírtípusnál egy kisebb aknát mélyítettek a gödör fenekén a földbe, s ebbe helyezték a hamvakat tartalmazó urnát, majd kőlappal fedték le az egészet. Az urnák továbbra is a megszokott Villanova típusúak, de az egyik sírban, nyilvánvalóan a szomszédos Latiumból átsugárzott hatásra négyszögletes alapú házurnát leltek, amely a házurnák közül a legrégebbi. A későbbi házurnák általában kerek vagy elliptikus alaprajzot mutatnak. Selciatellói sajátosság az is, hogy az urnát a megszokott sekély tál helyett egyes alkalmakkor sisakkal fedték le, nyilván a harcosoknak kijáró tisztelet jeléül tették ezt. A későbbiek során egyre inkább égetett agyagból készült másolatok helyettesítik a bronzsisakot.

Már Selciatellóban is találtak vasat, de még közel sem vált általánossá. A fibulák archaikus jellegűek, s ugyanezt mondhatjuk el a borotvák egy részéről is; öt sírban kétélű borotvát, 23-ban egyszerű ívfibulát és összesen 24 db különböző típusú korongos fibulát leltek. Viszonylag kevés az ékszer, a fegyver és a szerszám. Ebből a temetőből néhány karperecet meg gyűrűt, tűt, egy antennás kardot, lándzsát és kést ismerünk.

Az impiccatói temető összesen 86 sírja nagyjából hasonló a selciatellóiakhoz, a sírmellékletekben itt is a korongos lábú és az egyszerű ívfibulák dominál-

nak, s a temető anyagából még megemlíthetünk néhány félholdas borotvát. A tarquiniai temetők között Monterozzit említhetjük meg mint olyant, amely a korai fejlődési szakaszból való. Az igazsághoz tartozik az is, hogy néhány igen korai síregyüttéstől eltekintve a temető sírjainak többsége jellegében valamivel fiatalabb, mint az előbb tárgyaltak, sőt, jórészt már a Benacci II. szakasz temetkezéseit képviseli. A kerámiaanyaga igen változatos, s előfordulnak közöttük viszonylag nagy méretű edények is. Az itt feltárt sírok leletanyagában fejlettebb technikával készült fibulák s igen sok vastárgy akad.

Selciatello közelében van egy másik Villanova-temető, az ún. Selciatello Sopra. Az előző temetőtől való alapvető eltérés főként a csontvázas temetkezésekben és az idegen kerámiaformákban nyilvánul meg. A temető 200 sírjában összesen 60 ívfibulát és 21 korongos lábú példányt leltek, ezek a tárgyak viszont azt igazolják, hogy a temetőt viszonylag korán, már a Benacci-kultúra I. szakaszában használták.

A borotvák közül 51 félholdas típusúval szemben csak 3 kétélű borotva képviseli a korábbi korszakot. A fiatalabb sírokban általánosan előforduló melléklet a vas; szerszámok és fegyverek formájában egyaránt képviselve van.

Folytathatjuk tovább e sort két igen fontos lelőhellyel, a Toscana tartományi, Vetuloniával (Poggio Colonna) és Populoniával. I. Falchi az előbbi helyen, Grossetótól 29 kilométerre feltárta egy etruszk város nagy kiterjedésű temetőjét. A temető legkorábbi sírjait még a Villanova-korszak néhány hamvasztásos temetkezése képviseli. A Poggio alla Guardiát, a Villanova-temetőt közvetlenül folytatja az etruszk temető, s a Villanova-körben idegen elemek megjelenése már kétségtelenül az etruszkokkal való érintkezés közvetlen eredménye. Társadalomtörténeti szempontból izgalmas egy másik itt tapasztalt jelenség: a fiatalabb temetőrészben ugyanis mintegy 15 sírból álló csoportok határolódnak el, szabályos körkerítéssel körülvéve. A sírok leletei erősen emlékeztetnek az előbb ismertetett Monterozzi temető anyagához. A mellékletek között vaskard is előfordul. Úgy tűnik, hogy a vetuloniai Villanova-temető valamikor a Benacci I. időszakában kezdett benépesedni, s használatban maradt egészen az etruszkok koráig.

A másik lelőhely, Populonia – itt A. Minto végzett feltárásokat még a második világháború előtt, s nagyjából a vetuloniaihoz hasonló körülményeket tapasztalt. Tulajdonképpen az etruszk város teme-

tőjét kutatta fel, de ugyancsak megtalálta ennek a Villanovába tartozó előzményeit. Gödör- és kövel körülrakott hamvasztásos sírokra bukkant. Nagyon is figyelemre méltóak az ún. keleti hatás korából származó sírok, többek között akad itt temetkezés, éspedig tumulusos temetkezés, mediterrán típusú álkupolás mennyezetű cellával. Ez azért sem meglepő, miután e tengerparti települések lakói igen gyakran kerültek érintkezésbe idegen hajósokkal, s e találkozások eredményeként anyagi és szellemi kultúrájuk számos új elemmel gazdagodott.

Bisenzióban (Visentium), az etruszk település környékén négy Villanova-temetőt is felkutattak. Palazetta, S. Bernardino, La Polladara lelőhelyekről van szó, ez utóbbi helyen két önálló temetőt találtak. La Polladarában az egyik temetőben viszonylag korai, esetleg időben a Benacci I.-ből származó leletek is vannak, azonban e temetők sírjainak többsége már a késői Benacci II.-vel egyidejű. A korai temetőben a fekete színű, megszokott Villanova-kerámia dominál, s még egyetlen geometrikus díszítésű, festett edényt sem találtak a térségben. A latiumi befolyást itt is tapasztalni, mivel több házurnát találtak a sírokban. A mellékletek között gyakori a korongos lábú és a kígyós fibula, a félholdas borotva. Vasból készült félholdas borotvát is találtak, sőt vaslándzsát is leltek a sírok egyikében. A másik három temetőben jellegzetes a bronzanyag szegényessége, míg a festett, geometrikus edények már igen gyakoriak, s az új kultúrával, s talán új néppel való érintkezés bizonyítékaként már csontvázas sírok is megjelennek a hamvasztások sorában.

A szárazföld belsejében Livorno és Siena között található Volterra. Ez egykor ugyancsak fontos etruszk települési központ volt. A La Gueruccia néven ismert Villanova-temetőt erős szálak fűzték Bisenzióhoz. Sajnos, a temetőt korábban elpusztították, és síregyüttesei közül mindössze 32 hamvasztásos és 2 csontvázasat sikerült alaposan megfigyelni. Leleteik alapján ezt a Villanova-együttest a Benacci II. szakaszba tartozónak lehet tekinteni.

A dél-etrúriai lelőhelyek sorába tartozik még három igen fontos Villanova-kultúrák települési központ: Vulci, Tarquinia közelében van. Itt részben a múlt század végén, részben századunk ötvenes éveiben tártak fel egy jellegzetes aknasíros, hamvasztásos temetőt. A sírmellékletek alapján a temetkezések a Villanova-kor első két fázisában történhettek, ugyanis leletanyaguk e korra jellemző. Veii egészen közel van Rómához, attól néhány kilométerre északra. Az etruszk város akropoliszában

a kései bronzkorra és a Villanova-kultúrára jellemző településmaradványokat is felfedeztek, de Villanova-településnyomokat másutt is leltek a város környékén. Valószínűleg ezekhez tartoztak azok a temetők, amelyek Valle la Fatában, Quattro Fontanilliben, Grotta Gramicciában stb. kerültek elő. Ezekben is leginkább az aknasírok dominálnak, de előfordul néhány csontvázas rítusú temetés is. Keltetésük ideje nagyjában azonos a vulci-sírokéval. Végezetül a Viterbo térségében található Narcéban talált leletekről kell megemlékeznünk. Itt több Villanova-temetőt is feltártak, leleteik időben felölelik a nagyjából a Benacci II.-től kezdődő korszakot, egészen az etruszkok megjelenéséig.

E két Villanova-tömbtől távolabb is találtak, többnyire elszigetelten álló Villanova-leletegyütteseket vagy olyan leletcsoportokat, amelyek a korai vaskor folyamán erőteljes Villanova-hatásoknak kitettten fejlődtek. Ezek közül elsőként két Salerno környékén talált lelőhelyről kell megemlékeznünk. Csak az elmúlt évtizedek során derült ki róluk, hogy a Villanova-kultúra hatása őket is elérte, bár azt még nem tudni, hogy csupán kulturális hatásról beszélhetünk-e vagy Villanova-kultúrát hordozó népcsoportok érkezését is számításba kell-e vennünk. Az egyik lelőhely Pontecagnano, 10 kilométerre Salernótól. A Villanova-kultúra jellegzetes sírjait tárták itt fel, kettős csonkakúpos urnákkal. Egy másik temetőben csontvázas gödörsírok (fossa) is voltak, a térségben teljesen idegen, nem Villanova eredetű elemek alkották a sírmellékleteket. Érdeemes felfigyelni egy egyiptomi szkarabeuszutánzatra, amely feltehetőleg föníciai készítmény volt, és érdekesnek tartható a számos geometrikus díszítésű égetett agyagedényük is. A másik lelőhely már lényegesen távolabb fekszik Salernótól, a szárazföld belsejében, az Appenninek bejáratánál. Sala Consilínában ugyancsak sírokat, kettős csonkakúpos urnával felszerelt hamvasztásos temetkezéseket leltek.

Jelentős proto-Villanova, majd Villanova alapnépességről tanúskodnak a korábban már említett Terni lelőhelyei Umbriában. A Terni I.-gyel jelölt fázis, amelybe a Cascade delle Marmoré-i temető néhány sírja tartozik, még a kései proto-Villanova-szakaszt képviseli. Valószínűleg csak a következő szakaszban, a Terni II.-ben jelennek meg első ízben azok az elemek, amelyek itt is meghonosították a csontvázas temetkezési rítust. Összesen 19 olyan hamvasztásos sírról tudunk, amelyet a Benacci I. periódusából származtathatunk. Ezekben többek között kétélű borotvákat s egyéb archaikus bronz-

tárgyakat találtak. A hamvakat gyakran nem is az urnába tették, hanem a gödör fenekén helyezték el, s a sírt magát kövekkel vették körül. Egyébként Terni térségében több Villanova korú település is meretemes, lakóik az említett temetőkbe temetkeztek.

Teljesen sajátos, s éppen ezért a Villanova-kultúra fejlődésétől némiképpen eltérő képet mutat Latium korai vaskori fejlődése, noha a proto-Villanova-lelthorizont a térségben igen erőteljesen bontakozik ki. Nyilvánvaló mindebből, hogy Dél-Etrúria lakói szoros kapcsolatban álltak Róma vidéke és az Albai-hegység telepeseivel. Az olasz kutatás, mindenekelőtt M. Pallottino azonban kitart azon nézet mellett, hogy Latium etnikuma nem volt azonos a Villanova-kultúrát hordozó népekkel. Különböző nyelvészeti és egyéb megfontolásokból kiindulva az első, történetileg is megfogható latin közösségekre gondolnak. Éspedig olyan határozottan, hogy felvetik: az olasz nemzeti fejlődés gyökerei egészen az i. e. X. századra nyúlhatnak vissza.

Noha sok az azonosság, a latiumi „latinok” kultúrája mégis sok tekintetben eltért a klasszikus Villanova-kultúrától, mindenekelőtt a kunyhó alakú hamuurnák használatával. Ez eléggé sajátos szokás volt a korai vaskori Itáliában. Azután a sírok miniatürizált mellékletei, fémek és edények egyaránt, furcsa, számunkra megmagyarázhatatlan hitvilágot tükröznek.

Róma térségének már régóta és újabban feltárt leletei alapján nagyjából kirajzolódik előttünk az itteni korai fejlődés eléggé bonyolult képe. Viszonylag archaikus, eredetében a X. századba is visszanyúló síregyüttesekről tudunk a Forum völgyéből, ezekben is a már említett házurnákat és miniatűr sírmellékleteket találtak, valamint a Palatinus környékéről, a Quirinaléban Sant' Omobono és Esquilinus területén. Ez utóbbi helyen olyan temetőt is leltek, amelyet már a korai vaskor fiatalabb szakaszába sorolhattak. E síregyüttesek anyagát két újabb keletű ásatás anyagai egészítik ki, ugyancsak Latium területéről. Az egyik a Gabii térségében levő Osteria dell'Ossa, a másik a tengerparton található Pratica di Mare. Korai vaskori településhez tartozó temetőt tártak fel mindkét helyen. Rómától délkeletre, közel a tengerparthoz egy, még a bronzkor vége táján keletkező, majd később igen jelentőssé váló települést ismertek meg, ennek kerek, elliptikus, majd szegletes alaprajzot mutató kunyhói alapján sikerült áttekintést szerezni az itt lakók települési szokásairól.

Latium korai vaskori kultúrájának talán legjellemzőbb sajátossága az a népi keveredés, ame-

lyet a temetők különböző rítusú sírjai, de a leletek jellege is világosan elénk tár. Úgy tűnik, hogy a hamvasztásos módon temetkezők soraiba valamikor az i. e. IX. sz. táján olyan népelemek kezdtek vegyülni, amelyek csontvázás rítus szerint temették el halottaikat. Hogy ez a népkeveredés miként is játszódhatott le, arról nincs sok fogalmunk. Talán majd az Osteria dell'Ossában kiásott sírok nyújthatnak e folyamatba némi beekintést, mivel a korszerű módszerekkel feltárt temető sírjainak sok érdekes részletét rögzítették. Kiderült például, hogy a férfiakat hamvasztották, helyesebben csak a hamvasztott temetkezések esetében leltek miniatűr fegyvereket. Ez persze lehetett társadalmi megkülönböztetés is, de gondolhatunk arra is, hogy egymástól eltérő etnikumú közösségek tagjai házasodtak össze.

A latiumi kultúra egy másik önálló csoportja Rómától délnyugatra, az Albai-hegyek völgyeiben helyezkedett el. Leleteiből kiderül, hogy a Róma környékihez hasonló kultúra ugyancsak a bronzkor végétől öltötte magára a már ismert sajátos arculatát. Főként a Vigna Cavalettiben és a Castel Gandolfóban feltárt s a Forum környékiekkel sok tekintetben megegyező sírok leletei mutatják a proto-Villanova-fejlődés jeleit. A hamvasztásos sírok mellékletei között többek között borotvák, Peschiera típusú kések, olyan kígyós, korongos lábú és ívfibulák vannak, melyek Timmari és Allumiere sírjaira emlékeztetnek. A kerámiában megmutatkozó archaikus vonás, amely leginkább a terramarák kerámiájára emlékeztet, a kultúra kibontakozására derít fényt. Az idők múlásával azután erre a csoportra is jellemző az a furcsa kettősség, amelyet Latiumban mindenütt tapasztalhatunk, s nem csupán a temetkezési rítus terén.

A latiumi korai vaskor fejlődése során újabb és újabb jelenségek bukkantak elő, különösen az i. e. VIII. századtól kezdve. A Róma környéki települési központok ekkortól ugyanis a Dél-Etrúria és Dél-Itália közötti kereskedelem fontos közvetítőivé váltak. Görög eredetű, geometrikus mintákkal festett edények, ún. orientalizáló tárgyak egész sora került e területen a korszak sírjaiba mellékletként. A római Esquilinuson például a hamvasztást teljes egészében kiszorította a csontvázás rítusú temetkezés, s ez már önmagában is jelzi az i. e. VIII. sz. folyamán bekövetkezett gyökeres változásokat. Egyre több a gazdag, fejedelmi temetkezés. Az előbb említett temető is tanúskodik erről. Az egyik sír férfi halottja mellé sisakját, pajzsát, fegyvereit, sőt harci szekérét is elhelyezték. Nem kétséges, hogy a Róma környéki települések egy-

séges várossá való koncentrálódásában lényeges szerepet játszott az a különleges stratégiai fekvés, amely az itt élők számára monopolisztikus helyzetet biztosított az átmenő kereskedelem terén. Ezek után az sem meglepő, hogy az etruszk elemek viszonylag korán jelentek meg a térségben.

A Villanova-kultúra már említett központjai mellett Villanova jellegű lelőhelyekkel Itália más régióiban is találkozunk, de többé-kevésbé elszigetelten. Északon és délen egyaránt előfordulnak. A fontanellai és bismantovai temetők révén már régebben is tudtunk a proto-Villanova-kultúra hordozóinak északi térfoglalásáról s jelentős szerepéről a helyi korai vaskor kialakításában. Pianello della 'Genga népessége a picenumi kibontakozásban játszott lényegesebb szerepet, s bár a proto-Villanova-elemek jórészt feloldódtak az új kultúrában, egyes elszigetelt helyeken, mint mondjuk Fermóban a Villanova-kultúra, még tiszta formájában is megfigyelhető. A várostól északra fekvő temetőben 120 sírt tártak fel, vegyesen találtak közöttük a Villanova-kultúrára jellemző hamvasztásos és a tőle idegen csontvázás temetkezéseket.

Északkeleten, ahol (később a közép-európai eredetűnek vélt venétek kultúrája) Este és köre virágzott, hasonlóképpen erősen érződött a proto-Villanova-kultúra hordozóinak formáló tevékenysége. Az Este I. korszaknak a proto-Villanova-korszakkal fennálló kapcsolatairól már korábban ejtettünk szót, azokról a szálakról, melyek Bismantovához, Fontanellához, majd a korai Benacci-fázishoz kötötték az estei kultúra kezdeti fejlődését. Este I. időtartamban nagyjából az i. e. X. és a IX. századnak felel meg. A következő, a II. periódusban, nagyjából az i. e. VIII. sz. folyamán új, minden addigit felülmúló eredményeket produkált a fejlődés. Az égetett agyagedények többsége ebben az időben már korongon készült, a sírokba is egyre több bronztárgyat helyeztek, s értékes importtárgyakat, így többek között borostyánt, üveget és korallt, s nem kétséges, hogy ezek az egyre nagyobb ütemben fejlődő kereskedelem útján jutottak el ide. Ma már pontosan tudjuk, hogy az estei kultúra hordozói tartós kapcsolatokat tartottak fenn nem csupán a Bologna környéki Villanova-kultúra népével, hanem az Alpok északi és keleti térségével, sőt a Duna-medencével is.

Talán mind között a legbonyolultabb Északnyugat-Itália comacinusainak korai vaskori kultúrája, amelyet leginkább Golasecca néven emlegetnek. Főként a Comói- és a Varese-tó környékén elhelyezkedő leletcsoportokat maguk után hagyók eleinte

proto-villanovai, később villanovai és estei befolyásra fejlesztették kultúrájukat olyan szintre, amelyet a Ca' Morta-i kocsis temetkezésből származó leletek dokumentálnak.

Itália korai vaskorában meglehetősen éles kon-
túrokkal határolódik el az a terület, ahol a csont-
vázasan temetkező, fossa, vagyis gödörsíros kultú-
rákat hordozó különböző népcsoportok éltek. Nagyjából Itália délkeleti régiójáról és Sziciliáról van szó, ahol az apúliai és adriai vaskori kultúrák hordozói feltétlenül a proto-Villanova-kultúrától eltérő hagyományokat vitték tovább, még akkor is, ha az utánuk maradt leletek egy része Villanova-hatásokat tükröz. Hangsúlyoznunk kell, hogy ezek-
be az ún. fossa sírokba temetkező népcsoportok kultúrája semmivel sem volt alacsonyabb szintű a hamvasztásos temetkezésű villanovaiakénál, sőt, egyre inkább megszilárdul az a vélemény, hogy Itália városias kultúrája a félsziget déli fertályából érkező ösztönzések nyomán bontakozott ki. E feltételezés ésszerűnek is látszik annak tudatában, hogy Szicília és Apúlia már az i. e. XIV. századtól kezdve a mediterrán civilizáció hatókörében fejlődött, s hogy ezek a régiók adták tovább északnak a mediterrán civilizáció vívmányait.

Dél-Itália korai vaskori kultúrái közül egyik leg-
egyénibb színezetű Szicíliaé volt, amelyet már régóta laktak a siculusok, a sziget őslakói. Az égei emlé-
kőn nevelkedő fiatalabb bronzkori Thapszosz-
korszak után a proto-Villanova-kor kezdeteivel időben egybeeső Pantalica I.-szakasz kezdődött el, majd ezt követte a II. és a III. fejlődési szakasz. Ma már több ezernyi sajátos, csontvázakat tartalmazó temetkezése alapján a szicíliai korai vaskor fejlődését nyomon tudjuk követni, kezdve a bronzkor-
tól, egészen a görög gyarmatosítás időszakáig. Az olyan temetők, mint Caltagirone, Pantalica, Calascibetta, Cassibile stb. méltó folytatói a milazzói temetőben feltárt proto-Villanova hagyományok-
nak. Tovább haladva észak felé megemlíthetjük Calabriának talán legfontosabb lelőhelyét, Torre Gallit, ahol a század elején tártak fel egy, az i. e. X. században megalapuló és egészen az i. e. VI. századig létező települést, valamint az ehhez tartozó temető 334 sírját. A hosszúkás sírokban nyújtott csontvázak feküdtek, eredetileg halom alatt. Torre Gallira jellemző az a kiterjedt kereskedelmi kap-
csolat, amelyről a sírok importtárgyai vallanak; vannak közöttük picenumi, villanovai, sőt balkáni eredetű típust felmutató tárgyak. Campaniában Cumae (Kumé) ún. prehellen sírjaira érdemes fel-
figyelnünk. A két fejlődési szakaszt képviselő lelet-

*Diszített égetett agyagmadár kerekeken
az egyik estei temetőből,
az i. e. VII. századból*

anyagban az abszolút kormeghatározást megkön-
nyítő tárgyak is akadnak, így például egyiptomi
szkarabeusz, fajanszfigurák és olyan görög kerámia,
amely megengedi, hogy az i. e. IX. és az i. e. VIII.
századra tegyük a prehellen I. és II. szakaszt. A szá-
mos égei importtárgy tulajdonképpen már előreve-
tette árnyékát a későbbi görög gyarmat, Cumae
megalapításának. Ennek bekövetkezése később az
etruszk kultúrával karöltve újabb ösztönzést jelen-
tett Itália civilizációs fejlődésének.

AZ ETRUSZK REJTÉLY

Európa történetileg ismert népei közül a legnagyobb titokzatosság és rejtély talán az etruszkokhoz kap-
csolódik, ezért nem tekinthetjük véletlennek, hogy az etruszkkérdésről évszázadok óta, sőt még ma is élesen vitáznak. S éppen az elmúlt egy-két évtized kutatásai vezettek újabb, reményt keltő eredmények-
hez, amelyek – úgy tűnik – fellebbentik a titokza-
tosság fátylát e kérdéscsoportról. Miután M. Pal-

lottino már sokszor említett, magyarul is hozzáférhető könyve imponáló alapossággal tárgyalja az etruszkok néhány évszázados történelmét, talán elegendő lesz, ha csak néhány érdekesebb részlet-kérdésre térünk ki.

Előzményként csupán annyit, hogy a Villanovakorszak végső szakaszában, elsősorban a dél-etrúriai településközpontokban, de Bologna környékén is, a kultúra hordozóinak hallatlan gazdagsága figyelhető meg. Tarquiniában, Narcében s több más helyen még e környezetben is szokatlan pompát mutatnak fel a sírok, s ami talán még ennél is fontosabb, ezeket a Villanova-lelőhelyeket zömmel ott csoportosultalan találjuk, ahol később az etruszk városok kialakultak.

Az etruszkok kutatása igen sokáig csak az eredetükkel kapcsolatos kérdésekre terjedt ki, s e tekintetben a vélemények nagyjából három csoportra bonthatók: a legrégebb, még az ókorból maradt ránk a keleti származás elmélete. Ez az etruszk kultúra orientalizáló elemeiből, bizonyos nyelvi hasonlatosságokból s nem utolsósorban az antik hagyományokból indul ki. Voltak, akik a trójai Aeneas vándorlásával, mások a kisázsiai Lüdiából érkező teresh vagy taruisha népcsoporttal azonosították az etruszkokat, amint erről már az első fejezetben, az egyiptomi forrásokban szereplő tengeri népekkel kapcsolatban szó is esett. A kutatók egy részét alapjában az a tény befolyásolta, hogy az etruszkok igen magas szintű kultúráját szinte teljesen átszövik azok a keleti jellegzetességek, amelyek kétségtelenül szoros kisázsiai kapcsolatok meglétét engedik feltételezni. A keleti eredetet látszanak alátámasztani azok a nyelvészeti adatok is, amelyek arra utalnak, hogy az etruszk és a kisázsiai nyelvek között erős a hasonlatosság. E látszólagos bizonyítékoktól indítva jutottak egyes kutatók arra a végkövetkeztetésre, amely szerint az etruszkok valamikor a III. Ramszesz korabeli történeti eseményeket követően, tengeri úton jutottak el új hazájukba, Itáliába. Ámde arra vonatkozólag, hogy pontosan mikor és milyen útvonalakat követve érkeztek, egymástól eltérőek a vélemények, s ezekből kitűnő áttekintést nyújt Pallottino említett könyve.

Rendkívül kedvelt volt s talán még ma is az, különösen a régész kutatók körében az az elmélet, amely északi származásukat hirdeti. Sokan úgy vélték, hogy az etruszkokat azok között kell keresnünk, akik többek között a hamvasztás szokását is elterjesztették Itáliában, s ennek igazolására nyelvészeti bizonyítékokat is felsorakoztattak. Ezek szerint az etruszk nyelv eredetét a Balkánon, sőt

a Duna-vidéken kellene keresni, egy közös, ún. raeto-tírrén nyelvcsoporthoz részeként.

Elsősorban az olasz kutatók körében kedvelt az etruszkokat helyi eredetűeknek feltételezni. A nyelvészek közül ugyanis többen is úgy vélik, olyan népmaradványok voltak Itália területén, amelyek már a nagy indoeurópai bevándorlást megelőző időkben is ott éltek, így nyelvüket is összekapcsolhatják a legrégebbi etnikai csoportokkal. Ez a réteg, noha, az italicusok rátelepedtek, szinte újjáéledt az idők folyamán, s különböző hatások nyomán létrehozta a minden addig felülmúló gazdag civilizációját.

Pallottino, aki alaposan megbírálja az előbb ismertetett nézeteket, igen érdekes következtetésre jut az eredetkérdéssel kapcsolatban. Rámutat mind a keleti, mind az északi származtatás elméleteinek tarthatatlanságára, s bár egészen más alapállásból, mint ahogyan ezt mások tették, ő is az etruszk civilizáció autochton volta mellett tör lándzsát. Érdemes egy kissé hosszabban is elidőznünk az általa felsorakoztatott, valóban elgondolkodtató érveknél, módszeresen felépített bizonyítási rendszerénél.

Pallottino kiindulópontja teljesen világos, s ami lényeges, teljesen eltér azokétól, akik valaha is foglalkoztak a problematikával. Eszerint alapvetően hibás az az elképzelés, amely az etruszkokat megjelenésük pillanatától népi egységként fogja fel, mert így mindenképpen idegen területről kell származtatni őket. Pallottino szerint az Itáliában az i. e. VIII. századtól feltűnő etruszk kultúra és nép tulajdonképpen nem más, mint egy hosszú időszakaszt felölelő fejlődés végeredménye, egy olyan történeti folyamat ez, amelynek számos idő- és térbeli összetevőjével kell számolnunk. S itt nem csupán népi és kulturális tényezőkről van szó, hanem jelentős szerepet játszottak e folyamatban a speciális földrajzi környezet, a gazdasági lehetőségek s természetesen a társadalmi szerkezet kibontakozása is. Éppen ebből következik, hogy a mindenáron való eredetkutatás helyett a népi kibontakozás, az etnogenezis folyamata szorul beható vizsgálatra, s ilyen megfontolásból kiindulva valóban kutatni kell a lokális, az északi vagy keleti eredetű elemeket a kultúrán belül.

A fenti elvek figyelembevételével jutott a rejtélylyel idestova fél évszázada foglalkozó Pallottino arra a végkövetkeztetésre, hogy az etruszk etnogenezis színhelye Itália, s ezen belül is a félsziget középtáján elhelyezkedő Etrúria, s a korai vaskort vizsgálva e folyamatnak már csak végső szakaszait

kísérhetjük nyomon, azokat a pillanatokat, amikor készen, előttünk áll a maga hallatlan nagyságában ez az etruszknak nevezett kultúra.

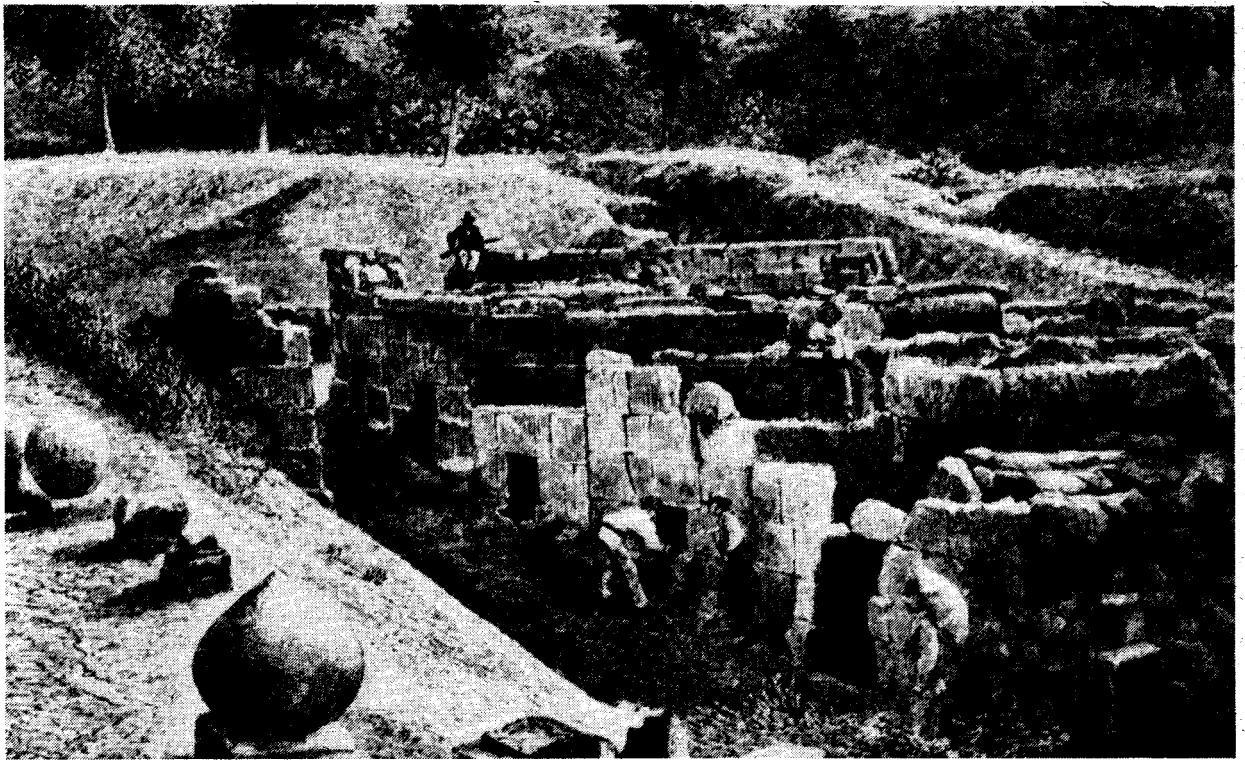
Ha a fent elmondottakat megpróbáljuk összevetni a korábban ismertetett régészeti kultúrákkal, számunkra nem sok feladat marad a titokzatos etruszk eredet kibontakoztatásakor. Etrúria lakossága ugyanis a korai vaskor etruszkot megelőző szakaszában a Villanova-kultúra hordozóival volt azonos. Említettük már, hogy a Villanova-kultúra legfontosabb lelőhelyei éppen azokon a helyeken tömörülnek, ahol később az etruszk városok emelkedtek. Így többek között a lelőhelyeket Tarquiniában, Veii-ben, Vulciban, Vetuloniában, Populoniában stb. találjuk. Az sem téveszthet meg minket, hogy a Villanova fejlődése a szárazföld belsejében, például Bologna térségében viszonylag lassúbb volt, e területeken lényegesen tovább tartotta magát a hamvasztásos temetés szokása, mint Dél-Etrúriában. Ez a helyzet nyilvánvalóan a tengerpart közelében fekvő települési központok, korai városok nagyobb gazdasági lehetőségeivel állt összefüggésben, azzal a nagy kiterjedésű területeket befonó kereskedelmi hálózattal, amely a városok lakóit Görögországgal és Kisáziával összekapcsolta. A fejlődésnek hallatlan méretű felgyorsulása figyelhető meg Dél-Etrúriában már az i. e. VIII. században; a művészi értékű tárgyak felhalmozódása, az égei importárak s mindenekelőtt a csontvázas temetkezési rítus rohamos térnyerése ennek legfontosabb momentumai. A következő, vagyis az i. e. VII. sz. emlékei már egyre inkább a keleties ízlést dicsérik, s ennek megfelelően beszélünk orientalizáló korszakról, amely végül is a csontvázas temetési rítus uralkodóvá válásával párhuzamosan, valamikor az i. e. VI. sz. folyamán átnő az etruszk kultúrába.

Pallottino nem is tagadja, hogy a Villanova-kultúra hordozóit nem kívánja elválasztani magától az etruszk néptől, sőt abból az alapvető tényből kiindulva, hogy a Villanova-kultúra elterjedési területe nagyjából fedi az etruszkok legnagyobb kiterjedési körét, felveti annak lehetőségét, hogy a Villanova-kultúra már a kész etruszk formációval a kialakult aktív terjeszkedésre kész etruszk néppel azonos. De még ennél is tovább megy az etruszk etnogenezis helyben lejátszódása tételének igazolásakor, amikor arról ír, hogy bár érhették a Villanova-kultúrát kibontakozásának időszakában északról, a kontinens felől, délről, Apúliából és Szicíliából vagy az Adria túlsó oldaláról etnikai vagy kulturális hatások „...a Villanova-kultúra összességében véve új és eredeti jelenség, amely

helyben alakult ki a bronzkori appennini kultúra alapjain; át is vette ehnek néhány elemét, mint pl. a kettős kúp alakú nagy füles edényt sötét impasto agyagból, nyakán meander díszítéssel. Nem szükséges tehát a Villanova-kultúra kezdetén nagy etnikai átalakulást feltételezni, legfeljebb valami ösztönzést, egy döntő jelentőségű történelmi erjedést, amely előidézhette a »tirrén« és indoeurópai etnikai elemek összeolvadását a tulajdonképpeni etruszk néppé, a Tiberistől északra.” (Az etruszkok, 67. old.).

Talán ennyit az etruszkok eredetének kérdéséről, helyesebben ennek pallottinói interpretáciájáról, s miután tudjuk, hogy Itália őstörténetének legjobb ismerőjéről van szó, nem is lehet okunk bármilyen kétségünk hangoztatására. Az alapkoncepció megátámadhatatlan; a fejlődésnek ez a küzdelmekkel teli, mérhetetlen hosszúságú folyamata, amely a különböző népcsoportoknak nyelvükben és kultúrájukban is egységes egésszé való ötvöződéséhez vezetett, s nem csupán Itáliában figyelhető meg, hanem kontinensünk, sőt világunk sok más térségében is. S ha hiszünk a történelem törvényszerűségeiben, akkor látnunk kell, hogy e folyamat valójában még nem zárult le, tart ma is, s a vége jószerivel még mindig beláthatatlan. De nem mond ennek a dialektikus folyamatnak ellent az sem, hogy szerte a világban találkozunk nyelvi, sőt népi reminiscenciákkal, amelyek sok esetben az őskorból visszamaradt etnográfiai képlet egy-egy piciny töredékét őrizték meg modern világunk számára, de sajnos, nemegyszer politikai zűrzavart keltenek maguk körül. Minden bizonnyal alaposan eltérnénk témakörünktől, ha tovább is folytatnánk e gondolat-sort, így jobbnak véljük, ha ezután magukról az etruszkokról, történelmükről, kultúrájukról is szövelünk néhány szót.

Etrúria hatalmát elsősorban annak a gazdasági potenciálnak köszönhetette, amelyet a korán kibontakozó etruszk tengeri haderő biztosított a települési központok lakóinak. Valószínűleg már a korai Villanova-időkben számolnunk kell azzal, hogy egyes népcsoportok elsajátították a tengerjárás művészetét, s a hajózás csakhamar a kereskedelmi kapcsolatok már ismert kiszélesedéséhez vezetett. A part mentén épült városok hajósai gyorsan felfedezték a környék gazdag nyersanyag-lelőhelyeit, s azok hamarosan az etruszk gazdasági élet legfőbb bázisaivá váltak. Az etrúriai bányák termékei, mindekelőtt a vas, a Görögországgal és a kisázsiai országokkal üzőtt kereskedelem legfőbb mozgatórugói voltak, s egyúttal az etruszkok gazdagságának forrásai is.

Etruszk sírmező ásatása Orvietóban, egykorú ábrázolás nyomán

Az etruszkok gazdasági és társadalmi fejlődéséről leginkább városaik és temetőik alapján szerezhetünk áttekintést. Amint már említettük, elsőként a tengerparti körzetben épültek ki a legfontosabb etruszk városok, mint Vetulonia, Veii, Tarquinia, Caere stb. Egyike a legjelentősebbeknek a tolfai hegyvidéktől északra elterülő, már többször is említett Tarquinia, ez a mai Corneto városka közelében, egy kisebb magaslaton épült. Feltárták többek között a várost övező nagy kváderfalakat s a város egyik templomát is. Tőle északnyugatra találták meg egy másik nagyváros, Vulci romjait. A város egy ma már tulajdonképpen elnéptelenedett lápvidéken állt, s itt ma is kiterjedt kutatásokkal derítik fel az etruszk építészet emlékeit. A tolfai hegyektől délre, ugyancsak a tenger szomszédságában épült egy másik város, az egykori Caere, a mai település, Cerveteri mellett. Amint a szerteszórt romokból kiderül, a város nagy kiterjedésű volt s Tarquiniához hasonlóan kváderfalazat övezte. Caerének a tengerhajózásban s egyúttal a külkereskedelemben játszott kiemelkedő szerepét három különálló kikötője, Alsium (Palo mellett), Pyrgi (San-

ta Severa) és Punicum (talán Santa Azarinella helyén) jelzi.

A tengerparttól némileg beljebb, a Braccianói-tótól délkeletre fekszik Veii egy kiterjedt fennsíkon, ma már jórészt lakatlan területen. A szórványos ásatások többek között egy szentélyt is napvilágra hoztak, számos értékes lelettel s természetesen, ahogyan másutt is, itt is meglették az elmaradhatatlan sírépítményeket. A kiterjedt ásatások során jelentős etruszk emlékeket, leleteket tártak fel az antik Rómában is, melyről köztudott, hogy az Etruszk Birodalom egyik központja volt. Az egyébként zömmel latinok és szabinok lakta városban az etruszk uralom számos építészeti és egyéb emléke maradt az utókorra.

Dél-Etrúria belsejében, a tengertől viszonylag távol, újabb etruszk városok nyomaira bukkantak. A Bolsenai-tó mentén, a mai Bolsena alatt terült el egykor a híres Volsinii, amelyről korábban azt gondolták, hogy egykoron az etruszk világ központja volt. A kváderkövekből kialakított falrendszer övezte fellegvárban és annak környékén eddig még kevés kutatás folyt, s így alig tisztázottak a város kialakulásának és fejlődésének körülményei. Volsinii különleges helyzetét a tőle nem messze levő szentély, Fanum Voltumnae határozta meg, amely – a hagyományok szerint – a tizenkét etruszk nép-

csoport évenkénti összejöveteleinek, ünnepségeinek adott helyet.

Orvieto néhány kilométerre van Volsiniútól, a Tiberis középső szakaszán, s a területén talált etruszk építészeti maradványok és más leletek határozottan a városka etruszk eredetéről tanúskodnak, noha etruszk nevét eddig még nem sikerült azonosítani.

Észak-Etrúriában mindenekelőtt Arezzo nevét kell megemlítenünk mint az etruszk ipar egyik fontos központját. Az etruszk Arretium egykor a mai város dombján helyezkedett el téglából meg kőből rakott falaival, páratlan értékű leleteivel, közöttük a híres, bronzból öntött oroszlánfigurával, a Chimaerával. Arezzótól délre találjuk Cortonát, ahol már a XVIII. században kiterjedt ásatások indultak az etruszk műemlékek feltárására. Ezen ásatások során az etruszk korszakból származó egész falrendszereket sikerült feltárni. Cortona a Trasimenó körzetében, Perugia viszont a Tiberis mentén fekszik, s ez utóbbi város talán a kontinuitás – továbbélés – legjobb bizonyítéka, tanúságtevője annak, hogy egy etruszk, majd római város hogyan fejlődhet nagy középkori várossá, majd modern településsé. Perugia, Etrúria tudományos kutatásának fontos középpontja volt a XIX. századtól, amelynek révén a műemlékek egész sora vált az utókor kincsévé, olyanok, mint pl. az Augustusról elnevezett nagyszabású ívelt városkapu, de maga a masszív városfal is.

Már egészen északon, az Arno völgyében találhatjuk Fiesolét. Ez ugyancsak fontos etruszk település volt, közepén messze kimagasodó fellegrárral. Egyébként az Arnótól északra ez az egyetlen etruszk város. Az Arnótól délre találjuk Volterrát, az egykoron igen nagy területen kiépült várost; még ma is látható építészeti maradványokkal s az elmaradhatatlan temetőkkel. Három további város a tenger körzetében helyezkedik el; Populonia közvetlenül a Tirrén-tenger partján épült ki, s az ókori vasművesség talán legjelentősebb központja volt. A szomszédos Elba sziget bányáiból szinte korlátlan mértékben termelhették a vasércet, ennek köszönhető, hogy a környéket (a legrégebb sírokat is) vassalak borítja. Magából az etruszk városból nem sokat ismerünk, eltekintve a nagy kiterjedésű területet övező városfáltól és a temetők ezrével magasodó halmaitól. Elsősorban tumulusairól nevezetes a délkeletre, fekvő Vetulonia, a mai Grosseto környékén. A nagy kiterjedésű temető egyben a város jelentős roltát is jelzi. Végül a harmadik városról, Rosellévól is meg kell emlékeznünk. A városfalakat kőből

Etruszk sírkamrák belső tere. (Egykorú feltárások nyomán)

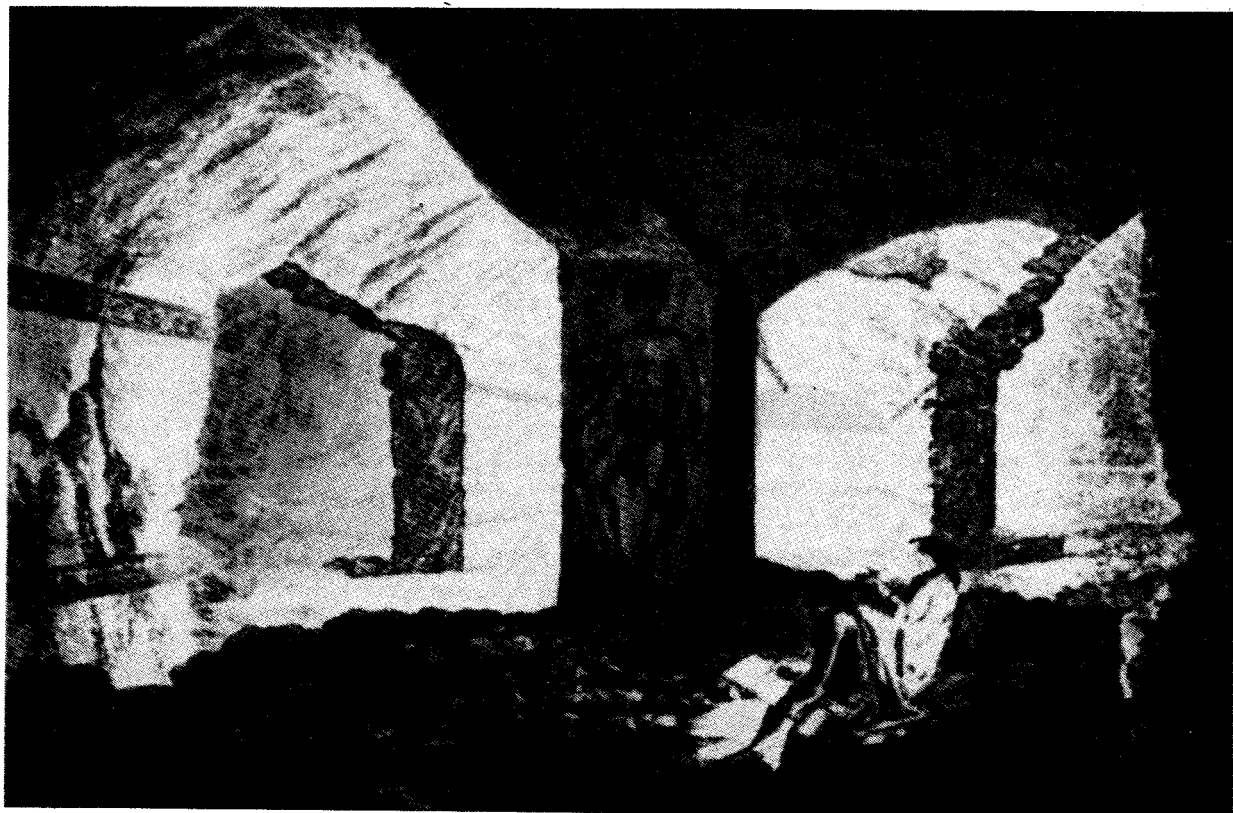
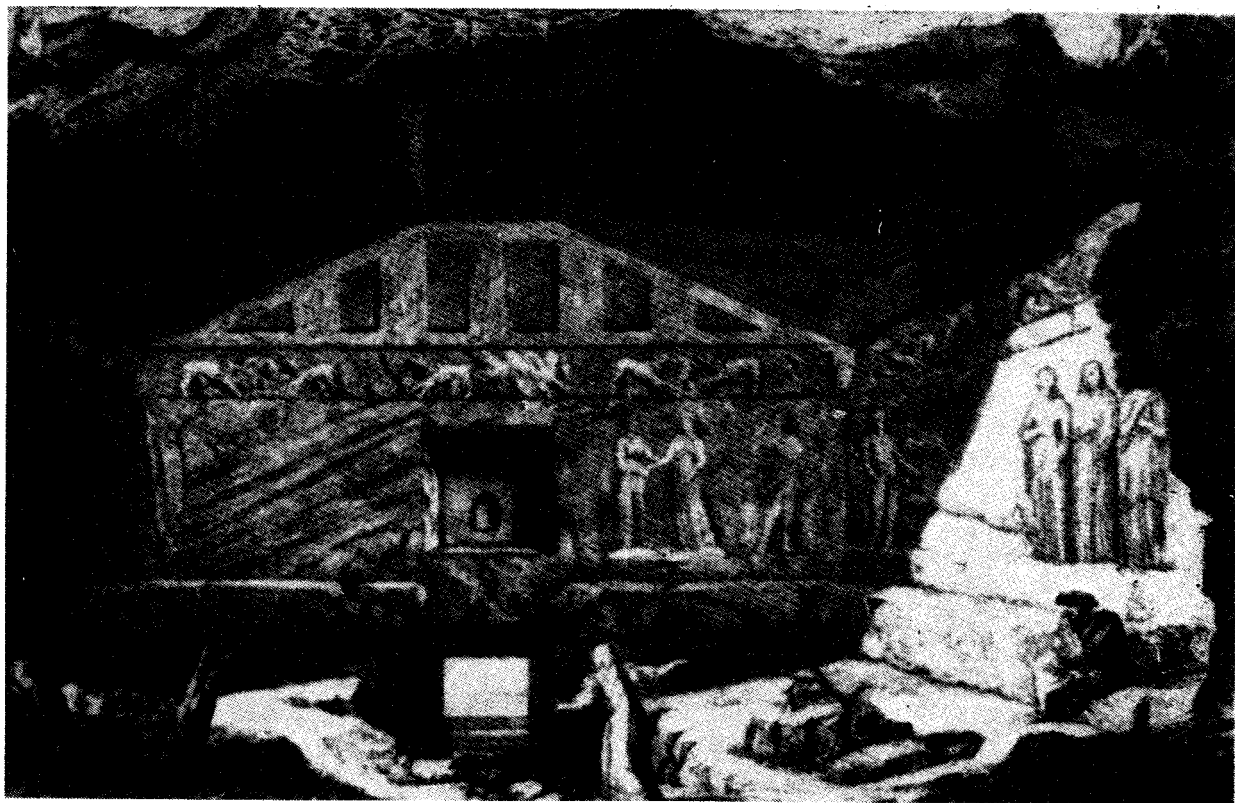
és nyers téglából építették. A lakott terület egy részét is feltárták.

Chiusi a szárazföld belsejében van, a mai település az ősi város helyén épült, s ennek következtében az egykori etruszk város maradványai szinte teljesen elpusztultak. Pedig az ókori város jelentős volt, a környékén található számtalan sírmező s ezek gazdagabbnál gazdagabb sírjai erről tanúskodnak. Talán itt kell megemlítenünk, hogy ezek a városok az etruszk időkben a települési központ szerepét is betöltötték, miután környékükön igen sok mezőgazdasággal foglalkozó lakosságú falvacskák biztosította a város lakóinak élelemmel való ellátását. Különösen így van ez Chiusi esetében, mivel környezetében egész településhálózatot fedeztek fel.

A tulajdonképpen Észak-Etrúria etruszk városairól lényegesen kevesebbet tudunk, noha a történeti-filológiai kutatások jelentős etruszk térfoglalásról számolnak be. A legfontosabb hely, a központ, kétségtelenül a mai Bologna, az egykori etruszk Felsina volt, amelynek Villanova-kultúrája a végső etruszk, ún. Certosa-szakaszban érte el tetőpontját. A bolognai Museo Civicóban a páratlan értékű sírleletek egész sorában gyönyörködhet az érdeklődő, az etruszk kultúra szinte minden egyes szakaszából.

A Reno völgyében, a mai Marzabotto mellett tárták fel Emilia tartomány talán legizgalmasabb etruszk emlékét, egy szabályos rendszerben kiépített várost. A városmaradványok láttán akaratlanul is a terramarák települési rendszere jut eszünkbe. A nyílegyenes, egymást derékszögben keresztező utcákat lejtősen haladó csatornahálózattal látták el, s az utcai csatornába fedett csatornák vezették a házakból a szennyvizet. A főutcák 15 méter szélesek voltak. Az utcák közepén 5 méteres szakasz a járműforgalomnak szolgált, míg kétoldalt, az enyhén felmagasított járdán haladhatott a gyalogos. A házak utca felőli bejárattal, nagy helyiségekkel, középső udvarral épültek. Az utcára néző helyiségek talán boltok lehettek. A házakat keskeny síkatorok választották el egymástól. A városhoz szabályos akropolisz csatlakozott, nyilvánvalóan ez adott helyet a város vallási és kormányzati központjainak. Az árokkal elkülönített fellegrárban négy épület, feltehetőleg templomok, maradványait tárták fel. A városon kívül megtalálták a temetőjét is sajátos, tufába vágott urnáival.

Az etruszk városok kutatása ma még eléggé kez-

detleges stádiumban van, miután korábban a lényegesen látványosabb és gazdagabb eredményeket produkáló sírfeltárásokkal sokkal szívesebben foglalkoztak. Aki valaha is látta az etruszk nekropoliszok bármelyikét, nem is csodálkozhat ezen, hiszen egy-egy sírkamra építészeti maradványaival, csodálatos freskóival, gazdag leleteivel szemünk elé tárja az etruszk kultúra szépségét, ragyogó arányait, nemegyszer belső értékeit is.

Az csak természetes, hogy e nekropoliszokat a városok, települések környékén hozták létre, igen sok esetben a korábbi Villanova-szakasz temetőinek folytatásaként. A legnagyobb etruszk sírmezőket Tarquiniában, Cerveteriben, Chiusiban fedezték fel, de nem kevésbé jelentősek a Bologna környékiek sem. Cerveteriben egészen a római időkig, megszakítás nélkül temetkeztek. Szinte egymásba érnek a változatos nagyságban épített halomsírok, rendszerint kövekkel körülvéve. A halom belsejében, a tufába vágva több sírt is leltek, s ezek építésében is a település rendszerét követték. Tehát a halott az életében megszokott környezetben pihent. Maga a sírkamra is mintha csak házbelső lenne, olyan a kialakítása, a berendezése; a falakon festmények, stukkók láthatók, s a helyiség vagy helyiségek zsúfoltak a luxus minden szintjét kimerítő használati kellékek, művészeti tárgyak tömegétől. Pallottino kilencven festett sírt említ Tarquiniából, s ezek közül igen sokat már az utóbbi években s ezzel együtt korszerű módszerekkel tártak fel. Szinte forradalmi újításnak számít C. M. Lericci szisztémája, aki egy speciális periszkóp formájú tükrrendszerrel hatolt be felülről a kupolasír belsejébe, hogy még feltárásukat megelőzően rögzítse az ott levő berendezést. A freskókat és stukkókat vékony rétegben ma már többnyire lefejtik a falakról, hogy konzerválva állíthassák ki őket a sokkal megfelelőbb múzeumi környezetben. A sírkamra falára természetesen visszahelyezik az eredeti festmények hű másolatait.

Sajnos, a súlyának megfelelő részletességgel nem tudjuk ismertetni az etruszkok civilizációját, magas szintű kultúráját, hiszen máris jóval túlléptük azokat a kereteket, melyek közé e korai történeti fejlődés eseményeit egyáltalán beszoríthatjuk. A fentiekkel csupán némi betekintést kívántunk nyújtani ama fejlődés csúcsaiba, amelyet a proto-Villanova-, majd a Villanova-kultúra népei bejártak, illetőleg elértek, de nem részleteztük, hogy ebben a fejlődésben volt-e szerepük idegen eredetű népeknek, kutúráknak vagy sem. A Villanova-kultúra igazi nagysága abban nyilvánult meg, hogy sok más őskori kultúrával ellentétben az évszázadok viharai-

ban igen ellenállónak bizonyult, képes volt önmagában feloldani minden kívülről vagy belülről érkező hatást, hódítók és leigázottak hatásait egyaránt. Elérte mindazt, ami kívülről kevés őskori népnek sikerült, az őskori civilizáció csúcsát, az írásbeliség szintjét. S nem utolsósorban ezért kell elhinnünk, hogy az etruszk nyelvet beszélő etruszkok valóban a villanovaiai leszármazottjai, az ő népi hagyományait folytatják, az ő nyelvüket beszélik, ha tovább is fejlesztették azt. Lehet, hogy az etruszk civilizáció váratlan színre lépésében az újabban érkező, de idegen népcsoportok is részesek, de semmi esetre sem ők határozták meg a Villanova-kultúra városias fejlődésének irányvonalát, legfeljebb elfogadták és segítették ezt a fejlődést, ezt az is bizonyítja, hogy az új korszak városai, temetői a régiekkel azonos helyeken voltak.

ITÁLIA ÉS A DUNA-VIDÉK

Végső tanulságul pedig nézzük meg röviden, mit jelentett Itália kései bronzkori kultúráinknak, s egyáltalán mit is jelentettek az Alpoktól északra és keletre élő kései bronzkori népek a „bronzó recente” és a „bronzó finale” időszakában Itália történelmi fejlődése számára.

A kérdés felvetése egyáltalán nem új, hiszen a múltban, de a jelenben is a kutatók egész légiója foglalkozott, illetve foglalkozik azzal a sajátos formakincssel és ornamentikával, amely azt látszik alátámasztani, hogy Itáliában is érvényesült a közép-európai befolyás. Legelőször is beszéljünk a hamvasztásos temetkezés szokásáról. Ez északon a terramarákkal, a félszigeten a proto-Villanova-korszakkal jelentkezik először, s ha eredetét tekintve vannak is viták, abban mindenki egyetért, hogy a területre kívülről érkezett. A másik idegen elem a pseudo- vagy proto-villanovai urnaforma, ez a jellegzetes kettős csonkakúpos edénytípus, amely egészen az etruszk idők kezdetéig megmaradt a Villanova-kultúra legfontosabb kerámiájának. Vagy ott van a Peschiera jellegű bronzok egész választéka, amelyből teljesen nyilvánvalóan kiviláglik, hogy a kései terramarák és a szubappennin kultúra hordozói szoros kölcsönhatásban voltak a közép- és délkelet-európai kései bronzkori ipari központokkal. E kapcsolatoknak a formai elemeken túlmenő, mély szellemi tartalmáról a kultusz, a hitvilág körébe sorolható tárgyak és ornamentális jellegzetességek vallanak. Gondoljunk csak a szoláris, a nap-

kultusz körébe tartozó motívumokra, a fémedényeken jelentkező, de tulajdonképpen az urnamezős területen otthonos madáralakra stb.

Ugyanakkor az is kétségtelen, hogy ha vannak is olyan leletcsoportok, mint mondjuk Timmari vagy Este I. és Este II., melyek az urnamezős régiók korabeli leleteivel igen sok hasonlatosságot mutatnak, ezek az urnamezős jellegzetességek minden esetben együtt jelentkeznek a helyi, itáliai sajátosságokkal. Például a kettős csonkakúpos urnán alkalmazott helyi bronzkori meander ornamentika, a megszokott itáliai fülképzés és sok más tényező arról győz meg minket, hogy e leletcsoportok többsége már a helyben kialakult kultúrát képviseli, még akkor is, ha e kultúra kibontakozásának folyamatában idegen elemek is szerepet játszottak.

Mindenképpen reménytelen vállalkozás volna, ha közelebbről is meg szeretnénk határozni egy-egy idegen eredetűnek vélt tárgy vagy tárgycsoport származási helyét. Az Ancona környéki Colle dei Capuccini alsó rétegének korai urnamezős kerámiája érkezhett ugyan a Dunántúlról, de Európa sok más területéről is, a Kárpát-medencétől egészen Észak-Boszniaig, Szlovéniáig terjedő régióból. A venét Este-kultúra és köre leginkább a Kárpát-medence déli peremvidékének korai Gáva-Belegiš körével tarthatott fenn kapcsolatokat, még a proto-Villanova időszakban, s feltehetőleg hasonló területről szerezték be az Este II.-korszak lakói jellegzetes, preszkíta típusokat is felmutató bronzait, ha egyáltalán gondolhatunk ilyen kapcsolatokra.

Egyetlen, konkrét tárgyakkal is meghatározható leletcsoportot emeljünk ki e kapcsolatok köréből: Mozsolics Amália kutatásai nyomán mind határozottabb kontúrokkal bontakozik ki előttünk a Peschiera-korai proto-Villanova-kultúra Kárpát-medencéhez fűződő kontaktusa. Mozsolics megállapítása szerint a különböző leletegyüttesek alapján ez utóbbi régióban itáliai összefüggésekről árulkodó

bronztárgyak egész csoportját lehet elhatárolni. Ilyen tárgyak többek között a különféle típusú nyél-nyújtványos török, az ún. Allerona-kardok, a terramara-sarlók, az itáliai típusú szárnyas balták, a hegedűvonaló-fibulák és származékaik, az egy- és a kétélű borotvák, speciális kések, edények és így tovább.

Bár a Peschiera-bronzok egy csoportja, elsősorban a korai típusú török, már a dunántúli első fázis időszakában jelen vannak, e tárgyak zömét mégiscsak a kurdi fémművesek gyártották, s nem kétséges, hogy nagyrészt itáliai prototípusok nyomán készítették őket. Az igen jellegzetes terramara-sarlókat például a Dunántúl déli felében találták a legnagyobb számban, méghozzá a kurdi horizonthoz tartozó bronzkincsekben. Ugyanebben az időben, szinte egyidejűleg jelennek meg a Kárpát-medencében a fibulák is, függetlenül az egyes variánsok között megfigyelhető kisebb-nagyobb időrendi különbségtől. Ugyancsak a kurdi kincsek horizontjában találkozunk először az ún. kurdi típusú vödörökkel vagy szitulákkal, e bronzedényféleség egyik korai példájával, amelyet a merlarai bronzleletben fedeztünk fel, már említettük. A tolfai díszített bronzcsészék – formájukat és díszítésüket tekintve – ugyancsak a hasonló magyarországi darabokra emlékeztetnek. Nyilvánvaló, hogy Itáliából került hozzánk a nyél-nyújtványos kardok jellegzetes Allerona-változata is, a madárfejet utánzó markolatú ún. Fucino típusú bronzkés, hogy csak a jellegzetesebb bronztárgytípusokról essék szó. Mindenesetre egyre világosabb, hogy a Kárpát-medence, a Dunántúl korai urnamezős fémművessége kialakításában az itáliai „bronzó recente”, majd a „bronzó finale” kezdete, ma még teljes egészében fel nem mérhető jelentőségű szerepet játszhatott, természetesen nem kívánjuk ezzel lebecsülni a Balkán-vidék északi részéből, az Al-Duna térségéből érkező hatások fejlődést formáló szerepét sem.

Kossuth Könyvkiadó / 1984

Művészek és varázslók

AZ URNAMEZŐS KULTÚRA ÉS A KURDI BRONZMŰVESSÉG

Előző fejezeteink egyikében részletesen is megismertünk a régibb urnamezős kultúra dunántúli leletcsoportjaival, sőt a korszak végét reprezentáló kurdi bronzipar kincseiről is szót ejtettünk már, amikor ismertettük az ezekben fellelhető különféle támadó- és védőfegyvereket. Azt is tudjuk, hogy e kincsek egy virágzó korszak csúcsát képviselik, egy olyanét, amelyben hivatásos katonák, kereskedők és gyakorlott bronzművesek játszották a vezető szerepet.

A kurdi bronzművesség kiterjedt kapcsolataival részben már megismertedtünk; gondoljunk csak az egyes tárgytípusok égi előképeire, a kelet-magyarországi bronzipar ösztönző erejére, s nem utolsósorban az itáliai Peschiera–proto-Villanova-kultúra felé vezető szálakra.

Mielőtt részletesebben is kitérnénk a régibb urnamezős kor megszűnését kiváltó történeti eseményekre, vizsgáljuk meg a kurdi típusú kincsek eddig még nem emeltett tárgyait. E horizontnak ma már közel száz bronzleletét ismerjük a Dunántúlról, s ha nem is ilyen nagy a Kárpát-medence más régióiból származó, hasonló korú kincsleletek száma, de tekintélyes. Nem véletlen, hogy éppen ott sűrűsödnek ezek a leletek a nyugati területen, ahol a leggyakoribbak a II. és III. fázis leletcsoportjai is, elsősorban Veszprém, Somogy, Tolna, Baranya és Pest megyék térségében. Az egyes településekből és sírokból származó bronztípusok és ezek öntőmintái, az edényekben elrejtett kincsek, illetve a kincsekkel együtt előkerülő edénycserepek külön-külön is értékes adatokkal szolgálnak az urnamezős kultúra II. és III. fázisa leletgyűjtéseinek, valamint a kurdi típusú kincsleletek összetartozásának kérdésében.

A kurdi horizont sajátos fegyvereiről már említettük, hogy ezek olyan korszak hagyományai, amelynek nagy gazdasági-társadalmi változások jelentették a lényegét. E korszak a változásokkal egyidejűleg világjelentőségű történeti eseményeknek biztosított kereteket. A különféle támadó- és védőfegyverekről nem is kívánunk ismét szólni; helyettük a lényegesen kevesebbet emlegetett használati tárgyakra térünk ki. Az ide sorolható bronzok a viselethez tartozó fibuláktól, a szépítő eszközökön (csipeszek, borotvák stb.), munkaeszközökön át a lovaglás, közlekedés tartozékait képező zablákgig vagy a kocsirúd végére erősíthető dísz tárgyakig a tárgyak igen széles skáláját ölelik fel. Legnépesebb csoportjukat kétségtelenül a munka- vagyis termelőeszközök, főként balták és sarlók alkotják. Ellen-

tétben a fegyverekkel, jelentős részük épségben maradt ránk, sőt egyiküket-másikat sohasem használhatták.

A balták közül a harci csákány funkcióját betöltő ún. szárnyas változatokat már említettük, ezektől viszont alapvetőleg eltérnek a munkaeszközként használatos, a nyél számára hüvellyel ellátott ún. tokos balták. Természetesen ezeket is öntéssel készítették, gyakran kisebb füllel, ez ugyanis megkönnyítette a nyélre erősítésüket. A baltákon levő bordadíszítés jelentős segítséget nyújt időrendi besorolásukkor.

Nem kevésbé jelentős munkaeszközök voltak a sarlók, ezek esetében a fogórészt a markolatnyúlványra erősítették. Rendszerint ezeket is bordázattal díszítették. Miután a számtalan sarlónak szinte mindegyike önálló jellegzetességeket mutat fel, úgy tűnik, hogy a legtöbb darabot külön-külön öntőmintában készítették, vannak kincsleletek, amelyekben igen nagy számban találunk ép sarlókat, sőt mást sem. Külön figyelmet érdemelnek az itáliai terramara típusú sarlók, ezek főként dél-dunántúli kincsekben fordulnak elő. Elsősorban ezek azok a tárgyak, amelyek alapján a kurdi fémművesség itáliai kapcsolataira gondolhatunk. Megjegyzendő, hogy egyéb tárgytípusok is vallanak e kapcsolatokról. Általában egy-két ilyen terramara-sarlót ismerünk kincseinkből. Így például Birjában, Öreglakon vagy Nagyvejkén találtak ilyeneket. Érdemes megemlítenünk a peterd–peterdpusztai leletet, amelyben meglehetősen sok itáliai típusú bronzeszközt leltek.

Hasonló módon munkaeszköz volt a kurdi jellegű kincsek egy másik, bár nem túlságosan gyakori tárgya, a kés. Igen kevés épségben maradt példányról tudunk, leggyakrabban nehezen meghatározható típusú töredékekkel találkozunk. Az ún. Riegsee jellegű nyéllapos kés még a kései halomsíros korszak hagyományait őrzi, míg egy másik, egy nyél-nyújtványos változat már a kurdi korszak sajátos terméke. Még egy töredéket érdemes megemlítenünk, ugyancsak a peterd–peterdpusztai leletből. Ez egy madárfej végződésű tömör késmarkolat, az itáliai ún. Fucino-késtípus egyik hazai képviselője.

A kincsleletek olyan, általában ritkábban előforduló tárgyainak, mint a szépipítőeszközöknek, zabláknak vagy kocsirúdvégeknak, illetve díszeknek sem szabad alábecsülnünk a jelentőségüket, miután ezek elsősorban a korszak emberének más szempontokból eléggé homályos életmódjára utalnak. Ugyanígy kell értékelnünk e kincsek egy másik, jellegzetes viseleti tárgyát, a fibulát. A fibulák

A kurdi típusú bronzkincsek dunántúli elterjedése

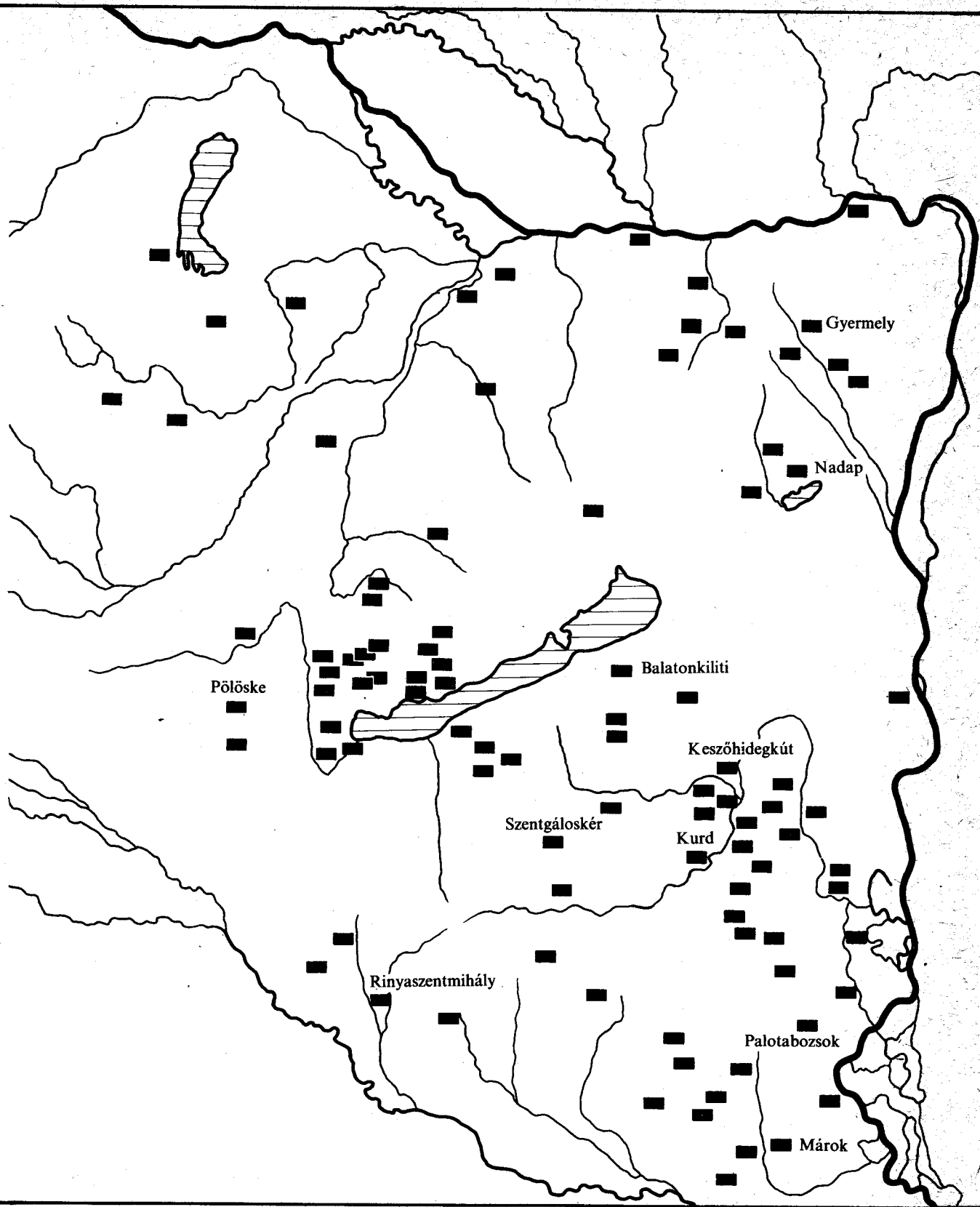
különleges jelentőségéről már több alkalommal is szóltunk. Nem kevésbé fontos a fibulának az időrendi besorolásban játszott szerepe, hiszen tudjuk, hogy a Kárpát-medencében, első ízben a II. fázis időszakában, gyakorlatilag már az i. e. XII. században tűnik fel, mégis a különböző hazai változatok egymáshoz való időrendi viszonyát igen nehéz meghatározni. Szinte egyidejűleg kerültek használatba a hegedűvonó formára visszavezethető különböző változatok, majd röviddel ezek után a lemezes hátú fibulák. Annyi bizonyos, hogy a kurdi horizont kincseiben lényeges időkülönbség nélkül találjuk meg egymás mellett a különféle típusokat, persze a többnyire töredékes darabokból nehéz meghatározni a fibulák tényleges jellegét.

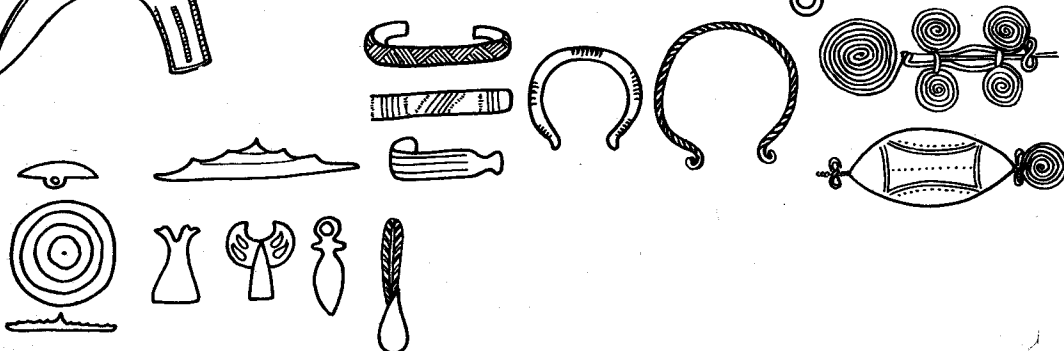
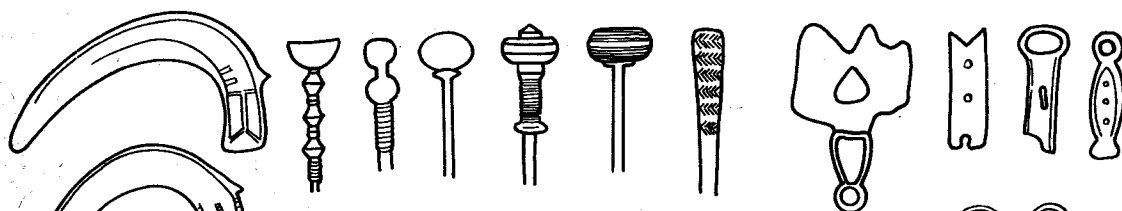
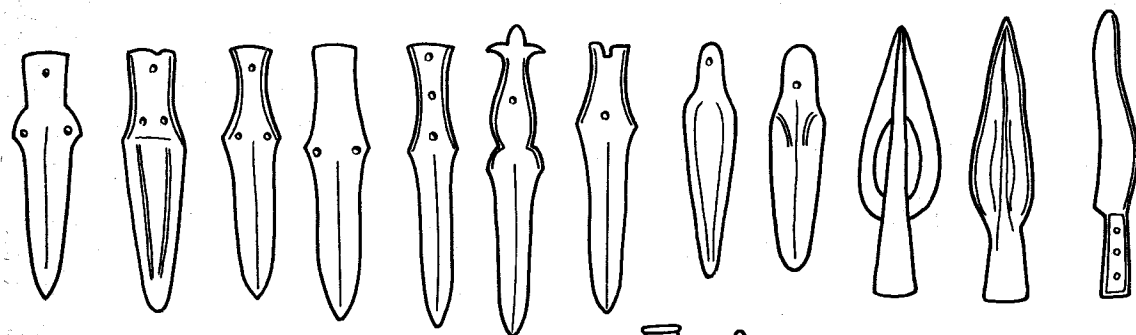
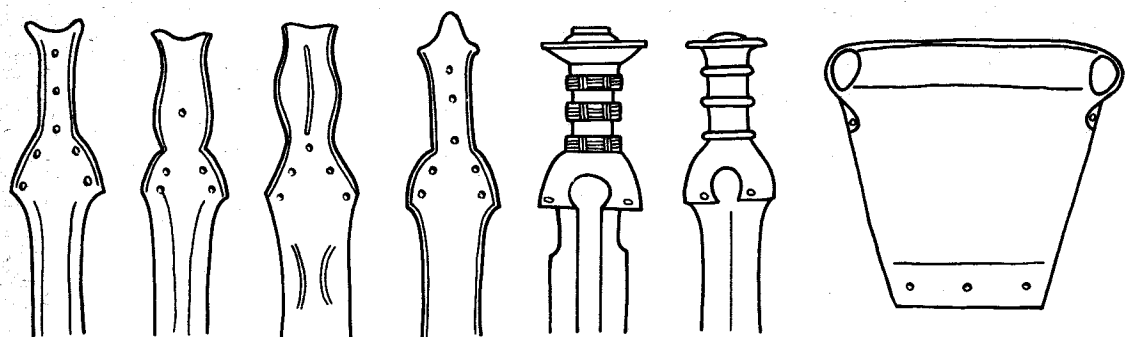
Szinte biztos, hogy a kurdi kincsek horizontjának kialakulása előtt még ismeretlen volt e viseleti tárgy sajátos, Kárpát-medencei változata, a spirálkorongos fibula. A spirálkorongok számából készítésüknek időpontjára következtethetünk, s minél több korong kíséri a fibulát, annál későbbi keletű a gyártása. A kurdi horizont legfiatalabb kincsleleteiben találkozunk egy másik fibulatípussal, az ún. szemüvegfibulával, ez már átvezet minket a fiatalabb urnamezős kultúra bronzművességéhez.

A használati tárgyak következő, nem kevésbé jelentős csoportját a bronzlemezről kalapált, kisebb-nagyobb edények alkotják, ezekből néhány ép és töredékes darabot a kurdi típusú kincsleletekben is találtak. Közülük elsősorban a kurdi, a névadó kincslelet vödrét, más néven szituláját említhetjük. Ez egyébként az egyetlen épségben fennmaradt példány e kincsek sorában. A kihajló szájreremű, öszszeszegecselt lemezekből kialakított, kétfüles vödörre – töredékes állapotban – más kincsekben is ráakadtak, így többek között Kisapátiban, Lengyel-tóiban, Pölöskén, Rinyaszentkirályon stb.

A nadapi kincslelet tíznél is több, különböző típusú bronzedénye hitelt érdemlően tanúsítja, hogy a bronzlemezről kalapált, gyakran pont- és bütöksoros ornamentikával díszített csészék, tálak, bögrék, üstök használata ebben az időben már meglehetősen általános, s nem egynek közülük agyagból formált prototípusa is ismeretes, de nem nehéz felismernünk bennük az égei és az itáliai előformákat sem.

A kurdi horizont kincseinek ékszeranyaga rendkívül gazdag. Tűk, csüngők, nyak- és karperecek,

kartekercsek, csüngődíszek, s egyéb bronzdíszek egész sora említhető. Ezek részletes felsorolására nem vállalkozhatunk, s tán nem is lenne az fontos, ám egyetlen kincsleletet, úgy érezzük, érdemes közelebbről is megvizsgálnunk: a Zala megyei Pötréten talált leletre gondolunk. Ebben kivétel nélkül ékszerek közé tartozó bronztárgyakat lelték. Egykori tulajdonosuk ezeket az értékes tárgyakat égett agyagedényben rejtette el. A különböző méretű mellkorongokból, a spiráltekercses mellboglárból, szemüvegfibulákból, spirálcsővecskékből és számtalan borostyángyöngyből álló lelet feltehetőleg egy teljes női viselet része volt.

Nem kétséges, a végtelenségig folytathatnánk azoknak a különféle bronztárgyaknak felsorolását, melyek e kincsleletek tartozékai; sok mindenről szó sem esett, így a borotvákról, a munkavégzés más alapvető szerszámairól vagy éppen az olyan nyersanyagtömbökről, mint az öntőlepenyek, amelyek a bronzművesek nyersanyagkészletét képezték. De nem lenne helyes száraz tárgyfelsorolással untatni a tisztelt olvasót, amikor nyilvánvalóan jobban érdeklik az olyan részletek, melyek éppen e leletek földbe kerülésének okaival foglalkoznak.

A kurdi típusú kincsleletek alapos elemzését végzi Mozsolics Amália, a fémtechnikák kiváló hazai szakértője. Kutatásaival számos olyan bronztárgyat tudott meghatározni, amelyek csak a kurdiaknál már fiatalabb bronzleletekben fordulnak elő. Ezek a tárgyak csak a következő történeti korszakban, a fiatalabb urnamezős kultúra körében váltak általánosan használttá. A következő fejezetben ennek a kornak kibontakozását, az új kultúrának a Kárpát-medencében való uralomra kerülését, majd általánosabb elterjedését kell szemügyre vennünk, miközben a legfontosabb leleteket és nem csupán a bronztárgyakat ismertetjük.

AZ URNAMEZŐS KULTÚRA ÚJABB HULLÁMAI

Közép- és Délkelet-Európa népeinek történelmét alapvetően befolyásolták azok a vándorlás jellegű népmozgások, amelyek az i. e. XIII. sz. végétől évszázadokon át alakították, formálták a térség etnikai arculatát. Az urnamezős kultúra hordozói vándorlásának különböző hullámai leginkább a Duna völgyében élő népeket érintették, s ennek meg-

felelően itt tapasztaljuk a kései bronzkori kultúrák körében a legtöbb változást. A hatalmas területre kiterjedő, a Duna-vidék közepén uralkodó urnamezős kultúrát is az egyik ilyen vándorlási hullám hozta létre, kialakulása valahol Dél-Morvaország és Észak-Ausztria területén, az ott elhelyezkedett lausitzi kultúrához fűződik.

Tudnunk kell, hogy a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának kialakulása még abba az időszakba nyúlik vissza, amikor a Dunántúlon az I. fázis kései halomsíros leletcsoportjaiban már részben felbukkant az urnamezős fejlődés néhány jellegzetes vonása. Amint már említettük, az új kultúra népi bázisát a helyi halomsíros népesség képezte, amelybe még Észak-Ausztria és Dél-Morvaország területén beleolvadtak a lausitzi jövevények, s a két kultúra összeötvöződése képezte a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrája fejlődésének alapját. A két különböző eredetű népcsoport lélekszámának aránya területenként változott, s elsősorban ez határozta meg a lokális urnamezős leletcsoportok egymástól eltérő, sajátos arculatát. Azt is tudjuk, hogy a Dunántúlon a kései halomsíros kultúra csoportjai a lausitzi kultúra etnikai közreműködése nélkül alakították ki új kultúrájukat, természetesen a különböző irányból érkező más-más természetű ösztönzések hatására. Láthattuk az északnyugat-dunántúli, halmok alá temetkező népesség kultúrájának igen erőteljes expanzitását, terjeszkedését is. E kultúra a II. fázis idején már távoli területeken is éreztette hatását. Jellegzetes, ferdén árkolt díszítésű kerámiájuk ekkor már a Bécsi-medencétől nyugatra és északra egyaránt terjedőben volt, sőt egyes csoportjaik még Dél-Németország területére is eljutottak. A dél-morvaországi Lednice, az észak-ausztriai Baierdorf, a burgenlandi St. Margarethen (Margitta) típusú leletcsoport szorosan kötődik mind a nyugat-szlovákiai Čaka (Cseke), mind a kisalföldi Mosonszolnok jellegű lelőhelyek anyagához. Miután e leletcsoportok ferdén árkolt edényeinek eredete a Kárpát-medence felé mutat, nem nehéz rekonstruálnunk e kerámiát elterjesztő népcsoportok terjeszkedésének irányát sem.

Úgy tűnik, hogy a ferdén árkolt edények népe a régebbi urnamezős korszak egy bizonyos szakaszában időlegesen visszaszorította a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának déli, délkeleti irányba való terjeszkedését.

De ejtsünk néhány szót a Duna-vidék középső részének eme urnamezős kultúrájáról, amely az Európa hatalmas területeire kiterjedő urnasíros kultúrkör egyik jellegzetes regionális csoportja.

Elterjedési területe felöleli Alsó-Ausztriát, Dél-Morvaországot, Nyugat-Szlovákiát, valamint Jugoszlávia északnyugati részét. Azt már tudjuk, hogy a kultúra alapját az e régiókban élő őslakosság, a kései halomsíros kultúra helyi csoportjai jelentették, s ezekre telepedett rá a kelet felől beáramló lausitzi etnikum. A kultúra kialakulásához vezető fejlődés vonalát szinte lépésről lépésre nyomon követhetjük, főként Dél-Morvaország területén. E területen, a Reinecke szerinti kronológia *BD* periódusától kezdve, sőt, egyes elképzelések szerint már a *BC2* periódus végétől észlelhető a kései halomsíros és a lausitzi csoportok együttélése. Erre a legjobb példát Blučinából ismerjük, a kései halomsíros erődtített település térségében feltárt korabeli sírok anyaga erről árulkodik. Az alig valamivel későbbi, a marefyi és a lednicei típusú leletekkel képviselt horizontban már érzékelhető a ferdén árkolt edények kultúrája hordozóinak időleges térhódítása.

A régibb urnamezős kultúra előrehaladottabb szakaszában Dél-Morvaország és Alsó-Ausztria területén egyre inkább háttérbe szorultak az árkolt díszítésű edények, s helyüket a Velatice-kultúra sima, díszítés nélküli edényei vették át. Ezt a korszakot Ausztriában Grossmugl-fázis néven ismerik, amely tulajdonképpen a régibb UK, azaz urnamezős kultúra virágkora, már a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának konszolidációját is jelenti. A ferdén árkolt kerámiát készítő elemek háttérbe szorulása, s a Velatice típusú fazekasság előretörése ezzel egyidejű volt. Ugyancsak változást tapasztalunk a bronzművesség hagyatékában is, miután az ide sorolható bronztárgyak egy része már a fiatalabb urnamezős kultúra fejlődési irányát jelzi. A grossmugli és a velaticei sírok bronzmellékletei félreérthetetlenül a kurdi horizont fiatalabb típusaira utalnak, s e tárgyak egyidejűleg, ezek részbeni egykorúságát is bizonyítják. Grossmugl és Velatice egyúttal a dunántúli III. fázis is képviselik, de már magukban hordozzák a következő, a fiatalabb urnamezős korszak csiráit is. Velatice tulajdonképpen fejedelmi sír a kultúra jellegzetes, sima, díszítés nélküli kerámiájával, hárombordás, tömör markolatú karddal, bronzedénnyel s más mellékletekkel. A grossmugli urnás temetkezések hasonlóképpen bronzokban gazdag sírok, s a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrája régibb szakaszának talán legjellegzetesebb reprezentánsai.

Ugyanezt az időszakot és egyben ugyanezt a kultúrát képviseli a nyugat-szlovákiai ocskói (Ockov) halomsír, de már a térség északi határvidékén. Az általunk már ismertetett fejedelmi síregyüttes kerá-

miájában erőteljesen érződik az a lausitzi összetevő, amely többek között a velaticei kultúra kialakításában is jelentős szerepet játszott. A csekeinél mindenképpen fiatalabb ocskói halomsír anyagát már aligha sorolhatjuk a ferdén árkolt edények kultúrájához, amely feltehetőleg két, egymástól eltérő etnikumot is képviselt. Az ocskói halomsír fejedelmi halottja a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrája egyik dél felé nyomuló csoportjának főnöke, vezére volt, s a vele együtt eltemetett leletek már előrevetették a nyugat-szlovákiai, majd a dunántúli foglalás árnyékát.

Úgy tűnik, hogy a ferdén árkolt kerámia népe, amely az i. e. XII. sz. derekától fokozatosan visszaszorult, már csak a Kárpát-medence nyugati részében érvényesíthette uralmát, s befolyása itt is egyre összébb szűkült. A kurdi típusú kincseletek tárgyai tulajdonképpen egy letűnőben levő korszak végső etapját képviselik. A III. fázisból, tehát a kurdi horizonttal párhuzamosan futó időszakból itt teljes mértékben hiányoznak a korábban megszokott harcossírok, míg az északabbra fekvő régiókban, éppen ebben az időben válnak gyakorivá a fegyvermellékletes fejedelmi temetkezések. Gondoljunk csak akár a velaticei, akár az ocskói temetkezésekre. Közép-Európában ebben az időszakban az i. e. XII. sz. második felében és a következő században, az i. e. XI. sz. folyamán már egyre erőteljesebben bontakozik ki az urnamezős kultúra; többek között erre is utalnak a térségben mind gyakrabban jelentkező gazdag, fejedelmi sírok. Ilyen volt például az észak-bajorországi Hartban feltárt temetkezés, amelynek mellékletei között kocsihoz tartozó maradványokat, hárombordás markolatú, ún. Erlach típusú kardot, kurdi típusú bronzvödör, nyél-nyújtványos kést, különböző kerámiát stb. leletek. A már említett vödör és egy Friedrichshure típusú bronzcsésze a Kárpát-medencével, közelebből a dunántúli kurdi bronziparral fenntartott kereskedelmi kapcsolatokat dokumentálja. De említhetjük az észak-ausztriai unterradli temetőt is, ennek egyik sírjában a hartit megközelítő gazdagságú leletek voltak, s természetesen az elmaradhatatlan fegyvermellékletet is megtalálták, egy hárombordás markolatú kardot.

A fenti példák azt bizonyítják, hogy a közép-európai urnamezős kultúra körének talán legmarkánsabb reprezentánsa, a Duna-vidék középső részének urnamezős kultúrája ugyanezt a fejlődési vonalat követte, amelyet ezt megelőzően a ferdén árkolt edények kultúrájának körében is megfigyeltünk, s hasonló erjedésnek lehettünk tanúi mindkét társada-

lomban, természetesen egy kisebb fáziseltolódással. A nyugat-magyarországi harcosrétegre jellemző halomsírok eltűnésével egyidejűleg északon és nyugaton erőteljesen katonai színezetű társadalom bontakozik ki, s ez a kibontakozás egyúttal a Duna-vidék középső része urnamezős törzseinek déli, délkeleti irányú terjeszkedését is jelentette.

E népmozgások természetesen az urnamezős vándorlásnak már későbbi keletű hullámaihoz tartoztak, s ha nem voltak is annyira kiterjedtek, mint az Égeikumot is érintő korai vándorlás, az egész Kárpát-medencét végigsodorták, s hatással voltak a Balkán nyugati peremvidékeire is. Ámde a korábbiakhoz képest gyökeres változást csak a Kárpát-medence nyugati felében idéztek elő, míg a keleti régiókban zavartalanul élt tovább a gávai kultúra népe.

A Kárpát-medencét érintő hullámai e vándorlásnak nagyjából arra az időre tehetők, amikor a kurdi típusú kincseletek a föld alá kerültek, s amely egyúttal a kurdi bronzművességet is elpusztította. A kincseletek fontosabb tartozékairól már tájékoztattuk az olvasót, s a különböző bronztárgyak: szerszámok, ékszerek, s egyéb tárgyak szinte teljes keresztmetszetét szemünk elé vetítik annak a korszaknak, amelyben a tárgyak készültek. A tömegesen talált sarlók egy olyan fejlett földművelő gazdálkodásról vallanak, amely már megfelelő mennyiségű gabonával tudta ellátni az egyre szaporodó közösségeket, a hasonló mennyiségben lelt tokos balták főként az újabb termőföldeket biztosító erdőirtásokhoz kellettek. A fegyverek különféle változatai e társadalom vezető rétegét képviselő harcosokat idézik fel, s egyúttal azokat a jelentős területeket érintő háborúkat, melyek e viharos történelmi korban dúltak. A gyarapodó számban megjelenő ékszerek és viseleti tárgyak növekvő jólétről tanúskodnak, olyanról, amelyet egyébként a harcosok, bronzművesek és kereskedők biztosítottak a régibb urnamezős korszak itt élt törzseinek. Azonban a gazdasági fellendülés és ezzel együtt társadalmi jólét legbiztosabb jelzői maguk a kincseletek, amelyek olyan fejlett bronzművességre utalnak, amilyenre korábban még nem volt példa a Kárpát-medence területén.

A fejlődésnek alig évszázados emelkedő tendenciája, majd az ezt követő néhány évtized igazán virágzó időszaka után egy meglehetősen váratlan

fordulat következett be. A földbe rejtett kincseletek már az i. e. XII. sz. végső évtizedeitől kezdve világosan jelzik, hogy a korábbinál lényegesen zavarosabb, sőt háborús korral kell számolnunk. A háborúk során a helyi lakosság tömegesen volt kénytelen elrejtetni javait, s nyilvánvalóan elmenekülni is kényszerült. S hogy a vésznék már korábban is mutatkoztak bizonyos jelei, annak a II., de még inkább a III. fázisban egyre gyakoribb erőd-földvár építkezések a legjobb bizonyítékai. Ezeket a földvárakat, természetes vagy mesterséges erődítéseket már korábban is részletesen ismertettük, amelyből láthatták olvasóink, hogy ezek szinte az egész Dunántúlt behálózták, mintegy menedéket biztosítva a környékbeli falvak lakóinak.

Az északnyugat, nyugat felől érkező hódítókkal vívott élethalálharc aligha volt egyoldalú, miután a kurdi típusú kincsekben szinte egyáltalán nem találni ép fegyvereket, ellentétben a zömmel jó állapotban levő szerszámokkal, egyéb eszközökkel. Ebből az következik, hogy minden valamirevaló, használható fegyvert megragadtak, az egykori harcosok leszármazottai nyilván nem adták fel egykönnyen ősi területeikhez fűződő jussukat.

A háború végeredménye azonban aligha lehetett kétséges, noha a védelmi harc hosszúra nyúlhatott. A kurdi jellegű kincseket a bennük levő bronzok összetételéből ítélve nem egyidejűleg rejtették el, körülbelül néhány évtizedre becsüljük e folyamat időtartamát.

Amint erről már szó volt, a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrája fokozatosan nyert teret a Dunántúlon. A legkorábbi leletcsoportokat az országrész északkeleti fertályában találjuk, tehát az urnamezősök nagyjából a kurdi kincsek horizontjával egyidejűleg települtek ide. Elsősorban Pest, Komárom és Fejér megyék területén találkozzunk leleteikkel. Ezek a később kifejlődő váli kultúra fontos összetevőivé váltak. A kérdéses régióban a már régóta ismert érdfüti síregyüttes mellett néhány telepmaradvány is található. Bajót-Hagymásrét, Esztergom-Búbánat-völgy, Etyek-Kálvária-domb, Szentendre-Vasútállomás és Budapest (XI.)-Sztregova utca képviseli ezt a kultúrát, de valószínűleg ugyanebbe a kultúrába sorolható a neszmély-téglagyári temető néhány korai sírja s néhány, ugyancsak korai síregyüttes a budakalászi Duna-partról.

Bár a váli kultúrát kialakító Duna-vidék középső részének urnamezős leletcsoportjait maguk után hagyó népek már a fiatalabb urnamezős kultúra korszakát képviselik a Dunántúlon, magára a kultúra kibontakozására gyakorlatilag már a III. fázis időszakában, annak inkább a vége felé került sor. A korai váli kultúra hordozói elsőnek Nyugat-Szlovákia Duna menti területeit, és a túlsó parton a Dunakanyar térségét szállták meg, s ezekről a helyekről folytatták tovább déli, majd keleti irányú terjeszkedésüket. Leleteik közeli rokonságot árulnak el a helyi régibb urnamezős őslakossággal, de még szorosabb a kapcsolat a dél-morvaországi Velatice-kultúrával és a nyugat-szlovákiai Ockovval (Ocskó) és körével. A Nyugat-Szlovákiában kibontakozó kultúrát, amelyet hetényi- (Chotin-) csoport néven ismernek a szlovákiai kutatók, tulajdonképpen a váli kultúra területi faciesének tekinthetjük.

Mivel a korai váli leletek a régibb urnamezős kör maradványaira nagyon is hasonlítanak, igen nehéz egymástól elkülöníteni ezeket, s nemegyszer komoly gondot jelent egy-egy lelőhely szórványkerámiája hovatarozásának pontos meghatározása.

Tehát a Dunántúl területén elsősorban a Duna-könyök térségében találkozunk a korai váli kultúra lelőhelyeivel. A kultúra teljes elterjedési területén azonban még nem ismerjük, mindenestre a Dunazug-könyökhöz csatlakozik még Fejér megye északkeleti fertálya, valamint Komárom és Győr-Sopron megye Duna menti szakasza. A kurdi lelet-horizontot követő IV. fázisban, amely egyúttal a fiatalabb urnamezős korszak korábbi szakasza, a váli jellegű leletek a fent körvonalazottnál nagyobb területen való elterjedést bizonyítanak. A Dunántúl keleti felében a legtöbb helyen megtaláljuk a leleteit, elsősorban a Dunához közel eső területeken. Amint ezt még látni fogjuk, a váli kultúra jelentős szerepet játszott a Dél-Dunántúl fiatalabb urnamezős kultúrájának létrehozásában, sőt déli határainkon túl, a Szerémségben e kultúra hordozói vetettek véget a helyi, gávai (Surčin–Belegis) jellegű népcsoport uralmának.

A váli kultúra szomszédságában, a Dunántúl területén, annak északnyugati térségében a kelet-alpi kapcsolatokkal rendelkező Ság hegy–Velem-szentvid-csoport népe élt. E nép jelentősége első sorban gazdasági téren volt nagy, ui. ő birtokolta a korszak legfontosabb bronzműves központjait: Ság hegyet és Velemszentvidet.

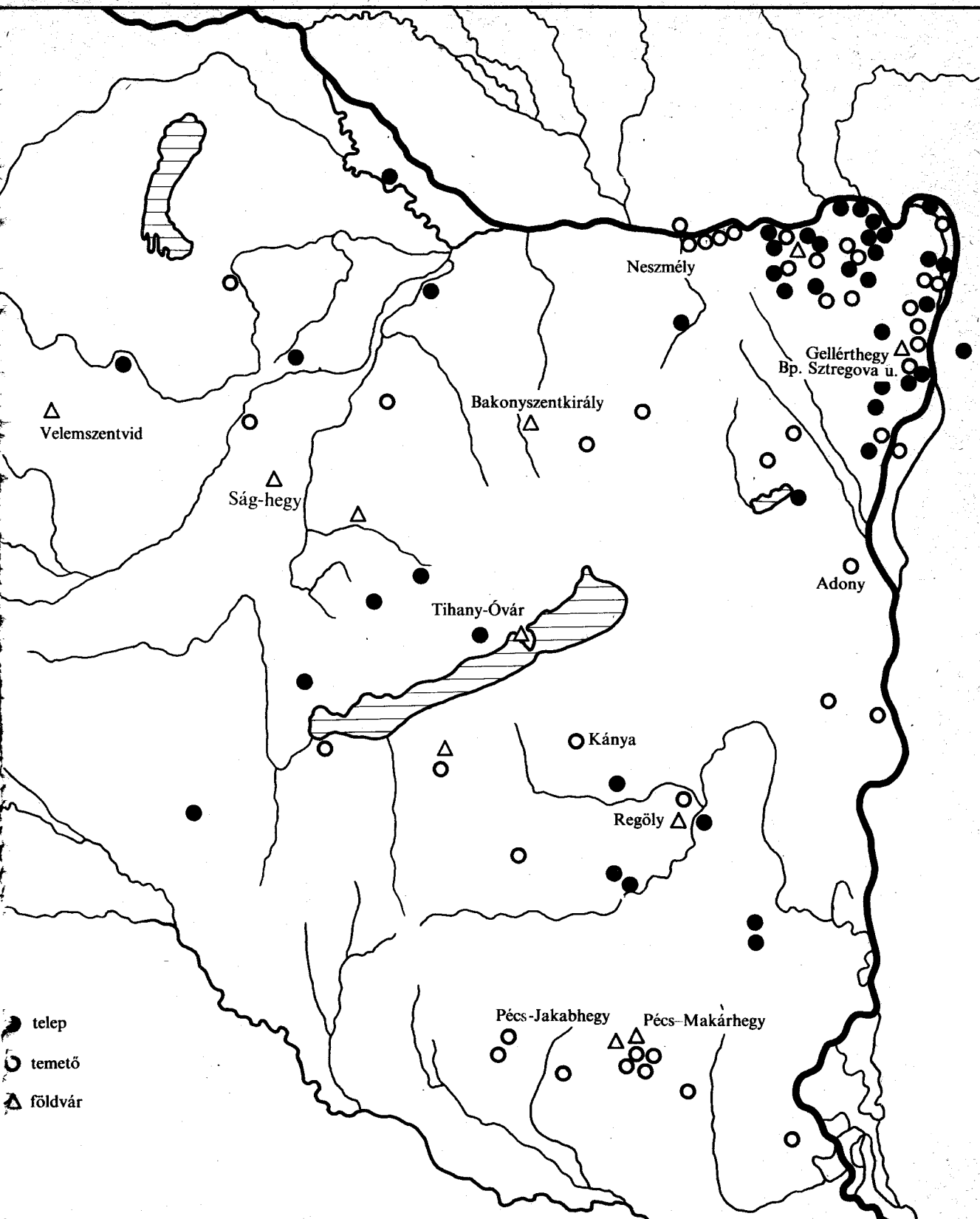
Meglehetősen szórványos leletanyag áll rendelkez-

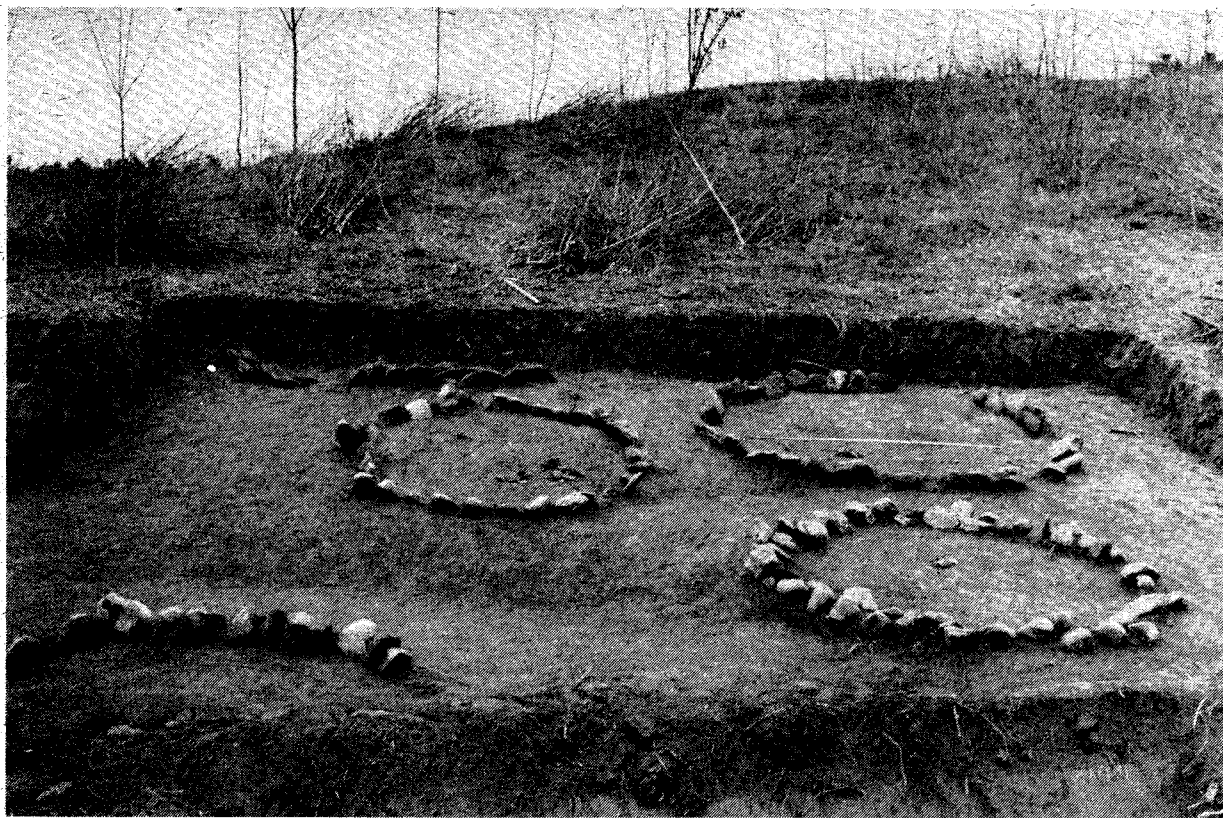
zésünkre ahhoz, hogy akárcsak hozzávetőleges képet is alkothassunk a Dunántúl belső területének régészeti és etnikai képéről e korszakban – mindekelőtt Veszprém, Zala és Somogy megyék fiatalabb urnamezős kultúráira gondolunk. Az itt talált leletek egyrészt a szomszédos váli kultúra és a dél-dunántúli fiatalabb urnamezős kultúrák hordozóinak hatását mutatják, másrészt azt sejtetik, hogy a helyi kései bronzkori elemek erőteljesen éltek továbbra is.

A váli kultúrát a kutatók általában két fejlődési szakaszra bontják, ezek igen nehezen választhatók el egymástól, a kettő közötti átmenet szinte észrevehetetlen. Nagyjából ugyanez a helyzet Dél-Morvaországban, ahol ugyanebben az időszakban a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának kletnicei temetőjében a két korszakra jellemző sajátos sírokat figyeltek meg, ámde arra, hogy a változás milyen körülmények között következett be, nem sikerült fényt deríteni. Éppen ezért húzhatunk párhuzamot a Kletnice I. fázis és a Vál I. fázis vége között, megjegyezve, hogy ez utóbbi a hazai urnamezős fejlődés IV. szakaszában következett be.

A váli kultúrát kialakító tényezők egy részéről már beszéltünk, e kultúrának tulajdonképpen két lényeges összetevőjét határolhatjuk el. Az egyik kétségtelenül a Velatice-kultúrából származik, s ráadásul ez a tényező a hetényi-csoport kialakulásában is szerepet játszott. A kultúra szlovákiai és dunántúli faciesének közvetlen előzményeit abban a kultúrában fedezhetjük fel, amelyet az ocskói halomsír leletanyaga képvisel. E leletek korukat tekintve a csekei és a váli leletcsoportok közötti időből valók. A kettő közötti átmenetet képviselik.

A váli kultúra etnogenezisének másik jelentős összetevőjét azok a népek jelentik, amelyek a dunántúli urnamezős kultúra II. fázisának leleteit, a Cseke–Mosonszolnok-kör sajátos tárgytypusait hagyták maguk után. J. Paulik szlovák kutató a két kultúra, a Čaka és Chotin kerámiájában fellelhető egyezésekből arra a következtetésre jutott, hogy az egyezések okát a helyi fejlődésben kell keresni, mivel közvetlenül abból fakadt. S véleménye szerint a váli kultúra hordozói is a Kárpát-medence nyugati felében élő régibb urnamezős népességből alakultak ki. Ha e feltételezésnek vannak is reális alapjai, az a tény azonban mindenképpen ellene szól, hogy a Velatice-kultúra aligha hozható genetikai kapcsolatba a Cseke–Mosonszolnok-körrel. A két

kultúrában fellelhető közös típusok egyébként a kései halomsíros hagyományokból adódnak, ugyan- is Dél-Morvaországban és a Dunántúlon is a kései halomsíros kultúrák képezték az urnamezős kultúrák alapjait.

A Vál I. és Vál II. közötti különbséget mindenek- előtt bizonyos kerámiaformák hiánya, illetve meg- léte demonstrálja. A fiatalabb szakaszban például már alig találkozunk a korai váli síregyüttesekben és telepeken oly gyakori velaticei edénytípusokkal. Erre az időszakra már teljesen kibontakozott e kultúra sajátos fazekassága, s amennyire az a meg- lehetősen kevés bronzanyagból kiderül, a bronz- művészete is. Ezzel szemben a Vál I. szakasz anya- gában még egyáltalán nem találhatók a fiatalabb urnamezős kultúra sajátos edényei, mint amilyen- nek a nyomott gömbhasú urnák, a rendszerint csücsökben végződő fülű csuprok.

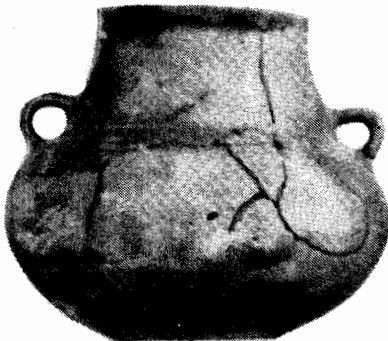
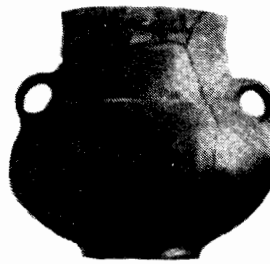
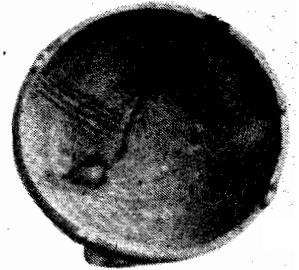
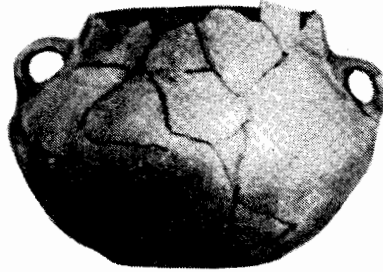
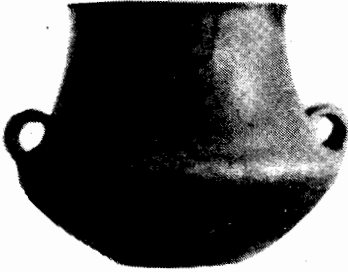
A váli kultúra temetkezési rítusára a hamvasztás jellemző. A hamvakat általában urnában temették el, s rendkívül ritka volt a halomsír. Alig van olyan adatunk, amely alapján felmerülhetne, hogy a hal- mok alá temetés szokása meg lett volna. Például Szentendrei-sziget-Szigetmonostor lelőhelyen kö- vekkel körülrakott urnafészkeket tártak fel, a kö-

Kövekkel körülrakott, eredetileg alacsony halomsírok Szentendrén, feltárás előtt

Sírmellékletek Piliscsabáról

vekből kialakított körök talán kisebb, földhalmokra utalnak. A Somogy megyei Kánya-Derkúti dűlő- ben pedig szokatlan temetkezések bukkantak a ré- gész ásója nyomán napvilágra: az adatok alapján halomsírokról van szó, melyek egyikéből, többek között küllős kerekre helyezett urna került elő. E temető az urnamezős kultúra vallásának, hit- világának rekonstruálásánál nyilvánvalóan óriási jelentőségűnek tekinthető.

Közismert tény, hogy a váli kultúra hordozóinak a Dunántúlon és természetesen Nyugat-Szlovákiá- ban is kiterjedt urnatemetői voltak, esetenként több száz sírt is magukban foglaltak. Amint ezt lele- teik igazolják, e temetők többségében már a Vál I. szakasz idejében is temetkeztek, s általában a teljes urnamezős fejlődést felölelik, tehát a kultúra egész élettartama alatt használták ezeket. Csak néhány jelentősebbet tudunk felemlíteni, így felsorolhatjuk

az adonyi, a dorogi, az érdi, a kesztölci, a nesz-mélyi, a piliscsabai, a szigetmonostori, a tökőli és a váli temetőket, de mindenekelőtt a Budapest (III.) – Vöröshadsereg úti lelőhelyet, ahol háromszáznál több váli kultúrás sírt tártak fel eddig.

A meglehetősen hosszú időszakon át használt temetőkkal ellentétben aligha említhetünk a váli kultúra területéről olyan vastag rétegződésű településeket, mint amilyenekkel a kelet-magyarországi gávai kultúra körében találkoztunk. A váli települések egyszerű gödörrendszerekből tevődnek össze, s ennek alapján arra kell gondolnunk, hogy többnyire a földművelő, állattenyésztő gazdálkodást kiszolgáló időszakos lakóhelyek voltak csupán. A főváros környéki telepek – főként e kultúra korai fejlődési szakaszában – szinte kivétel nélkül időszakos jellegűek, elsősorban a Duna, s más vízjárások árteréből kiemelkedő homokdombokon, teraszokon hozták őket létre. Feltehetőleg meglehetősen sűrű települési hálózat alakult ki a váli kultúra fennállása idején a Duna békásmegyeri, óbudai és lágymányosi szakaszán. Többnyire hasonló telepeket hoztak létre másutt is, és ezek majdnem minden esetben folyók, patakok mentén találhatók.

Egyébként a kultúra fejlettebb szakaszában sem

tapasztalunk lényeges változást a fent ismertetett települési rendszerhez viszonyítva. Az alábbi lelet talán azt bizonyítja, hogy a kezdetben inkább állattenyésztő törzsek életében a földművelés előtérbe került és súlya megnőtt. A Budapest (XIV.)-Bazsarózsa utcában sikerült egy gabonaraktárral is rendelkező telepmaradványt feltárni: egy hosszúkás gödörben, egymás mellé elhelyezett, nagyméretű égetett agyaghombárokat találtak itt, ezeket nyilvánvalóan gabona tárolására használták.

A váli kultúra telepei közül megemlíthetjük azokat, melyeknek maradványait többek között a budaörs-kamaraerdei Hosszúréten, Pesthidegkúton, a Dózsa György úton, ugyancsak Budapesten a XI. ker. Sztregova utcában, Dömösön, a Kövespatak mentén, Esztergom–Helemba-szigeten, Nesz-mély–Felső-szigeten, Környén stb. tártak fel. Külön figyelmet érdemel a váli kultúrának az a telepe, amelyet a Vízművek békásmegyeri területén tártak fel. Ez ugyanis értékes részletekkel gazdagítja a korszak települési szokásairól eddig összegyűjtött ismereteket.

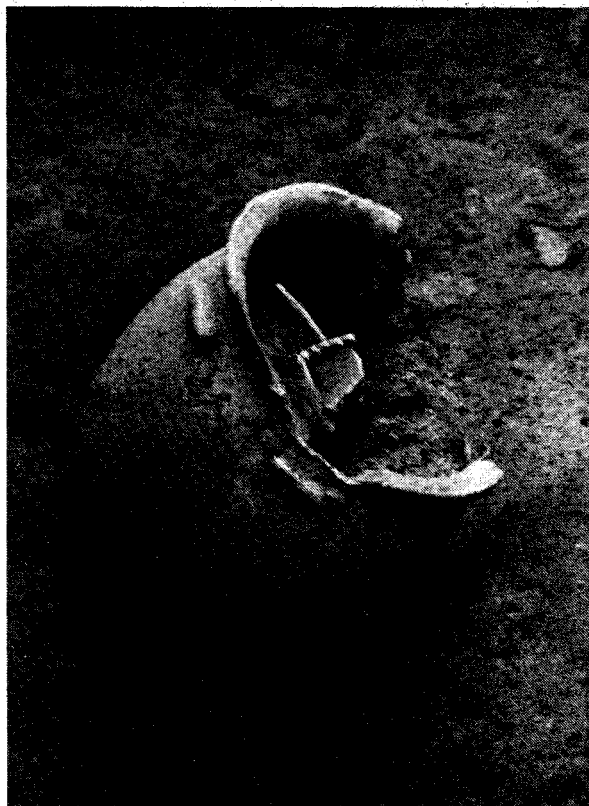
Mindenekelőtt tudnunk kell, hogy ugyanezt a helyet már a régebbi urnamezős kultúra korszakában is településként használták, majd ezt követően

Fazék a Sztregova utcai váli településről

egészen a váli kultúra eltűnéséig folyamatosan lakták. A településről már a második világháború előtt is beszámolt őstörténeti kutatásunk egyik kiemelkedő személyisége, Tompa Ferenc. Az egyszerű falusias települést vízesárokkal vették körül egykori lakói, hogy elejét vegyék a váratlan támadásnak. A földbe mélyített kunyhókban meglették a szövőszékek kellékeként használatos égetett agyagnehezékeket, és sok más berendezési tárgyat is találtak. A viszonylag rendezetlen állapotban ott maradt háztartási felszerelések, vagyontárgyak sokasága arra enged következtetni, hogy a falu lakóinak talán váratlanul kellett menekülniük, félbehagyva napi munkájukat, s nem takaríthatták ki otthonukat, nem vihették magukkal háztartásuk legfontosabb kellékeit, javaikat.

Az a település, amelyet a Sztregova utcában tártunk fel egy 1964-ben végzett mentőásatás alkalmával, egészen más jellegű volt. A Dunához közel fekvő lelőhelyen korai és kései bronzkori település-maradványokat, illetve leleteket sikerült kiásnunk. Maga a lelőhely a lágymányosi dombor folytatásában, egy dombháton helyezkedik el. Az itt húzott kutatóárkok egyikében egy fokozatosan mélyülő lakóteknő részletét figyeltük meg. Ez jelentős mértékben kitöltött volt, és a kitöltéséből átlagban 60–70 cm-es vastagságban kerültek elő leletek. Ahogyan egyre mélyebbre és mélyebbre ástunk, úgy növekedett a leletek száma, s a lakóteknő fenekéhez közel már égett, hamuval kevert földet emeltünk ki, többek között egy nagyobb méretű, épségben maradt fazékkal együtt.

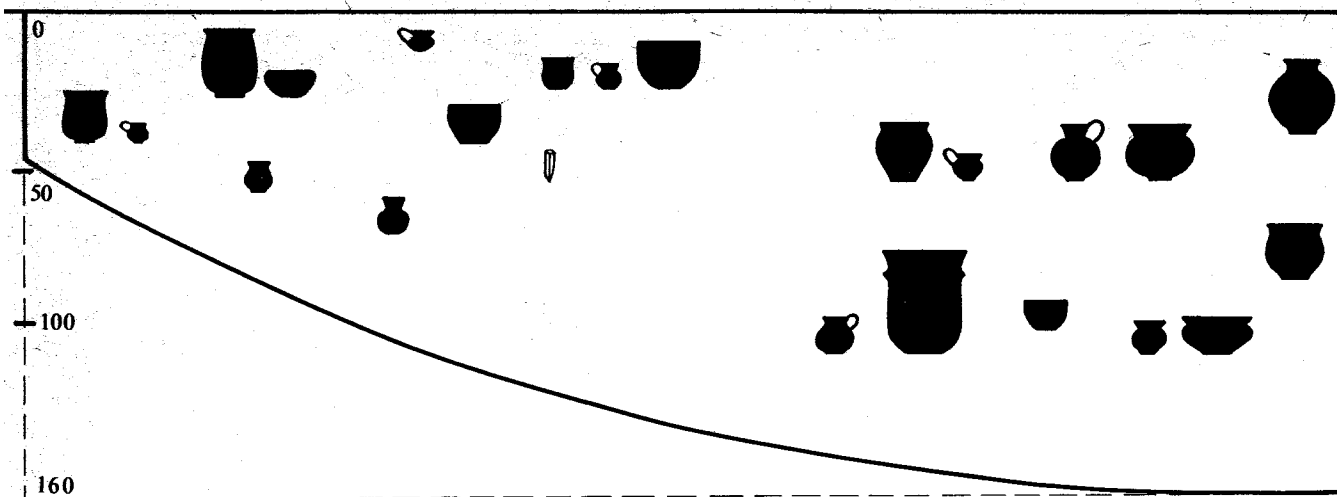
Bár szabályos rétegződésnek nyomát sem lertük, egyes pontokon korabeli járósínt részleteit figyeltük meg, és sikerült rögzítenünk egy nagyjából kerek alaprajzú cölöplyukat, ez talán a lakóteknő cölöpszerkezetes tetőzetére utal. Mindezt a lakóteknő legmélyebb részén sikerült észlelnünk. Ez a lakóteknő egy nagyméretű kunyhót képviselt. Megtaláltuk egyik tűzhelyét is. Vastag rétegben fedte a hamu, a hamuréteg fölött bukkantunk rá a település egyik legérdekesebb leletére, egy tűzikutyára. Ez a tárgy a kései bronzkor egyik legtöbbet vitatott kérdés-csoportjával, a korabeli hitvilággal, vallással állt kapcsolatban. De erről majd később szólunk részletesebben.

Az általunk feltárt leletek, előfordulásuk körülményei arra utalnak, hogy a település egy nagyobb, több méter kiterjedésű, földbe mélyített gödörházat találtunk meg tűzhelyestül, a körülötte levő konyhai alkalmatosságokkal együtt. Egy másik, a Duna felőli oldalon húzott kutatóárok fenekén a másutt rendszerint felbukkanó sárgalösszős altalaj helyett iszapos feltöltődést találtunk. Ebből viszont azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a település közvetlenül az árterület mentén, illetőleg az abból ki-magasodó dombháton létesült.

A település lakóinak mindennapi életére mindenekelőtt az állatcsontok utalnak. A leletek állatcsontokban gazdagok voltak. A vizsgálatok szerint sertés-, ló-, juh- és mindenekelőtt szarvasmarhacsontok voltak ezek, a többihez viszonyítva túlsúlyban a szarvasmarhacsontok fordultak elő. Csekélyebb számban ugyan, de a vizsgálatok szerint vadon élő állatok csontjait is találtuk. Mindezekből arra következtethetünk, hogy a lakosság gazdálkodásában kiemelkedő helyet foglalt el az állattartás, s ezen belül is a marhatartás.

A településből előkerült leletek döntő többségét képező kerámiában több jellegzetes típust különböztethettünk meg: a behúzott szájperemű,

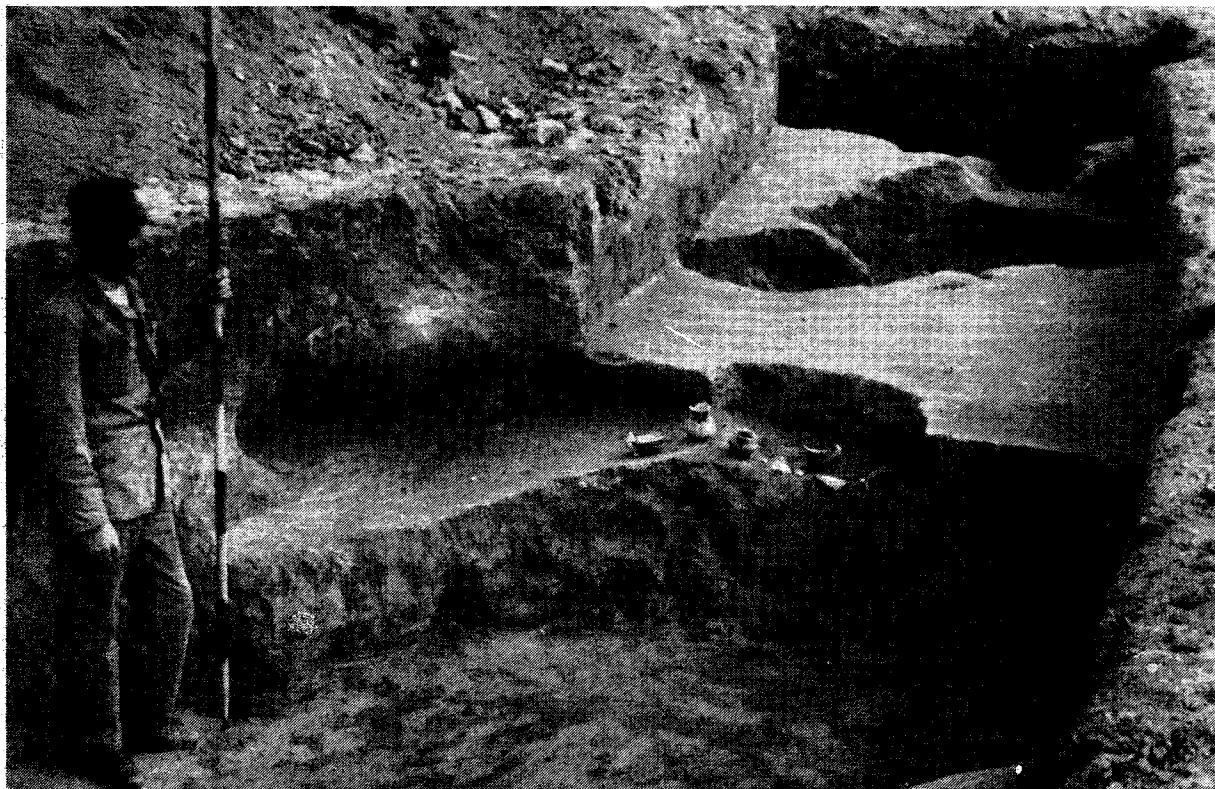

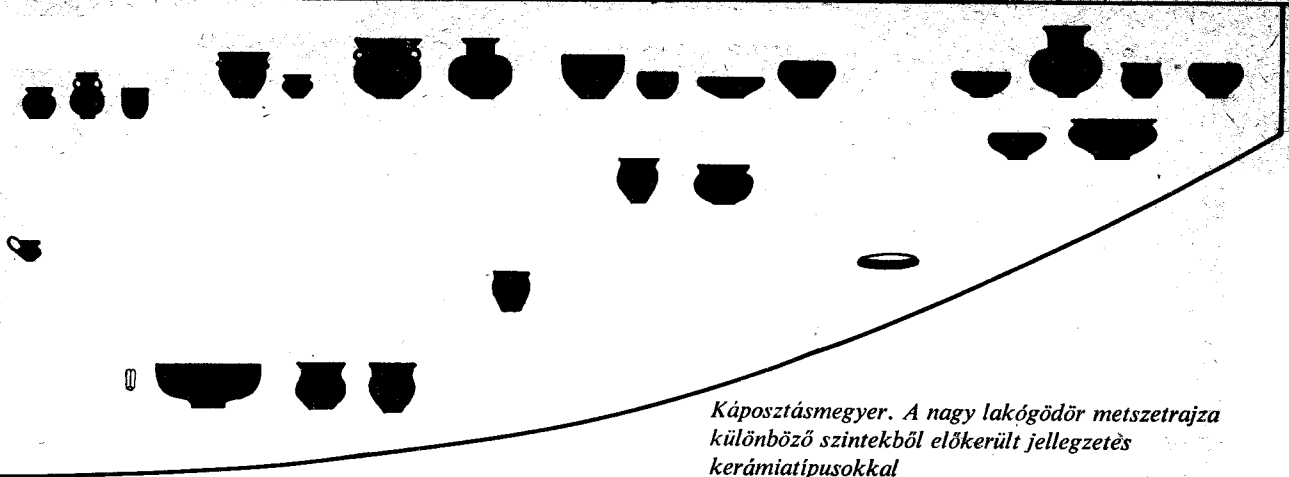
turbántekercses díszítésű (csavart peremű) tálak, ugyanezek vízszintesen síkozott szájperemmel, a hengeres nyakú, gömbhasú csuprok, az ívelt oldalvonalú csészék és bögrék, gyakran háromszög átmetszetű füllel ellátott a bordadíszes fazekak és

mélytálak. A kerámiatárgyak kivétel nélkül olyan formák voltak, amelyek a váli kultúra maradványai között igen gyakran fordulnak elő. Az edények egy részén olyan jellegzetességeket is megfigyelhetünk, melyek arra utalnak, hogy a településen lakók a kultúrának korai fejlődési szakaszában éltek.

Kései bronzkori teleprész feltárása. (Egykori fényképfelvétel)

Egy másik, ugyancsak időszakos település feltárását is fontosnak tartjuk ismertetni. Ezt a város túlsó részében, Újpesten, közelebből Káposztás-

Káposztásmegyer. A nagy lakógödör metszetrajza különböző szintekből előkerült jellegzetes kerámiatípusokkal

megyeren hajtottuk végre, 1969-ben. A Mogyoródi- és a Szilas-(Palotai-)patak térségében húzódó domb-sor egyik kiemelkedő dombhátán leletmentést is végeztünk. Azt tapasztaltuk, hogy már a felszínen tömördek cserép hever. A környező mély fekvésű, lapályos ártérből kiemelkedő, meglehetősen nagy kiterjedésű dombhát ideális települési helynek számíthatott a kései bronzkor folyamán. Az ásatásból előkerült kerámia a váli kultúra fazekasságának jellegzetességeit mutatta.

A feltárás során – többek között – sikerült egy nagyjából ovális alaprajzú, teknőszerű beásást megfigyelnünk. Ez 17 méter hosszan húzódott és körülbelül ugyanilyen széles volt. A gödör viszonylag mélyen süllyedt az altalajba, átlagosan méteres vastagságú volt a kitöltése. Ebben az igen kevert földrétegben cserepeket és egyéb hulladékokat leltünk. A teknő egyik szélén mintegy 80 cm hosszú és 10 cm vastag faszenes réteget bontottunk ki, melynek két oldalát 30–40 cm vastag hamus földréteg határolta. Már előkerülése pillanatában biztosra vettük, hogy a települési rétegben a tűzhely maradványát fedeztük fel, körülötte cserepek hevertek.

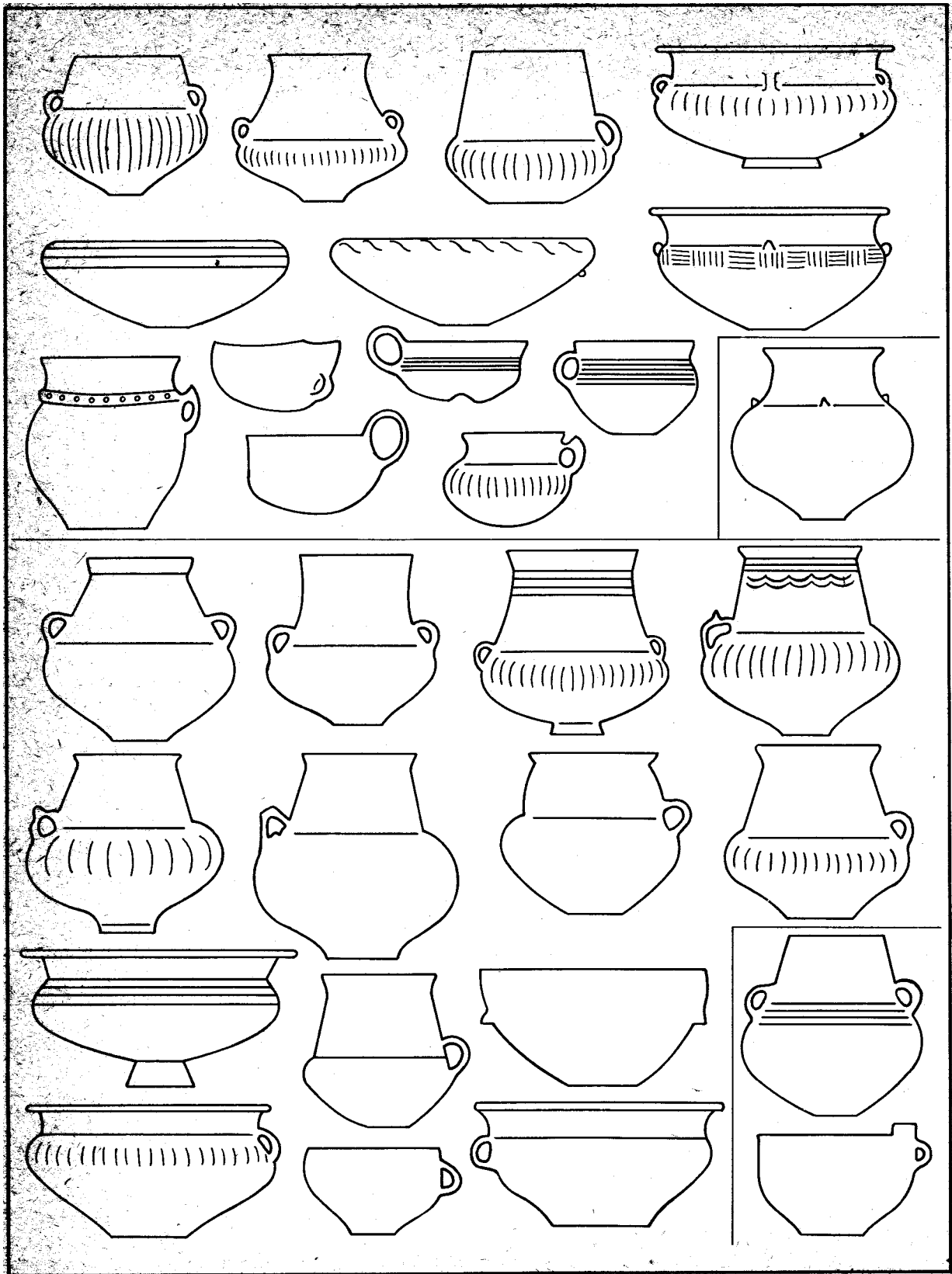
Tőle nem messze egy másik teknőszerű beásás nyomaira figyeltünk fel, ez mintegy 30 m hosszúságban haladt. Ez a beásás mélyebbnek bizonyult az előzőnél, s a benne levő kitöltés hamuval és faszénnel keveredett. Bár nem leltük meg a lakóteknő tűzhelyét, azt, hogy bizonyára létezett, azt a hamus, szenesedett, fás földkeverék sejtette. És abból is a tűzhely közelségére következtethettünk, hogy egy leletcsoportra bukkantunk, amely e kevert földréteg felett volt s egy edényből, cserepekből és nagyobb kövekből állt. A leletek és elhelyezkedésük

körülményei végeredményben arra utalnak, hogy itt is a Sztregova utcaihoz hasonló, időszakos települést fedeztünk fel, s a dombháton feltárt nagyméretű lakóteknők kiváló menedékkül szolgáltak a bennük lakók számára.

Az ásatás során összegyűjtött állatcsontok zoológiai analíziséből ez esetben is arra a következtetésre jutottunk, hogy a háziállatok közül a szarvasmarha volt a legtöbb, lényegesen kevesebb juh, sertést és lovat tartottak. Valószínűleg a váli kultúrának egy olyan népcsoportja húzódott meg az ártéri dombokon, amely állatait legeltetve, vándorolva jutott el erre a vidékre.

A mintegy 150 m²-nyi feltárt területen hozzátartozólegesen másfélszáz edényhez tartozó töredéket gyűjtöttünk össze, melyek között lényegében a Sztregova utcaihoz hasonló típusokat határozhatunk meg. Ezek egyúttal a település időrendi helyzetét is meghatározzák; a leletekből úgy tűnik, hogy ezt a települést a váli kultúrának korai fejlődési szakaszában lakták, miután még az ezt megelőző kései halomsíros korszaknak is megelítették egyes jellegzetes edénytípusait. Ezt a kor meghatározást erősíti meg az ugyanitt lelt töredékes Peschiera típusú bronztör.

A fentiekben ismertetett két településmaradvány esetében mindenekelőtt arra kell felhívni a tisztelt olvasó figyelmét, hogy ezek ideiglenes tartózkodási helyek voltak, a Duna és a patakok árteréből kiemelkedő dombhákat alkalomszerűen igénybe vevő pásztorok szálláshelyei, amelyekbe a szárazabb évszakokban telepedtek be lakóik újra és újra, évtizedek hosszú során át. Nemcsak legeltethették állataikat, hanem kedvező alkalmuk nyílt halászatra és vadászatra is.

Ezt az időszakos települési formát általában olyan népcsoportok használták kiterjedtebben, amelyeknek gazdálkodásában a fő szerepet az állattartás játszotta, mindenekelőtt a szarvasmarhatenyésztés. Nem véletlen, hogy elsősorban a váli kultúra korai fejlődési szakaszában találkozunk ezzel a települési rendszerrel, miután ekkor még a kultúra hordozói alig-alig foglalkoztak földműveléssel, s a földművelés elszigetelt maradványait egy-egy települési központjának anyagában figyelhetjük csak meg. Ilyen települési központ lehetett pl. az a békásmegyeri Duna-parti telep, ahol a már említett vizesárokka körülvevett falut tárták fel. Ezekben a települési központokban élt a törzsi arisztokrácia, s ezek voltak egyúttal a vallási és kormányzati központok is. El kell még mondanunk, hogy általában ilyen központok közelében voltak a váli kultúra nagy kiterjedésű temetői, elég most csak a kultúra egyik legnagyobb temetőjére hivatkoznunk, arra, amely a Vízművek területén feltárt telep közvetlen szomszédságában, a mai Vöröshadsereg útja mentén húzódik.

Szólnunk kell még azokról a magaslati, néha erődített településekről is, melyek valójában az urnamezős fejlődés fiatalabb szakaszában is ugyancsak törzsi központok voltak. A váli kultúra elterjedési területéről csak alig néhány ilyen ismerünk. Ezek közül megemlíthetjük Dorog-Hungária-hegyet, a Gellértheget és a szorosan hozzá csatlakozó Tabánt, a kultúra határterületén fekvő Regölyt, Tihany-Óvart és Bakonyszentkirály-Zöröghegyet.

Már e rövidre szabott ismertetésből is kirajzolódhat előttünk a fiatalabb urnamezős korszaknak talán legsajátosabb kultúrája; telepeiről előkerült leletei arról is képet adnak, hogy mi ösztönözhetette a váli törzseket arra, hogy egyre újabb és újabb területeket szálljanak meg terjeszkedésük során. Ezek a félnomád szarvasmarhatartók új legelőterületek után kutatva vándoroltak egyre tovább és tovább, s ezért igazán természetes, hogy vándorlásuk fő irányát minden esetben a kisebb-nagyobb folyók szabják meg.

A Duna menti régió az eleinte állattenyésztő népesség számára megfelelőnek bizonyult. Itt a terjeszkedésének elsősorban a természetadta határok szabtak gátat; északkeletről a hegyvidék, keletről a mély, mocsaras, pásztorkodásra kevésbé alkalmas alföldi táj, dél felől a folyók; természetesen a szomszédos népcsoportok is akadályozták a

nagyobb arányú terjeszkedést. Váli kultúrák leletegyütteseket még a Balaton vonalától nyugatra is találunk. Noha a kultúra viszonylag szűk területen határolódott el, mégis a mozgékonyág jellemzi. A főváros térségén át egy erőteljes csoport tört magának utat az Alföld északi peremvidékére, de az Alföld déli része felé is behatolt, sőt, kisebb csoportjai még távolabbra, így Erdélybe is eljutottak. Bár e terjeszkedés elsősorban e kultúra régibb szakaszára jellemző, az azt követő Vál II. korszak idején sem szűnt meg teljesen; váli jellegű leletek alapján megállapítható, hogy a dél-dunántúli Dálya-(Dalj-)Kiskőszeg (Batina)-csoport útján a váli kultúra hordozói Jugoszlávia északi vidékeire is kiterjesztették hatásukat.

A BRONZMŰVESSÉG FELLEGVÁRAI

A Dunántúl belső körzetében, a Balaton vonalától északnyugatra, ott, ahol lelőhelyei által jelzetten korábban a Bakony-vidéki csoport helyezkedett el, már a III. fázis időszakában kibontakozóban volt, elsősorban a lokális kései bronzkori elemekből, valamint az Alpok keleti térségéből beszivárgó újabb, urnamezős jövevényekből a Dunántúl nem kevésbé jellegzetes, mindenesetre gazdaságilag legszámottevőbb urnamezős egysége, a Ság hegy-Velem-szentvid-csoport. Maradjunk még a kultúra közvetlen helyi előzményeinél, mert feltétlenül figyelmet érdemelnek az alábbi ilyen idősebb lelőhelyek: a legtöbb lelettel szolgáló települést a Marcal menti dombok egyikéről, a Külsővat-Bánhalmi Á. G területéről ismerjük. Az innét származó kerámia határozottan elválik a II. fázis kései halomsíros hagyományaitól s már feltétlenül átmenetet jelent a fiatalabb urnamezős korszak felé tartó fejlődésben.

Egy másik jelentősebb településnek, Vigántpetend-Mosonkútnak a hulladékgyűjtőiből hasonló jellegű leletanyagot emeltek ki. E leletcsoporthoz sorolhatók még többek között a Bakonybél-SZOT-üdülő, Borsosgyőr-Felsőbozót, Magyargencs-Ürge-hegy, valamint néhány Doba környéki lelőhely (Doba-Hajagos, Doba-Somló hegy stb.), ugyan-csak telepmaradványokkal.

Megfigyelhetjük, hogy a lakosság egy része már a II. fázisban magaslati, megfelelő áttekintést és védelmet nyújtó települési központokba költözött. Kétségtelen, hogy ennek részben gazdasági, részben politikai természetű okai voltak, s ezek a III. fázis idején még erőteljesebben érvényesültek. A korábban létesített magaslati településeken, mint például

Bakonyszentlászló-Keselő-hegy, Somló hegy, Tihany-Óvár, Veszprém-Várhegy, Velemszentvid talált leletanyagból ítélve ezeket a III. fázisban is használták, sőt egyikük-másikuk a fiatalabb urnamezős kultúra gazdasági központjává is vált. E lelőhelyek sorát néhány újabbal egészíthetjük ki, köztük Bakonyszentkirály esetében utalnunk kell arra is, hogy a váli kultúra igen erős befolyást gyakorolt a térségre.

Az erősített vagy védhető települések a térségben úgy helyezkednek el, hogy belőlük nagy kiterjedésű területet ellenőrizhetett a csoport népe. A kisebb, általában időszakos telephelyek ezek közvetlen körzetében találhatók, s az ilyen elhelyezkedésnek védelmi szempontból volt óriási jelentősége. A hely kiválasztás tökéletes, s ezért még a fiatalabb urnamezős korszakban is nagyrészt ezek maradtak a csoport települési bázisai.

Talán még az életmódról, településekről elmondottaknál is kevesebbet tudunk a csoport temetkezési szokásairól. Arra vonatkozólag pl., hogy a korábban oly általános halmos temetkezési rendszer tovább folytatódik-e, nincs biztos adatunk. Legfeljebb a Zirc-Tündérmajorban megbolygatott halmok egyikének ún. szemüvegspirál fibulája alapján gondolhatunk arra, hogy ez a jellegzetes rítus ebben a korban sem volt ismeretlen. A Ság hegy oldalában feltárt urnatemető jellegében viszont már alapvetően eltér a szórthamvas halomsíroktól, pedig mellékletei alapján még a régibb urnamezős kultúrához tartozik. Sajnos, ma már nyomát sem leljük a hegy fennsíkján levő, de a kőbányászat során elpusztított településnek, de szerencsére megmaradtak a településmaradványok közül kiszedett értékes leletek. Ezek túlnyomó többsége már a fiatalabb urnamezős korszak hagyatéka. Feltehető, hogy az a teleprész, amelyhez az említett temető is tartozott, jóval régebben elpusztult. Abban ugyanis nem kételkedhetünk, hogy azok, akik a hegy lejtőjén temetkeztek, saját maguk bizonyára a hegytetőt lakták.

A régibb urnamezős korszak utolsó évtizedei már valószínűleg számottevő változásokat hoztak a térségben élők számára. A Ság hegyen és Velemszentviden lelt bronztárgyak vizsgálata azt igazolta, hogy a népcsoport közép-európai jelentőségű bronzművészete már ekkor kibontakozóban volt. Erről a bronzművészetről majd még szót ejtünk részletebben is. Egyébként ez a nem túlságosan hosszú időszak egyidejűleg a kelet-alpi urnamezős körrel szoros rokonságban levő Ság hegy-Velemszentvid-csoport kibontakozásának ideje. Nyilvánvaló, hogy

az említett bronzművészetet az itt élő népcsoportnak kell tulajdonítanunk.

Az északnyugat-dunántúli, pontosabban a Bakony-vidéki csoporttal genetikai kapcsolatban levő Ság hegy-Velemszentvid-csoport lelőhelyeiről ma még elég keveset tudunk. A névadó helyeken kívül alig egy-két telepmaradvány említhető, s ezek is elsősorban a települési központok környékén tömörülnek. Ilyenek többek között a Ság hegy közelében levő lelőhelyek (Celldömölk-Ság hegy alja). A Bakony-vidéki régibb urnamezős alapokra támaszkodva, a kelet-alpi származású elemek közreműködésével létrejött csoport a Dunántúl nyugati felének jelentős részére kiterjesztette hatókörét. Délen a Balaton vonala, keleten a székesfehérvári törésvonal a határ. Nem egészen világos a leletcsoport által képviselt népesség Győr-Sopron megyei elterjedése, de annyi azért biztos, hogy a megye Duna menti térsége nem ebbe, hanem a váli kultúra érdekkörébe tartozott. Persze a Ság hegy-Velemszentvid-csoport teljes kibontakozására csak később, az urnamezős kultúra fiatalabb szakaszában kerülhetett sor.

A fiatalabb urnamezős korszak azonban már teljes valóságában élénk tárja a csoport sajátos anyagi kultúráját. Három legfontosabb települési központja alapján pontosan körvonalazhatjuk érdekerületét, Somló hegy, Ság hegy és Velemszentvid régóta ismert lelőhelyek, sőt ez utóbbi kettőt Közép-Európa ismert bronzműhelyei közé sorolhatjuk.

A leletcsoport által képviselt kultúra hordozójának jelentőségét és sajátosságát elsősorban két tényező határozza meg: a bronzipar, amely a IV. fázis időszakában érte el fejlődésének csúcsát, valamint leletanyagát nézve a már említett kelet-alpi körhöz való tartozás számos formai bizonyítéka. Valójában e tényezők választják el csoportunkat egyrészt a váli kultúrától, másrészt a többi dunántúli urnamezős csoportoktól. Természetesen nemcsak az elhatároló tényezők a fontosak, az olyan tényezők sem elhanyagolhatók, amelyek az anyagi és szellemi kultúra terén közösnek bizonyultak.

Úgy tűnik: a váli kultúrának nem volt jelentős fémművészete, de más dunántúli csoportok sem rendelkeztek a Ság hegy-Velemszentvid szintű bronziparral. Amíg a Dunántúl keleti felében feltárt korabeli leletek esetében a dél-morvaországi Velatice és a nyugat-szlovákiai Ocskó felé irányuló összefüggések a dominálók, addig a Ság hegy-Velemszentvid-körben ugyanezt a szerepet az ausztriai urnamezős kapcsolatok játsszák. E kapcsolatok

eltérő jellegét valószínűleg magyarázhatjuk azzal az élénk érdeklődéssel, amellyel a keleti-alpi népcsoportok az északnyugat-dunántúli bronzfeldolgozás felé fordultak. Később látjuk majd, hogy a velemszentvidi bronzműhely speciális, antimon ötvöztetű bronzai, használati tárgyai, ékszerei mennyire kiterjedten fordulnak elő Európa-szerte a késői bronzkor folyamán.

A Ság hegy–Velemszentvid-csoport korai szakaszának sírritusára vonatkozólag egyedül a Ság hegy lejtőjén feltárt temető urnasírjaiból nyerhetünk adatokat. Ami a legfontosabb, e sírok mellékletei között igen sok a bronztárgy, elsősorban fibulákról és ékszerekről tudunk. A közepes nagyságú urnákat tartalmazó sírokban a kísérő kerámiát az öblös, mély tálak, a hordó alakú kisebb füles vagy fületlen fazekak, a rituális ivóedények, ívelt vonalú csészék képviselik. Előfordul közöttük a turbántekercses szájperemű, sekélytál is. Érdekes megfigyelnünk, amint egyre inkább háttérbe szorulnak a korábban oly gyakori kései halomsíros típusok, s a ferde árkolás sem olyan jellemző díszítő tulajdonsága e kerámiának, mint amilyen egy fázissal, egy korszakkal korábban volt. Helyette, amint ezt a temető egyik urnája is bizonyítja, a függőleges árkolás kerül előtérbe. A fiatalabb urnamezős korszakba való átféjlődés kezdeti jeleiként említhetjük az urnák kúposodó nyakkiképzését, valamint a több spirálkorongból álló fibula megjelenését.

Szerencsére a fiatalabb fejlődési szakaszból is van egy temetőnk, Csöngéről. A tizenhét urnasír mellékletei, valamint a temető területén lelt szórványanyag jó keresztmetszetét adják a korszak kerámiaművességének. A lágy profilú, a ferdén ívelő szájperemű, kúpos nyakú, öblös urna a Ság hegy–velemszentvidi fazekasság egyik legtipikusabb példája. Egy szórványosként előkerültnék tekinthető urna, amelynek nem ismerjük az előkerülési adatait, körbeárkolt bütyökdíszítésével az észak-ausztriai párhuzamokra emlékeztet. A temetőből más formájú urnát nem is ismerünk, s nem túlságosan széles a skálája a kísérő kerámiának sem. Ez utóbbiak közül említhetők a viszonylag gyakoribb, félgömb idomú mélytálak, az urnaformát utánzó, kúposodó nyakú korszok, az enyhén ívelt vonalú fülesbögrék és csészék, valamint a turbántekercses szájperemű, sekélytál. A temetkezési rítus továbbra is hamvasztásos, urnás, csupán a mellékletadás rendszerében mutatkozik a korábbihoz viszonyítva alapvető eltérés. Ugyanis a sírokból hiányzanak a bronztárgyak, bár ennek okát az

adott esetben nyilvánvalóan nem az ide-temetkezők szegénységében kell keresnünk.

A Ság hegy–velemszentvidi kultúrát hordozó népességnek feltehetően több törzset is magába olvasztó szövetségi rendszert kellett képviselnie. A földvárakat, települési központokat olyan közösségek tartották ellenőrzésük alatt, melyek nem csupán a környékbeli földeket birtokolták, hanem kezükben tartották a bronzműhelyeket is. Ság hegyről, sajnos, hiányoznak a település rendszerére vonatkozó adataink, így nem tudjuk, milyenek voltak a lakóházak és gazdasági épületek, nem figyelték meg a földsáncokat és egyéb erődítési objektumokat, nem maradtak meg a települési rétegek, csupán a településről származó óriási mennyiségű leletanyag bizonyítja e lakóhely egykori jelentős voltát.

Hosszú lenne felsorolni mindazon leleteket, melyek egyrészt a települési központ kiterjedt fazekasságáról, másrészt páratlanul gazdag bronziparáról vallanak. Épségben megmaradt edények százairól tudunk; általában kisebb fazekak, tálak, csuprok, bögrék vannak közöttük, de hiányoznak a nagyobb méretű főző- és tárolóedények. Ennek az lehet az oka, hogy a bazaltbánya egykori tulajdonosai csak az épségben megmaradt edényeket gyűjtötték össze, ügyet sem vetve a cserepekre. Tudnunk kell ugyanis, hogy a nagyméretű fazekak, hombárok csak a legkritikább esetben kerülnek elő ép állapotban, s így ezekről a Ság hegyi leletek alapján szinte semmi képünk sem lehet.

Külön figyelmet érdemel a bronzművesség gazdag választéka: a bronztárgyak között szinte minden létező típus előfordul: fegyver, munkaeszköz, viseleti és használati tárgy, ékszer stb. Szembeötlő, hogy e tárgyak között döntő többségben vannak a fiatalabb urnamezős korszak típusai, s alig néhány korai jellegű forma árulkodik a bronzművességi előzményekről. Ez már önmagában is sejteti, hogy a Ság hegyi bronzművesség a környékbeli bronzműhelyekkel együtt igazában csakis a fiatalabb urnamezős korszakban bontakozott ki teljes nagyságában.

A műhelyekről magukról, sajnos, megint csak igen keveset tudunk, s megítélésünkön ismét csak a leletek nyújtotta információkra szorítkozhatunk. A bronztárgyakkal együtt igen sok olyan segéd-

Jellegzetes bronzműves szerszámok – égetett agyagkanalak, kiőnlők, fűjtató csövek, bronzszerszámok a Ság hegyi bronzműves-központból. (Egykorú leletközlés)

$\frac{1}{3}$

45.

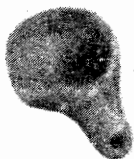
$\frac{1}{3}$

46.

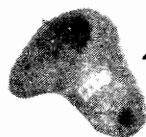
$\frac{1}{3}$

47.

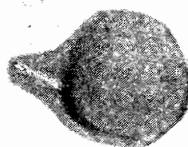
$\frac{1}{3}$

48.

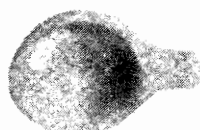
$\frac{1}{3}$

49.

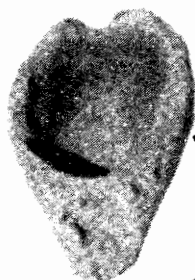

$\frac{1}{2}$

50.

51.

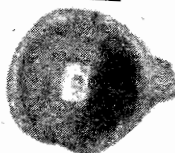
$\frac{1}{2}$

54.

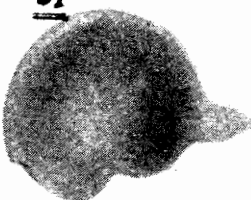
$\frac{1}{2}$

55.

$\frac{1}{2}$

52.

53.

$\frac{1}{2}$

56.

$\frac{1}{2}$

57.

$\frac{1}{2}$

58.

59.

$\frac{1}{2}$

60.

$\frac{1}{2}$

61.

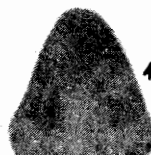
$\frac{1}{2}$

62.

$\frac{1}{2}$

63.

$\frac{1}{2}$

64.

$\frac{1}{2}$

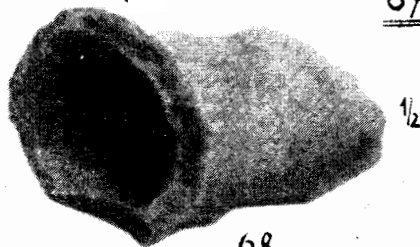
65.

66.

67.

68.

69

70

71.

72.

73.

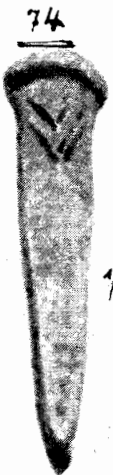
74.

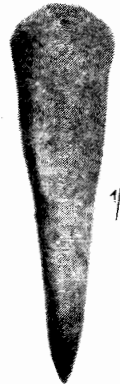
73.

72.

74

75.

76.

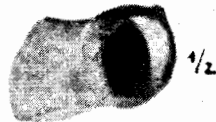
77.

70.

71.

70a.

71a.

eszköz is előkerült, melyek nélkülözhetetlen kellékei voltak a bronzöntésnek és feldolgozásnak; öntésre szolgáló égetett agyagkanalak, a tűz hevítésénél alkalmazott agyag fújtatócsövek, kő öntőminták, az ezekből kikerülő félkész termékek megmunkálásának eszközei, így kalapácsok, vésők, poncolótűk – hogy csak a fontosabbakat említsük.

A települési központ jelentőségét csak hangsúlyozza az a tény, hogy öt kincsletet találtak a területén. Röviden bár, de érdemes felsorolnunk ezeket is a bennük talált tárgyakkal együtt.

Az első leletben vékony aranylemezből készült, díszített korongok, egyik oldalukon oválisan végződő, aranylemez borításos bronztárgyak, talán sisakhoz tartozó fülvédők, aranyhuzaltekercs, nyélnyújtványos és tömör, csészés markolatú kardok, hüvelylyel együtt, szárnyas és tokos balták, nyélnyújtványos sarlók, kések, karperecek, karikák és bronzrögök vannak. A második leletben három darab, ún. Stillfried típusú bronzedény, két darab mákfejú s ugyanennyi áttört, korongfejú tű található, végül a harmadik kincset egy, a csöngői temető urnáihoz hasonló edény, kés, borotva, sarló, mákfejú tű, karperec és bronzkarikák képezik. Nagyjából hasonló jellegű a másik kettő, eddig még nem közölt bronzkincs is.

E leletek kivétel nélkül az urnamezős kultúra IV. periódusából, ennek is a végéről származnak, s tárgyaik jelentős mértékben eltérnek a kurdiakéitól, amelyeket korábban ismertettünk. De nem mehetünk szó nélkül amellett el, hogy az első leletben aranytárgyak is vannak, bár e tény önmagában még nem bizonyítja, hogy aranyművesek is dolgoztak volna a Ság hegyen. Miután Velemszentvidről is ismerünk aranyakat, mindenképpen biztosra vehetjük, hogy a Ság hegy–Velemszentvid-csoport területén valahol lehetett ilyen feldolgozó műhely, netán műhelyek is.

Ság heggyel kapcsolatban ma már alig lehet reményünk arra, hogy az eddigieknél többet tudjunk meg bronzkori életéről, mindenekelőtt arról a népcsoportról, életmódjáról, amely a települési központot lakta. Szerencsére van egy másik erődtített, magaslati telepünk is, amelyet ugyan már régóta ismernek kutatóink, mégis az elmúlt évek során újrainduló, rendszeres feltárásoktól várjuk, hogy – a lehetőség szerint – minél többet tudjunk meg a csoport települési szokásairól. Velemszentvidről van szó, kései bronzkorunk talán legfontosabb, az osztrák határ mentén fekvő földváráról. A viszonylag magas hegy csúcsán kiépített, s a bonyolult föld-sánc-rendszer miatt igen nehezen megközelíthető

település több, lakóhelyül szolgáló terasszal rendelkezik, s az említett ásatások éppen ezek feltárására irányultak. A feltárás eddigi eredményeiről ma még csak rövid információink vannak, de már ezekből is világosan kitűnik, hogy a szabályos rendszerben, a hegyoldalban kiépített település sok tekintetben hasonlít a mediterrán poliszra. Velemszentvidet gazdag ipara, mindenekelőtt bronzművészége, a tömegesen gyártott bronzokat széles körben terjesztő kereskedelme tette naggyá. A veleimi bronztárgyakon végzett kémiai analízisből kiderül, hogy az önt a környéken kibányászott antimonnal helyettesítettek a bronzöntésnél, az ilyen speciális ötvözetű bronzok mindenütt elárulják eredetüket. Ennek köszönhető, hogy Közép-Európában a legtöbb kései bronzkori lelőhelyen – természetesen, ahol mód volt a vizsgálatok elvégzésére –, megtaláljuk a Velemen készült szerszámokat, ékszereket s egyéb tárgyakat. Mindenekelőtt Észak-Ausztriában, a stillfriedi csoport körében találkozunk nyugat-magyarországi eredetről tanúskodó bronzokkal. A kitűnő exporttárgyak ellenértékeként aztán roppant gazdagság halmozódott fel mind Velemszentviden, mind a más fémművesközpontokban.

A kutatás a mediterrán városokban, városállamokban módszeresen végigkísérhette a városias fejlődés minden mozzanatát, Kisázsiaiban és görög földön egyaránt ez történt. Tanúi voltunk annak a korszakváltásnak, amely a despotikus államszervezetekből a patriarchális színezetű rendszerekbe vezetett át; bár ez látszólag hátralépés a társadalmi fejlődés vonalában, a korszakváltás nyomán mégis soha nem látott perspektívák bontakoztak ki, amelyek tendenciáikban a prefeudális társadalmak irányába mutattak. A lineáris B jelű feliratok megfigyeltése fényesen igazolta a már lényegesen korábban megindult, ilyen irányú kutatások kezdeti eredményeit, és természetesen új lendületet adott ezek további fejlesztésének.

Az elmúlt korok kutatói számára mindig csábítólag hat annak lehetősége, hogy párhuzamot vonhat a civilizált és az ezen a téren elmaradott népek fejlődési tendenciái, irányzatai között. Igen csábító a hazai kései bronzkori történet eseményei kutatásában felhasználni azokat a tapasztalatokat, amelyeket a mediterrán kultúrák nyújtanak, de ismernünk kell mindazon buktatókat is, amelyek nemegyszer abból adódnak, hogy mérlegelés nélkül, automatikusan alkalmazzuk a különböző mediterrán példákat. De legalább ilyen súlyos hibát követnénk el, ha egyáltalán nem vennénk figyelembe, például éppen Velemszentvid esetében azokat a gazdasági-társasági

dalmi törvényszerűségeket, amelyek a Földközi-tenger vidékén határozott irányba terelték a városias kultúra fejlődését. Velemszentviden pedig mindazon tényezőket meglegjűk, amelyek a polisz kialakulásának előfeltételei lehetnek. S ezek egyike éppen a tömeges árutermelésre berendezkedett fémipar, a másik pedig az ennek nyomán kiszélesedő, specializált, pénzszámoláson alapuló kereskedelem.

A kitűnő archeológus, báró Miske Kálmán még a század elején közzétette nagy sikerű albumát, melyet a szentvidi ásatások páratlan értékű leleteiből állított össze. A gyűjtemény, ha lehet, még nagyobb, mint a Ság hegyi, kimeríthetetlen tárháza a különféle régiségeknek, mindenekelőtt a kései bronzkori földvából származó kő-, bronz- és égetett agyagtárgyaknak. Az égetett agyagedények nagyobbbrészt a fiatalabb urnamezős kultúra típusait őrzik, de szép számmal akadnak közöttük a régibb szakaszra, sőt, a kései halomsíros korszakra datálható darabok is. Bár úgy tűnik, hogy a bronztárgyak között is valamivel több korai típust találunk, mint a Ság hegyi kollektió esetében, mégis, a velemszentvidi bronzművesség virágkorát is nagyjából a Ság hegyjével azonos időszakra kell helyezniünk.

Ság hegyhez hasonlóan Velemről is legalább négy kincsleletet ismerünk. A Hampel József által még a múlt század végén ismertetett bronztárgyak valószínűleg két egymástól független kincslelet összekeveredett darabjai. Ezek között tokos balták, díszített tűk, csüngődíszek, szemüvegspirál és korongos fibulák, karikavégű kés s egyéb tárgyak akadnak. Érdekes, hogy e típusokban részben még a kurdi ipar hagyományai élnek tovább, részben már a következő, a hajdúböszörményi szinthez tartoznak. Ez a tény is világosan igazolja azok feltevésének helyességét, akik szerint a Ság hegy–Velemszentvid típusú bronzművesség a legjobb kurdi hagyományokat folytatta tovább.

Egy harmadik lelet darabjairól Miske Kálmán és Mozsolics Amália jelentetett meg publikációt. A „kupacos leletben” nyélnyújtványos sarló, szárnyas balta, lándzsacsúcsok, mellkorongok, ún. Kirkendrup típusú bronzcsésze s karperecek vannak. Külön figyelmet érdemel a kincs égetett agyagedénye, egy kettős csonkakúp idomú, urna alakú fazék, amely még a lausitzi kultúra öröksége a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájában.

A negyedik velemi kincs ismét felveti a kérdést: létezett-e a kései bronzkorban aranyművesség? A leletet, amelyben aranytárgyak is vannak, még 1929-ben találta Miske, történelmi jelentőségét azonban csak két évtized múltán fejtette ki Mozsolics

Amália egyik jelentős tanulmányában. Az eredetileg ovális bronzlapra erősített, aranylemezből készített, díszített diadém, a négy darab, ugyancsak lemezből kalapált, koncentrikus körökkel díszített aranykorong, valamint az aranyhuzal-gombolyagok – ezekből áll a lelet – öltözkéhez tartozó dísz tárgyak, sőt felségjelvények voltak. Aki ezeket viselte, minden bizonnyal fejedelmi személy, a környék egyik uralkodója volt. A diadém volt a koronája, míg az aranykorongok palástját díszíthették, de nyilván a gombolyagban levő aranyhuzalnak is speciális funkciója volt.

Figyelmet érdemelnek Mozsolics Amáliának az aranytárgyak készítésére vonatkozó, technikai természetű megfigyelései. Szerinte nem túlságosan művészi kivitelű tárgyak ezek, ezért nem valószínű, hogy az Égei-tenger vidékéről behozott tárgyak lettek volna, hanem helyben készült, meglehetősen provinciális ízlést tükröző darabok. Ez viszont azt jelenti, hogy ugyanebben a kultúrkörben nem csupán bronzfeldolgozó iparral, hanem aranyműves központtal vagy központokkal is számolnunk kell.

A velemi aranykincs nem páratlan jelenség, s igen sok, e lelet tárgyaira utaló analógia említhető meg még a szűkebb dunántúli területről is. Például a várvölgy–felsőzsidi leletben is a velemihez hasonló lemezes aranykorongokkal és spirálba hajtogatott aranyhuzal-gombolyaggal találkozunk. Egy másik lelőhelyről, Óbudáról koncentrikus körökkel díszített aranykorongokat ismerünk, azokhoz hasonlókat, amelyek az ausztriai Wormsból származnak. S ez utóbbi tárgyak ürügyén érdemes ismét visszaemlékeznünk arra a Ság hegyi kincsekre, amelyben ugyanilyen lemezes aranykorongok voltak, de mellettük aranyhuzal-gombolyagot is találtak.

Bár aranyműhelyeket sem a Ság hegyen, sem Velemen nem találtak, az ugyaninnen előkerült, ötvösségre utaló bronzszerszámok egy része aranytárgyak megmunkálására is alkalmas lehetett. Mindenesetre az eddig ismert aranyak technikai kiviteléből az is kiderül, hogy a korszak ötvösei e téren, vagyis az aranyművességben közel sem rendelkeztek olyan gyártási tapasztalatokkal, mint amilyenekről a bronztárgyak vallanak.

DÉL-DUNÁNTÚL URNAMEZŐS KULTÚRÁJA

Már a III. fázis időszakának leletanyagát vizsgálva felfigyelhettünk olyan leletekre, amelyek a fiatalabb urnamezős kultúra jellegzetes dél-dunántúli lelet-

csoportjának kialakulásáról tanúskodtak. A leletcsoport alapjait, nem kétséges, hogy a Lengyel-Pécsvárad típusú leletekben kell keresnünk. De igen fontos összetevőjeként jöhet számításba a váli kultúra is, mivel ez a kultúra sok tekintetben meghatározta a dél-dunántúli urnamezős kultúra arculatát. Úgy látszik, hogy a IV. fázisban valamivel szűkebb területen fordulnak elő e leletcsoporthoz tartozó anyagok, szűkebb körben, mint ahogyan ezt korábban, az urnamezős korszak II. vagy III. fázisának leletei alapján megfigyelhettük. A dél-dunántúli urnamezős kultúra lelőhelyei elsősorban a Mecsek térségében összpontosulnak. Tolna megye jelentős részét, főleg a Kapos és a Koppány folyók völgyét ekkor már a váli kultúra népe birtokolta, s az őslakosság egy része közvetlenül a kurdi kincsek elrejtését követően a Pécs környéki földvárakba húzódott a területéről vissza.

A kultúra települési rendszeréről alig tudunk valamit, s elsősorban szórványleletek alapján következtethetünk arra, hogy mekkora területen élt e népesség egykor. Két magaslati településéről, földváráról: Pécs-Makár-hegyről és Pécs-Jakab-hegyről is csak éppen sejtjük, hogy települési központok lehettek.

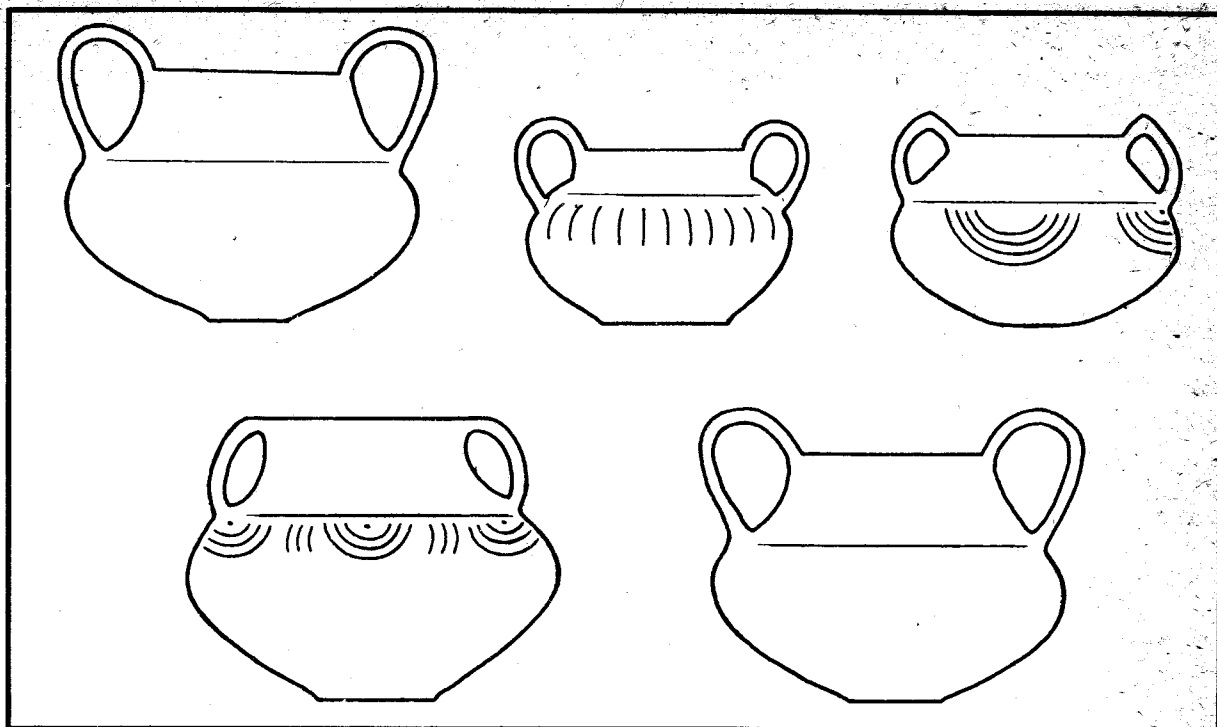
Ami Pécs-Makár-hegyet illeti, a hegytetőn létesített, sáncsal erősített földvárról már régóta tudunk, természetesen elsősorban e telepről származó, igen érdekes leletek alapján. Ezek jórészt a pécsi Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében vannak, de sajnos, egyetlenegy sem származik hiteles ásatásból. A főként kerámiából álló leletanyag a dél-dunántúli urnamezős kultúra sajátos tárgytipusait tartalmazza.

Nyilvánvaló, hogy a Makár-hegy már a régibb urnamezős időszakban is település volt; erről tanúskodnak a korszakba datálható leletei. Mozsolics Amália írta le azt a Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményében levő kincsleletet, melynek bronztárgyait egyértelműen a kurdi horizont korából származtathatjuk. Nyélnyújtványos sarlók, ívelt élű lándzsahegyek, fületlen tokos balták, véső stb. vannak a leletben. Nagyjából ugyanezt mondhatjuk el a Pécs-Jakab-hegyi földvárról is. Itt éppen a közelmúltban került elő a Makár-hegyihez hasonló bronzlelet. Az ép és töredékes bronzok között ívelt élű lándzsahegyeket, tokos baltákat, nyélnyújtványos sarlókat, díszített tűket, lemezes hátú, spiráltekerces lábú fibulákat, csüngőket, poncolt és trébelt lemeztöredékeket találunk. E lelet tárgyai is, csakúgy mint a Makár-hegyiek, a kurdi bronzipar termékei voltak.

Hogy a Jakab-hegyen őskori földvár volt, ahhoz nem fér kétség, legfeljebb a földsáncok, az erősítés létrehozásának ideje kérdéses ma is. Mindenesetre az újabb leletek, a környékbeli, kései bronzkor végi, korai vaskori tumulusok töltelékföldjében lelt, s az urnamezős kultúra fiatalabb szaka-szából származó kerámia arra utal, hogy a földvár ebben az időszakban már települési központ volt. Egyébként a Jakab-hegy és a Makár-hegy környékéről több településről és temetőről is tudunk, az ezekből származó leleteket jórészt a Janus Pannonius Múzeumban találjuk meg.

A dél-dunántúli urnamezős kultúra népe, ahogy ezt elnevezése is sugallja, elhamvasztotta s urnába temette el halottait. Temetőből származó kerámiát ismerünk többek között Cserkútról, Csertő-Szőlő-hegyről, egy viszonylag korai síregyüttest pedig Kétújfalu-Szentmihályfáról. Egyéb sírleletekről is kaptunk hírt. Így Mozsgóból, Pécs-Meszestelepekből, Pécsről és Szentlőrincből ismerünk anyagot. A közelmúltban tártak fel egy temetőt Kölked-Feketekapu lelőhelyen, ugyancsak urnás rítusú sírokkal. Az egyik legjelentősebb urnatemetőről, amely éppen a Makár-hegy oldalából bukkant napvilágra, sajnos kevés hiteles adatunk van, pedig e sírokból származó mellékletek igen sokat árulnak el a kultúra kerámiakincseiről.

A Makár-hegyi temető szórványkerámiájának egyes típusai jól dokumentálják a dél-dunántúli urnamezős kultúra sajátos fazekasművészetét. A Mediterráneum és a Balkán viszonylagos közelségét nagy meggyőző erővel dokumentálják azok a kettős fülű, ún. kantharosz jellegű edények, amelyeket az említett déli régiókban meglehetősen általánosan használtak. Ezek a jellegzetes edények a kései bronzkornál jóval korábbi eredetűek, s nem ez az első eset, hogy az ilyen leletek a Kárpát-medence déli peremvidékein balkáni, sőt anatóliai összefüggésekről, kapcsolatokról vallanak. Talán még annyit kell elmondanunk, hogy a Dél-Dunántúl kései bronzkorában használatos kettős fülű edény általában zömök, öblös, feneke felé kúposodó formájú, díszített és díszítetlen változatban egyaránt előfordul. A díszítés többnyire félköríves besímitásokból, esetleg árkolásból áll. Nem véletlen, hogy ennek az edénytípusnak előzményeivel a Lengyel-Pécsvárad-csoport anyagában találkozhatunk. Valószínű, hogy a IV. fázisban már ez volt e vidéken a legkedveltebb urnaféleség, melyet néhány más edénytípus kísér, olyanok, amelyeket korábban részben már megismertünk. A behúzott szájrperemű és félgömb idomú tálak, széles szájú

Sajátos, ún. kantharos edények a dél-dunántúli urnamezős kultúra területéről

bögrék, enyhén a perem fölé emelkedő fülű és árkolt hasú csuprok sorolhatók közéjük a Makár-hegyi temető anyagából. Igen kedvelt volt, de inkább már a korszak vége felé, a mélyen ülő hasú, ívelt behúzott peremű tál. Ez a típus elsősorban a Dunántúl déli fertályában terjedt el.

Sajnos, ami a bronzművességet illeti, arról igen keveset mondhatunk, hiszen csupán szórványosan előkerült bronztárgyakat ismerünk. Ezek a Janus Pannonius Múzeum gyűjteményében képviselik a terület fiatalabb urnamezős kultúrájának bronziparát. Példaként említhetünk egy ún. Stillfried típusú bronzkést a Jakab-hegyről, egy Baumgarten típusút a Makár-hegyről, tokos baltákat a Mecsek-aljáról, egy markolatnyújtványos, Velemszentvid típusú kést Kémesről és egy hasonló darabot Görzsönyből. Az urnamezős korszak fiatalabb szakaszában aligha beszélhetünk olyan önálló dél-dunántúli bronziparról, mint amilyent a kurdi horizont megléte idején figyelhattunk meg.

Ugyanúgy, ahogyan ezt a váli kultúra esetében tapasztalhatjuk a Kelet-Dunántúlon, az önálló s egyben jelentős bronzművesség előfeltételei valószínűleg itt sem voltak meg. S ha akadt is egy-két

bronzműhely, ezek termelése alig haladhatta még a nagyobb településeken folyó bronzöntés háziipari szintjét, s ezért nem is vetélkedhettek a Ság hegyi vagy veleimi tömeges bronzgyártással.

A DUNÁNTÚLI URNAMEZŐS KULTÚRA ÉS SZOMSZÉDAI

A Dunántúlon talált közel 1500 lelőhely az i. e. II. évezred vége felé bekövetkezett demográfiai robbanásról vall. Ez a folyamat természetesen nem korlátozódhatott a Kárpát-medence területére. Hatása jóval szélesebb körben tapasztalható, s a népesedésgyarapodásnak köszönhető, hogy egyre újabb és újabb népcsoportok indultak el régibb szálláshelyeikről dél-délnyugat irányában, kimozdítva helyükből és vándorlásra kényszerítve a korábban itt élőket. Különösen erőteljes demográfiai robbanás figyelhető meg a Duna-vidék középső részének urnamezős kultúrájában, s ezen belül is a váli kultúrát hordozó csoportok körében. Szinte a szemünk előtt játszódik le a folyamat, amelynek során a kezdetben a Duna-könyök vidékén meghúzódó csoportok hihetetlen gyorsasággal betelepítették az egész Kelet-Dunántúlt, s terjeszkedésük során magukba olvasztották a helyben talált ő-

lakosságot. Ennek egyik legjobb példáját kísérhetjük nyomon, amikor a dél-dunántúli urnamezős kultúra kibontakozását s további fejlődését figyeljük meg. Bár nem ilyen mértékben, de mindenképpen szerepet játszott a váli kultúra a Ság hegy-Velemszentvid-csoport létrehozásában is.

Országhatár, ami határt szabhatott volna ennek a terjeszkedésnek, nem létezett, s elődeikhez, a régibb urnamezős kultúrák csoportjához hasonlóan – a fiatalabb urnamezős kultúra népei is természetesen – utat törtek maguknak dél felé, a Balkán északi peremvidékére. Hazánk Duna menti határvidékén, valamint a szlavóniai-szerémségi területen a dél-dunántúli urnamezős kultúrához tartozó Dályá-(Dalj-)-Kiskőszeg-(Batina-)csoport, nyugatabbra viszont, Szlovénia területén a váival szoros rokonságban levő Dobova-Ruše (Maria Rast) csoportok után maradt leletek tanúsítják ugyanezt az erőteljes, a Dunántúlról kiinduló expanziót. A dunántúli urnamezős kultúra déli irányú terjeszkedésének kézzelfogható bizonyítékait az észak-boszniai leletek között fedezhetjük fel. A hatalmas észak-balkáni települési központ, Donja Dolina az Észak és Dél között folyó kereskedelem átmenő állomása volt a vaskor folyamán; lakóinak gazdagsága meszsi földön híres volt. Ennek a gazdasági jólétnek az alapjait a kései bronzkorban ideérkező telepések vetették meg, akik – a nyomukban maradt leletekből ítélve – valahonnét a Dunántúlról vagy annak közvetlen szomszédos térségéből érkezhettek, mindezenre már a kései bronzkor idején.

Néhány éve a kiváló kutatónő, Ksenia Vinski-Gasparini tollából igen érdekes monográfia jelent meg. A kutatónő a számunkra egyik legérdekesebb területnek, Észak-Horvátországnak urnamezős történelmét, az ebből a korból származó leleteit vizsgálta. Tulajdonképpen Pannonia déli peremvidékéről van szó, s ami igen fontos, az Alpok keleti határterülete mentén húzódó részről; természetes határvonalai a Duna, a Dráva, a Száva, valamint a Mura. Érinti a terület a keletről szomszédos Szirmiát (Szerémséget), délről viszont Észak-Bosznia csatlakozik hozzá. Gasparini úgy véli, hogy e fenti terület együtt a Dunántúllal és a szomszédos Szlovéniával egyetlen kultúrának, az urnamezősnek biztosított otthont.

Gasparini az észak-horvátországi urnamezős korszakot, illetve ennek különböző leletcsoportjait öt, többé-kevésbé önálló korszakra tagolja. Ez hasonló a nálunk megfigyelhető kormegoszláshoz. Elsősorban a régibb urnamezős korszak első három fázisában külön figyelmet érdemel az a kettősség,

amely az általa tárgyalt terület nyugati és keleti vidékeinek fejlődését jellemzi. Amíg a Duna-Dráva-Száva-köz Szlovéniáig, az Alpok keleti előteréig terjedő részének fejlődését a Duna-vidék középső részének kultúráihoz szoros kapcsolatokkal fűződő nyugati csoport határozta meg, addig a Szerémséget és Szlavónia egy részét magába foglaló keleti kör fejlődését a délkelet-európai urnamezős tömbhöz tartozó helyi középső bronzkori alapokat felmutató Surčin-Belegis-csoport.

Gasparini viszonylag keveset tud a nyugati régió urnamezős fejlődésének kibontakozásáról. Ezt nyilvánvalóan a területre vonatkozó kutatások hiányos volta indokolja; nem ismerjük jól a terület középső bronzkori, de a halomsíros kései bronzkori előzményeit sem. Éppen ezért keltett szakörökben különös izgalmat az a közlemény, amely két, egymástól nem túlságosan távol fekvő hamvasztásos temető feltárásáról adott hírt. A két temetőt Viroviticában és Sirova Katalenában fedezték fel. Az ásatási munkálatokra még 1966 és 1967 folyamán került sor. A hamvasztásos sírok mellékletei ezen a vidéken újszerű leleteknek számítanak, s az urnamezős fejlődésre jellemzőek. Az urnamezős kultúra itt a Nyugat-Dunántúl felől érkező ösztönzések nyomán bontakozhatott ki. A dunántúli hatáson nem is csodálkozhatunk, ha figyelembe vesszük, hogy a két temetőt csak a Dráva választja el Somogy és Zala megyéktől. Ez meg is magyarázza, hogy a Sirova Katalena-i és viroviticei sírok edényeinek rokonait, legközelebbi analógiáit a Zala megyei Petőhenyén, a Vas megyei Jánosházán, a Veszprém megyei Farkasgyepűn feltárt temetőkből ismerjük. Ilyen edények – többek között – az alacsony talpon álló tálak és csuprok, a gömbhasú, öblös, bordadíszes urnák, az éles profilvonalú bögrék és csészék; a rendszerint urnák és fazekak oldalán ülő, alagútszerűen átfúrt fülek a kései halomsíros fazekasság sajátja és erre a fazekasságra jellemző a jellegzetes bütyökornamentika is.

Amikor a dunántúli urnamezős kultúra korai leletcsoportjait tárgyaltuk, többször is utaltunk a nyugat-dunántúli Farkasgyepű-Jánosháza-kör népességének terjeszkedési tendenciáira. Ez az expanzió végül is a ferdén árkolt edények kultúrájának nagy területeket érintő kibontakozásához, uralmához vezetett. Az ezt megelőző, az I. fázisbeli népmozgások bizonyítékait nem csupán a Kisalföldön és a Dunántúl keleti régiójában találtuk meg, hanem az Alföldön is. Gondoljunk csak a csorvai csoporttól visszamaradt ilyen jellegű leletekre. A horvátországi temetőkben ugyanennek a ván-

dorlási hullámnak egyik délnyugati irányú ága képviselőit találjuk meg, s egyben azét a népcsoportét, amely a Dráva folyón átkelve utat tört magának a Balkán gyéribben lakott északi peremterületei felé. Ezek az események a nagy urnamezős vándorlásnak még a legkorábbi hullámai közé tartoztak, de ennek bizony már szerepe lehetett az Égeikumot, vagyis az Égei-tenger vidékét érintő történeti események elindításában is.

De térjünk vissza Gasparini ismertetéséhez s Észak-Horvátország urnamezős leletcsoportjaihoz. Bár Gasparini jól látja az előbb említett temetők kapcsolatait a Dunántúllal, de miután meglehetősen tájékozatlan a magyarországi kései bronzkor kérdéseiben, olyan analógiákról tesz említést, amelyeknek alig lehetett közülük a Dunántúl korai urnamezős fejlődéséhez; Csöngye és Ság hegy például lényegesen későbbi kort képviselnek, mint amelynekbe a két horvátországi temető mellékletei tartoznak.

A keleti régió I. fázisbeli fejlődéséről sem tudunk sokkal többet. A már említett Surčin–Belegis lelőhelyek a helyi népcsoportok töretlen fejlődését bizonyítják, a középső bronzkortól egészen a fiatalabb urnamezős korszak kezdetéig. Ennek a fejlődésnek két önálló korszakát határolják el. Közülük az első valamikor a magyarországi urnamezős korszak II. fázisának kezdeti szakaszában végződik. A korai gávai körrel, azaz a csorvai leletcsoporttal egyidejűleg megjelenő pseudo-Villanova urnaforma már a II. korszak első számú jellegzetessége.

Az észak-horvátországi II. fázis egyben a helyi urnamezős fejlődés virágkorát is jelenti. Erről tanúskodik a területen kibontakozott, igen gazdag kincslelethorizont. Gasparini úgy véli, hogy ebben az időszakban a nyugati területen újabb hódításra került sor, mégpedig a Mura és a Dráva felső folyásának völgyein át, majd a Dráva alsó folyása mentén Szlavóniába is eljutottak a betörők. Gasparini arra gondol, hogy a Duna–Dráva–Száva közötti területen a Velatice–Baierdorf-körből érkező népcsoportok telepedtek meg, s leleteik a dél-morvaországi Lednicével, Marefyal, részben a Velatice I. síranyagával, valamint az észak-ausztriai baierdorfi, leobensdorfi, unter-radli, gemeinlebarni, grossmugli, végül a nyugat-szlovákiai čakai temetőkkel, illetve sírok leleteivel állnak összefüggésben, helyesebben ezekkel egykorúak. Ezek a hódítók hozták azután létre, az itt élő késői halomsíros népességgel keveredve a régió sajátos, korai urnamezős kultúráját, melyet Gasparini a Velatice–Baierdorf-kör észak-horvátországi faciesének nevez.

Ha megvizsgáljuk a területről származó, meglehetősen kevés sír- és települési anyagot, valóban felfedezhetjük bennük a fent idézett összefüggéseket. Akár a zagreb–vrapče urnasírok mellékleteit, akár a pélmonostori (Beli Manastir) telepmaradvány leleteit is tekintjük, ezekben erőteljesen dominálnak a helyi hagyományok, viszont az, amit a jugoszláv kutató Velatice típusúnak vél, az valóban nem más, mint a Dunántúl és az őt környező területek ferdén árkolt díszítésű kerámiaja, amely a korai urnamezős fejlődésnek köszönhetően természetesen számos, a Velatice-körre is jellemző formai és ornamentális sajátosságot mutat fel. A Zagreb–Vrapče és köre által képviselt kultúrát tulajdonképpen a ferdén árkolt edények kultúrájának erőteljes – különösen bronzművességét tekintve – felbecsülhetetlen fontosságú területi csoportjaként kell értékelnünk, amely fejlődésében ugyanazt a vonalat követte, mint mondjuk az ausztriai Baierdorf vagy a dél-morvaországi Lednice népessége.

A zagreb–vrapče-i temető 1. sírja azért is fontos, mert a benne talált bronzmellékletekben (kétélű borotva, csipesz és korongos fejű tű) összekötőkapcsolat található, amely a II. fázis kincsleleteit az I. fázis anyagával kapcsolja össze. Összesen 27 bronzkincset sorol fel e területről, s ezeket négy területi csoportba sorozza, e csoportok egyúttal regionális műhelyeket is képviselhetnek: a szlavóniai-nyugatszerémségi-csoport leletei közül Otok–Privlaka, Tenja, Bizovac és Slavonski Brod emelhetők ki. Nemcsak a Zagorje-csoport és az adriai partvidék kincsei érdemelnek figyelmet, hanem a kelet-szerémségi-csoportéi is. Ez utóbbiak közül talán a Bingula–Divosból származó raktárleletet említhetjük meg. E leletek bronzai valóban szorosan kapcsolódnak a dunántúliakhoz, azaz a kurdi típusú bronzművesség termékeihez, de egyes tárgyak a kelet-magyarországi rimaszombat–aranyosi fémművesközpontok termékeire is emlékeztetnek.

A dél-pannon ipari központ termékei alig térnek el a kurdi horizont tárgyaitól, legfeljebb a korai típusok viszonylag magasabb számaránya utal a helyi ipar korai kibontakozására. Ennek megfelelően például a nyelnyújtványos kardok között gyakori nemcsak a II/a típusú, hanem az I/a, az I/b és az aranyosinak nevezett típus is. Ezek – eredetüket tekintve – korábbiak a kurdi horizont termékeinél. A fegyvereknél maradványként a kurdiakhoz hasonló Peschiera típusú török, középső szárnyállású balták, ívelt élű lándzsacsúcsok említhetők. A különféle védőfegyverek tárháza viszonylag

nagy, persze többnyire az ezekből származó töredékeké. Sisakból és poncolt díszítésű lábvértből származó lemezdarabkák, pajzstöredékek, valamint a már említett támadófegyverek arról az erősen katonai színezetű társadalomról vallanak, amelyről a dunántúli hasonló korú népcsoportok esetében már nemegyszer szóltunk.

E kincsek legjellegzetesebb típusai a tokos balták különböző válfajai, a nyélnyújtványos sarlók, Riegsee és Dasice típusú kések, áttört pengéjű, kétélű borotvák, a különféle tűk és poncolással díszített lemeztöredékek, s nem utolsósorban a fibulák.

Gasparini részletesen is foglalkozik a fibulák eredetének kérdésével, s aprólékos munkával osztályozza a jugoszláviai kései bronzkori lelőhelyekről származó variánsokat. Megállapítja, hogy az urnamezős körben használt „arco di violino”-k (hegedűvonó-fibulák) és ezek származékai alapvetően különböznek a Balkán középső részének nagyméretű fibuláitól, s a két típus között így nem is lehet genetikai kapcsolat. Két műhelycsoportot határol el, egy Száva-vidékit, az urnamezős kör termékeinek jellegzetes példányaival és egy északnyugat-balkánit, amely magában foglalja az illírség jelentős központját, Glasinácot is, ahol a legkorábbi, ún. „arco di violino” fibulát találták. A két csoport termékei között elsősorban a fibulák nagyságában és díszítésében mutatkozik különbség. A kisebb, díszítetlen fibulák az égei-itáliai darabokhoz sorolhatók, s ezek a Száva-vidéki, a magyarországi, csehországi és ausztriai fibulákkal együtt a nagy urnamezős kultúrkör anyagához tartoznak. Gasparini úgy véli, hogy ez is azt bizonyítja, hogy az égei vándorlásban nem az illírség játszott szerepet, hanem az urnamezős kultúrát hordozó népelemek vettek részt abban. Egyébként annak alapján, hogy a 41 Jugoszláviában talált hegedűvonó-fibulából 31 a Duna-Dráva-Száva-közben került elő, arra a következtetésre jut, hogy e sajátos viseleti tárgy erről a területről származik, s nem fogadja el azt, hogy az itáliai és az Égei-tenger medencéjében talált példányok idősebbek, mint a Jugoszláviában találtak.

Gasparini okfejtése szellemes ugyan és gondolatmenete is világos, de egyetlen súlyos hibapontot mégis ki kell emelni, a kronológiát. Ő maga is elismeri, hogy a Száva felső folyása vidékén, a dobovai temetőben lelt igen korai fibulák sem keltezhetők a II. fázisnál korábbra. Csupán az abszolút keltezésnél vét hibát. Véleményünk szerint ugyanis nem helytálló a II. fázisnak s ezzel együtt a horvátországi kincshorizontnak az i. e. XIII. sz. utolsó

harmadára való datálása. A horizont kibontakozására egyébként legkorábban az i. e. XII. sz. első felében kerülhetett sor, s csak ezt követően alakulhattak ki a nagy bronzműves központok mind a kurdi, mind a vele rokon kultúrájú területeken.

A keleti régióban, Szlavónia keleti határsávjában, a Szerémségben és a Bánátban ugyancsak fellelhető az urnamezős fejlődés számos megnyilvánulása. A Surčin-csoport települései kivétel nélkül felmutatják az Észak felől érkező hatások eredményeként kialakuló változásokat; a két legfontosabb települési központ, Jakovo és Gomolova sem maradtak mentesek e hatás következményeitől, s a korszakból származó temetők leletanyagában a korai gávai hatások – pseudo-Villanova-urnák – mellett egyremásra tűnnek fel a dunántúli urnamezős fejlődés jellegzetes elemei. A bronzművesség azonban alig mutat eltérést attól, amelyet a nyugati régió hasonló emlékanyagában tapasztaltunk; Kelet-Szirmia (Szerémség) kincsleletei ugyanazokat a bronzokat tartalmazták, mint amelyeket a szlavóniai, nyugat-szerémségi vagy a zagorjei csoport területén talált kincsekben lelték.

Gasparini a III. fázis emlékanyagában sem lát különösebb változást az előzőekhez képest. E helyzetet a zavartalan fejlődés eredményeként értékeli. A korszak legfontosabb lelőhelye a Zagreb-Horvatiban feltárt urnatemető, ennek leletei – úgy tűnik – a késői veliticei fejlődéshez csatlakoznak. Gasparini úgy véli, hogy a Vál I.-hez erős szálak fűzik a leleteket, s szerinte e kapcsolatok már a fiatalabb urnamezős korszakba vezetnek át. A fémművesség azonban alaposan visszaesett; alig néhány lelet képviseli e periódust, s közülük is hiányoznak a II. fázisban megszokott típusok, de mindenekelőtt a korábban oly gyakori itáliai sarlók és szárnyas balták. Gomolován és Jakovóban továbbra is a Surčin-Belegis jellegű leletek dominálnak, s a bennük fellelhető nyugati, északnyugati elemek egyelőre nem jelentenek többet egyszerű kulturális hatásnál. Ebből világosan következik, hogy e területet a délkelet-európai urnamezős kör népességével rokon népcsoport uralta továbbra is. Gasparini azt is feltételezi, hogy valamikor az i. e. XI. sz. második felében, a Duna-mentére váli népesség tört be, kiterjesztve területét. Az expanzió során a jövevények elűzték településeikről a Surčin-Belegis-kultúrát hordozó őslakosságot. Úgy véli, hogy a váli kultúra déli terjeszkedése összefügg a második égei vándorlással – gondoljunk a macedóniai és albániai telepek égett rétegeinek durva, kézzel formált bütőkös és árktolt kerámiájára, aminek egyébként nyu-

gatabbra nem leljük a nyomát. Utal a szlovéniai Dobova anyagára. Eredetében ez a temető még a II. fázisba nyúlik vissza, de még a IV. fázisban is használták, és semmilyen jelét sem mutatja olyan változásnak, amely a népvándorlással összefüggött volna.

Az valóban tény, hogy nagyjából a Gasparini által megjelölt időben került sor a váli kultúra népességének erőteljesebb terjeszkedésére. Ennek az expanciónak estek áldozatul a Duna menti települések is. De ezek az események már átvezetnek minket a fiatalabb urnamezős kultúra korszakába, amelyben egyre nyilvánvalóbbá válik a váli kultúra és a vele rokon területi csoportok uralma a helyi elemek felett. Nem lehetetlen, hogy a Zagreb-Horvatiban feltárt s a III. fázisba sorolt urnatemetőbe már az előrenyomuló váli csoportok egyike temetkezett. Ezt a vándorlási hullámot azután újabb és újabb elemek beözlélése követte.

Valószínűleg csupán a IV. periódusban alakult ki déli határvidékünk térségében a korábban már említett Dálya–Kiskőszeg-csoport, leletei közvetlen kapcsolatot képviselnek a Dunántúl és Észak-Horvátország keleti peremterületeinek kultúrái között.

A váli kultúra népe és a Ság hegy–Veleszentvid-csoport mellett a dél-dunántúli urnamezős kultúra regionális csoportja, a Dálya–Kiskőszeg-csoport hordozóiban kell keresnünk Nyugat-Magyarország területén a legjelentősebb fiatalabb urnamezős kori népességet. Amint említettük, a Dél-Dunántúlon és a vele határos jugoszláviai területeken ismerjük lelőhelyeit. A leletekre támaszkodva ma már nyomon követhetjük kialakulását és igen hosszú időt felölelő fejlődését. Két bevándorolt népcsoport, a dél-dunántúli régebbi urnamezős és a váli népesség kultúrájához fűződik, helyesebben e kettő keveredéséből származik sajátos kultúrája. Nyilvánvaló, hogy az új kultúra anyagába a dél-dunántúli összetevő révén kerülhetett számos kései halomsíros vonás.

Ma már több évtizede annak, hogy feltárták azokat az urnatemetőket, amelyek Dályát a magyarországi „korai vaskor” egyik legjelentősebb lelőhelyévé tették. Szorosan kapcsolódnak e temetőkhez – mert Dályán több ilyen is előkerült – a kiskőszegi sírok, s a két lelőhelyről származó leletanyag már önmagában jó támpontot nyújt a csoportnak a kultúrkörön belüli elkülönítéséhez. A dálya–kiskőszegi formakincsből nem hiányoznak a Duna-vidék közepe urnamezős kultúrájának alapvető típusai, s ezek részletes elemzéséből világosan

kiderül, hogy e csoport kialakulása nem történhetett meg korábban, mint a fiatalabb urnamezős kultúra kezdete. Tehát az urnamezős kultúra IV. periódusánál nem lehet idősebb. Úgy tűnik, hogy az i. e. X. sz. kezdeti évtizedeiben indult csak meg az a folyamat, amely a dél-dunántúli urnamezős fejlődés vonalát módosítva a Dálya–Kiskőszeg-csoport kialakulásához vezetett. Valószínűleg arról lehetett szó, hogy a térségbe érkező váli elemek keveredtek a Lengyel és a Pécsvárad–Aranyhegy körül csoportosuló népességgel, s e keveredés bontakoztatta ki az új kultúra körvonalait.

A csoport életének virágkora már a IV. fázis végső szakaszára esik, de átnyúlik a következő, az V. fázis idejére is, sőt leletei alapján ítélve túlélte a teljes urnamezős korszakot, de ez a történet már az ún. trák–kimmer leletkör időszakához kapcsolódik.

A Dél-Dunántúl peremvidékét és déli határainkon túli régióit megszálló népesség szomszédságában túlnyomórészt velük rokon urnamezős népcsoportok éltek, így idegen elemek jó darabig alig zavarták a fejlődését. A váli kultúra, valamint a kelet-alpi színezetű leletcsoportok által reprezentált népek, mint pl. a Dobova–Ruše népek is, tiszteletben tartották a Dálya–Kiskőszeg-csoport határait. Valójában ugyanez vonatkozik a keleti szomszédságára, a gávai kultúrára is, amely a nyugati urnamezős terjeszkedés következtében egyre inkább visszaszorult. Így nem meglepő a dálya–kiskőszegi népesség fennmaradásának a megszokottnál hosszabb időtartama; a zárt egységben élő dálya–kiskőszegi törzsek jóval tovább megtartották önállóságukat, mint északi és keleti szomszédaik.

A csoport leletanyagának belső időrendje kérdését még nem sikerült megbízhatóan megoldani. A meglehetősen egyöntetű kerámiából azt olvashatjuk ki, hogy a népcsoport fejlődése töretlen volt, s életmódjában még az ún. preszkíta korszakban sem következett be nagyobb arányú változás. A kerámia alapvető típusai, néhány helyi formától eltekintve, a Vál II. szakasz formakincsét idézik, s így válik érthetővé, hogy a kérdéssel korábban foglalkozó kutatók valamilyen egységes „Vál–Dalj” leletkorról beszéltek, nem téve különbséget a két kultúra között. Ma már tudjuk, hogy a Dálya–Kiskőszeg-csoportnak a váli kultúrától való elhatárolódásához alig férhet kétség, s ennek a különállásnak legjobb bizonyítékát éppen a két kultúra fennállása időrendi különbözőségében kell látnunk. Például a lényegesen később egységgé formálódó dél-dunántúli leletcsoport által képviselt kultúra preszkíta

fázisát a váli kultúra területén még nyomokban sem fedezhetjük fel.

Minden valószínűség szerint kutatásaink hiányosságának róhatjuk fel azt a tényt, hogy szinte egyáltalán nem ismerjük a Dálya-Kiskőszeg-kör települési szokásait, rendszerét. Nem tudjuk, voltak-e földvárak, legfeljebb a dél-dunántúli urnamezős kultúra alig valamivel több, ilyen vonatkozású adata alapján tájékozódhatunk némileg.

De térjünk vissza Észak-Horvátország nyugati régiójához, ahol alig néhány leletegyüttes képviseli az urnamezős kultúra IV. periódusát, s ezek leletei – Gasparini szerint – a dél-morvaországi kleniticei, valamint a szlovéniai Ruše jellegű temetők anyagaira emlékeztetnek. Érdekesnek tűnik egy, Velika Goricáról származó bronz leletegyüttes: egyélű borotvát, szemüvegspirál fibulát, tömör markolatú kést, antennás markolatú kardot találtak benne.

Nagyon jelentős szomszédságának tekinthetjük a középső Duna-vidéki urnamezős kultúrának, nemcsak Észak-Horvátországot, de Szlovéniát is. Ez utóbbiban a régibb és fiatalabb urnamezős kultúra korabeli temetők egész sorát fedezték fel már eddig is. A korai szakaszt a Dobova-csoport képviseli, ez közvetlen előzménye az egész régiót behálózó Ruše-kultúrának. Ha a dobovai temető anyagát alaposabban megvizsgáljuk, igen sok olyan hasonlatosságot fedezhetünk fel, amelyek a Vál I. korszak leletcsoportjaira utalnak. A lelet jelentős része, eltekintve néhány sír anyagától, nem tartozik a legkorábbi urnamezős korszakhoz. A koraiak közé tartozik például a 289. sír. Ebben lelték a már jól ismert hegedűvonal-fibulát. Ez a korai csoport minden valószínűség szerint a dunántúli II. fázis korának felel meg. E temetőből származó sírmellékletek zöme a következő, a III. fázisra jellemző. Ide sorolhatók a kerámiában a hengeres nyakú, gömbhasú urnák, a magasított fülű, ívelt profilú csészék, a behúzott szájperemű tálak. Érdekes viszont, hogy a bronzmellékletek általában a fiatalabb urnamezős fejlődés lassú kibontakozásáról tanúskodnak. Félhold alakú borotvák, vázafejű tűk, nyéltüskés kések vannak köztük. Úgy tűnik, hogy valamikor a III. fázis időszakában erőteljes északi hatás érte a dobovai csoportot, s talán nem tévedünk, ha ezt a hatást az ekkoriban előrenyomulóban levő korai váli népelemekkel hozzuk összefüggésbe.

A Dobova-csoport kialakításában azok a korai urnamezős népek vehettek részt, amelyek még a II. fázis elején vetették meg lábukat az Alpok keleti előterében, s a hegyvidéken erődített településeket hozták létre. Egy ilyen hegyi telepét a hozzá tartozó

hamvasztásos temetővel együtt még az ötvenes években, Brinjevo Gora térségében tártak fel. Feltételezik, hogy a település egykori lakói azok közé tartoztak, akik a környező régiókban kialakították a Dobova-csoportot, melynek kultúráját nem sokkal később a Dunántúlról érkező rokon népcsoportok színezték.

Talán e népcsoportok összeötvöződése, valamint a különféle kulturális elemek keveredése vezetett az idők folyamán a szlovéniai Ruše-csoport létrejöttéhez. Ez tulajdonképpen a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának egyik legfiatalabb regionális csoportja. A korábban Maria Rast néven ismert Ruše-csoport kerámiája, szemben a más urnamezős leletcsoportok égetett agyagedényeivel, annyira uniformizált már, hogy alig használható időrendi meghatározáskor. Az edényanyag csupán néhány alaptípusból áll, s csak a gyéren talált bronzleletekből szerezhetünk adatokat az egyes síregyüttesek időrendjére vonatkozólag. Az olyan temetők, mint Maribor, Ptuj, Hajdina és természetesen Ruše a maguk zömök, kétfülű urnáival szinte megkülönböztethetetlenek. Némileg eltér tőlük a bronzmellékletekben gazdagabb pobrežjei temető: a nyéltüskés kések, félholdas borotvák, szemüvegspirál-fibulák stb. félreérthetetlenül bizonyítják, hogy a leletcsoport a fiatalabb urnamezős korszakból származik.

A jugoszláv szakirodalom az elmúlt évek során jelentős teret szentelt és szentel ma is a Balkán és a Duna-vidék, közelebbről a Dunántúl kapcsolatai kérdésének. Feltételezik, hogy a kései bronzkorban, az urnamezős kor kezdete körüli időktől kezdve egyre több és több dunántúli eredetű tárgy került a különböző balkáni csoportok kezébe. Az egyik olyan észak-balkáni terület, ahol dunántúli eredetű elemek is fellelhetők, az általunk már említett Észak-Bosznia. Ez a terület egyébként szorosan kapcsolódik a Duna–Dráva–Száva–Mura közéhez, az e területen kibontakozó délpannon urnamezős leletkörhöz. Észak-Bosznia vaskori „metropoliszáról”, Donja Dolináról is esett már szó, ez volt a helyi urnamezős kultúra kialakulásának fókusza.

A Száva árterületén megépült cölöpepítményes települést már régóta ismerik a kutatók, s a lelőhely fontosságával magyarázható, hogy a szarajevói régészek 1961-ben újabb nagyszabású feltárásokba fogtak. Ekkor az ún. régibb települést tárták fel, amelyből lakói az i. e. 700 körüli időben költöztek el az egyre súlyosabb áradások miatt, s nem messze tőle, az ún. Gradinán építettek maguknak új települést. Donja Dolina ezerkétszáz éves történetét három nagy korszakra bontják; az első a régi telep

élettartamát öleli fel i. e. 1200 és 700 között. Ezt követi Gradínának a kelta hódításig tartó korábbi szakasza. A III. periódus tartama a római hódítás időszakába, az i. sz. I. századba is belenyúlik, s ez jelzi egyúttal a település pusztulását is.

Az újabb ásatások eredményeit adja közre Zdrasko Marič jugoszláv kutató, aki vizsgálatai során arra a fontos következtetésre jutott, hogy Donja Dolina lakói törés nélkül vészelték át az évezrednél is hosszabb történelmi időszak viharait s élték meg a római hódítást. Az i. e. 1200 körül létrejövő ún. régi település legkorábbi leletei – Marič szerint – meglepő hasonlóságot árulnak el Nyugat-Pannónia urnamezős kultúrájának termékeivel. Ezért úgy gondolja, hogy Észak-Boszniát a Száván túlról érkező hódítók szállták meg, rátelepedve a szlavóniai kultúrát hordozó itt talált őslakosságra. E bevándorlásra valamikor a régibb urnamezős kultúra idején került sor, s ezt követően létesítették a jövevények Donja Dolina-i településüket. Ezért nem véletlen, hogy kultúrájuk meglepően hasonlít a Dunántúl urnamezős kultúrájára. Marič arra gondol, hogy a fejlődés során szoros kereskedelmi kapcsolat jött létre Észak-Bosznia és a feltételezett anyaterület között, s hogy e kapcsolatok fokozatosan kiterjedtek Észak-Itáliára, a Nyugat-Balkánra és Dalmáciára is.

A Donja Dolina-i régebbi telep temetőjét még nem sikerült megtalálni, s így csak a gradinai temető korai hamvasztásos sírjai alapján következtethetünk arra, hogy a metropolisz lakói az urnamezős korszakban is így temetkeztek. Ez azért is fontos megállapítás, mivel a fiatalabb gradinai sírok szinte kivétel nélkül csontvázas rítusúak. Ez a tény némileg ellentmond Marič ama elképzelésének, hogy az itt élők fejlődésében a római hódítás bekövetkeztéig semmilyen törés sem volt. A temetkezési rítus megváltozása a legtöbb esetben az újabb etnikum érkezésének a legbiztosabb jele, s valószínűleg így lehetett ez Gradina esetében is.

Hogy a Duna-vidék középső része urnamezős kultúrájának milyen kapcsolatai voltak a Balkánnal, annak teljes tisztázása további kutatómunkánk egyik legfontosabb feladata. A Donja Dolináról közölt leletanyag ugyan még nem bizonyítja egyértelműen, de valószínű, hogy e település bevándorlóinak első rétegét a dunántúli kései halomsíros-korai urnamezős népelemek képezték, majd a továbbiakban váli és egyéb dél-dunántúli urnamezős csoportok színezték az Észak-Boszniában kialakult kultúra képét. De bárhogyan is történt, annyi bizonyos, hogy Donja Dolinán és a környékbeli települé-

éseken a Duna-vidék középső része urnamezős kultúráját hordozó népesség csoportjai vetették meg a lábukat s fontos szerepet játszottak a gazdag vaskori kultúra kialakításában.

De hagyjuk most egy időre el a Balkán északi peremvidékét, ugorjunk egy nagyot, s vizsgáljuk ezután a váli kultúra északi szomszédságát. Nyugat-Szlovákia területén, ahol korábban a csekei típusú halomsírok népe élt, a régibb urnamezős kultúra végső szakaszában, az északi urnamezős ösztönzések hatására új kultúra alakult ki a helyi kései halomsíros-korai urnamezős elemekre támaszkodva. A hetényi (Chotin-) csoportról van szó. E kultúra kikontakozását a csehszlovák kutatók a csekei kultúra fejlődéséhez, átalakulásához kapcsolják. Úgy vélik, hogy ebben az átalakulásban külső tényezők nem is játszottak közre, s a kerámiában megmutatókozó lausitzi formák legfeljebb csak sajátos szint kölcsönöztek e kultúrának. A magyarországi kutatók ezt a feltételezést nem fogadják el, s továbbra is azon a véleményen vannak, hogy az urnamezős kultúra hordozóinak vándorlásában részt vevő lausitzi népelemek komoly szerepet játszottak a váli és a vele rokon kultúrák kialakításában. S hogy ez így történhetett, arra nem csupán a lausitzi edénytípusok utalnak, hanem a temetkezés rítusa is, amely folyamatosan alakult át szórthamvasból urnássá, nyilván az idegen eredetű népesség temetkezési szokásainak hatására.

A váli kultúra és vele a hetényi csoport kibontakozásának első, igen korai állomását képviselik azok a leletek, amelyeket az ocskói halomsírbán találtak. A halom alatt egy főnök hamvai nyugsznak. A temetés még sok mindenben csekei jellegű, de a sírmellékletek és az áldozati lakoma cserepei a két kultúrának, a kései halomsírosnak és a lausitzinek a keveredéséről vallanak. Elég itt hivatkoznunk a kettős csonka kúpos urnára, a hengeres nyakú, élesen profilált hasú edényekre, melyek vállrészét a jellegzetes lausitzi ornamentika fedi, a csavart fülű tálakra stb. Természetesen mellettük ott találjuk a jellegzetes kései halomsíros korsókat is, a magasra húzott fülű, rituális ivóedényeket mint az őslakosság anyagi kultúrájának reprezentánsait.

Ocskót követően, és minden bizonnyal már az i. e. XI. században következett be az a konszolidáció, amely lehetővé tette az új kultúra kikristályosodását; ekkor jöttek létre e kultúrát őrző nagy temetők. A legkorábbi idetartozó sírokat a hetényi temetőben tárták fel. Ez utóbbiak mellékletei sok tekintetben azonosak az ocskói halomsír anyagával. Egyaránt megtaláljuk közöttük a kései halomsíros

kor hagyományait képviselő s a lausitzi körre jellemző kerámiatípusokat. Nem véletlen, hogy a fémanyagban egyébként igen szegényes hetényi és váli jellegű temetők korai sírjaiban még akadnak bronztárgyak, mégpedig olyan típusúak, amelyeket a legfiatalabb kurdi kincsleletekben fedeznek fel. Ilyenek például a korongtekercses fibulák közül a korábbi változatok, e tárgyak Kárpát-medencei eredetéhez aligha férhet kétség.

A Duna tulsó, északi oldalán elhelyezkedő temetők, mint mondjuk Muzsla (Mužla), Garamtolmács (Tlmače) és természetesen Hetény (Chotin), a dunántúliaknál valamivel korábban, már a II. és III. fázis átmeneti szakaszában keletkeztek. Ebben az időben a Dunántúlon még a ferdén árkolt kerámia népének halmok alá temetkező harcosrétege tartotta kezében a hatalmat, s csak egyes helyekre, így a régió északkeleti részébe szivároghattak be újabb, északi eredetű urnamezős népelemek. Ennek megfelelően a váli kultúra népének megszületésére csak évtizedekkel később, már a III. fázis időszakában nyílt alkalom. Az újabb népcsoportok térnyerésének legfontosabb bizonyítékát a temetkezési rítus fokozatos átalakulásában kell látnunk. A régiebb urnamezős népesség szórthamvas sírjai csak lassan szorultak háttérbe az új kultúrában később egyeduralkodóvá váló urnás temetkezések mögött. A hetényi csoport körében pedig különösen nagy a szórthamvas sírok aránya. Ez a helyzet természetesen a temetők korábbi szakaszára vonatkozik.

A csehszlovák kutatók úgy vélik, hogy a hetényi és váli temetők aligha hozhatók új népességgel, új kultúrával összefüggésbe, s ennek megfelelően tagadják, hogy a fiatalabb urnamezős kultúra létrejöttében a lausitzi kultúra szerepet játszott volna. Valójában igen hosszú időszakot felölelő, egyenletes, törésmentes fejlődésre gondolnak, amely a kései halomsíros időszaktól egészen az urnamezős korszak végéig tartott; szerintük ennek a fejlődésnek egyetlen főszereplője volt, a helyi bronzkori őslakosság. Természetesen kisebb jelentőségű, belső népmozgások lehetőségét nem zárják ki. Nagymértékben visszaélnék az olvasó szíves figyelmével, ha száraz szakmai érvek felsorakoztatásával e helyütt is vitába szállnánk a fenti vélemény képviselőivel. Talán elegendő annyit megjegyeznünk, hogy a mi dunántúli kései bronzkori kultúránk sokszínűsége, gazdagságuk, társadalmuk, szellemi kultúrájuk számtalan változása önmagában is elegendő cáfolata e feltételezésnek. Aligha tekinthető a vitatott nézetet támogató nyomós érvek a kerámiában nemegyszer valóban megnyilvánuló formai hason-

latosság, sőt azonosság, végső soron az anyagi kultúra változása nem mindig követi harmonikusan az etnikai-politikai változásokat; a régi formai elemek sokáig élhetnek tovább, különösen akkor, ha a helyben maradó lakosság jelentős részt vállalt az új kultúra megteremtésében.

Éppen azért jutottunk arra a feltételezésre, hogy a hetényi csoport lényegében a válival megegyező etnikumból alakult ki. Ez természetes is, miután tudjuk, hogy a kultúrát létrehozó népcsoportok a mellékfolyók mentén északról dél felé vándorolva érték el a Duna vonalát, majd átkelve a folyamon, a partja mentén folytatták tovább útjukat keleti, majd déli irányban. Éppen ezért nem véletlen, hogy a Dunántúlon északon, a Duna mentén kerültek elő a váli kultúra legkorábbi sírjai. A neszmély-téglagyári urnatemető 8., 21. és 51. sírjában találtak olyan edénymelléleteket, amelyeket még a régiebb urnamezős időszak dereka körül formálhattak ki.

A hetényi csoporttal kapcsolatban még egyetlen lényeges kérdésről kell szót ejtenünk: nehezen tudjuk eldönteni, hogy a váli és a hetényi leletek többségének meglepő egyezése csupán a közös eredetből fakad-e vagy a kapcsolatok állandó meglétét is igazolja-e egyben. Miután biztosra vehetjük, hogy e két csoport egyetlen kultúrát képez, arra kell gondolnunk, hogy a különböző törzsek nemcsak alkalomszerűen találkoztak, hanem esetleg közös szertartásokat is tartottak, s e két területi csoport között ilyen módon a találkozások rendszeresek is voltak.

Már az eddig elmondottakból is érzékelhetjük, hogy a váli kultúra kialakulásának pillanatától északi, déli és nyugati szomszédaival egyaránt harmonikus viszonyban élt. Aligha mondhatjuk el ugyanezt a keleti szomszédokhoz fűződő kapcsolatairól. Amint tudjuk, az Alföldön ebben az időszakban a gávai kultúra népe élt, melyről tudjuk, hogy a kelet-, délkelet-európai urnamezős kultúrkörnek talán legfontosabb területi csoportja volt. Kultúrájának különféle megnyilvánulásaiából, leleteiből ítélve a dunántúliétól, s természetesen ezzel együtt a váliétól is eltérő gazdasági viszonyok között és társadalmi formációban élt. Ennek megfelelően a kezdetben inkább állattenyésztő dunántúli törzsek és az alföldi paraszti falvak földműveléseinek szükségszerű szimbiózisára kell gondolnunk, ennek pedig nem túlságosan sok kézzelfogható bizonyítékával rendelkezünk eddig. Egyelőre egy-két tárgytípus utal erre csupán. Ilyen például a neszmélyi temető egyik pseudo-Villanova-urnája, amely eredetében – nem kétséges – a gávai körhöz kap-

csolódik. Hasonló szálak fűzhatték a váli kultúrát északkeleti szomszédjához, a Kyjatice-kultúrához is. Erről többek között a tököli temető kyjaticei eredetű csészéi tanúskodnak. Sajnos, a régészet – korlátozott lehetőségei miatt – erre és az ilyen természetű más kérdésekre nem adhat kielégítő választ, s ezért nem meglepő, hogy igen gyakran kényszerülnek a régészek a hipotézisek ingatag talajára lépni.

A leletek vagy leletcsoportok alapján expanziók – vándorlások – követésére már sokkal több a módunk, nem egy példát idézhetünk e nyomon követésre a váli kultúra köréből is. Egyes váli csoportok keleti irányú terjeszkedése igen erőteljesnek mutatkozik, s nem csupán a Duna menti területeken figyelhető meg, hanem a folyótól jóval távolabbi területeken is. Valószínűleg a főváros térségéből keltek vándorútra azok a csoportok, melyek a gödöllői dombvidéknél jóval távolabbi régiókba is elmerészkedtek. Káposztásmegyer, Zugló, Sashalom, Kerepes, Kísszentmihály, és sorolhatnánk tovább a váli kultúra folyón túli lelőhelyeit. Ettől lényegesen délebbre volt az a dunai átkelő, amelyen át már korábban is eljutottak kései bronzkori elemek a Dél-Alföldre, gondoljunk csak a csorvai csoport Bakony-vidékieket idéző síregyütteseire. Valószínűleg a váli kultúrával álltak igen közeli rokonságban azok az újabb urnamezős kultúrájú elemek, melyek a csorvai temető második sírcsoportjának tárgytípusait közvetíthették, illetve alakították ki új környezetükben. Valószínűleg ugyanilyen népcsoporthoz tartozott az a kisebb közösség is, amely Mezőberény térségében vert tanyát. Eddig egyetlen temetőjüket sikerült csupán megtalálni, s nem meglepő, hogy a sírokban talált edények teljesen idegenek környezetükben, elütnek a gávai kultúra használt formáktól. E temető sírjai felbecsülhetetlen értékű adatokkal szolgálnak a nyugati körnek a délkelet-európai urnamezős kultúrához fűződő kapcsolatait illetően.

A váli kultúrát kialakító urnamezős csoportok igen távoli területeket is érintő vándorlásaira derít fényt a mezőbándi (Bandu) sírlelet. Mezőbánd az erdélyi urnamezős kultúra fejlődésének lehetett fontos állomása. A váli kultúrának fiatalabb szakaszára jellemzőek azok az edények, amelyek Borsodharsányban, a Kyjatice-kultúra területén kerültek napvilágra, s módot adnak arra, hogy közelebbről betekintsünk egy új kultúrába való beolvadás folyamatába.

MŰVÉSZEK ÉS VARÁZSLÓK

A Kárpát-medence sajátos földrajzi helyzete évezredek óta meghatározta lakóinak életkörülményeit, alapvetően befolyásolta fejlődésük irányát. A Duna völgye adta természetes útvonal Észak és Dél kapcsolatainak egyik legfontosabb közvetítő csatornája, amely az ezzel járó veszélyek mellett komoly gazdasági lehetőségeket is biztosított az itt élőknek. Különösen vonatkozik ez a kései bronzkor időszakára, amikor e vidék a szüntelen vándorlások színterévé vált, s valójában e vándorlások hozták felszínre az urnamezős kultúra civilizációs tendenciáit. Jórészt ennek köszönhető, hogy mind a sajátos, katonai színezetű társadalomra épülő ferdén árkolt edények kultúrája, mind a fejlett bronzkultúrával rendelkező fiatalabb urnamezős kultúrák (Ság hegy, Velemszentvid, Vál stb.) a közép-európai urnamezős kultúrkörben megkülönböztetett helyzetbe kerültek. Például Közép-Európa legfontosabb bronzipari központjai a Nyugat-Dunántúlon voltak; erről vallanak a Ság hegyi és velemszentvidi műhelyleletek. Amint láttuk, a tömegtermelésre berendezkedett fémművesközpontok bizonyos tárgyféléseket, például bronzedényeket, ékszereket már iparművészeti szinten állítottak elő, ha még nem is érték el minden téren az égei fémtermékek színvonalát. A bronzipar és az ipar termékeit egyre szélesebb körben terjesztő kereskedelem szokatlan jólétet, prosperitást biztosított a törzsi társadalomnak, s ahogy korábban már láthattuk, ez a fejlődés, Közép-Európában első ízben, a mediterrán típusú polisz kialakulása, a városi élet kibontakozása felé vezet. Velemszentvid több olyan tényező megkülönböztetésére is példát adhat, amelyek e városi fejlődés előfeltételei; mindenekelőtt maga a szabályos rendszerben kiépített, védművekkel is ellátott földvár, az abban kibontakozó ipari és kereskedelmi tevékenység, a társadalmi szervezethez, a megfelelő politikai hatalom megléte stb. Veleme ennek régészeti bizonyítékaira is rábukkantak, s az újabb feltárások eredményei még csak erősítik ezt a meggyőződésünket. Bár a Ság hegyről sokkal kevesebb ilyen vonatkozású adatunk van, igen valószínű, hogy ott is ugyanez volt a helyzet.

A váli kultúra területéről még nem ismerünk olyan műhelyeket, amelyek a nyugat-dunántúliak jelentőségét megközelíthetnék. Néhány, a kultúra korábbi szakaszára keltezhető kincslelet, mint mondjuk a gyermelyi, legfeljebb sejteti, hogy e kultúrának is volt némi bronzművészete. Azt persze nem tudjuk, hogy Ság hegy és Velemszentvid a váli

kultúra bronzszükségleteinek kielégítésében milyen szerepet játszott. Sajnos, nemcsak a műhelyek, hanem velük együtt egyelőre hiányzik a váli kultúra köréből az olyan méretű és jelentőségű települési központ is, mint amilyen például Velemszentvid, Donja Dolina vagy az Al-Duna mentén feltárt erődített, több kultúrrejteget felmutató Babadag. Pedig a Duna-vidék közepének urnamezős kultúrája körében másutt is megeljük ezeket az ipari, kereskedelmi, sőt politikai központokat, így többek között a dél-morvaországi Lovčičkyben, ahol a Velatice-kultúra egyik népcsoportja élt. A 13 házmaradvány és más települési tényezőket felszínre hozó feltárások olyan leletekkel szolgáltak, amelyek az urnamezős korszakra jellemzőek. A lakóházak között az egyszerű, egyosztatú – egy helyiséges – építményeket eredetileg a lausitzi területen használták, de előfordulnak más dél-morvaországi lelőhelyeken is, így például az erődített Brno-Obřanyban is. Érdekes, hogy a Dunántúlon Pécsvárad-Aranyhegyen tártak fel ilyen mennyiségben építészeti emlékeket. A kétosztatú, megaron típusú házak eredetükben ugyancsak a lausitzi kultúra területére vezethetők vissza, de találni e típust a halomsíros kultúra körében is. Egy igen nagy méretű, 144 m² alapterületű építmény szinte páratlan jelentőségű az urnamezős kultúrájú Közép-Európában, s vagy gabonaraktár, vagy valamilyen közcélokat szolgáló épület lehetett.

A Kelet-Dunántúlon, éppen fővárosunk területéről ismerünk olyan települési központot, amelyről elmondhatjuk, hogy megközelítően hasonló jelentőségű lehetett, mint a nyugat-dunántúliak. A kelta foglalást követően a Gellérthegy valóságos oppidummá épült ki; adminisztrációs, ipari s a révéltelők ellenőrző kereskedelmi központ volt, s egyidejűleg a korabeli vallási élet fontos kultusz-helye is. Nagyjából hasonló szerepet játszhatott a kései bronzkorban is a hegy lejtőjéhez csatlakozó tabáni településsel együtt. Az innét származó leletek, amelyek a Budapesti Történeti Múzeum gyűjteményében vannak, alig-alig sejtetik, hogy ez a magaslati település milyen fontos szerepet játszott.

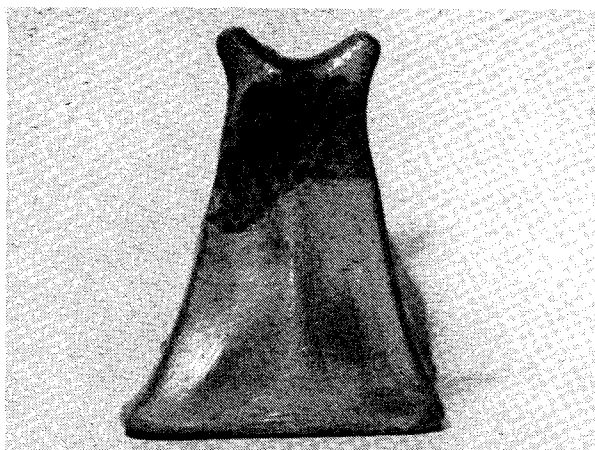
Ezek a jelentősebb bázistelepek egyúttal kultusz-helyek, a vallási élet központjai is voltak. Ezt tapasztalhatjuk többek között Bakonyszentkirály-Zörög-hegyen, Donja Dolinán, Ság hegyen és Velemszentviden is. De azokat a tárgyakat, amelyekből a korabeli kultuszra következtethetünk, nem csupán nagyobb települési központokra szorítkozva találjuk. Nemegyszer találkozunk ezekkel a speciális agyagtárgyakkal kisebb településeken is,

de itt-ott sírokban is előfordulnak. Talán nem lesz érdektelen, ha ugyan vázlatosan, de foglalkozunk a kultusz, az őskori vallás kérdéseivel, s áttekintjük ennek sokszor igen furcsa emlékeit.

A különféle őskori népek hitvilágának rekonstruálása mindig legnehezebb feladatait jelentette kutatásainknak, hiszen többnyire bonyolult tárgyak és jelenségek összevetéséből kellett és kell ma is a szellemi kultúra körébe tartozó igen összetett kérdésekre válaszolnunk. Noha egy-egy tárgycsoport, jelenség magyarázatakor szinte áthidalhatatlan akadályt jelent az írásbeliség hiánya, ma már kötetekre tehető az a szakirodalom, amely az őskor különböző szakaszainak vallási életével, emlékeivel foglalkozik. Bármilyen hihetetlenül is hangzik, minél távolabb hatolunk a múlt homályába vissza, annál egyszerűbbnek, problémamentesebbnek tűnik a kép, ellentétben az őskor későbbi korszakaival, nevezetesen a kései bronzkorral, mert ekkor már szinte megfelfedhetetlen talányként jelentkeznek a hitvilág ősi emlékei.

A zsákmányoló gazdálkodás szintjén élő ősközösségi társadalmak primitív hitvilágának kitűnő forrásai az őskor fiatalabb szakaszában készült francia- és spanyolországi barlangi festmények és rajzok, melyek úgy terítik elénk a vadásztársadalmak mindennapi életének legfontosabb momentumait, mint egy színes képeskönyv; láthatjuk ezeken a megélhetéshez nélkülözhetetlen élelemszerzést, a különböző vadállatok elejtését, s általában azokat az állatokat – szarvasokat, bölényeket stb. –, amelyekre abban az ősi korban vadásztak. De nem csupán ezek az ábrázolások, hanem az őskori vadászok alkalmi tanyáin, barlangi lakóhelyein lelt mérhetetlen mennyiségű állatsont is igazolja, hogy gazdasági életük bázisa a vadászat volt.

Ezek a közösségek, kezdetben hordák, később nemzetségek, törzsek alapvető életmódjuknak megfelelően alakították ki kultúrájukat, amelynek lényeges alkotóeleme volt a vadászat sikerét előmozdító vadászmágia. Vannak elképzelések, amelyek szerint a már említett barlangi rajzok és festmények nem csupán az őskor emberének zseniális művészi alkotásai, hanem egyben a vadászmágia lényeges kellékei, s az állatok megörökítésével, egyúttal a vadászat sikerét is kívánták biztosítani. A vadászmágia, amely már az ősközösségi zsákmányoló társadalmak vallási életének is alkotóeleme, része, a későbbi korok vadászainak, majd a termelőgazdál-

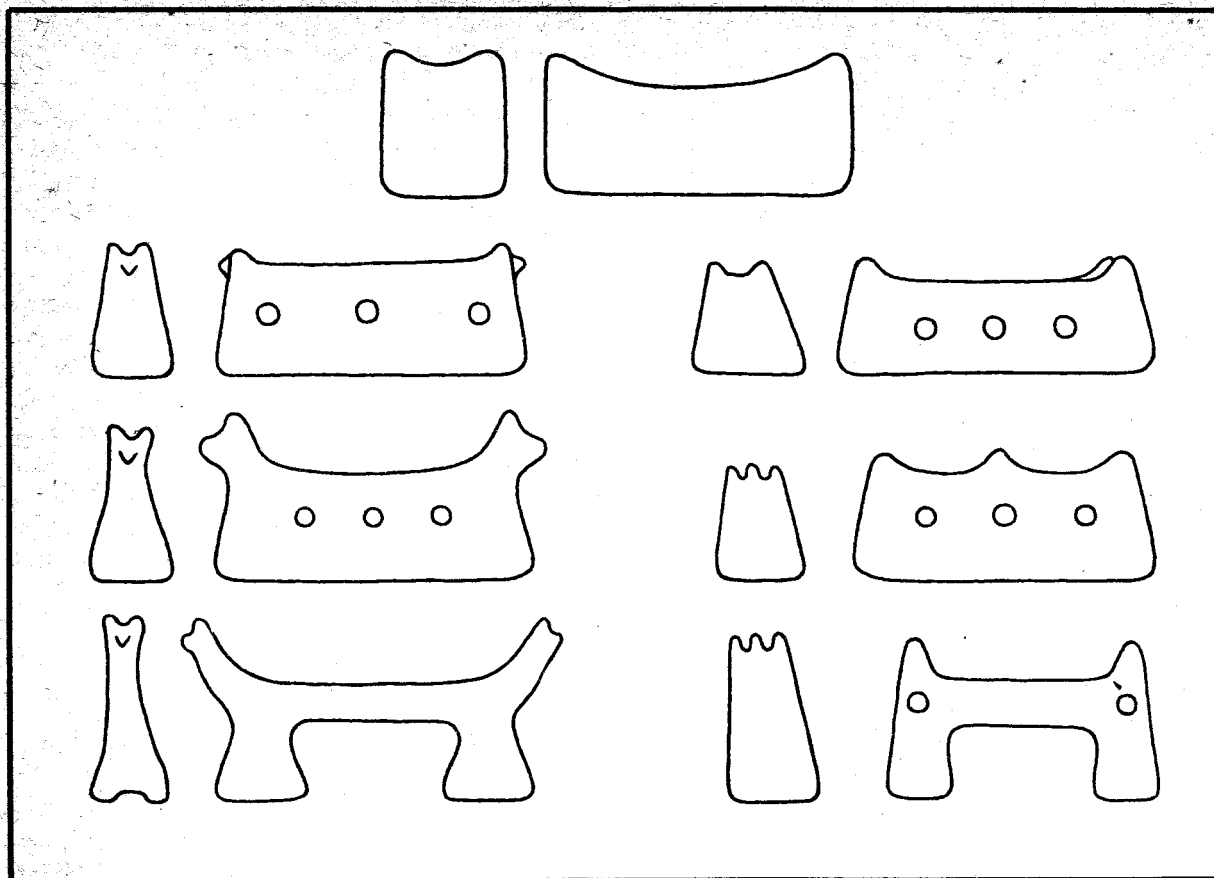

kodás nomád, félnomád állattenyésztóinek életét is végigkísérte. Ez esetben azonban megnyilvánulási formái, sőt tartalmi elemei is mások, legfeljebb csak emlékeztetnek az őskor vadászainak mágikus szertartásaira, s megnyilvánulásait összefoglalóan leginkább a totemizmus szóval illehetjük.

A vadász-mágia, majd a totemizmus természetesen csak kis része az őskori hitvilágnak, hiszen maga a természet ritmikus változásaival, az égitestek, a Nap, a Hold és a csillagok, a tűz stb. olyan titkos, megmagyarázhatatlan dolgok voltak az ember számára, hogy mindennapi életét szinte átitatták a velük kapcsolatos képzetek, a nemzedékről nemzedékre öröklődő hagyományok. S ott van a legnagyobb misztikum, az élet és halál, az elmúlás és az újjászületés, amely mindenütt jelen van a természetben, s egyben az emberi lét elválaszthatatlan tartozéka is. S hogy milyen fontos szerepet játszott az emberi tudat formálásában a halál, annak legjobb bizonyítékát a temetés ősi rítusa, szertartása szolgáltatja, hiszen halottak rituális eltemetésére már az őskorból is vannak adataink.

A halál és az újjászületés köré fonódott titkok – értetlenségek – alakíthatták ki az őskor emberében a túlvilággal kapcsolatos hiedelmeket. A halottal eltemetett értékek, az eredetileg tulajdonát képező használati tárgyak, ékszerek, fegyverek, s ami még ezeknél is fontosabb, a sírba mellékletként elhelyezett, élelemmel teli égetett agyagedények mind arról vallanak, hogy hitük szerint ezekre a másvilágon is szüksége lehetett az elhunytak. A másvilágot úgy képzeltek, hogy ott vagy a földi élet folytatódik tovább, vagy valami egészen más várja az elhunytat. Ezt képzeltek az életben maradók. A halottkultusz persze ennél jóval bonyolultabb, kezdve a halottak sírba helyezésének módzataitól, a zsugorítástól, hamvasztástól stb. egészen a temetést követő vagy kísérő hosszadalmas szertartásokig. Csak néhányat kiemelve közülük, megemlíthetjük a különböző áldozatokat – tárgyat, állatot, sőt emberit –, a temetést kísérő áldozati lakomát, a halottsiratót, a sír földjének borral való locsolását, a különféle sír-emlékek emelését stb.

Nyilván igen messze vezetne, alaposan eltérítene témánktól, a kései bronzkori hitvilág érdekesebb részeinek ismertetésétől, ha sorra elemeznénk az ősi kultusz fentiekben felsorolt és eddig fel nem sorolt részleteit. Ezek helyett elégedjünk meg annak előrebocsátásával, hogy az ősközösségi társadalmak mindennapi életének, szellemi kultúrájának elválaszthatatlan velejárója volt a valós világ mögött elképzelt, sőt a képzeletükben gondosan kiépített

A magyarországi tűzikutyák legfontosabb típusai

irracionális világ képe, az évszázadok, évezredek óta meggyökeresedett hiedelmek számtalan ágával-bogával.

A termelőgazdálkodás fokozatos térnyerését követően, az újkőkor kezdetétől alapvető változást tapasztalunk a kultuszra utaló emlékek körében. Elsősorban a földművelő, paraszti közösségek esetében találkozunk olyan tárgyi emlékanyaggal, amely bizonyos, a termékenységgel összefüggő kultusz hagyatékaként fogható fel. Különböző méretű, többnyire női agyagszobrocskák, bizonyos értelemben vett fétisek jelzik, hogy a termékenység rítusa most is arra hivatott, hogy megfelelő irányba befolyásolja azokat a természeti erőket, melyektől a földek terméshozama függött. A termékenység kultusza valójában a természet kultusza volt; a „Magna Mater”-é, a földanyáé, a földet megtermékenyítő, esőket hozó égé, az égitesteké, a széljárásoké, egy-szóval az egész természeté.

Úgy tűnik, hogy a termékenységi kultuszok hosz-

szú időn át kísérték az emberi társadalmak történelmét, s e kultusz bizonyos elemeit látjuk viszont a minket igen közelről érintő kései bronzkori kultúrák körében is.

Már említettük, hogy az ősvallásról kialakított elképzeléseink, ahogy az őskor előrehaladottabb szakaszát vizsgáljuk, egyre bonyolultabbá válnak, s különösen vonatkozik ez az urnamezős kultúra időszakára. Az előző fejezetekben elég kevés szó esett még ezekről a kérdésekről, s eltekintve a temetési rítus különféle megnyilvánulásaitól, legfeljebb csak érintettük a vallás egyes vonatkozásait. Természetesen sem akkor, sem most nem vállalkozhatunk arra, hogy részletes áttekintést adjunk a Kárpát-medence urnamezős leletcsoportjait maguk után hagyó népek hitvilágáról. Bár nem kétséges, ma már elég tekintélyes mennyiségű erre utaló adatot ismerünk, szép számmal akadnak e kérdéssel behatóan is foglalkozó tanulmányok. Az adatok többségükben azonban túl sok homályos, nemegyszer ellentmondásos elemet tartalmaznak, s ezért nem alkalmasak arra, hogy világos, egyértelmű választ adjanak az e téren felmerülő kérdéseinkre. Talán azokból az ér-

dekesebb tárgyakból, jelenségekből ragadunk ki néhányat, amelyek minden kétséget kizáróan a kultusszal lehettek kapcsolatban, azaz az ősi hitvilág részei voltak.

A vallási életre utaló egyik igen érdekes leletcsoport valójában furcsa formájú égetett agyagtárgyakból áll, amelyek használatáról, funkciójáról közel évszázada vitáznak. Ezek egyik legérdekesebb darabja egy durván hasáb alakú agyagtárgy, melynek négy felső sarka enyhén felmagasodik, gyakran állatfej formájában. Az állatfejben sokan szarvasmarhát vélnek felismerni, de ez egyáltalán nem bizonyítható. A hasáb oldalán, középtájon, egy sorban 2–3 lyuk látható, s körülöttük, még az ép tárgyakon is, égett, kormos foltok figyelhetők meg. E különös formájú tárgyakat tűzikutya néven ismerjük, s különféle típusaik alapján bontjuk csoportokra. Általában időbeli eltérés van a csoportok között. Mindenekelőtt Közép- és Délkelet-Európában találtak a különféle tűzikutyákat, nagyjából azon a területen, ahol az urnamezős kultúra népcsoportjai éltek. Miután e tárgyak származási ideje is ennek a kornak felel meg, nem kétséges az említett kultúrához való tartozásuk.

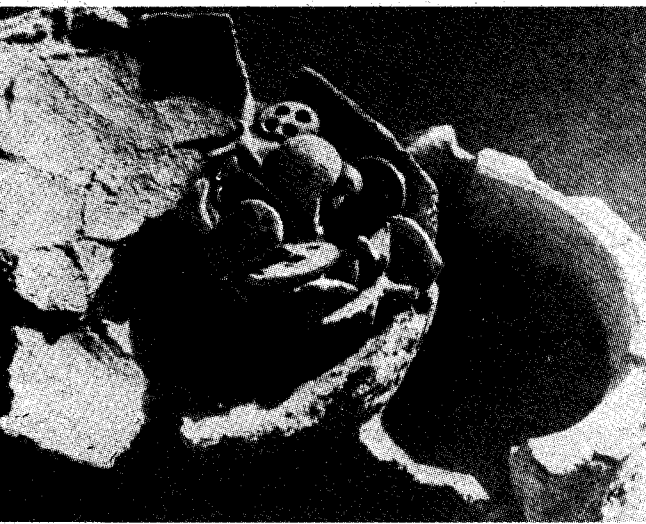
A tűzikutyának az anyagi és szellemi kultúrában elfoglalt helyéről, értelmezéséről, funkciójáról, amint említettük, nagy, sok kutatót megmozgató viták folynak. Erre utal egyébként maga a tűzikutya elnevezés is. Ez a név onnét származik, hogy e tárgyakról többen úgy gondolják: nyílt tűzhelyre helyezett edények feltámasztására készítették őket vagy éppen égő fahasábok, fáklyák alapjai, támasztékaik voltak. Tulajdonképpen ezzel magyarázzák a tűzikutyák egyikén-másikán látható átégett, füstös foltokat is. Eme elképzelést látszanak bizonyítani azok a példányok, melyeket valóban tűzhelyek mellett vagy azok környékén találtak. Szeretnénk olvasóinkat arra a tűzikutyára emlékeztetni, amelyet a Budapest (XI.) – Sztregova utcai korai váli kultúrák településén, a nagy lakógödör tűzhelye fölötti rétegben találtunk. Egyébként tűzikutyák szinte kivétel nélkül telepeken bukkantak napvilágra, s eddig még egyetlen sírból származó példányt sem ismerünk.

Természetesen igen egyszerű lenne a kérdést erre a megoldásra szűkíteni, de egyre növekszik azoknak a kutatóknak a tábor, akik a vallási életben keresik a tűzikutyák feladatait, fontos szerepet tulajdonítva nekik a kései bronzkori kultuszban. E tárgyakon kialakított állat-(szarvasmarha-) fejek alapján a termékenység kultuszt emlegetik vallási háttérként. A tűzhelyeken és az ezek környékén lelt darabok alap-

ján egyben arra is gondolnak, hogy a házi, a családi kultuszban is szerepet játszottak. A régibb urnamezős korszak vége felé szinte tömegesen találhatók egyes telepeinken a tűzikutyák, rendszerint erődített magaslati településeken tárták fel őket. Bakony-szentkirály-Zörög-hegyen olyan nagy számban fordulnak elő, hogy ennek alapján feltételezhetjük: a földvár nemcsak településközpont, de a vallási élet központja is volt.

A tűzikutyák mellett több olyan, többé-kevésbé ismeretlen rendeltetésű tárgyról tudunk, amelyek esetében akaratlanul is felvetődik a hitvilággal való kapcsolatuk lehetősége. Lapos és kerek átmetszetű agyagkarikákról, emberi kezet, lábat utánzó tárgyakról, agyagkerekekről, ovális, korongszerű csüngőkről, s más különös alakú tárgyakról van szó. Településeken, de sírokban is előfordulnak ilyen tárgyak, a régibb urnamezős korszak kezdetétől a korai vaskorig, szinte minden periódusban megtalálhatók. Egyes lelőhelyeken, főként települési központokban a különféle kultikus rendeltetésű tárgyak egész sorát találjuk; elég itt hivatkoznunk a Somló hegyre, Ság hegyre és Velemszentvidre.

Külön is ki kell emelnünk egy olyan lelőhelyet, amely sajátos kultusztárgyai miatt megkülönböztetett helyet foglal el a közép- és délkelet-európai urnamezős kultúrkörben. Más vonatkozásban már utaltunk a Budapest (III.)-Vöröshadsereg úti urnatemetőre, ennek több mint háromszáz sírjára. A váli kultúra hordozóinak egyik legjelentősebb temetője lehetett, s a település, amelynek népe ide temetkezett, valahol a békásmegyeri partszakaszon található, talán éppen a Vízművek területén. Magát a temetőt a váli kultúra teljes időtartama alatt használták; leletei felölelik az urnamezős korszak utolsó három periódusát. Az itteni sírok többsége kerámiában igen gazdag, s a változatos alakú és díszítésű edények készítői esetenként igen fejlett iparművészeti színvonalat értek el. Viszonylag szép számmal találunk a sírmellékletek között bronzokat is: tűket, késeket, borotvákat, fibulákat, bronzedényeket stb. sorolhatunk fel. Ez a helyzet a temető fiatalabb szakaszában is. Ez azért is meglepő, mert a hasonló korú sírok enyhén szólva alig bővelkednek bronztárgyakban; ilyenekről szinte nem is tudunk. De mégsem ez adja meg ennek a temetőnek valódi jelentőségét, hanem azok a kultikus rendeltetésű agyagtárgyak, melyek sehol máshol nem fordulnak elő ilyen mennyiségben, ráadásul, amelyek mégis akadnak, közel sem ilyen művészi kidolgozásúak. Ezek között bronzszegekkel kiveret urnák, láb alakú ún. csizmaedények, madár alakú aszkoszok,

Ún. varázslósír égetett agyag varázseszközökkel a békásmegyeri kései bronzkori temetőből

Síregyüttes a temetőből

különféle kerek, korongot, emberi kez, kanalat stb. utánzó agyagtárgyacsók fordulnak elő legtöbbször. Az utolsóként említett speciális égetett agyagtárgyak rendszerint síregyüttesekből kerülnek napvilágra, leggyakrabban urna belsejéből. Ezek a varázslósíroknak nevezett sírok teszik elsősorban igen sajátos helyzetűvé a temetőt. A nemrégiben elhunyt Nagy László, a temető egyik feltárója átfogó, vallástörténeti témájú tanulmányában többek között e temetőben talált különleges tárgyakról is megemlékezik. S érdekes feltételezései megérdemlik, hogy olvasóink is megismerkedjenek velük.

Nagy László úgy véli, hogy e tárgyakhoz a termékenység kultuszából fakadó hiedelmek kapcsolódnak. A kicsiny kanalak, korongok s egyéb égetett agyagtárgyak valamilyen termékenységi szertartás – mágia – kellékei voltak egykoron, s akinek halála után ilyeneket helyeztek el mellékletül a sírjába, az a közösség papja, varázslója lehetett. Ezek a tárgyak talán asztrális szimbólumok, a Napot, a Holdat és a csillagokat ábrázolják, s a velük úzott varázslattal igyekeztek biztosítani az emberi, állati és növényi élet folyamatosságát. Miután a környéken lelt településmaradványok között szép számmal akadtak tűzikutyák is, Nagy László ezeket is összefüggésbe hozta a sírokban lelt varázstárgyakkal. Szerinte a hasáb alakú tárgyak oldalába fűrt lyukakba helyezték a nyél segítségével a mágikus eszközöket, s így váltak a nagy termékenységű szertartás kellékeivé. Az eredetileg ragyogó bronzszögekkel díszített urnák is a halottkultusz tartozékai, s ugyanígy a csizmaedények is. A madár alakú agyagedények – aszkoszok –, valamint a sírokban nem egy esetben talált lúdtőjások ugyancsak e sajátos kultusz fontos részei; e meglepő kultusztárgyakhoz fűzött magyarázatok, feltevések száma légió, de ezek hosszúra nyúló sorának ismertetésével messze kerülnénk a kései bronzkor történeti kérdéseitől. E helyett inkább Nagy László szavait idézzük, hogy olvasóink első kézből szerezzenek tudomást arról, hogy mit írt e temető vallástörténeti jelentőségéről.

„A békásmegyeri temető kultikus leleteiből kö-

Síregyüttes a békásmegyeri temetőből

Szertartás kelléke volt a békásmegyeri temetőből előkerült bronzszegekkel díszített urna is. Rekonstrukciós rajz nyomán

vetkeztetve a termékenység előmozdítása, az emberi jólét biztosítása lehetett a hitvilág legtöbb szakrális eszközének rendeltetése, a velük végzett mágikus rítus célja, sepulchrális alkalmazásuk ennek egyik vetülete.

Új életet fakasztó kultikus eszközként teheték a sírba a temető úgyszólván minden figurális ivőedényét. Így a madár alakú, galamb formájú aszkoszt. Bizonyára nem véletlen, hogy a sírokban olyan egyfűlű kis korsó mellé helyezték őket, amelyben tojás is volt, mintegy hangsúlyozva a madár alakú aszkoszt meg a tojás kultikus értelmét, fokozva életet adó mágikus hatásukat.

De több tojás előkerült edényen kívül is, gondosan a kerámiamellékletekhez téve. Az egyik töredékes vadlibatojás héjának belső oldalán a Magyar Természettudományi Múzeum ornitológiai osztályának vezetője, Horváth Lajos, aki a tojásleleteket meghatározta, a kikelt madár csőrkörmének karcolatait is felfedezte, ami kétségtelenné teszi, hogy nem a halott túlvilági életének, hanem a lélek új testet öltése mágikus eszközének szánták. Ismeretes, hogy a tojás sírba helyezésének szokása tovább élt a római meg a népvándorlás kori temetőkben és kozmogóniájában, több nép a világ keletkezését is tojásból, a világtojásból képzelte el.

Rokon értelmet tulajdonított a temető népe a feltűnően nagy számban előkerült úgynevezett »csizmaedényeknek«. Kisebb-nagyobb tál alatt lábbelit, »csizmát« ábrázolnak. Majdnem kivétel nélkül jobblábasok. Közülük csak az egyik nagy tálja zárt fenekű, a többi nyitott alja közvetlenül kapcsolódik az üres szárhoz és a lyukas orrú lábfejhez. Nyilván olyan mágikus célt szolgáló rhüton jellegű edények voltak, amelyekből e lyukon keresztül egyfajta italt ittak, esetleg folyadékot csöpögtettek, a zárt fenekű csizmaedénytálból valamilyen ételt fogyasztottak, abban a hitben, hogy a lábbelinek tulajdonított egészségbiztosító erőt átveszi a folyadék és az étel, amit tartalmaz.

Életet adó, termékenységet biztosító képességet tulajdoníthattak a sírba helyezett tojásdad alakú

kavicsoknak. Többfelé és nem egy korban kapcsolódtak efféle hiedelmek a »petra genetrix«-hez. Ischer T. szerint a svájci cölöpépítmények nyírfakéregbe pakolt kavicsainak ugyanez lehetett az értelme, mint Új-Guineában a bennszülöttek varázsköveinek. Az új-guineaiak a követ szintén háncsba burkolták, a föld bevetésekor elásták, és csak aratáskor szedték ki. Hitük szerint a kavicsokban rejlő

A szépen díszített, égetett agyagedény lábának orr-része lyukas, s feltehető, hogy az edény vallási szertartás kelléke volt

varázserő mozditja elő a jó termést. Hánccsal azért burkolták be, hogy a termékenyítő erő el ne illanjon. Maringer feltételezi, hogy a kavicsba burkolás szokását már a neolitikus paraszt is sokféle ismerhette, emlékeit azonban csak a cölöpépítmények rétegei őrizhették meg. Wilke ugyanilyen értelemben foglalkozott az egyes dolmenterületeken talált azili festett kavicsokkal. A békásmegyeri temető dunakavicsain már nyomát sem találhattuk a beburkolásnak. Az azonban kétségtelen, hogy nem a betöltés anyagával kerülhettek a sírokba. Körülöttük a talaj nem volt folyami hordalék. Gondosan elhelyezve találtuk a kalcinált csontok között a sír fenekén, sőt urnába téve számos agyagból formált asztrális szimbólum között. Társultak kagylóhéjjal is. Az egyik sírban két darabot helyeztek kagylóhéjba. A kagyló a benne levő két kavicsal félreérthetetlenül utal a kettő együttes értelmére, utánozva e kombinációval a termékenyítő, új életet biztosító herét.”

Azt hiszem, nem szükséges hangsúlyoznunk, hogy Nagy László igen érdekes feltevései komoly régészeti, történeti és néprajzi összehasonlító adatokon alapulnak, még akkor is, ha a kutató nem minden részletében fogadhatja el e hipotézist. Mindenesetre tény, hogy a fent idézett tárgyak hiteles körülmények között kerültek elő sírokból, és sírba helyezésüknek nyilván volt valamilyen értelme, amelynek magyarázatára újra s újra törekednünk kell, amíg csak megnyugtató megoldásra nem jutunk.

E téma zárásaként idézzük még Nagy László szavait a temető ún. varázseszközeiről.

„A magyarországi urnamezős kor hitvilágának, Hoernes kifejezésével élve, ez az »urnaotropizmus« páratlan leletegyüttesekben nyilatkozott meg a békásmegyeri temetőben. Az egyik sír urnája valóssággal tele volt velük, két másik sírban az edények mellett találtuk, illetőleg az edények alatt, a sír fenekén. E leletegyüttesek mind agyagplasztikák, különböző formában a Napot, Holdat, a csillagokat és azok sugarait ábrázolják. Nem voltak felfüggeszthető amulettek. Alsó részük közepéből kiálló rövid fogantyújuk kézbe vételre tette alkalmasá őket. A napjelképek úgyszólván minden változatát képviselik. Vannak közöttük sima napdiszkok, sugárkoszorús napkorongok és mozgó napot szimbolizáló küllős kerek. Talán az egész égboltot fejezték ki így összes fényforrásaival, talán az egyes égitesteknek a termékenységi mágiához éppen szükséges fázisait. Ez utóbbira enged következtetni az a sajátos diszkosz, amelynek széléből csupán egyetlen plasztikus sugár lövell ki. A tava-

szi nap első zsendítő sugara lehet, a tél elmúltával felkelő napé, amelynek egyes vallásokban külön istenei voltak...”

„Külön csoportot alkotnak, de szintén a többi asztrális, fogantyús agyagplasztikákkal fordulnak elő a rendszerint megnyújtott diszkoszt és sugaras napkorongot ábrázoló kis nyeles agyagkanalak. Aligha lehettek evőeszközök sepulchrális célra készített másolatai, vagy éppen gyermekjátékok. Alapformáik azonosságából és együttes előfordulásukból következtetve valamilyen hasonló szerepet tölthettek be a kor termékenységi mágiájában, mint a többi asztrális agyagtárgy.” ... stb.

A békásmegyeri temető igen érdekes vallástörténeti összefüggéseiből arra a megkülönböztetett helyzetre következtethetünk, amelyet az ide temetkezők foglaltak el a váli kultúra népének társadalmi rendszerében. Miután egyelőre más ilyen temetőről nincs tudomásunk, feltételezzük, hogy ez esetben a váli kultúrának olyan szertartási, vallási központjával találjuk szemben magunkat, melynek idő és térbeli jelentőségét ma még legfeljebb csak sejteni tudjuk.

EGY KIS GAZDASÁGTÖRTÉNET

A kései bronzkor hihetetlen gazdasági fellendülését nem kis mértékben köszönhette a bronzműhelyei termékeit nagy területeken terjesztő kereskedelemnek. Az őskor különböző gazdasági tényezői közül ragadjuk ki most ezt az egyet, s tekintsük át rendkívül bonyolult fejlődését, különböző ágazatait és fontosabb kellékeit. Talán az sem lesz érdektelen, ha vizsgálódásaink során a megszokottnál részletesebb figyelmet szentelünk a kései bronzkort megelőző korszakok gazdaságtörténetének, s hogy érthetőbbé tegyük a régészet néhol száraz adatait, a jórészt ma is élő természeti népektől vett példák-
kal igyekszünk megvilágítani az ősi kereskedelmet. Természetesen e példák nem azt jelentik, hogy egyenlőségjelet óhajtunk tenni a térben és időben egymástól távoli gazdasági rendszerek, társadalmi formációk közé. Ez lehetetlen. Az etnográfiai megfigyelések tulajdonképpen csak arra nyújtanak kiváló alkalmat, hogy megfelelő elképzelésünk legyen az ősközösségi társadalmak feltehetően bonyolult kereskedelmi ügyleteiről és általában az egyes közösségek egymással való érintkezéseinek módozatairól. Ez azért is lényeges, mert az idő vasfoga sok minden olyan anyagot elpusztított, amely a csereügyletek nélkülözhetetlen kelléke volt, s így a ré-

gészlet önmagában nem is adhat kellő áttekintést a gazdasági élet eme elsőrendűen fontos ágazatáról.

Szinte semmit sem tudunk meg egyedül csak a régészeti módszerek segítségével a különböző cserügyletek jellegéről, de magának a cserének lefolyásáról sem. Ugyanis, ha fel is tárunk egy-egy saját környezetében szemmel láthatóan idegen eredetű tárgyat, ebből csupán a kereskedelem pusztja tényére s legfeljebb ennek hozzávetőleges idejére következtethetünk, viszont fogalmunk sem lehet arról, hogy a kérdéses tárgy új helyére milyen úton került, s hogy egyáltalán kereskedelmi folyamat eredményeként került-e oda, ahol felbukkant a napvilágra.

Akinek alkalma nyílik, hogy részletesen is megismerkedjék Ázsia, Afrika, Óceánia távoli vidékeinek természeti népeivel, azok életformájával, arról is meggyőződhet, hogy a különböző fejlettségű gazdasági rendszerekben milyen bonyolult, sokszor áttekinthetetlen a kereskedelem lebonyolítása. Éppen ezért nem lehet okunk annak feltételezésére, hogy az őskori viszonyok közepette a gazdasági élet egyszerűbb lett volna. Szerencsére az ókori történelemből vett adataink arról is vallanak, hogy a még ma is használatos csereformák milyen mélyen gyökeredznek, még akkor is, ha saját kontinensünkről is beszélünk. A kereskedelem egyik ősi, s egyben legelterjedtebb változatáról, az ún. néma cseréről Hérodotosz is megemlékezik, amikor arról tudósít, hogy a karthágóiak ilyen módon szerzik be az aranyat az afrikai törzsektől. E csereformát megtaláljuk a világ legkülönbözőbb területein az ún. „primitív” népek életében. Egyöntetűségük arra enged következtetni, hogy valamilyen hasonló kereskedelmi formával sokkal régebben, már az őskorban is számolnunk kell. Ugyanakkor azt sem szabad elfelejtenünk, hogy egy-egy idegen környezetben előforduló tárgy nem feltétlenül a kereskedelem terméke: eljuttathatták azt a kérdéses területre kisebb-nagyobb népcsoportok is. Ezt tapasztaltuk a mediterrán övezetben fellelhető egyik-másik északi eredetű tárgy esetében is. Nemegyszer természettudományos vizsgálatok segítségét is igénybe kell vennünk egy-egy tárgyfeleség eredetének, származási helyének felderítésekor, a közzétan, a fémek színképelemzése, különféle vegyvizsgálatok s más módszerek igénybevételével tudjuk csak a régészet eredményeit biztos talajra helyezni.

A kereskedelem történelemformáló jelentőségéről korábban már nem egy esetben szóltunk, így most elegendő talán egyetlen fontos dologra ismételtlen felhívni a figyelmet; a cserekereskedelem egyik fel-

becsülhetetlen jelentőségű útja volt annak, hogy a fejlett civilizációk átadhatták vívmányaikat a lényegesen fejletlenebb népeknek. Csak egyetlen példát kívánunk említeni, így terjedtek el a fémkorok Kisáziából az Égei-tenger medencéje közvetítésével egész Európában. Nem véletlen, hogy a gazdasági fellendülésben szinte páratlan szerepük volt olyan gazdasági csomópontoknak, mint mondjuk a levantei tengerpart vagy éppen az Al-Duna térsége. Tudjuk azt is, hogy igen nagy értékek halmozódtak fel a kereskedelem útján egyes csoportok vagy személyek kezében, ez azután a társadalom szerkezetében mélyreható változásokat okozott.

Nem szabad elhallgatnunk azt sem, hogy milyen óriási szerepe van a kereskedelemnek az egyes korszakok időrendi meghatározásában. Igaz ugyan, hogy manapság egyre nagyobb jelentőségre tesznek szert a kronológia meghatározásában, az időrend felállításában a természettudományos vizsgálati módszerek, mindenekelőtt a közzismert radíkarbon-elemzések, ezek azonban a történeti korok előrehaladtával, így a minket érintő kései bronzkori viszonyok közepette már nem nyújtanak megbízható adatokat. Ott, ahol a természettudományos módszerek használhatósága csökken, ott nagymértékben azokra az importtárgyakra vagyunk utalva, amelyek Egyiptomból vagy Kisáziából kerültek az európai kultúrákba, s ennek megfelelően jó támpontot nyújtanak a bronzkori kronológia rendszerének kidolgozásához.

Mielőtt magáról az őskori kereskedelem kérdéséről szólnánk, vegyük szemügyre, ha csak vázlatosan is, azokat a csereformákat, amelyek leggyakrabban fordultak elő s amelyeket ma is használnak az egyes természeti népek.

A legáltalánosabb s egyben a legelterjedtebb a már korábban említett néma csere. Észak-Európából, Délkelet-Ázsiából, a csendes-óceáni szigetvilágból és főleg Afrikából vannak erre adataink. Hérodotosz mellett sokan mások is mesélnek arról a cseréről, amely valójában a következő módon zajlik le: az eladók egy már korábban kiválasztott helyre mennek, ott elhelyezik a magukkal hozott különféle árufeleségeket, majd visszahúzódva, jó távolságban a kérdéses helytől mindnyájan elrejtőzve jelt adnak. Ekkor merészkednek elő a cserepartnerek és saját árucikkeikből annyit raknak le, amennyit a számukra elhelyezett termékek megfelelő ellenértékének gondolnak, majd ők is visszahúzódnak eredeti rejtékhelyükre. Ha az előző társaság megelégedett a felajánlott csereáruval, akkor

elviszi azt, természetesen hátrahagyva a sajátját. De nézzünk egy konkrét példát.

Zimbabweban az avatva néven ismert törzs hálszataból él s felesleges halkészleteit néma csere útján értékesíti gabonáért. A távoli falvak földműves lakossága gyakran keresi fel a partvidéket, lerakja a magával hozott kukoricát, s visszatér eredeti táborhelyére. Az éjszaka folyamán az avatvák a parthoz eveznek s szárított halat hagynak ott a kukoricáért cserébe. Reggel a parasztnok elviszik a partról a halat, s ezzel a csere létre is jött, anélkül, hogy az egyik fél látta volna a másikat, vagy egyetlen szót is váltottak volna. Valójában ez magyarázza a csereügylet sajátos nevét; így biztosítják az akka pigmeusok a szomszédos földművelőktől cserébe húsért banánszükségletüket, a veddák vaseszközeiket a szingaléz kovácsoktól vadhús ellenében, de folytathatnánk e sort tovább, hasonló példákkal.

A néma csere minden látszat ellenére a kereskedelemnek viszonylag fejlettebb rendszerét képviseli, miután igen gyakran keveredik más, pénzrendszeren alapuló csereügyletekkel is. Nyugat-Afrikából olyan példát is említhetünk, melyben a néma cserék színhelye már a piac. A piacon kirakott áruféleségek mellé elhelyezték azokat a kagylófűzéseket is, melyek a felkínált árucikkek pénzértékét fejezik ki. Van olyan eset is, amikor e cserék tisztességes lebonyolítását egy, a piac közepe táján elhelyezett fétiszszobor – istenség – ellenőrzi, s akiről kiderül, hogy vétett a szabályok ellen, azt súlyosan büntetik, nemegyszer halállal.

Egyes gazdaságtörténészek, akik e csereforma létrejöttét kutatják, úgy vélekednek, hogy a néma csere olyan közösségek között jöhetett létre, amelyek egymástól eltérő gazdasági szinten és körülmények között éltek. Így érthető, hogy idegenkedtek – féltek – egymástól, s a fenti módon kívánták elkerülni a csereügyletekből keletkező esetleges konfliktusokat.

Az előbbinél lényegesen fejletlenebb gazdasági viszonyok között alakulhatott ki az ún. ajándékcseré intézménye. Ebben csak nehezen fedezhetjük fel az egyenlő értékek cseréjére irányuló törekvést. Vannak olyan elképzelések, hogy eredeti magjában a legkezdetlegesebb csereszisztémával állunk szemben, amely azután az ősközösségi társadalmakban sok, a hiedelmek világába tartozó elemmel keveredett. Erre a cserefajtára is említhetünk példákat: így például az Andamán-szigetek lakóiról írják, hogy az ideérkező látogatók rendszerint különböző árukat: ijat, nyilat, fejszét, kosarat, okkerfestéket hoznak magukkal, s odaajándékozzák a házigazdának,

ugyanakkor elvárják, hogy az hasonló értékű tárgyakkal viszonozza ajándékaikat. Az ajándékcseré fő motívumát nyilván az ősi hagyomány szabályozza, az évszázadok, sőt évezredek során megrögződött szokások. Az ajándékadás nem csupán a vendégszeretetet erősítette, hanem a társadalmi pozíciók megszerzésének is fontos eszköze lehetett. Minél nagyobb értéket ajándékoz valaki, annál nagyobb tekintélyt szerez magának a közösségében, legalábbis így van ez Óceániában, a maori törzsekénél. Valójában hasonló megfontolások készítették a nagy ókori birodalmak uralkodóit, amikor a környező országok fejedelmeit megajándékozták vagy viszontajándékot fogadtak el.

A csere talán legáltalánosabb megnyilvánulása a piacok útján lebonyolódó kereskedelem, de ennek gyakorlata viszonylag fejlettebb gazdasági rendszereket tételez fel. Eredetét sokan a néma csere intézményében keresik, mert az állandó csereterület kiválasztása, valamint az árusítás rendszeres jellege már ennek a primitívebb csereformának is lényeges meghatározója. Elterjedése rendkívül széles körű, leggyakoribb Afrikában, de ismerik Közép- és Dél-Amerikában, valamint Melanéziában is. Jó példákat idézhetünk a Salamon-szigetéről, ahol a szigetlakók a szárazföldiekkel kereskednek ilyen módon; halért és disznóért zöldségfélét ajánlanak fel cserébe, közben fegyveresen állnak őrt, hogy asszonyaik békésen lebonyolíthassák a parton a cserét. A kelet-afrikai kikuju vagy gikuju népesség piacáról szinte legendákat mesélnek az utazók. A sűrűn lakott terület piacán a forgalom igen nagy, délidőben több százan is tolonganak a piacon, s így nagy gondot jelent az árusítók és a vevők között fenntartani a rendet. Ez egyébként a külön erre a célra kijelölt tisztviselők dolga, akik nagyon komolyan veszik feladatukat. A piac látogatásának előfeltétele a fegyvertelenség. Fegyvert egyáltalán nem szabad bevinni a területre.

A csereügyletek lebonyolításának egy másik módzata a vándorkereskedelem, a kereskedelmi expedíció. Tulajdonképpen ez a csereforma is a gazdasági élet fejlettségét, s nem utolsósorban kormányzati szervezettséget követel meg. Miután lebonyolítói mással nem is foglalkoznak, meglétéből a munkamegosztás bonyolult rendszerére is következtethetünk. Ezek a kereskedők rendszerint karavánokban járnak s hatalmas területeket utaznak be portékájuk árusítása közben. Az ausztráliai dierik esetében ennek egészen kezdetleges, primitív változatával találkozunk; egyes termékek beszerzéséért, mint például a vörös okkerért néha 1000 kilo-

mért is utaznak, pontosabban gyalognak. Az afrikai hausza kereskedők karavánjai is jól ismert karavánutakat követnek, amelyek szinte az egész földrészt behálózák.

Csupán néhány fontosabb és egyben gyakoribb formáját említettük meg a természeti népek kereskedelmi ügyleteinek, s amint láttuk, ezek egyikéremásikára, így a néma cserére, történeti adataink is vannak. Sajnos, nem tudhatjuk, hogy őskori viszonyok között tulajdonképpen milyen csereformák léteztek, erre a leletek maguk aligha adhatnak választ. Mindenesetre gyaníthatjuk, hogy az őskor különböző szakaszaiban uralkodó gazdasági-társadalmi formációknak megfelelően változhatott a csereügyletek gyakorlata is, amelyet a későbbi társadalmak körében nem csupán a megszokott értéktörvény, hanem emellett a szellemi élet szférájának számos tényezője is befolyásolt. Talán még egy hasonlóan fontos kérdés: mikor és milyen körülmények között alakult ki a cserekereskedelem, hol találkozunk a kezdeteivel? Az ezzel kapcsolatos vélemények eléggé eltérnek, a szerzők egy része a munkamegosztás kialakulásához és a magántulajdonhoz köti, mások viszont teljesen függetlennek vélik a csereviszonyt a magántulajdon intézményétől, s azt abból a szimbiozishoz vezetik le, amely a különböző foglalkozást űző közösségeket összefűzi egymással. Bár e kérdést elég nehéz csupán csak régészeti módszerekkel megközelítenünk, a kiváló angol őstörténész, G. Clark mégis megkísérelte ennek ilyen úton való magyarázatát: ő a kereskedelem eredetét a zsákmányolók és gyűjtögetők időszakos, bizonyos helyhez kötött nyersanyagok beszerzésére irányuló vándorlásában látja. Előfordul – véli –, hogy egyik-másik közösség otthagyja korábbi lakóhelyét, de továbbra is szüksége van rá vagy éppen hagyományos okokból ragaszkodik ahhoz a nyersanyaghoz, melyet csak korábbi lakóhelyének környékén lelt meg. Mindaddig különösebb nehézségek nélkül, hosszabb-rövidebb gyaloglás árán meg is szerzi e szükséges anyagot, amíg az adott helyet egy másik közösség birtokába nem veszi, mert ekkor az eredeti birtokos kénytelen csereviszonyba keveredni a terület új gazdáival. Elméletének igazolására példát is említ Clark a Nyugat-Alaszkában élő eszkimók életéből; ezek egykoron a Hudson-öböltől vándoroltak jelenlegi hazájukba, s most kénytelenek több ezer kilométert gyalogni a halzsírlámpához nélkülözhetetlen megszokott szappankő beszerzése végett a Coronation-öbölhöz, amely lényegesen közelebb esett korábbi lakóhelyükhöz.

Ez az ún. vándorkereskedelem komoly szerepet

játszott az ős- és újkőkori népek életében, s többek között ilyen módon terjedtek el például a Lázárkagyló (*Spondylus gaederopus*) teknőjéből készített ékszerek. Délkelet- és Közép-Európában, Clark szerint, a Fekete-, a Márvány- és az Égei-tengerben otthonos kagylók héját már ékszernek kidolgozva szállították Lengyelországba és a Duna völgyébe is. Ezt a megállapítást igazolja a bulgáriai kozludzai kincslelet is, melyben összesen húsz finoman megmunkált kagylókarperect lelték.

Mások karavánokban utazó csoportokra gondolnak, amelyek a kereskedelmet tartották fő foglalkozásuknak. V. G. Childe például már olyan kereskedelmi kolóniákról beszél, amelyeket az Anatóliából a Duna-vidékre érkező kereskedők alakítottak ki a helyi lakosság közepette. A harang alakú edények kultúrája esetében is ilyen hivatásos kereskedőnépességre gondol és arra, hogy e népesség vándorlásának célja az arany, a borostyán, a réz és más fontos nyersanyagok felkutatása volt. Tevékenységüket az afrikai arab kereskedőkéhez hasonlítja, s szerinte a bronzkori kincsek egy részét is ilyen kereskedőcsoportok rejtették el, ennek alapján könnyen meg lehet rajzolni e kereskedők által megtett útvonalakat is. A bányászat és a fémművesség rohamos fejlődése pedig új távlatokat nyitott a bronzkor népei előtt, s ez újabb és újabb kereskedőtelepek létrehozásához vezetett – Childe véleménye szerint.

Messze vezetne minket, ha tovább elemeznénk azokat a nézeteket, amelyek a kereskedelem kibontakozását magyarázzák, ráadásul e kérdésre tulajdonképpen nem is remélhető végleges válasz. Talán hasznosabb lesz, ha a hazánkat közelebbről érintő bronzkori kereskedelem érdekesebb adatait, illetve az erre utaló érdekesebb leleteket vesszük szemügyre. A bronzkor vége felé az ipar rohamos fejlődése maga után vonta a gazdasági élet talán legdinamikusabban fejlődő ágazatának, a cserekereskedelemnek további kiterjedését. Amint láttuk, exportra dolgozó bronzműhelyek jöttek létre, s ezzel együtt önálló kereskedőcsoportok s talán -kolóniák is létesültek – csakúgy, mint a Földközi-tenger medencéjében, részben a késztermékek terjesztésére, részben a nyersanyagok és egyéb szükségleteket kielégítő holmik beszerzésére. A különböző fémtárgyak uniformizáltsága egy-egy nagyobb területen arra utal, hogy már olyan nagyobb ipari centrumokkal kell számolnunk, melyek képesek voltak termékeikkel elárasztani a közeli és a távoli környéküket egyaránt. Ez a kereskedelem már nem maradhatott a tiszta árucseré színvonalán; feltehető, hogy már jóval korábban felmerült egy olyan elszámolási egység szük-

séges volta, amelyben az egyes termékek értékét kifejezhették. Valójában a mai értelemben vett pénznek egy lényegesen kezdetlegesebb, de hasonló célt szolgáló formájáról volt szó, amely egyúttal a kereskedelmi ügyletek lebonyolítását is megkönnyíthette. Természetesen ez a kezdetleges pénz vagy értékmérő elsősorban olyan tárgyban testesült meg, amely a legkeresettebb volt, s egyúttal alkalmas is volt ilyen funkciók ellátására. A használhatóság, a tartósság, az oszthatóság, valamint a kérdéses tárgy árújellege alapvető követelményként említhető. Szerszámok, ékszerek s egyéb más tárgyak játszhatták több-kevesebb ideig ezt a szerepet. Az ókori gazdaságtörténet adataiból, valamint a néprajzi analógiákból következtetve ilyen értékmérők, egy szóval pénzek létezésével már az őskorban is számolnunk kell.

Elsősorban az etnográfia területéről vett analógiák nyújtanak némi betekintést a különféle primitív pénzek óriási tárházába, s ez némiképp sejteti, hogy a különféle primitív pénzeket az őskori gazdaságokban sem nélkülözték. Csupán néhányukat felsorolva idézhetjük például a táplálékpenzeket, így a gabonát, a kakaóbabot, a kókuszdiót, a sót stb. Beszélnek állatpenzekről, elsősorban a marhapénzről, de jó néhány más házasított állatfaj ilyen módon való hasznosításáról is. Bizonyos területeken komoly szerepet játszott a rabszolgapénz; tudunk különböző ruházati kellékekről mint értékmérőkről; ide sorolhatjuk a prémeket, a marhabőrt és a különféle textíliákat. Igen gyakran találkoztunk ékszerpénzekkel, különféle kagyló- és csigafélékkel, mindenekelőtt a közismert kaurival (*Cypraea moneta*) vagy pénzcsigával, gyöngyökkel stb. De még ezeknél is nagyobb jelentőségük lehetett a fémpenzek két csoportjának, az eszköz- és ékszerpénzeknek. Az eszközpénzek formakincse szinte kimeríthetetlen: a különböző mezőgazdasági szerszámokat, így az ásót, kapát, sarlót stb.-t, de ezek mellett speciális késfajtákat, fegyvereket egyaránt használtak a természeti népek pénzként. Az ékszerek között mindenekelőtt a közismert karikapénzekről kell szót ejtenünk. A fémanyagot igen gyakran öntik rúd formába, amely kiváló elszámolási egység lehetett az őskor idején is.

A történeti források egy lépéssel közelebb visznek minket az őskori pénzformák megismeréséhez, hiszen az ókori Keletről és a Földközi-tenger medencéjéből vett analógiák már direkt módon utalnak azokra a pénzekre, melyek az őskorban is használatban lehettek. Az írásos források mellett e téren is lényeges szerepet játszanak a különféle ábrázolá-

sok, például az Egyiptomból, de más civilizációkból valók.

Mielőtt a történeti adatokra áttérnénk, tekintsük át röviden, földrajzi sorrendben azt az anyagot, amelyet a néprajztudomány bocsát rendelkezésünkre. Az őskori kereskedelem részleteinek vizsgálatakor biz' nagy haszonnal használhatjuk fel ezeket.

A pénzgazdálkodás talán legkezdetlegesebb formáival Óceánia szigetvilágában találkozunk. Ausztrália bennszülött közösségei csak egyes helyeken jutottak el a gazdasági fejlettségnek arra a szintjére, amely lehetővé tenné a kereskedelem primitív előformájának, az ajándékcsereinek kifejlődését, ezért pénzgazdálkodásról az ő esetükben még aligha beszélhetünk. Nagyjából ugyanaz a helyzet Polinéziában, pedig itt viszonylag fejlettebb a gazdasági és a társadalmi rendszer. Az eléggé szórványos kereskedelmi tevékenység meglétére legfeljebb néhány kívülről származó, azaz importcikk utal. Talán Melanézia közelsége indokolja, hogy a Fidzsi-szigeteken az eléggé alkalmoszerűen úzótt kereskedelmi tevékenység mellett mégis olyan, meglehetősen furcsa tárgyakra bukkanunk, amelyek már a pénz primitívebb változatát testesítik meg; ilyenek például a cethalfogak, ezek egyébként kivételes értéket képviselnek; csónakot, sőt feleséget vásárolnak ilyenekért.

Mikronéziában viszont egészen más a helyzet, itt ugyanis a primitív pénzek egész választékát megtaláljuk: Yap szigetén szabálytalanra faragott hatalmas malomkövek szerepelnek pénz gyanánt, elsősorban vagyonzelő funkciójuk van. A változó nagyságú kődarabok értékét elsősorban az határozza meg, hogy a nehéz munkával bányászott kő nyersanyagot igen távolról szállítják a tengeren át, s ez egyébként is rendkívül kockázatos vállalkozás. Tulajdonosaik, hogy gazdagságukkal hivalkodjanak, a gyakran két ember nagyságú köveket a házuk elé rakják, s valójában csak a kisebb darabokat használják csereügyleteik lebonyolításánál. De alkalmazzák a pénzforgalomban a kagylót, a gyöngyöt, a dohányt és a gyékényt is, s valószínűleg csak a konvenciók akadályozták meg a közelmúltban is itt a modern európai és japán pénzek térhódítását, de nézzük tovább.

A Karolinákon a kagylópénzek két fajtáját különböztetik meg: a vörös kagylónak sokkal nagyobb az értéke, mint a fehérnek. A Gilbert-szigeteken halhorgok, bálnafogak, kókuszdió, kagylófűzér, a Marshall-szigeteken a *Spondylus* kagylóból készült ékszerek használatosak pénz gyanánt. Az Új-Hebridákon a primitív pénzfajták legfejlettebb

*Kagylópénzeket gyártó asszonyok
a Salamon-szigetéről*

fokát a disznópénzek képviselik, de erre a célra csak görbe agyaráú kanok használhatók. A „pénz” értékét nem az állat nagysága, állapota, hanem egyedül agyarájának alakja és nagysága határozza meg. A Banks-szigeteken a disznók mellett lényeges szerepet játszanak a kagylógyöngypénzek. Ezeket egy távolies kis szigeten készítik, s hosszúságuk szerint mérik a gyöngyökből készült füzérek. Egy kb. másfél méteres sorért annyi ennivalót adnak, amennyi öt személynek elegendő egy teljes hétre. A Salamon-szigeteken kagylófüzérek, karperecek használatosak, s különösen a vörös kagylók képviselnek magas értéket. Más helyütt a különböző állatfogaknak tulajdonítanak jelentőséget. A kutyaának csak a két felső szemfogát tartják ilyen célra alkalmasnak, s száz ilyen darabért már rabszolgát, asszonyt vagy fiatal fiút vásárolhatnak. Az Admirális-szigeteken ugyancsak kutyaafogak és kagylógyöngyfüzérek képviselnek jelentősebb értéket. Ez

utóbbiak között számos fajtát különítenek el, s ezek mindegyike más és más áru vásárlására szolgál. Például egy 5–6 méteres füzérért 10 obszidián dárdahegyet vehetnek. Jóval értékesebbek a kutyaafogakból álló füzérek; ezek segítségével nagyobb értékű üzletkötésekre is sor kerülhet. Egyébként a közösség bármelyik tagjának nagyrészt az határozza meg társadalmi rangját, hogy milyen értékű üzleteket bonyolít le.

Egyes törzsek a kauriházat igen nagy becsben tartják, s értéke szinte azonos az aranyéval. Például 3–6 csigáért már disznót lehet vásárolni. De betölthetik a pénz funkcióját a megcsavarodott vad-disznóagyarak és a kutyaafogak is. Új-Guineában emberi fejek és rabszolgák játsszák ugyanezt a szerepet. Egyes törzseknél feltűnik a szerszámpénz különböző méretű kőbalták formájában, s ezek között néha aránytalanul nagyok is előfordulnak. Különleges értékük miatt bármit lehet értük vásárolni, s ez a speciális helyzet a temetkezési rítusban is visszatükröződik: a halott mellé vagy fejére helyezve a baltákat a túlvilági hatalmakat akarják kiengeztetni velük. Tudnunk kell, hogy Óceániában

még a közelmúltban is alig lépték túl a gazdasági életben a zsákmányolás szintjét, s ennek megfelelően a helyi törzsek használta pénzek is elég kezdetleges formában jelennek meg. Ez alól talán éppen Új-Guinea kivétel, ahol már a fémkorok küszöbén élő törzsekről adnak hírt a különböző tudósítások, amely fejlettebb gazdálkodási rendszereket jelent, s ennek megfelelően találkozunk a pénzek bonyolultabb fajtáival, így az eszközpénzekkel is. Ugyanakkor Óceánia egyes régióiban még ma is leginkább a primitívebb ékszerpénzeket kedvelik a bennszülött törzsek.

A fentieknél lényegesen fejlettebb gazdasági-társadalmi viszonyokkal találkozunk Amerikában, Alaszkában például a vadászéletmódnak megfelelően a leggyakoribb a prémpénz. A Yukon vidékén az eszkimók és az indiánok a vidra, a hód, a farkas, a pézsmapatkány és a marmota bőrével fizetnek, a sarki övezetben pedig a kékróka gereznája tölti be ugyanezt a szerepet. Ezek mellett természetesen más pénzfajták is előfordulnak, így a kagyló-, a dohány-, a szárított hal s nem utolsósorban az aranypor.

A kanadai indiánok számára a hódbőr játszik mint pénz jelentős szerepet, a hódot egyébként szent állatnak tekintik. A partvidéken *Dentalium*-héj füzérek használatosak pénzként. Ezeket viselhették ékszerként, de fizethettek is velük. Ezek a füzérek az irokéz indiánok esetében egyúttal a vagyon jelzői, miután a gazdagság fokát a birtokolt *Dentalium*-héjak számával mérik. Ugyanezt tapasztalták az Egyesült Államokban élő más indián törzsek egyikénél-másikánál is, ahol ezeket a *Dentalium*-füzérek egykor rabszolgák vásárlásánál használták pénz gyanánt. Például egy nagyobb darabokból álló öv nagyságú füzérért akár két rabszolgát is adtak. Bizonyos vidékeken a zöld színű féldrágaköböl, a jadeitből készült keskeny baltapénzek terjedtek el, s miután ezt a követ nehéz megmunkálni, értékük viszonylag magas volt. Etnográfusok beszámolóai alapján a partvidék indiánjai egy 6–8 cm-es jadeit baltáért 2–3 rabszolgát is vásárolhattak. Másutt viszont rézlapokat használtak pénz helyett, s a birtokolt farkasfogak mennyisége határozta meg vagyonuk nagyságát. A temetkezési szertartásra általában a halottal együtt a tulajdonát képező rézlapokat is a sírba helyezték, némelykor a házban levő ún. halotti oszlopra erősítették fel. Ugyanitt rézből öntött karikapénzekkel is találkozunk, bár ezek főként a házassági ajándékok szerepét játszották.

Mexikóban köztudottan magas kultúrák, fejlett

gazdasági és társadalmi rendszerű országok léteztek Amerika felfedezése idején. Ezek a társadalmak kétségtelenül az intenzív kukorica- és kakaóbabtermesztésre alapozódtak. Itt a legáltalánosabban elterjedt pénz talán a rabszolgapénz volt, ezt a rabszolgatartás széles körű elterjedése magyarázza, de használták fizetési eszközként a kakaóbabot is. Az aztékok 24 000 szemet tartalmazó zsákokkal bonyolították le a nagyobb csereügyleteiket. Ugyancsak a fejlett földművelő gazdálkodásra utal a kukoricapénz is. Madártollak üreges szárába tömött aranypor viszont már a meghatározott mértékegységekre való törekvést dokumentálja. A meghatározott mértékegységek valójában csak a gazdaság és társadalom fejlettebb szintjén figyelhetők meg. Például az aztékok a spanyol hódítás időszakában olyan rézbaltákkal fizettek, amelyek többnyire már rég nem voltak használhatók, munkavégzésre gyakorlatilag alkalmatlanná váltak. Egyébként a baltapénzek rendkívül gyakoriak mind a természeti népek esetében, mind a történeti időkben, amint azt még meglátjuk. Mexikóban, a meghódítását követően is, használatban maradtak pénz gyanánt ezek a rézbalták, pedig ebben az időszakban már tömegesen áramlottak be a korszerűbb, vasból kovácsolt fejszék, melyek a mindennapos munkáknál szinte egyeduralkodóvá váltak. Csupán az érdekesség kedvéért említjük, hogy Mexikóban rézbalták tömegesen kerültek elő sírokból, s a földművesek gyakran bukkannak munkáik során ilyen leletekre. Oaxacában száz ilyen baltát találtak egy urnában; a síregyüttest a mixték–tolték–zapoték indiánok kultúrköre egyik temetkezésének tartják, miután ezek az indiánok temetik el halottaikat ilyen eszközök kíséretében. A Mexikóval szomszédos Guatemalában nagyjából hasonló a helyzet, szintén a kakaóbab, a kukorica, valamint a kókuszdió volt a leggyakoribb értékmérő. Kolumbiában viszont a spanyol hódítás után honosodott meg a marhapénz, s egyes indián törzsek szarvasmarhában számítva fejezték ki vagyonukat. Akadt olyan törzs is, amelynek a második világháború előtt 100 000-re becsülték a szarvasmarha-állományát. Igen gyakran használták menyasszonypénzként, s a lány szüleinek gazdagsága határozta meg a fizetendő marhák számát. Így a gazdag ember lánya esetenként kétszáz, míg a szegényé legfeljebb három marhát ért. Ugyancsak marhapénzekről van tudomásunk Brazíliából, ahol találkozunk még rabszolgában, kakaóbabban, cukorban és dohányban meghatározott értékmérőkkel. De vannak adataink a gyapot ilyen használatára is. A portugálok a különféle gyöngyö-

ket honosították meg pénz gyanánt. Kimeríthetetlen sort alkotnak az amerikai kontinensen otthonos különféle pénzfajták, melyek között a már említeteken kívül olyan szokatlan tárgyféleségekkel találkozunk, mint a rézcsengők, sajátos hal formájú kövek, szárított hal, madártoll. Peruban, az inkák temetkezéseiben is gyakran felbukkannak az előbb megismert rézbalták, ezeket természetesen itt is pénzként alkalmazták.

Még változatosabb a kép, ha az afrikai kontinens népét vizsgáljuk: a pénznek szinte minden változata előfordul gazdasági életükben. Szudánban például a fő értékmérő, a vagyon meghatározója a szarvasmarha, ugyanakkor a legkedveltebb csereeszköz a kereskedelmi ügyletek bonyolításánál a vaseszköz, legtöbbször vaskapa. Egyiptom szomszédságában – minden valószínűség szerint – az ókori birodalom hatására arany- és ezüstkarikákat használtak ilyen célra, míg az értékmérő szerepét a rabszolga töltötte be. Előfordul, hogy hosszúkás sórudakkal, sócipókkal fizetnek az áruért, mint például Etiópiában, ahol a sópénznek már igen régi a hagyománya. Érdekes, hogy a minőségileg gyengébb, fekete színű sötét értékesebbnek tartják, mint a fehéret. A rabszolga-kereskedők vagyonának nagyságát is a birtokolt só mennyisége határozta meg. Ugyanitt, valamikor a XVI. században, dárda formájú vasrudak kerültek pénzként forgalomba, de ezek mellett fém karperecek, dohány, szövet és arany, a somáli pásztoroknál pedig a teve töltötte be a pénz funkcióját.

Kenyában a marha- és kecskepénzek voltak gyakoriak, s miután egyes törzsek esetében a szarvasmarha a vallási élet elválaszthatatlan kelléke, nem meglepő, hogy egy-egy ilyen állatnak lényegesen nagyobb értéket tulajdonítottak, mint amilyen a valóságban volt. Ugyanezt figyelhetjük meg a Tanganyika-tó környékén, bár a szarvasmarhát itt általában a nagyobb, a több értéket megkövetelő ügyleteknél használták, míg a kisebb cseréket gyöngypénzekkel bonyolították. Kedvelt volt még a kauri-, a szövet-, a köles-, a rézhuzal-, valamint a karikapénz. Érdekes, hogy a legtöbb helyütt általában menyasszonypénzként használták a rézkarikákat, s hatalmas örökségek halmozódtak fel nemzedékről nemzedékre karikákban.

Ugandában a kecskét és a szarvasmarhát említik mint a leginkább kedvelt pénzeket, s így nem csoda, ha ezeket az állatokat szinte sohasem vágták le tulajdonosaik. Mielőtt az arab kereskedők megjelentek volna e régióban, speciális elefántcsont korongokat használtak pénzként, előállításuk pedig

királyi monopólium volt. Kelet-Afrikából marha-, gyöngypénzről, kauricsigáról, ólom karperecről stb. számolnak be a néprajzkutatók. Érdekes, hogy Madagaszkárban a spanyol és amerikai dollárokat darabokra törve nyers fémként használták ugyanilyen célból, Zimbabweban a legfontosabb vagyon- és csereeszközök a szarvasmarha, az ún. kapapénz, s a híres katangakeresztek, ezek valójában közel félmázsás tömegű rézöntvények voltak. Nigériában a kauripénzek forgalma szinte teljesen kiszorította az egyszerű árucserét, s adataink szerint még 1942-ben is használták ezeket, noha akkorra már meghonosodtak az érempénzek is. Igen réginek vélik a manilla néven ismeretes bronz karpereceket, s feltetelezik, hogy a nyugati partvidéken portyázó főníciaiak terjesztették el ezeket. Értékük nagyjából azonos, mégis számos változatukat különböztetik meg: mindegyikük más és más áruféleség vásárlására szolgált. Állítólag helyenként még a közelmúltban is manillákkal, azaz bronz karperecekkel fizettek a bennszülött törzsek. Észak-Nigériában főleg a rabszolgakereskedelemben használták ezeket. Egészen nagy tömegű darabok is előfordultak közöttük; az ún. királymanillák tömege a 6–7 kilót is eléri. Andoniban, egy jól ismert kultuszhelyen emberi koponyákból, elefántcsontból, valamint több, királymanillából álló leletet találtak. A lelet nyilvánvalóan a hitvilággal fűződhetett össze. A Guineai-öbönlélő törzsek rézzel és ezüsttel ötvöztött aranyból öntenek kis fétisszobrokat, s ezeket azután apró darabokra tördelve pénz gyanánt forgalmazzák. Egyébként a primitív pénzek egész soráról tudunk még e térségből, helyenként más és más formában, a manilla, a rabszolga, a kauricsiga, a rizs, a bors, a szövet, a kapa, a dohány, az olaj, az aranypor, a só, a marha, az elefántcsont egyaránt megszokott csereeszközként funkcionál.

Kongóban, Afrika szívében megközelítőleg hasonló a helyzet: a primitív pénzek elterjedése meglehetősen változatos képet mutat. Egyes helyeken az értékmérők és a csereeszközök funkcióját is bronzrudak töltik be. Másutt, mint mondjuk Katangában kereszt alakú rézpénzek vannak forgalomban, ezeket szakkörökben katangakereszt néven ismerik. E réztárgyak öntése igen megtisztelő feladat, s így a fémművesek a társadalomban megkülönböztetett helyzetben vannak. Az ipart családi közösségek üzik, s a bronzművesség fortélyá apáról fiúra száll, öröklődik tovább. Katangában gyakran találunk földbe rejtett, katangakeresztekkel teli agyagedényeket, tehetősebb ősi családok egykori tulajdonát, vagyonát. Természetesen más tárgyak

is betölthetik a pénz szerepkörét, így tudunk többek között késekről, dárdahégyekről, kapákról, kagylókról, sóról, elefántcsontról, valamint állatfogakról. Bizonyos vidékeken a súlyos rézkarikákat kedvelik, s az itt élő törzsek asszonyai nemritkán 10–15 kilónyit is viselnek, s e karikák egyúttal megkülönböztetett vagyoni helyzetükre is utalnak.

Angolában gyékények, szövetek, csiga, üveggyöngyök, elefántcsont és rabszolga, Délnyugat-Afrikában marha, elefántcsont, madártoll, dohány, gyöngy és vastör a kedvelt csereeszközök. Dél-Afrikában viszont az őslakosok bronzrudakkal, dohánnyal, üveggyöngyökkel, cseréppipákkal fizetnek a vásárlások során. De nem ritka a réz, a korall, az elefántcsont, Transvaalban pedig az agyagkerámia és a szarvasmarha tölti be ugyanezt a szerepet.

Ha Ázsiát tekintjük át, itt sem kevésbé bonyolult kép fogad bennünket, ami a pénzgazdálkodást illeti. A Fülöp-szigetek egyes vidékein a közelmúltban már modern pénzek voltak forgalomban, míg a hagyományok erős volta miatt másutt továbbra is rizzsel fizetnek. A rizs egyébként itt az egyik legfontosabb vagyoneszköz, de közismert szertartásos jelentősége is; például a rizsraktárba csak sajátos szertartások elvégzése után szabad belépni, de kizárólag csak férfiaknak. Kedvelték még pénzként a Kínából importált porcelánt, valamint fémcsengőket, arany ékszereket, baltákat, késeket, üveggyöngyöket, sőt, különféle háziállatokat is. Igen széles a helyileg használatos pénzek skálája. Indonéziában talán még ennél is bonyolultabb a helyzet, itt ugyanis vannak olyan területek, például Jávában, ahol még az ún. tiszta csere maradványai is fellelhetők. De kínai szerzők arról is megemlékeznek, hogy egyes törzsek már évszázadokkal ezelőtt ismerték a pénz fogalmát, s korábban az arany és a bors, később bivalybőrök, a kávé és a só, a rizs és a karikapénz vált általánossá. Egy arab kereskedő, aki a IX. században élt, a nyugati partvidéken használatos fejpénzekről adott hírt. Ugyanis az itt élő törzsek igen sokáig megölt ellenségeik fejével fizettek. De nem volt ismeretlen e vidéken az arany, a kínai porcelán, a rizs, a bivaly sem, viszont a modern arany- és ezüstpénzeknek jóformán alig volt értékük.

Érdekes, hogy egyes szigeteken kisebb-nagyobb bronzágyúk is pénzforgalmi szerephez jutottak, mint mondjuk Borneóban. Ezek az ágyúk még a régi háborús időkben maradtak meg, s mint a vagyon legbiztosabb jelzőit tartják őket számon. Ám másfajta pénzt is elfogadnak, így a kauricsigát, a vaskardot, a sőt, a dohánnyt, a bivalyt, a karperecet,

a rizst, míg a gyöngypénzek valószínűleg az őslakosságtól öröklődtek át. A szigetország más vidékein disznópénzekkel oldják meg a csereügyletek lebonyolítását. Malaysiában még a közelmúltban is igen sok olyan természeti népközösség élt, amelyek a pénzt a csereügyleteknél még nem ismerték. Adataink vannak arról, hogy a mintegy ezer esztendővel ezelőtt bevándorolt malájok eleinte a néma csere szabályai alapján kereskedtek az őslakossággal. Másutt, miután a térség fontos önbányászati központ, az ónpénzek terjedtek el a lehető legszélesebb körben, s ami igen érdekes, általában kis állatfigurákat öntöttek ónból, és ezek váltak csereeszközzé.

Délkelet-Ázsiában, így például Vietnamban adataink alapján bivaly-, rabszolga-, vaskapa-, ezüsrúdpénzek forogtak, ugyanakkor Kambodzsában a rizs tömegén alapuló mértékegységek kezdtek funkcionálni. Thaiföldön igen fontosak a kauricsigapénzek, sőt, furcsa módon kis kínai porcelán asztalkákat is használnak e célra. Burmában pedig sok helyen a csere pénz nélküli formáit látjuk viszont, s csak ritkán találkozunk a pénznek egy-egy primitívebb fajtájával. Főként a megszokott kereskedelmi útvonalak mentén fordulnak elő a kauripénzek, bár az ország belseje felé haladva azt látjuk, hogy egyre inkább a viseleti, ékszer jellege dominál. A szarvasmarha, a rizs, miniatűr bárdok, kapák és lándzsák, bronzból öntött gongok is betölthetik az értékmérő funkcióját. Ez utóbbiak esetében érdemes szólnunk a hozzájuk fűződő érdekes vallásos hiedelmekről is; ui. e gongok hangjával igyekeztek elűzni a gonosz szellemeket.

Indiában a közelmúlt egyik legkedveltebb pénzfajtája volt a gabona. Rizstermesztő vidéken ugyanezt a szerepet a rizs töltötte be, de tudunk arról is, hogy a gabonapénz mellett előfordultak apró vasszerszámok, só és kagylófélék is a pénz szerepében. Talán érdemes még néhány szóval Kínára is kitérnünk, ahol főleg a történelem előtti korokból vannak érdekes adataink a pénzforgalomról. Tibetben még ma is fontos értékmérő a birka, a juhpénzt helyenként a teapénz szorította ki a kereskedelmi forgalomból. Marco Polo, a velencei utazó sópénzekről emlékezik meg útleírásaiban. A Szovjetunió egyes területein, az Októberi Forradalom előtti időszakban még használtak ilyen kezdetleges pénzfajtákat. Így Észak-Szibériában a rénszarvas volt ilyen értékmérő, a tunguzoknál pedig az állatbőrök töltötték be ugyanezt a szerepkört. A kirgizeknél a ló és a bárány, kisebb cseréknél állati prémek, az osztéknél pedig a szarvasmarha volt a megszokott értékmérő.

E meglehetősen hosszúra sikerült néprajzi áttekintés után nézzük meg az őstörténeti idők pénzre utaló adatait. Nem kétséges, hogy sokkal nehezebb a helyzetünk, mint a későbbi korok pénzgazdálkodásának rekonstruálásakor, miután forrásként főként a régészeti leletekre kell hagyatkoznunk, és csak ritkán állnak rendelkezésünkre írásos adatok. A régészeti emlékekből azonban nehéz megállapítani a kérdéses tárgy ilyen jellegű használatát. Paul Einzig, a kiváló gazdaságtörténész részletesen foglalkozik ezekkel a kérdésekkel, s az általa felsorolt kritériumok egyike-másika iránymutatóul szolgálhat e tárgyak értékmérőként való felhasználása meghatározásakor.

Az első, s talán egyik legfontosabb kritérium a kérdéses tárgy formája, minősége. Például a túlságosan nagyra vagy kicsinyre méretezett szerszámok, fegyverek, a félkész tárgyak esetében merül fel a gyanú, különösen akkor, ha ezek az eszközök tömegesen fordulnak elő. Egy további jellegzetesség a későbbi korokban vagy a természeti népek által használt pénzekhez való hasonlatosság, vagy mondjuk ókori szerzők gyakran beszélnek olyan ősi pénzformákról, melyeket még az írásbeliség előtti időkben használtak, de ugyanígy tartalmaznak a különböző mitológiai hagyományok is erre vonatkozó értékes adatokat. Gyakran előfordul, hogy a későbbi időkben forgalomban levő pénzegységek neve olyan tárgyakra utal, amelyek valamikor ugyancsak pénzként szolgáltak. Korai pénzerméken sok esetben találunk állatábrázolásokat, olyan állatokat, amelyek korábban ugyancsak csereeszközök lehettek.

Az őskori cserekereskedelem ismertetésekor említettük, hogy az őskör gyűjtő- vadászó társadalmi a kereskedelemnek, jobban mondva a cserének csak primitívebb formájáig juthattak el, így esetükben még a legkezdetlegesebb pénzgazdálkodásról sem igen beszélhetünk. Alapvető viszont a változás a neolitikum termelőgazdálkodása kibontakozásakor, miután igen valószínű, hogy a legtöbb ma is ismert csereforma ekkor már kialakulóban volt. A neolitikum intenzív cserekapcsolatai minden bizonnyal speciális értékmérőkre támaszkodva jöttek létre, s ez értékmérő szerepét bizonyos kagyló ékszerek, gyöngyféleségek játszhatták. A rézkor folyamán élt Magyarországon a bodrogkeresztúri kultúra népe, amelynek temetői igen gazdagok sírmellékletekben. E sírokban a sajátosan zsugorított csontváz mellett – kizárólag női és gyermeksírokban – gyakran találunk nagy mennyiségű, márványból csiszolt, majd átfúrt korong

alakú gyöngyökből összeállított, eredetileg felfűzött sorokat. E füzérek sokszor olyan hosszúak lehetnek, hogy többszörösen körbecsavarhatták velük az elhunyt derekát. A fent említett példák nyomán könnyen elképzelhető, hogy ezek a márványgyöngyök is valamilyen primitív értékmérők voltak. Arra a kérdésre pedig, hogy miért éppen női sírokban vannak, azzal válaszolhatunk, hogy amiként a természeti népeket vizsgálva nem egy esetben tapasztaljuk, hogy a „pénz”-gyártás női munka, a bodrogkeresztúri kultúra időszakában is a nők feladata lehetett e gyöngyök elkészítése.

A rézkori leletekben, elsősorban Erdélyben, de a Kárpát-medencében másutt is, tömegesen találtak speciális, kétélű részcsákányokat, amelyek feltehetőleg az erdőirtás és a bányászat nélkülözhetetlen eszközei voltak. Vannak azonban közöttük olyan darabok is, amelyek kidolgozásukból ítélve munkavégzésre aligha voltak alkalmasak, s éppen az ilyen darabokból kiindulva vetődik fel annak lehetősége, hogy e részcsákányok is betölthették az értékmérő szerepét.

Érdekes néhány szót ejtenünk az Égeikumban oly gyakori kettős baltáról, az ún. labrüszzől. Klasszikus elterjedési területe a kréta–mükénéi kultúrkör. Az első itteni példányok az i. e. III. évezred első feléből származnak. A krétai Mokhlosz egyik sírjában egy rézből öntött kettős balta, valamint két miniatűr ólombalta volt. A vélemények általában megegyeznek abban, hogy e baltáknak nagy szerepük volt a kultuszban, gyakran áldozati tárgyként helyezték őket a sírba. Ábrázolásokon főként istenségek és papok kezében látjuk viszont e tárgyakat. A knósszoszi palotában, a szentélyében letek egy oltárt, melynek padozatán bikaszarvak között ilyen labrüszoekat találtak elhelyezve. Ugyanebből a korszakból, a középső minószi III. periódusból származó kincsleletet találtak az egyik knósszoszi házban, amelyben több ilyen kettős balta volt, s ez a lelet tulajdonképpen már felveti annak a lehetőségét, hogy a kettős balták egyben értékmérőkként, a vagyon jelzőiként is szerepeltek volna. Már a kései minószi I. és II. periódusból valók azok az arany- és ezüstlabrüszoek, amelyeket Arhalokhoriban, egy barlangban hoztak felszínre; egyébként a minószi időkben ez a barlang is kultuszhely volt.

Bár a kettős balta, a labrüsöz Krétán otthonos, eredete után mégis távolabbi régióba, az ősi mezopotámiai kultúrába kell elhatolnunk. Itt ugyanis már az V. évezred folyamán ismerték a kőből csiszolt kettős baltát, de előkerültek ugyanennek égetett agyagból készült modelljei is. És nem volt is-

*Fogadalmi kettős balták a krétai Arkhalokhoriból.
Az iráklioni múzeum kiállításáról részlet*

meretlen Egyiptomban sem, ahol már a dinasztiaiak előtti időkben használták fegyverként.

A korai bronzkor folyamán azután e speciális fegyvertípus utat talált magának a mérsékelt égövi Európába is. Előfordul Cseh-Morvaországban, Németország középső részén, de a Kárpát-medencében is. Korábban, az égei párhuzamok nyomán a kultuszban játszott szerepét hangsúlyozták, majd a későbbiek során egyre inkább előtérbe került jelentőségük mint értékmérőké. Az összegyűjtött bronzpéldányokon végzett mérések segítségével sikerült bizonyos tömegegységeket kimutatni.

Kétségtelen, hogy az Égeikumban a kettős balta a pénz funkcióját is betöltötte. Az „Iliász”-ban például, a már idézett temetési szertartás leírásának tanúsága szerint, Patroklosz ravatala előtt hadijátékokat rendeztek. Az íjászverseny győztesének több ajándékot is felajánlottak. Rabszolganőket, ökröket, bronzüstöket, triposzokat (háromlábak) és aranytalentumokat. Ezek általában egyenlő értékeket képeznek. Akhilleusz kemény vasat, 10 baltát és 10 félbaltát ajánlott fel a győztesnek. Az utóbbi

az egyszerű nyéllyukas típust, míg az előző a kettős baltát jelenti. Egyiptomban, III. Thotmész sírkamrájának falán, falfestményen találkozunk a kettős balta ábrázolásával, amint éppen adó fejében viszik a fáraónak a krétai követek. De ott láthatjuk a kettős baltát ezüstpénzekben is. Ez az alkalmazás már egyértelműen igazolja, hogy e fegyvereket pénzként is használták.

Bár a színeképelemzések arról vallanak, hogy a Közép-Európában talált példányok helyi nyersanyagból készültek, eredetüknek égei volta aligha vitatható, de ugyanígy az Európában több helyütt is lelt fajanszból készített gyöngyöké sem. Ezeknél ismét óhatatlanul felmerül a természeti népek köréből vett analógiák alapján, hogy viseleti funkciójukon túl valamilyen értékmérő vagy vagyonzelző szerepük is volt. Valójában ugyanez mondható el a borostyánkőről, amelyen viszont az Égeikum területén számít behozatali árunak, míg eredetét valahol a Balti-tengernél kell keresnünk. Részben már említettük, hogy a bronzkori borostyánkőkereskedelem milyen hallatlan jelentőségű volt. Ezt a kereskedést Észak és Dél között állandó útvonalon bonyolították le. Csupán az érdekesség kedvéért említjük, hogy az útvonal egyik szakasza a Dunán túl északnyugati részén is áthaladt.

Úgy tűnik, hogy a bronzkorban az eszközök közül továbbra is a balta maradt az egyik legfontosabb értékmérő. Nyugat-Európából, főleg Normandiából és Angliából számtalan olyan kincsleletről van tudomásunk, amelyben egyszerű lapos baltákat találtak, többnyire több példányt, bronzhuzallal összekötve. Miután közöttük igen sok a használatra alkalmatlan szerszám, ezekről is feltételezik, hogy csereügyleteket megkönnyítő értékmérőként szolgáltak.

A Közép- és Délkelet-Európa őstörténetét vizsgálók közül sokan az ugyanebből az időszakból származó, a mai baltákhoz hasonló, egyszerű nyéllyukas fejszékéről állítják ugyanezt, bár állításukat igen kevés konkrét bizonyíték támasztja alá. Elsősorban Erdélyben találtak raktárelveket, néha 40–50 ilyen balta is előfordult bennük. A cőfalvi (tufaláui) leletben például aranyból öntött baltákat is találtak. Ezek egyaránt lehetnek felségjelvények is és ezzel egyidejűleg a gazdagság, a vagyon jelzői. E balták egyébként jellegzetes keleti formáról tanúskodnak, amely azt jelenti, hogy Dél-Oroszországon, a Kaukázus vidékén át egészen Mezopotámiáig kísérhetjük vissza eredetüket. Az ősi sumér kultúrában jelentek meg ugyanis legkorábban prototípusaik, majd az i. e. III. és II. évezred fordulóján elkerültek Nyugat-Ázsiába, de Iránon át Dél-Ázsiába is. Anatóliából kerülhettek át az Égeikumba, majd a Kaukázusi népesség közvetítésével Dél-Oroszország és Kelet-Európa akkori lakossága is megismerkedhetett ezzel a jellegzetes baltával. Ezért sem alaptalan az a feltevés, hogy ezek a balták helyenként a pénz funkcióját is betöltötték. Cipruson például bizonyos súlyegység (tulajdonképpen tömegegység) neve a baltáéval azonos. Ez a körülmény e szerszám ősi pénzként való használatának ősi voltát igazolja. Mezopotámiában az ékiratos sumér jelek között előfordul egy nyéllyukas baltához hasonló ábrázolás, melynek jelentése azonos a balta nevével, valamint egy súlyegységgel is. Egyes jeleken a nyéllyuk folytatásában az élre merőleges vonalak láthatók, ez nyilvánvalóan a bordázatot jelzi. A súlyegység és a balta egyezése talán meghatározott tömegű baltapénzre utalhat. Persze a földközi-tengeri civilizációkban egyál-

talán nem meglepő a rögzített súlyegységek ismerete és használata. Ezek mind Egyiptomban, mind Mezopotámiában a gabonaszemek súlyán alapulnak, s egyben a gabonának mint az egyik legősibb értékmérőnek meglétét igazolják. Például a fent említett súlyegység, sumér nyelven gin, akkádul sekel, megfelel 180 árpaszem súlyának, azaz közel nyolc és fél grammnak. Ennek hatszorosa, tehát mintegy 5 deka a mina, s ennek hatszorosa pedig a talentum súlyával, tehát 30 dekával egyenlő. Hasonló súlyegységek voltak Egyiptomban, valamint a történelem előtti Kínában, Indiában, Indonéziában és Burmában is.

De térjünk vissza a sumér baltapénzekre: éppen ezek alapján gondolunk arra, hogy néhány Kárpát-medencei baltából álló bronzlelet is hasonló jellegű lehetett. Ezek többsége az érclelőhelyekben gazdag Erdélyből származik, így a már említett cőfalvi lelet is. A gazdag aranykincs baltái egyikén primitív szarvasmarha-ábrázolás látható, ez talán a balta- és marhapénzek szoros kapcsolatára enged következtetni. A szarvasmarha mint értékmérő nem elszigetelt jelenség; a történeti Európából éppen úgy vannak erre utaló adataink, mint más kontinensek természeti népei esetében. Európa, Afrika, Ázsia népeinek ősi hagyományai sem nélkülözik a marhapénzekre vonatkozó adatokat: az indiai „Rigvédá”-ban, az ősi ír és walesi törvényekben, a homéroszi költeményekben stb. gyakran emlegetik a marhapénzt. Görögországban a homéroszi időkben kiterített, ökörbőr alakú rézlapok képviselték az egyik legnagyobb pénzegységet. A krétai Hagia Triadában (Ajia Triada) előkerült példányok tömege 29 kg, vagyis valójában a talentum tömegével volt azonos. Ennyi pénzért a valóságban is egy ökröt lehetett vásárolni. A homéroszi költemények egyébként is gyakran beszélnek a marháról mint értékegységről. Itáliában az egyik legkorábbi pénzfajta ugyancsak a marha volt, s a pecunia – pénz – szó is ebből származik. Gyakran fizették a bírságokat háziállatokban; nagyobb büntetés esetén néha 30 ökör is előfordult bírságként.

Ugyancsak Itáliában használták az ún. „aes rude”-t, amely különböző nagyságú, alakatlan réztömböket jelentett. Az ún. „aes signatum”-nak már meghatározott tömege volt, végül az ún. „aes grave”-t pecsételt jellel, például a marha jelével látták el. Ez az i. e. I. évezred folyamán használatos pénzforma a fejlődés végső állomásainak egyikét jelenthette, ezt már az állam vagy más központi hatalom által szavatolt érempénz követhette. A bronzkori Európában gyakran találkozunk kincs-

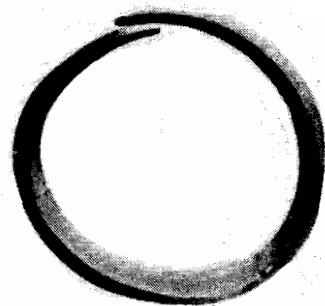
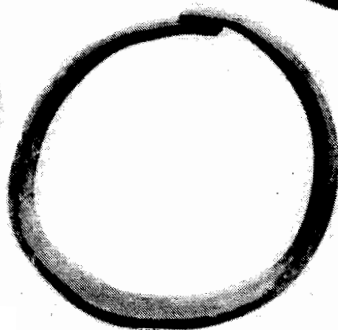
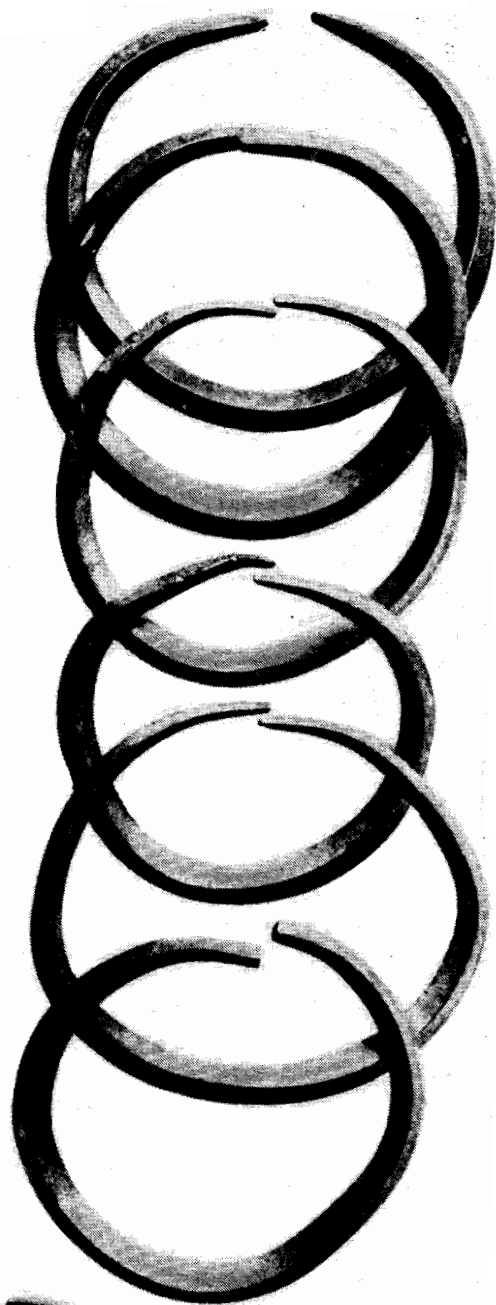
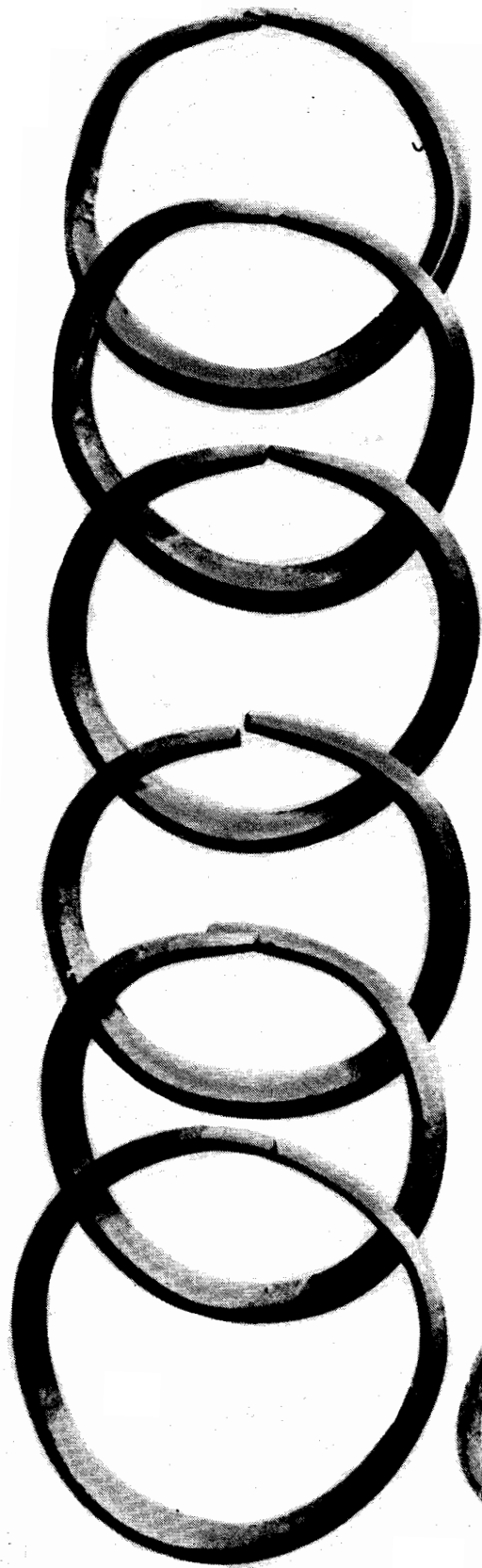
leletekben, rendszerint lepényformába öntött bronz nyersanyaggal. Ezekből néha-néha hiányzik egy-egy szelet, talán annak jeléül, hogy ezeket is valamilyen primitív értékmérőknek vagy talán súlyegységeknek tekinthették.

Az előbbi fejezetekben részletesen ismertettünk jó néhány kései bronzkori kincsleletet, s ezek bronzai vagy használatra váró példányok, vagy használatból kivont töredékek voltak. De vannak olyan leletek is, melyekben egy-egy tárgyféleség teljes sorozatát megjeljük, sokszor olyan rosszul kidolgozva, hogy már ez is kétségesse teszi, hogy valaha is használatra szánták őket. Ilyen esetekben óhatatlanul felmerül annak gondolata, hogy bizonyos értékegységekkel, netán primitív pénzekkel állunk szemben. Így a kései bronzkor jól ismert nyélnyújtványos sarlóiban sokan látnak ilyen értékmérőt. A Kárpát-medence keleti felében oly gyakori horgas végű sarlók egyike-másika már az öntéskor selejtnak sikeredett, egyes, többnyire igen kicsiny példányoknak szinte nincs is vágóéle, annak bizonyosságul, hogy ezek esetében használhatóságról már szó sincs. A néprajzban sok hasonló esettel találkozunk: például az ún. „Kongó-kés” korábban Afrika nagy területein fordult elő. De amíg a szavannákon félelmetes fegyver hírében állt, addig Kongóban félig kész állapotában vált elismert fizetőeszközzé, méghozzá úgy, hogy vágóéle nem is volt.

Utolsónak hagytuk az őskori pénzek sorában talán a legismertebbet, a karikapénzt. Ezek használatára nemcsak néprajzi adataink vannak, hanem számos történeti bizonyítékunk is akad. Egyiptomban feltehetőleg már a dinasztikák előtti időkben használták, de a dinasztikus időkben már kétségtelen bizonyítékaink is vannak használatára. Fal-festményeken aranykarikák mérlegelésével találkozunk, a fáraók ezeket osztják zsold fejében a katonaságnak. A hieroglifás írásban a pénz és az arany jelét egyaránt karika képviseli. De olvashattunk a „Bibliá”-ban is az ókori Kelet karikapénzeiről, előfordulnak a knósszoszi palotában, a műkénéi kincsekben, az ősi germán mitológia is utal rájuk. Például „Wieland, a kovács 700 gyűrűt aggat a zsinórra”. Valószínűleg jutalom, ajándék, adó és váltságdíj fejében fizettek ilyenekkel.

A magyar archeológiai szakirodalomban már a múlt század közepe táján foglalkoztak a karikapénz

Négyszög átmetszetű nyitott bronzkarikák egyik kései bronzkori kincsből. Minden bizonnyal az értékmérő szerepét is betöltötték

kérdésével, majd a század vége felé Hampel Ferenc a Máramaros megyei aránylelet karikái esetében tételezi fel, hogy meghatározott súlyegységként szolgáltak; 52 aranykarika közül 34 volt 10–11 grammos, 9 pedig 20–21 grammos, a többinek a tömege 31 és 65 gramm között váltakozik. Hampel a babiloni súlyrendszerrel veti ezeket össze. A későbbiek során többen is foglalkoztak ezzel a kérdéssel, elsősorban bizonyos súlyrendszer után kutatva. Legutóbb Mozsolics Amália vizsgálta meg néhány fiatalabb bronzkori kincslelet karikáit, s főként az aranyból öntötték adatai látszanak biztatónak a jövő kutatásai számára.

E kissé hosszúra sikerült fejezetrészt talán azzal a gondolattal zárhatnánk, hogy ismételtlen rámutatunk az őskor látszólag kezdetleges gazdasági életének bonyolultságára, amelynek a pénzgazdálkodás csupán egyik lényeges momentuma. A fent ismertetett adatok megóvnak minket a sematikus általánosítás csábításaitól; egyrészt attól, hogy csupán a gazdasági szükségszerűségből kiindulva ítéljük meg az ősi társadalmak fejlődését, mindennapi életét, de attól is, hogy a hitvilág, a tradíciók szerepét, jelentőségét a valóságnál erősebben hangsúlyozzuk, s nem csupán a pénzgazdálkodás kérdésében.

KÖZLEKEDÉS, SZÁLLÍTÁS

Talán nem lesz haszontalan, ha még egy tárgycsoportot áttekintünk, amelynek az őskori ember életében fontos szerepe volt; vizsgáljuk meg, milyen eszközökkel könnyíthetett nemegyszer hosszú területeket átszelő vándorlásain, mivel segített magán, ha szállítania kellett. Természetesen az általa használt eszközöknek nemcsak a távolsági közlekedésben volt szerepük, hanem óriási volt a jelentőségük az őskori gazdaságban, sőt a hétköznapi életben is mindenütt.

Nem kétséges, hogy a kontinentális, mérsékelt égövi Európában sokkal nagyobb jelentőségre tett szert a szárazföldi közlekedés, mint például az Égei-tenger vidékén, ahol a külkereskedelem legfőképpen a tengerhajózás útján bonyolódott le. Természetesen bizonyos fajta folyami hajózással a mi vidékünkön is számolnunk kell, elsősorban a dunai átkelőknél volt erre szükség.

Persze, igen nehéz egyértelmű választ adni mondjuk arra a kérdésre, hogy milyen régen találták fel a különböző közlekedési eszközöket. Mindenesetre tény, hogy a mérsékelt égövi Európában is már az igen régi időkben állatvontatású járművekkel bo-

nyolították le a közlekedést és a szállítást. Közülük minden bizonnyal a keréken guruló kocsi vagy szekér a legismertebb, de döntő fontosságot kell tulajdonítanunk azoknak az eszközöknek is, amelyek a fejlődés során megelőzték a kerekes járműveket. A néprajzkutatók általában csúszka néven ismerik azokat a kezdetleges alkalmatosságokat, amelyek tulajdonképpen a szánhoz hasonlóan talpakon csúsztak, bár a talpaknak általában csak egyik vége érintkezett a földdel. A csúszka másik végét a vontató állathoz vagy állatokhoz erősítették.

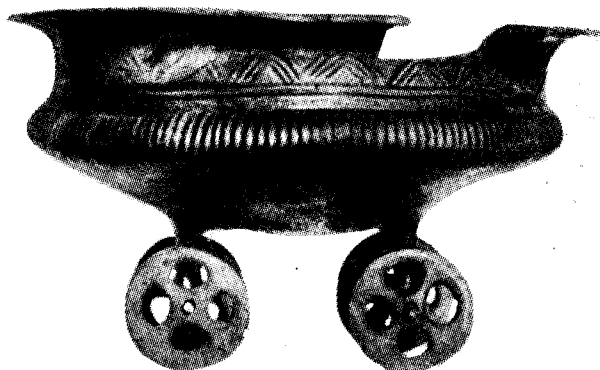
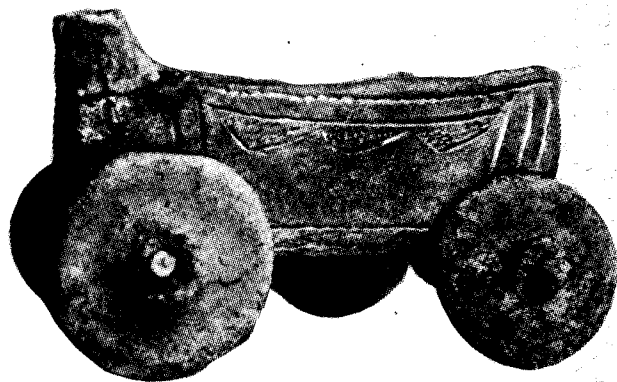
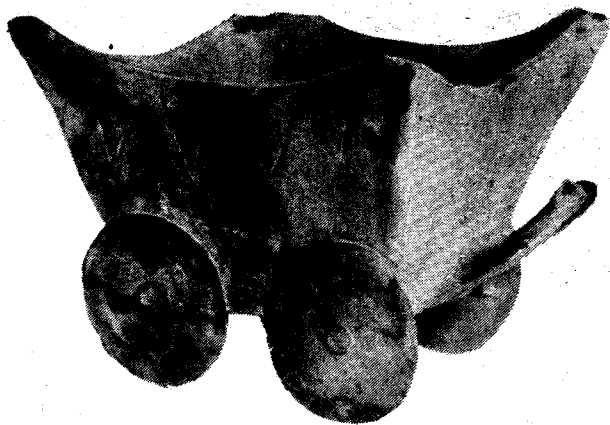
A természeti népek e járműveknek nem egy változatát ismerik még ma is, s általában a vontató állatok szerint osztályozzák őket. Más a szerkezete annak az alkalmatosságnak, melyet ló vagy lovak húznak, és megint más annak, amely elé szarvasmarhát fogtak. E járművek, noha kétségtelenül már a kocsi feltalálását megelőzően használták őket, igen sokáig, a kocsival együtt szinte a mai napig használatban maradtak, elsősorban olyan területeken élnek velük, ahol a terepviszonyok olyanok, hogy nehézzé teszik a kerekes szállító- és közlekedési eszközök alkalmazását.

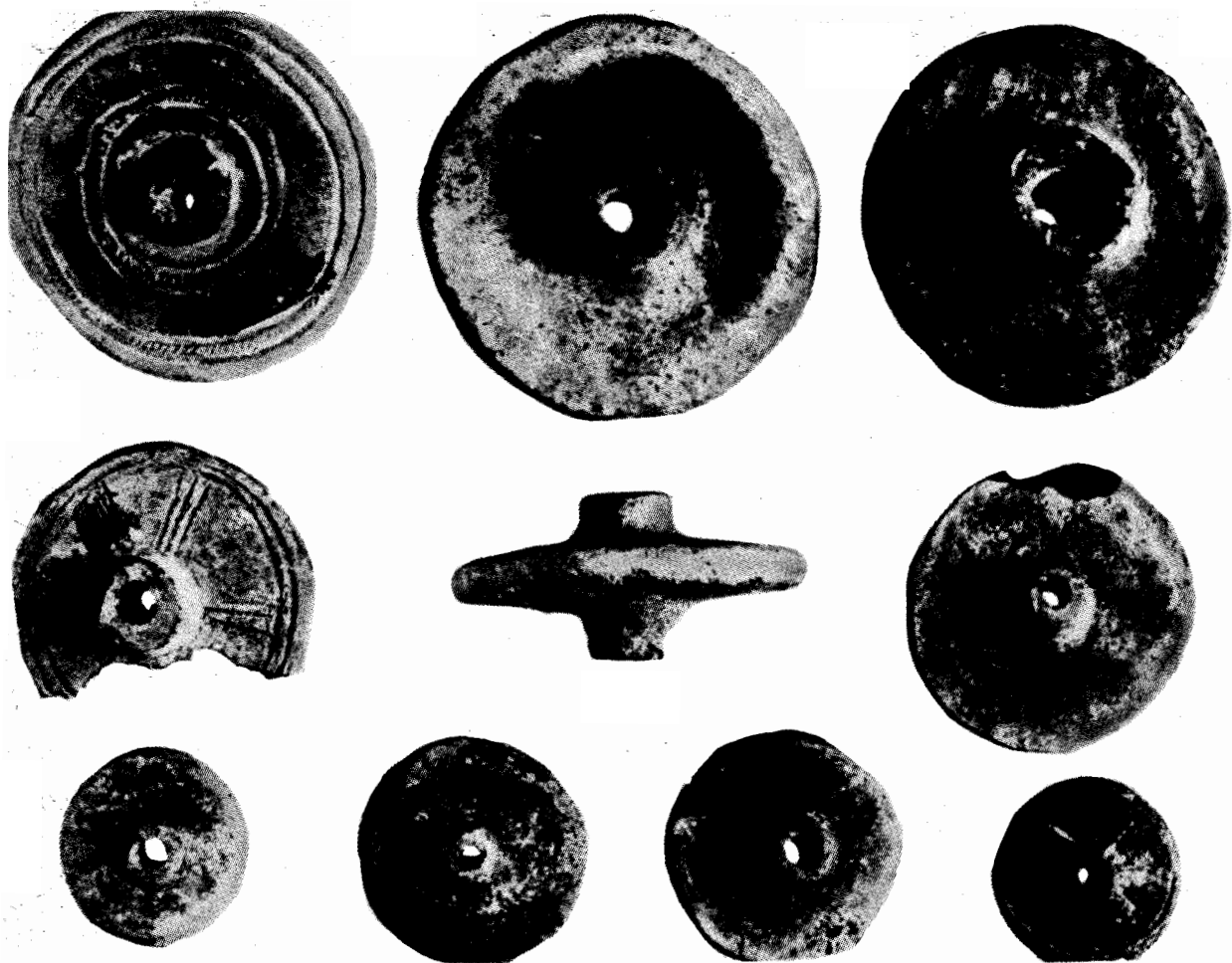
Sajnos, néhány sziklarajztól eltekintve alig van olyan adatunk, amely egyértelműen bizonyítaná e járművek őskori használatát. Igaz, a liguriai sziklarajzokon például marhák által vontatott csúszkákat is látunk, s ezek korát az ugyanitt látható fegyver- és ekeábrázolás alapján a korai bronzkorra teszik. A spanyolországi Badajoz tartományban rézkori sziklarajzokon, két- és négykerekű kocsik mellett találkozunk a jellegzetes háromszögletű formájú csúszka képével. E sziklarajzok azt bizonyítják, hogy két járműfajtát egymás mellett egyidejűleg használták. Nyilvánvaló, hogy a legelső szállító járműveket igen korán, még akkor kitalálták, amikor őseink még zsákmányoló életmódot folytattak, hiszen az elejtett vadakat, az összegyűjtött növényeket, gyümölcsöket valahogyan a szálláshelyre kellett juttatni, erre pedig még az igen primitív csúszka is – amelyet kezdetben maga az ember húzott – megfelelő alkalmatosságnak bizonyult. A neolitikumban kifejlődött termelőgazdálkodás, a szarvasmarha, majd a ló háziasítása módot adott a szállítás forradalmasítására, miután sor kerülhetett az állati vonóerő alkalmazására is. Noha a földrajzi környezet lényegesen meghatározta e járművek fejlődését, mégsem a földrajzi környezetből fakadt az ösztönzés, hanem a gazdasági és társadalmi fejlődés tette szükségszerűvé a korszerűbb szállítóeszközök kidolgozását. Ezen mit sem változtat az a körülmény, hogy még jóval a kerék feltalálása után is,

különbféle okokból, továbbra sem hagytak fel az ősi szállítóeszközök használatával. A szlávok, minden bizonnyal nyilván tradícióból, még nyáron is szánon vitték ki a temetőbe halottaikat, de Szíriából és Egyiptomból is említhetünk hasonló példákat.

Áttérve a kerekes járművekre, vitathatatlan, hogy ezek alkalmasint Mezopotámiában tűntek fel elsőnek, még a dinasztikus időket, a III. évezredet megelőző korban. A British Museumban őriznek egy festett, égetett agyagedényt, amelyen vadszamarak húzta négykerekű kocsit láthatunk, de hasonló korú mezopotámiai ábrázolást még többet is ismerünk. A kisi Y jelölésű temető több sírjában is találtak négykerekű kocsit, de kétkerekű taligát is. Urból, ugyancsak temetkezésekből származik Subad (Púabi) királynő vadszamarak vontatta csúszkája, valamint néhány ökrös szekér is. Ezek általában előkelők sírjaiból kerültek elő, némelykor a kocsi hajtójának maradványaival együtt, akit ura temetésekor áldoztak fel a halotti szertartásnál. Az i. e. III. évezred végén már harci kocsikat is elhelyeztek egy-egy sírban. Ezek a kocsik elég kezdetleges alkotmányok, rézabronccsal körbefogott, tömör, majd három részből összeállított kerekkel. A kereket általában rézszegek óvták az elkopástól, de amint már említettük, előfordult az abroncsozott kerék is. Úgy tűnik, hogy a kerék a rögzített tengelyen szabadon forgott, de a kanyarodást elősegítő csuklós szerkezetet alighanem akkor még nem találták fel.

Childe szerint az i. e. III. évezred vége felé jutott el a kocsi közép-ázsiai sztyeppekre, de Kisázsziában, a levantei partvidéken is mindenütt elterjedt erre az időre. Fejedelmi kocsis temetkezéseket találtak a Kaukázus vidékén és a dél-oroszországi sztyeppeken is. Egyaránt előfordulnak egy-egy valóságos szekér vagy taliga famaradványai, de egyszerű agyagmodellek is. Ez utóbbiak többnyire a szinte még ma is használatos kétkerekű ekhós szekereket, illetve taligákat ábrázolják. A tömör, rendszerint három részből összeállított keréken már ott van a

Tömör kocsikereket utánozó égetett agyagmodellek a gyulavarsándi telepről

kerékagy is, így a kerék felfüggesztése korszerűvé vált. Ezeket az ún. arhákat igába fogott szarvasmarhák húzták, s ezek a taligák elmaradhatatlan, állandó szolgálói voltak a sztyeppeken szinte szüntelenül vándorló, nomád állattenyésztőknek.

Igen sokáig szenvedélyesen vitáztak azon, hogy a Duna-medence középső részében vajon mikor jelent meg első ízben a kocsi. Egészen addig folyt a vita, amíg századunk ötvenes éveiben elő nem került a rézkori péceli kultúra budakalászi temetőjéből egy egyszerű parasztszekér agyagból mintázott modellje. A négy tömör keréken futó valóságos szekereket feltehetőleg szarvasmarhák húzták a péceli kultúra virágzása idején. Hogy valóban ez lehetett a gyakorlatuk, arra vonatkozóan kitűnő bizonyítékokkal rendelkezünk. A nevezett kultúra Alsónémediben

feltárt temetőjének két sírjában is találkozunk egy, az őskori temetkezéseknél meglehetősen ritka jelenséggel. Ez esetben ugyanis a halottat vagy a halottakat szarvasmarhák kíséretében helyezték sírba. Így a 3. sz. sírban egy-egy nő és férfi csontváza fektült, előttük pedig két szarvasmarha csontvázát fedezték fel. Az állatcsontvázak elhelyezkedéséből egyértelműen kiderül, hogy az elhunytakat szekérral és az eléje fogott szarvasmarhákkal együtt temették el a gyászoló visszamaradtak. A 28. sz. sírban csak egy férfi csontvázát lelték meg, de előtte is ott volt a két szarvasmarha. Ezek alapján feltételezzük, hogy a péceli kultúra egyik törzsének főnökeit, sőt egyiknek a feleségét is fedelemnek kijáró pompával, tehát szekérral együtt helyezték a sírba Alsónémediben. Ugyanúgy, ahogyan ezt a mezopotámiai Ur temetkezéseinél is tapasztalhattuk. A budakalászi agyagszekér talán ugyanilyen fejedelmi temetkezésben használt szimbolikus tárgy. Azóta még egy hasonló agyagmodellt találtak. Ezt Csepel-szigeten,

Budapest határában lelték. E tény ennek a szokatlán rítusnak széles körű elterjedését igazolja.

A kocsi legfontosabb alkatrésze kétségtelenül a kerék, amely a kezdetben tömör korong volt, majd később megjelentek a három darabból összeillesztett kerekek. Főként a dániai és észak-itáliai mocsarakból ismerünk olyan kerékmaradványokat, amelyek a fenti típusok őskori használatát bizonyítják. Ezek a mellettük levő, jól datálható leletek alapján általában bronzkorinak vagy korai vaskorinak tekinthetők. Igen gyakran találni mind Ázsia, mind Európa területén agyagból készült kis méretű kerékmodellt. Bár vannak, akik ezeket a fonásnál használatos orsókarikáknak tartják, jó részüket mégis kerékmodellnek tekinthetjük, a közepén néha igen magasra kiemelkedő kerékagyutánczat alapján. Többek között dél-oroszországi bronzkori temetőkből, Iránból, de a Kárpát-medencéből is ismerünk hasonló példányokat, sőt ez utóbbi területen az ezekhez tartozó, agyagból formált s szépen díszített kiégetett kocsimodelleket is megtalálták.

Jóval később került használatba a küllös kerék, amely a maga könnyedségével a régi, otromba, lassú mozgású szekerektől eltérő járműveket sejtet. Kisázsiaiában már az i. e. II. évezred elején ismerték, s minden bizonnyal a harci kocsihoz gyártották e kerekeket. Kialakítása szorosan összefüggött a harcászati változásával, amelynek fő ütőerejét most már a félelmetes harci kocsiból álló egységek alkották. Egyiptomban a kisázsiai eredetű hükszoszok terjesztették el a harci kocsit, majd röviddel ezután az európai kontinensen is megjelentek ezek a járművek. De erről korábban, amikor a mükénéi kultúra kialakulását ismertettük, már szoltunk. A mükénéi aknasírok sztéléinek harcikoszi-ábrázolásai a legkorábbi harci kocsikat mutatják be. Ezek a finom kidolgozású járművek készítőiktől már komoly mesterségbeli jártasságot követeltek meg. Adataink vannak arról, hogy Egyiptomban 14 különböző fajta fát használtak fel a harci kocsi gyártásában.

Ezeket a könnyű mozgású, gyors járműveket természetesen nemcsak a harcászati alkalmazhatóság, a krétai-mükénéi példák a vadászatnál játszott szerepükre utalnak, de ennél lényegesen jelentősebb volt a temetkezési rítusban való használatuk. A kocsi temetkezések legkorábbi példáiról fentebb már szoltunk, s arról is, hogy később, különösen Európa mérsékelt égövi területein jelentős szerephez jutottak a fejedelmi kocsi temetkezések. Többek között az urnamezős kultúra körében találjuk meg szép példáikat. Úgy véljük, elegendő, ha a dél-németországi Hart gazdag sírleletére, a Tolna megyei Ká-

nyán napvilágra került, küllös kerekre helyezett kocsiurnára stb. hivatkozunk. A korai vaskorban azután, ha lehet, még nagyobb jelentőségre tett szert ez a temetési mód, a nagy tumulusok alatt ugyanis nemegyszer abronccsal erősített, fémmele bevont egyrészes kerekeket, s egyéb kocsialkatrészeket találni. A soproni purgstalli halomsírok egyikéből egy kocsiójelenetet megörökítő, szépen díszített urna került elő. Valójában egy temetési menetet láthatunk rajta: a hamvakat tartalmazó urna a négy küllös keréken guruló kocsin foglal helyet, a kocsit két ló húzza, míg a harmadikat a legelő haladó emberalak vezeti, a lovaskocsit pedig a mögötte haladó kocsi irányítja. Az ábrázolásból sokan arra következtetnek, hogy ez a jelenet a temetési szertartás előzményeit örökölte meg, a temető felé haladó menetet. Feltételezik, hogy a harmadik ló az elhunyt hátsólova volt. Ha ez így van, akkor megmagyarázható az ilyen kocsi temetkezések esetében oly gyakori harmadik zablalelet. Egyébként a korai vaskori kocsi temetkezések nem csupán Magyarországon, hanem Csehországban, Németországban és Franciaországban is elterjedtek, s a sírokban nemegyszer kitűnő állapotban lelték meg a kocsit.

A kocsi nagy jelentőségű szerepét a rítusokban nemcsak a temetkezések mellékleteiben, hanem más leletegyüttesekben is megfigyelhetjük. A kései bronzkortól kezdve gyakran fordul elő, hogy küllös kerekre urnákat, bronzedényeket, sőt alkalmoszerűen emberi alakokat, állatfigurákat helyeznek el, de előfordul az is, hogy teljes jelenetek láthatók egy-egy ilyen kerekre mozgó alkotmányon. Főleg Közép- és Észak-Európa területén gyakoriak ezek a kultikus kocsimodellek, melyek tulajdonképpen a kései bronz-korai vaskori vallásról szerezhető ismereteknek talán legfontosabb forrásai.

Valójában nem is gondolnánk, hogy a kerék elkészítése milyen technikai probléma elé állította az őskor emberét, pedig a kerékgyártás ma is nehéz és bonyolult mesterség. Childe szerint már maga az ácsmunka is nagy ügyességet követelt, s aligha képzelhető el fémszerszámok ismerete és alkalmazása nélkül. A mezopotámiai Kis város Y jelzésű temetőjében csupán kocsit tartalmazó sírokban találtak rézfűrészeket. Ez a kivételettség arra utalhat, hogy a fejedelmi kocsi elkészítése szakrális, azaz „szent” feladat volt, s ugyanolyan tisztelet illette meg a kocsigyártás legfontosabb szerszámát, a fűrészét is. A küllös kerék feltalálása és elterjedése még bonyolultabbá tette a kerékkészítést, s számos új, addig ismeretlen fortély kialakítása fűződhetett eh-

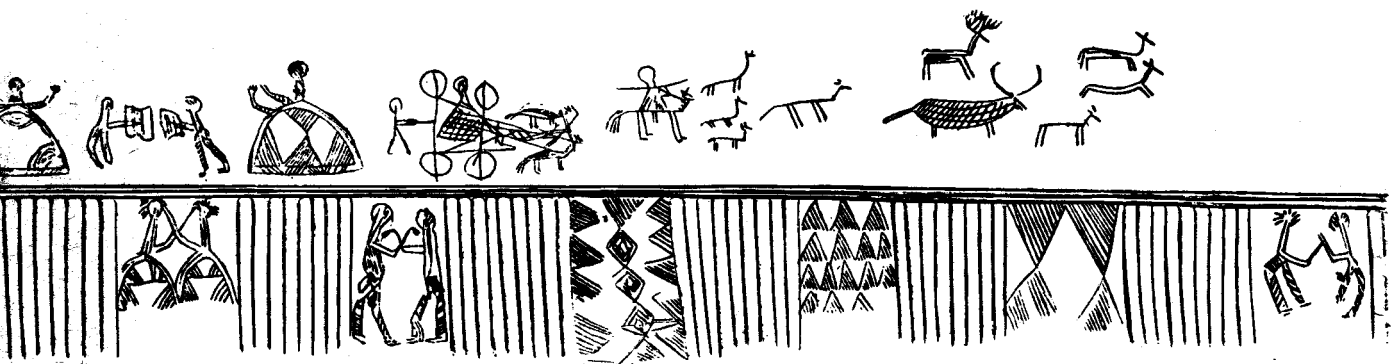
hez. A kerékfa meggörbítése, kapcsokkal való össze-
erősítése, az izzó abroncs ráhúzása. Ezek külön-
külön sem lehettek egyszerű feladatok, különösen
ha tudjuk, hogy ezeket az ősi kerekeket szögek nél-
kül készítették. De más technikai jellegű feladatot
is meg kellett oldaniuk az egykori mestereknek, pél-
dául biztosítani kellett a kocsí jobb és bal irányba
való fordulását. S hogy sikerült megoldaniuk, azt
az alábbi példák igazolják: svédországi és északolasz
sziklarajzokon olyan kocsirudat látunk, amely
villás résszel kapcsolódik a kocsitengelyhez, s ugyan-
ilyen rudat találtak egy, a dániai Dejbjergből szár-
mazó, meglehetősen ép állapotban fennmaradt kul-
tuszkocsin.

Valószínűleg igen hosszú időnek kellett eltelnie ahhoz, amíg a legritimévebb, ember vontatta csúszkától eljutottunk az első, állatok húzta taligáig vagy szekérig. Az állatok domesztikációja tulajdonképpen már korán megteremtette a lehetőségét annak, hogy az ember ilyen úton is, az állatokat használva, könnyítse meg mindennapi munkáját. A kutatók többsége, közöttük a kitűnő gazdaságtörténész, G. Clark is úgy véli, hogy először a szarvasmarhát használták vontatásra, noha ilyen szerszámzat szinte egyáltalán nem maradt az utókorra. A szarvasmarha a nehéz gazdasági munkában sokkal kitartóbb és szívósabb is, mint mondjuk a ló, különösen akkor, ha figyelembe vesszük, hogy az őskori világban kielégítő utatról aligha beszélhetünk. Az észak-európai, az itáliai bronzkori sziklarajzokon is szarvasmarha-ábrázolásokkal találkozunk, természetesen szekér elé fogott szarvasmarhával volt dolgunk a péceli kultúra alsónómedei temetőjében is. A lovat, illetve a lovakat a könnyű moz-

gású kocsik elé fogták be, s természetesen lovaglásra is használták.

A fent ismertetett szárazföldi közlekedési eszközök legfeljebb csak arra adnak választ, hogy milyen tág lehetősége volt felhasználásuknak, a mezőgazdaságtól a háborúig, a vallási élettől a temetkezésig. Sajnos, arra már nemigen kapunk választ a leletekből és ábrázolásokból, hogy milyen mértékben vehették ezeket igénybe, ha nagy távolságokat átölő vándorlásokra és szállításokra került sor. A mediterrán példák alapján joggal gondolhatunk arra, hogy egy-egy vándorútra kelő, új hazát, legelőket és szántót kereső nép csak megfelelő szállítóeszközök birtokában vihetze magával legszükségesebb ingóságait, s a hosszú útra elegendő élelmet. Valószínűleg szekérrel járta a falvakat és árusította portékáit a bronzkori vándorkereskedő, de ezek a szekerek a bronzkohók nyersanyaggal való ellátásánál is nélkülözhetetleneknek bizonyultak.

Természetesen olyan úthálózatról, amilyenről a mükénéi királyságokban találkozhattunk, a mérsékelt égövi Európában még álmodni sem lehetett. Megfelelően karbantartott, a könnyű kocsik közlekedésére is alkalmas utakról, s nem utolsósorban ezek biztonságos használatáról csak erős központi hatalmak gondoskodhattak és gondoskodtak is, miután a virágzó kereskedelem, az adók behajtása, az iparos települések élelemmel való megfelelő ellátása lényeges államérdekük volt. Miután ilyen úthálózat kiépítésének technikai és joggal mondhatjuk, társadalmi előfeltételei Északon ebben az időben még aligha voltak adottak, a közlekedésnek és szállításnak csak jóval kezdetlegesebben, nehezebben működő formáját tétélezhetjük itt fel.

Érdeemes néhány szóval kitérni a vízi közlekedésre, pontosabban az erre alkalmas közlekedési eszközök fejlődésére. Ahol adva volt a vízi utak használatának lehetősége, ott bizonyára éltek is vele. Erről tanúskodnak az igen korai csónakleletek is. Mind a folyón, mind a tengeren való hajózás ősi voltát művészi ábrázolások, írásos emlékek, s ezzel egyidejűleg régészeti leletek tömegei dokumentálják.

Egyiptomban például már a predinasztikus időkben megjelenik sziklarajzokon és kerámián a csónak ábrázolása. A Níluson használt legkorábbi csónakok papirusz- és nádkötegekből készült kezdetleges vízi járművek voltak. Európából a vízi közlekedésre vonatkozó biztos adataink már a neolitikumból vannak. Nyilvánvalóan hosszú időnek kellett eltelnie addig, amíg az ember a vízre merészkedett. Először meg kellett figyelnie azt a törvényszerűséget, hogy a vízbe döntött fatörzs nem merül el, hanem tovább úszik a víz felszínén. Ebből adódik, hogy ilyen uszadék fatörzsek lehettek a legelső vízi alkalmatlanságok az őskori Európában.

A fatörzseket, persze, csak rövidebb utak megtételére, a folyón való átkelésre használhatták. A következő lépés a fatörzsek teknő formára való kivájása volt, majd ezt követte a „teknők” technikai tökéletesítése: a két végét lekerekítették, a domború fenékrészt levágták, s így valamivel biztonságosabbá, úszóképesebbé vált ez a kezdetleges csónak. Ez a rendszerint fatörzsből kivájt alkalmatlanság azután egyaránt alkalmas volt szállításra és közlekedésre, és lényeges szerepet játszott a vizek mentén élő népcsoportok legősibb foglalkozásában, a halászatban. Feltehetően még a neolitikumban, vagyis az újkőkorból, elsősorban a tengerparti területeken, ahol vízi vadászatot űztek, s így lényegesen gyorsabb vízi járművekre volt szükség, megtették a csónaképítés fejlesztésében a következő lépést.

Könnyű favázra kifeszített bőrcsónakokat kezdtek készíteni, vagy a törzsről lehántott fakérget használták fel csónaképítés céljára, Ausztráliában még ma is nagy mesterségbeli tudással készítik a bennszülöttek egyszerű fakéreg csónakjaikat.

A tengeri hajózók először csak a part menti vizekre merészkedtek ki, s csak a hajózási technika fejlődésével hatoltak beljebb a nyílt tengerre. Egyiptomban már a korai dinasztikus időkben hajóztak tengeri gályákon, míg Észak-Európában csak a bronzkorban fejlődött ki a tengerhajózás jelentősebb mértékben.

Az Égeikumiban elsősorban a Küklád-szigetvilágban, Egyiptomhoz hasonlóan, igen korán jelentkezik a tengeri hajózás. A korai idők Égei-tengeri hajóira a hosszúra nyújtott törzs, a laposan megemelt tatrész s az élesen és magasan kiugró orrész a jellemző. A korabeli ábrázolásokon világosan látszik, hogy ezek olyan evezős gályák voltak, melyek tatrészen helyezték el a rögzített kormányt. Elég sok égetett agyagmodellt ismerünk a térségből, így Palaeokasztróbból, Phülakopiból, Mókhlósból stb. A mükénéi időkből már vitorlás hajók ábrázolásaival is találkozunk, a szárazföldi Görögországban és Krétán egyaránt. A püloszi váza hajója már a későbbi görög hajókra emlékeztet. Láthatjuk az ábrázoláson a vitorla és a kötélzet szerkezetét, a rúdra szerelt kormánylapátot. Tulajdonképpen ezek a vízi járművek maradtak használatban a protogeometrikus időszakban is, négyszögletes vitorlával, evezősorokkal ellátva. Egyikük-másikuk csatahajó lehetett, legalábbis erre utal az orr-részen látható hegyes vágósarkantyú, amely az ellenséges hajók megeléklésére szolgált.

Észak-Európa sziklarajzain a bronzkori hajók már egészen bonyolult szerkezeti felépítést mutatnak, s ez minden bizonnyal tengerjáró jellegüket igazolja. A cölöpökre emelt fedélzetből következően ezek is vitorlás gályák voltak, s ami igen jellegzetes, a hajók orr-része állatfejben végződik. Miután e hajókon – a sziklarajzok tanúsága szerint – nagyszámú legénység tartózkodott, szilárd szerkezettel kell számolnunk. A későbbi korok vikinghajóiból ítélve ezek a bronzkori hajók jó tengerjáró képességekkel rendelkezettek, s feltételezik, hogy a tengeri halászat mellett elsősorban tengeri kalózkodásra épültek, ellentétben a Földközi-tengernek és melléktengereinek hajóival, melyek esetében a tengeri kereskedelem volt a fő szempont. Persze, kalózkodásra ez utóbbi területen is akad nem egy példa. Egyébként az északiak kalóz életmódját bizonyítja többek között egy dániai lelet is: az egyik szí-

geten, Hjotspringben találtak egy kenut, fenekében pajzsokkal és fegyverekkel. A 10 méter hosszú és 2 méter széles hajó igen könnyű építésű volt, tehát építésénél a fő szempontot a gyorsaság biztosításában látták. Orra kosfejben végződött, oldalrészeit deszkákból ácsolták össze, az egész testét hársfaháncsal erősítették össze, a réseket gyantával tömítették.

Viszonylag szép számmal kerültek elő csónakleletek a mérsékelt égövi Európában, mindenekelőtt a mocsárvidékeken épült cölöépítményes falvak körzetében. Ezek többsége az ún. egyfából kivájt típusokat, a monoxylonokat képviseli. A kor meghatározás azonban komoly nehézséget jelent, miután tudjuk, hogy ez a csónaktípus a neolitikumtól szinte a napjainkig terjedő időszakban használatban volt. Elég hivatkoznunk a hazai néprajz körében oly jól ismert bődönhajóra, amely még ma is megfigyelhető szerepet játszik a halászatban.

E csónakleletek korát néha a szerencsés véletlen folytán bennük felejtett különféle tárgyak alapján határozzák meg, de még biztosabb támpontot nyújt ehhez a természettudományos vizsgálati módszer, az ún. pollenanalízis (virágporelemzés). Ennek segítségével ma már egyre gyarapodik a pontosan meghatározható korú leletek száma, mindenekelőtt az angliai és dániai tőzeglelőhelyekről. Rendkívül régi példányok is előfordulnak közöttük, mint amilyen például az észak-angliai Perth melletti Friar-tonnál talált csónak. Az itt előkerült kenu eredetileg négy és fél méter hosszú lehetett, s szélessége nem haladta meg az egy métert. A csónakot skót fenyőből a rajta levő égésnyomok alapján tűz segítségével vájták ki. A neolitikumi csónakok azonban nem fenyőből, hanem általában tölgyfából készültek.

A bronzkori csónakok lényeges alkotóelemeiket tekintve alig különböznek a kőkoriaktól, csak éppen fejlettebb módszerekkel gyártották őket. Az újkőkori példányok, mivel akkor még fémeszközök nem voltak, eléggé durva kivitelűek, s csak az első részszerzők tették lehetővé a szépen kidolgozott,

vékony falú csónakok elkészítését. A bronzkori csónakok feneké már általában lapos volt, s ez elősegítette a vízi közlekedés lényegesen biztonságosabbá válását.

Federseenél, az egyik legnagyobb cölöépítményes település körzetében már eddig is több bronz- és korai vaskori csónakmaradvány került elő a mocsárból. Ezekkel az általában tölgyből készített, lapos fenekű csónakokkal leginkább a sekély vizeken tudtak jól és gyorsan közlekedni. E csónakleletek általában a cölöépítményes település kikötői mentén bukkannak napvilágra. A feltárók szerint ezek a vízi járművek a tóparti cölöpfalvak közötti közlekedést szolgálták, de nélkülözhetetlenek voltak az itt lakók legfontosabb gazdasági ágazatában, a tavi halászatban is.

Sajnos, a Kárpát-medence területéről alig ismerünk csónakleletet. Szerencsés véletlen folytán az 1923-as tószegi ásatásokon, a legalsó korai bronzkori rétegekből egy csónakmaradvány is előkerült – meglehetősen korhadt állapotban volt. Megmaradását annak köszönhetette, hogy a Tisza áradásai során ráarakódott iszapréteg konzerválta.

A fent ismertetett anyaggal közel sem sorakoztattuk fel az őskori vízi közlekedés rendelkezésünkre álló adatainak igen gazdag tárházát. Különösen óriási mennyiségű a földközi-tengeri és az észak-európai tengerhajózásra vonatkozó emléktárhely. Köztük történeti források, ábrázolások és régészeti leletek egyaránt vannak. Nem kevésbé jelentős a cölöépítmények területén napvilágra bukkant csónakleletek száma, s e leletek a típusok legszélesebb variációit mutatják be, s a jól rekonstruálható darabok értékes technikátörténeti adalékokkal szolgálnak. Bár nem ilyen mértékben, de szűkebb területünkön, a Kárpát-medencében is számolnunk kell bizonyos vízi közlekedés meglétével már az őskorban, elsősorban nagyobb folyóink s tavaink körzetében. Állításunk alátámasztására utalni kívánunk itt a halászat és vízi vadászat közismert helyi jelentőségére.

Illírek vagy pannonok?

ETNOSZ ÉS KULTÚRA

Az előző fejezetekben nemegyszer találkoztunk már olyan fogalmakkal, melyek szinte átszövik az őstörténelmet, s akik egy kicsit is tájékozottak az őskori kutatások műhelytitkaiban, jól tudják, hogy e fogalmak pontos meghatározása, megértése nem egyszerű dolog. Közéjük tartozik többek között a kultúra és az etnikum, azaz etnosz fogalma. Fentebb mi igen gyakran használtuk mindkettőt, de próbáltuk azt is érzékeltetni, hogy alapvető a különbség közöttük. A kultúra értelmezéséről, természetesen az őskor különböző szakaszaiban, már szóltunk, de az etnosz értelmezését még nem vizsgáltuk meg közelebbről.

Azt egyébként már előjáróban leszögezhetjük, hogy az etnosz fogalmát, mibenlétét csupán a régészeti eszközeivel lehetetlen meghatározni; e kérdést egyszerre több oldalról, a néprajz, a nyelvtudomány, az írásos források s nem utolsósorban a filozófia oldaláról tudjuk csak megközelíteni.

Erdélyi István, a magyar őstörténet-kutatás Rívidó képviselője egy 1977-ben tartott szakelőadásában részletesen is foglalkozott ezekkel a kérdésekkel. A szovjet kutatások eredményeit felhasználva mutat rá azokra a fontos tényezőkre, amelyek egy-egy nép, népcsoport, tehát az etnosz körvonalazását elősegíthetik. Természetesen a különféle nézeteknek megfelelően más és más volt a fogalmazás a fogalom meghatározásakor. Az etnosz olyan emberek történelmileg kialakult együttese – írja Erdélyi –, akik közös, viszonylag stabil kulturális vonásokkal rendelkeznek, tudatában vannak egységüknek, valamint más hasonló együttesektől való különbözőségüknek. Ennek a definíciónak a lényege abban rejlik, hogy fokozott hangsúlyt kap benne a történetiség szerepe, amely nélkül etnogenezis nem is létezhet, nem jöhetnek létre etnikumok.

Nem kevésbé jelentős tényezője volt a népek kialakulásának a vándorlás, amely esetenként teljes etnikumok eltűnését, máskor pedig újabb és újabb néptörzsek beolváztásával új etnikum megszületését idézte elő. A különféle definíciók megfogalmazásakor gyakran találkozunk a közös nyelv fogalmával, mint az etnosz lényeges meghatározó tényezőjével, mások viszont joggal kételkednek ebben. Számos példával igazolhatnánk, hogy egy és ugyanazon nyelvet beszélő embercsoportok nemegyszer tartoznak különböző népi keretek közé, mint ahogyan tévednek azok is, akik az egységes kultúrát tartják az egyedüli meghatározó tényezőnek.

A nép fogalma tehát semmi esetre sem azonosítható magával a kultúrával, a szó régészeti értelmé-

ben. A régészeti kultúrák elsődleges szerepe abban nyilvánul meg, hogy segítségükkel történeti folyamatokra, a korukbeli technika színvonalára, a gazdasági élet bizonyos momentumaira, embercsoportok egymással való kapcsolatára, sőt vándorlásokra következtethetünk. Ezek természetesen egy-egy régészeti kultúra kézzel fogható tárgyi anyagára vonatkoznak csupán, márpedig ezek így, önmagukban elég csekély értékkel bírnak. A múlt század műrégészeti irányzatában az egyes tárgyak kuriózum voltukban keltették fel az érdeklődők figyelmét, s csak amikor rájöttek történeti fontosságukra, akkor derült ki, hogy a földből való előkerülés részletei és a lelőhelyen talált körülmények rögzítése nélkül a régészeti tárgyak mit sem érnek, mit sem mondanak. A régészeti kultúra fogalmához így hát szorosan hozzátartoznak az előkerülés körülményei, a letetnek környezetéhez való viszonya, a különböző analízisek útján nyert információk stb. Az anyagi kultúra körébe sorolhatók maguk a tárgyak, tehát az ásatások során napvilágra kerülő leletek. Ezek a különféle régészeti adatokkal egyetemben a gazdasági bázisról, a társadalom szerkezetéről, az életmódról szerezhető információk legfontosabb forrásai.

Égészen más szférákhoz vezet minket a szellemi kultúra; az őskor viszonyai között a művészet és a vallás területén találjuk ennek leggyakoribb megnyilvánulásait, de még ez utóbbiak is minden esetben leletekhez és az ezekkel összefüggő régészeti eseményekhez kapcsolódnak. Tehát az anyagi és a szellemi kultúra a maguk egységében alkotják a régészeti kultúrát, de még ezek egysége sem elegendő ahhoz, hogy egy kultúrát és az őt hordozó népességet egymással azonosíthassunk. Márpedig az őskor keretei között maradványok sokszor kényszerülünk arra, hogy a kultúra bizonyos elemeivel próbáljunk egy-egy népet azonosítani vagy éppen egymástól elválasztani népességeket. Ennek okát abban kereshetjük, hogy az őskori anyagból szinte teljes mértékben hiányoznak az írásos emlékek, és a nyelvtudomány alapvető forrásai sem állnak rendelkezésre. Ilyen esetekben elsősorban a vallási élet szférájába tartozó temetkezési rítusra gondolunk. A temetkezési szokásokról több kutató is azt gondolja, hogy azok csálhatatlan eszközei az etnosz meghatározásának. Sajnos, a régészet – még ma is csak igen korlátozott lehetőségekkel rendelkezve – többre nem képes, s ezért meg kell maradnunk a munkahipotézis ingoványos talaján.

Persze, joggal kérdezheti bárki, miért nem vesszük figyelembe az antropológia, az embertan tudó-

mányának módszereit, eredményeit egyes népek azonosításakor. A kérdés jogos, hiszen jól ismerik – különösen a szakmai körök ismerik jól – azokat az elhatároló jellegzetességeket, amelyek egy-egy népcsoport hovatartozását eldönthetik. Gondoljunk csak a magyarság embertani meghatározó jegyeire, s természetesen ilyen jellegzetes meghatározó jegyek sok, ma is élő nép, népcsoport esetében is felfedezhetők.

A helyzet sajnos közel sem ilyen egyszerű; legtöbbször még az összes embertani jellegzetesség ismeretében sem dönthetjük el egyértelműleg egy-egy népesség mivoltát, másokhoz való tartozását vagy idegen voltát, legfeljebb valamilyen, a távoli múltba visszanyúló rokonságra, netán közös eredetre deríthetnek e jegyek fényt. Sajnos az őskori viszonyokat nézve igen ritkán kerül birtokunkba valamennyi szükséges antropológiai vonatkozású adat, s különösen nem jutunk hozzájuk olyan mennyiségben, hogy megnyugtató következtetéseket vonhatnánk le belőlük. A csontvázas temetők sírjaiban lelt egyedek maradványai kitűnő forrásértékűeknek tekinthetők, ámde őskori kultúránk jelentős hányada – mivel hamvasztásosan temetkező népek voltak a hordozóik, temetkezéseiket tekintve igen csekély mennyiségű embertani jellegű adattal szolgálhat. A hamvasztásos sírokban található alig maréknyi kalcinált csont csak korlátozott vizsgálatokra alkalmas. A fentiekből következik, hogy az embertani kutatási módszerek egyelőre nem sok segítséget nyújthatnak a népiség meghatározásakor.

AZ ILLÍRKUTATÁS MÚLTJÁBÓL

Nemrégiben ünnepelte hazai őskorkutatásunk az 1876-ban, Budapesten megtartott nemzetközi ősrégészeti kongresszus századik évfordulóját. E dátum azért jelentős a magyar őskorkutatók számára, mert jelentős mértékben elősegítette az akkoriban még gyermekcipőben járó tudományág további fejlődését, mert erre az alkalomra európai hírű kutatók látogattak hozzánk és tanulmányozták a magyarországi őskorból származó leleteket. Ámde nyugodtan mondhatjuk, hogy Montélius, Sophus Müller, Undset, Pigorini mögé méltón zárkóztak fel a mi nagyjaink is: Rómer Flóris, Pulszky Ferenc, Érdy János, majd Hampel József és Wosinsky Mór, hogy csak néhány kiemelkedő őskutatónkat említsük. Egyre növekedtek gyűjteményeink, egyre szaporodott a feltárt lelőhelyek száma, s ezzel együtt bővült a kutatási irányzatok köre is. A kezdetben még

egyeduralkodónak számító tipológiai módszer (az eszköztípusokat figyelembe vevő elemzés) követői mellett egyre inkább szóhoz jutottak olyanok is, akik más irányzatokat, így a művelődés- és településtörténetet helyezték előtérbe.

Az új kutatási módszereket megkövetelő szemlélet előtt Bella Lajos és Márton Lajos tártak kaput. Ez az irányzat, a második világháborút közvetlenül megelőző időkben Tompa Ferenc munkásságában érte el csúcspontját. Az irányzat lényege az, hogy a kutatók nem a leletekre, hanem főként az ezeket egykor birtokló népekre összpontosították figyelmüket. Haladás volt ez a kutatómunkában még akkor is, ha a kezdetben a valóságtól elrugaszkodó talajon állva tették ezt.

Lényegében e korai kutatóknak köszönhető, hogy szakirodalmunk már kezdve a kései bronzkortól ismert nevű népekről vélt tudni. Közülük mind a mai napig talán a legtöbb problémát jelentő nép volt az illír. Ez volt a Kárpát-medence nyugati felében a római hódítást, sőt a kelta inváziót megelőzően az egyetlen meghatározható etnikum, legalábbis e korszakban élt kutatók így gondolták. Egyébként a nemzetközi kutatások ösztönözték arra a hazai ősrégészeket, hogy az antik forrásokból jól ismert illírség őshazáját, vándorlásának útjait keressék. Ilyen alapállásból kiindulva tételezték fel Tompa Ferenc és munkatársai, hogy a dunántúli kései bronz- és korai vaskor leleteit az európai kutatások nyomán már ismert nép hagyta maga után. Az irányzat komolyan vette magát, hiszen nemcsak az említett források, hanem a harmincas években megalapozott vagy annak látszó nyelvészeti kutatások támasztották alá következtetéseit. A nyelvészeti kutatásokhoz kívánt felzárkózni a régészeti vonal is, majd mivel a nyelvészetnek és a régészetnek egybevágyó eredményei voltak, ezekre támaszkodva a szakirodalom akkoriban határozottan fogalmaz: *az illír megnevezés összefüggésbe hozható az Európa széles területeit behálózó hallstatti színezetű kultúrával, eredete pedig a sziléziai-lausitzi őshazából kirajzó bronzkori kultúrában keresendő.*

A lausitzi kultúra, amelynek nevét az ismert kutató, Virchow fogalmazta meg, valóban nagy területen terjedt el a bronzkor végső szakaszában, s hordozóinak az anyaterületről való kirajzása közvetlen előidézője volt az urnamezős kultúrák sokat emlegetett vándorlásának. Seger, Kossina, Richthofen és Reche kutatásaiból az egész tudományos világ megismerhette ezt a kultúrát, valamint a hozzá fűzött különféle történeti elméleteket is. E kutatásokról a későbbiek során kiderült, hogy eléggé egy-

oldalú következtetésekre jutott, s az őskorkutatás több, téves irányba való elhajlását idézte elő. Az egész kérdéskört nem óhajtjuk kifejteni, de egy ilyen mellékvágányra csúszott kutatási ágra felhívnánk a figyelmet, arra, amely a lausitzi kultúra településtörténetét tanulmányozta, s közben tévedést tévedésre halmozott. Így történhetett, hogy a század negyvenes éveiben is több olyan leletcsoportot is lausitzinek tekintettek a Kárpát-medence területén, amelyeknek ehhez a terjeszkedő népességhez semmi közük sem lehetett.

Miután a nemzetközi kutatás abban az időben nagy egyetértésben hangoztatta, hogy a lausitzi kultúra hordozóiban illíreket kell látnunk, nem kell azon csodálkoznunk, hogy a hazai szakirodalom is ugyannerre a megoldásra vélt jutni a magyarországi kései bronzkor és a korai vaskor etnikai kérdéseit illetően. Mai szemmel nézve a dolgok állását csak az akkori illírkutatást gondosan tanulmányozva tudjuk megérteni azt a fölényes biztonságot, mellyel a tudományág hazai szakértői felvázolták az ország területének illír megszállását. Márpedig ez alapvetően téves megközelítés volt, és még az sem változtat a helyzeten, hogy az újonnan bevándorlókat általában a rendkívül heterogén őslakosság vezető rétegével azonosították, alkalmasint ez a törekvés még fokozza is a hibát.

A népkutatást még csak serkentette a nyelvtudomány, amely a maga sajátos módszereivel próbálta megoldani az egyre szaporodó, megoldásra váró kérdéseket. Még ma is megszívlelendő momentumokat találhatunk a kiváló olasz nyelvész, Pisani fejtegetésében, aki az illír név eredetét kutatva megvizsgálta azokat az antik forráshelyeket, amelyekben „illyr” vagy „Illyricum” megnevezés előfordul. Nem tévesztette meg az a tény, hogy a római hódítás idején az „Illyricum” fogalmán jóval nagyobb területet értettek, mint amekkora az eredetileg valóban illírek lakta vidék volt. Ugyanis korábban csak a Dalmácia déli felében lakó törzseket nevezték illíreknek. A római korban ez a terület azután egyre bővült. A különböző forrásokat összevetve Pisani tagadja például az itáliai venéteknek és Pannonia lakosainak illír voltát. A maga részéről csak azokat fogadja el a szó etnikai értelmében illírnek, akik valóban ezen az említett anyaterületen éltek.

Az indoeurópai nyelveknek, s közöttük az illírnek is elismert kutatója volt Hans Krahe, akinek munkássága a harmincas években meghatározta az illírkutatások fő irányát. Jellemző e kor illírkutatására, hogy szinte mindenütt felfedezni vélték ezt

a népességet, s az egész Európát behálózó népi szubsztrátumról beszéltek. E kutatás feltétlen pozitívumának tekinthetjük, hogy rámutattak a nyelvcsoporthatárok szerteágazó jellegére, valamint arra, hogy az indoeurópai nyelvcsaládban milyen jelentős helyet foglal el.

E mindenben illírt kereső szemléletének, amely a második világháború előtt jellemezte a kutatásokat, természetesen hamar megszületett az ellenhatása. A negyvenes évek második felében az illírkutatás újjászületett, de a kutatók, igen helyesen, revízió alá vették a korábbi eredményeket, s az sem meglepő, hogy a tudományos munkák során olyan nézetek is megfogalmazódtak, amelyek az illírkérdést egészen szűk körre korlátozták.

Az illírkutatás újabban elsősorban történeti-filológiai és nyelvészeti vonalon lépett előtérbe, s most már nemcsak Krahe, hanem Budimir, Suić, Mayer, Kronasser, Untermann és Georgiev végeztek kiemelkedő kutatásokat, és sok mindennel gazdagították az illírekre vonatkozó ismereteinket. Ősrégészeti vonalon jelentős előrelépésként kell értékelnünk a jugoszláv régészek és nyelvészek 1964-es szimpozionját, ahol a terület kutatói közül többen is ismertették, hogy milyen kutatási eredményeket értek el. Bevezető előadóként Katičić felvázolta, hogy az illír nyelvanyagnak milyen a területi elterjedése, s kísérletet tett az egyes rokon nyelvcsoporthatároktól való elhatárolására. Ezt követően Benac és régésztársai az illír etnogenezis régészeti vonatkozásait boncolgatták, majd az egyes területek vaskori leletcsoportjait vizsgálták az illír nyelvészeti eredményeire és a történeti forrásanyagra támaszkodva.

Az illírszimpozicionon felsorakoztatott tényanyag lényege abban fogalmazható meg, hogy az egykorú történeti források, valamint a nyelvészeti adatok segítségével körülhatárolható terület nem azonos a korábban lényegesen nagyobb kiterjedésűnek vélt illír-körrel, s ami a magyarországi régészet számára talán még ennél is fontosabb, sehogyan nem vág egybe a régióval, ahol korábban az urnamezős kultúra hordozóinak csoportjai helyezkedtek el. Az észak-balkáni hegyvidék halmok alatt rejlő csontvázas rítusú sírjai, amelyek természetesen már a vaskor keretei között születtek meg, határozottan elválnak a szomszédos urnamezőktől s temetkezésektől. Ezek az urnatemetők – nézetünk szerint – a dunántúli, az észak-horvátországi és szlovéniai urnamezős csoportok továbbélt maradványairól tanúskodnak.

A szarajevói megállapítások szerint az illírség,

helyesebben az illír népek elég szűk határok közé lokalizálhatóak; Dalmácia déli, délkeleti részére. S valóban, az egykor itt éltek régészeti hagyatékának vizsgálata alapján világosan kiderül, hogy nem sok közülük volt az urnamezős kultúra hordozóihoz. Ezt fogalmazta meg határozottan A. Benac is az illír nép kialakulását fejtegető előadásában. A régészeti adatok természetesen gyakran hiányosak, s nem mindenütt vágnak egybe a történeti-filológiai kutatások eredményeivel, s az ebből eredő ellentmondásokra a szimpozicion anyagában is akad példa.

Természetesen a kutatások 1964 után is folytatódtak, s az időközben megjelent szakirodalomból, amely e kérdéssel foglalkozik, az is kiderült, hogy a jugoszláv kutatók kategorikusan tagadják, hogy az illírség valamilyen Balkánon kívüli területről származott volna. Az illír kultúrának és nyelvnek kifejlődését a Balkánon a bronzkor elején letelepedő indoeurópai törzsek és a helyi őslakosság összeolvadásából, majd az így kialakult nép törés nélküli bronzkori és vaskori fejlődéséből vezetik le. Mind az antik szerzők ilyen irányú megnyilatkozásaiból, mind az eltérő jellegű régészeti leletanyagból ítélve arra az alapvető következtetésre jutnak, miszerint az északon a Vardar és a Morava völgyéig terjedő illír-kör népei élesen elhatárolódnak Pannonia és a szomszédos területek népeitől.

Ezen a ponton ismét visszatérünk Marič Donja Dolina-i kutatásaihoz, amelyek az előbb ismertettekhöz hasonló eredményhez vezettek. Korábban már említettük, hogy ez a jugoszláv kutató elkülöníti Bosznia északi részét a többitől, és különösen a balkáni hegyvidék illír népétől, kultúrájától. Marič bizonyítja, hogy Donja Dolinán olyan népesség élt, amelynek gyökerei az urnamezős korszak elejébe, a Száván túli területre, Pannoniába nyúlnak vissza. A települési központ (Donja Dolina) s egyben Észak-Bosznia lakói a kérdéses korszakban – szerinte – a Dunántúlt lakó pannon néppel voltak azonosak. Ez az alaphipotézis azután régészeti és történeti adatok kombinációs módszere segítségével azzal egészül ki Marič verziójában, hogy Pannonia és Észak-Bosznia népessége az urnamezős kultúrát hordozó őspannonok leszármazottai voltak. Az őspannonokhoz kapcsolta az egész kelet-alpi urnamezős kört.

Ennyire előrehaladt, az ősrégészet szempontjait is figyelembe vevő illírkutatásról Magyarországon aligha számolhatunk be. Szerencsére a római kori provinciák nyelvészeti-történeti kutatása némileg pótolja ezt a hiányt. Már csak azért is, mert hazánk etnikai arculata a római hódítás és az ezt megelőző

időkben meglehetősen bonyolult volt, s felderítése kiindulópontként szolgálhat kései bronz-korai vas-kori kultúráink hasonló jellegű kérdéseinek megoldásában. Egyébként a hazai kutatások mértéktartóan foglaltak állást, amikor a szarajevói szimpozion eredményeinek értékeléséről volt szó, s kiemelik annak fontosságát, hogy a nyelvcsalád erőteljes differenciáltságát mind határozottabban sikerül kimutatni.

Az illír kérdést új alapokra fektető régészeti kutatásokkal még most is csak keresik azokat az eszközöket, amelyek egy nép etnikumának meghatározásához vezethetnek. A cél: a különféle tudományos módszerek komplex alkalmazása, még abban az esetben is, ha a régészet, történelem és nyelvészet eredményei nem is mindig egybevágnak. Hiszen az eltérések egyik oka éppen az lehet, hogy a kategóriák világos meghatározása gyakran hiányzik. Amint erre Mócsy András a provinciakutató régészet szemszögéből rámutatott, a két külön fogalmat, az illír nyelvet és az illír népet igen gyakran összekeverik. Nem kétséges, hogy először azt kell eldöntenünk, mit is értünk az illír néven. Mint nép, valószínűleg nem képvisel többet, mint néhány dalmáciai törzset, amelyekről elsőként az i. e. VI. századi görög szerzők (Hérodotosz, Hekataiosz) adnak számot.

ILLÍREK ÉS PANNONOK

Bár az évszázadok során egyre szélesedő, egyre nagyobb területet átfogó illír kör jóval meghaladja a korábban megjelölt területet, maguk a rómaiak is jól tudták, hogy az általuk meghódított s Illyricumnak elnevezett területen kik is voltak a szó szűkebb értelmében vett illírek. E tekintetből alig beszélhetünk az egész Balkánt, sőt Közép-Európát ellepő illírségről. Az első görög források, majd az ezeket átvevő rómaiak is úgy emlékeznek meg róluk, mint egy nyelvcsalád egymástól többé-kevésbé eltérő dialektusait beszélő népcsoportjairól, de esetenként arra is utalnak, hogy ezek szomszédságában, azaz a később Illyricumnak elkeresztelt provinciában más, az illírtől eltérő nyelvet beszélő törzsek is éltek.

A görög történetíró, Hekataiosz, aki az i. e. VI. században foglalkozott az illírekkel, Illyridának nevezi országukat, mely valahol a Drina és a Vojusa folyók közötti területen feküdt, de nagyjából ugyanide helyezi ezt a következő, vagyis az i. e. V. században élt Hérodotosz is. Hekataiosz világosan megkülönbözteti az illír törzseket szomszédaik-

tól, s külön is említi egyik törzsüket, valamint egy városukat is. Thuküdidész korában, az i. e. V. sz. vége felé még alig változik a helyzet, az illír kör alig nagyobb még, mint amekkora a megelőző egy-két évszázadban volt. Csak az i. e. IV. sz. közepétől bővül a terület, mégpedig annyira megnő, hogy az i. e. III. században már a Neretván túli régióra is vonatkoztatják.

Alapvetően változik a helyzet, amikor a római hódítás kibontakozik, különösen a Balkán félsziget fokozatos megszállása változtatja meg a népeségi térképet, az i. e. I. sz. folyamán. Az elfoglalt területeket Illyricumnak nevezték el. Ez a provincia – tartomány – északon ekkor még csupán a Szávaig terjedt, majd Augustus háborúit követően, az évszázad utolsó harmadában, a Dunától nyugatra eső régiót, Pannoniát is fokozatosan Illyricumba olvasztják. Úgy tűnik, hogy az időszámításunk kezdete körüli időkben Pannonia már az illír provincia része, de nem sokáig, mert az I. sz. történelmi viharai Illyricumot két önálló provinciává zúzzák szét. Ezek: Dalmatia és Pannonia néven szerepelnek.

Az „Illyr” és „Illyricum” név újabb és újabb népekre, területekre való kiterjesztése tulajdonképpen azzal magyarázható, hogy az a különbség, amely a régi görögök számára még eleven valóság volt, a római korban egyre inkább elmosódott, s nem utolsósorban a gyakori politikai változások miatt. Valójában a rómaiak szemében illírnek mutakozó nép nem volt más, mint egy kormányzati egység, amelyen belül számos, egymástól különböző, gyakran odatelepített népesség helyezkedett el, egymástól elhatárolódva. Az általuk beszélt nyelv vagy nyelvek minden bizonnyal rokonságban álltak egymással, s a római fül alig tudta őket megkülönböztetni. De arról is tudunk, hogy a jelzett területen olyan törzsek is éltek, amelyek az illír nyelvcsaládtól teljesen eltérő nyelvet beszéltek, így például a kelta eredetű scordiscusok vagy a liburnusok.

Nem kétséges, hogy ebben a rómaiak által létrehozott, bizonyos értelemben mesterségesen kreált kormányzati rendszerben egymással többé-kevésbé rokonságban levő, de mégis eltérő etnikumú népcsoportok éltek, s ezek közül csak azok voltak illírek, akik a legkorábbi források alapján meghatározott szűkebb anyaterületen, valahol a Drina és a Vojusa folyók térségében laktak. Az viszont teljesen bizonyos, hogy a Dunántúlon, amelyet a rómaiak maguk is elhatároltak az illírek lakta Dalmatiától, egyáltalán nem beszélhetünk, természetesen a szónak etnikai értelmében, illír őslakosságról.

Magukról az illírekről meglehetősen keveset tu-

dunk meg a különböző antik szerzők írásaiból, ennél jóval többet mondanak azok a régészeti leletek, amelyek az illírek vélt kulturális körben újabban bukkantak napvilágra. Mindezek alapján az illírek ugyan fejlett anyagi kultúra közepette élőknek tekinthetők, ám a rómaiak szemében mégis primitívnek tűnő „barbár” törzseknek kellett lenniük, akikre a politikai széttagoltság jellemző, s éppen ezért szüntelen torzszalkodtak, hatalmi vetélkedésben emésztették egymást. Az antik történetírók harcias népnek írják le őket, akiknek soraiból kiváló katonák kerültek ki, s ezt a Római Birodalom kitűnően kamatoztatta is a saját javára. A hódítás századaiban a birodalomnak szinte minden részében megtaláljuk az illír területekről toborzott katonaságot. A Nyugat-Balkán gazdag kései bronzkori kultúrája – Glasinác és kultúrköre – a korai illír – protoillír – nép születéséről vall, amelyet ebben az időben még erőteljesen befolyásoltak, sőt formáltak az Észak-Boszniaiból és a Száván túli régiókból érkező urnamezős elemek. Valójában az utóbbiak is közrejátszottak abban az asszimilációban, amely Boszniától kezdve, Albánián át egészen Macedóniáig megfigyelhető az illír és a rokon népcsoportok kultúrájában. De ugyanez vonatkozik a nyugati szomszédságra is, ahol többek között az iapodok és a liburnusok kultúrája bontakozott ki.

A római hódítást megelőző évszázadokra egyébként a Balkán fokozódó illíresedése a jellemző; a régészeti leletek egész sora dokumentálja ezt az előretörést, a jellegzetes ív- és szemüvegspirál-fibuláktól kezdve, a tipikus hallstatti kerámián át a szimbolisztikus értelmű kultusz tárgyakig (bronzmadár, napszimbolika stb.), amelyek még olyan távoli területeken is fellelhetők, mint Macedónia. Gondoljunk csak a már említett verginai temetőre. De ezek a kérdések már egy másik korszak, a korai vaskor történetéhez kapcsolódnak.

Amint már előbb is hangsúlyoztuk, az eddig elmondottak értelmében a Dunántúl kései bronzkori kultúráit és az ezeket hordozó népcsoportokat feltétlenül el kell határolnunk a Közép- és Nyugat-Balkán velük egykorú kultúráitól és népeitől. Hangsúlyoznunk kell, hogy a Dunántúl – Pannónia – illír őslakosságáról beszélni semmi esetre sem helytálló etnikai értelemben, sőt azt a kérdést is fel kell talán tennünk, hogy egyáltalán alkalmazható-e az illír megjelölés a Dunántúl római hódítás kora előtti őslakosságára. Ahhoz, hogy erre a közel sem egyszerű kérdésre válaszolni tudjunk, további problémákat kell tisztáznunk, mindenekelőtt a római kori provinciák története szempontjából.

Ha egyáltalán elfogadjuk azt az egyébként általános véleményt, amely szerint Pannónia bennszülött lakosságában még a római foglалás időszakában is erőteljes a kései bronzkori urnamezős, majd hallstatti tradíció vagy éppen továbbélés (a régészek retardációnak nevezik), akkor már csak azt kell eldöntenünk, hogy a provincia nem kelta származású törzsei, a pannonok milyen mértékben tartozhattak az illír nyelvcsaládhoz. Noha a rendelkezésünkre álló források alapján az illírtől a pannon elhatárolódni látszik, a kérdésre ma még aligha adható egyértelmű válasz. Ugyanígy nem vonhatunk le messzeszemő következtetéseket a római történetírónak, Tacitusnak az adataiból sem, amelyek között a „lingua Pannonica”, a pannon nyelv fogalmával találkozunk. Az idézett forráshelyből ugyanis könnyen azt olvashatnánk ki, hogy a helyi lakosságnak önálló, feltehetőleg az illírtől eltérő nyelve volt. A kérdés szakértőjének, Mócsy Andrásnak kutatásai azt bizonyítják, hogy alaptalan ez a tacitusi értesülés, annál is inkább az, miután a római történetíró megállapításai éppen a kelta származású osi és eravisci törzsekre vonatkoznak. Ezekről pedig aligha állíthatjuk, hogy a pannonokkal voltak rokon kapcsolatban.

A kései bronzkori népek meghatározására irányuló kísérleteink – gyakran a rendelkezésünkre álló régészeti adatok hiányosságai következtében – kezdetlegesesek, egyelőre a provinciakutatások eredményeire támaszkodhatunk. A római foglалást megelőzően kialakult etnikai képből, az egymás mellett elhelyezkedő bennszülött törzsek területének adataiból már önmagukból is adódnak bizonyos következtetések. Természetesen számolnunk kell az időközben bekövetkezett politikai változásokkal, a korai vaskori halomsíros kultúra és a kelták törzseinek vándorlásával, mivel csak bizonyos területeken módosíthatták a korábbi kulturális-etnikai helyzetet. De még tovább bonyolítják ezt a római időszak adminisztrációs intézkedései; különböző áttelepítései újabb problémák elé állítják a korszak kutatóit.

A felsorolt nehézségek ellenére is alapvető kiindulási pontot jelent számunkra a pannon névvel jelölt törzsek lakta területek elhatárolása. Azt ugyanis tudjuk, hogy e törzseknek nincs közük a keltákhoz, joggal tételezhetjük fel bennük a vidék ama őslakosságának leszármazottjait, akik a kelta hódítás előtti időkben éltek itt. Ezzel egyidejűleg igen bonyolult, esetenként megoldhatatlan feladat elhatárolni az őslakosság kultúrájában egyrészt a hallstatti (korai vaskor), másrészt a nyilvánvalóan

népi tömegekhez tartozó urnamezős elemeket, illetve hagyományokat. Ilyen jellegű elemzések legfőbb akadálya az urnamezős és hallstattkori településtörténeti kutatások hiányos volta. Bár tudjuk, hogy az i. e. VIII. sz. körüli időkben a kelet-alpi Statzen-dorf-Gemeinlebarn-Kalendenberg leletkörrel rokon kultúrájú, halomsírok alá temetkező nép hatolt be a Dunántúlra, az újabb keletű feltárások ellenére is sok kérdés maradt tisztázatlan, amelyek e behatolás történetére vonatkoznak. Bizonyos területeken, így elsősorban az ország északnyugati régiójában összefüggő, jelentős korai vaskori kultúrát alakított ki ez a népesség, de néhány temetőjük leletei alapján levonható az a következtetés, hogy e népcsoportok összetevői között ott találjuk a helyben maradt urnamezős elemeket, akik a megváltozott hatalmi-politikai viszonyokhoz alkalmazkodtak.

Akadnak persze olyan helyek is, ahol az urnamezős-hallstatti kultúra a későbbiek során feltétlenül többet jelent a tradicionál. Ilyen például a Dráva és a Száva közé eső délpannon terület. Közismert a Dálya-Kiskőszeg leletcsoporthoz tartozó nép és kultúra meglepően hosszú, a La-Tène időkbe mélyen belenyúló továbbélése, de szorosan kapcsolódik ehhez Észak-Horvátország és Szlovénia fentebb már említett fiatalabb urnamezős kultúrája. Valószínűleg nem tekinthetjük véletlennek, hogy később e régió a pannon törzsek fontos központjává fejlődött.

Ezen a ponton ismét vissza kell térnünk Zdravsko Marič észak-boszniai kutatásaihoz. A jugoszláv régész érdekes hipotézist állít fel Donja Dolina egykori lakóira vonatkozóan, tézisei feltétlenül megérdemlik a megkülönböztetett figyelmet.

Marič igen aprólékosan megvizsgálta az észak-boszniai korabeli lelőhelyek régészeti emlékanyagát; mindenekelőtt Donja Dolináról, Carakovórol, Sanski Mostrol és Zecoviról van szó, valamint az Una völgyében fekvő Jezerináról és Ribicről. Megállapítja, hogy az urnamezős korszakban, tehát a régibb Donja Dolina-i település használatának idején igen szoros rokonság mutatkozik meg e lelőhelyek és az észak-boszniai lelőhelyek leletanyagai között. Ezt mindenekelőtt a közös nyugat-pannoniai származás indokolja. Úgy tűnik, hogy attól az időtől kezdve, amikor a régibb Donja Dolinából áttelepültek a Gradínára, lazult ez a kapcsolat, s nagyjából az i. e. VI. századtól bizonyos eltérés mutatkozik az Una-völgyi (Jezerina, Ribic) és a többi települések között. Ez vonatkozik a temetkezési rítusra, az anyagi és a szellemi kultúrára egyaránt.

Az Una-völgyi lakosság esetében Marič bizonyos elzárkózást tapasztalt, telepeikről hiányoznak azok a leletek, melyek Donja Dolinán, Sanski Mostban, Zecoviban stb. az újabb keletű dunántúli, kelet-alpi stb. kapcsolatokat bizonyítják. Különösen szembevetendő az eltérés a kerámiában; a jezerinai, ribici festett kerámia teljesen ismeretlen a többi észak-boszniai lelőhelyen, de ugyanez vonatkozik más jellegű leletekre is. S hogy a kultúra eltérő elemeinek nem csupán formai, hanem szellemi és netán etnikus tartalma is van, annak éppen a temetkezési rítusban és a kultusztárgyakban megnyilvánuló különbségek a legjobb bizonyítékai.

Bár mindkét területen, az Una völgyében és Donja Dolina térségében is találkozunk hamvasztásos és csontváz rítussal, az eltérés nyilvánvaló. Jezerinán például a férfiakat hamvasztva, urnában temették el, míg a nőket csontváz módon. A női sírokban elhelyezett kicsiny urna talán a férjet képviseli, s a halál utáni együttmaradást jelképezi. A temetkezési rítusnak ez a furcsa kettőssége talán az időtemetkező törzs exogám voltát bizonyítja, amely azt jelenti, hogy a törzs tagjai más népcsoportbeliekkel házasodtak, olyanokkal, akik eltérő temetkezési szokást követtek. Donja Dolinán a nemek közötti ilyen megkülönböztetésre nem találtak példát. Ami feltűnő, az a sírba helyezett edénymellékletek magas száma Donja Dolinán, szemben Jezerinával, ahol a csontváz sírokban csak egyetlen edényt találni a koponya mellett. A Donja Dolina-i és a Sanski Most-i temetőkben igen sok fegyvermellékletes, ún. harcossírt találtak, míg az Una-völgyiekben teljesen hiányoznak a fegyverek. Végül – Marič szerint – a két terület között ugyancsak eltérés mutatkozik a vallási emlékek terén. És ismét Donja Dolina és köre az, ahol az északi eredetű kultikus tárgyak továbbra is használatban maradtak; többek között olyan mágikusnak vélt égetett agyagtárgyat is leltek a telep anyagában, mint amilyeneket a Budapest (III.), Vöröshadsereg úti temető ún. varázslósírait ismertette írtunk le.

Ribic és Jezerina leleteinek különállása, sírjaiban feltáruló sajátos rítusvilág, a Donja Dolina-i körtől alapvetően eltérő kapcsolatai kétségtelenné teszik, hogy két különböző népességről van szó. Miután az Una-völgyiekről feltételezik, hogy az iapod törzs tagjai voltak, Donja Dolina és a rokon lelőhelyek esetében mindenképpen más néppel kell számolnunk, mégpedig olyan etnikummal, amely anyagi és szellemi kultúráját tekintve a nyugat-dunántúli urnamezős kultúrkörhöz kapcsolódik.

Marič logikusan fejt meg a problémákat, egyi-

ket a másik után. Mindenekelőtt megállapítja, hogy Észak-Boszniában olyan népcsoport vetette meg a lábát még az i. e. II. évezredének vége felé, amely töretlenül továbbfejlődve élte át a római hódítást. Nem tartja véletlenek játéknak, hogy Boszniának ez a része a korai császárkortól Pannonia Superior provinciához tartozott, s a provincia határai a későbbiek során is ugyanezek maradtak. Pannonia és Dalmatia határa olyan területen húzódik, amelynek régészeti emlékanyaga fényesen igazolja a vonal kijelölésének helyes voltát. A régészeti leletek kétségtelenné teszik, hogy Boszniának ez a része a dunántúli urnamezős kultúra köréhez tartozott, s nyilvánvalóan politikai szempontok, nevezetesen etnikai megfontolások vezettek ehhez az adminisztrációs lépéshez. Az I–II. századi római források (Sztrabón, Appianosz) is megemlékeznek az iapodoktól keletre lakó pannonokról, vagyis arról, hogy az iapod terület a pannonok lakta vidékig terjed.

Mindezek alapján jut el arra a következtetésre Marič, hogy az urnamezős kultúra hordozói Nyugat-Pannoniában és az ehhez közelfekvő kelet-alpi területen a pannon törzsek őseinek, őspannonoknak tekintendők, éppen ezért Donja Dolina és a vele rokon boszniai lelőhelyek egykori lakói is őspannonok voltak. Annyit még feltétlenül el kell mondanunk Donja Dolinával kapcsolatban, hogy mind Mócsy András, mind Alföldi Géza arra gondol, hogy az i. sz. első századaiban Észak-Boszniát és a szomszédos Szlavóniát két pannon törzs lakta: nyugaton az oseriatok, keleten pedig a brevcik (brevcusok). Kettőjük közül az oseriatok lehetnek Donja Dolina lakói; s ha elfogadjuk a települési központ ezerkettőszáz esztendeig tartó szakadatlan fennállásának gondolatát, akkor azt kell mondanunk – Marič gondolatmenetét követve –, hogy az oseriatok Donja Dolina urnamezős népességének leszármazottai. Persze, ez így túlságosan egyszerű lenne, s ott a nagy kérdőjel: nem volt-e itt is, miként sok helyen másutt, a római okkupáció időszakában vagy bármikor annakhöz hasonló lakosságcsere, márpedig ez az egész tetszetős elméletet felboríthatja.

Mindenesetre ténykérdés, de Észak-Bosznia urnamezős kultúrája gyökeresen különbözik északnyugati szomszédaiétól, ezeket az illírekkel azonosíthatjuk. A kettőjük közötti határt nem is húzhatjuk meg éles kontúrokkal, valahol Boszniában, olyan területen halad át, ahol a pannonnal rokon népcsoportok éltek.

Valahol már említettük, hogy etnikai jellegű kutatásainkban alapvető segítséget jelent a Pannonia

provincia bennszülött lakosságáról eddig összegyűjtött adatanyag. Különösen fontosak a történeti-filológiai kutatások eredményei, mindezek a pannon névadás rendszerére vonatkozólag is értékes adatokkal szolgálnak. Szakkörök előtt jól ismert a tény, hogy a dalmáton és a délpannoniaián kívül érdekes módon Észak-Pannonia egy része is a pannon névadás köréhez kapcsolódik. Ez annál is furcsább, mert e Duna menti területet már igen korán megszállták a kelták. A területet a római hódítást követő időben az azalusok lakták, akiknek névanyagában az illír jelleg dominál, s ezen az alapon a törzs pannonként határozható meg. Ennek viszont ellentmondani látszik a régészeti emléanyag. Ugyanis éppen Esztergomból és Tokodról került elő a római császárkorba átfejlődő keltaság sajátos, fehér festésű kerámiaja. E kérdés megoldását újabb történeti adatokban kereshetjük, amelyek arról szólnak, hogy az azalus törzs feltehetően a Száva vidékéről települt át új hazájába, a pannon felkelések leverését követő tiberiusi adminisztrációs intézkedések következtében. További adalékot jelent az azaluskérdés felderítéséhez az a tény, hogy a kérdéses terület a kései bronzkori váli kultúra körének fontos része volt, s egyúttal a váli etnogenezis egyik gyűjtőpontja. A váli kultúra szétesése után, valamikor az i. e. VIII. sz. folyamán e terület teljesen elnéptelenedett, és lakosságának egy része éppen a későbbi pannon törzsek központjába, a Dunántúl déli periferiájába húzódott vissza, csatlakozva az ott élő dél-dunántúli urnamezős leletcsoportok által képviselt népekhez. Tulajdonképpen ezekről a népekről tételezhető fel leginkább, hogy a pannon törzsek egyik felmenő ágát jelentik.

Az Észak-Balkán, valamint a Duna-vidék középső része római foglalatást megelőző évszázadainak politikai története, ha csupán igen vázlatosan is, az egykori görög és római források nyomán ismert. Vonatkozik ez az érintett területek etnikai arculatára is, mindenekelőtt a kelta inváziót követő korszakra. A forrásokból kiderül, hogy már az i. e. IV. századtól erőteljes keltásodás figyelhető meg a későbbi Pannoniában, különösen ennek nyugati részében. A keltásodás annyira erős volt, hogy néhány évszázad múltán az itt összegyűjtött névanyagban már nyomát sem lelmi a korábban itt élt őslakosságra utaló neveknek. Ez azért is meglepő, miután a kelet-alpi hallstatti kultúra legnagyobb csoportja a korai vaskor folyamán éppen ebben a térségben lakott, s még a felbomlását követő évszázadokban is sokáig kellett éreztetnie a hatását. Éppen ezért kell különös jelentőséget tu-

lajdonítanunk a pannon bennszülött népesség eredetének kutatásakor azoknak a kérdéseknek, melyek a kelta hódítók és az általuk leigázott helyi lakosság viszonyára vonatkoznak.

Amint már láttuk, a névadás rendszere több helyütt nem ad választ az ilyen kérdésekre, sőt, az esetek többségében az anyagi kultúra maradványai sem. Más régiókban viszont, mint amilyen a dél-dunántúli, az urnamezős kultúra s vele együtt az etnikum hosszú továbbélése, elvitathatatlan. Ezt a római korban is eleven pannon névadási rendszer is megerősíti, s egyben arról is tanúskodik, hogy e területen a kelta hatás mindig csak külső mázként szerepelt, nem maradt komolyabb nyoma a hódítás időszakában.

AZ ETNIKUM KUTATÁSÁNAK KÉRDŐJELEI

A kései bronzkori társadalom régészeti módszerekkel történő kutatásának legnehezebb kérdése a kultúrák összekapcsolása meghatározott néppel. Az urnamezős kultúra fejlődése vizsgálatokor tapasztalt közös anyagi és szellemi jellegzetességek még nem indokolják ugyan azt, hogy egységes etnosz meglétéről beszélhessünk, annyi azonban bizonyos, hogy olyan folyamatnak lehetünk tanúi, amely végül is ilyen egység kialakulásához vezetett a Duna medencéjének középső részén. Amint láttuk, elsősorban a nyelvtudomány és az antik források által közölt adatok összevetéséből tűnik valószínűnek, hogy a kérdéses területen élő bronzkor végi népesség nem volt illír, ahogyan azt korábban feltételezték. Az illír népesség a Kárpát-medencétől jóval délebbre elhelyezkedő Glasináccal és körével hozható szorosabb összefüggésbe, s nem a közép-európai urnamezős kultúra hordozóival.

Miután az illírekkel, mint bizonyítottuk is, nem azonosíthatók, egyedüli lehetőségként az marad számunkra, hogy a római hódítást közvetlenül megelőzően itt élt dunántúli pannon őslakosságban keressük az urnamezős kultúra leszármazottjait. E hipotézis képviselői, köztük Marič is, őspannon névvel illetik e kultúra hordozóit. Valószínűbbnek véljük azonban, hogy az urnamezős kultúra csupán keretet biztosított a pannon nép kialakulása számára, s e nép végleges kiformalódásában még a későbbiek során is számos népesség játszhatott szerepet.

Ha az őspannon etnogenezisre vonatkozó feltételezéssel kapcsolatban felmerül is némi kétség, annyit biztosra vehetünk, hogy a Duna-vidék első,

történetileg is ismert népcsoportjai az urnamezős kultúrák korszakában tették meg első lépéseiket az egységes néppé formálódásuk útján.

Talán túlságosan is könnyűnek bizonyulna a feladat, ha minden ilyen fogas kérdés után a fenti rövidséggel tehetnénk pontot, bár ez a rövidség eléggé látszólagos. Talán nem szükséges részletesen ecsetelnünk, hogy az őskornak igen szerteágazó összetett problematikájáról van szó, amelynek csupán egyik meglehetősen leegyszerűsített részletével ismerkedhetett meg kedves olvasónk. Ugyanakkor érdemes arra is emlékeztetnünk, hogy a megelőző fejezetekben is foglalkoztunk különféle etnikumokkal; például az ún. tengeri népekkel, s ezek esetében sem álltak rendelkezésünkre más adatok, mint szűköss történeti források, s alkalmanként az ezeket kiegészítő, bizonyító vagy cáfoló régészeti leletek.

Természetesen Közép- és Délkelet-Európa népeivel kapcsolatban, akár a trákokra, akár az illírekre vagy pannonokra gondolunk is, nehezebb a helyzet. E népek ugyanis olyan régiókkal, korszakokkal hozhatók összefüggésbe, amelyek történelméről elég keveset tudunk: akadnak ugyan elvett történeti forrásaink, de fontosabb információinkat mégis abból a gazdag régészeti leletanyagból nyerjük, amelyet az ismert és kevésbé ismert népcsoportok hagytak maguk után.

Ne felejtsük el azt sem, hogy ebből a hatalmas, az indoeurópai népek eredetét, fejlődését érintő forráanyagból csak a tárgyalt területek meghatározott időszakaszára vonatkozó adatokat emeltük ki, de még így sem térünk ki minden egyes népcsoport kérdéseire; nem beszéltünk a gétákról, dákokról, agathürzőkről, venétekről stb., akik vagy ebben az időszakban, vagy valamivel később jelentek meg a történelem porondján, s nem is olyan túlságosan messze a Duna medencéjétől. Sőt, ezek egyike-másika az urnamezős kultúrával is kapcsolatba került, mint például a venét. Tulajdonképpen az illír rokonnnyelvek egy másik csoportjáról beszélünk, bár az újabb kutatások azt hangsúlyozzák, hogy a venétek e nyelvcsalád önálló tagját jelentik. Többen felvetették már, hogy ez a nyelvcsoporthoz is a Duna-vidék középső részéig követhető s a korai urnamezős kultúrát hordozó népességgel állhat közelebbi összefüggésben. Gondoljunk csak az Itália északi partvidékén meggyökeresedő picénumi kultúrára, amelynek kialakításában a fent említett elemek is részt vehettek. Ezek valószínűleg Dalmácián, majd az Adrián át jutottak el új hazájukba. A vonulás irányát talán az észak-boszniai lelőhelyek analóg leletei jelzik. S ha figyelembe vesszük a venét

névadás Dalmáciában is megtalálható nyomait, az előbbi feltevés nem is tűnhet olyan nagyon valószínűtlennek.

Az etnikumkutatás helyzete ebben az esetben, ha lehet, még nehezebb, mint amilyenben bármikor volt; az ellentmondások egész sorozatát kell áthidalnunk, ha a kérdés megoldását keressük. Mindezekelőtt túl kell tenni magunkat azon az ellentmondáson, hogy az urnamezős kultúrán belül két, egymástól nyelvében többé-kevésbé eltérő népességet próbáltunk meghatározni: az illírhez még mindig nem tudni, milyen módon kapcsolódó pannont, valamint mind az illírtől, mind a pannontól feltétlenül különálló venétet. A megoldás talán éppen abban rejlik, hogy a venét az urnamezős kultúrának még korai szakaszát képviseli, szemben a pannonnal, amelyben az urnamezős szubsztrátum mellett, egyelőre még meg nem határozható mértékben, már a kelet-alpi hallstatti-kör népességének maradványai is ott lehetnek.

A kérdőjelek persze csak szaporodnak, újabb és újabb elméletek keletkeztek és keletkeznek ma is, s bizony igen nehezen jutunk egy-egy részletkérdés megoldásához közelebb. Talán érdemes röviden ismertetnünk még egy figyelmet keltő hipotézist; a feltételezés felvetése Harmatta Jánosnak, az indoeurópai nyelvek kiváló szakértőjének nevéhez fűződik. Harmatta tulajdonképpen munkahipotézist javasolt az illír-venét-pannon törzsek eredetének kutatásához, pontosabban ezek régészeti kultúrákat maguk után hagyó népekkel való azonosításához. Ezek szerint a Dél-Németországból kirajzó indoeurópai törzsek közül a bronzkori halomsíros kul-

túra hordozóit az illírekkel, az urnamezős kultúráét a venéttel, míg a korai vaskori halomsíros kultúráét – amelyet fentebb kelet-alpi hallstatti-kör néven említettünk – a pannon törzsekkel lehetne közelebbi kapcsolatba hozni. A megoldások, illetve a megoldásokra javasolt módszerek tárháza tehát kimeríthetetlen, tulajdonképpen a rendelkezésre álló forrásanyag mennyiségével fordított arányban áll, s amint szélesedik egy-egy területen a bizonyító anyag tárháza, úgy szűkül a lehető megoldások száma is. Ez természetesen a kutatás minden területére érvényes, s az eredményességet szinte minden esetben a hipotézisek számának szűkülése szabja meg.

Az eddigiekben az etnoszkutatás jelenével és múltjával foglalkoztunk, a legszívesebben bepillantánánk e kutatások jövőjébe is. Sajnos, erre aligha nyílik lehetőségünk, s nem is lenne helyénvaló jóslásokba bocsátkozni. A jelenlegi tendenciákból legfeljebb csak következtetésként figyelmeztethetünk arra, hogy az egymás mellett, párhuzamosan dolgozó tudományágak, így a nyelvészet, a történelemkutatás és a régészet egyedül aligha érhetnek el számottevő eredményeket. Csak a komplex együttes próbálkozásokból születhet siker, csak összehangolt kutatásoktól várhatunk a jövőben jelentősebb előre lépést. Egyébként erről tanúskodik a szarajevói szimpozion is, ahol a hasonló módszerek alkalmazásával sikerült végérvényesen körülhatárolni az illír nép területét, csak ezen az úton lehetett felismerni egy-egy népcsoport által létrehozott kultúrát, annak minden tér- és időbeli vonzatával, összefüggéseivel egyetemben, úgy véljük, csak ez lehet a jövő kutatásainak egyetlen lehetséges útja.

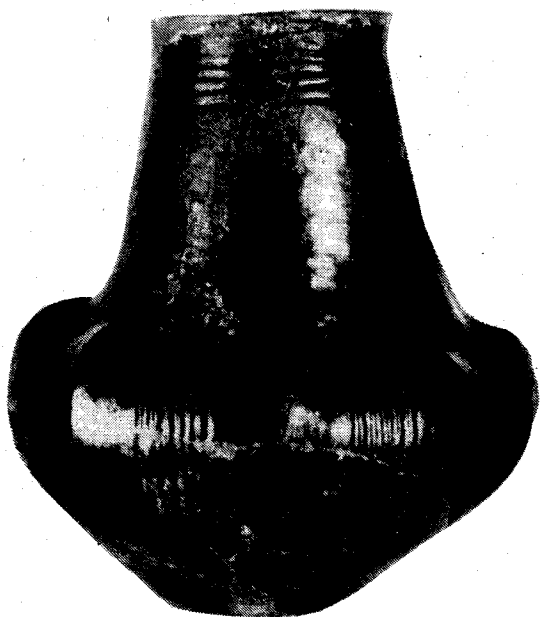
Az urnamezősők végnapjai – a vaskor nyitánya

BRONZ ÉS VAS

Az ókori régészettel, történetkutatással összehasonlítva az őskorkutatás aránylag rövid múltra tekinthet csak vissza. Az igaz, hogy már a XVIII. században elkezdték az őskori tárgyak gyűjtését, persze nem tudományos alapokon, hanem csak az érdekesség kedvéért. Még hosszú időbe tellett, amíg elérkezett a rendszerezés, a historizmus korszaka. Neves őskorkutatónk, Tompa Ferenc még a harmincas évek táján több tanulmányban is foglalkozott a tudományág múltjával, legfontosabb megállapításait még ma is érvényesnek tekinthetjük. A furcsa, érdeklődést felkeltő tárgyak gyűjtéséből tulajdonképpen akkor lett tudomány, amikor az ősrégészet két „atyja”, Thomsen és Danneil megalkották az őskor hármas beosztását, a kő-, bronz- és vaskorszakra tagolva azt. Ennek lényege abban rejlik, hogy a korszakok elhatárolásának alapját a különféle eszköznyersanyagok jelentik, s ezek egymásutánja egyúttal meg is határozza a fejlődés irányát. Ma már ugyan tudjuk, hogy az őskor fejlődése közel sem ilyen egyszerűen folyt le, ámde e hármas tagolás a maga korában óriási szerepet játszott a tudomány kialakulásában. Thomsen és Danneil valóban a lényegre ragadták meg: az alaphelyzet ugyaníis máig is változatlan. A kő, a bronz és a vas használata valóban követi egymást, s alkalmazásuk, de egymással való felváltásuk is gazdasági-társadalmi fejlődésből fakadó szükségszerűség volt az emberiség történelmében.

Rómer Flóris 1866-ban napvilágot látott „Műrégészeti Kalauz”-a megalkotásakor az európai kutatóknak erre az eredményére támaszkodott, amikor igyekezett elhatárolni egymástól a bronz és a vaskor emlékeit. A különböző nézeteket vallók igen sokáig vitáztak arról, hogy e korszakok milyen tartalmúak, s különösen a bronzkor kérdései keltek fel a szakkörök nagy érdeklődését. Elsősorban bronzkorkutatásunk múltjának legnagyobb alakja, Hampel József foglalkozott sokat a korszak tipológiájának – a különféle bronztárgyak típusuk szerinti meghatározásának, egymástól való megkülönböztetésének – és kronológiájának, azaz időrendjének – kérdéseivel. A múlt század vége felé megjelent háromkötetes monográfiájában részletesen tárgyalta e kérdéseket, s a hazai bronzkorunkat három önálló szakaszra bontva tárgyalta a „kezdő, virágzó és hanyatló” korszak emlékeit.

A rendszerezés elméletét őskorkutatásunk egy másik nagyja, a reformkor kiváló alakja, Pulszky Ferenc fejlesztette tovább. Ő régiebb és újabb szakaszra

tagolja a bronzkort, s szerinte az újabb szakaszt követi a vaskorba való átfejlődés időszaka. Ekkor ugyanis a virágzó bronzkor és a beköszöntő vaskor jellegzetes bronzformái keverednek egymással, s e bronzok – szerinte – már a Hallstatt-korba sorolhatók. Talán Pulszky veti fel elsőként azt a gondolatot, hogy nem minden kőeszköz származik a kőkorból, s ugyanígy nem tekinthető minden egyes bronzból készült tárgy bronzkori születésűnek. Ez a nézet jelentős előrelépést képviselt azon az úton, amelyen a korszakbeosztás rendszere haladt.

A tudomány azóta rengeteget fejlődött, s ma már sikerült pontosan tisztázni az eszköznyersanyagok és az egymást követő korszakok összefüggéseit. Bár a korszakbeosztás terminológiája a hagyományokon alapul, mégis mindenki számára világos, hogy a nagy történeti korszakok a gazdasági rendszerek és a társadalom fejlődésének állomásait tükrözik. S annak ugyancsak a gazdasági-társadalmi fejlődés törvényszerűségeiből adódó okai vannak, hogy ezek az állomások nagyjából egybeesnek a kőnek, a bronznak és a vasnak mint alapvető nyersanyagoknak megismerésével, használatbavételével.

Tovább bonyolítja őskorkutatásunk helyzetét a fejlődés vonalában mutatkozó bizonyos mértékű egyenlőtlenség. Már korábban, amikor az i. e. XII. sz. történeti eseményeivel foglalkoztunk, megköszöntük azon megállapítást, miszerint, az ismert okok eredményeként ebben az időben egyenlítődtött ki először az Észak és Dél között meglevő civilizációs különbség, legalábbis, ami a Duna-medencét és a görög földet illeti. Ám az ezredfordulótól ismét változik a helyzet, s a Földközi-tenger medencéjében megindul újabb fellendüléssel csak a periferiális területek tarthattak lépést. Míg Közép-Európában az urnamezős kultúra népei még a bronzkor megszokott keretei között élik életüket, addig délen, Görögországban, de Itáliában is új történeti korszak köszöntött be, amelyet korai vaskor néven ismernek az európai őskorkutatók.

A görögországi geometrikus, valamint az itáliai Villanova-kultúrák tárgyi anyagában az új nyersanyagból, a vasból készült eszközök, fegyverek stb. meghatározó szerepet játszanak, noha mind a geometrikus, mind a Villanova-sírok mellékletei között sok még a bronz. Természetesen ez nem azt jelenti, hogy a vas csak ebben az időben tűnt fel első ízben Európa kultúráiban. Elszigetelt példával már jóval ezt megelőzően találkozunk az Égeikumban. Igen korán jelentkeznek az ívelt hátú vaskések, a már említett attikai Perati temetőjében, Knószoszbán, Lefkandiban, a ciprusi Enkomiban, hogy

csak néhány jelentősebb darabjukat említsük. Ezek a korai kések általában az i. e. XII. és a XI. századból valók, s fő jellegzetességük, hogy a nyéllapjukon bronzszögek vannak, amelyek hajdan a már azóta elpusztult nyelet rögzítették a vasnyélhez. Természetesen más vastárgyak is utat találtak maguknak először importtárgyakként, a már hanyatló Mükénéi Birodalomba, nemcsak a kések. A pusztulást követő, ún. sötét korban ezek száma mindjobban nő annak bizonyítékaul, hogy a korábbi nyersanyagforrások szinte teljesen megszűntek vagy éppen kimerülőben voltak.

A vasból kovácsolt kések és török mellett egyre nagyobb szerephez jutnak az ékszerek és más viseleti tárgyak, ezek ugyancsak az új nyersanyagból készültek. Közülük karperecek és tűk a leggyakoribbak, amint ezt például a kerameikoszi temető leletanyaga is elének tárja.

Az első importtárgyak után csakhamar maga a vasművesség is megjelenik Görögország területén. A vastárgyak egyre növekvő aránya az első biztos jele az új technológia kibontakozásának, s úgy tűnik, hogy valamikor a protogeometrikus korról egyidejűleg következett ez be. Bár a szubmükénéi temetőkben, így Szalamiszon és Kerameikoszban a sírokban vasfegyvert nem találtak, addig a proto-geometrikus korszak attikai sírjaiban már meglepően sok ilyen jellegű tárggyal találkozunk.

A vaskor kialakulásának egyébként érdekes kérdéseivel nem foglalkoztunk részletesen, csupán annyit kívánunk megjegyezni, hogy az új technológia kibontakozása legalább olyan jelentős momentum volt Európa őstörténetében, mint hosszú évszázadokkal korábban a bronzművességé, s a vasművesség keletkezésének első nyomai ismét az Égeikumba vezetnek.

Nyilvánvalóan nem lehet véletlen, hogy a görög föld északi peremterületein is viszonylag korán jelentkezik a vas; Macedóniában a verginai temető, az Epiruszban pedig a vodhinei tumulus sírjaiban találjuk a vaseszközök legjobb példáit, s ami talán még fontosabb, alig valamivel később, mint ahogy a déli anyaterületen megjelennek. Ezekután az sem meglepő, hogy a már régóta ismert al-dunai útvonalon az első vastárgyak hamarosan megérkeztek Délkelet-Európába is, ahol a nyugati szomszédainknál lényegesen korábban ismerkedtek meg az új nyersanyaggal. Az Al-Duna mentén egyre gyakrabban találkozunk az egyik legkorábbi vaseszközzel, az ún. karosbaltával, amelynek egyik példányát az ifjabb urnamezős kultúra korszakába keltezhető kannelúrás kerámiával együtt lelték meg. Talán

még ennél is korábbi leletegyüttesből származik a cernatui műhelylelet, amelyben több vastárgy, közöttük karosbalta is bizonyítja, hogy nem csupán behozott vastermékekkel, hanem vasműhelyekkel is kell a térségben számolnunk. A cernatui lelet viszonylag korai, keletkezése legkésőbb az i. e. X. századra datálható, ezt a vele együtt előkerült árkolt díszű edénytöredékek és Peschiera típusú fibulák, helyesebben ezek késői variánsai bizonyítják.

A fenti példák még érthetőbbé teszik, hogy miért indultak olyan korán erjedésnek azok a kultúrák, amelyeket a délkelet-európai urnamezős leletcsoportok képviselnek, s miért mutatkoznak meg a korai vaskor fejlődési tendenciái a Duna vonalától keletre korábban, mint ahogy a nyugati kultúrákban feltörnek. S hogy e fejlődés milyen messzire vitt, annak bizonyítékai az ún. preszkíta korszaknak az őt megelőző korszakokétól sok tekintetben alapvetően eltérő leletei, kulturális megnyilvánulásai. Az eltérések olyan jelentősek, hogy önkéntelenül is felvetődik az a gondolat, vajon nem jelent-e meg egy új népesség, amely e fejlődésben szerepet játszhatott.

A TRÁK-KIMMER KULTÚRKÖR KUTATÁSÁNAK TÖRTÉNETÉBŐL

A szaktudomány már régóta nagy figyelemmel kíséri a Délkelet-Európában és a Kárpát-medencében, a bronzkor vége tájából származó új leleteket. Ezeknek legjellegzetesebb tárgyai a lóval, pontosabban a lovaglással függnek össze; zablákra, zablatartozékokra és különféle, lószerszámzathoz tartozó salangokra gondolunk, amelyeket egyébként a régiókban idegen tárgytypusok egészítenek ki. Ezek bronzból és vasból egyaránt készülhettek. Ilyen tárgyakat korábban szinte kizárólag kincsekben és szórványleletek között találtak. Mostanában viszont egyre másra fedeznek fel olyan temetőket, amelyeknek sírmellékletei hasonló összefüggésekről vallanak. E tárgycsoportot előszeretettel tulajdonították egy keleti, sztyeppvidéki népnek, sőt még a nevét is tudni vélték, a kimmerekkel azonosítva őket. A kutatók jó része úgy gondolta, hogy a jövevények kultúráját helyi, trák elemek színezték, s ebből született meg a trák-kimmer kultúrkör fogalma. De ismerkedjünk meg a leletcsoportot érintő kutatások néhány érdekesebb részletével.

Tulajdonképpen még a század húszas, harmincas éveiben – mindenekelőtt Reinecke, Potratz, Holste és Hančar kutatásai alapján – vált lehetővé, az igen

gazdag dél-oroszországi emléanyag segítségével a Közép-, Kelet- és Délkelet-Európára kiterjedő ún. trák-kimmer kultúrkör meghatározása. A Kárpát-medence szempontjából külön is ki kell emelnünk Gallus Sándor és Horváth Tibor alapos kutatásainak jelentőségét, mivel az ő segítségével sikerült kibontakoztatni e leletcsoport igen széles körű kapcsolatait, történeti problematikáját. Gallus és Horváth szerint – emlékei után ítélve – az i. e. VIII. században a Kárpát-medencében megjelenő népcsoport ázsiai lovas nomádokra emlékeztet. Felvetették annak lehetőségét is, hogy a hagyományokban sokszor emlegetett kimmerekről lehet szó, akik a Kaukázus vidékének gazdag fémművességét magukkal hozhatták a Kárpát-medencébe. E kapcsolatok legfőbb bizonyítékait a különféle hazai zabla-leletekben látják. E zablákat általában az i. e. VIII–VI. sz. közötti időszakra keltezik, míg a közép-európai hallstatti kultúra emlékei között talált zablák s más hasonló jellegű leletek ezeknél feltétlenül fiatalabbak.

Gallus Sándor és Horváth Tibor úgy vélték, hogy ez a keleti lovas nép gyorsan feloldódott a helyi népcsoportokban, illetve kultúrája beolvadt azok kultúrájába: az Alföldön a trák, a Dunántúlon az illír kultúrát olvasztotta magába. E hipotézist szakmai körökben sokan támadták, miután igen sokan csak kulturális hatásnak vélték a lovas népnek tulajdonított emlékeket, ezt a sztyeppi kultúrát. A kérdés eldöntésében holpontra jutottak.

A második világháborút követően, a negyvenes évek vége felé Harmatta Jánosnak sikerült e kutatási területet kimozdítani a kátyúból. Régészeti-történeti módszerek komplex alkalmazásával új módon vázolta fel a dél-oroszországi preszkíta-kimmer népesség és kultúra képét s azt is, hogy Közép-Európában milyen szerepet játszott. Harmatta után kisebb szünet következett, s mivel újabb leletek kerültek elő, s főként azért, mert közben a szovjet kutatás újabb eredményeit is megismerték a szakemberek, ismét napirendre került ez a kérdés, elsősorban Hančar és Gazdapusztai munkásságának köszönhetően. A minket közelebbről is érintő kutatási eredmények az utóbbi szerző nevéhez fűződnek. Gazdapusztai Gyula a nagy területen feltárt, gazdag szovjet és közép-európai anyag ismeretében tagadta azt, hogy a szkíták előtt jelentősebb etnikai beütés következett volna be e területen a sztyeppvidék felől. Ilyen módon valójában Tompa Ferenc korábbi felfogása mellé állt, az ugyanis már a háború előtti időkben is tagadta, hogy a kimmer nép a Kárpát-medencében élt volna.

A Kárpát-medence keleti felében ma már új lelőhelyek, sírok, sőt temetők leletei világítják meg e korszak történeti összefüggéseit. Az elmúlt esztendőben feltárt leletek bizonyos csoportosítására is lehetőség nyújtottak. A mezőcsáti temető és köre (Füzesabony, Maklár, Tiszakeszi, Ároktő–Dongóhalom stb.), valamint a Gazdapusztai Gyula által elhatárolt leletcsoport (a Dél-Alföldön és Észak-Jugoszláviában), melyet doboz–doroszlóinak ismerünk, mindenekelőtt sajátosan új temetkezési rítusával válik ki a térség urnamezős leletcsoportjából. Az urnasírokba temetkezők területén jelentkező csontvázas sírok egyértelműen azt jelzik, hogy teljesen új népesség jelenhetett meg, amelynek eredetét, ha nem is Dél-Oroszországban, mindenesetre az Alföldtől keletre vagy délkeletre kell keresnünk. Újabb értékes adatokkal egészítik ki Kelet-Magyarország preszkíta korát illető ismereteinket Szabó Gy. János feltárásai, illetőleg kutatásai.

A PRESZKÍTA KULTÚRA

Kelet-Magyarország területén Kemenczei Tibor feltételezése szerint a hajdúböszörményi típusú kincseleletek föld alá kerülése után, valamikor az ifjabb urnamezős kultúra szakaszában szűnt meg a gávai kultúra önálló, történelemformáló tevékenysége, s e kincsek egyúttal azt is jelzik, hogy a kései bronzkor is véget ért e régióban. A gávai helyébe lépő új kultúra a régihez viszonyítva gyökeresen megváltozott helyzetet teremt. A Mezőcsát–Füzesabony kultúráját felmutató temetők köré csoportosult lelőhelyek preszkíta jellegű leletanyaga már a korai vaskor nyitányáról árulkodik, s a kultúra ezen megváltozása hatásában alapvető változást okoz a környező területek, mindenekelőtt a Dunántúl fejlődésében. A preszkíta hatalomátvétel első következményének azt láthatjuk, hogy a Kárpát-medence két régiója közötti korábban kialakult, nyugodt egyensúlyi helyzet alapjaiban borult fel.

A kelet-magyarországi preszkíta kultúrának a gávaitól való legszembetűnőbb eltérése temetkezési rítusában rejlik. Bár a csontvázas temetkezési módnak az Alföldön vannak hagyományai, de azok sokkal régebbiek annál, semmint hogy újbóli feléledésükről beszélhetnénk. Ugyancsak a változást mutatja a vastárgyak tömegesebb jelentkezése a régióban, mindenekelőtt zablák és fegyverek formájában jelennek meg vastárgyak. Ugyanakkor az is szembevetendő, hogy a kerámiában közel sincs ilyen éles törés, az égetett agyagtárgyak alapformái továbbra is

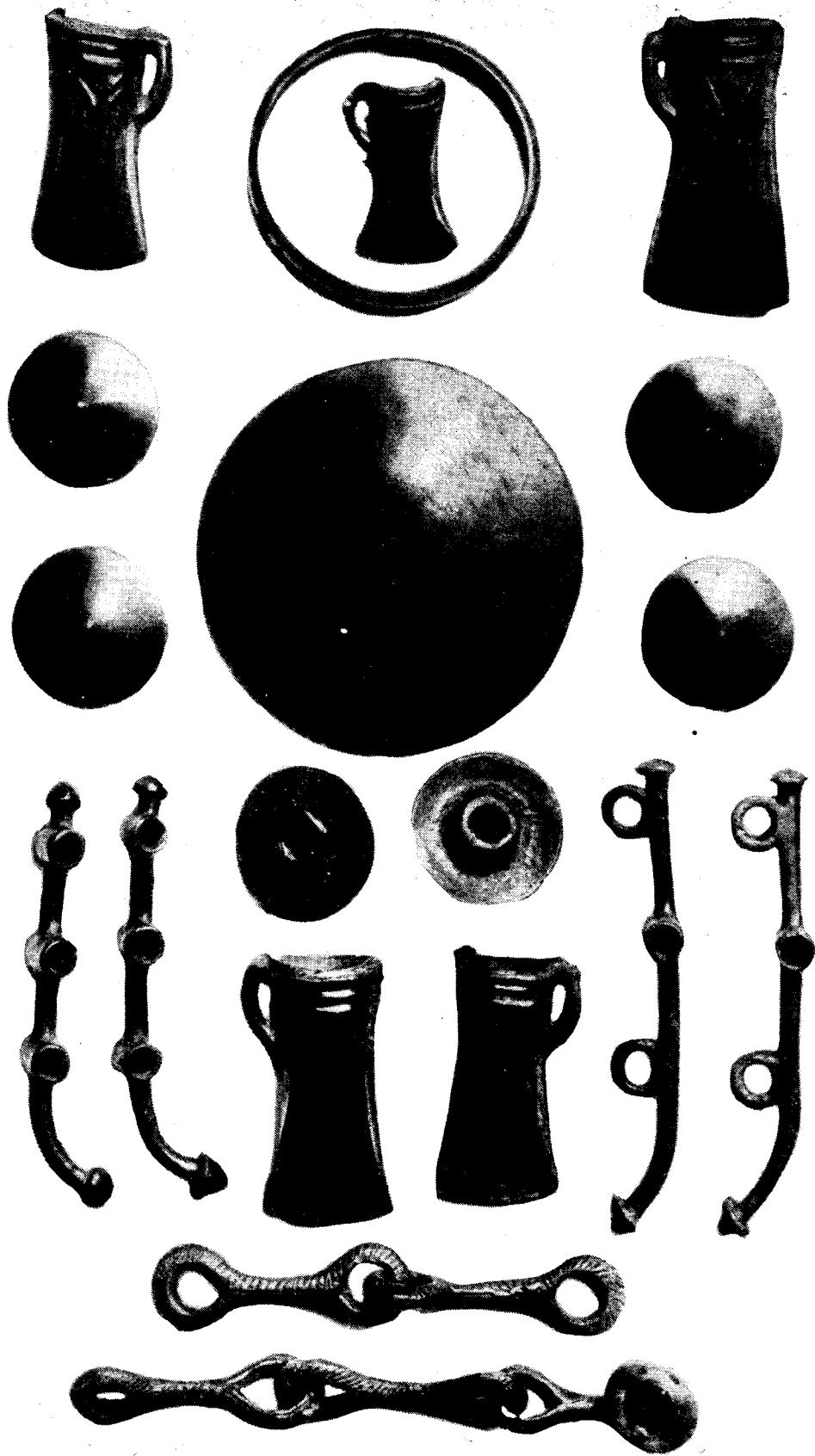
Preszkíta lószerszámok, tokos balták és korongdíszek a Nógrád megyei Szandáról

a pseudo-Villanova típusokat idézik. Kemenczei úgy véli: a preszkíta eredetű népességet két egymást követő vándorlási hullám hozta el az Alföldre. A Duna–Tisza vonalán érkeztek. Az első hullám tárgyi bizonyítékát a legkorábbi preszkíta kincsekben (Prügy, Ugra, Szanda stb.) találjuk, ezek ugyancsak az ifjabb urnamezős kultúra egyik szakaszában kerültek a földre. A bevonulás irányát Doboz, Doroszló és Mezőcsát jelzik, mindhárom helyen sírokra bukkantak. Nem kétséges, hogy a vasművészet is ezen az útvonalon jutott el az Alföldre, mégpedig az i. e. IX. században, tehát olyan időszakban, amikor a nyugati szomszédságban még javában virágzik az urnamezős kultúra.

A Dunántúlon, de a vele szomszédos területeken is már az urnamezős kultúrák fejlődésének V. fázisában vagyunk. Az azonban tény, hogy Nyugat-Magyarország területén is okozott némi törést az urnamezős kultúra életében az az esemény vagy eseménysorozat, ami a hajdúböszörményihez hasonló típusú kincsek elrejtéséhez vezetett. A kincsek döntő többségét a térség nyugati felében lelték, míg a váli kultúra térségében és a Dél-Dunántúl területén eddig ilyen kincseket még nem találtunk. A váli kultúra köre által elfoglalt térségben lényegesen kevesebb jelét tapasztaljuk a Kelet-Magyarországon megfigyelhető korszakváltásnak. A IV. fázishoz tartozó lelőhelyek döntő többségükben töretlenül élnek továbbra is, a fiatalabb urnamezős korszakból származó leletanyagban csupán a preszkíta leletek jelentenek itt-ott bizonyos választóvonalat.

Úgy tűnik, hogy a preszkíta jellegű tárgyak feltűnése nem azt jelzi, hogy a fiatalabb urnamezős kultúrát hordozó népek elhelyezkedése jelentősen megváltozott volna. Leletcsoportjaik elhelyezkedése nagyjából változatlan. Ság hegy–Velemszentvid, a dél-dunántúli csoport, valamint a váli kultúra népe régi telepein élt továbbra is, az V. fázisban is, s nincs nyoma annak, hogy konfliktusba keveredett volna új keleti szomszédaival.

A IV. fázis lelőhelyeit meglehetősen nehéz elhatárolni a következő korszakéitól, s általában azt tapasztaljuk, hogy ez utóbbiban még mindig megtaláljuk a IV. periódusra jellemző leletanyagot. Bár a Wosinsky Mór említette földvár, Báta-Öreg-hegy kora bizonytalan, a környékről származó kerámiát minden bizonnyal az e korszakból származó temetőben találták meg, s ez a tény fényt deríthet a föld-

vár korabeli lakottságára is. Ugyancsak az V. fázishoz sorolhatjuk a dél-dunántúli Birjánon lelt urnákat, a cserkúti szórványkerámiát, valamint egy síregyüttest Kétújfalu-Szentmihályfapusztáról. Ugyanez vonatkozik a Pécs-Makár-hegyi erődített telephez tartozó temető mellékleteire, Pécs-Meszes-telepek lelőhelyének síranyagára, s nem utolsósorban a Pécs-Jakab-hegy leletanyagára. Ez nyilván az erődített földvár lakosságától maradt ránk. Életükben a földvár lakói használták, őket kísérte holtuk után.

Ugyancsak ide kell sorolnunk a már többször emlegetett Dálya-Kiskőszeg-csoport népessége legtöbb sírjának mellékleteit is. Erőteljes népességre utal a perióduson belül. A Dunántúl belseje felé haladva, főleg Somogy és Veszprém megyék területén határolódik el egy nagyobb leletcsoport. Balatonföldváron például egy lakógödörből kiemelt anyagban a korszak jellegzetes házi kerámiájára bukkantak. Hasonló lakógödört tártak fel Cserszegtoma-jon, a Gyöngyösi csárdánál, ezek a leletek az ifjabb urnamezős kultúra végső szakaszát, tehát az V. fázist képviselik. A balatonszepezi szórványkerámia, valamint a Dabrony-Gányás pataknál előkerült kerámiaegyüttes feltehetőleg temetőből származik. Igalról szórványkerámiát, Keszthely-Usztatóról viszont feltehetően korabeli telepről származó, szórványosan előkerült edénytöredéket említhetünk. A fiatalabb urnamezős korba helyezhetjük a Kéthely-Baglyashegyről közölt ugyancsak szórványos leletanyagot, s ugyaninnét egy kisebb bronzegyüttest, talán kincsleletet, amely már a korszak végéről való. Sánccal erődített településre találtak Lengyel-tóti-Tatárváron, s feltehetőleg e földvár közelében fekvő temetőből származik a kaposvári múzeum gyűjteményében levő jelentős edényanyag is.

A közelmúltban fedeztek fel Magyarszerdahely-Homoki dűlőben egy telepmaradványt. Az itteni személgödörből olyan cserepek bukkantak napvilágra, melyek az V. fázis időszakára voltak jellemzőek. A Dunántúl belsejéből felsorolt lelőhelyek anyagát néhány, főként telepekről származó szórvánnyal egészíthetjük ki. Ezeket Takácsi-Édenkertben, Taliándörögd-Klastromdűlőben, Ukk-Nyíres-alja dűlőben, Veszprém-Vorosilov utcában, Zalameggyesen stb. találták. Külön figyelmet érdemel néhány, ugyancsak telepmaradványt képviselő kerámia Zalaszentmihályról.

A kései, de erőteljes urnamezős horizontot jelentős leletanyag képviseli a váli kultúra elterjedési területén, mindenekelőtt a Duna-könyök vidékén: Dömös-Árpádvár, Epöl-Nagyhegyi dűlő, Pomáz-

Kőhegy, Pilismarót-Basaharci oldal, Süttő-Bikolpuszta, Süttő-Feketevidi árok, Süttő-Nagysánc tető, Visegrád-Fellegvár, valamint Visegrád-Kőtörés neve említhető az érdekesebb lelőhelyek közül. Feltehetően figyelmet érdemel még az a tény is, hogy a települések egy része erődített földvár, s közülük nem egy, a rendelkezésünkre álló cserepek alapján ítélve, már az urnamezős kor végső szakaszában keletkezett.

Érdeemes részletesebben is kitérnünk a korszak településeinek egyikére-másikára, így a már említett Pomáz-Kő-hegyre is. A Pomáz feletti Kő-hegyen még Gallus Sándor végzett ásatásokat, s megközelítőleg utcák szerint elrendezett házak maradványaira bukkant. Igen érdekes, hogy a házak kőalapra épültek, s a kőbe ágyazták a felépítményt hordozó cölöpöket is. A 3–4 m-es falhosszúságú házak négyszegletes alaprajzúak voltak, s a kövek között talált kerámia alapján az urnamezős korszak végéről valónak tekinthetjük ezt a falut.

Egyébként kőépítményeket másutt is találtak; így például a közelmúltban Pesthidegkúton sikerült feltárni a váli kultúrának egy kisebb települését, ez ugyancsak ebben a késői periódusban keletkezett. A Jegenye-patak mentén kiemelkedő dombon elterülő telepet elsősorban védelmező kőfala miatt említjük. A fal ugyanis nagyobb méretű – égei mintára szárazon rakott kövekből épült. A kőfal esetében a fölötte és a körülötte lelt cserepek alapján biztosak lehetünk abban, hogy a váli kultúra időszakába keltezhetjük. Talán hasonló korú vagy valamivel fiatalabb volt az a település is, amelyet Garády Sándor tárt fel a Bécsi út mentén, mivel a lakógödörökön és tűzhelyeken kívül ő is lelt itt egy ilyen szárazon rakott kövekből álló falmaradványt. A település valamivel későbbi a váli kultúránál, annak lecsengése után is létezett, és sajátos, grafitfestéses és gerezdes díszítésű edényeivel már a korai vaskor átmeneti időszakát képviseli.

Meglehetősen hosszú életű, az V. fázisba beletartozó települést tártak fel a Duna már említett békásmegyeri szakasza mentén. A Vízművek területén Szilágyi János különféle gödrök egész hálózatát ásatta ki. Ezek a gödrök részben lakóhelyek, részben gazdasági rendeltetésű építmények maradványai voltak. Tompa Ferenc publikációja alapján a település belső elrendezéséről is képet nyerhettünk, s az ugyanitt lelt kerámiában a váli kultúra valamennyi kerámiatípusa jelen van. Az éles profilú, gyakran sűrű árkolással díszített edények, az erősen grafitozott csészék és tálak, a csücskös fülű fazekak a váli kultúrának már végső szakaszáról

tanúskodnak. Hasonló a helyzet az ugyancsak említett Vöröshadsereg úti temető mellékletei esetében is. A temető egyik sírjában például vaskést letek, s az ugyanerre a korszakra utal. Egyébként a váli kultúra igen hosszú élettartamát nem tekinthetjük meglepőnek, másutt is van rá példa, a Dunántúlon és a szomszédos Nyugat-Szlovákiában egyaránt.

Korábban már beszéltünk a gávai kultúra északi szomszédjáról, a Kyjatice-kultúra hordozóiról. Ez az észak-magyarországi hegyvidéken megtelepedő népesség, akár a váli kultúra népessége, ugyancsak hosszú időn át létezett, s az utánuk maradt leletek arról vallanak, hogy a preszkíta hódítás korát is átvészelte. Valószínűleg ebben az időben jöttek létre barlangokban létesített telepei. A barlangok nehezen megközelíthető menedékek és kultuszhelyek is voltak egyidejűleg.

Nagyjából hasonló helyzettel találkozunk a Dunántúl néhány régiójában, amelyekben eléggé elszórtan ugyan, de találtunk barlangokból származó, kései urnamezős leleteket. Elsősorban a Duna-kanyar térségét említhetjük. Itt többek között Bajna-Öreglyukban, Keszölc-Sármán-barlangban, Pilisszentlélek-Legény-barlangban, valamint a budapesti Remete-barlangban találtunk váli kultúrák kerámiát. A barlangi lelőhelyek egy másik csoportját Veszprém megyében fedezték fel: ilyenek többek között Csesznek-Kőmosó, Dudar-Öreglik és Rezi-Sikalikja-barlang. Sajnos, a Dunántúl déli felében, ahol pedig különösen erős volt a preszkíta hatás, egyelőre nem találtak barlangi településeket. Azt mindenesetre biztosnak tekinthetjük, hogy ezek a preszkítának nevezett népcsoportok rablásaikkal állandóan nyugtalanították a szomszédos népeket, s emiatt történhetett, hogy egy-egy család, kisebb közösség a kiváló menedéket nyújtó barlangokban húzta meg magát.

Ez a preszkítának tartott népesség egyébként függetlenül attól, hogy eredetileg honnan is származott vagy hogy egyes csoportjai merről jöttek, teljesen idegen volt új környezetében, életmódja merőben eltért a helyi lakosságétól. Az utánuk maradt leletek között található rengeteg zablából és egyéb lószerszámzatból ítélve biztosan lovas nép volt, fő megélhetési forrása a pásztorkodás. Igen gyors hódításai és veszedelmes fegyverei arra vallanak, hogy jól értett a háború mesterségéhez. Noha vastárgyait magával hozta, s ezért némileg konyított a vasművességhez is, a helyi népektől átvette kerámiájukat s valószínűleg bronziparukat is.

A preszkíták feltehetőleg több hullámban szállták meg az Alföldet, a szomszédos Dunántúlról

ugyanis, legalábbis jelenleg, még kevés olyan lelet-együttesről van tudomásunk, amely szorosan kapcsolódna a fenti etnikumhoz, kultúrához. Sajnos, még e kevés lelet esetében is többnyire nincs hiteles ásatási megfigyelés, s ezért csak szórványos leleteknek tekinthetjük őket. Tulajdonképpen így van ez egyik legfontosabb lelőhelyünk, a Budapest (XXI.)-Csepel-Szabadkikötő esetében is. Az itt talált sajátos kerámiák s egyéb leletek eredetileg vitathatatlanul sírmellékletek voltak, ámde a sírok jellegéről semmi adatunk sincs. S hogy biztosan a preszkíta kultúra hagyatékával találkoztunk, arra a legjobb bizonyítékok azok az edények, amelyek szinte azonosak a füzesabonyi csontvázas temetőben lelt edényekkel. A csepeli leletek között van egy vaslándzsát is; ennek analógiáit a preszkíta kor leletegyütteseiben ugyancsak megtalálni.

A fenténél többet tudunk egy másik temetőről, melynek sírjai Tolna megyében, valahol a váli kultúra és a dél-dunántúli urnamezős kultúra területének határvidékén bukkantak elő. A leletanyag, amelynek leírását Mészáros Gyula adta közre, a korszak ismert kerámiáját, vaslándzsát, s egy igen jelentős meghatározó jelentőségű tárgyat, egy lándzsavédő hüvelyt foglal magában. Az érdekesség az, hogy a sírok egy része, amelyekből a leletek származnak, már csontvázas temetkezés volt. Talán nem tévedünk, ha ebben az esetben is az alföldi eredetű, preszkíta népességre gondolunk, amelynek egyik csoportja láthatólag Szekszárd és Kakasd között telepedett meg, s temetőt is hagyott maga után. Talán ebben a temetőben pihentek ennek a településnek lakói, amelyet Mozsolics Amália tárt fel a környéken, ugyancsak Kakasdon. Mindenesetre a lelőhelyen talált edényanyag ebből az időszakból származhat.

A kakasdi temető szorosan csatlakozik a Pécs-Jakab-hegy környékén fekvő tumulusokhoz, közülük Török Gyula tárt fel néhányat. E feltárások is preszkíta jellegű leleteket, közöttük bronzokat és vasakat hoztak napvilágra. Ezek alapján azt gondolhatjuk, hogy e tumulusokat a preszkíta népesség legfiatalabb hullámaival ide került népesség dobolta fel, mégpedig abban az időszakban születtek a halomsírok, amikor a Dunántúlon a nyugati eredetű kelet-alpi halomsírok kultúrájának népessége már megvetette a lábát. Egyébként ugyanezt a halomcsoportot a pécsi múzeum régésze, Maráz Borbála is megkutatta az elmúlt évek során.

Az V. fázisban a Tolna megyei Tamási és környéke jelentős települési központ lehetett. A Tamási-Várhegy térségéből elsősorban a preszkíta korszak-

ből származó temető igen érdekes leletanyagát említhetjük. Bár az urnasírok edénymellékletei sok tekintetben hasonlítanak a preszkíta típusokhoz, e temetőt – mindenekelőtt rítusa alapján ítélve – az őslakosság használhatta. Ezzel szemben a Veszprém megyei Somló hegy és környéke már feltétlenül a preszkíta népcsoportok hatókörébe tartozott. Ennek legfontosabb bizonyítékaival a hegy nyugati oldalán, Somlószlós körzetében feltárt sírleletek szolgálnak. A feltárásról tudósító beszámolóok többek között csontvázaz, sőt lovassírokról tesznek említést; a sírmellékletek (bronzbogrács, tömör markolatú, ún. Vadena típusú kés, preszkíta jellegű bronztárgyak stb.) azt a feltételezést is megengedik, hogy az egykori urnamezős központ körzetében megtelepedtek a preszkíták és temetőt is hagytak maguk után.

Éppen a fentiek tudatában gondolhatunk arra, hogy a Somlóvásárhely térségében több helyütt is lelt településmaradványok, legalábbis részben, ugyanennek a népességnek a hagyatékai. A „Veszprém megyei Régészeti Topográfia” harmadik kötete részletesen felsorolja a község területén gyűjtött leleteket, melyek rendszerint a hegy lejtőjéről vagy az ártérből kiemelkedő dombhátról származnak. A leletek a veszprémi múzeum gyűjteményébe kerültek. A topográfiai kutatások természetesen sírmellékleteket is felszínre hoztak, illetve mentettek meg a tudomány számára. Somlóvásárhely-Feketetag lelőhelyen, amely a Torna-patak mentén húzódik, mezőgazdasági munkák során egy urnatemető négy-öt sírját dúlták fel. Az e sírokból származó edények egy részét, urnákat és egy behúzott szájrperemű tálat a túskevári múzeum gyűjteményébe helyezték. Ez esetben az urnatemetkezésekről szóló adatok elég bizonytalanoknak tűnnek, s egyáltalán nem lehetetlen, hogy ez a típusában meglehetősen preszkíta jellegű kerámia eredetileg csontvázak mellett volt. Takácsi-Középnylason az itteni halomcsoport egyik halmának megbolygatásakor letek csontvázaz temetkezést, amelynek edénymelléklete ugyan csak preszkíta jellegzetességekről tanúskodik.

* A korszak leletei közé sorolható még néhány észak-dunántúli lelőhely anyaga. Bella Lajosnak és munkatársainak ásataiból már igen régóta ismerjük Sopron-Várhelyet. Itt legutóbb Patek Erzsébet dolgozott újabb feltárásokon. A környék tumulusaiból gazdag sírmellékletek kerültek elő, a földvárban is sikerült érdekes teleprészleteket feltárni. Bár valójában már korai vaskori leletekről van szó, a település alsó rétegében megtalálták az urnamezős korszak végétől, tehát alkalmasint az

V. fázisunkból származó maradványokat is. Talán ugyanezt a korszakot képviseli a kapuvári-kistölgyfapusztai urnatemető is Győr-Sopron megyében.

E lelőhelyek sorában kell megemlékeznünk a badacsonytomaji bazaltbánya területén előkerült bronztárgyakról. Ezeket korábban bronzkincsként határozták meg. A leletben egyébként zabla darabja, szemüveg formájú fibula, vázafejú tű, Stillfried típusú bronzedény van, mely tárgyak kétségtelenül megengedik az együttesnek az urnamezős kor végéről való származtatását, sőt felvetődik, hogy nem preszkíta jellegű-e. A lelet igazi érdekességét azonban nem ezek a tárgyak, hanem a velük együtt előkerült emberi koponyatöredék és egy lófog adják meg. Ez utóbbi leletek igen csábítanak arra a feltevésre, hogy netán egy preszkíta lovassír maradványaira bukkantak.

A preszkíta típusú leletek fent ismertetett körét végezetül néhány kincslelettel egészíthetjük ki, melyek közül kettőben bronztárgyak is vannak. Dinnyés, Dunakömlőd a két lelőhely, s mindkettő esetében olyan tárgyakkal találkozunk, melyek alapján kellő áttekintésünk lehet a preszkíta bronz- és vasművességről. Az előbbi helyen bronzból készült zablák, tartozékok, kúpos bronzgombok és kerek lemezek kerültek elő, míg az utóbbiból származó kincsben a dinnyésihez hasonló bronzokon kívül vaslándzsák és lándzsavedő hüvelyek is akadnak a leletben. E tárgyak részben arra utalnak, hogy a Dunántúlra is behatoló népesség, akárcsak a legtöbb kerámatípus esetében tette, egyszerűen átvette az ott élt őslakosok bronzművességének termékeit, s tovább folytatta bronziparukat. Ugyanakkor azt is feltételezhetjük, hogy ez a népesség már az Alföldre érkezése előtt is birtokában lehetett a vasművesség ismereteinek.

Talán még ezeknél is fontosabb az a szakirodalomból jól ismert aranykincs, amely a főváros területén, az angyalföldi homokbányákból került elő sok-sok évvel ezelőtt. Feltehető, hogy a főként ivóedényeket tartalmazó fejedelmi kincslelet a preszkíta népesség kalandozása idején került föld alá, valamikor az ifjabb urnamezős kultúra időszakának vége felé, de mindenképpen az V. fázis időszakában. Négy aranyedény van a leletben, amelyből három a Magyar Nemzeti Múzeum, egy pedig a British Museum tulajdonát képezi. Bár az edények formájakat tekintve egy kissé eltérnek az urnamezős korszak ismert típusaitól, a rajtuk levő pont-bütyök soros, trébelt díszítés, valamint az egyik edény sajátos, csavart huzalfüle pontosan meghatározzák, hogy e leletek milyen körbe tartoztak; az edények

Az aranyedényeket és ékszereket tartalmazó kincslelet Angyalföldről, a preszkíta időszakból

legközelebbi analógiáit a hajdúböszörményi és az egyek-kendertagi kincsekben, valamint az ocskói halomsír mellékletei között találjuk meg, s ezek együttesen az aranyművesség helyi gyökereinek meglétéről vallanak. Van a lelet anyagai között egy apró, madáralakot ábrázoló töredék, amely feltehetőleg egy edény füléről tört le. Hasonló bronzedényeket Itáliában, a proto-Villanova- és Villanovakultúrák köréből ismerünk, többet között Coste del Maranóban, egy igen érdekes kincsleletben találtak ilyen edényeket.

Régebben az egyik gerezdes díszítésű csésze alapján a fenti leleteknél jóval fiatalabbnak vélték az angyalföldi kincset, de ma már tudjuk, hogy semmi esetre sem születhetett az urnamezős kor végénél később. A lelet edényein kívül a velük együtt előkerült falerák, aranydrót huzalok stb. ugyanezt igazolják. Jóval a leletek megtalálása után – az aranykincset egyébként két részletben találták –, a feltételezett lelőhelyen hitelesítő ásatást végeztek annak reményében, hogy talán újabb aranytárgyakat is lelnek; sajnos e munkák során egyetlen bronztű került csak elő, ez jól ismert, ún. vázafejű tű

volt. Ez a tárgy pontosan abból az időből való, amit az aranykincs esetében megállapítottak. Ez pedig azt jelenti, hogy az aranykincset nem kelteztük későbbre az i. e. VIII. századnál, de annál korábbra sem.

Az angyalföldi aranykincs jellegzetes ivóedényeinek ürügyén érdemes egy kissé elidőznünk a kései bronzkor embere életmódjának néhány érdekes hagyományánál: Tőkei Ferenc írja – elsősorban antik szerzők, Arisztotelész és Lükurgosz nyomán – a katonai demokrácia keretei között élő dór törzsekről, hogy államiságuk legfontosabb intézménye, szimbóluma a közös lakoma volt. Az együttevés és az együttivás a katonai demokrácia arisztokráciájának, vagyis a törzsek vezető rétegének és a harcosoknak volt a privilégiuma. A közös lakomázás szokását a legtöbb klasszikus görög államban megtaláljuk, így Spártában is. Plutarkhosz egy helyen arról ír, hogy azok, akik ilyen lakomára összegyűltek, különféle élelmiszereket: árpalisztet, sajtot, fűgét, valamint bort vittek magukkal, s „valami kevés pénzt húsrá”. Tőkei Arisztotelészre hivatkozva ehhez még hozzáteszi, hogy Spártában az határozta meg a polgárság mértékét, hogy valaki tudta-e viselni a közös lakoma költségeit.

Nem kétséges, hogy a közös lakoma intézménye igen ősi, a mükénéi korba visszanyúló hagyomány-

nyal bírt Görögországban. Találkozunk vele-Homérosznál, de még több bizonyítékkal szolgálnak róluk maguk a régészeti leletek; emlékezzünk csak azokra a magas fülű mericékre, amelyekből óriási tömegek kerültek elő, épen és töredezetten egyaránt a különböző palotákban, például Püloszban. Valószínű, hogy egy-egy ilyen csészéből egyetlen alkalommal ittak csak, majd nyomban összetörték. A megaronok oszlopokon álló, nyitott, hallszerű helyisége, középiött a nagy, kerek tűzhellyel volt e lakomák színtere. A lakomák résztvevői fejedelmek s más kiváltságos személyek lehettek csupán. A temetési szertartásokat is szigorú hagyományok szabályozták, s ezeknek a központjában is a közös lakoma, az áldozati evészet és ivászat állott.

Patroklosz temetésének legközelebbi párhuzamát a Duna-vidék középső részén (Ocskóban) találtuk meg. A halomsír leletei olyan szertartások emlékeit idézik fel bennünk, amilyenekről az „Iliász”-ban is olvashattunk. A halomsír leletei között az áldozati lakoma maradványait is megtalálták, mindenekelőtt a különféle edények töredékeit, s e cserepek többségét az imént említett ivóedények adják. A rendszerint magasan a perem fölé emelkedő fülű csészék és bögrék talán ugyanarra a célra készültek, mint a hasonló görögországi edények, s bár erre nincs bizonyítékunk, elképzelhető, hogy itt is bort, esetleg valamilyen más erjesztett italfélét ittak belőlük.

Érdekes, hogy ezeket az aránytalanul nagy fülű ivóedényeket az urnamezős korszak kezdeti szakaszától, nagyjából az i. e. XII. sz. elejétől kezdték használni. A nagyméretű fül talán azt a célt szolgáltatta, hogy a csészét vagy bögrét könnyebben meríthesék az itallal – borral – telt üstbe. A közös lakomának nyilván az északi barbárok törzsi életében is jelentős szerepe volt, s a lakomával együtt természetesen az ivóedényeknek is. A törzsek vezetői, előljárói igen gyakran fémedényekből, legtöbbször bronzcsészékből ittak, de nemegyszer aranyból és más értékes fémekből is készítették az ivóedényeket. Az ocskói halomsírban is leltek bronzlemezről kalapált, trébeléssel díszített csészéket, s hasonlókról van tudomásunk a Velatice I. jelzésű vezéri sír, továbbá a Vöröshadsereg úti sírok egyike esetében is. Ez az utóbbi sír szintén előkelő személyisége lehetett. Igen gyakran találunk fémlamezből készített csészét vagy bögrét kincsleleteinkben, akár a kurdi, akár az időben azt követő hajdúböszörményi horizontra gondolunk is. Valamivel fiatalabb, mint ezek, az angyalföldi kincs négy aranycsészeje, melyek a preszkíta korszak egyik fejedelmének tulaj-

donában lehettek. A korábban említett nadapi kincsleletben például egész ivóedénykészletet leltek. Az ivóedények között a korai urnamezős korszak minden ivóedény típusa ott található.

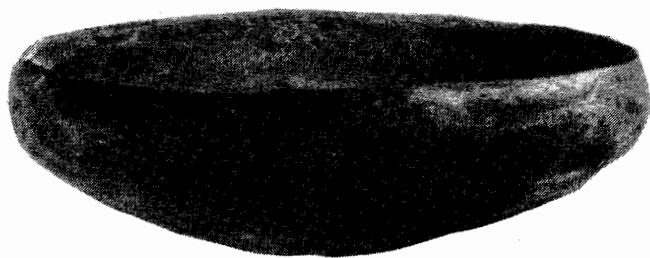
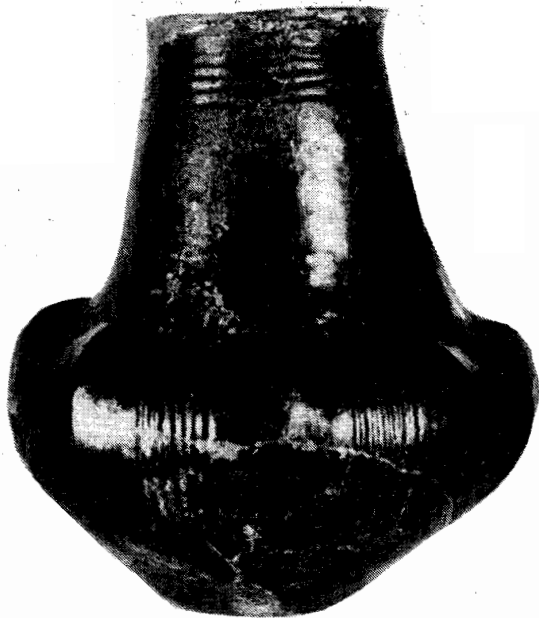
A bronz- és az aranycsészék tehát egy igen fontos szertartásnak, a közös lakomának voltak nélkülözhetetlen kellékei, s nem csupán a földközi-tengeri övezetben, hanem északabbra, a Duna medencéjében is.

A Dunántúlról előkerült preszkíta kincsleletek közül még egy aranykincs érdemel említést. Ezt a Fejér megyei Pusztahatvanban találták. A nagyméretű, különös formájú aranygyöngyökből álló lelet – jellegét tekintve – valamivel fiatalabbnak tűnik, mint az eddigiek; valószínűleg a korai vaskorból, tehát már az i. e. VIII. századnál későbbi időkből való.

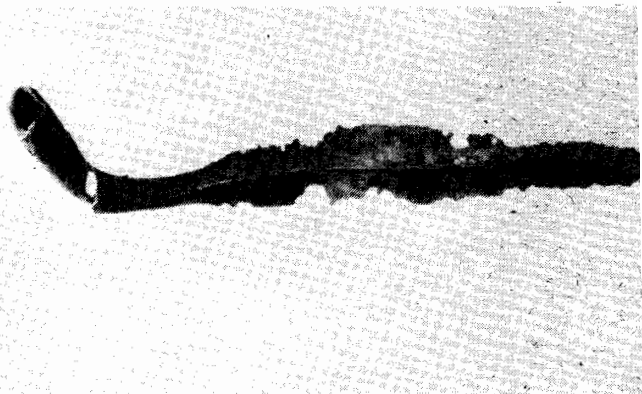
Érdemes megemlítenünk, hogy a preszkíta fémművesség igen nagy hatással volt a környező régiók kései bronzkori, sőt a korai vaskori kultúráira is. Mindenekelőtt a dél-dunántúli és a szomszédos észak-jugoszláviai peremvidéken elterjedő Dálya-Kiskőszeg-csoport leletanyaga áruklodik erről a több oldalú hatásról. Az ausztriai Stillfried és az itáliai Este-kör preszkíta színezetű bronz- és vasleletei pedig e keleti eredetű népcsoport hatókörének kiszélesedését bizonyítják.

Az imént ismertetett preszkíta kultúráról áruklodó leletek meggyőzhettek arról, hogy az a kulturális miliő, amely i. e. IX. sz. folyamán Kelet-Magyarországon megváltoztatta a helyzetet, erőteljesen éreztette befolyását a Dunától nyugatra is. Bár e leletek nagy többsége nem feltétlenül bizonyítja, hogy többről is lett volna szó, mint egyszerű kulturális hatásról, néhány síregyüttes alapján mégis felmerülhet az a gyanú, hogy az Alföldön ki-kristályosodó kultúra lovas népének egyes csoportjai, ha nem is a végleges megtelepedés szándékával, de átkeltek a Duna túlsó oldalára, s ellenőrzésük alá vontak egyes települési központokat, elsősorban Veszprém és Tolna, valamint Baranya megyében. Ezzel egyidejűleg bizonyos jelek, melyekről korábban már szóltunk, arra utalnak, hogy hasonló folyamat játszódott le a főváros térségében is. Másutt viszont a Dunántúl más régióiban látszólag háborítatlanul éltek tovább az urnamezős kultúra legfiatalabb csoportjai – természetesen már az V. fázis kereteiben.

Mindenesetre a fent elmondottakból az is következik, hogy meglehetősen nagy lehetett az eltérés a két szomszédos népesség anyagi és szellemi kultúrája között. A legélesebb különbség talán a temet-

kezési szokásban nyilvánult meg, miután a jövevények eltérő módon, csontvázas rítus szerint földelték el halottaikat. A meglehetősen hiányos feltérési adatok legfeljebb sejtetik, hogy ez az eltérés a két népesség települési rendszerére is kiterjedt; a gávai kultúra hosszú ideig használt, állandó jellegű telepei megszűntek. Valószínűleg a Dunántúl területén is így alakult a helyzet. Alighanem a preszkíta terjeszkedéssel magyarázható, hogy az őslakosság egy része bizonyos területeken barlangokba húzódott vissza, mindenekelőtt Észak-Magyarországon, de a Dunántúlon is. Jellemző még a korszakra az erődített, vagyis védhető telepek számának és jelentőségének további növekedése.

A két népesség egymástól való különbözősége a tárgyi emléanyagban is érződik mind a fémművéség termékeiben, mind a kerámiában. Az előbbivel kapcsolatban elég utalunk a jellegzetes, ún. trák-kimmer bronzokra, a zablákra, zablapálcákra, lószerszámdíszekre, lándzsavédő hüvelyekre stb., valamint az első ízben ekkor megjelenő vastárgyakra, így lándzsákra, késekre stb.

Az autochton urnamezős kultúra fazekassága az V. fázisban sem mutat lényeges változást a korábbi fázisok kerámiáihoz képest. A IV. fázisból jól ismert formák jelentős részét továbbra is használják, s ez mind a házi-, mind a sírkerámiára vonatkozik. Néhány, korábban már megfigyelt sajátos formai és ornamentális elem még határozottabbá válik, így többek között az urnák, s más edények erőteljesen kúposodó nyakrésze, a nyomott has, az edényfül csücskös kialakítása, az edények grafitozása, a besímitott ornamentika, a kettős szarv formájában kialakított fogóbütyök stb. Teljesen új forma azonban

az ún. Kalendenberg típusú fazék vagy tál, melynek hasát félköríves, rovátkolt bordák díszítik. A behúzott szájeremű tálakon a turbántekercsezést egyre gyakrabban ferdén véselt vonalak imitálják. Igen kedvelt változat volt a kettős csónakúpos idomú, rövid nyakú, kihajló szájeremű urna, kisebb és nagyobb méretben egyaránt. A fazekak és az urnák vállát néha függőleges bordák díszítik. Ebben az időszakban már egyre gyakrabban találkozunk az urnák vállrészén elhelyezett, felfelé nyúló, hegyes bütyökkel. Jellemző még a korszak kerámiájára az egyre silányabb kidolgozás. Az edények gyenge minőségű anyagból készülnek, rosszul égettek, s meg sem közelítik az urnamezős kultúra virágkorának finoman iszapolt, gondosan megmunkált, finom kerámiáját.

A preszkíta fazekasság alapelemeit kétségtelenül a keletről és délkeletről szomszédos területek, így az Alföld, Erdély és az Al-Duna vidékének kései bronzkori hagyatékában kell keresnünk. A preszkíta népesség a kelet–délkelet-európai urnamezős kultúra legjellegzetesebb kerámiatípusait vette át, ízlésének megfelelően alakítva ki saját edényművességét; a preszkíta fazekasság termékeiben például gávai, kyjaticei, sőt váli jellegzetességeket is felfedezhetünk. Egyébként a Dunántúl több-kevesebb biztonsággal meghatározható preszkíta leletgyűjtéseiben nem egy olyan típusú tárggyal találkozunk, amely bármelyik korabeli lelőhely anyagában megtalálható. A már említett trák–kimmer bronz- és vastárgyak mellett alig néhány jellegzetes edényformát találunk, amely ebben az országrészben idegen népességre utalna. Röviden már szoltunk a Csepel-Szabadkikötőben feltételezett temetőből származó egyik urnáról, amely meglepően hasonlít a füzesabonyi csontvázás temető egyik edénymellékletére. Az erősen kúposodó, szokatlanul magas nyakú, gerezdes vállú edény valójában a pseudo-Villanova formakincshez kapcsolódik, nemkülönben egy másik nagyméretű urna a felfelé nyúló bütykeivel. De ugyanebbe a körbe tartozik egy csücskös szájeremű tál is. Ez kétségtelenül az edénytípusok legfiatalabbjai közé tartozik.

A magyarországi preszkíták hagyatékát ismeretve összefoglalásként elmondhatjuk, hogy azon események után, amelyek során a hajdúböszörményi kincsek földbe kerültek, az Alföldön új korszak kezdődött, amely természetesen a Dunántúlon is éreztette hatását. A területen megjelent új nép idegen tárgytypusok egész sorát hozta magával, első sorban bronzokat és vasakat. A preszkíta hódítás kora időben is jól meghatározható, nem csupán az

Alföldön, hanem a Dunántúlon is. A kései bronzkor végső fejlődési szakaszáról van szó ez utóbbi területen, míg az Alföldön ezek az események már a korai vaskor nyitányát jelentették. A preszkíta terjeszkedéssel együtt jelentkező új tárgyi anyag trák–kimmer leletcsoport néven gyökeresedett meg a szakirodalomban. Ezen a néven emlegetik a szakemberek. A jugoszláviai, ausztriai, itáliai és más korabeli leletgyűjtések egész sora tanúskodik arról, hogy az időközben kikristályosodó kultúra befolyása lényegesen túllépte a Kárpát-medence határait. Azt is tudjuk már, hogy Kelet-Magyarországon az anyagi kultúrában megfigyelhető két alapvető jellegzetesség kíséri a preszkíta korszakot: a lovaglás nélkülözhetetlen kellékei, a tömegesen található lószerszámok és a bronzipart fokozatosan felváltó vasművesség. A vaskohászat térnyerésének bizonyítékai: vaslándzsák – balták –, zablák stb. kétségtelenül a preszkíta népesség kirajzási területére vezetnek minket, ahol az új technológia első jelei már korábban is jelentkeztek. A Balkán északi térségében, az Al-Duna mentén, Erdélyben, Moldvában már az ifjabb urnamezős kultúra szakaszától használták, sőt gyártották is a vaseszközöket, amelyek használata és gyártása azután lassan áterjedt egész Közép-Európára.

Az anyagi kultúra fenti jellegzetességeit egészíti ki a temetkezési rítusban megnyilvánuló gyökeres változás, a hamvasztás helyébe lépő csontvázás temetkezés, s ez már önmagában felkelti annak gyanúját, hogy e történeti korszakváltás mögött új etnikumot kell keresnünk. A Dél-Dunántúlon, különösen a Mecsek térségében, valamint a Duna–Dráva–Száva-közben ebben az időszakban volt a legerőteljesebb az urnamezős kultúra. Szinte biztos, hogy a hajdúböszörményi jellegű kincsek elrejtését követő időkből, az ifjabb urnamezős periódus közepeitől, a váli kultúra népének jelentős tömegei húzódtak vissza, éppen a preszkíta támadás következtében, a déli határvidék térségébe, valamint Szlovéniába, ahol a Dálya–Kiskőszeg-, s a fokozatosan délkelet felé terjeszkedő Maria Rast (Ruše) urnamezős csoportok jelentős összetevőivé váltak. Nem véletlen, hogy évszázadokkal később ugyan, de a római hódoltság pannoni törzseinek is ez a terület volt egyik legfontosabb települési központja.

Néhány, a Balatontól északra lelt preszkíta jellegű lelet arra utal, hogy a hódítók figyelmét a gazdasági élet fő központjai sem kerültk el. Érdeklődésük a Veszprém megyei Somló hegy mellett a Ság hegyre és Velemszentvidre is kiterjedt. Természetesen a Dunántúl esetében aligha gondolhatunk

a hódítók tömeges jelenlétére, s mint annyiszor a történelem folyamán, elegendő volt, hogy kisebb csoportjaik lássák el az ellenőrzés feladatát.

Az urnamezős korszak V., s egyben utolsó fázisától hosszú időre elvált egymástól a Dunántúl és az Alföld történeti fejlődése. Amíg az előbbi Közép-Európa részeként követi a nyugati régiók fejlődésének irányvonalát, addig Kelet-Magyarország a sztyeppvidék vonzási körébe kerülve hosszú időre az egymást követő népvándorlási mozgások színterévé vált.

Nyilván a fenti események, a preszkíta uralom kiterjedése vezetett a korszak harcmódorának alapvető megváltozásához is. A gyalogságon alapuló harcászat korábban megszokott fegyverei helyett a hosszú pengéjű vaslándzsa és az ugyancsak hosszabb, tömör markolatú bronzkard vált általánossá. A leletek között egyre gyakrabban lelt lószerszámzatból arra következtethetünk, hogy nyugaton is előtérbe került a harcászatban lényegesen mozgékonyabb lovasság; úgy tűnik, hogy a keleti lovasok harcmódorát az idők folyamán kénytelenek voltak átvenni a nyugati szomszédai is.

A VASKOR NYITÁNYA

A Dunántúl történetében a preszkíta hódítás valószínűleg csak rövid epizód lehetett; valamikor az i. e. IX. században kezdődött, s alig egy évszázadig tartott, mert az i. e. VIII. sz. folyamán új népesség, s ezzel együtt új kultúra lépett színre. A korai vaskori halomsíros kultúra, pontosabban az erőteljes balkáni elemekkel is átszőtt kelet-alpi Stätzendorf-Gemeinlebarn-Kalendenberg-kultúra hordozói gáttat vetettek a további preszkíta terjeszkedésnek. A korai vaskor elején fennhatósága alá kerültek a Dunántúl fontosabb részei, több helyütt jelentős települési központokat építettek ki. A kultúra népének fokozatos terjeszkedése a Dunántúl keleti felében véget vetett a preszkíta korszaknak, s valószínűleg ebből az időszakból származik a fent említett néhány preszkíta kincslelet is.

A közép-európai nagy urnamezős tömb különböző helyi csoportjai a kultúra szinte minden területén az i. e. IX. és a VIII. sz. fordulója körüli időkre elérték fejlődésük csúcsát. E fejlődésnek egyre inkább határt szabott a környezet, de még inkább a gazdasági lehetőségek, s így az i. e. IX. századtól az időszakos vándorlások helyébe az egyes népcsoportok kolonizációs célból való kirajzása lép; elsősorban olyan területekről kelnek út-

ra, amelyeken a népsűrűség különösen aggasztóan nagyra vált. Így válik érthetővé, hogy az urnamezős elemek kirajzását az Ibér-félszigetig, sőt a brit szigetekig is nyomon követhetjük. Az urnamezős kereteket túllépő új kulturális kibontakozás fókusza valahol Cseh- és Bajorország területén volt; itt találkozunk először a régi bronzkori helyébe lépő korai vaskori kultúrával.

Bár Európa mérsékelt éghővi területein a kérdéses időben még javában bronztárgyakat használó kultúrák népei éltek, ez az új fejlődési korszak valójában már a vaskor nyitányaként fogható fel, kezdetben a Földközi-tenger keleti és nyugati medencéjében, így Kisázsiaiban, Görögországban és Itáliában is, majd alig valamivel később a Balkánon, és ettől északabbra is bekövetkezik a korszakváltás. Persze nem arról van szó, hogy az új nyersanyag használatba vétele vezetett az új korszak beköszöntéséhez, hanem éppen ellenkezőleg; az új, jórészt gazdasági válságokkal terhelt korszak kényszerűen megkövetelte, hogy új nyersanyagot kutassanak fel az egyre jobban megfogyatkozó régiek pótlására.

Tőkei Ferenc, ismert filozófus kutatónk, előszere-ttel foglalkozik a történelem előtti korok gazdasági és társadalmi kérdéseivel. Az antik polisz kialakulását taglaló tanulmányában maga is szembe-találkozik az i. e. II. évezred utolsó századai történetének számtalan ellentmondásával. Bár ő elsősorban a krétai-mükénéi tulajdonformákat vizsgálja a lineáris B jegyű agyagtáblák megfejtett szövegei alapján. Különböző megállapításai számunkra is rendkívül hasznosak, különösen, ha a kérdéses történeti korszak kibontakozását, fő tendenciáit akarjuk vizsgálni.

Tőkei rámutat arra a napnál is világosabb tényre, hogy a krétai-mükénéi birodalom népessége szabályos monarchiák keretei között élt, de olyan monarchiákban, amelyek alapvetően eltértek azoktól az uralmi viszonyoktól, amelyeket a későbbi, a homéroszi korszak, tehát az i. e. VIII. századi világ tükröz. Nem ért egyet azokkal a polgári kutatókkal, akik mintegy feudális társadalomként, de azzal a marxista szemléletű kutatással sem, amely rabszolgatársadalomként határozza meg a krétai-mükénéi formációt. Szerinte az agyagtáblák megfejtett feliratai kitűnően bizonyítják az ázsiai tulajdonforma és termelési mód klasszikus elméleteinek helyességét.

Minket most kevésbé érint az a bizonyító folyamat, amelyben Tőkei kifejti a mükénéi királyságok jellegzetességeit, miután e királyságok alapvető tulajdonságainak vajmi kevés hatása lehetett a

mérsékelt égövi Európára, viszont jóval többet jelent számunkra az a korszak, melyet ő a dór törzsek katonai demokráciájaként jellemez. E korszak tengelyébe ugyanazokat a történeti eseményeket helyezi, melyek i. e. 1200 körül következtek be és hatalmas, nagy területeket érintő népvándorlásként jelentkeznek a görögség történelmében, és általában véve is a Mediterráneumban. E népmozgásnak első, kézzel fogható következménye a Hettita Birodalom bukása volt. Tőkei felteszi azt a kérdést is, hogy talán a trójai háború is a tengeri népek akcióinak sorába tartozott. Tőkei úgy véli, hogy e háborúk középpontjában a hettita vasmonopólium áttörése, a vas megszerzése állhatott, s később azután a filiszteusok kezében a vas birtoklása katonai sikerekhez, gazdasági fennállásához vezetett.

Tőkei úgy gondolja, hogy a vas elterjedése a katonai demokráciák új formájának kialakulását segítette elő, mindenekelőtt a dór törzsek körében. Ez a katonai demokrácia alapvetően eltér attól, amelyet a bronzkor katonai szervezettségű törzsei alakítottak ki, s amelyre inkább a „katonai despotizmus” kifejezés illik. A dór katonai demokrácia jellegzetességeire a későbbi államalakulatok, elsősorban is a spártai, deritenek fényt. A spártai államalakulat i. e. VIII. századinál jóval régebbi intézményre vezethető vissza.

Korábban már szóltunk a „közös lakoma” intézményéről, amely Platón szerint is a legrégebbi intézmények közé tartozott, s az állandóan mozgó, vándorló törzsek alapvető életformájának része volt. A lakoma egyik legfontosabb tárgyi bizonyítékára, a rengeteg ivóedényre vagy cserépre nem csupán a műkénéi leletek között találni, hanem a Duna-vidék urnamezős leletcsoportjainak anyagában is. Ezért mindkét esetben közös társadalmi tartalomra kell gondolnunk. Bár a közös lakoma rendszere aligha szolgáltat bizonyítékot a klasszikus polisz kialakulásához, nem kétséges, hogy a mérsékelt égövi Európában az i. e. XII. sz. a városias fejlődés csiráit hordozta magában, mindenekelőtt amiatt, hogy a koncentrált ipar és kereskedelem szerepe egyre hangsúlyosabbá vált.

Tőkei komoly teret szentel az antik polisz kialakulásával kapcsolatos ideológiai kérdéseknek, azoknak a speciális földtulajdon-viszonyoknak, amelyek a klasszikus értelemben vett görög városok létrejöttéhez vezettek. Sajnos, az európai őskorra vonatkozó források, adatok ismert összetétele aligha engedi meg a hasonló jellegű ideológiai kérdések felvetését, mindenesetre a gazdasági körülmények ha-

sonlósága, bizonyos formai azonosságok az égeikumhoz némileg közelálló fejlődési tendenciákat engednek feltételezni ezen a területen is. A városias fejlődés kitűnő példájával találkozhattunk Itáliában, ahol az etruszkot megelőző Villanova-népcsoportok olyan koncentrált települési központokat, etnikus tömörüléseket hoztak létre, amelyek mögött nehéz nem észrevenni a korai városokat. Nem véletlen, hogy ezek rendszerint tengerparti kikötőhelyek közelében, hegyvidéki szorosoknál és hágóknál, folyó völgyekben létesültek, nyilvánvalóan a bányászat, az ipar és a kereskedelem ösztönzései hatására. S hogy ez mennyire így volt, annak a későbbi etruszk városok a legjobb bizonyítékai, hiszen ezek valójában ugyanezek a helyeken létesültek, helyesebben fejlődtek tovább. Persze Itáliában a tengeri kereskedelem és áruszállítás ugyanúgy alaposan megkönnyítette az antik polisz kialakulásának és fejlődésének folyamatát, mint ahogyan a levantei városok esetében is tette. Az olyan nagy városok, mint például Ugarit is, részben stratégiai helyzetüknek és nem utolsósorban politikai erőforrásaiknak, óriási tengeri haderejüknek köszönhették kivételezett gazdagságukat, amely egyúttal, mint már erről a könyv elején tárgyalt eseményekre gondolva meg is győződhattunk, óriási veszélyforrást is jelentett számukra. Valójában az etruszk kereskedelmi központok helyzete is hasonló lehetett, s nem véletlen, hogy a római hódítás elsőként ezekre a gazdasági tömörülésekre csapott le, s ezeket vonta be saját érdekkörébe.

Közép- és Délkelet-Európában ezek az „elővárosok” vagy korai városok legtöbbször oppidumok formájában születtek meg: gondoljunk csak Babadagra az Al-Duna mentén, vagy éppen az Írottkö peremén magasodó velemi Szentvidre. Ezek esetében a mesterséges erődítés elmaradhatatlan kellék, s a teraszokkal kiépített telepet körülvevő földsánc vagy földsáncok ugyanazt a szerepet töltötték be, mint az etruszk városokban a hatalmas, körbefutó kváderfalazat. Az csak természetes, hogy ezek is fontos közlekedési csomópontok mentén létesültek, olyan helyeken, melyeket olyan ősi kereskedelmi útvonalak érintettek, mint amilyen a híres borostyánkőút is volt.

Európa történelmének tehát az i. e. XII. sz. alapvető fordulópontja volt mind a fejlett Dél, mind a barbárság fokát éppen kinőni szándékozó Észak számára. A különbség azonban a két terület között alapvető; amíg az előbbi régióban egyszer s mindenkorra vége szakadt a mediterrán típusú civilizációnak, addig Északon valójában csak ettől az

időszaktól kezdve beszélhetünk a szó szoros értelmében vett városias kultúra kibontakozásáról. Ez utóbbi terület azután a kölcsönhatás szigorú törvényszerűségének köszönhetően, nagy erejű ösztönzésekkel serkentette Dél új, klasszikus civilizációjának megszületését.

Az i. e. VIII. században az új kultúra elemei egyre szélesebb körben terjedtek szét Közép-Európában, újabb és újabb települési központokat hozva létre Csehszlovákiában, Németországban, majd Franciaországban és Ausztriában. Természetesen a korai vaskori kultúra megszületésében ma még eléggé fel nem mérhető szerepet játszottak az idegenből érkező ösztönzések, az elsősorban a Délről eredő hatások.

Az új iránt fogékony törzsek új kultúrájának kibontakozásában két alapvető tényező játszott közre: a rohamosan teret nyerő vasművesség és a preszkíta kultúrával való találkozás. E találkozás történelemformáló jelentőségére utalnak a korai vaskori kultúra gazdag halomsírhajói. Cölöpökből összeácsolt kamrában helyezték el a tumulus alá az elhunytat, s a férfisírok leggyakoribb mellékletei a kard és a lándzsa, mind gyakrabban vasból készültek, de még jó ideig használatban maradt a régi nyersanyag, a bronz is. Az előkelők sírja új divat hódításáról árulkodik. Terjed a kocsival és lószerszámokkal együtt való temetés. Az égetett agyagedényekben lelt disznó- és marhacsontok az áldozati lakoma maradványai. Egyébként ez a temetkezési mód egyáltalán nem idegen Közép-Európában, említhetjük a dél-németországi Harth korai urnamezős, ugyancsak fejedelmi pompájú sírját. Vannak, akik a hallstatti kultúra létrejöttében szerepet tulajdonítanak az itáliai kései Villanova-korai etruszk civilizációnak, amellyel Közép-Európa népei kétségtelenül intenzív kereskedelmi kapcsolatok tartottak fenn.

Minket közelebről itt az Alpok keleti előterében virágzó hallstatti kultúra érdekel, amely a felső-ausztriai Salzkammergut hegyvidék hasonló nevű helységében gazdagabbnál gazdagabb leletek alapján bontakozik ki szemünk előtt. Már a múlt században tudták, hogy Hallstattban őskori temető van, amelyben hamvasztásos és csontvázas sírok egyaránt előfordultak. Vaskardok, török, s egyéb fegyverek, szép mívű bronzedények, rengeteg itáliából behozott termék, s még felsorolni is nehéz lenne azt a tömegtelen ékszert, amely mind arról vall, hogy a hallstatti bányavidék népe egykoron igen tágra nyílt világban élt. Mesés gazdagságát a kibányászott nyersanyag biztosította, mindenek-

előtt a „fehér arany”, a só, amellyel egyre távolabbra és távolabbra jutottak el kereskedők, akik főként a Balkánnal, Görögországgal és Itáliával álltak kapcsolatban.

Ez a kultúra akkor érte el virágzását, amikor Marseille-nél a görögök kolóniát alapítottak Massilia néven az i. e. VI. sz. folyamán, s a város kereskedői a Rajnán és a Szajrán felhajóztak a messzi Északra, egészen a svájci tavak vidékéig. Ez az élénk kereskedelem átszötte egész Közép-Európát, eljutott egészen a Duna felső folyásáig, s ennek köszönhetően a korabeli temetők sírjai egyre gazdagabbá váltak görög földről származó termékekben; az előkelők kocsis temetkezései feltárásuk során szinte ontják az arany- és bronzárut, ezek ellenértékét nyilvánvalóan a különféle nyersanyagok, mezőgazdasági cikkek, háziipari termékek jelentették.

Nem csoda tehát, hogy ez a hihetetlen „gazdasági csoda” nem volt hatástalan, a környező régiók népei ugyancsak felfigyeltek rá, hiszen egyébként is részt vettek a nagy kereskedelmi tranzakciókban. Az egyre fejlődő érintkezési kapcsolatok eredményeként újabb és újabb települési központok keletkeztek, újabb és újabb területek kerültek a hallstatti kultúra befolyási övezetébe. A dunántúli korai vaskor szempontjából az alsó-ausztriai Statzensdorf-Gemeinlebarn-Kalendenberg-leletkör érdemel első-sorban figyelmet, miután a hallstatti kultúra regionális központjai ennek hatására jöttek létre. Az egyik ilyen terület a már említett Sopron-vidék, ez egyébként is szorosan kapcsolódik az osztrák leletkörhöz, majd két szomszédos megyében, Vasban és Veszprémben bontakozik ki egyre határozottabb formában a korai vaskori halomsíros kultúra. Nem kevésbé jelentős a dél-dunántúli csoportjuk sem. Itt két központról beszélhetünk: a Mecsek-vidékiről meg a szalacsairól.

Korábban már említettük a Sopron-Várhelyen (Purgstall) végzett legújabb feltárásokat, s ennek legfontosabb eredményeként az erősített telep igen korai, az ifjabb urnamezős kultúra szakaszának végére visszanyúló lakottságát, illetve ennek bizonyítékait említhetjük a térségben. Egyébként nemcsak a purgstallit, hanem több más földvárat is említenek, s ez a területi csoportnak a hallstatti kultúrkörön belüli megkülönböztetett helyzetét látszik alátámasztani. De ugyanezt a különleges helyzetet bizonyítják a környékbeli tumulusok viszonylag gazdag leletei, melyek nagy többségét még Bella Lajos és társai tártak fel sok-sok évvel ezelőtt. A szépen díszített, sokszor nagyméretű temetkezési ur-

nák ábrázolásaival gyakran idézik a görögországi geometrikus korszak gondolatvilágát. Közép-Európában teljesen új a kerámia élénk színekkel való festése, s ez nem csupán a fazekasságban megnyilvánuló új fejlődési tendenciákra, hanem a kultuszban bekövetkezett változásokra is fényt derít. A Bakony vidékén két nagy tumuluscsoport, a nagybaráti és a vaszari kapcsolódik a fenti leletkörhöz. A kerámia formagazdagságára a plasztikus, állatfejekkel díszített, festett díszítésű edények utalnak, ugyanakkor a tumulusok fémanyaga, a bronzok és vasak az itt élő nép kiterjedt, nagy területet átfogó kapcsolatairól árulkodnak. A tumulusok mellékletanyagában szép számmal előforduló ún. trák–kimmer lószerszámok, s egyéb tárgyak a preszkíta kultúra továbbélését bizonyítják. A somlővásárhelyi halmok leletei pedig arról beszélnek, hogy alkotóik a Somlő környéki hagyományok közvetlen folytatói voltak, sőt, mi több, nyugodtan számolhatunk azzal, hogy a helyi népcsoport csatlakozott az új kultúra hordozóihoz.

Vas megyében Ság hegyen és környékén tártak fel tumulusokat, ezek leletgazdagsága tekintetében nem maradnak el a veszprémiek mögött. Boba, János háza, hogy csak a fontosabb lelőhelyeket említsük, nyilván annak a népnek a hagyatékát őrizték meg az utókor számára, amely a Nyugat-Dunántúl gazdasági központjait ellenőrzése alá vonta. A déldunántúli leletcsoport – bizonyos vonatkozásait tekintve – eltér a nyugat-dunántúlitól; leletei közül ragadjuk ki a Pécs-Jakab-hegy környékieket.

A Jakab-hegy térségéből már ismertettük azokat a tumulusokat, amelyeket Török Gyula tárt fel. Leleteik vitathatatlanul a preszkíta kor anyagához kapcsolódnak, bár a halmos temetkezési forma már a nyugati, azaz a keleti-alpi kört idézi. Méginkább érvényes ez a Maráz Borbála által újabban feltárt tumulusok esetében. A feltárt temetkezések kétségtelenül a Török Gyula által korábban megkutatott temetőhöz tartoznak. Az újabb tumulusok rendkívül archaikus kerámiája a legjobb váli hagyományokat őrzi, de nem hiányoznak e sírokból a preszkíta fémművesség termékei sem. Nagyjából ugyanaz a helyzet, mint a Somlő hegy menti temetkezések esetében: mindkét helyen annak a fejlődési folyamatnak lehetünk tanúi, amelyben a helyi kései váli-preszkíta elemekből, nyilvánvalóan nyugat-dunántúli hatásra kezdett kialakulni a helyi hallstatti kultúra. Ez a kultúra egyébként az általános közép-európaival megegyező fejlődési tendenciákat mutatott fel: a temetkezési rítus megnyilvánulásai, maga az emléktárgy megközelítőleg azonos

azzal, melyet Ausztriában látunk, de azonosságokat mutathatunk ki a délkelet-alpi korai vaskori kultúrával is.

A társadalmi fejlődésben, a hitvilágban Közép-Európában szinte mindenütt ugyanazok a tendenciák figyelhetők meg a korai vaskori fejlődésben; a tumulusok alatt, a korábbi kultúrák temetkezéseivel szemben egyetlen temetkezést találunk, rendszerint faszerkezetű kamrában. A Dunántúlon sem ritka a kocsis temetkezés, s a vallás területén az Európa hatalmas területein egyre erőteljesebben megmutatkozó napkultusz az urnamezős kultúrák asztrális szimbolikája kiteljesedéseként értékelhető. De hosszasan sorolhatnánk a korai vaskori fejlődés azonos megnyilvánulásait, melyek egyetlen óriási kiterjedésű szubsztrátumról, az urnamezős kultúráról vallanak, arról a kultúráról, melynek népe Európa őskori civilizációját „világszínvonalra” emelte.

AZ URNAMEZŐS KULTÚRA ÖRÖKSÉGE

Sok újat aligha mondhatunk már e témakörben, legfeljebb újból és újból hangsúlyozhatjuk azt a kulturális és népi kontinuitást – folyamatosságot –, amely időben az urnamezős korszak felső időhatárát alaposan meghaladja. Persze nem volt túlságosan nehéz fellelni azokat az alapvető formai és stílusbeli jellegzetességeket, amelyek az új kultúrák anyagában az urnamezős kultúra hagyományaiként éltek tovább, akár belső tartalmukat, akár formai sajátságait is nézzük. A tárgyi hagyományok legértelmesebb hordozója maga a kerámia volt. Ez a körülmény azért érdemel külön figyelmet, miután közsismert, hogy a fazekasság követte a legrugalmasabban a fejlődésben mutatkozó alapvető irányváltozásokat.

Az urnamezős fazekasság legmakacsabb továbbélésével a déldunántúli leletcsoportok, mindenekelőtt a Dálya–Kiskőszeg-csoport anyagában találkoztunk. Nyilván nem mondunk újat azzal, hogy az említett leletkör jóval túléli a dunántúli urnamezős kultúra hanyatlásának időszakát, s az ismert temetők leleteiből ítélve az urnamezős kultúra egykori hordozói szinte teljes egészében átvették a trák–kimmer fémművesség legjellemzőbb termékeit, a bronzokat és a vasakat egyaránt. Ez a túlélési folyamat, amely feltételezhetően etnikus értelemben is megnyilvánul, bizonyos jelek szerint mélyen belenyúlik a korai vaskorba, sőt, talán a La-Tène-kor kezdetét is megéri, azaz az i. e. V. sz. körüli időket.

Az imént említett Jakab-hegyi tumulusokban is a váli kerámia ismert elemeivel találkozunk, de az általunk már jól ismert dél-dunántúli összefüggések alapján ez a körülmény nem kelthet nagyobb meglepetést.

A fémművességgel kapcsolatban egészen más a helyzet. A Ság hegy–Velemszentvid-kör bronziparának végső szakaszát az ún. Podhering–Románd típusú kincseletek képviselik, ezekben a leletekben olyan bronzokkal találkozunk, mint a Vadena típusú, tömör markolatú kés, a csészés markolatú kard, tojásfejú tű, felső szárnyállású balta, kettős bordás sarló, félholdas borotva stb. Valójában ezekkel a típusokkal zárul az urnamezős bronzművéség, amelynek termékei még egy ideig a preszkíta korban is használatban maradtak, mint például a hosszú pengéjű, tömör markolatú kardok, amíg a vasból kovácsolt példányok ki nem szorították őket. Mindenesetre a kerámiával ellentétben, amelynek egyes típusait – még ha változott formában is – évszázadok múltán is gyártották, a korai vaskor időszakában már aligha beszélhetünk az urnamezős bronzművéség eleven hagyományairól.

A kerámiának ez a hosszú túlélése, vagy ahogy a szakemberek nevezik, retardációja, óhatatlanul felveti annak lehetőségét, hogy egyes urnamezős népcsoportok zárt egységben éltek tovább, amint ezt néhány nyugat-dunántúli lelőhely esetében tapasztalhatjuk is. A Veszprém megyei Középrépáspusztán és Halimbán nemcsak tumulusokban temetkeztek, hanem egyidejűleg még a régi, megszokott rítussal földelték el a halottakat, s a sírokban lelt mellékletek egy része is az urnasíros kultúra formakincsére emlékeztet. Valószínűleg mindkét lelőhelyen a köznépi temetőre vonatkozik ez a helyzet, míg a tumulusok alatt a vezető réteg halottai nyugosznak. Egyébként ugyanezt tapasztaljuk a Duna-kanyarban, ahol több helyütt is rátaláltak a korai vaskori halomsíros kultúra emlékeire. A süttöi tumulusok egyike alatt, szabályosan kiépített sírkamrában, nagyméretű urnákat s egyéb edényeket leltek, ugyanakkor Budakalászon az egyszerű hamvasztásos urnasírok a már említett urnamezős hagyományokat képviselik.

Szinte meglepő az egyik urnamezős, nevezetesen a váli kultúra fazekasságának a késői, a szkíta korban való jelentkezése. Vámosmikolán, egy rendkívül vegyes összetételű temetőben, ahol szinte minden elképzelhető rítus előfordul, a jellegzetes szkíta edénytípusok mellett tömegesen bukkantak fel a váli kultúra korábban megismert edényei, ez a tény ismét arra enged következtetni, hogy jóval az urna-

mezős korszak megszűnését követően még éltek urnamezős népcsoportok a Dunántúlon és a periferiális területeken egyaránt, s tulajdonképpen ezek a kisebb-nagyobb népcsoportok lehettek azok, melyek az utókor számára az urnamezős kultúra hagyományait átörökölték, s évszázadokon át megőrizték azt egészen a római hódoltság koráig.

EPILOGUS

Történetünk Egyiptom partjainál kezdődött, s a kései bronzkor népvándorlásának viharaival folytatódott, majd eljutottunk egészen a vaskor hajnaláig, az új, a történeti korszak beköszöntéig. A prehistória kő-, bronz- és vaskorra való felosztása ugyan a régészeti kutatások kezdete idején született meg, de még ma sem tudunk ennél pontosabb besorozást, hiszen ezek a kategóriák kitűnően megfelelnek a társadalomtörténet alapvető fordulópontjainak, a történelem korszakalkotó sorsfordulóinak.

Mi tulajdonképpen a bronzkultúrák virágzó szakaszait néztük meg alaposabban, de ezek olyan korszakok voltak, amelyek egyidejűleg már magukban hordták a pusztulás csírait, és ezzel együtt az új kor felé mutató legkorábbi jeleket is. Ha végigtekintünk ezeken a századokon, Elő-Ázsiától Közép-Európáig, azt tapasztaljuk, hogy a paloták gazdagsága, a régészeti kultúrák sokszínűsége megváltoztalan, de már aggasztó jelenségek tornyosulnak: az öntözéses földművelés válsága, a termékeny területek túlnépesedése, a klíma kedvezőtlen megváltozása, a természetes nyersanyagforrások kimerülése már a bekövetkezténél jóval előbb jelzik a gazdasági-társadalmi válság, a hanyatlás közeledtét.

De ne essünk tévedésbe! Nem az új nyersanyag, a vas tömeges alkalmazása okozta a gazdaság és társadalom változásait, hanem a régi anyagnak, a bronznak egyre hozzáférhetetlenebbé válása idézett elő olyan körülményeket, amelyek a fent említett változásokhoz vezettek, s e változások teremtték meg az új nyersanyag kiválasztásának, megmunkálásának előfeltételeit.

Viszonylag keveset beszéltünk az előzőekben az új nyersanyagnak, a vasnak diadalútjáról, amely abban a pillanatban indult el, amikor valahol a Közel-Keleten először készítettek vasból tárgyakat. De nézzük meg, hogyan ír erről egy kiváló szovjet történész, E. Berzin.

Berzin utal arra, hogy az ókori történészek isteni eredetűnek vélték a vaskohászat mesterségét, bár

a részletek terén eléggé eltérnek a nézetek. Az egykori pároszi krónikában, amely felírat az i. é. 263-ból maradt fenn, Krétát jelölik meg a vas felfedezési helyül, időben pedig az idősebb Minós uralkodásának idejét. Mások viszont a legendás khalübszöknak tulajdonítják a vas elsőként való előállítását. A khalübszökök egyébként valahol a Fekete-tenger déli partvidékén éltek, s feltehetően egykor valóban létező népcsoportot jelentettek.

A valóság az, hogy már az i. e. IV. évezredtől vannak adataink Mezopotámiából meteorvasból készített tárgyakról, de gyakoribbá csak a II. évezredtől váltak, elsősorban a Hettita Birodalomban. Közismert Hammurabi törvénye, amely a vasat az ezüsthöz mérten többszörös értékűnek véli. Úgy tűnik, hogy a hettiták jelentős szerepet játszottak a vaskohászat elterjesztésében, valószínűleg már az i. e. II. ezred második felében. Tudunk a vas európai diadalútjáról is, emlékezzünk csak a kelet-attikai Peratira, ahol az egészen kései műkénéi temetőben már szép számmal fordultak elő vasból készített eszközök. Ezek azután utat találtak maguknak az északibb régiókba is, de teljes polgárjogot itt csak az I. évezred fordulóját követő századokban nyertek.

Valóban, meglehetősen keveset szóltunk a vasról, pedig kimondatlanul is ez a nyersanyag állt mondanivalónk háttérében; a vas forradalma, amely egyúttal a kései bronzkori gazdaság és társadalom forradalma is volt, de olyan időkben, amikor az ember még a régi nyersanyaggal, a bronzsal dolgozott: bronzszerszámokkal termelt, bronzfegyverekkel harcolt, s legfontosabb viseleti tárgyait és ékszereit is bronzból öntötte s bronzsal munkálta meg.

Kő, bronz és vas, az a három alapvető nyersanyag, ha figyelmen kívül hagyjuk a legősibbet, a romlandó fát, amely szorosan összeforrt az emberiség történelmével, a gazdaság és társadalom fejlődésével, egyúttal jelképek is, azokhoz a heroikus küzdelmekhez fonódnak, melyeket az ember folytatott, nem csupán fennmaradásáért a természet ellenében, hanem a kultúrája és a civilizációja diadaláért is. De mind közül a vas az, amely igazából átvezette az emberiséget a prehistóriából a mai történelembe, s diadalútja tart még ma is, még akkor is, ha újabb és újabb nyersanyagok homályosítják a fényét.

Felhasznált fontosabb irodalom

- Bóna István:* Die mittlere Bronzezeit Ungarns und ihre südöstlichen Beziehungen. Akadémiai Kiadó, Budapest 1975.
- Chadwick, John:* A lineáris B megfejtése. Gondolat Kiadó, Budapest 1980.
- Desborough, V. R. A.:* The Last Mycenaeans and their Successors. Oxford 1964.
- Gallus Sándor-Horváth Tibor:* A legrégibb lovasnép Magyarországon. In: Dissertationes Pannonicae, II/9. Budapest 1939.
- Graves, Robert:* A görög mítoszok. Gondolat, Budapest 1970.
- Hood, Sinclair:* The Home of the Heroes, The Aegean before the Greeks. London 1967.
- Kákossy László:* Ré fiai. Az ókori Egyiptom története és kultúrája. Gondolat, Budapest 1979.
- Kovács Tibor:* A bronzkor Magyarországon. Corvina, Budapest 1977.
- Marinatos, S.-Hirmer, M.:* Crete and Mycenae. London 1960.
- Miske Kálmán:* A Velem Szt. vidi őstelep I. 1907.
- Mozsolics Amália:* Bronzefunde des Karpatenbeckens, Depotfundhorizonte von Hajdúsámson und Kosziderpadlás. Akadémiai Kiadó, Budapest 1967.
- Müller-Karpe, Hermann:* Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. München 1959.
- Mylonas, George:* Mycenae and the Mycenaean Age. London 1966.
- Nagy László:* A tűzikutya és holdidő kérdése magyarországi leletek alapján. „A Veszprémi Múzeum Közleményei” 1979. 14. sz. 17-73. old.
- Pallottino, Massimo:* Az etruszkok. Gondolat Kiadó, Budapest 1980.
- Patek Erzsébet:* Die Urnenfelderkultur in Transdanubien. Akadémiai Kiadó, Budapest 1968.
- Quiggin, A. H.:* A Survey of Primitive Money. The Beginnings of Currency. London 1949.
- Sanders, N. K.:* The Sea Peoples, Warriors of the Ancient Mediterranean. London 1978.
- Snodgrass, A. M.:* The Dark Age of Greece. Edinburgh 1971.
- Szilágyi János György:* Róma születése (Vezető a Szépművészeti Múzeum kiállításához). Budapest 1980.
- Tőkei Ferenc:* A társadalmi formák marxista elméletének néhány kérdése. Kossuth Kiadó, Budapest 1977.
- Vinski-Gasparini Ksenia:* Kultura polja sa zarama u sjevernoj Hrvatskoj. Zagreb 1973.
- Wosinsky Mór:* Tolnavármegye története I. Budapest 1896. In: Magyarország Régészeti Topográfiája, 1-5. köt.

